

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 106.

1979. 1. SZÁM

106. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1979

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

106. kötet 1979

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Mócsy András: Illyricum északi határa Claudius előtt	177
Lányi Vera: Pannonia pénzforgalma az I. században	187
Gabler Dénes: Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillata tükrében	199
Bóna István: A szegvár-sárpoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz	3
Holl Imre: Sarvaly középkori lakóházai	33
Parádi Nándor: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi	52

KÖZLEMÉNYEK

Szénászký Júlia: A korai szakálhái csoport települése Battonyán	67
Maráz Borbála: Pécs-Jakabhegy. Előzetes jelentés az 1976–77. évi ásatásokról	78
Szabó J. József—Vörös István: Gepida lelőhelyek Battonya határában	218
Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. II. Az avar honfoglalás előzményei, lefolyása és feltételezhető elismerése Bizánc részéről	94
Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai III. Az avar bizánci kapcsolatok alakulása a honfoglalás lezáródásától Sirmium elfoglalásáig	231
Erdélyi István: Előzetes jelentés az 1974. évi mongol–magyar régészeti expedíció munkálatairól. I.	112
Sándorfi György: A magyar várépítéset korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján	244
Juan Cabello: Jelentés a tiszadorognai középkori falu ásatásáról	255

SZEMLE

Trogmayer Otto: Csalog József	127
Schreiber Rózsa: Nagy László	267
Janković Sándor—Kovács Tibor: Régészettudományunk helyzetéről	128
Kádár Zoltán: Magyarország népeinek története az őskőkortól a honfoglalásig. A Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítása	132
Kerek József—Nemeskéri János: Az ember bemutatása a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításában	268
Wessetzky Vilmos: Egyiptológiai konferencia Ljubljanában. 1978.	135
Wessetzky Vilmos: Az amsterdami EPRO konferencia 1978.	135
Torma István: Nemzetközi szimpózium a Kárpát-medence és a szomszédos területek kora bronzkorszakáról. Budapest—Velem, 1977	134
Kalicz Nándor: Neolitikus tanácskozás Krakkó-Mogilanyban 1979-ben	272
Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat jubileumi ünnepségéről.....	135
F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1978. évi régészeti tevékenysége.....	272
Archäologische Forschungen im Jahre 1978. Sz. Burger Alice szerk.....	273

IRODALOM

Makkay János: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXIX. 1977.	137
Soproni Sándor—Parádi Nándor: Budapest Régiségei XXIV. kötet	294
Trogmayer Ottó: Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 6. kötet 1976.	140
Kerek József: P. Patay, Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld	296
Bánda Gábor: Kovács T., A bronzkor Magyarországon	141
Trogmayer Ottó: T. Kovács, Tumulus culture of Tiszafüred	142
Soproni Sándor: Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses	139
Vásy Zsolt: Lőrincz B., Pannonische Stempelziegel I. Limes-Strecke Annamati-Ad Statuas	143
Lovag Zsuzsa: P. Weiner, Zinngießmarken in Ungarn	297
Gerelyes Ibolya: Molnár J., A török világ emlékei Magyarországon	151
Bóna István: Alt-Thüringen XIV. kötet	144
Bóna István: Alt-Thüringen XV. kötet	297
T. Dobosi Viola: Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe. Szerk. J. V. S. Megaw.	144
Szilágyi János György: W. H. Schuchhardt, Alkamenes	145
Szilágyi János György: I. Scheibler, Griechische Lampen. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen Bd. XI.	147
Szabó Miklós: W. Heyder—A. M. Mallwitz, Die Bauten im Kabirenheiligtum bei Theben	298
Bíróné Sey Katalin: K. Castelin, Keltische Münzen	299
Fitz Jenő: B. E. Thomasson, Senatores, procuratoresque romani	299
Gabler Dénes: Römerlager Rödgen. H. Schönberger, Das augusteische Römerlager Rödgen. H. G. Simon, Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern Rödgen. Friedberg und Bad Nauheim.....	147
Topál Judit: Novaesium. VII. Die römischen Gräberfelder von Novaesium	149
Nagy Tibor: G. Alföldy, Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen	300

<i>Kádár Zoltán</i> : A. Alföldi—E. Alföldi, Die Kontorniat-Medaillons. I. Teil I. Katalog. Antike Münzen und geschnittene Steine VI. Teil I.	150
<i>Holl Imre</i> : B. Nechvátal, Středověká studna v. Plzni-Solní ulici	150
<i>Gerelyes Ibolya</i> : M. Levey, The World of Ottoman Art.....	301
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1978.	152

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>А. Мочи</i> : Северная граница Иллирии до Клавдия	177
<i>В. Лани</i> : Денежное обращение в Паннонии в I в.	187
<i>Д. Габлер</i> : Некоторые вопросы завоевания Паннонии римлянами в свете изучения terra sigillat	199
<i>И. Бона</i> : Захоронение с конями в д. Сегвар-Шаполдалаш. К вопросу о погребальном обряде раннеаварского времени	3
<i>И. Холл</i> : Средневековые жилые постройки в д. Шарвай	33
<i>Н. Паради</i> : Средневековые погребения и печи в д. Шарвай	52

СООБЩЕНИЯ

<i>Ю. Сенаски</i> : Поселение ранней сакалхатской группы в Баттоне	67
<i>Б. Мараз</i> : Печ-Якабхедь. Предварительный отчет о раскопках в 1976—1977 гг.	78
<i>Й. Й. Сабо—И. Вёрёш</i> : Могильник и поселения гепидов в окрестности с. Баттоня	218
<i>Ш. Садецуки-Кардош</i> : Источники по истории авар. Часть II. Предпосылки и история завоевания Карпатского бассейна аварами и его вероятное признание Византией	94
<i>Ш. Садецуки-Кардош</i> : Источники по истории авар. Часть III. Аvaro-византийские отношения со времени завоевания аварами Карпатской котловины до взятия Сирмиума	231
<i>И. Эрдели</i> : Предварительный отчет о работе монголо-венгерской археологической экспедиции в 1974 г.	112
<i>Дь. Шандорфи</i> : К вопросу о начальном этапе венгерского градостроительства в свете литературных данных и археологических разведок	244
<i>Х. Кабелло</i> : Отчет о раскопках средневекового поселения в д. Тисадорогма	255

ОБОЗРЕНИЕ

<i>О. Трогмайер</i> : Йозеф Чалог	127
<i>Р. Шрейбер</i> : Ласло Надь	267
<i>Ш. Янкович—Т. Ковач</i> : О положении венгерской археологии	128
<i>З. Кадар</i> : История народов, населявших Венгрию с древнейших времен до прихода венгров. Новая археологическая выставка Венгерского Национального Музея	132
<i>Й. Корек—Й. Немецкери</i> : История человека на археологической выставке Венгерского Национального Музея ...	268
<i>В. Вецецки</i> : Конференция египтологов в Любляне в 1978 г.	135
<i>В. Вецецки</i> : Конференция EPRO в Амстердаме в 1978 г.	135
<i>И. Торма</i> : Международное совещание о раннебронзовом веке Карпатского бассейна и соседних областей. Будапешт — Велем, 1977 г.	134
<i>Н. Калци</i> : Совещание по проблемам неолита в Кракове-Могилане в 1979 г.	272
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о юбилее Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества	135
<i>Е. Ф. Петреши</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1978 год	272
Археологические открытия в Венгрии 1978 года. Ред. С. А. Бургер	273

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Маккаи</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXIX, 1977.....	137
<i>Ш. Шопрони—Н. Паради</i> : Budapest Régiségei, XXVI	294
<i>О. Трогмайер</i> : Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 6. 1976.	140
<i>Й. Корек</i> : P. Patay, Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld	296
<i>Г. Банди</i> : Kovács T., A bronzkor Magyarországon. (Бронзовый век Венгрии.)	141
<i>О. Трогмайер</i> : Kovács T., Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred	142
<i>Ш. Шопрони</i> : Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses	139
<i>Ж. Виши</i> : Lőrincz B., Pannonische Stempelziegel I. Limes-Strecke Annamatiá—Ad Statuas	143
<i>Ж. Ловаг</i> : P. Weiner, Zinngießmarken in Ungarn	297
<i>И. Герееш</i> : Molnár J., A török világ emlékei Magyarországon. (Памятники эпохи турецкого владычества в Венгрии.)	151
<i>И. Бона</i> : Alt-Thüringen, XIV.	144
<i>И. Бона</i> : Alt-Thüringen, XV.	297
<i>В. Т. Добони</i> : Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe. Ed. J. V. S. Megaw, 1977.	164
<i>Я. Дь. Силади</i> : W. H. Schuchhardt, Alkamenes	145
<i>Я. Дь. Силади</i> : I. Schreiber, Griechische Lampen. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen. Bd. XI.	147
<i>М. Сабо</i> : W. Heyder—A. M. Mallwitz, Die Bauten im Kabirenheiligtum bei Theben	298
<i>К. Шей-Биро</i> : K. Castelin, Keltische Münzen	299
<i>Й. Фитцу</i> : B. E. Thomasson, Senatores, procuratoresque romani	299
<i>Д. Габлер</i> : Römerlager Rödgen. H. Schönberger, Das augusteische Römerlager Rödgen. H. G. Simon, Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern Rödgen, Friedberg und Bad Nauheim.....	147

Z. Kádár: A. Alföldi—E. Alföldi, Die Kontorniat Medaillons. I. Teil 1. Katalog. Antike Münzen und geschnittene Steine. VI. Teil 1.	150
I. Holl: B. Nechvátal, Středověká studna v. Plzni-Solní ulici	150
I. Gerelyes: The World of Ottoman Art	301
M. F. Fejér: Hungarian archaeological literature, 1978	152

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta AnthHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta RCRF	= Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum
AAu	= Archaeologia Austriaca (Wien)
AH	= Archaeologia Hungarica
AntTan	= Antik Tanulmányok
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt
AR	= Archaeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő
AV	= Arheološki Vestnik (Ljubljana)
BHB	= Bibliotheca Humanitatis Historica
BBÁMÉ	= Béni Balogh Ádám Múzeum Értesítője
BHbl	= Burgenländische Heimatblätter
BMMK	= Békés Megyei Múzeumok Közleményei
BpR	= Budapest Régiségei
BpTört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Frankfurt a. Main)
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter
ČMM	= Časopis Moravského Musea v Brně
ČZN	= Časopis za Zgodovino in Narodopisje
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségstudományi Intézetéből
ETIE	= Erdélyi Történeti Intézet Évkönyve
ÉTK	= Értekezések a történettudományok köréből
EgriME	= Egri Múzeum Évkönyve
FA	= Folia Archaeologica
Fontes ArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae
FMRD	= Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland
FrK	= Földrajzi Közlemények
Germ	= Germania (Berlin)
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JAMÉ	= Jóna András Múzeum Évkönyve
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
JRS	= Journal of Roman Studies
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice (București)
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. MTA Régészeti Intézete Közleményei
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MMűvéd	= Magyar Műemlékvédelem
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MTAK (II)	= Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományos Osztályának Közleményei
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő
NÉ	= Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője
NK	= Numizmatikai Közöny
PAR	= Pro Austria Romana (Wien)
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society (London)
Razprave SAZU	= Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti. Academia Scientiarum et Artium Slovenica
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
RégFüz	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
RLiO	= Der Römische Limes in Österreich
RVM	= Rad Vojvodjanskih Muzeja (Novi Sad)
RGF	= Römisch-Germanische Forschungen
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)
SMK	= Somogy megyei Múzeumok Közleményei
SSz	= Soproni Szemle
StudArch	= Studia Archaeologica (Bp.)
ŠtZ	= Studijné Zvesti AU SAV (Nitra)
VAM	= Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
MIA	= Materiali i izsledovanija po arheologii SzSzSzR
KSIA	= Kratkie szooobszenija Insztituta arheologii Akademija Nauki SzSzSzR
CA	= Szovjetszkaja Arheologija

Ю. Топал: Novaesium. VII. Die römischen Gräberfelder von Novaesium	149
T. Hadb: G. Alföldy, Konsulat und Senatorenstand unter den Antonien	300
З. Кадар: A. Alföldi—E. Alföldi, Die Kontorniat-Medaillons. I. Teil I. Katalog. Antike Münzen und geschnittene Steine. VI. Teil I.	150
И. Холл: B. Nechvátal, Středověká studna v. Plzni-Solní ulici.....	150
И. Гереев: M. Levey, The World of Ottoman Art	301
М. Ф. Феер: Венгерска археологическа литература за 1978 г.	152

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

A. Mócsy: The northern frontier of Illyricum before Claudius	177
V. Lányi: Pannonian currency in the first century A. D.	187
D. Gabler: Some questions of the occupation of Pannonia as reflected by the Samian wares	199
I. Bóna: The horse grave of Szegvár-Sápoldal. Data to the early Avar burial customs	3
I. Holl: Medieval dwellings of Sarvally	33
N. Parádi: Medieval cellars and furnaces of Sarvally	52

REPORTS

J. Szénászký: The settlement of the early Szakálhát group of Battonya	67
B. Maráz: Pécs-Jakabhegy. Preliminary report of the 1976—1977 excavations	78
J. J. Szabó—I. Vörös: Gepid-sites near Battonya	218
S. Szádeczky-Kardoss: Sources of the Avar history. II. The background of the Avar conquest, its process and presumed Byzantine acknowledgement	94
S. Szádeczky-Kardoss: Sources of the Avar history. III. The development of Avar and Byzantine connections from the time of the finishing of the conquest to the occupation of Sirmium	231
I. Erdélyi: Preliminary report about the activity of the 1974 Mongolian—Hungarian archaeological expedition. I.	112
Gy. Sándorfi: About the early period of Hungarian fortress construction based on literary data and field walks	244
J. Cabello: Report about the excavation of the medieval village of Tiszadorogma	255

REVIEWS

O. Trogmayer: József Csalog	127
R. Schreiber: László Nagy	267
S. Janković—T. Kovács: About the situation of our archaeological science	128
Z. Kádár: The history of the people of Hungary from Prehistoric times to the period of the Conquest. The new archaeological exhibition of the Hungarian National Museum	132
J. Korek—J. Nemeskéri: The representation of man in the archaeological exhibit of the Hungarian National Museum	268
V. Wessetzky: Egyptologists' Conference in Ljubljana. 1978.	135
V. Wessetzky: The EPRO Conference in Amsterdam. 1978.....	135
I. Torma: International Symposium about the Bronze Age of the Carpathian Basin and the neighbouring areas. Budapest—Velem, 1977.	134
N. Kalicz: Neolithic Conference at Cracow-Mogilany in 1979.	272
S. Soproni: Report of the anniversary of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society.	135
É. F. Petres: The archaeological activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society in the year of 1978.	272
Archäologische Forschungen im Jahre 1978. A. Sz. Burger, ed.	273

LITERATURE REVIEWS

J. Makkay: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXIX. 1977.	137
S. Soproni—N. Parádi: Budapest Régiségei. Antiquities of Budapest. XXIV.	294
O. Tgmayer: Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 6. 1976.	140
J. Korek: P. Patay, Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld	296
G. Bándi: T. Kovács, A bronzkor Magyarországon. Bronze Age in Hungary	141
O. Trogmayer: T. Kovács, Tumulus culture of Tiszafüred	142
S. Soproni: Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses	139
Zs. Visy: B. Lőrincz, Pannonische Stempelziegel I. Limes-Strecke Annamatiā — Ad Statuas	143
Zs. Lovag: P. Weiner, Zinngießmarken in Ungarn	297
I. Gerelyes: J. Molnár, Monuments of the Turkish occupation in Hungary	151
I. Bóna: Alt-Thüringen XIV	144
I. Bóna: Alt-Thüringen XV	297
V. T. Dobosi: Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe. Ed. by J. V. S. Megaw, 1977	144
J. Gy. Szilágyi: W. H. Schuchhardt, Alkamenes	145
J. Gy. Szilágyi: I. Scheibler, Griechische Lampen. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen Bd. XI.	147
M. Szabó: W. Heyder—A. M. Mallwitz, Die Bauten im Kabirenheiligtum bei Theben	298
K. Bíró-Sey: Karel Castelin, Keltische Münzen	299
J. Fitz: B. E. Thomasson, Senatores procuratoresque romani.....	299
D. Gabler: Römerlager Rödgen. H. Schönberger, Das augusteische Römerlager Rödgen. H. G. Simon, Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern Rödgen. Friedberg und Bad Nauheim.....	147
J. Topál: Novaesium. VII. Die römischen Gräberfelder von Novaesium	149
T. Nagy: G. Alföldy, Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen	300

A SZEGVÁR-SÁPOLDALI LOVASSÍR

Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz

A szegvári lovassírra 1952 májusában bukkantak földmunka során. Lelőhelye: Szegvár-Sápoldal (Csongrád m., szentesi j.), Jószaí Bálint egykori tanyája (V. Külterület, 7. szám), az ásatás idején a szentesi „Sertéstermelő Vállalat” 5. számú telepe — Szentestől D-re 4 km-re. A sír a Kurcába folyó Kórógy-értől D-re 200 m-re került elő, emiatt (az 50-es években és a 60-as évek elején) lelőhelye tévesen „Kórógypart”-ként is szerepelt az irodalomban.

A sílgödör ásása közben talált sírt — tudományon kívüli okokból — csak hetekkel előkerülése után kezdték feltárni, akkor viszont olyan igyekezettel, hogy még éjszaka, lámpafénynél is dolgoztak. A nagyméretű sírkomplexum feltárása több mint négy napig tartott (június 17–21.). Bár nem az első s nem is az utolsó avar lelete volt a gazdag korai avar lovassírok megmentésében ritka szerencsével tevékenykedő Mérey Kádár Ervinnek, a sápoldali lovassír feltárása mégis az első önálló ásatása volt, ami nemcsak a feltáráson, hanem az ásatási jelentésen is érződik. Részletes rajzot, fényképet nem készített a sírról, arra sincs utalás, hogy a sír környékét megvizsgálta volna. A sírban talált lócsontok és embertani anyag sorsáról nincs tudomásunk.

Az első beszámolót a szegvári sírról közvetlenül az ásatás után írta Mérey Kádár.¹ Rövidsége ellenére az ásató összbenyomását summázza, a friss élmény hatása alatt tömören és tárgyilagosan. Emiatt a beszámoló az *egész* lelet megítélése szempontjából fontosabb, mint a részletes jelentés.

Mérey Kádár hivatalos jelentése csak egy évvel később, 1953. június 27-én készült.² A jelentésben az ásatás során készített (naplószerű) feljegyzések véglegesen tisztázott adatokkal keverednek. Emiatt követése-megértése — vizuális dokumentáció nélkül — nehéz, a jelentés több helyen félreérthető. Mérey Kádár ugyanis a feltárási menetét követve írta le a sírt, ami a jelentésre támaszkodó későbbi szakirodalomban félreértések láncolatát vontatta maga után.

A sílgödört ásó munkások a sírkomplexum déli oldalának közepe táján a teljes lócsontváz koponyájára, pontosabban: az orrára bukkantak

rá. Az első szelvényt tehát a lócsontvázra, majd a mellette fekvő második ló előkerülése után, a kettős lócsontvázra nyitották. Csak a kettős lósír teljes kibontása után figyelt fel az ásató a sírgödör, helyesebben: a saját szelvénye K-i falának közepén tovább folytatódó emberi sírra. A nyomra vezető egy reflex-íj csont merevítője volt, amely *kifelé* mutatott a lósírból. Az emberi temetkezés sírgödörének metszete a lósír kibontott gödrének oldalában 170 cm mélységben látszott a legjobban — mint a teljes dokumentációból kitűnik, a koporsó sötét elszíneződése kezdődött ebben a mélységben. Mivel az emberi csontváz lábaira 20–25 cm-mel mélyebben bukkantak rá a kettős lósír aljánál, az ásatás ezen szakaszában felvillant a remény, hogy az irodalomból ismert fülkesírra bukkantak: „Először az íjesont maradvány töredéke figyelmeztetett, hogy az aknás, kissé lejtősen beásott veremben emberváznak kell lennie” — ez a mondat a naplószerű feljegyzésből került a jelentésbe. A sejtés ugyanis az embersír teljes feltárása után nem igazolódott, ami magából a jelentésből, de az 1952. évi hírlapi beszámolóból is kitűnik. A zavart azonban nehéz eloszlatni, mivel a jelentés a sírkomplexum adatait a feltárási menetben részletezi. Először a kettős lósír méreteit (valójában részben a szelvény méreteit) és leleteit írja le, s csak utána tér rá az emberi sír adataira és méreteire. Csupán a legutolsó mondatban összegezi őket.

A sírleírás (sorrend: teljes ló, részleges ló, ember) mindvégig „elbeszélő” jellegű. A leleteket nem tételesen, pontokba szedve ismerteti, hanem a vázakhöz viszonyítva írja le. A kevéssé „jelentősnek” tűnő leletekről nem emlékezik meg, nincs adat az éjszaka felszedett emberi csontváz alatt talált leletekről sem. — A jelentés egyetlen erőssége: a leletek elhelyezkedésére utaló centiméternyi pontosságú adatok.

Mérey Kádár jelentését Radnóti Aladár — lényeges mondanivalóját tekintve — helyesen kivonatolta. A Szegvár-„Kórógypart” lelőhely megjelölést ő vezeti be „hivatalosan” az irodalomba.³ Az eredeti leletek tanulmányozására épült

¹ Mérey Kádár E., Avar lovas-sír a Kórógy partján. Viharsarok, 1952. aug. 12.

² MNM Adattár 94. Sz. I. (Szentes, Koszta József Múzeum 24/1953)

³ Radnóti A., ArchÉrt 81 (1954) 78. — Elsietett olvasásról vall azonban az ember és ló temetkezések tájékoztató sorrendjének felcserélése, a teljes ló szerszámzatának leírásába becsúszott elnézés ti. a medence mellett talált téglalap alakú szíjvégeket „a szűgy irányába” helyezi át, s a solidus előkerülési helyének téves megjelölése.

Csallány Dezső összefoglalása. A leletek jelentős részét megemlíti, a nyílcsúcsoknak és páncéllemezeknek még darabszámát is megadja. A sír formájáról és rítusáról önálló véleményt nyilvánít.⁴ — Ezek azok a dokumentumok, amelyekre a szegvári sír temetkezési rítusával és leleteivel foglalkozó — alább részletesen méltatandó — szakirodalom támaszkodott.

Az avar kutatás szerencséjére fennmaradt azonban még egy dokumentum, amely jelentőségére nézve valamennyin túltesz, beleértve az ásató Mérey Kádár jelentését is. A teljesen kibontott sírkomplexumról Filep Antal⁵ egész lapos ceruzarajzot készített. A rajzon nemcsak feltüntette, de 1–27-ig terjedő számozással megjelölte a leleteket, majd a számok sorrendjében leírta őket. Megszámolta a lovak fején és medencéjén jobbról és balról haladó rozettákat, berajzolt jó néhány olyan leletet — elsősorban vasakat —, amelyekről nem esik szó Mérey Kádár jelentésében. A sír-rajzra bejelölte az É-i irányt, még a lelőhelyre vonatkozóan is közöl olyan adatot, amely a hivatalos dokumentumokban nem szerepel. Halványan jelöli Mérey Kádár első — a magányosnak vélt lócsontvázra nyitott — szelvényét, a szelvény É-i kibővítését a részleges lócsontváz előkerülése után, végül az emberi vázra nyitott utolsó, K-i szelvényt. Az így kialakult „lépcsőzetes” alakú nagy szelvényben feltünteteti az ember- és lósír átlósan elhelyezkedő közös sírgödörét, alatta metszetben jelöli a ló- és embersír mélysége közti eltérést.

Filep Antal sír-rajza megegyezik Mérey Kádár Ervin jelentésének adataival. Fontosabb eltérés csak egy van, a férfi halott homlokán 3 arany rozettát tüntet fel és az 1. számon „3 pitykét” ír le. Mint a sírlelet elemzéséből kiderül,⁶ ez esetben is Filep Antal helyszínrajza a megbízhatóbb.

A sír-rajz nem tüntet fel néhány, a váz felszedésekor talált leletet (vas lándzsacsúcs, egy-egy csat a jobb felsőkar és a bal medencelapát alatt, a jobb könyök és alkar között talált ezüst szíjvégek)⁷ — ezek helyzetét Mérey Kádár jelentése tartalmazza.

⁴ Csallány D., Archäologische Denkmäler der Avarzeit in Mitteleuropa (Bp. 1956) 193, 870a. szám. A könyv kéziratának lezárása után pótolta címszóból következtetve a lelet alaposan felkeltette Csallány Dezső figyelmét — ez a leghosszabb magyarországi címszó a kötetben.

⁵ Akkor szentesi gimnáziumi tanuló, ma az MTA Néprajzi Kutató Csoport tudományos munkatársa.

⁶ Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. Acta ArchHung 32 (1980) s. a. „A homlokdisz” (Der Stirnschmuck) fejezet.

⁷ Az önszorgalomból — tehát nem Mérey Kádár megbízásából! — készített ceruzavázlatot Filep Antal László Gyulának adta. László Gyula őrizte meg s értesülvén róla, hogy a szegvári sír feldolgozásával foglalkozom, készséggel rendelkezésemre bocsátotta. Hálás köszönet érte! Baráti köszönet illeti Filep Antalt is, aki a szegvári sír feltárásáról néhány plasztikus adattal egészítette ki ismereteimet.

Filep Antal sír-rajza nemcsak a három csontváz egymáshoz való viszonyát, de a vázak fekvésének bizonyos sajátosságait is ábrázolja, pl. a teljes ló medencéjének elfordulását a gerinchez képest. A rajzot egybevetve és ellenőrizve Mérey Kádár em-ben megadott méreteivel, valamint a meglévő régészeti leletek pontos méreteivel, különösebb nehézség nélkül helyreállítható a szegvár-sápoldali lovassír teljes helyszínrajza (1. kép), amely csupán az emberi csontváz és a lócsontvázak anatómiájának pontosításában tekinthető kiegészítettnek. A (sajátos módon) egyetlen hiányzó adat: az emberi csontváz hossza,⁸ a kard ismert hosszához viszonyítva rekonstruálható, a kardot a rajz és a jelentés a bal váll magasságától a bal térdig jelzi.

E szokatlanul hosszúra nyúlt bevezetést önmagában véve még a sápoldali sír jelentősége sem indokolná. Azért kellett a sír feltárására és helyzetére vonatkozó dokumentumokat részletesen ismertetnünk, elemeznünk és kritikailag egybevetnünk, mivel az 50-es évek végétől kezdve a szegvári sír tévesen értelmezett (illetve Mérey Kádár Ervin jelentéséből tévesen kiolvasott) „rítusa” az egyik sajátos avar temetkezési mód „hiteles” bizonyítékeként szerepelt.⁹

*

Közvetlenül kéziratom lezárása előtt, 1978. október 11-én Nyíregyházán Németh Péter baráti szívességéből alkalmam nyílt betekinteni Csallány Dezső kéziratot hagyatékába, amelyet Csallány Géza a közelmúltban ajándékozott, illetve juttatott vissza a múzeumi területnek. A „Szegvár” feliratú csomagból fény derült arra, miért nem található a szentesi Koszta József Múzeumban egyetlen sornyi feljegyzés sem a szegvári lovassírról, a dokumentumokat Csallány Dezső valószínűleg még Mérey Kádártól kikölcsönözte. Mérey Kádár ismert jelentésén kívül a következőket: 1. A szegvári sír helyszíni bemérési rajzát és adatait, 2. A lelőhely bemérési vázlatát, 3. Az ásatási szelvény pontos rajzát, a berajzolt sírgödörrel, 4. A kettős lótemetkezés ceruzával készített hevenyészett helyszíni vázrajzát. — Az utóbbi megegyezik Filep Antal ceruzarajzával, de valamivel nagyobb méretű, viszont csak a kengyeleket és a zablákat jelzi. 5. Negyedréti méretű, ceruzával készült csontvázrajzot. — Anatómiai tekintetben kezdetleges, elmarad Filep Antal vázlatától. A nyíregyházi vázlat, a koponyától K-re fekvő vas-kapocs kivételével, feltünteteti a Filep Antal sír-rajzán található mind a 17 számozott leletet, pontosan ugyanúgy és ugyanott, ahogyan Filep

⁸ A csontváz sorsáról a Szentesi Múzeumban, a JATE Embertani Intézetében és az OTM Embertárában nem tudnak, a leletek nem kerültek egyik gyűjteménybe sem.

⁹ Vö. alább a szegvári sírral foglalkozó szakirodalom méltatásánál.

Antal rajzán látható. Mivel azonban később készült, további leleteket is ábrázol. Szerepelnek rajta a lándzsacsúcs, a kard függesztő szíjak 2–2 rozettája és a fegyveröv szíjvégei a bal vállnál, a jobb bordánál és a jobb karon kívül, jelöli a bal medencelapát alatt a kardszíz bronz csatját, a medence alsó szélénél az ovális vascsatot, a tegezöv lemezszorító vascsatját, rozettáit és szíjvégét, végül pontosan megjelöli a tegez alsó szegélyének bronzpántját. — Mindezeket a leleteket a nyíregyházi helyszínrajz figyelembevételével helyeztem el a sírrajzon, 1. ábránk hitelessége így kétségszű, hiszen úgyszólván valamennyi számozott leletéről helyszínrajz tanúskodik. Az egyetlen eltérés: a Nyíregyházán talált vázlat a koponyán csak 2 db arany rozettát tüntet fel — egymástól távol, mintha „hiányozna” közben valami.

A Mérey Kádár jelentésében nem említett leleteket a csontvázrajz sem tünteti fel, nyilvánvaló tehát, hogy az egy évvel később írott jelentéshez a csontvázrajz is alapul szolgált. A leleteket az ismeretlen rajzoló részben ugyan beszámozta, jegyzéket azonban nem adott hozzájuk. Csak néhány esetben („kerek vascsat”, „szíjvég”, „lándzsacsúcs”) értelmezi ismeretlen kéz egyiket-másikat. Ugyanazon papírlap alján Csallány Dezső ceruzáírással szerepel ugyan a leletek teljesebb jegyzéke, ez azonban nem egyéb, mint Mérey Kádár jelentésének utólagos kivonata.

„A Szegvári korai avar fülkesír” című kézirat-törödékekben Csallány Dezső elkezdte a sírlelet feldolgozását. Ebből tudjuk meg, hogy a leletek előkerülését Huszár László „szentesi antropologusnak” (— valószínűleg 1950–1954 között ellenőr a Csongrád megyei tejipari vállalatnál —) jelentették, aki részt vett a sír feltárásában is. Nyilván hozzá került a csontváz s végleg elveszett, amikor Huszár 4 évvel később elhagyta az országot.

Bár Csallány Dezső (saját adatai szerint) mind a sír előkerülésekor, mind pedig feltárásakor meglátogatta a lelőhelyet, önálló feljegyzésre mégsem támaszkodik. A leletkörülményekkel kapcsolatban szóról szóra Mérey Kádár jelentését másolja — némi „korrekcióval”, amellyel dolgozata címét kívánta alátámasztani.

A kézirat a fenti leletkörülményeken kívül a leletek sorszámozott leírását tartalmazza, valamint a Magyar Nemzeti Múzeumban Kovrig Ilona által készített fényképtáblákat — ezek sorrendjében halad a leírás. Itt befejeződik, értékelés nem készült hozzá.

A sír

Az ember- és lótemetkezések egyszerre ástott gödrének teljes H: 420 cm. Keleti fele az emberi sírgödör. H: 200 cm, Sz: 100 cm, sarkai enyhén lekerekítettek. Átlagmélysége: 210–220 cm. A lábánál — a sírgödör láb felőli végének enyhe leélyítése következtében — némileg mélyebb, a koponya a lábakhoz képest 25 cm-el magasabban

feküdt. A sírgödörben kb. 195 cm hosszú, K-en a fejnél 70 cm, Ny-on a lábánál 60 cm széles mintegy 40 cm magas, vaskapcsokkal megerősített deszkakoporsóban nyugodott az erőteljes férfi halott. A váz hossza a kinyújtott lábfejekkel együtt mintegy 175–178 cm, tényleges magassága 165–166 cm körül lehetett.

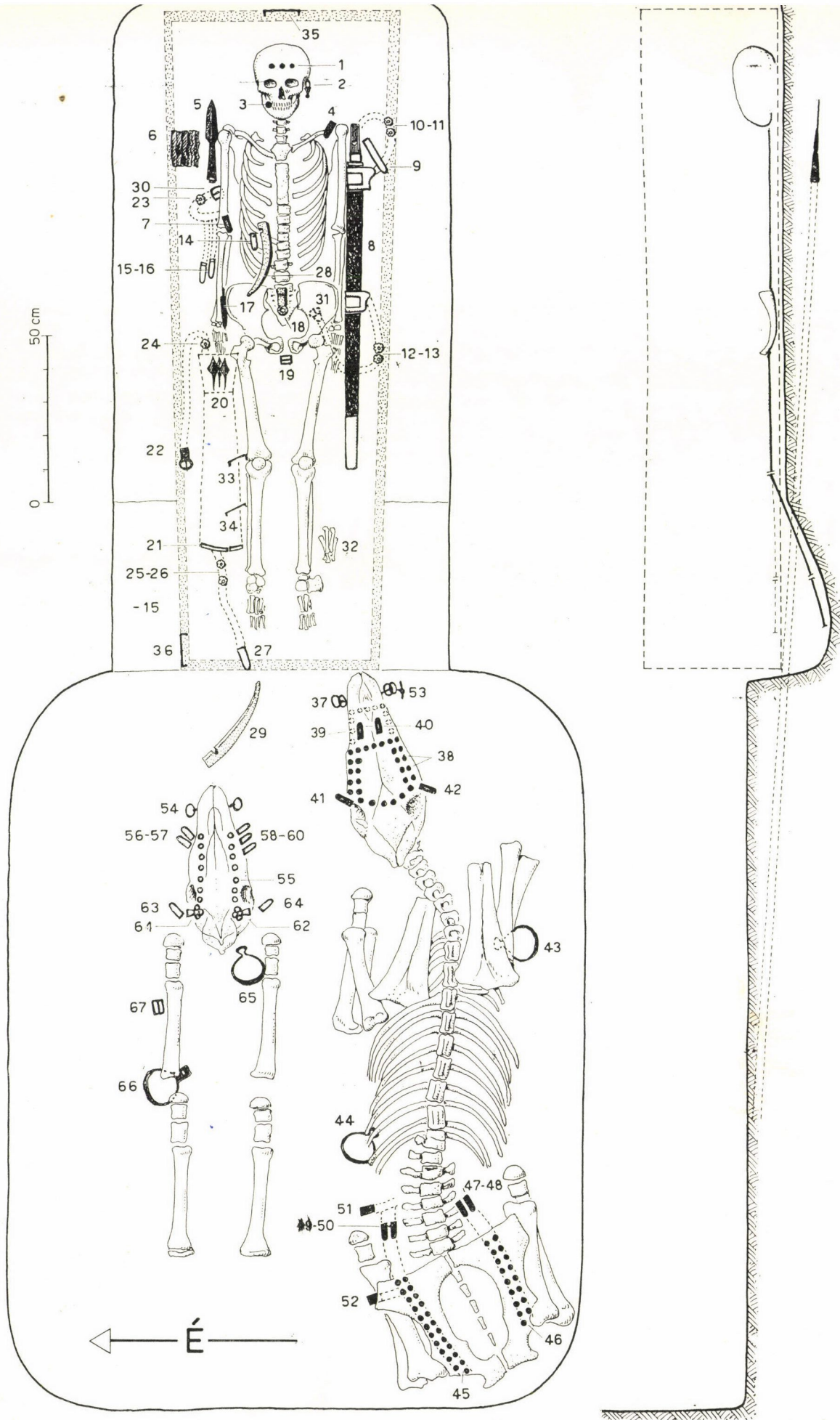
Közvetlenül a koporsó láb felőli végének vonalában a sírgödör 190 cm szélesre bővült. Az erősen lekerekített sarkú, az ovális formához közelítő 220×190 cm-es sírgödör mélysége 190–200 cm volt. A lósír gödrének D-i felében 210–220 cm hosszú teljes lócsontváz feküdt maga alá húzott lábakkal. Medencéje rézsút a sírgödör DNY-i sarka felé fordult, koponyája a férfi jobb lába felé irányult. Baloldalán, a lósír É-i felében 140 cm hosszú részleges lótemetkezés volt, koponya, mellső és hátsó lábszárak, csüd és csánk csontok rendben, sorban elhelyezve.

Leletek

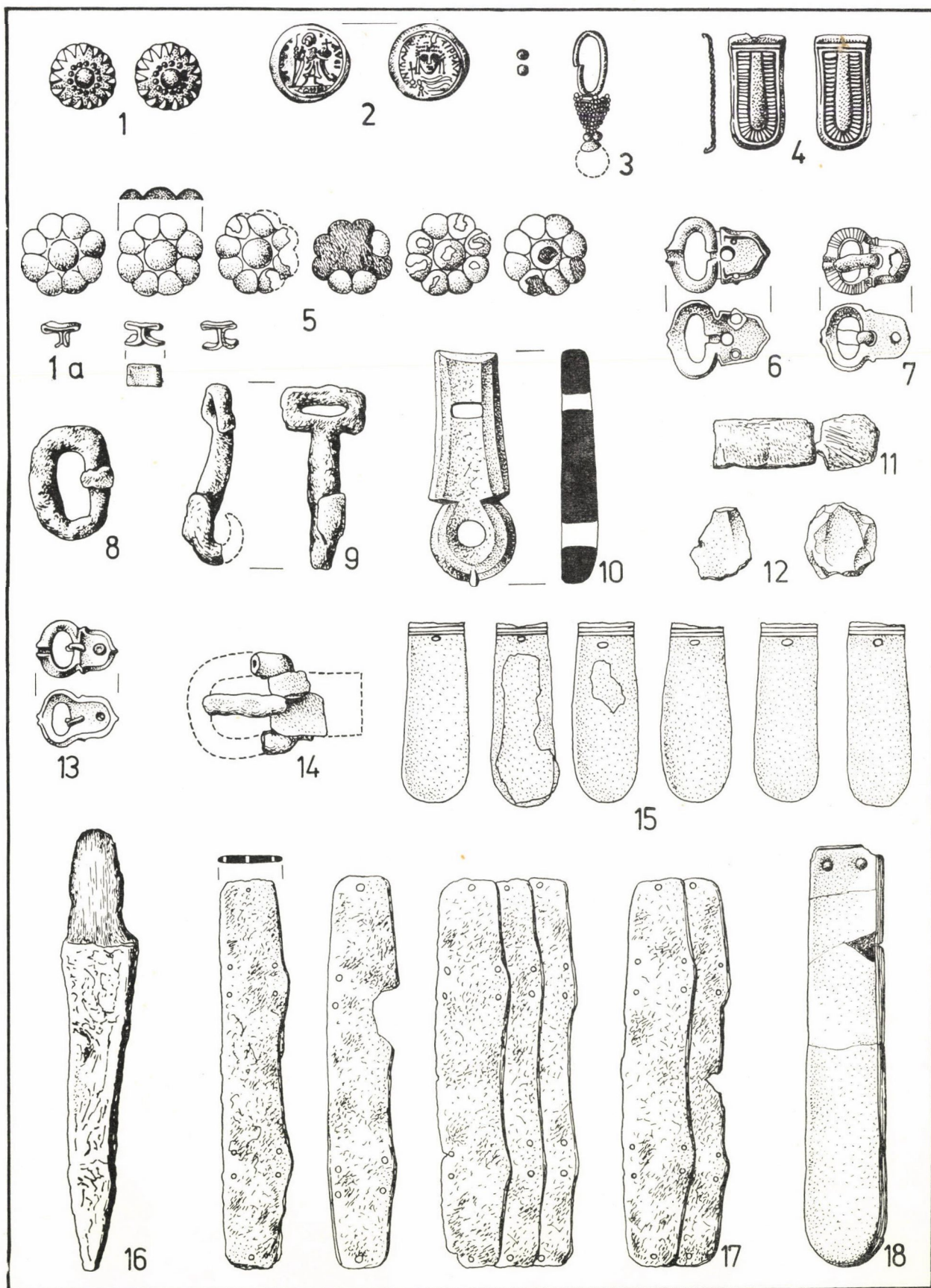
A sírrajzon, illetve a sírleírásban szereplő leletek a számok sorrendjében (1. kép).

Férfi csontváz. 1. A homlok közepén egymás mellett 3 db bronz alátét lemezzel együtt préselt, arany rozetta — ebből ma 2 db van meg. Átm: 1,8 cm (2. kép 1). Csaknem teljes bizonyossággal a homlok-rozetták felerősítésére szolgáltak azok a fekvő H alakú, „iratkapocs”-szerű bronz pántok, amelyekből 3 db volt a szegvári leletek között (2. kép 1a). 2. A koponya bal oldalán: apró sűrű granulákkal díszített gúlcsonyos arany fülbevaló. Kopott, alsó gömbcsüngője már a temetéskor csonka volt. Teljes H: 3,3 cm, ovális karikájának Átm: 1,8 cm (2. kép 3). 3. A mandibula jobb oldalán a fogakon: *Mauricius Tiberius* (582–602) arany solidusának egykorú hamisítványa (2. kép 2). 4. Bronz alátét lemezzel együtt préselt arany-szíjvég. H: 3,2 cm (2. kép 4). 5. Vas lándzsacsúcs. Köpüjének alsó vége mandzsettászerűen megvastagszik, a mandzsettából kis nyelv nyúlik le, amely ráfeküdt a lándzsanyélre, sőt valószínűleg rá is szögezték. Mindez azonban inkább sejtendő, mintsem látható, az erősen korrodált penge alakjára is csak következtetni lehet. Teljes H: 26,5 cm (3. kép 3). — A lándzsacsúcs a halott jobb vállánál, a váll-, illetve felső karcsontnál 10 cm-rel mélyebben, a sírfenék alatti földben feküdt. Ezért csak a csontváz felszedése után került elő. 6. Kovácsolt vas páncéllemezek, amelyek eredeti összefűzésüknek megfelelően, félig egymást fedve kerültek elő. Egy helyről, egy páncél alsó-hátsó széléből kivágott azonos típusok, két végükön 1–1, a lemezek középső harmadában 2–2 felfűzésre szolgáló lyukkal. Hosszuk: 10,8 cm, 7 db — az egyiken sűrűszövésű textilmaradvány (2. kép 17). — A jobb vállal egy magasságban a koporsóban kerültek elő. 7. A 4. számúval megegyező, bronz alátétes arany-szíjvég (2. kép 4). 8. Kétélű egyenes vaskard. Teljes H: 110 cm. A markolatvas H(jelenleg): 12 cm, eredetileg, egy letört és elve-

1. kép. A szegvár-sápoldali lovassír. Eredeti vázlatok és leírás nyomán.
 Рис. 1. Погребение с конями в д. Сегвар-Шаполдал. По полевым зарисовкам и записям.
 Abb. 1. Das Reitergrab von Szegvár-Sápoldal. Nach originalen Feldzeichnungen und Notizen.

2. kép. Szegvár-Sáboldal. Leletek a férfi sírból. Kb. 2 : 3
 Рис. 2. Сегвар-Шапoldal. Находки в мужском погребении. М: 2 : 3
 Abb. 2. Szegvár-Sáboldal. Funde aus dem Männergrab. Etwa 2 : 3

szett nyúlvánnyal együtt, 13–13,5 cm-es volt. A markolatvas közepén hurkos-kapcsos bronz szögecsre fűzött bronz karika. A markolat tövén 4,5 cm szélességben megmaradt az ezüst borítás, amely alul, a penge felé, bordázott szalaggal záródik. A bordázott markolatzáró szalag alsó végét a tok szájpántja takarja, teljes szélességében nem látható. A kard fatokjára szerelt tartófülek P alakúak és ezüstműből készültek. Alul-felül bordázott ezüst szalagok erősítik a tokhoz, a szalagok között és alatt sima ezüst borítás van. A kardtok alsó végén 17 cm hosszú, lefelé enyhén keskenyedő ezüst tokvégződés. Felső szélén rovátkolt pántszegély, alja töredékes, hiányos (3. kép 1–1a–d). 9. *Ezüst nagyszíjvég*, kettős lemezű, díszítetlen, rovátkolt ezüst szalaggal keretézve. H: 11,8 cm (2. kép 18). 10–11., illetve 12–13. 23 *Fegyveröv és kardfüggesztő szíjak* préselt, nyolcszirmú, ezüst rozettaverelei. Átm: 2,4 cm (2. kép 5). 14–16. *Fegyveröv mellékszíjszüngőinek ezüst kisszíjvégei*. Felső szélükön rovátkolt pánt, hátlemezüik bronz. H: 5,2 cm (2. kép 15). 17. *Vaskés*, fatok maradványaival, egyélű. H: 12,5 cm (2. kép 16). 18. *Fargott csont függesztő két lyukkal*. H: 6,6 cm (2. kép 10). 19. *Vas övcsat*. Átm: 3,3 cm (3. kép 4). 20. *Háromlú vas nyílhegyek* töredékei. Eredeti hosszuk: 10–11 cm, 3 db (3. kép 2). 21. *Bronzlemez*, tegez alsó szegélypántja. Eredetileg több töredék. A meglévő ívelt lemez H: 9,5 cm, Sz: 0,6 cm, ép végén szöglyukkal (3. kép 6). 22. *A tegezöv vascsatja*, vas szíjszorító lemezzel. Töredék (2. kép 14). 24, 25–26. *Tegezöv préselt ezüst rozetta díszei*, mint 10–13. (2. kép 5). — A sírleírásban szereplő összesen 8 db-ból jelenleg mintegy 6 db rekonstruálható, fényképezhető épebb állapotban azonban csak 3 db maradt meg. 27. *Tegezöv ezüst nagyszíjvége*, sima, kettőslemezü, felső végén szöglyukkal. H: 7,4 cm. A szíjvég az ezüst töredékek között jelenleg már nem azonosítható, alakját még ép állapotban őrzi egy régi fényképfelvétel.¹⁰ 28. *Reflex-íj felső végének csont borító lemeze*. A sírrajzokon még ép, de „a felvételkor darabokra törött” (3. kép 9). 29. *Reflex-íj alsó végének már a feltáráskor „maradvány töredéknek” jelzett csontborítása* (3. kép 7). — A sírrajzok és a jelentés szerint még kettőslemezüek — a töredékekből azonban ma már egy-egy ívelt lemez is nehéz volt rekonstruálni. 30. A jobb felsőkar alatt: *fegyveröv ovális vascsatja*. Tüskéje elporladt. Átm: 3 cm (2. kép 8). 31. A csontváz felszedésekor a medence alatt talált *bronz csat*. H: 3 cm, Sz: 2,8 cm (2. kép 6). 32. *Juhcsontok*. 33–34. *Vas koporsókapcsok*, kívül a jobb térd mellett és kívül a jobb térd alatt, kisebb példányok (3. kép 10). 35–36. Nagyobb méretű *vas koporsókapcsok* (3. kép 10) — csak sírrajzon szerepelnek.

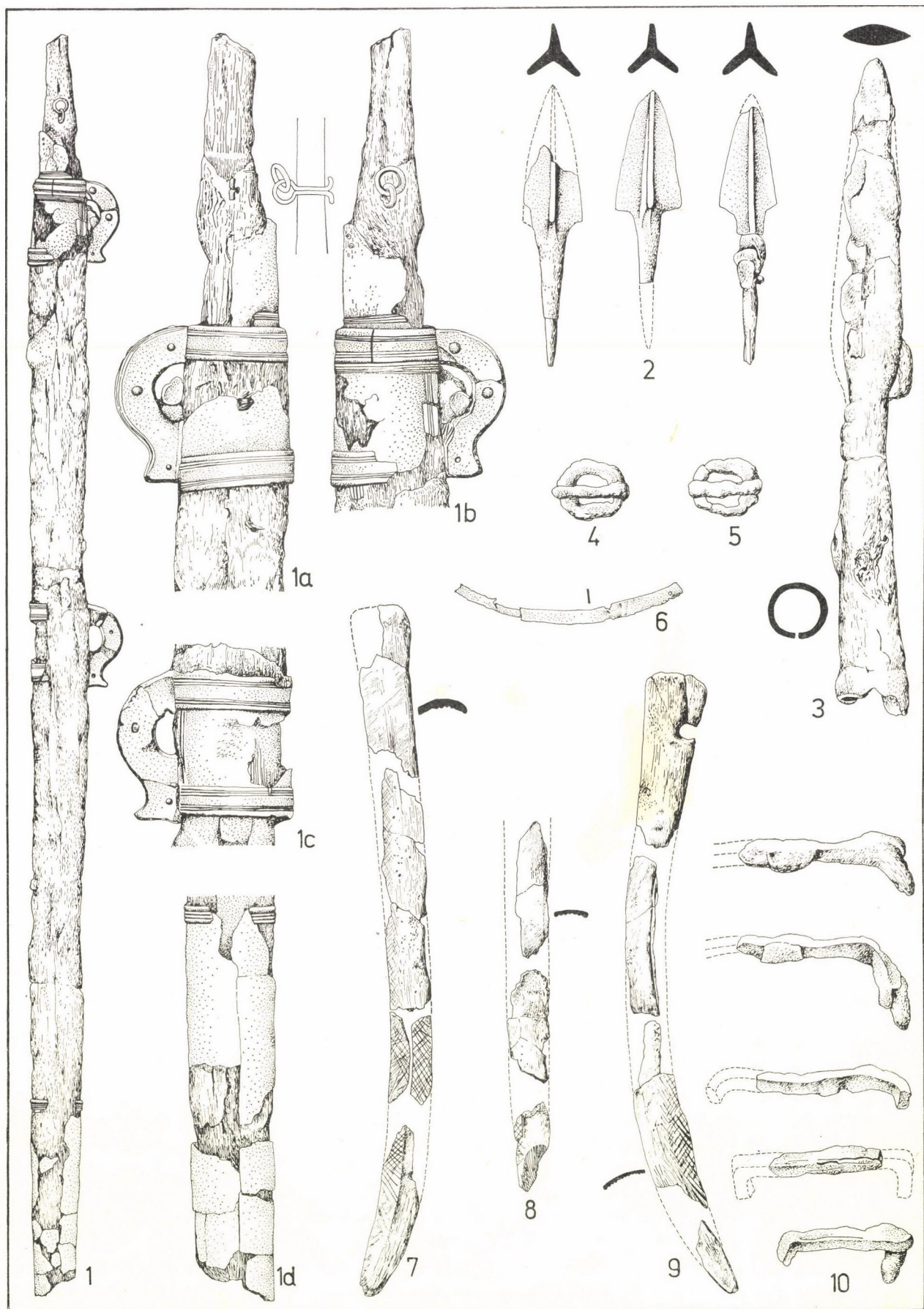
¹⁰ A felvételeket Kovrig Ilona készítette az 50-es évek végén a Nemzeti Múzeumban. Levonataikat Garam Évának és Kemenczei Tibornak köszönöm. A szóban forgó darabot (más fontosabb tárgyakkal együtt) a 6. j.-ben jelzett tanulmányban közlöm.

Sem a sírleírásban, sem a sírrajzokon nem szerepelnek: a. Kicsiny sárgásbarna színű *üveggyöngy* (2. kép — szám nélkül a felső sorban) — nyilván valahol a nyak körül került elő. b. *Bronz csat*, karikája rovátkolt díszítésű. H: 2,7 cm (2. kép 7) — valószínűleg a felső P alakú kardfüggesztőhöz erősített tartószíj csatja (mérete a 2. kép 6-hoz áll közel), amely a kard felvétele után kerülhetett elő. c. *Bronz csat*, kisméretű, tüskéje csonka. H: 2,5 cm (2. kép 13). d. *Vas tegezfűggesztő*, kampós alsó részén nagyobb textilmaradvánnyal. Kampója hiányos. H: 5,2 cm (2. kép 9). — Minden bizonnyal a tegezzel volt kapcsolatban,¹¹ a nyílhegyek, a jobb kéz, a jobb combcsont vagy a jobb medencelapát felszedésekor kerülhetett elő. e. *Csiholóvas* töredéke (2. kép 11) és 2 db *kovakő* (2. kép 12) — valahol a deréktájon viselt kis zacskóból származhatnak. f. *Vascsat*. Átm: 3,2 cm (3. kép 5). g. *Reflex-íj markolatának csont borítása*, kis töredékek (3. kép 8). — A leletek közt kerültek elő. Mint alább meglátjuk, a markolatlemez a sír magasabb részéből, a sírföldből származik, ezért nem szerepel a sírrajzokon, s nem vett róla tudomást a sírleírás sem.

¹¹ A kutatások-ásatások színvonalának hű tükré, hogy e szinte mindennapos avar vastárgy rendeltetésére milyen kevés hiteles adat utal. A jól megfigyelt esetekben mindenkor nyílhegyek és tegez társaságában kerülnek elő: J u t a s 125. sír, a jobb kéznél nyílhegyekkel (*Rhé, Gy. — Feltich, N., Jutas und Öskü* (Prag 1931) 26–27, IV. t. 29), L e i t h a p r o d e r s d o r f/Lajtapordány 123. sír, a medencén a jobb felsőkar alsó végénél, alatta 2 db nyílcsúcs (*Mitscha-Märheim, H., Der Awarenfriedhof von Leithaprodersdorf. WAB 17., Eisenstadt 1957, 32–33, VIII. t. 8*), K ö r n y e 82. sír, — 3 nyílhegy fölött a jobb felsőkar mellett [*Salamon, Á. — Erdélyi, I., Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Stud Arch V., Bp. 1971, 21–22, 35. t. (sírrajz) és 13. t. 26*], A n d o c s - Ú j h a l a s t ó 11. sír, a medencecsonton nyílhegyek közelében (*Garam É., FA 23, 1973, 132, 3. kép 28*), A r a d a c - M e č k a 108. sír, a jobb medencelapát alsó külső szélén a jobb térdnél talált nyílhegyek felett [*Nad, Š., La nécropole de Mečka. Inv. Arch. Fasc 17 Y. 160,1 (sírrajz) és 160, 2 7. szám*]. — Ezek után biztosra vehető, hogy Szegváron is a tegez felfűggesztésére szolgált s valahol a medence jobb oldalán került elő.

Tegezfűggesztőnk előzményei (jól bevált gyakorlati tárgyról és formáról lévén szó) keleten a szkíta korig nyúlnak vissza. A szegvári tegezfűggesztő közvetlen előképei II–V. századi belső-ázsiai sírokban találhatók meg: B o l š a j a R e č k a BE XII–18. sír, a jobb alsókar mellett nyílhegyek közelében [*Grjaznov, M. P., Istorija drevnih plemen Verhnej Obi. MIA 48. (Moskva–Leningrad 1956) 100, XXXI. t. (sírrajz) és XXXII. t. 2*], K o k e l KE-26-XV. kurgánsír, a jobb karon belül, mellette nyílcsúcsok [*Vajnszejn, S. I., in: Trudy Tuvinskoj Kompleksnoj Arheologo-Etnograficeskoj Ekspedicii — a továbbiakban TTKAE — III., Leningrad 1970, 25., 28. kép (sírrajz) és 29. kép 6*], T a t a r s k i e m o g i l k i 4. sír, a bal váll felett nyílhegyek társaságában (*Ümans-kij, A. P. Mat. po Arh. Sibiri. 4. Drevnaja Sibir, Novosibirsk 1974, 141, 3. kép és 4. kép — sírrajz*). Nyilvánvaló tehát, hogy az avaroktól hozott belső-ázsiai készségről van szó. — Egyébként a Szaltovo–Majáki kultúra dmitrovskojei temetőjéből rekonstruált tegez a szegvári tegez két fontos elemét, az alját szegélyező pántot és vas fűggesztőfület ábrázolja. vö. *Pletneva, S. A., Ot kočevij k gorodam* (Moskva 1967), 159, 43. kép 18.

3. kép. Szegvár-Sápoldal. Leletek a férfi sírból. Kb. 2 : 5
 Рис. 3. Сегвар-Шаполдал. Находки в мужском погребении. М: 2 : 5
 Abb. 3. Szegvár-Sápoldal. Funde aus dem Männergrab. Etwa 2 : 5

Az orr bal oldalán bukkantak rá a sírra, megsértették az orrsontot és a fogakat, „arany rozettákat és vas töredékeket” emeltek ki — utóbbiak a zabla bal szára és karikája. A helyszínre érkező régészek „megpiszkálva” bontották ki a lókoponya orr-részét, amikor is „újabb rozetta töredékek” kerültek elő. Mivel a későbbiekben a lókoponyájának két oldalán épségben bontották ki a kettős rozetta-sorral díszített hosszanti kantárszíjakat, a fenti rozetták a keresztben futó orrszíjakról származnak.

37. Vas csikózábla töredékei, kettős karikás típus (5. kép 8). 38. Bronz alátéttel együtt préselt aranyrozettákkal díszített hálós rendszerű fejkanthár. A két ízben is megsértett-megboltygatott lófejen a sírrajz 19 db-ot jelöl, eredetileg mintegy 36–38 db díszíthette a szíjakat (4. kép 1). 39–40, 41–42. Az orrsonton és a koponya két oldalán bronz alátéttel együtt préselt arany szíjvégek — ugyanolyanok, mint az emberi váz 4. és 7. szíjvégei (4. kép 6). 43–44. Hurkosfülű, kerek talpú vas kengyelek — már a sírban „elporladva” (5. kép 6 és rajzolhatatlan törmelék). 45. Farhám bal oldali kettős rozetta-sor díszítménye, kibontva 23 db volt látható (4. kép 2). 46. Ugyanaz jobb-ról, kibontva 19 db-ot számoltak (4. kép 2). — Eredetileg 50–52 db volt, mivel a meglévő rozetták száma a töredékek és a felerősítő bronzszegcsek alapján 91 db, amelyből 2 vagy 3 db a homlokdíszhez tartozott. Mivel a farhám a ló farának két oldalán haladt, és a ló farka alatt fordult, a dekompozíció során a szíj lefordult a ló testéről. Emiatt mindkét rozetta-sor lefelé borulva került elő. 47–48, 49–50. Egy-egy arany és bronz lemezből préselt szíjvégpár, azonos a 39–42. típus-sal (4. kép 3–4). 51–52. „Rojtos” végű, téglalap alakú, bronz alátéttel együtt préselt arany szíjvégek. H: 3,5 cm, Sz: 2 cm (4. kép 5). 53. A kantár ki- és beakasztására szolgáló vas zablapecsek, töredékes, ragasztott (5. kép 7). Pontos meghatározása és elhelyezése annak alapján lehetséges, hogy Filep Antal itt „rudaszablát” említ és piciny vasrudat rajzolt a zabla jobb külső vége mellé.¹² Zablaínk azonban nem rudas típusok, zablapálcára utaló töredék nincs a vasleletek közt.

¹² A honfoglaló magyar lovassírokban talált, hasonló alakú és méretű, csontból faragott peceket Dienes István a kengyel felerősítésével-rögzítésével hozta kapcsolatba (ArchÉrt 93, 1966, 232, 134. j., és 22. kép 9). Valóban, a bolyi avar temető 3a lovassírjában „a bal oldali kengyelvels mellett” került elő egy középen kerek nyílással ellátott, két végén gumós vastárgy (Papp L., JPMÉ 1962, 171, XXIX. t. 2., a sírrajz, V. t. 15., a tárgy). A bolyi kengyelrögzítő azonban hosszabb és vastagabb, mint a mi darabunk, ezen kívül nem hajlik. A szegvári vas pecek tehát mégiscsak a nyílásába erősített kantárszíj ki- és beakasztására szolgálhattak — mérete és előkerülési helye is erre utal. Ívelt testű, csontból faragott megfelelőit szép számmal ismerjük belső-ázsiai türk lovassírokból s aligha véletlenül mindig a zablák közvetlen közeléből, pl. Kudyrge 11. sír [Gavrilova, A. A., Mogil'nik

54. Vas csikózábla, kettős karikás típus. Töredékek (5. kép 10). 55. Félgömb alakú préselt ezüst szíjdíszítmények. Átm: 2,1 cm. Számukat egyik dokumentáció sem közli, jelenleg a töredékek alapján 12 db rekonstruálható, illetve rajzolható (5. kép 1–2). Ez azonban csak a „maradvány”, mivel többségüket az ólombetét szétfeszítette és porrá omlasztotta. Meglévő felerősítő bronz szegcsek száma 38 db — nyilván legalább ennyi ezüst félgömbdísz volt a lovon. 56–57, 58–60. Sima, préselt ezüst szíjvégek bordázott szegéllyel. Formailag megegyeznek a 14–16. típusú ezüst övszíjvégekkel. H: 4, 6–5 cm (5. kép 5). 61–62. Lóherelevél alakú, rojtos végű, préselt ezüst kantárdíszek — a sírleírásban említett 2 db töredékei vannak meg (5. kép 3–4). Az ezüst szíjvégek és kantárdíszek felerősítésére szolgált 10 db változatos méretű bronz kapocs (5. kép 3a–4a), számuk megegyezik a megmaradt, illetve a dokumentumokban szereplő 8 szíjvéggel és 2 kantárdíszszel. 63.–64. Ezüst szíjvégek mint 56–60. — a sírleírásban szereplő még egy hasonló szíjvég elporladt. 65–66. Vas kengyelek töredékei. A sírleírás a rossz állapotú kengyeleket „hurkos fülűnek” írja, a meglévő vastöredékek tanúsága szerint azonban legalább az egyik kovácsolt hosszú fülű volt (5. kép 14–15). 67. „Vas” — nyilvánvalóan hevedercsat (5. kép 13).

A lószerszám töredékek között található még: h. kisebb vascsat töredék (5. kép 9), i. nagyobb vascsat töredék (5. kép 11) és egy k. vaskarika (5. kép 12) — a lósirok szokványos leletei.

A sírleírásból, a sírrajzokból és a meglévő leletekből megállapítható, hogy egyik lónak sem volt a szügyelő-szíja díszítve.

A leletek a szentesi Koszta József Múzeumba kerültek.¹³ Leltári számuk: 55. 60.1–184. A múzeum adattárában nyert elhelyezést a sírról fennmaradt valamennyi dokumentum.

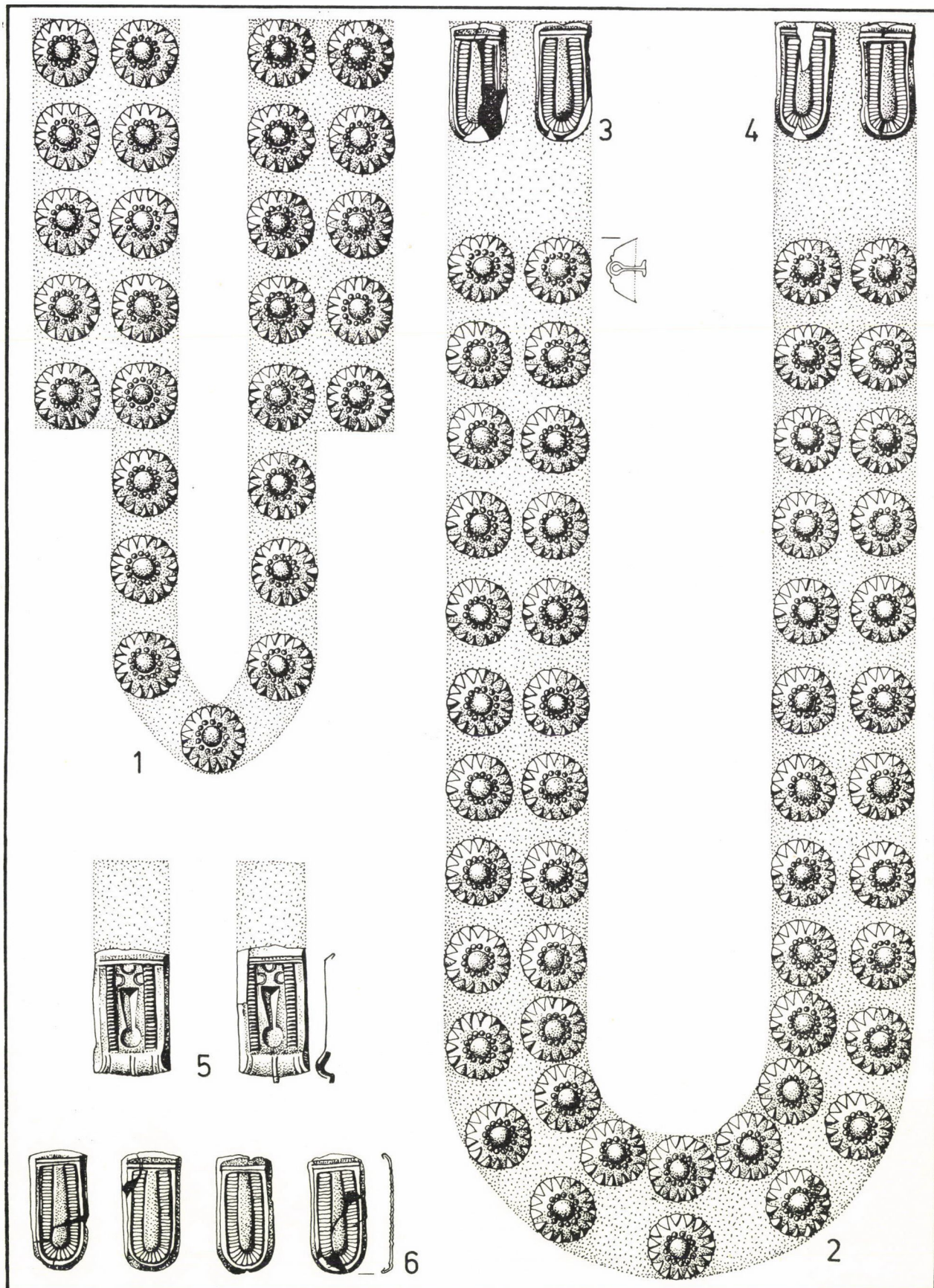
A sírforma

A szegvári ember- és lósirok együttes csupán annyiban különleges, amennyiben esetünkben két lovat temettek az elhunyt lábaihoz. Egyebekben megfelel annak a temetkezési formának, amelyet

Kudyrge. (Moskva–Leningrad 1965) 25, XIX-t 19], Kudyrge 22. sír (uo. 27, XXIII. t. 4–6) és a Hairhan-Na inde Sum e melletti kurgánsír [Borovka, G. I., Severnaja Mongolija II. (Leningrad 1927), 72–74, IV. t. 32] vagy éppen hazai avar lósirokból, pl. éppen Boly la sírjából, ahol a nyakesigolya mellett került elő (Papp L., i. m. 169, IV. t. 16).

¹³ Itt ragadom meg az alkalmat, hogy hálásan megköszönjem Hegedüs Katalinnak, a szentesi Koszta József Múzeum igazgatójának és munkatársainak a szegvári leletek közléséhez nyújtott sok segítséget. Baráti köszönet illeti Trogmayer Ottó megyei múzeumigazgatót is, aki a lelet Budapestre szállítását lehetővé tette.

4. kép. Szegevár-Sápoldal. Lószerszámok. Kb. 2 : 3
 Рис. 4. Сервар-Шаполдал. Конская сбруя. М: 2 : 3
 Abb. 4. Szegevár-Sápoldal. Pferdegeschirr. Etwa 2 : 3

az 1960-ban feltárt bolyi A. temetőből mintaszerűen dokumentálva először Papp László ismertetett.¹⁴ Egyetlen hosszú sírgödörben egyidejűleg elhelyezett emberi és lótemetkezéseket azonban már korábban megfigyelt, fényképen és sírrajzon dokumentált a Mezőfalva-Vasútállomásnál feltárt avar temetőben Fitz Jenő (1952)¹⁵ és e sorok írója (1953).¹⁶ A hangsúly egyáltalán nem a prioritáson van, hanem azon, hogy a mezőfalvi ember + lósír együttesek többsége a szegvárral azonos korszakból, vagyis a korai avar időkből származik (23, 29, 87/100 és 230 sírok), míg a bolyi példák későbbiek, a VII. század utolsó harmadából, az ú.n. közép-avar időből valók. Rajzban, fényképen nem dokumentált hasonló korai avar sírok Bölskén a 8. és 11. ember + lósír,¹⁷ Szőregen pedig a 116/107 ember + lósír.¹⁸

A bolyi tíz ember + lósír (1–3, 19–20, 55, 59–61, 63. sírok) Papp Lászlótól közlített kitűnő leírását, rajzait és fényképeit kiegészítve a hat mezőfalvi sír adataival a következő kép bontakozik ki. Az átlagosnál nem sokkal szélesebb (60–90 cm) sírgödröket egyszerre ásták, 380–420 cm hosszú feltjük régészekről végzett régészeti ásatáson együtt jelentkezik. „Felső” — Bólyon és Mezőfalván nyugati — végükben nyugszik a ló tulajdonosa. Vele egyirányban helyezték el lovát, úgy, hogy a lófej a halott lábához került. Az esetek jelentős részében a sírgödör két fele azonos mélységű és összefüggő, nincs közöttük „válaszfal”. Előfordul azonban, hogy a sírásás utolsó szakaszában a sírgödör felső és alsó fele némileg elkülönül egymástól, kis földpadka marad köztük. A lovas sírgödörét ilyenkor (de nem mindig!) valamivel mélyebbre ásták (Bóly 59. sír,¹⁹ ember: 285 cm, ló: 255 cm, Bóly 60. sír,²⁰ ember: 270 cm, ló: 255 cm, Mezőfalva 87/100. sír, ember: 195 cm, ló: 150 cm, Mezőfalva 210. sír, ember: 154 cm, ló: 143 cm stb.). A szintkülönbség 10 cm-től 30–45 cm-ig terjedhet, Szegváron átlagos volt: 10–20 cm.

A „látszólagos” mélységkülönbség a sír két fele között csak akkor nagyobb, ha az emberi sírgödör egyik vagy másik, sokszor mindkét vége mélyített. A koporsó leeresztésére, illetve a kötél felhúzására szolgáló mélyítéseket²¹ Papp László a

sírrajzokon még nem ábrázolta. De észlelte, amikor az emberi láb „süllyedését” említi²² a lófej előtt (3. sír), avagy a koponya „süllyedését” jegyzi meg²³ (19. sír). A bolyi sírokról készült fényképeken látható, hogy az 1, 3, 20, 59 és talán a 60. sírok esetében²⁴ is mélyített volt a halott lábánál a sírgödör — ami a később tárgyalandók megértéséhez korántsem mellékes.

Az emberi sírgödör fej és láb felőli végének mélyítését Mezőfalván a 218. ember + lósír esetében is meg lehetett figyelni. A lényeges különbség Bóly és Mezőfalva között az, hogy az előző helyen az ásató szerint a sírok nem voltak kirabolva — bár a közlített dokumentáció alapján 19, 60 és 61. lovassírok esetében²⁵ mégis gyanítható az emberi temetkezés ügyes kifosztása. Mezőfalván viszont a korai lovassírok felső „emberi” fele kivétel nélkül ki volt rabolva, sőt egypánszor fel is volt dűlva, ugyanakkor a hozzájuk tartozó lótemetkezéseket csak két ízben bolygatták meg. A rablási aknák sötétszínű kerek vagy ovális feltja az emberi sírgödör medencétől fejig terjedő felében jelentkezett, és függőleges vagy kissé ferde aknaként haladt a csontváz mellső részére. A koponya és a feldúlt felső test csontjai vagy az aknában kerültek elő, vagy egymásra dobálva az akna alján. — A sírfenéktől 40–60–80 vagy éppen 100 cm magasságban a bolygatási aknában jelentkező csontvázzrészek és koponyák a nem régész vagy gyakorlatlan régész ásatókat sokszor megtevesztik, „rítust” igyekeznek hozzá találni.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a szegvári ember + lósír Kiss Attila „Korai-avarkori VI. típusába” tartozik: „Lóváz az emberi vázzal egy tengelyben, lókoponya az emberi váz lábcsontjainál, azonos tájolásban.”²⁶ — Ezt a típust annak idején az itt említett mezőfalvi sírok többségén²⁷ kívül csak a csókai 25. ember + lósír képviselte. — A szegvári sír a rendszerezés idején már ismert volt. Mégsem ebben a típusban szerepel.

A koporsó

Az 1950-es évek előtt alkalmazott ásatási módszer nem tette lehetővé az avar fakoporsók megfigyelését.²⁸ Koporsóra legfeljebb ott és akkor gyanakodtak az ásatók és publikálók, ha vaskapcsok kerültek elő valamelyik sírból.²⁹ A Régészeti

¹⁴ Papp L., A bolyi avarkori temető. JPMÉ 1962, 168–182, 29–30. t.

¹⁵ A 23, 29 és az utólag „összejött” 87/100. sír.

¹⁶ A 210, 218 és 230. sír.

¹⁷ Szelle Zs., ArchÉrt 11 (1891) 239.

¹⁸ Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. AH XXXVIII (Bp. 1961), 166, 181. t. 1–9. — A nyilvánvalóan avar, t. között a szegváriakkal is rokon vascsatok feldúlt lócsontok közül kerültek elő, amelyek a különálló fülkesírnak értelmezett 107. sírral fügtek össze. Vö. a temető térképét uo. a 18. képen. Körülötte a gepida sírokra merőleges irányú avar sírcsoport helyezkedett el. Az utóbbi közöletlen.

¹⁹ Papp L. i. m. 179, 14. kép és XXX. t.

²⁰ Uo. 181, 15. kép és XXX. t.

²¹ Tomka P., Adatok a Kisalföld avarkori népeiségek temetkezési szokásaihoz. III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. Arrabona 19–20 (1977–1978), Győr 1979, 17–108 dolgozatában kifejtett pompás megfigyelés.

²² Papp L. i. m. 170.

²³ Uo. 173.

²⁴ Uo. a 6, 7, 9, 14 és 15. képek.

²⁵ Uo. XXIX. t. 3, XXX. t. és XXXI. t.

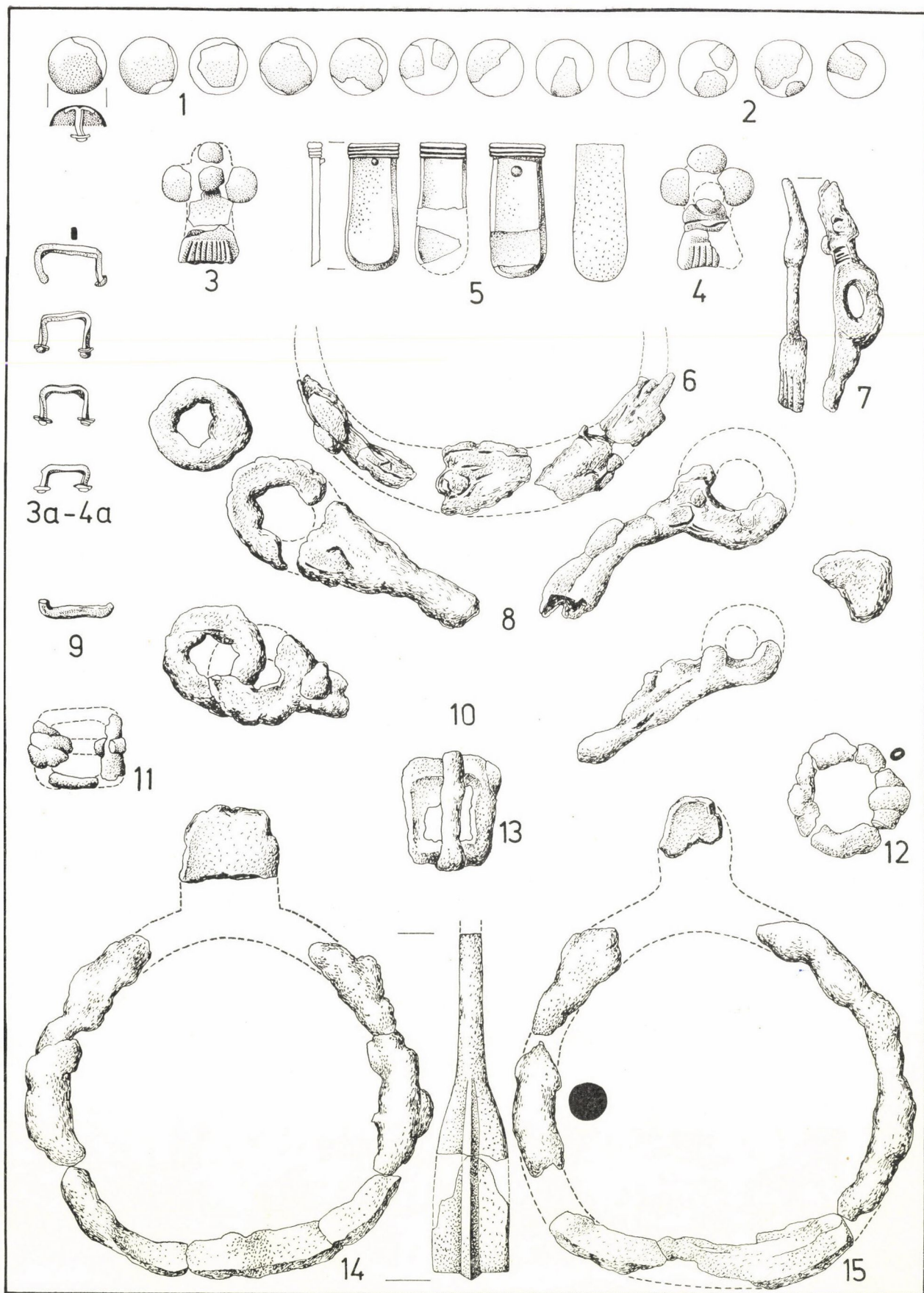
²⁶ Kiss A., Az avarkori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. JPMÉ 1962, 154.

²⁷ A régi „Előszállás-Bajcsihegy” néven — az ásatási naplóban 4 példát talált rá.

²⁸ Az egyetlen kivétel a Várpalota Szűcs-telepen és Altiszti lakásoknál Nagy Lászlótól feltárt avar temetőrészlet jól megfigyelt, kibontott és fényképezett deszkakoporsó sorozata. Dokumentációja mindmáig közöletlen.

²⁹ Még 1958-ban is. Vö. pl. Csallány D., JAMÉ 1 (1958) 75 — a tiszavasvári-koldusdombi l. sírral kapcsolatban.

5. kép. Szegvár-Sápoldal. Lószerszámok. Kb. 1 : 2
 Рис. 5. Сегвар-Шаполдал. Конская сбруя. М. 1 : 2
 Abb. 5. Szegvár-Sápoldal. Pferdegeschirr. Etwa 1 : 2

Kézikönyv 1954-ben azt tanácsolja, hogy „a vaskapcsok formájából” kellene megkíséríteni a koporsófajtákra következtetni³⁰ — ami megvalósíthatatlan célkitűzés. A tényleges megfigyeléseket³¹ és dokumentációkat a szakirodalomban³² és a Kézikönyvben vélekedések helyettesítik: vászonba, gyékénybe, kéregbe, bőrbé csavart-burkolt halottakról beszélnek³³ — vagyis csupa olyasmiről, amit az azóta végzett modern ásatások éppenséggel nem tudtak megfigyelni vagy igazolni.

Az első mérhető, metszhető, rajzolható vaskapocs nélküli avar és IX. századi fakoporsókat a szegvári sír előkerülése idején, 1951/53-ban sikerült megfigyelni (Keszthely-Sörházkert³⁴ és Fenékpusztá,³⁵ Mezőfalva³⁶), publikálásukra azonban csak évekkel később vagy mindmáig nem került sor. A különböző koporsók megfigyelésének és hitelt érdemlő vizuális dokumentálásának egyébként is hosszú és rögös útja, valóságos „tanulóiskolája” van. Magam pl. az 50-es évek végén legfeljebb 5–8%-ot tudtam megfigyelni langobard temetőben, kezdetben többnyire vaskos, fatörzsből kivájt koporsók elszíneződését. A megelőző évtizedek semmijéhez képest azonban ez már eredmény volt. A módszerek finomításával az arány a 70-es évek elejére 75%-ra emelkedett s ma már többségben vannak a különböző alakú és szerkezetű deszkakoporsók. Avar viszonylatban a csúcsra Tomka Péter jutott fel, akinek sikerült kimutatni, hogy az általa ásott 113 síros tápi temető valamennyi halottját koporsóban, mégpedig többféle, jórészt rekonstruálható, ládaszerű koporsóban temették el.³⁷ — Minderről negyed-

századdal ezelőtt még szó sem volt.³⁸ Nem csodálható, ha a szegvári sír kezdő feltárója nem gondolt a koporsóra. Érdeme, hogy megfigyeléseiből (és a leletekből) mégis rekonstruálható.

A két lócsontváz kibontása után a lósír fej felőli oldalfalán 170 cm mélységben figyelt fel az ásató az emberi sír láb felőli végének „60 cm széles kevert földjére” (— ez sugallja majd t. között később a „fülkesír” elképzeléseket —). A teljesen kibontott embersír gödre azonban 100 cm széles volt, következésképp a sötétebb színű föld csak a koporsó végének a nyoma lehetett. A feltárás során előkerült 5 db meglehetősen nagyméretű és jellegzetes koporsókapocs szerepét és jelentőségét nem ismerte fel az ásató — a jobb térd és jobb lábszár mellett talált vaskapcsokat „tegezvasalásnak” vélte. A többi vaskapocsról nem ír. Két másik koporsókapocs („vas” megjelöléssel) szerepel viszont Filep Antal sírjában, egyik a koponya és a sírgödör vége között, a másik a jobb lábfejen kívül. Az ötödik kapocs előkerülési helyét nem ismerjük.

Ezek az adatok elegendők a koporsó kétségtelen meghatározására, megadják a láb felőli végének szélességét és magasságát³⁹, valamint a koporsó megközelítő pontosságú hosszát. Fej felé szélesedő formája jobbról a páncelemezek, balról a kardfüggesztő szíj rozetta díszének elhelyezkedéséből következik, a sírleírás mindkettőnek megadja a válltól, illetve a kard markolatától kifelé eső távolságát.

Az így nyert, fej felé szélesedő deszkakoporsó forma szokványos. Későrómai,⁴⁰ valamint az avarkort közvetlenül megelőző langobard⁴¹ sírokból ma már számos pontos megfelelőjét lehet említeni. Sírunkkal közel egykorú jó párhuzama van a környei avar temető 149. sírjában,⁴² ahol azonban a váll felé szélesedő formát fatörzsből alakították ki. A szegvári koporsó 40 cm körüli magassága a gyönki avar temető 120. és 142. sírjának⁴³ deszkakoporsóival vethető össze. 40–45 cm magas volt

Kara bulakskij mogil'nik. Izvestija AN KirgSSR. Ser. Obščest. nauk. III, 3 (Frunze 1961) 43–66, 8 a–b. kép.

³⁸ Azt pedig egyszerűen lehetetlenségnek tartották volna, hogy már a neolitikum és a rézkor embere is ácsolt deszkakoporsóban temette el halottait. Amint ez Hegedűs Katalin vésztoi és szegvári ásatásain „kézzel foghatóan” bebizonyosodott.

³⁹ Magassága a 170 cm mélyen kezdődő és a sírfenékig tartó sötét foltból következik.

⁴⁰ B. Vágó E. — Bóna I., Die Gräberfelder von Inter-cisa I. Der spätrömische Südostfriedhof (Bp. 1976) 143–144, 16. kép (57. sír), 95. kép (1109. sír). Különösen szép példákat sikerült méretarányosan lerajzolni Inter-cisa Nyugati-temetőjében: 1933, 1937, 2072. sírok. — Téglalakú deszkakoporsó természetesen sokkal több van.

⁴¹ Tamási 13, 14, 16, 26, 31, 34, 40, 42 sírok — a fej felé szélesedő típusnál maradvány. A szerző ásatásai.

⁴² Salamon — Erdélyi i. m. 29 és a 36. t. sírja. — Ez a típus már a langobardoknál is megtalálható (pl. Tamási 22, 23, 30 és 45. sírok), korai avar megfelelőit pedig legutóbb Rácalmás — Göböljárás A4. A6. és A11. sírjában figyeltük meg. Vö. a 44. j.-t is.

⁴³ Rosner Gy., BBÁME 2–3 (1971–1972) 133 és BBÁME 4–5 (1973–1974) 142 — mindkettő sírrajzokkal.

³⁰ Régészeti Kézikönyv I. Gyakorlati régészet (Bp. 1954), 48.

³¹ Kada E., ArchÉrt 26 (1906) 210 pl. pontosan leírja az alább még többször idézett gátéri 193. sír koporsóját: „a csontváz alatt és fölött fekete korhadék réteg terült el”, ám világért sem gondol koporsóra, hanem a közhiedelmet ismétli: „tán posztónak vagy nemeztérítőnek maradványa”.

³² Csallány D., FA 1–2 (1939) 132 összefoglalóan így jellemzi a korai avar temetést: „a testet legtöbbször deszkakoporsó nélkül földelték el”, már ritkaságnak számít, ha „a halottat gyékénybe csavarva helyezték a rézsutos üregbe”. Első, avarokkal foglalkozó munkámban magam is hasonlókról, t. között „bőrbé csavarásról”, böleselkedtem: Bóna I., ArchÉrt 84 (1957) 170.

³³ Régészeti Kézikönyv I. i. m. 48 és 69.

³⁴ A 39. sír deszkakoporsóját közli az ásató Kovrig I., ArchÉrt 87 (1960) 143, 7. kép.

³⁵ Elsősorban Csalog József remek koporsó megfigyeléseire és dokumentációjára gondolok, amely máig sem került elő. A publikáció csupán a László Gyulától kibontott és lerajzolt 60. sír deszkakoporsóját közli: Cs. Sós Á., Acta ArchHung 13 (1961) 255, 8. kép és 51. t. 1–3. kép.

³⁶ A szerző megfigyelései és dokumentációja, mintegy 10 koporsó. A kezdeti nehézségekre jellemző, hogy a deszkákat csupán egyetlen esetben sikerült pontosan lerajzolni, a többiek fatörzs-, ill. deszkakoporsók foltjai, legfeljebb metszetei.

³⁷ Tomka P., Adatok... III. i. m. — A Tomka által ismertett őrsiai párhuzamokat perdöntő módon egészítik ki a kirgizföldi Kara-Bulak 51. és 60. sírjában kivételes épségben megmaradt III–V. századi ácsolt láda (szuszék) formájú, négy lábú fakoporsók. Baruzdin, Ju. D.

Rácalmás-Göböljárás A3, A5 és A12 korai avar sírjának deszkakoporsója is.⁴⁴

A korai avar deszkakoporsók, valamint a koporsós temetkezéssel kapcsolatos gerendaszerkezetek megfigyelése azonban még mindig a kezdet kezdetén tart. Nagyobb, jól dokumentált sorozatot eddig csak Környéről,⁴⁵ Budapest-Fehérváriútról⁴⁶ és Gyömről⁴⁷ közöltek — a VII. század utolsó harmadától ezekhez csatlakoznak a zsélyi (Želovce)⁴⁸ koporsók. A korai avar megfigyeléseket megnehezíti a sok sírdúlás.

Közép- és első-ázsiai adatok arra figyelmeztetnek, hogy a deszkakoporsókba való temetés Ázsia pásztornépeinél általános volt. Aligha véletlen, hogy a szegvári koporsó közeli párhuzama — egyben a szegvári temetkezési rítusnak is egyik jó párhuzama — a Csatka-völgyi lovassírból⁴⁹ említendő. Kirgizföldön a fej felé szélesedő ácsolt deszkakoporsók az I. évezred közepétől, új keleti állattartó csoportok behatolásával egy időben tűnnek fel, mint azt Kara-Bulak 5. kurgánja^{49a} és Kajragač 9. kurgán-sírja^{49b} igazolja. Kazahsztánban Aktobe 2/7. sírjának^{49c} reflex-íjas, tegezese V–VI. századi harcossá nyugodott ilyen koporsóban. Belső-Ázsiában a korai türk kori Kapčaly II. temető 13. kurgánjának lóval együtt eltemetett halottja és a 16. kurgán halottja feküdt fej felé szélesedő deszkakoporsóban.⁵⁰ Belső-Ázsiában gyakoribb azonban a téglalap alakú koporsó. Szabályos téglalap alakú deszkakoporsója volt a kudyrgai 15. sír lovasának,⁵¹ a türk korszakot megelőző időből (III–IV. sz.) pedig a bolšaja rečkai BE XIV 2. és 31. sírok⁵² halottainak. A szintén III–IV. századi kokeli temetőben 82 rajzos dokumentációval közölt sírból 74-ben nyugodott a halott koporsóban, nagyobb részt deszkakoporsóban.⁵³ A tuvai területen az I. évezredből feltárt

szarmata-hun kori és türk temetők sírdokumentációja szerint 267 halott feküdt deszkakoporsóban. A feltárások során csak 91 esetben nem találtak koporsónyomot, ám ezek jelentős része kőpako-lásos temetkezés volt.⁵⁴

A fentiek ismeretében természetes és magától értetődő, hogy az ázsiai származású első nemzedékhez tartozó szegvári előkelő avar deszkakoporsóban nyugodott — az lenne a meglepő, ha nem így lenne! Koporsóján mégis található helyi elem: a vaskapcsok. Ezek az Ázsiából eddig közzétett sírleletekben ismeretlenek. Annál gyakoribbak az avarokat megelőző gepida korszak sírjaiban. A szegvári halott koporsójának elkészítésében tehát alighanem a gepida alattvalók közreműködésével is számolni lehet.

A lótemetkezések

A Kárpát-medencében korai vaskori első feltűnése és elterjedése után valósággal kuriózzummá válik a lótemetkezés.⁵⁵ A lovasharcos szármataknál még a „fejedelmi” kurgánokból sem ismerünk eddig hiteles lótemetkezést, csupán lócsontok sírba tételéről vannak adataink (Jászsalsószentgyörgy,⁵⁶ Geszteréd 2. és 3. halom)⁵⁷ — ezek nyilván élelemként-húsetelként kerültek az elhunytak mellé, amit a keleti szármata-szármata párhuzamok, illetve előzmények is valószínűsítene. Harciparipa eltemetéséről csak a későrómai korszak alán vagy germán eredetű katonai vezetőinek sírjaiból vannak bizonytalan adataink (Herpály,⁵⁸ Újhartyán⁵⁹).

⁵⁴ A TTKAEE I–III. kötetében közzétett, korszakkal kapcsolatba hozható adatok összesítése.

⁵⁵ A kora császárkorban a pannóniai bennszülött arisztokrácia körében előfordul a nem elhamvasztott lovakkal kísért temetkezés, ill. kocsitemetkezés. Összefoglaló jegyzékük: Müller-Wille, M., Pferdegrab und Pferdeopfer im Frühen Mittelalter. Berichten van de ROB 20–21 (1970–1971) 228. Ugyanerről vö. dolgozat: Alba Regia 16 (1978) 273 és 279.

⁵⁶ Hild V., ArchÉrt 21 (1901) 135–136. A jászsalsószentgyörgyi ásatások teljes naplóját és dokumentációját közzétette: Stanczik I., Hild Viktor jegyzeteiből. Szolnok megyei régészeti adattár (Szolnok 1975) 103–147. A Borsahalomban „egy lócsontváz részei” kerültek elő, csigolyák, comb és lábszár csontok, medence (118 és 130), — koponya azonban nem volt!

⁵⁷ Vécsey J., ArchÉrt I (1869) 49–52, Römer Fl., uo. 181–183. — A 2. halomban lókoponya, a 3. sz. „nagy” halomban ló combcsont került elő. — Ugyanezekről röviden: Párducz M., A szármatakor emlékei Magyarországon III. AH XXX (Bp. 1950) 61–63 (Geszteréd), 69–72 (Jászsalsószentgyörgy). — A leletek nélküli — kelte z h e t e t l e n — halomsírokat (Tiszaeszlár — Nagy Bashalom, Hortobágy — Kandrahalom, Debrecen — Basahalom vö. Párducz M. i. m. 64, 66, 68) azonban nem lehet „szarmata” emlékeknek tartani. Kár, hogy Müller-Wille, M. i. m. 228–229 kritika nélkül bevette őket a római kori barbár temetkezések jegyzékébe.

⁵⁸ MNM 38/1854 lakonikus bejegyzése szerint a híres pajzsdudor a „sírhalomban ember és lócsontváz” mellett került elő.

⁵⁹ Bóna I., ArchÉrt 88 (1961) 192. — Tény viszont, hogy Márton Lajos a helyszínen már csak ló állkapcsot és lábszárát talált. Teljes lótemetkezésre csupán a zablai

⁴⁴ B. Horváth J. és a szerző 1978. évi leletmentése.

⁴⁵ Salamon — Erdélyi i. m. 32, 35–39. t.

⁴⁶ Nagy M., BpR 23 (1973) 74–75, 2–4, 6–7 és 9. képek.

⁴⁷ Rosner Gy., BBÁMÉ 2–3 (1971–1972) 97, 124–133, 137, 140, 149, 171, valamint BBÁMÉ 4–5 (1973–1974) 121, 144–147, 161 oldalakon közölt koporsók.

⁴⁸ Čilinska, Z., Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce (Bratislava 1973) 13–15, 17, 21, 25, 28–33, 48–50. képek koporsói.

⁴⁹ Kibirov, A. K. Trudy Instituta Jazika, Literatury i Istorii AN KirgSSR I. (Frunze 1956) 11–12 és sírrajz. A sírrajzot közli még az Očerki istorii SSSR III–IX. vv. (Moskva 1958) 386.

^{49a} Baruzdin, Ju. D. i. m. 44, 2. kép (sírrajz).

^{49b} Zadneprovski, Ju. A., Arheologičeskie pamjatniki južnyh rajonov ošskoj oblasti (Frunze 1960) 91, 48. kép (sírrajz).

^{49c} Maksimova, N. G. — Merščiev, V. I. — Vajnborg, V. I. — Levina, L. M., Drevnosti Čardary (Alma-Ata 1968) 74–76, 31. kép (sírrajz).

⁵⁰ Levašova, V. P., MIA 24 (Moskva 1952) 121–, 6. kép 3 és 7. kép 1. sírrajzok. A sírleírás a 136. oldal 2. táblázatán.

⁵¹ Gavrilova, A. A. i. m. 26, XXI. t. A (sírrajz).

⁵² Grjaznov, M. P. i. m. 103, XXXIX. t. (sírrajzok).

⁵³ Vajnsztejn, S. I. — Džakonova, V. P. in: TTKAEE II. (Moskva — Leningrad 1966) 185–257. — A fej felé szélesedő deszkakoporsóra kitűnő példák a KE-4-IV és a KE-7-IV. sírokban, uo. 190 és 6. kép, 198 és 13. kép.

Különös, hogy a római Pannoniában viszont előfordulnak teljes lótemetkezések. Brigetio-ból a II. századból ismerünk két díszesen felszerszámozott lótemetkezést,⁶⁰ Gerulata-ból későrómai lósírt zablával,⁶¹ Intercisa-ból a későrómai 855. sírból (a szomszédos épített sírkamra mellé eltemetett) lovat pompás ezüst lószerszám díszekkel.⁶² Valamennyi temetőből származik, mégis valamennyi „kuriózumnak” tekinthető.

Az viszont már meglepő, hogy az V. századból, a nagy népvándorlás korából sem ismerünk hiteles lótemetkezést a Kárpát-medencéből, csak díszes vagy egyszerűbb lószerszámok temetkezéseket.⁶³ Mindez pusztán a temetkezési rítuson keresztül is valószínűsíti, hogy a Kárpát-medencei hun uralom a hun *haderő* megjelenéséből és „állomásozásból” állott. Vagyis hasonló volt a mongolok 800 évvel későbbi Duna-vidéki uralmához. A hun hadsereg nem engedhette meg maga számára azt a luxust (még vezetői sem!), hogy legfontosabb és legrágább (adandó alkalommal szinte pótolhatatlan)⁶⁴ harci eszközüket: a harci paripát, de akár a tartalék lovakat is, magukkal vigyék a más-világra.

A VI. század germán királyságaiban is kivételnek számít a lótemetkezés. A pannoniai langobardoknál a szentendrei 47. sírban szerszám és felszerelés nélküli ló,⁶⁵ a vörsi 5. sírban egyszerű csikózáblás ló⁶⁶ volt eltemetve. Díszes lószerszáma lehetett viszont a kajdaci 8. és 14. önálló lósíroknak,⁶⁷ mindkettőt kirabolták, a lovak koponyáit szétfúzták, nyilván a kantárdíszeket emelték ki belőlük. Gepidiából csak a hódmezővásárhely-kishomoki temető 1/1927 és 7/1927 gazdag fegyveres-nemesi sírjaiból ismert teljes lótemetkezés.⁶⁸

és a lelet párhuzamai utalnak (uo. 196). — A Léva/Levice-Alsóréték I. sírjában karddal eltemetett korai V. századi férfi jobbán volt egy merőlegesen elföldelt szerszámozás nélküli ló (koponyától a medence kezdetéig). Az erősen bolygatott temetkezésből nem vonható le következtetés. *Točik, A.* *ŠtZ* 9 (1962) 193, 4. kép. Még ennél is kevesebbet árul el a strazei „hunkori lovassír”, ahol a szóbanforgó „II. sírban” 3 emberi váz (közte torzított koponyájú nő) osontjai keveredtek lókoponya „részeivel”. *Neustupný, J.*, *ObPreh* 9, 1930–1935, 11–27, illetve 29–32.

⁶⁰ *Barkóczi L.*, *ArchÉrt* 1946–1948, 169–176, 2. és 3. kép (sírrajzok).

⁶¹ *Uo.* 173.

⁶² Közöletlen. A szerző ásatása.

⁶³ *Alföldi A.*, Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. *AH IX* (Bp. 1932) 17, 60, 71–72 (Keszthely-Gáti domb, Léva, Pécsüszög).

⁶⁴ Valahol itt rejlik a Priskos 8. fragmentumában elbeszélte különös történet magyarázata is. Berichus, a kelet-római Maximinus kísérője, alig hogy római területre érnek, a rómaiak nagy megrökönyödésére visszaveszi Maximinustól az „ajándékba” neki adott hátsólovat. Minden bizonnyal nem ajándékról volt szó (ahogyan Priskos félreértette), hanem a hun területen váltásként adott lóról.

⁶⁵ Közöletlen. A szerző ásatása.

⁶⁶ *Sági K.*, *Acta ArchHung* 16 (1964) 361–364, 3. kép (sírrajz) és 21. t. 1 (zabla).

⁶⁷ Közöletlenek. A szerző ásatásai.

⁶⁸ Móra Ferenc 1928. évi ásatása. Leleteiket közli: *Csallány D.*, *Archäologische Denkmäler der Gepiden i. m.*

E szórványos s szinte mindenkor kivételnek számító helyi előzményekhez képest nem túlzás valósággal látványosnak nevezni a korai avar temetőkben „tömegesen” megjelenő ló- és lovas-temetkezéseket (Bölcske, Cikó, Gátér, Csákbereány, Környe, Mezőfalva-Vasútállomás, Rácalmás-Rózsamajor, Gyöngy, Szekszárd-Bogyiszlói út stb.) s a korai avar vezetőréteg magányos sírjait kísérő vagy „aul”-temetőire szinte „törvényszerűen” jellemző harciparipákat. Az utóbbiak sorában kiemelkedő jelentőségű a szegvári sír.

A *felszerszámozott harciparipa* eltemetése nemcsak új jelenség a Kárpát-medence történetében, hanem általános és egyetemes, — már a korai avarokban legalább száz különböző helyről ismert. A korai lovas és lósírokat még senki nem számolta össze, de néhány — félig is alig feltárt — korai temetőben számuk 10–15–20 körül mozog. Nem csoda tehát, ha Pulszky Ferenc örökérvényű alapvetése óta⁶⁹ — több mint 100 éve — régészeti közhelynek számít, hogy az avarok „lovasnépére”, vagy ahogyan ma fogalmaznánk: nagyállat-tartó lovaspásztor népére a lovas-temetkezés jellemző. Ám, mint minden általánosítás, ez is (többszörösen) viszonylagos értékű. — Nem az Altaj-vidék szaka-szkíta korszakának nagy kurgánjaira (Pazyryk, Bašadar, Tuekta) gondolok, ahol kisebb ménesnyi lovat temettek el, nem is európai szkíta kortársaikra, akik valóságos méneseiket mészároltattak le s temették el magukkal. Ez a hatalmi tébolyban szenvedő pusztai arisztokrácia egy-két évszázad alatt megérdemelten s örökre eltűnik a történelem színteréről — az i. sz. kezdete előtti évszázadban, Noin Ula idejében már emléke sincs. — A szkíta korszak fejedelmi lótemetkezéseit nincs mivel összevetni.

I. évezredünkben kezd az ázsiai steppéken szélesebb körben elterjedni a lóval való temetkezés, a pusztai fegyveres réteg körében lassan általánossá válik. A felszerszámozott *teljes ló* eltemetése éppen akkor éri el gyakoriságának csúcspontját, amikor az avarok népe kiszakadt Ázsiából. A VI–VIII. században helyükbe lépő türkök birodalmának temetőiben nemegyszer 40–60%-os (pl. Kapčaly II. temető 22 temetkezéséből 9 lovas,⁷⁰ Kudyrga 18 „kudyrgai típusú” sírjából 12 a ló vagy lovas).⁷¹ S ha e temetőket nem is tekinthetjük általánosan jellemzőnek a türk korszakra, annak a megállapítására mégis elegendők, hogy ilyen típusú temetőik sem a korai, sem a késői avaroknak nem voltak. Korai avar „családi” sírcsoportban legfeljebb 2–3 lovassal találkozhatunk, a VI–VII. század fordulóján nyitott állandó temetőkben pedig a 10%-os lovas-temetkezés már a

132–133, 222–223. t. A sírokból bennhagyott egész lócsontvázak 1966-ban, ill. 1970-ben kerültek elő a temető teljes feltáráskor. Ugyanott az erősen megdült 49. ember- és lósír (részleges ló?) korai avarkori.

⁶⁹ *Pulszky F.*, A magyarországi avar leletekről. *ÉTK* (Bp. 1874) 1–5.

⁷⁰ *Levaševa, V. P.* i. m. 2. melléklet.

⁷¹ *Gavrilova, A. A.* i. m. 2. táblázat a 90–92. oldalon.

maximum. — Vagyis minden relatív gyakorisága és gazdagsága ellenére is nyilvánvaló, hogy az Európába érkező avarság kiszakadt abból a környezetből, ahol a ló a szabad emberek mindennapos vagyontárgya volt. A ló az új hazában a katonai és nemzeti arisztokrácia vagyonává változott. Okai érthetők: a több ezer kilométeres — állandó hadakozással kísért — menekülés, az állatállomány több ízbeni megritkulása-pusztulása (utoljára az avar honfoglalás előestéjén Thüringiában),⁷² az új hazában pedig az évtizedeken át tartó háborúk. Az avar lóállomány csak a VII. század végére s a VIII. századra fog annyira regenerálódni, hogy ha százalékban nem is (erre nincs összehasonlítási alap), de mennyiségben eléri és túlszárnyalja az egykorú türk temetőket. Ahol egy-egy temetőben 80–90 lótemetkezésre nincs példa⁷³ — igaz 800–1200 síros temetők sincsenek, még 100 sírosak sem. A VI. század végén — a VII. század elején azonban még nem lehet szó ilyen viszonyokról.

Ma már abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a korai avar ló- és lovastemetkezések módját és formáját részletesen összevethetjük Közép-Ázsia, az Altaj-vidék, Tuva és Észak-Mongólia egykorú (VI–VII. századi) lovastemetkezéseivel. A párhuzamok zöme a türk birodalom első virágkorából származik, csupán kisebb része késői türk kori (VII–VIII. század) — a rítus szívszorgató szerepe következtében azonban ezek nem, vagy alig különböznek a korai türk lovassíroktól. Lényegesen rosszabbul állunk a türk korszakot megelőző belső-ázsiai avar (IV–VI. sz.) és közép-ázsiai heftalita-hun (IV–VI. sz.) korszak lovastemetkezéseivel, ezek az előzmények azonban szintén alig különböznek a türk korszak lovastemetkezéseitől.

A „korai avar I. típus” (= lóváz az emberi váz jobb oldalán ellentétes tájolásban)⁷⁴ sem az avaroknál sem Belső-Ázsiában nem jelentős (Kapčaly II. temető 8. és 13. kurgán,⁷⁵ Kuraj III. temető 1. kurgán).⁷⁶ A „korai avar III. típus” (= lóváz az emberi váz bal oldalán azonos tájolásban)⁷⁷ gyakori az avaroknál s valamivel gyakoribb Belső- és Közép-Ázsiában is (Sagly-Baży 19. kurgán,

Tuva;⁷⁸ Kudyrge 5, 7, 12. sír, Altaj;⁷⁹ Orlovka 126. kurgán, Kazahsztán).⁸⁰ Ez a két fektetésmód, különösen a második, viszont közvetlenül utal az avarok ázsiai hazájára.

A III. típusnál jelentősebb Belső- és Közép-Ázsiában az „avarkori” II. típus (= lóváz az emberi váz jobboldalán, azonos tájolásban)⁸¹ előfordulása, amelyre korai avar példánk eddig egyáltalán nincs, s a 670 utáni közép és késő avar korra sem jellemző (Kudyrge 9, 10, 11. sír,⁸² Kapčaly II. temető 2, 11, 17, 22. kurgán,⁸³ Altaj; Taš-Tube 1. kurgán,⁸⁴ Tjan Šan; Čatkal-völgyi lovassír⁸⁵ és Kyzyl-Saj 12. kurgán,⁸⁶ Talas-völgy).

Belső- és Közép-Ázsia igazi lovastemetkezési formája valójában az „avarkori” IV. típus (= lóváz az emberi váz baloldalán, ellentétes tájolásban).⁸⁷ Az avaroknál a korai évszázadban ismeretlen, a 670–800 közötti korszakban is csak néhány peremvidéki temetőre jellemző. Ezzel szemben Belső-Ázsiában már a IV–V. században megvan (Bolšaja Rečka BE XIV, 49. sír),⁸⁸ a türk korszakban pedig Mongóliától Üzbegisztánig általános (Toly folyó menti lovassír,⁸⁹ Mongun-Tajga MT-57, XXVI, XXXVI, XXXVII. kurgán,⁹⁰ MT-58, VIII. és X. kurgán,⁹¹ Baj-Tajga 59–1. kurgán,⁹² Kokel KE-2, 13, 23, 47. kurgán,⁹³ Kuraj II, 3 és Kuraj III, 2. kurgán,⁹⁴ Katanda II, 5. kurgán,⁹⁵ Kudyrge 13, 15, 18. sír,⁹⁶ Araglykty VIII, 2. kurgán,⁹⁷ Naryn-Alamyšik K. 69. kurgán,⁹⁸

⁷² Grač, A. D., KSIA 114 (1968) 105–111, 48. kép (sírrajz).

⁷³ Gavrilova, A. A. i. m. 23, 25, XI. t. A, XIV. t. A, XX. t. A. (sírrajzok).

⁷⁴ Arslanova, F. H. in: Kul'tura drevnih skotovodov i zemledeicev Kazahstana (Alma-Ata 1969) 48–51, 2. kép (sírrajz).

⁷⁵ Kiss A. i. m. uo.

⁷⁶ Gavrilova, A. A. i. m. 24–25, XV. t. A, XVIII. t. A, XIX. t. A. (sírrajzok).

⁷⁷ Levaševa, V. P. i. m. i. h. 6. kép 2 és 4, 7. kép 2–3 (sírrajzok).

⁷⁸ Kibirov, A. K. KSIEtn 26 (1957) 86–87.

⁷⁹ Mint 49. j.

⁸⁰ Vinnik, D. F. in: Arheologičeskie pamjatniki Talasskoj Doliny (Frunze 1963) 87, 15. kép (sírrajz).

⁸¹ Kiss A. i. m. 154–155.

⁸² Grjaznov, M. P. i. m. 105, XXXVIII. t. (sírrajz).

⁸³ Borovka, G. I., Severnaja Mongolija II. (Leningrad 1927) 43–45 és (sírrajz).

⁸⁴ Grač, A. D., in: TTKAEE I. (Moskva–Leningrad 1960) 18–31, 20. kép (sírrajz), 31–33, 31. kép (sírrajz), 33–36, 36. kép (sírrajz).

⁸⁵ Grač, A. D., uo. 120–123, 57. kép (sírrajz), 123–129, 63. kép (sírrajz).

⁸⁶ Grač, A. D., in: TTKAEE II. 96–99, 18. kép (sír-fotó).

⁸⁷ Vajnsztejn, S. I., in: TTKAEE II. 294–311 és 4, 10, 21–22, 24–26. képek (sírrajzok).

⁸⁸ Jevtjuhova, L. A.—Kiselev, S. V. i. m. 95, 13. kép (sírrajz), 103, 27. kép (sírrajz).

⁸⁹ Gavrilova, A. A. i. m. 61, 7. kép (sírrajz).

⁹⁰ Gavrilova, A. A. i. m. 26, XX. t. B, XXI. t. A, XXII. t. A. (sírrajzok).

⁹¹ Trifonov, Ju. I., in: Pervobytnaja arheologija Sibiri (Leningrad 1975) 192, 2. kép 5 (sírrajz).

⁹² Bernštam, A. N. MIA 26 (Moskva–Leningrad 1952) 81–84, 44. kép (sírrajz).

⁷² Az avarok thüringiai éhezéséről, amely nyilván állatállományuk pusztulásának egyik következménye volt, tájékozva voltak a bizánciak is. Menandros Prot. 23. és 25. fragmentuma kiemeli, hogy a frankok juhok, szarvasmarhák átadásával eszközölték ki velük a békét, a langobardokkal kötött katonai szövetségük ára pedig egyenesen a langobard állatállomány 10%-a volt.

⁷³ Dévényújfalu/Devínska Nová Vesben 883 sírból 94 volt a lovas (Eisner, J., Devínská Nová Ves, Bratislava 1952, 408), Tiszafüred–Majoroson 1283 sírből 80 volt lovas vagy lósr (Garam É. ArchÉrt 100, 1973, 269 és szíves szóbeli közlés).

⁷⁴ Kiss A. i. m. 153–154.

⁷⁵ Levaševa, V. P. i. m. 129–134, 6. kép 1 és 3 (sírrajzok).

⁷⁶ Jevtjuhova, L. A.—Kiselev, S. V., Trudy GIM XVI (Moskva 1941) 95–96, 16. kép (sírrajz).

⁷⁷ Kiss A. i. m. uo.

Samarkand-Ulukbek, lovassír,⁹⁹ Jegiz-Kojtas 3. kurgán,¹⁰⁰ Kyzyl-Saj 2. kurgán,¹⁰¹ de feltehetőleg ebbe a csoportba tartozott Tuura Suu 1. sírja¹⁰² és az Ili folyó partján Utegen-Tübe erősen megdült 56. és 58. lovassírja¹⁰³ is). — Mindez azonban csak arra figyelmeztet, hogy az egymás mellé eltemetett lovas és ló viszonyát nem szabad mereven kategorizálni, a négy lehetséges változat („típus”) bármelyike előjöhet korai, középi és késői avar sírban-temetőben. Még akkor is, ha eddig nem jött volna elő.

A teljes avar korszakban gyakori (sőt egyre gyakoribb) a VII. típus (= önálló lósír).¹⁰⁴ Előzményeit (Bolšaja Rečka BE-17. sír)¹⁰⁵ és párhuzamait — sajátos módon — eddig csak Belső-Ázsiából, Tuvából (Mongun-Tajga MT-57-VII. kurgán,¹⁰⁶ MT-58, IV. és V. kurgán,¹⁰⁷ Kokel KE-6. kurgán)¹⁰⁸ és az Altaj-vidékről (Kudyrge 1. és 3. sír,¹⁰⁹ Kuraj II, 1. kurgán)¹¹⁰ ismerjük, ami viszont nyilván a türk kutatások esetében véletlen.

A „korai avarkori VI. típust” (= lóváz az emberi vázzal egy tengelyben, lókoponya az emberi váz lábsontjainál, azonos tájolásban),¹¹¹ vagyis a szegvári sír rítusváltozatát eddig sem a türk korszakot megelőző századokból, sem a korai és késői türk korszakból nem ismerjük.¹¹² Csak a IX. századi karluk korszakban jelenik meg Kazahsztánban (Sary Ozek Ajn-Bulak mellett).¹¹³ Eme egyetlen késői párhuzam sajátossága, hogy a lósír mélyebb, mint az embersír, tehát nem úgy ásták a sírgödört, mint az avarok. A típus megléte ebben az esetben is arra figyelmeztet, hogy az eddigi kevés adatot nem szabad lezárt egészként értelmezni, előzményei alighanem a türk korszakban is elő fognak kerülni.

⁹⁹ *Spriševskij, V. I.*, in: Trudy Muzeja Istorii Narodov Uzbekistana I. (Taškent 1951) 33 és 1. kép (sírrajz).

¹⁰⁰ *Kadyrbaev, M. K.*, in: Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii AN KazSSR 7 (Alma-Ata 1959) 183–186, 18. kép (sírrajz).

¹⁰¹ *Vinnik, D. F.* i. m. 87, 14. kép (sírrajz).

¹⁰² *Mokryšin, V. P.* — *Gavrjušenko, P. P.*, in: Arheologičeskie pamjatniki Priiszkulja (Frunze 1975) 102–103, 34. kép (sírrajz).

¹⁰³ *Kušaev, G. A.*, in: Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii AN KazSSR 1 (Alma-Ata 1956) 214–218, III. t. — leletek és az 58. kőgyűrű sírrajzai.

¹⁰⁴ *Kiss A. i. m.* 155–156.

¹⁰⁵ *Grjaznov, M. P.* i. m. 103, XXXVIII. t. (sírrajz).

¹⁰⁶ *Grač, A. D.*, in: TTKAEE I. 36–40, 39. kép (sírrajz).

¹⁰⁷ *Uo.* 129–143, 73. és 93. kép (sírrajzok).

¹⁰⁸ *Vajnszejn, S. I.*, in: TTKAEE II. 296–297, 7–8 kép (sírrajz).

¹⁰⁹ *Gavrilova, A. A.* i. m. 22, VII. t. A, IX. t. A (sírrajzok).

¹¹⁰ *Jevtjuhova, L. A.* — *Kiselev, S. V.* i. m. 88, 7. kép (sírrajz).

¹¹¹ *Kiss A. i. m.* 153–154.

¹¹² Nem tekinthető még előzményének sem a kudyrgei 3. és 4. sír, ahol az ember és lósír egy tengelyben volt ugyan, mégis két külön kőpakolásos sírgödörben. *Gavrilova, A. A.* i. m. II. t. (temetőterkép) és IX. t.

¹¹³ *Maksimova, A. G.*, in: Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii AN KazSSR 8. (Alma-Ata 1960) 179–182, I. t. (sírrajz).

Két vagy több ló sírba helyezése Belső-Ázsiában is a gazdagság jele, ezért meglehetősen kevés van belőle. Az élen Tadila IV. 1. kurgánja áll, fatörzsből kivájt koporsóban nyugvó íjas, tegezes, arany fülbevalós, ezüst díszöves férfi mellett 3 ló egy sírban.¹¹⁴ Ugyancsak Mongóliában a Toly folyónál 2 gazdagon felszerszámozott ló feküdt a kirabolt (tehát nyilván gazdag) férfitemetkezés mellett.¹¹⁵ Tuvában Kokel KE-13 és KE-23. kurgánjában volt 2–2 felnyergelt-felszerszámozott ló,¹¹⁶ Kudyrge 22. sírjában pedig emberi temetkezés nélkül egymás mellett feküdt fejtől lábíg a 2 gazdagon felszerszámozott (s ezért kirabolt) ló.¹¹⁷

Lényegesen több problémát rejt magában a szegvári *részleges lótemetkezés*. A lóbőrös-lószerszámos részleges lótemetkezés egyik válfaja sem jellemző ugyanis — jelen tudásunk és adataink szerint — az Ural folyótól keletre elterülő ázsiai térségek „előavar” és türk sírjaira.¹¹⁸ A IV–VI. századi előavarok és heftaliták, valamint a VI–VIII. századi türkők körében a kevés lóval bíró, kevésbé tehetőes szabad családok lószerszámot (nyerget kengyellel, zablát fékkel) temettek halottaik mellé (pl. Tatarskie mogilki 1. kurgán¹¹⁹ 4. sír, Kudyrge 2. és 4. sír,¹²⁰ Sagly Baży 27. kurgán).¹²¹ Nem pusztán „jelképeztek”¹²² ezzel a hátslós eltemetését, mivel magát a lovat, pontosabban a ló lelkét, nyilván mágikus szertartásokkal indí-

¹¹⁴ *Borovka, G. I.*, Severnaja Mongolija i. m. 109, 44. kép (sírrajz).

¹¹⁵ *Uo.* 43–45 és sírrajz.

¹¹⁶ *Vajnszejn, S. I.*, in: TTKAEE II. 297–300, 10. kép (sírrajz), 302–311, 21. kép (sírrajz).

¹¹⁷ *Gavrilova, A. A.* i. m. 27, XXIII. t. A (sírrajz).

¹¹⁸ Az egyetlen hiteles korai adat lókoponya eltemetésére a kokeli KE-26-XLII. kurgán női sírja, ahol a halott lábánál, került elő vő. *Vajnszejn, S. I.*, in: TTKAEE III. 51–52, 81. kép (sírrajz). — Elméletileg lehet lóval való temetkezés, hiszen a keleti pásztornépek hite szerint az állatok szabadlelke a koponyában lakozik, tehát a koponya önmagában is jelképezheti az egész lovat. Vő. *Dienes I.* A honfoglaló magyarok lélekhielmeinek régészeti bizonyítékai. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. (Bp. 1978) 37. — Így aztán meglehet, hogy a korai avar temetőben néha előforduló felszerszámozott lókoponyák (ha jól figyelték meg a többnyire megdült, hiányos sírokat) szintén a lótemetkezés változatai. Pl. *D e s z k D.* temető 175. sír, ahol az ember jobbán felszerszámozott részleges lótemetkezés, balján magányos lókoponya volt (*Csallány D.*, ArchÉrt 1943, 162), vagy *Tiszavassvári-Koldusdomb* 21. sírja, ahol ugyanez az eset ismétlődött meg az emberi csontváz fölött (*Csallány D.*, JAMÉ 1, 1958, 58). Nem világos viszont *D é v a v á n y a* 75. sírjában a helyzet, ahol a leírás szerint 100 cm-rel a halott lába fölött találták volna a zablával és kengyelekkel felszerelt koponyát. *Kovrig I.*, in: The Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 1. Avar Finds in the Hungarian National Museum (Bp. 1975) 136 és 142. — Az V–XI. századi lóbőrös temetkezések eredetével és európai elterjedésével részletesen foglalkozott *Bálint Cs.*, MFMÉ 1971–2 (1974) 92–100.

¹¹⁹ *Umanskij, A. P.*, in: Mat. po Arh. Sibiri. 4. Drevnaja Sibir (Novosibirsk 1974) 141, 4. kép (sírrajz), 5. kép 32 (zabla).

¹²⁰ *Gavrilova, A. A.* i. m. 22, VIII. t. 8–10, IX. t. B és 1.

¹²¹ *Grač, A. D.* KSIA 114 (1968) 105–111, 49. kép (sírrajz), 50. kép 11 (zabla).

tották gazdája után.¹²² Gyakori ez a szokás a hunoknál¹²³ és Európa V–VI. századi germán népeinél¹²⁴ is. A halott mellé temetett zabla és kengyel tehát nem valamiféle sajátos „etnikus” rítus az avaroknál sem, hanem a lóban való viszonylagos szegénység jele. Ha úgy tetszik, a szegény szabadok „rítusa”.

A részleges lótemetkezés — különösen a teljes lótemetkezés kitömött vagy kiterített lóbőrös imitálása — gazdasági szempontból nézve valahol középpüthet helyezkedik el a felszerszámozott paripával és a csupán lószerszámmal temetkezők között. Vagyis egy társadalmi réteg „gazdasági mutatója” olyan korszakokban, amelyekben a lóállomány megritkul, a ló ára felszökik. Esetleg olyannyira és olyan tartósan, hogy végül senki nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy felszerszámozott harciparipával költözzön a másvilágra s egy másik lovat a halotti tor számára áldozzon.¹²⁵ A két szertartást egybekötötték — így vált a szükségből „rítus”, amelyet a lóval kapcsolatos lélekhiedelmekkel is sikeresen összhangba hoztak.¹²⁶ Az új temetkezési módnak ismét kevés köze van az etnikumhoz, hiszen egy-egy korszakban számos pusztai nép jellemzője volt.

A szegvári részleges lótemetkezés első problémája, hogy aligha származhat Közép- vagy Belső-Ázsiából, ahol a nyúzott lóbőrös temetkezés az avarok távozása utáni türk korszakban sem honosodott meg. Nyilvánvaló, hogy a szükség vezette rá az avarokat, magával a formával pedig útközben, valahol Kelet-Európában ismerkedtek meg. És ez a második probléma. A „klasszikus” részleges lótemetkezés ugyanis az európai steppe-

övezetben is csak későn tűnik fel s még később válik általános gyakorlattá. A Don, Volga, Ural folyók vidékén élő saurumata-szarmata törzsek temetkezési rítusában mindvégig ismeretlen.¹²⁷ Előkelőik mellé — nagyon ritkán — felszerszámozott teljes paripát (vagy paripákat) temettek,¹²⁸ míg a gazdag szabadok temetkezéseinél a díszes lószerszám mellékelése dívott. A saurumata-szarmata sírokban gyakran — ám korántsem általánosan — található bőséges és nagy lócsontok: lapockák, combok, gerincek bordával, élelem-kerületek kerültek a halottak mellé — a sokkal gyakoribb báránnyús helyett vagy mellett.¹²⁹ Pontosan ugyanúgy, mint az Alföld szarmatáinál.¹³⁰

¹²⁷ Éppen ezért a nyugat-szibériai Čeljabinszkban, az Ural forrásvidékének erdős-ligetes zónájában, feltárt kurgánok nehezen tulajdoníthatók szarmatának. A čeljabinski kurgánokat a bennük előforduló részleges lótemetkezésekkel együtt, okvetlenül helyesen hozta kapcsolatba valamely nem steppei és nem iráni népességgel (ősmagyarokkal?) s különböztette meg a délről szomszédos szarmatától: *Fodor I.*, Verecke híres útján (Bp. 1975) 142–144. és *Uő.*, Altungarn, Bulgartürken und Ostslawen in Südrussland (Szeged 1977) 27 és 57. j., ahol ebben az Uralon túli magban sejti a Káma-vidéki Aselino-kultúrában (III–IV. sz.) megjelenő részleges lótemetkezések előképeit. Čeljabinszk legújabb részleges lótemetkezéseihez vö. *Gening, V. F.* SovArh 1977/4, 53–73.

¹²⁸ *Smirnov, K. F.*, Savromaty (Moskva 1964) 57, 100–101, 25. kép, 27. kép 1, 29. kép 1, 4, *Pjati Mary I.* 6. kurgán (1 felszerszámozott ló) és 8. kurgán (5 felszerszámozott ló). Részletes leírásuk *Uő.*, Sarmaty na Ilike (Moskva 1975) 27, 31–33.

¹²⁹ *Smirnov, K. F.*, Savromaty i. m. 100–101, 12. kép 5b *Bičkin-Buluk* 16. kurgán (sírrajz), *Mečet-saisk* 2. kurgán 1. és 2. sír; 1. katakombá; 10. kurgán (20. kép 3, 4, 6 és 23. kép 1. sírrajzok). Sírléírásuk *Uő.*, Sarmaty na Ilike i. m. 78–84, 148–149. *Moškova, M. G.*, MIA 115. (Moskva 1962) 208–213, 5. kép 3, 7, 9. kép 1. (sírrajzok) *Novyj Kumak* 5. kurgán; 6. kurgán 2. sír; 9. kurgán 1. sír. *Smirnov, K. F.*–*Petrenko, V. G.*, Savromaty Povolžja i Južnogo Priuralja. SVOD AI (Moskva 1963) 22–24, *Mečet-saisk* 2. és 4. kurgán (4. t. 7, 5. t. 1/A és 5/A sírrajzok), *Tarabutak* 3. kurgán (4. t. 8 sírrajz). Sírléírásuk: *Smirnov, K. F.*, Sarmaty na Ilike i. m. 42–43, 78–90. *Moškova, M. G.*, Pamjatniki prohorovskoj kultury. SVOD AI (Moskva 1963) 22–23, *Ljubimovka* 1. kurgán (3. t. 5 sírrajz), *Bykovo* 1. kurgán 3 sír, (3. t. 8 sírrajz), *Boaro* 6. kurgán 5. sír (4. t. 3. sírrajz), *Usatovo* G5 kurgán 7. és 11. sír (4. t. 6 és 7 sírrajzok). *Smirnov, K. F.*–*Popov, S. A.*, in: Pamjatniki južnogo Priuralja i Zapadnoj Sibiri sarmatskogo vremeni (Moskva 1972), 6–12, *Lipovka* 3. kurgán (2. kép K. sírrajz) 5. kurgán (4. kép 3 sírrajz), 10. kurgán 2. sír (5. kép E. sírrajz), *Moškova, M. G.* uo. 57–61, *Alanda* III. 2. kurgán 1. sír (3. kép III. sírrajz), 2. kurgán 2. sír (3. kép IV. sírrajz) 5. kurgán (3. kép VI. sírrajz). Ezek azok a jól dokumentált és leírt jellemző esetek, ahol a sírokban nagyobb számú, nagyméretű lócsont található. Egy-két kivétellel báránnyusontokkal együtt, mindig élelemként! Így van ez a *Berežnovka* II. temető 97. kurgánjának 3. sírjában is (*Sinicyn, I. V.* MIA 78. Moskva 1960, 98–99, 36. kép 10), amely temető 25. kurgánjában került elő viszont az egyetlen eset, amelynek hazai szarmata megfelelője is van, női temetkezés lába alatt egy lókoponya (uo. 39, és 10. kép).

¹³⁰ A hazai szarmata anyagból eddig nem említett lómaradványok három csoportra oszthatók. 1. A keleti szarmaták szokásaival megegyező módon élelemként sírba került nagy lócsontok: *Csongrád-Kaszárnya*

¹²² *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok lélekhiedelméi i. m. 37.

¹²³ Vö. 63. j.

¹²⁴ *Müller-Wille, M.* Pferdegrab und Pferdeopfer... i. m. 135–138 szerint Európa nyugati és északi területein a lósirokhoz képest viszonylag ritka a felszerszámozott lóval való temetkezés. Úgy sejtem, hogy egyes germán népeknél ez arra a szokásra vezethető vissza, hogy a szerszámot nem a lóval, hanem a gazdájával temették el. Így pl. Szentendrén a 47. sír szerszámzat nélküli lovának tulajdonosa a szomszédos gazdag 34. sírban (zabla) keresendő, míg Győnk 6. sírjának gazdag zablás temetkezéséhez egyelőre nem került elő a ló.

¹²⁵ *Müller-Wille, M.* i. m. 130–137 és 7. elterjedési térképe összeállítja a nyugat-európai részleges (csak koponya, csak lócsontváz koponya nélkül, koponya és csánkok) löelföldelés elterjedését is. Közép- és Észak-Európa lóáldozatai (kerek gödörben lókoponya lábszár és csánk csontok, uo. 180–185, 45–46. kép és VI. elterjedési jegyzék) szerintem nem temetkezések, amint hogy a velük egyidőben megfigyelhető mocsárba rejtett lószerszámok is másféle, vallási-áldozati elképzelésekhez kapcsolódnak. Éppen ezért kevésbé meggyőzőek *Klindt-Jensen* gondolatai és példái, aki az északi (pl. bornholmi) lóáldozatokat a keleti lovasnépek részleges lótemetkezéseivel igyekszik kapcsolatba hozni. Ám a többségében római kori európai példákhoz X. századi vagy éppen újkori keleti párhuzamokat említ. *Klindt-Jensen, O.*, Bornholm i folkevandringstiden. (Köbenhavn 1957) 83–88, és 65. kép (áldozati gödör).

¹²⁶ *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok lélekhiedelméi i. m. 36–39.

Nem tekinthetők tehát a részleges lótemetkezés előzményeinek.

A részleges lótemetkezés korai változata (lókoponya, lábak és csánkók göngyölt lóborban, de mindig lószerszám nélkül) csak a IV–V. század fordulóján, a hun mozgalom idején tűnik fel kelet-európai alán vagy hun sírokban.¹³¹ Egyelőre azonban, csak kevés és bizonytalan, sőt ellentmondásos (élelemként is értékelhető) adatot ismerünk. Az egész eurázsiai steppei övezetből számbavehető 2 (kettő!) hun kori lóbor-részleges temetkezés (Engels-Pokrovsk 36. kurgán 2. sír és Zdvizensk)¹³² egyelőre aligha alkalmas túl messze-

menő következtetések levonására. Csupán a VII–VIII. század fordulója táján terjed el Kelet-Európában a részleges lótemetkezés valamennyi válfaja, s a vallási hiedelmekkel összeolvadva, valóban temetkezési rítussá válik. Vagyis az avarok átvonulása, sőt a keleti avar uralom végleges megszűnése után.

Az avarok a VII–XII. századi steppei és a X. századi Kárpát-medencei viszonyokhoz képest ménesekben még dúsgazdagok voltak, legalábbis katonai és nemzetségi vezetőik. A „középréteg” állatvagyonra ugyan tetemesen megcsappant ázsiai hazájukhoz képest, az egykorú steppei viszonyokhoz mérten azonban még mindig bőséges lóállománnyal rendelkezett az egész avar korszak idején. A részleges lótemetkezés ezért kivételes, alárendelt jelentőségű volt a teljes lótemetkezéshez képest.

A korai avar részleges lótemetkezéseket a csókai 43. sír feldolgozása kapcsán először Kovrig Ilona és Korek József foglalták össze.¹³³ Röviddel később Kiss Attila vette jegyzékbe az általa összegyűjtött 16 esetet és 6 „típusba” sorolta őket.¹³⁴ Legutóbb Rosner Gyula egészítette ki az

130. sír (Párducz, M., Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit, StudArch 1. Bp. 1963, 50 és 11. kép, ló állkapcsok, feltört koponyatető, gerinc, bordák — a szerző fejtegetésében a Pferdepfer és a Reitergrab fogalom hullámzik), M a d a r a s 256. halom vagy sír (Kőhegyi M., ArchÉrt 98, 1971, 215, 7. kép, koponya, teljes első láb, gerinc és csigolyák — amelyeket a szerző indokolatlanul tart „részleges lótemetkezésnek”). 2. Sírba helyezett lókoponyák: S z e n t e s - S á r g a p a r t 30. sír. Nő. A lókoponyában zablá. [Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon III. i. m. 11, 19. t. 2–4 (a zablá), M a d a r a s 19. halom. A férfi(?) sírban teljes fogazatú lókoponya (Roediger L., ArchÉrt 25, 1905, 422) 3. Végül bizonytalan vagy nem ide tartozó adatok: S z e n t e s - D o n á t (Csallány G., ArchÉrt 30, 1910, 92). — Hogy a gazdag korai szarmata női sírban teljes ló lett volna eltemetve — amit Csallány Gáborka is csak úgy elmesélt —, egyelőre példátlan lenne mind a keleti, mind a hazai szarmaták körében. Párducz M., A szarmatakor emlékei. I. AH XXV, Bp. 1941, 23 még csak zárójelben említi, mint bizonytalan híradást, későbbi munkájában (Die ethnischen Probleme i. m. 55) viszont már, mint a szarmata „harcosokra” jellemző temetkezési módot tárgyalja. Az uo. 14. leírt tiszavassvári részleges lótemetkezések aligha gyarapítják hunkori példáinkat, mivel VII. század végi avar sírokról van szó. Nem lehet lótemetkezésnek tekinteni a dunaharaszti 7. sírban talált lófogat (Párducz M., Szarmatakor ... III. i. m. 28) és a Hódmezővásárhely-Kakasszék 2. gödrében talált lókoponyákat (Gazdapusztai Gy., ArchÉrt 87, 1960, 40). — Valamennyi adat szerepel Müller-Wille, M. i. m. 228–229 jegyzékében és a 38. kép elterjedési térképén, amely tehát kritikával kezelendő.

¹³¹ A látszólag bőséges, ám annál megtévesztőbb adatokból újabban többen azt a következtetést vonták le, hogy a lovas, kiváltképp a lóbor-részleges lótemetkezés a hunokkal terjedt el Kelet-Európában, tehát Volgától keletre eső vidékekről származik. Vö. Zaseckaja, I. P. ArhSbornik 13 (1971) 61–72 és 114, — a 68. oldalon a számbavett temetkezések jegyzékével, valamint a „részleges” lótemetkezéseket illusztráló 2. kép 1–5-tel. Hasonlóan: Bakay K., Acta ArchHung 30 (1978) 167.

¹³² A számba vett esetek egyik felében feldúlt temetkezésekről van szó, ahol lócsontok pusztá említésén kívül mit sem tudunk: S a g i leletek „lócsontok között” (Otčet IAK za 1899 (1902) 127), D m i t r i e v k a „ember és lócsontváz” (Otčet IAK za 1904/1905) 123), K a l i n i n S o f h o z „lócsontok és fogak” (Vysotskaja, T. N., SovArh 1966/3, 188), M e l i t o p o l „lócsontok” (Pešarov, V. F., KSIA Kiev, 11, 1961, 70), S t a r a j a I g r e n „lófogak és más lócsontok” (Kovaleva, I. F., SovArh 1962/4, 233) — még a legtöbbet mond A l e š k i „lókoponya” [Otčet IAK za 1902 (1903) 132]. Más esetekben, felületesen nézve, részleges lótemetkezésről van szó, csak hogy a hiányos lócsontvázrészek összetétele s főleg elrendezése egyáltalán nem felel meg a későbbiekben oly klasszikus lóbor-részleges temetkezési formák egyikének sem. Ilyen Kazahstanban K a n a t t a s 19. kurgánja (—anya

és gyermekei temetkezése), ahol lókoponya-, lapocka-, combcsontok, bordák, valamint farokcsigolya-csontok követik egymást zavaros sorrendben (Kadyrbayev, M. K. Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii AN KazSSSR 7, 1959, 179 és 14. kép, — sírrajz) és V e r h n e P o g r o m n o e sokat közölt sírja, amelyben a göngyölt lóbor-részleges temetkezésnek is értelmezhető töredékes hiányos koponyához és csánkcsontokhoz zavarosan bedobott combcsont és néhány borda kapcsolódik (Zaseckaja, I. P. Soobščeniya Gos. Ermitaža 27, 1966, 54–55, Uő. ArhSbornik 10, 1968, 35–36, 1. kép 10, — sírrajz. A sírt legutóbb részletesen is közölte: Š i l o v, V. P., Očerki po istorii drevnih plemen Nižnego Povolž'ja, Leningrad 1975, 56–58, 43. kép 2, — sírrajz). Valószínűleg ide kapcsolódik a krimi B e l a j u s egyelőre csupán leírásból ismert lótemetkezése is, amelyben a lókoponyához, láb-szár- és csánkcsontokhoz ismét combcsont részt említenek (Daševskaja, O. D. in: Drevnosti Vostočnoj Evropy, Moskva 1969, 52). A fenti „másvilági útravalóval kombinált” eseteket leszámítva, mindössze egyetlen jól dokumentált lóbor-részleges lótemetkezés maradt az egész hunkori eurázsiai térségben: E n g e l s - P o k r o v s k 36. kurgán 2. sírjának lazán göngyölt lóbor-részleges temetkezése az „előírással” koponyával, láb-szárakkal és csánkcsontokkal (Sinicyn, M. V. Pozdne-sarmatskie pogrebenija Nižnego Povolž'ja. Izvestija Saratovskogo Universiteta im. M. Gorkogo 7, 1936, 71–72, 9. kép — sírrajz). Hasonló lehetett azonban Z d v i z e n s k b e n is, ahonnan „lófejet és lólabákat” említ a jelentés [Otčet IAK za 1890 (1891), 121]. A kiterített lóbor-részleges temetkezést az V. században eddig a čerkassiai B a j t a l - c a p k a n temetőjének különálló ló sírja képviseli. A hozzátartozó temető azonban mind leletei, mindpedig feldolgozójának kitűnő datálása szerint alaposan belenyúl az V. század második felébe, ha nem a végébe (Minaeva, T. M. SovArh XXVI, 1956, 259, és 14. kép). Nem árt még egyszer hangsúlyozni, hogy a fentebb felsorolt lovak—lócsontok mellett egyetlen egyszer sem fordult elő lószerszám. Ha a temetkezésekben zablát vagy más lószerszámot találtak, az mindenkor a halott sírjából és közeléből került elő.

¹³³ Kovrig I. — Korek J., Acta ArchHung 12 (1960) 288–289.

¹³⁴ Kiss A. i. m. 158.

ismert adatokat saját gyönki és szekszárdi megfigyeléseivel és jól dokumentált adataival.¹³⁵

Az adatgyűjtésekből és elemzésekből kiderül, hogy a részleges lótemetkezést elsősorban a korai avar korban gyakorolták, helyenként azonban még a 670–700 közötti közép-avar korban is előfordulhat. A középső, elsősorban azonban a késő avar korban¹³⁶ a birodalom átszerveződése, új, nagy területek betelepítése a lóállomány megsokasodását vonta maga után, amit a korszak minden korábbinál nagyobb számú lovastemetkezése önmagában is tükröz.

A korai avaroknál valamennyi későbbi (volgai bolgár, honfoglaló magyar, besenyő stb.) részleges lótemetkezési módot megtaláljuk, — ami csak látszólag meglepő. A megnyúzott és feltorolt ló maradványainak eltemetésére ugyanis — mint azt László Gyula már 1943-ban klasszikusan összefoglalta¹³⁷ — alighanem csak háromféle lehetőség van:

1. A felszerszámozott lóbórt *kitömve* helyezik a sírba (pl. Gyöng 97. sír,¹³⁸ Tiszavasvári-Koldusdomb 21. sír,¹³⁹ Szentes-Derekegyháza,¹⁴⁰ — az utóbbi két sírban a kitömött lovat az ember fölé temették, ami egész ló esetében okvetlenül ázsiai szokás, v. ö. Kokel KE-22.¹⁴¹ és Kyzyl-Kajnar 20. kurgánját).¹⁴²

2. A felszerszámozott lóbórt a ló anatómiai rendjének megfelelően eligazgatva „*kiterítve*” helyezik a sírba (pl. Szegvár-Sápoldal, Csóka 43. és „47”. sír,¹⁴³ Tiszavárkony 46. sír,¹⁴⁴ Szekszárd-Bogyiszlói út 335. sír,¹⁴⁵ Hódmezővásárhely-Szárazér,¹⁴⁶ Mór-Akasztó 21. sír,¹⁴⁷ Óbessenyő-Bukova

puszta,¹⁴⁸ — az első kettőt nem számítva, mindig a halott baloldalára.

3. A lóbórt koponyástól, lábszárustól, csánkostól és lószerszámostól összehajtogatják „*göngyölik*” s valamiképpen — valahová, ahol hely van s ahol nem zavar, tehát többnyire a lábakhoz — elhelyezik a sírban (pl. Gyöng 45. sír,¹⁴⁹ Gombos/Bogojevo 22. sír,¹⁵⁰ Jutas 173. sír,¹⁵¹ Németzsantpéter/Sinpetru German,¹⁵² — az utóbbi helyen Heraclius 616–625 között vert, átfúrt, de nem kopott solidusával kezelve).

Az 1–2. változat önálló lósírban is gyakori (pl. Gyöng 97. sír, Csóka 43. sír, Szekszárd-Bogyiszlói út 268. sír,¹⁵³ Bukova-puszta,¹⁵⁴ — az első esettől eltekintve, mindig kiterített változatban).

A félreértéseket mind az avaroknál, mind pedig a magyaroknál a 3. változat okozza. Ezt szokták „típusokba” sorolni¹⁵⁵, avagy esetlegességeiknek egyenesen extrém — „etnikus” — értelmezést adni.¹⁵⁶ Úgy látszik, hogy az 1. és 2. változat is gyakran összetéveszthető.

Vizsgálatainkat és adatainkat összegezve. A Szegvár-Sápoldalon eltemetett előkelő avar férfi családi hagyományai közé tartozott az „óházában”, hogy rangjuknak, gazdagságuknak megfelelően két felszerszámozott lóval indították a másvilágra a család kiemelkedő vezetőit: harci párival és tartalék lóval. E gazdag-előkelő családoknál egy harmadik (vagy éppen egy negyedik) lovat a halotti tor résztvevői számára szolgáltak fel. E harmadik ló maradványait a tor végeztével a lószerszámokkal együtt elégették s a torozó hely közelében, ritkábban a sír közelében, kis gödörben vagy önálló sírban elföldelték (v.ö. Mongun-Tajga MT-57-XXI kurgán,¹⁵⁷ Kapčaly I. temető 4. kurgán).¹⁵⁸ Ez a szokás az avarok első évtizedeiben a Kárpát-medencei avaroknál még gyakori volt —

¹³⁵ Rosner Gy., BBÁME 6–7, 1975–1976, 79–80.

¹³⁶ Pl. Szentes-Kaján 123. sír (Korek J., Dolg 19, 1943, 17 és 57), avagy Tiszavasvári-Petőfi utca avar temetőjének lótemetkezései — legalábbis az előzetes beszámoló szerint (Csallány D., ArchÉrt 87, 1960, 239).

¹³⁷ László Gy., A koronái lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH XXVII (Bp. 1943) 46–57.

¹³⁸ Rosner Gy., BBÁME 2–3, 1971–1972, 120 és sírrajz.

¹³⁹ Csallány D., JAMÉ 1 (1958) 58.

¹⁴⁰ Csallány G., FA 1–2 (1939) 116, I. t. A–B (sírrajz és fénykép). A csontvázal ellentétesen feltetve.

¹⁴¹ Vajnsztejn, S. I., in: TTKAEE II. 301–302, 14. és 18. kép (a sír két rétegének rajza).

¹⁴² Maksimova, A. G., in: Novoje v arheologii Kazahstana (Alma-Ata 1968) 146–153, I. t. 3 (sírrajz).

¹⁴³ Kovrig I.—Korek J. i. m. 260, 262 és 271, — a 47. sírhoz vö. azonban az alább következőket. Bálint Cs., MFMÉ 1971–2 (1974) 94 az avar korból „egyedülálló” esetként említi a csóka 43. sírban magányosan eltemetett „kitömött lóbórt”. A 150 cm hosszú sírgödörbe eleve nem lehetett „kitömött” lovat temetni. Móra sírleírásából sem lehet ilyesmire következtetni.

¹⁴⁴ Kiss A. i. m. 158 és 85. j.

¹⁴⁵ Rosner Gy. BBÁME 6–7, 1975–1976, 86 és a 103. oldal sírrajza.

¹⁴⁶ Korek J., Dolg 18 (1942) 156. A „zeg-zug vonal formájában” sírba tett lókoponya és lábszárcsontok épenséggel nem „kitömött” lóbőrös temetkezésre utalnak mint Bálint Cs. i. m. 94. írja.

¹⁴⁷ Török Gy., ArchÉrt 81 (1954) 55–56. Bálint Cs. i. h. Szintén „kitömött” lóbórként említi, holott a sírleírásból ennek ellenkezője derül ki. („lőcsontok az emberi vállak és lábszárak közti területen”).

¹⁴⁸ Kisléghi Nagy Gy., Torontál vármegye őstörténete. MVV Torontál vármegye (Bp. 1911) 314.

¹⁴⁹ Rosner Gy., BBÁME 1 (1970) 75 és sírrajz — amennyiben nem a sírdúlás okozta másodlagos helyzetről van szó.

¹⁵⁰ Pogány J., ArchÉrt 28 (1908) 408.

¹⁵¹ Rhé Gy.—Fettich N. i. m. 33.

¹⁵² Dörner, E., SCIV 11 (1960) 423–424, 2. kép (sírrajz).

¹⁵³ Rosner Gy., BBÁME 6–7, 1975–1976, 84, és 103. o. sírrajz (238. téves számmal).

¹⁵⁴ Kisléghi Nagy Gy. i. m. 312.

¹⁵⁵ Kiss A. i. m. 156–158, Bálint Cs., MFMÉ 1969/1 107–109.

¹⁵⁶ Bálint, Cs., in: Problemy arheologii i drevnej istorii Ugrov (Moskva 1972) 176–188 és 1. kép (sírrajzok). Ud., MFMÉ 1971–2 (1974), 85–107. — „Rendszerezése” elhibázott alapjait és a belőle fakadó nem megalapozott etnikai következtetéseket tételesen elemzi Fodor I., Altungarn, Bulgartürken und Ostslawen i. m. 52–54, 57. j. — A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy még az elsietett rendszerezések is népszerűbbek a kutatás többsége számára a való helyzet fáradságos elemzésénél.

¹⁵⁷ Grač, A. D., in: TTKAEE I. 40–45, 41. kép (a kurgán alaprajza és a sírrajz), 42–43. kép (az égett kengyelek és zablák). Mindmáig a legszebb példa.

¹⁵⁸ Levaševa, V. P. i. m. 121–128, 3. kép (sírrajz) és 1. kép 38–39, 42 (égett zablák és kengyelek).

a temetkezők gazdagságától függően tényleges lótemetkezés mellett vagy a lótemetkezés helyett — az első nemzedék után azonban nyoma vész.

A szegvári temetkezés a gazdasági átalakulást nyomon kísérő, és a hiedelem világban is tükröződő kompromisszum első bizonyítéka: a harci paripát valóban eltemették, a tartalék lovat azonban a halotti toron költötték el s a sírba csak ügyesen elrendezett maradványaival indították útnak. Az avar kor történetében először fordul ez elő, korábbi időre keltezhető avar részleges lótemetkezést egyelőre nem ismerünk. Lehetséges, hogy a kegyes család e módját az Európába érkező avarok a kutriguroktól, utiguroktól vagy szaraguroktól ismerték meg, de az sincs kizárva, hogy szükségből és kényszerből maguk jöttek rá erre — a hitvilágukkal amúgy sem ellentétes — megoldásra. Népszerűvé azonban soha nem vált, a részleges lótemetkezések a korai avar lótemetkezéseknek legfeljebb 20%-át teszik ki.

A két lóval való temetkezés fényűzését csak a hódító nemzedék előkelői engedhették meg maguknak, az első — ázsiai — generáció kihaltával éppúgy eltűnik, mint a máglyás (ún. jelképes) lótemetkezés. A korai avar kettős (vagy hármas) lótemetkezésre utaló adatok nagyon ritkák, első sorban azért, mivel a sírleletek és a máglyaleletek csak véletlenül és bizonytalanul kapcsolhatók össze egymással.¹⁵⁹ Még kevesebb a hitelesen megfigyelt kettős lótemetés.¹⁶⁰ A szegvár-sápadali kettős lótemetkezésnek mégis meglepő párhuzama van, éppen az avarkor elejéről: a csókai/čokai I–III (45–47.) sír. A hasonlóságot teljessé teszi a két halott viseletének, fegyverzetének részletekbe menő megegyezése, amellyel az alábbiakban és a későbbiekben bőven foglalkozunk.¹⁶¹

¹⁵⁹ Ilyesmi nyoma volt Szeged-Csengelén, ahol a gazdag 1. sírtól 22 m-re, a temető szélén, a sekély a) gödörben került elő az égett lószerszám [*Csallány D.*, FA 1–2 (1939) 129, 8. kép 2, helyszínrajz] és ilyen viszonya lehetett I sz k a s z e n t g y ö r g y ö n az 1836-ban talált dúsgazdag fegyveres sírhoz a közelében 1954-ben talált égett kengyeleknek. (*Bóna I.*, A népvándorlaskor Fejér megyében. Fejér m. tört. I. 5 (Székesfehérvár 1971) 240 és 273.)

¹⁶⁰ Pl. Tiszavasvári-Koldusdomb 21. sír, a már említett felszerszámozott részleges ló és felszerszámozott koponya temetkezéssel. *Csallány D.*, JAMÉ 1 (1958) 58. — A késő VII–VIII. századi eseteket itt nem tárgyalom.

¹⁶¹ Az iváncsai avar lovassír feldolgozásában elfogadtam Kovrig Ilona és Korek József kronológiai érveit, akik a szóban forgó csókai sírokat (a szerintük is nagyon korai, VI. századi típusú, 45. lovassír keltezése körüli rövid, ám annál jogosabb tétovázás után) egy egységesen és folyamatosan használt temető időrendjébe illesztették be (*Kovrig-Korek i. m.* 292–294). Vagyis a három sírt a VII. század közepén nyitott és a IX. század elejéig használt temető legkorábbi (még archaikus) temetkezésének tartották. VII. századi korai „maradványok” valóban gyakoriak az avarkor második felének nagy temetőiben. Az iváncsai leletek egy része szintén megtévesztő volt, pl. a keskeny íjmerítők csontok párhuzamai a csókai 45. sírban, a faragott csontok rokonai a csókai 47. sírban, a dunaiúvárosi (Dunapentele 1908) 7. és a csókai 45. sír csont nyeregkápa díszének rokonsága, mindenekfelett

Szegvár és Csóka

Móra Ferenc 1912. évi ásatási dokumentációját alaposan tanulmányozva,¹⁶² nyilvánvalóvá válik, hogy a fentebb jelzett számú komplexumban a II. (= 46.) női sírnak nincs, nem lehet köze az I. és III. (= 45. és 47.) számú síregyütteshez. Fülbevalója egy évszázaddal későbbi, mint a lovas és lósírok mellékletei, maga a sír — Móra adatai szerint — jó 150 cm távolságban nyugatra került elő az I. (= 45.) sír férfi halottjától — így jelöli a temető térképe¹⁶³ is. Köztük ismeretlen korú 70 cm átmérőjű gödör foglalt helyet. Nyilván sokkal későbbi temetkezésről van tehát szó. Móra e korai ásatásán azonban még nehezen tudta követni a különböző régi és újabb beásásokat a neolitikus tell amúgy is kevert földjében. A szóban forgó komplexum körzetében külön nehézséget okoztak a „temesváriak túrkálásai” (= Orosz Endre ásatása), amelyek — mint Móra panaszkolja — 1 méter mélységig megbolygatták a földet. Így történhetett meg, hogy Móra nem látott kapcsolatot a késői (II.) női sírgödör ásásakor levágott, és a női sír földjébe utólag belekeveredett, zablás lókoponya és a valamivel távolabb talált fej nélküli részleges lótemetkezés között. És így történhetett meg, hogy a közvetlenül — mindössze 60 cm-re! — az I. (= 45.) sír lótemet-

azonban az iváncsai és a csókai 45. sírok préselt arany rozettáinak hasonló típusa. E reális összefüggések arra a téves következtetésre vezettek, hogy a csókai 45–47. sír esetében is a középpayar korszak kiemelkedő leleteiről van szó (*Bóna I.*, ArchÉrt 97, 1970, 251, 255, 256 és 53, 56, 67, 104, 121. jegyzetek), amelyeket még később b r e, a VII. század utolsó harmadára kelteztem. A szegvári sír nélkül nehéz lett volna a tévedést eloszlatni, a Csókával kapcsolatos érvelések módszerének hibáira csak most derült fény. Csókán — mint itt kifejttem — a 45–47. sírkomplexum nem kapcsolódik a jóval későbbi temetőhöz. Az időben következő 46. sír Tótipusza-Igar II. típusú fülbevalói (*Kovrig-Korek i. m.* 102. t. 12, 15) és a 45. sír arany fülbevalói között nincs átmenet vagy rokonság. Az összes többi csókai lelet egységesen késői, a VII. század végétől az avar kor legvégéig keltezhető. Ugyanakkor a csókai 45. sír P-füles egyenes kardja és kerek talpú kengyele nagyon távol áll a szabványtól és a temető többi lovassírjának egyenes talpú kengyeleitől. A 45. sír lószerszám- és övdíszei egyértelműen korai avar típusok (*Kovrig-Korek i. m.* 95–98. t.), a különböző csontfaragványoknak pedig egyedi esetekben nincs időrendi jelentősége. Végül, de nem utolsósorban a csókai 45. sír szétnyomódott és hiányos arany fülbevaló töredéke (*Kovrig-Korek i. m.* 95. t. 6) okvetlenül korai avar férfi fülbevaló volt. Szokatlanságát (laposságán túl) az okozta, hogy nagy gömbcsüngője elveszett, ugyanúgy, mint a pápai (*Kállóczy L.*, ArchÉrt VI, 1872, 59, 5. kép) és zsámbéki (*Fettich N.*, Aréthuse 1926/2, V. t. 22) csonka arany fülbevalókon láthatjuk. Ép formájukhoz jó példa a páhi fülbevalópár (*Fettich N.* uo. VI. t. 16–17). A 45–47. komplexum különállásának legfontosabb bizonyítéka mégis az, hogy gazdagsága ellenére sem rabolták ki.

¹⁶² *László Gy.* A koronci lelet i. m. 66–67 teljes szövegében közli az 1912/14 I–III. komplexum feltárásáról Móra eredeti jegyzőkönyvét. *Banner J.*, Móra Ferenc levele Posta Bélához. MFMÉ 1956, 11–14, — a sír előkerülésével kapcsolatos részletes adatokkal. *Kovrig I.* — *Korek J. i. m.* 263–264 Móra adatainak bő kivonata

¹⁶³ *Kovrig I.* — *Korek J. i. m.* 1. kép.

kezése *mellett* előkerült fej nélküli részleges lótemetkezést önálló sírnak, külön eltemetett lónak írta le (III = 47. sír). — Amin ismét kevéssé csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy az I. (=45.) sír lovához is csak jóval később találta meg a „gazdáját” — pedig az emberi csontvázat alig 30 cm választotta el a ló koponyájától. Mi több, nyilván a felszín bolygatottsága miatt, a szóban forgó komplexum valamennyi temetkezését külön-külön találta meg s tárta fel. — Elgondolkoztató viszont, hogy utólag nyilván maga is rájött arra, mi az, ami összetartozott s mi az, ami nem. Térképén, csupán két sírgödör szerepel: a különálló II (= 46.) női sír és a szegvári sírgödörre formailag is emlékeztető, az emberi temetkezéshez tartozó felében elkeskenyedő óriás sírgödör, amelybe *összevonta* az I. és III. (= 45. és 47.) temetkezéseket!

A később sem korrigált sírleírásban leginkább a fejetlen részleges ló és a szomszédos teljes lócsontváz viszonya homályos, Móra szerint a két ló mintegy lépcsőzetesen feküdt volna egymás mellett, ill. mögött. Kevésbé zavaró a részleges ló maradványaitól balra talált — sírszám nélkül maradt — hiányos csontváz szerepe, amely nem tartozott a gazdag és érintetlen korai avar síregyütteshez. A részleges ló helyzetének megítélésébe nyilván hiba csúszott, hiszen véletlenül és egészen levágott koponyája aligha kerülhetett a Móra adatai alapján legalább 2—2,5 m-re fekvő II. (= 46.) női sír fejrészéhez — ha maga a lócsontváz valóban ilyen távol feküdt volna. Önmagától megoldódik viszont minden nehézség, ha — a különböző alkalmakkor feltárt temetkezések bemérési hibalehetőségeivel is számolva — a részleges ló a teljes lócsontvázal egyvonalban, tehát valóban „*mellette*” feküdt. A térképre vitt sírrajz — láttuk — egyedül ezt a lehetőséget támogatja. S ezt a lehetőséget támogatja a csókai komplexum legjobb párhuzama, a szegvár-sápoldali síregyüttes is.

Szegvár és Csóka a lényeges vonásokban egyeznek meg, a részletekben eltérnek egymástól. A csókai sír É—D-i irányú volt — ami nem túlságosan jelentős, mivel az adatok szerint az avarság első nemzedékénél még nem alakultak ki a nagy területekre érvényes tájolási szokások és tömbök. Csókán a lovakat nem a halott lábához, hanem a fejéhez temették (ember és ló fejjel egymásnak voltak fordítva), a részleges ló maradványai pedig a teljes ló jobb oldalán kerültek elő s nem a balján. Egyebekben azonosak. A 165 cm magas csókai férfi 170—200 cm mély, keskenyebb sírgödörben, L alakú vaskapcsokkal megerősített koporsóban nyugodott. Homlokát a teljes ló szerszámzatával megegyező mintájú (de valamivel kisebb méretű) 3 db arany rozetta díszítette, füleiben arany fülbevalókat viselt, bal karja mellé helyezték a koporsóba ezüstveretes hosszú, egyenes pengéjű kardját, ezüstveretes övét megoldották és lecsatolták (hosszú ezüst nagyszíjvége szintén a kardon kívül került elő), kését a jobb csípője mellett viselte, jobb combján kívül került elő a tegez s nincs kizárva, hogy ebből a sírból

származik a csókai páncéllemez¹⁶⁴ is. Végül, de nem utolsósorban, felajzott íját úgy helyezték a koporsóra, hogy alsó vége csont lemezeinek a lósírból kellett előkerülnie — ha erre nincs is közvetlen írásos bizonyíték. A tegezbe helyezett nyílscúcsok nyilván teljesen elmállottak, a lándzsacsúcs pedig — Szegvárra gondolva — talán bennmaradt a sírföldben.

A teljes ló koponyája a halott koponyájától mindössze 30 cm-re feküdt. Sírgödre 20—30 cm-mel sekélyebb volt (M : 150 cm). Arany rozetta lószerszám díszítése, a szegváriaknál valamivel fiatalabb típusú, (hegyes végű) fék díszítő arany szíjvégei, s maga a lószerszám a szegvári teljes ló szerszámzatának közeli párhuzama. A csókai ló szájában is csikózábla volt, kerek talpú kenyeleiből csak az egyik maradt ránk. A jobbán elrendezett, „kiterített” lóbőrös részleges lótemetkezésen Csókán is egyszerűbb, ezüst lószerszám díszek voltak, nyergét azonban faragott csontlemezek díszítették. A ló hátára tartalék íjat is málháztak.

A szegvár-sápoldali nagy sír temetkezési rítusának, a halott viseletének, fegyverzetének valamint lószerszámainak legközelebbi rokona a csókai nagy sír. A leletek alapján azonban a szegvári rokon idősebb és gazdagabb volt a csókainál.

A szegvári temetés módja és sorrendje

Néhány szegvári sírmelléklet sajátos elhelyezkedését az elmúlt évtizedek megfigyeléseivel összevetve, megkísérelhetjük a temetés módját és sorrendjét felvázolni.

Kétségtelen, hogy a sírgödört a férfi és két lova számára előre megtervezve ásták meg. A sírba először a díszesen felszerszámozott lovat vezették le — nyilván pallón — és a lósír bal oldalára állítva ledőfték. Ezt a — valószínűleg rituális — műveletet a korai avarok az elhunyt koponyájával végezték, majd a kopját a ló mellé vagy a leroskadó lótetem eligazgatásakor félig meddig a ló alá helyezték a sír hosszában. Így található Gátér¹⁶⁵ 193 és 239, Űrbőpuszta¹⁶⁶ 8, Környe¹⁶⁷ 43, 90, 104, 124 és 129, Várpalota-Gimnázium¹⁶⁸ 195 és 218, Szekszárd-Bogyiszlói út¹⁶⁹ 126, 335, 598, 698 és 754. lósírában, valamint az aradaci és verébázi lósírban.¹⁷⁰ A még közöletlen korai temetőkben ugyanez a helyzet Dunaújváros-Simonyi dűlő 1. sírában, Rácalmás-Rózsamajor 1, 15, 23,

¹⁶⁴ Csallány D., JAMÉ 12—14 (1972) 26.

¹⁶⁵ Kada É., ArchÉrt 26 (1906) 207; 28 (1908) 331.

¹⁶⁶ Bóna I., ArchÉrt 84 (1957) 157 és 9. kép (sírfotó), — amelyen a ló lapockája mellett jól látható a 31. t. 1 alatt közölt lándzsa.

¹⁶⁷ Salamon — Erdélyi i. m. 17, 22, 24, 26—27, valamint a 38. t. sírrajzai.

¹⁶⁸ Erdélyi I. — Németh P., VMMK 9 (1969) 186 és 192, 16. kép (sírrajz).

¹⁶⁹ Rosner Gy., BBÁMÉ 6—7, 1975—1976, 82, 86, 92, 94.

¹⁷⁰ Nagy, Š., RVM 8 (1959) 63, 13. t. 4 és 16. t. Uő., RVM 20 (1971) 214, 40—41. t.

26, 55, 82, 102, 121, 131, 150, 152. lósírában, Mezőfalva-Vasútállomás 20, 23, 27, 76 és 134. lósírában — tehát szinte valamennyi jól megfigyelt, leírt vagy dokumentált korai avar lósírban.

Szegváron azonban nem a lósírba tették a lándzsát, hanem a ló tulajdonosának sírgödörébe. Mégpedig biztosan a még üres sírgödörbe, mivel a lándzsacsúcs „10 cm-mel mélyebben” feküdt a jobb vállsontnál — tehát a koporsó alatt. Ezért került elő, csak a váz felszedése után, s ezért *nem* szerepel Filep Antal sírrajzán. A különösnek tűnő elhelyezés oka az, hogy Szegváron nem a szokványos (a fentebb felsorolt s még sok más korai avar sírból, de egykorú közép-ázsiai falfestmény ábrázolásokról is jól ismert) kopjáról van szó, hanem — mint a szegvári lándzsacsúcs formája¹⁷¹ önmagában is sejteti — egy sokkal ritkább szűrőfegyverről, a hosszú nyelvű dzsidáról (pikárról). A közép-ázsiai VII. századi falfestmények ábrázolásain — ha nem is túlradó bőségben — láthatjuk ezeket a hosszú nyelvű dzsidákat, aligha véletlenül éppen a vas lemezpáncélos lovasok fegyvereként.¹⁷² Belső-Ázsiában is előfordul lemezpáncélt viselő „nehéz” lovas kezében a híres suleki sziklarajzok legismertebb figuráján.¹⁷³ Nyelük az ábrázolások szerint legalább 3 méter hosszú volt. Vagyis a szegvári dzsida *nem fért el* a ló mellett, ezért kellett a halott sírgödörében, illetve a teljes sírgödör hosszában elhelyezni.

Nyilván ugyanez volt a helyzet a mezőfalvai 87/100. sír egyetlen hosszanti gödörben eltemetett ember-ló együttese esetében, ahol a szegvári lándzsacsúcs formai párja a halott bal térde mellől került elő. A dzsida hossza kereken 3 méterben volt megállapítható.¹⁷⁴

A dzsida a részleges lótemetkezés viszonylagos későbbi elhelyezésére is utal, hiszen a nyele *alányult* a lócsontoknak — nyelének alsó végét, hogy a sír két fele közötti mélységkülönbség miatt el ne törjön, valószínűleg kis árokba fektették.

¹⁷¹ Vö. 6. j. „A lándzsacsúcs” (Die Lanzenspitze) fejezetet.

¹⁷² Djakonov, M. M. in: Živopis drevnego Pjandžikenta (Moskva 1954) XXV. t. (III. objektum 6. helyiség), Belenickij, A. M. in: Skulptura i živopis drevnego Pjandžikenta (Moskva 1959) VII. t. D (VI. objektum 1. helyiség). Leginkább azonban Belenickij, A. M., Monumentalnoje iskusztvo Pjandžikenta (Moskva 1973) 14. és 20. kép (a két előbb említett ábrázolás). Ugyanott lovas harcosok figurái rövidebb kopjával sorozatban a 7–9, 12, 25, 27, 30. színes táblákon és a 33. rajzon. Az utóbbi, a könnyű lovas haremodorhoz szolgáló, rövidebb (rendszerint lobogós) kopját uralkodnak a Lena-menti sziklarajzok lovasábrázolásain is: Okladnikov, A. P. — Zaporožskaja, V. D., Lenskie pisanicy (Moskva–Leningrad 1959) 20. és 63. kép, VII. t. 249, XVII. t. 456, XXIII. t. 586, XXVIII. t. 642, XXXVI. t. 773, XLII. t. 860, — ugyanott azonban az 57. képen és a XXIV. t. 587. ábrán hosszabb nyelvű zászlós lándzsákat láthatunk.

¹⁷³ Appellgren-Kiváló, H., Alt-Altäische Kunstdenkmäler (Helsingfors 1931) 93. kép. Zászlós-kopjas könnyű lovas uo. a 81. képen. Az előzőhöz l. még Kyzlasov, L. R., Istorija Tuvy (Moskva 1969) 109. és 41. kép.

¹⁷⁴ Vö. 170 j. — Sajnos nincs jó adatunk a többi hasonló dzsidahegy előkerüléséről pl. Cikó 109. sír, Nagyenyed I. és III. sír. stb.

A felöltöztetett, aranypitykés homlokpántot, arany fülbevalót viselő halottat felövezés nélkül helyezték a koporsóba. Fegyverövét már előbb lecsatolták, kardját szíjazatával együtt a koporsó baloldalára fektették. A fegyveröv valószínűleg a halott mellén feküdt. Vége túlnyúlt a kardon, csupán csatja keveredett a jobb kar alá. Lecsatolták tegezövét is és a tegez alá hajtva helyezték a koporsó jobb alsó negyedébe. A koporsóba tették még a páncélt „megelevenítő” 7 db páncéllemezt és birkahúst másvilági útravalónak.

A lezárt, sírba eresztett koporsóra helyezték a felajzott íjat. Alsó vége csak így kerülhetett a koporsón, sőt az embersíron „kívülre” a lósírba, a részleges ló feje elé. Noha a lósír alja mintegy 20 cm-rel magasabban volt, mint az emberi síré, az íj vége még sem érte a földet, előkerülésekor is magasabb szintben volt, nagyjából a koporsófedéllel egy síkban. Az íj felső vége csak a koporsó beszakadása után került a halott mellére. Az íjmarkolat merevítő csontjait sem a sírrajz nem jelzi, sem a sírleírás nem említi, tehát valahol feljebb a sírföldben találták őket.

Utoljára helyezték sírba a megnyúzott, feltorolt, majd ismét felszerszámozott tartalékló maradványait, mivel a részleges ló elhelyezésekor már tekintettel voltak a koporsóra helyezett íjra. A teljes lóhoz képest emiatt fekszik hátrább, orra az íj alsó végéhez került. Maga a halotti tor nyilván a temetéssel egyidőben, talán éppen a sírnál zajlott le.

A szegvár-sápoldali sír az avar kutatásban

A szegvári sírlelet jelentőségét mi sem tükrözi jobban, mint az, hogy az előkerülése óta eltelt közel 3 évtizedben rendszeresen foglalkozott vele a kutatás. Olyannyira, hogy leletinventárjának nem kis része a hivatkozott és ismert vagy közzétett párhuzamok segítségével akár rekonstruálható is lenne. — Hogy erre mégsem történt kísérlet sem a hazai sem a nemzetközi avar kutatásban, az azzal magyarázható, hogy a sírleletet szakirodalmunk először két, majd több néven, illetve név változatban idézte.

A helyes és pontos lelőhelyet: Szegvár-Sápol-dal — Mérey Kádár Ervin adattári jelentésén kívül — csak a szentesi helyi viszonyokkal ismerős másik három kutató használata (Csallány Dezső, Szabó János Győző és Csalog József, — nála azonban Sápol-dal-dűlő bővítéssel). A szakirodalom nagyobb részében Mérey Kádár hírlapi cikke és Radnóti Aladár beszámoló jelentése nyomán a Szegvár-Kórogy-part elnevezés terjedt el. Mindenkor így szerepel Kovrig Ilonának a sírral ismételtlen foglalkozó munkáiban (egy-egy alkalommal, illetve munkában azonban Korógy-part, ill. Kórogy-part változatban is). Kiss Attilánál a lelőhely neve (a MNM Adattár 94. Sz. I. jelentésre hivatkozva?) „Szegvár-Kórogy 1. sír”-ra módosult, majd nyomában legutóbb „Szegvár-Korogy 1. sír”-ra torzult. Bálint Csanád Szegvár — Kórogy-

ként említi. Nem csoda, ha a két-, de inkább háromféle elnevezés nehezen keltette egyetlen temetkezés benyomását.

*

A szegvári sír temetkezési rítusát az „alapirodalom” (Mérey Kádár két munkája, Radnóti A.) nagyjából úgy írja le, ahogyan a fentiekben bemutatottuk. Mérey Kádár hírlapi cikkére hivatkozva és jelentése ismeretében 1957-ben még „lovassírként” emlegeti Kovrig Ilona¹⁷⁵, a lelet-körülményeket jól ismerő Csalog József¹⁷⁶ is pusztán „sírleletnek” írja. A merőben új „Nischengrab” (fülkesír) meghatározás először 1956-ban Csallány Dezsónél¹⁷⁷ tűnik fel — minden indokolás nélkül. Néhány évvel később Kovrig Ilona és Korek József közös munkájukban Mérey Kádár hírlapi cikkére hivatkozva, és adattári jelentését elemelve, megkísérlik igazolni, hogy Szegváron valóban fülkesír került volna elő.¹⁷⁸ Mi több, Móra Ferenc csókai megfigyeléseinek új értelmezésében¹⁷⁹ éppen a szegvári „hiteles” adatokat hívják segítségül: Mérey Kádár jelentéséből kiderül („ha jól értjük” — teszük hozzá óvatosan), hogy Szegváron a sír egy felső nyitott aknával kezdődött. Az aknához kelet felől keskeny fedett folyosó (galeria) csatlakozott. Ebbe tolták be fejfelé a halottat, mégpedig úgy, hogy a részsütösen lejtő¹⁸⁰ folyosóban a halott feje került a legmélyebbre, 25 cm-rel „mélyebbre”, mint a lába. A nyitott felső aknába a halott lábaihoz kerültek az elhunyttal egy irányban fekvő lovak, a jól felszerelt teljes lócsontváz és a szegényebb szerszámzatú részleges lótemetkezés. A „la sépulture à niche de Szegvár-Körögypart” avagy a „cavalier à galerie oblique de Szegvár-Körögypart” a továbbiak során, mint Mérey Kádártól hitelesen megfigyelt és leírt fülkesír szerepel („E. Mérey Kádár a observé cette position en explorant la sépulture de cavalier de Szegvár-Körögypart”)¹⁸¹ és mint ilyen, alapul szolgált a fülkesírok orszá-

gos méretű revíziójához és „felismeréséhez”, beleértve a csókai I. (= 45.) és 59. sírokat is.

Röviddel később Kiss Attila, Kovrig Ilona eredményeire, valamint a MNM Adattár 94. Sz. I. jelentésre hivatkozva sorolja „Szegvár-Körögy 1. sírját” a lovassírok „kora avarkori V. típusába”, amely meghatározása szerint: „Fülkesír. Az emberi váz fülkében 'lábbal' lefelé, az aknasírban levő lóváz az emberi vázzal ellentétes tájolásban.”¹⁸² — Ugyanabban a munkában a sír a részleges lótemetkezések 3. csoportjában is feltűnik: „Koponya, ill. hosszúcsontok a fülkesírban fekvő emberi váz aknasírjában: Szegvár-Körögy 1. sír.”¹⁸³ — A szegvári sír a későbbiekben „Nischengrab”-ként szerepel,¹⁸⁴ részleges lótemetkezéséről pedig még legutóbb is az utóbbi értékelést idézték.¹⁸⁵ Mindez nem egyéb fatális tévedésnél, félreolvasásnál.

*

A szegvári kettős lótemetkezést legutóbb Kovrig Ilona a tiszaderzsi 19 A—C sír párhuzamaként említette, megjegyezve, hogy az egyik ló „Szegvár-Körögyparton” is gazdagabban volt felszerelve, mint a másik.¹⁸⁶ A párhuzam azonban vitatható, mivel Tiszaderzsen vagy rosszul megfigyelt „összeásott” külön sírokról van szó (s akkor nem párhuzam), avagy egyetlen nagy sírban 1—1 ember (férfi és nő) és 1—1 ló temetkezéséről, s akkor ismét nehezen tartható analóg esetnek. A tiszaderzsi 19 A—C sír különben jó száz évvel későbbi.

Részben a temetkezési rítussal, részben egyes temetkezési mellékletek „etnikus”, „törzsi” értelmezésével függ össze Csallány Dezső hozzászólása: „Az avarkori előkelők sírjában 4 azonos formájú kengyelvasat találunk két lószerszámgarnitúra mellett, más esetekben a különböző törzsi kapcsolatok mértéke szerint a 4 kengyelvas is formaváltozatokat mutat (Szentendre-Nagykürt, Szegvár-Sápoldal).”¹⁸⁷ — Amiből nem derül ki világosan, melyik példát sorolja az első („azonos”) s melyiket a második („különböző”) típusba, a „formaváltozatok” alapján azonban nyilván az első helyen említett szentendrei lelet tartozik a második kategóriába. Ám az egész gondolatmenet légből kapott, mégpedig alkotója önhibáján kívül. A szentendrei sírleletek közt ugyanis a bekerülésük másnapján bevezetett leltárkönyvi adatok perdöntő tanúsága szerint (288/1871. IV. tétel 1.) csupán *egyetlen* lovas-temetkezést igazoló „2 db kengyelvas átfúrt rövid szárral” — vagyis egyetlen hosszú fülű kengyelpár¹⁸⁸ volt.

¹⁷⁵ Kovrig I., FA 9 (1957) 129—131.

¹⁷⁶ Csalog J., FA 11 (1959) 106—107.

¹⁷⁷ Csallány D., Denkmäler der Awarenzeit i. m. 193. — A Nyíregyházán most előkerült kéziratban sem találtam indokolást arra, miért tekintette fülkesírnak.

¹⁷⁸ Kovrig—Korek i. m. 267 és 6. j., 268 és 14. j. 283, 288.

¹⁷⁹ Ami önmagában is nehezen követhető, hiszen éppen a fülkesírok első megfigyelője, Móra nem említi — a szerinte is ritka és különös — temetkezési móddal kapcsolatban saját csókai megfigyeléseit (Móra F., Etn 43—44, 1932, 59—60), Móra csókai adatai közt (vö. 162. j.) nem esik szó fülkéről, csupán az egyetlen hosszú gödörben fej-fejhez eltemetett lóról és „gazdájáról”.

¹⁸⁰ A szegvári „részsütösen lejtő folyosó” valójában Mérey Kádár saját alkotása volt. Mérey Kádár a 170 cm mélyen kezdődő „sötét földbe” (a koporsó föltjába) bontott bele részsütösen s így bukkant rá a lósr aljánál 20 cm-rel mélyebben az emberi lábakra. Ekkor jött rá, „hogy az aknás, kissé lejtősen beásott veremben ember-váznak kell lennie”. Ami a mondat második felét illeti, abban valóban nem tévedett.

¹⁸¹ Kovrig—Korek i. m. 267, 6. j.

¹⁸² Kiss A. i. m. 154, valamint 4. és 26. j.

¹⁸³ Uo. 153 és 80. j.

¹⁸⁴ Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH XL (Bp. 1963) 234.

¹⁸⁵ Rosner Gy., BBAME 6—7, 1975—1976, 80, és 11. j.

¹⁸⁶ Kovrig I. in: Avar Finds in the Hungarian National Museum i. m. 221, 226 és 9. j.

¹⁸⁷ Csallány D., Szabolcs-Szatmári Szemle 1956/1—4, 45.

¹⁸⁸ Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn III. (Braunschweig 1905) 265. t. 1—2.

Amely „két kengyelvas”-ként szerepel az első közlésekben¹⁸⁹ is. A harmadik, hurkos fülű kengyelt (kengyel pár egyik darabját) Hampel közleményei és rajzolója keverték a szentendrei lelethez,¹⁹⁰ — eredetileg nyilván analógiaként. Nem más ez, mint az ozora-pusztatóni sírlelet mindmáig „hiányzó” kengyele (MNM 275/1871. 30), amely pár nappal korábban került a Nemzeti Múzeumba.

A szegvári-sárpoldali példát ez esetben sem lehet általánosítani. Kengyelei — láttuk — (Mérey Kádár jelentésével és Csallány adataival ellentétben) nem mind „azonos formájúak”, a részleges ló mellett felemás, hosszú fülű és hurkos fülű kengyelek voltak. Ami olyan gyakori a korai avar lófelszerelésben, hogy nem érdemel különösebb méltatást, „törzsi kapcsolatként” való értelmezése pedig minden alapot nélkülöz.

*

Sírleletünk fontosabb darabjait — mint előjáróban említettem — Csallány Dezső ismertette.¹⁹¹ A törökbálinti gazdag korai avar leletek kapcsán részletesen foglalkozott velük Kovrig Ilona is. Valóban, közeli vagy éppen pontos párhuzama a szegváriaknak a törökbálinti P-füles ezüstveretes kard, a keskeny íjmerevítő csontok, a tegezszíj veretként meghatározott ezüst rozetták és a lószerszám arany rozetta díszítései. Kovrig rámutatott annak jelentőségére is, hogy a számos helyről ismert „rojtos végű, lóherelevél alakú” ezüst lószerszám díszek és a préselt arany rozetták Szegváron — ha nem is egy lovon — *együtt* fordulnak elő.¹⁹²

Csallány Dezső Nyíregyháza-Kertgazdaság 3. sírjával (lovassír szintén Mauricius Tiberius solidusával keltezve) kapcsolatban említi jó párhuzamként a szegvári sima ezüst nagyszíjvéget és a sima ezüst kissíjvégeket. De már csak emlékezetből teszi hozzá: „A szegvárinál egy-egy függesztőfűl és horog, esetleg három rozetta képviseli a szegényes övveret sorozatot”¹⁹³ — ami nyilvánvaló tévedés.

Kovrig és Korek a szirmos arany rozetták lelőhelyjegyzékében szerepeltetik a szegváriakat. Elsőként figyelnek fel a csókai 45. sír viseleti pár-

huzamára, a szegvári avar homlokán előkerült „2 db” rozettára és rangjelző szerepük lehetőségére is utalnak.¹⁹⁴

Szabó János Győző Tarnaméra-Urak dűlője 1. sír páncéllemezeihez említi párhuzamként a szegvár-sárpoldali páncéllemezeket,¹⁹⁵ míg Csalog József vitacikke a szegvári kard markolatkarikájával foglalkozott.¹⁹⁶

Mind Csallány, mind Kovrig több ízben említik a szegvári arany fülbevalót. Ám mindketten csupán, mint a gúla (piramis) csüngős fülbevalók nagy családjának egyik tagját (Szentendre, Deszk D. 170. sír, Buj párhuzamokkal) idézik, anélkül, hogy a sajátos változat problémáit érintenék.¹⁹⁷

A szegvári ezüst rozetták kérdésére Kovrig Ilona később is visszatért. A jutasi 130, a gátéri 11, a móri 25, és a linz-zizloui 75. sírok ásatási megfigyelései segítségével tegezöv vagy fegyveröv díszítő vereteknek határozta meg őket.¹⁹⁸ Vitába szállt László Gyula véleményével, aki szerint a kettős övviselésben az egyszerűbb, ezüst díszes övek az elhunyt születési rangját-helyét jelölnék, míg az aranyveretes övek később nyert méltóságukat tükröznék. Kovrig kimutatja, hogy az övdíszeknek vélt arany szíjvégek Gátéron, Csókán és Csengődön valójában lószerszám díszek voltak s nem övveretek. Bizonyítékai közé sorolja a „szegvár-körögyparti „Nischengrab”-ot is¹⁹⁹ — holott kétségtelen, hogy éppen Szegváron az azonos típusú aranylemez szíjvégek mind a lószerszámon, mindpedig a fegyverövön előfordultak.

Munkáiban — érthető módon — a szegvári sír Mauricius solidusát idézi legsűrűbben Kovrig Ilona — az éremmel kapcsolatos állásfoglalására azonban itt most nem térek ki.²⁰⁰ Éremmel való keltezéseiben a megelőző korszak kutatásának túlzott óvatossága tükröződik. Szegvár 584 körül vert Mauricius érmét éppúgy a császár teljes uralkodási idejével keltezi (582–602), mint a hajdúdorogi lovassír 610–613 között vert Heraclius solidusát (610–640). — Nem csodálható hát, ha az érmek keltező jelentősége — a gyakori citálások ellenére is — a háttérben maradt: a Szegvárral és Hajdúdoroggal rokon leleteket a VI. század végétől a VII. század közepéig keltezi.²⁰¹ Ilyen tárgy időhatárokhöz aligha van szükség az érmek tanúságára. — A már feldolgozott avar pénzforgalomból is nyilvánvaló ugyanis, hogy a korai avar uralkodó réteg csak a konstantinápolyi vereség (626) és az évi 100 000 solidus elmaradása után kényszerült rá, hogy takarékosan bánjon az egyre vékonyabban csörgedező aranypénzekkel.

¹⁸⁹ Pulszky F., A magyarországi avar leletekről i. m. 9., valamint ugyancsak röviddel a múzeumba kerülés után: Henszlmann I., Monumenta Hungariae Archaeologica II. (Bp. 1873) 121 és Nr 20–27.

¹⁹⁰ Hampel J. uo. 265. t. 3a–b. — Vö. hozzá a Tótipusztá-lgar csoportból a kiskassai kengyelt (Hampel J. uo. 275. t. 1), avagy az iváncsai kengyeleket (Bóna I., ArchÉrt 97, 1970, 254–255, 10. kép 2–3) vagy éppen a székesfehérvári szabályos lovassír kengyelét (Hampel J. i. m. II. 369 és kép). Úgy tűnik, sajátos, kissé „körte” alakú formáról van szó, amely természetesen már csak másodlagos szerepet játszott az egyre gyakoribb lapos-egyenes talpú kengyelek mellett.

¹⁹¹ Csallány D., Denkmäler der Awarenzeit i. m. 193.

¹⁹² Kovrig I., FA 9 (1957) 129–131.

¹⁹³ Csallány D., JAMÉ 1 (1958) 66.

¹⁹⁴ Kovrig–Korek i. m. 282–283.

¹⁹⁵ Szabó J. Gy., EgrIMÉ 3 (1965) 36 és 28. j.

¹⁹⁶ FA 11 (1959) 106–107 és kép.

¹⁹⁷ Csallány D., JAMÉ 1 (1958) 69, Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán i. m. 109 és 234.

¹⁹⁸ Uo. 134.

¹⁹⁹ Uo. 234.

²⁰⁰ Vö. 6. j. „Az érem” (Die Münze) fejezet.

²⁰¹ Kovrig I. i. m. 109, 135, 179, 234.

Kutatásunk balszerencséjére a szegvári halotti viselet és temetkezési rítus éppen azokkal a nagyjából egykorú előkelő temetkezésekkel nem vehető össze, amelyekhez leletei-leletegyüttese talán a legjobban kapcsolódik (Törökbálint 1. és 2. sír, Tiszavasvári-Koldusdomb 1. sír, Zsámbok 1. és 2. sír, Páhi — de idetartozik a „megbízottakal” felásatott szeged-csengelei sír kétes hitű rítusa is).

A szegvári temetkezés „pontos” párját természetesen nem ismerjük, nem is ismerhetjük, mivel az előkelő temetkezéseknek mindenkor egyéni sajátosságai vannak. Az igazán ritka elemek, esetünkben a homlokdiszek, az obulus-adás és a páncél jelképes eltemetése, részletesebb vizsgálatokat követelnek.²⁰² Emiatt itt a szegvári temetkezésnek csak hat sajátosságát vizsgáljuk. Ezek: 1. Az arany fülbevaló viselet, különösen a pár nélküli fülbevalók eltemetése, 2. A gazdag, fegyveres sírokban található 1–3 szem gyöngy szerepe, 3. A temetéskor kibontott vagy leoldott fegyveröv, 4. Az övről lecsatolt és a bal váll mellé fektetett kard, 5. A viseletnek megfelelően elhelyezett, de általában lecsatolt tegez és 6. A koporsóra (a „halottra”) helyezett felajzott íj.

Mint fentebb már láttuk, e hat sajátosság közül öt megtalálható a csókai I. (= 45.) sírban, ahol egyedül a gyöngyszemekről nem esik szó. A szegvárival megegyező módon temették el a gátéri 212. lovassír halottját is, ahol viszont az öv kibontására nincs egyértelmű bizonyíték. Más helyeken a fenti elemekből még kevesebb található együtt. Esetleg két külön temetkezésben találjuk meg a 6 elemet, mint a Kiszombor O. családi sírcsoport 1. sírjában (övről lecsatolt és a combokra helyezett tegez és — nyilvánvalóan a koporsóra tett — felajzott íj)²⁰³ és 2. sírjában (arany fülbevaló a koponya jobb oldalán — mellette Fokas solidusa — 1 szem gyöngy a nyakban, lecsatolt ezüst veretes kard a bal kar mellé fektetve, kibontott fegyveröv — mindez vas kapcsokkal megerősített koporsóban),²⁰⁴ avagy Környe 78. sírjában (a sír jobb oldalán felajzott íj, lecsatolt tegez a bal váll mellett), 99. sírjában (kard a bal kar menetében, tegez a bal comb mellett), 149. sírjában (kard a bal kar mellett, kibontott fegyveröv, tegez a jobb oldalon) és 60. sírjában (felajzott íj a testen, tegez a jobb oldalon, gyöngyszemek).²⁰⁵ Bizonytalan a Deszk G. temető 8. lovassírja, ahol a fülbevaló és az öv viselet rokon,²⁰⁶ míg a kard csak feltételesen helyezhető a bal kar mellé, és Szeged-Csengele 1. sírja, ahol csupán a fülbevaló viselet és a lecsatolt, jobb oldalra helyezett tegez egyezik meg, a kardot

azonban a viselés módjának megfelelően a bal láb mellett találták.²⁰⁷ Arany fülbevalókat viselt a Kecskemét-Sallai úti gazdag VII. századi avar úr is, akinek kardját szintén lecsatolták és a bal karja mellé fektették.²⁰⁸

E néhány mozaikszerű adatból is kitűnik, hogy a korai avar halotti viseletnek és temetésnek bizonyos ritualéja volt, amely csak az által ismételhető több-kevesebb pontossággal, egészben vagy részletekben, a korai avar birodalom különböző pontjain, ha közös gyökerekre-előzményekre megy vissza. A szálak kivétel nélkül az avarok korábbi, ázsiai hazájába vezetnek.

Az arany fülbevaló viselet a korai avar vezető réteg előjoga volt. Nyilván meghatározott értelme volt a páratlan fülbevaló eltemetésének, párja alighanem szándékosan maradt hátra: Szegvár-Sápoldal, Zsámbok 1. sír,²⁰⁹ Tiszavasvári-Koldusdomb 1. sír,²¹⁰ Kiszombor O. 2. sír,²¹¹ Rácalmás-Rózsamajor 103, 118 és 120. sírok, Mokrin 8. sír²¹² stb. — csak a korai avar korban maradvány. A szokás az Ob-vidéken már a III–V. században megtalálható (Bolšaja Rečka BE XIV. 49. sír),²¹³ az avar-türk korszakban pedig gyakori mind Belső-Ázsiában (Tadila IV. 1. kurgán,²¹⁴ Aktobe 2. telep 7. sír,²¹⁵ Kudyrge 5, 10, 12, 13 és 15. sír),²¹⁶ mindpedig Közép-Ázsiában (Naryn-Alamyşik K. 69. kurgán,²¹⁷ Üjük-Aržan 54. kurgán).²¹⁸ Többnyire aranyból s csak ritkán bronzból, a jobb vagy bal oldalon. Aligha véletlenül van tehát szó — ennyi fülbevaló nem „veszhetett” el.

Az előkelő és gazdagabb, rendszerint fegyveres, férfi temetkezések 1–3 szem gyöngyre²¹⁹ az előző szokásnak alighanem a fordítottja — az életben ugyanis aligha viseltek ezek a marcona harcosok egy-két gyöngyszemből álló „nyakláncot”. A sírleírásokban gyakran homályos előkerülési módjuk — valahol a nyak körül, ritkábban a test körül — is arra utal, hogy csupán a temetéskor kerültek a halottra. 1 szem: Szegvár-Sápoldal, Kiszombor O. 2. sír,²²⁰ Törökbálint 2. sír,²²¹ Várpálotá—Unio

²⁰⁷ Uo. 129–131.

²⁰⁸ H. Tóth, E. Acta ArchHung 32 (1980) s. a.

²⁰⁹ Fetiich N., Aréthuse 1926/2 (Separatum) 2–4, V. t. 22.

²¹⁰ Csallány D., JAMÉ 1 (1958) 55, 9. t. 4.

²¹¹ Csallány D., FA 1–2 (1939) i. h. III. t. 1.

²¹² Csallány D., MFME 1966–67/1. 61–62. I. t.

²¹³ Grjaznov, M. P. i. m. 105, 42. t. 18 (fülbevaló).

²¹⁴ Borovka, G. I. i. m. 109–113, 50. kép (sírrajz), 51. kép (fülbevaló).

²¹⁵ Maksimova, N. G.—Merščiev, V. I.—Vajnberg, V. I.—Levina, L. M., Drevnosti Čardary (Alma-Ata 1968) 74–77, 31. kép (sírrajz) 32. kép (arany kolt, pár nélkül).

²¹⁶ Gavrilova, A. A. i. m. 23, 24, 25, 26, XII. t. 4, XVIII. t. 1, XX. t. 1 és 30, XXI. t. 1.

²¹⁷ Bernštam, A. N. i. m. 81–84, 44. kép (sírrajz) 45. kép 4 (fülbevaló).

²¹⁸ Kyzlasov, L. P. SovArh 1963/3 98–99 és sírrajz.

²¹⁹ Kovrig I., FA 9 (1957) 122–123 először figyelte meg és jellemezte.

²²⁰ Csallány D. FA 1–2 (1939) i. h. III. t. 3.

²²¹ Kovrig I., FA 9 (1957) 120, 19. t. 3.

²⁰² Vö. 6. j. „A páncél” (Der Panzer) fejezet.

²⁰³ Csallány D., FA 1–2 (1939) 123 és 3. kép.

²⁰⁴ Uo. 125.

²⁰⁵ Salamon—Erdélyi i. m. 19, 21, 23, 29 és a 35–36. t. sírjai.

²⁰⁶ Csallány D., FA 1–2 (1939) 126–129.

homokbánya 12. sír,²²² Előszállás-Öreghegy 44. sír,²²³ Rácalmás-Rózsamajor 120. sír, Mokrin 8. sír,²²⁴ 2 szem: Gátér 212. sír,²²⁵ Mór-Akasztó 25. sír,²²⁶ Környe 60. sír,²²⁷ 3 szem: Gátér 116. sír,²²⁸ Tiszavasvári-Koldusdomb 1. sír.²²⁹ — A szokás egykorú ázsiai párhuzamát ez idő szerint csak a kudyrgői temetőből ismerjük, ahol a 9. és 11. sírban 1 szem,²³⁰ a 10. sírban pedig 2 szem²³¹ gyöngy volt a férfi halottak nyaka táján.

A megoldott vagy lecsatolt fegyverövekre utaló adatok sokkal bizonytalanabbak, a jó megfigyelések és leírások száma csekély, más dokumentumokról nem is beszélve. A szegvári halottnak — láttuk — mindkét övét, lecsatolták. Biztosan megoldották az övet, illetve lecsatolták róla a kardot a csókai²³² I. (45.), a gátéri²³³ 212., a környei²³⁴ 149. és a kiszombori²³⁵ O. 2. sírokban. A tegezöv megoldása, illetve lecsatolása igazolhatóan látszik a környei²³⁶ 78, a mór-akasztói²³⁷ 25. és a tarnamériai 1. sírban.²³⁸ — Kibontott, lecsatolt fegyverövek kerültek elő Kuraj II. temetője 3.²³⁹ és III. temetője 2.²⁴⁰ kurgánjában, lecsatolt tegezöv pedig Sagly-Baży 27-kurgánjában.²⁴¹

Az övről lecsatolt kardot gyakran helyezték a bal válltól kezdve a bal kar mellé a korai avar korban — akár megfigyelték, akár nem — nyilván a koporsóba: Szegvár-Sápoldal, Csóka I. (45.) sír,²⁴² Gátér 212. sír,²⁴³ Kiszombor O. temető 2. sír,²⁴⁴ Óbessenyő-Bukova pusztai lovassír,²⁴⁵ Kecskemét-Sallai út,²⁴⁶ Környe 99. és 149. sír,²⁴⁷ Ara-

dac/Aradka-Mečka 31. sír²⁴⁸ és Deszk G. 8. sír²⁴⁹ (?). — A szokás ázsiai „avar” előzményei az I. évezred középső harmadában (III–V. sz.) tűnnek fel a Felső-Ob vidéken. Bolšaja Rečka BE XIV-29 sírjában²⁵⁰ a bal hónaljtól a bal térdig, ugyanott a BE XII-18. sírban^{250a} — pontosan úgy, mint Szegváron — a bal válltól a bal térdig fekszenek a kétélű egyenes kardok. Űzbeigisztánban Ljavandak egyik kurgánjának katakombá sírjában^{250b} szintén a halott kinyújtott bal karja mellé fektették a hosszú kardot. A türk korszakból egyelőre a kudyrgői 9. sír^{250c} képviseli a szokás Szegvárral egykorú vátozatát, a lecsatolt kardot a halott balján azonban kissé távolabb helyezték el a tágas sírkamrában. Nincs kizárva, hogy a felsőtest bal oldalára tett kardok helyzetéhez rituális vagy valószínűleg tapadtak.^{250d} — A többi — időben és térben párhuzamként számba vehető — ázsiai kard, a kardviseletnek megfelelően, bal oldalon, a deréktól lefelé került elő a sírban is (Čatkal menti lovassír,²⁵¹ Žaman-Togaj 21. kurgán,²⁵² vö. Szeged-Csengele 1. sír,²⁵³ Mór-Akasztó 25. sír,²⁵⁴ Környe 78. sír,²⁵⁵ Németzsentspéter /Sínpetru German lovassír,²⁵⁶ Kishegyes/Mali Idoš 72. sír).²⁵⁷ avagy — korábban — a testre helyezve (Tatarskie mogilki 1. kurgán 4. sír).²⁵⁸

²⁴⁸ Nagy, S., RVM 8 (1959) 58, VIII. t. 1.

²⁴⁹ Mint 206. j.

²⁵⁰ Grjaznov, M. P. i. m. 103 és 39. t. (sírrajz).

^{250a} Uo. 100 és 31. t. (sírrajz). — A kardok a 38. t. 1–2 alatt.

^{250b} Obel'čenko, O. V., Ljavandakskij mogil'nik. Istoriya Mat. Kult. Uzbekistana 2. (Taskent 1961) 97–99, 2. kép (sírrajz).

^{250c} Gavrilova, A. A. i. m. 24, XV. t. A (sírrajz), XVII. t. 13.

^{250d} Ezzel kapcsolatban okvetlenül említést érdemel az Űzbeigisztáni Dalverzin-Tepe-n talált VI–VII. századi terrakotta lap, amely talán valamely „hadistent” ábrázol, de olyan sajátos módon és helyzetben, mintha egy gótikus sírkő lenne. A szemmel láthatóan fekvő férfi alak lábai tigrisen nyugszanak, jobb keze mellett emberfej trófea. Testét páncél és lemezpáncél fedi, veretekkel gazdagon díszített övéről szíjvéges mellékszíjak sora függ le. Füleiben egy-egy nagygömbös (nyilván eredetileg arany) fülbevalót visel, a nyakán sodrott nyakperek, fején hegyesedő süveg van. Ami témánk szempontjából különösen izgalmas: kardja le van csatolva. Kerek veretes kardöve a test alól bukkan ki, a jobb válltól a jobb kar mentében csatos vége, a bal válltól a bal felsőkar mentén (és a kardon kívül!) másik vége a kissé oldalt fordult szíjvéggel. A kétélű egyenes kardot a figura bal kezében tartva a bal vállához emeli, markolata a vállhoz, díszes tokvégződése a bal térdhez került. Olyan, mintha csak a szegvári és a vele rokon korai avar temetkezéseket látnánk! Pougatchenkova, G. A. Les trésors de Dalverzine-Tépé (Leningrad 1978) 74, 52. kép és 53. színes tábla.

²⁵¹ Mint 49. j.

²⁵² Maksimova–Merščiev–Vajnborg–Levina i. m. 184–190, 3. kép 4 (sírrajz).

²⁵³ Mint 207. j.

²⁵⁴ Mint 237. j.

²⁵⁵ Salamon–Erdélyi i. m. 21, 35. t.

²⁵⁶ Dörner, E., SCIV 11 (1960) 423–426, 2. kép (sírrajz), 3. kép 6 (kard).

²⁵⁷ Gubitz K., ArchÉrt 27 (1907) 358–359.

²⁵⁸ Umanskij, A. P. i. m. 142, 4. kép (sírrajz), 5. kép 1–2 (kardok).

²²² Bóna I., Acta ArchHung 7 (1956) 189, XXXI. t. 25. — a közöletlen eredeti sírrajz szerint a koponyától balra került elő.

²²³ Marosi A. — Fettich N., Dunapentelei avar sírletek. AH XVIII (Bp. 1936) 31, 9. kép 14.

²²⁴ Csallány D., MFMÉ 1966–67/I 61–62 I. t.

²²⁵ Kada E., ArchÉrt 26 (1906) 214 és b 13. kép.

²²⁶ Török Gy., ArchÉrt 81 (1954) 56, 11. t. 6, 16 — az egyik a jobb váll fölött, a másik a jobb kézfejnél került elő.

²²⁷ Salamon–Erdélyi i. m. 19, II. t. 11–12.

²²⁸ Kada E., ArchÉrt 26 (1906) 137 és kép 12. szám.

²²⁹ Csallány D., JAMÉ 1 (1958) 53–54, 12. t. 25–27.

²³⁰ Gavrilova, A. A. i. m. 24–25, XV. t. 1, XVII. t. 22.

²³¹ Uo. 24, XVIII. t. 2–3.

²³² Vö. 162. j.

²³³ Kada E., ArchÉrt 26 (1906) 214–215.

²³⁴ Salamon–Erdélyi i. m. 29, 36. t. — a nagyszíjvég a bal kéz mellett a kardon kívül.

²³⁵ Mint 204. j.

²³⁶ Salamon–Erdélyi i. m. 21, 35. t.

²³⁷ Török Gy., ArchÉrt 81 (1954) 56, 3. kép (sírrajz).

²³⁸ Szabó J. Gy. EgriMÉ 3 (1965) 31–35 és 3. kép (sírrajz).

²³⁹ Jevtjuhova, L. A. — Kiselev, S. V. i. m. 95, 13. kép (sírrajz).

²⁴⁰ Uo. 103, 27. kép.

²⁴¹ Grač, A. D., KSIA 114 (1968) 105 skk, 49. kép (sírrajz).

²⁴² Vö. 162. j.

²⁴³ Kada E., ArchÉrt 26 (1906) 214–215 — a vállakon is ezüst szíjvégek maradványai voltak.

²⁴⁴ Mint 204. j.

²⁴⁵ Kislegyi Nagy Gy. i. m. 314.

²⁴⁶ Mint 208. j. sírja.

²⁴⁷ Salamon–Erdélyi i. m. 23 és 29, valamint 36. t. (sírrajz).

A korai avar korban többnyire a viselési mód-
nak megfelelően a *jobb csipő és comb mellé temették*
a tegez: Szegvár-Sápoldal, Csóka I. (45.) sír,²⁵⁹
Gátér 212. sír,²⁶⁰ Kiszombor O. temető 1. sír,²⁶¹
Környe 149. sír,²⁶² Martonvásár 6. sír²⁶³ stb. — a
tegezekbe 3–7 nyíl került. — A szokás általános
Ázsia előavar és türk temetőiben: Tatarskie
mogilki 1. kurgán 4. sír,²⁶⁴ Kudyrga 2. és 5. sír,²⁶⁵
Mongun-Tajga MT-58-X. kurgán,²⁶⁶ Kokel KE-68.
kurgán²⁶⁷ Taš Tube 1. kurgán,²⁶⁸ Kyzyl-Kajnar
20. kurgán,²⁶⁹ — a tegezekben 2–5–7 nyíllal.
A bal oldalon viselt tegez (pl. Várpálotá-Unio
homokbánya 12. sír,²⁷⁰ Aktobe 2 telep 7. sír)²⁷¹
tulajdonosai talán balkezes íjászok voltak.

A legáltalánosabb — egyben sajátos avar
— temetkezési szokás a *halottra, pontosabban a*
koporsóra helyezett felajzott csontmerevítő íj. Nem-
csak a korai avar korban gyakori, hanem a közép
és késő avar időkben is.²⁷² Kezdeti azonban az
avar honfoglalás idejére mennek vissza, a szokás
eredete pedig Ázsiába.

Sajátos a szegvári és csókai eset, ahol a fel-
ajzott nagy íjakat úgy helyezték a koporsóra,
hogy alsó végük a lósírbá ért. A testre, ill. „szeg-
vári módra” a koporsó jobb oldalára tett nagy íjat
számos korai avar sírból ismerjük: Szegvár-Sáp-
oldal, Csóka I. (45.) sír,²⁷³ Gátér 212. sír,²⁷⁴ Kiszom-
bor O. 2. sír,²⁷⁵ Környe 78. sír,²⁷⁶ Mór-Akasztó 25.
sír,²⁷⁷ Tarnaméra 1. sír.²⁷⁸ — A temetési szokás
előzményei visszanyúlnak a hun-előavar korba
(Tatarskie mogilki 1. kurgán 4. sír,²⁷⁹ Pazyryk
24. kurgán,²⁸⁰ Žaman-Togaj 21. kurgán és Aktobe
2/7. sír),²⁸¹ meglehetősen gyakoriak belső-ázsiai

(Tadila IV. 1. kurgán,²⁸² Kudyrga 2. és 9. sír,²⁸³
Mongun-Tajga MT-58-X. kurgán)²⁸⁴ és közép-
ázsiai (Čatkal menti lovassír,²⁸⁵ Kyzyl-Kajnar 20.
kurgán,²⁸⁶ Taš-Tube 1. kurgán)²⁸⁷ türk sírokban.

A szegvár-sápoldali temetkezési viselet, kellé-
kek és rítus párhuzamait elsősorban az avarkor
elejéről származó „magányos” sírokból, az első
nemzedékre jellemző kis létszámú „családi” (aul)
temetőkből ismerjük — az utóbbiak közé tartoz-
tak a csókai korai avar sírok is, amelyek létezésé-
ről a 100 évvel később az őskori telephalomba
beletemetkező új avarkori csoport képviselői már
aligha tudhattak. Állandó — falusi — temetőben
csak Gátéron és Környén találhatók nagyobb
számban rokon vonások. A gátéri temető ép, kira-
bolatlan 10–15 korai sírjának (11, 116, 150, 161,
167, 176, 193, 203, 212, 239 stb.)²⁸⁸ viszonya a
később rárétegződő közép és késő avar temető-
höz örök rejtély marad. Mégis valószínű, hogy a
csókaihoz hasonló esetről, később „felülrétege-
zett” korai családi temetőről lehetett szó. Ilyen-
formán az egyetlen nagyobb temető, amelyben a
korai rítuselemek még gyakrabban előfordulnak,
a környi. Ez viszont egyelőre az egyedüli az
avar korban, amelyet még a VI. század végén meg-
nyitottak s már a VII. század első felében fel-
hagytak. Kivételként sem gyengíti tehát a sza-
bályt.

A 600 körül nyitott nagy korai avar temetők-
ben (Cikó, Mezőfalva, Rácalmás-Rózsamajor,
Gyöng, Szekszárd-Bogyiszlói út stb.) természetesen
még előfordulnak rokon rítuselemek, közülük
nem egy (az övről lecsatolt tegez, a testre vagy
sírbá helyezett felajzott íj, a páratlan fülbevaló
eltemetése) a közép és késő avar korban is gyá-
koribb, a késői VII–VIII. században az övről
lecsatolt szablyát is sokszor temették a felsőtest
mellé. Mindezek előzménye azonban a korai avar-
ságon keresztül Ázsiába nyúlik vissza. Abban a
beidegződött, mondhatnók szertartási egységben,
ahogyan az avarság első nemzedékénél megfigyel-
hetők, azonban már a VII. századi nagy teme-
tőkben sem fordulnak elő, nem beszélve a késő
avar temetőkről.

Összefoglalva

A szegvár-sápoldali, bizánci éremmel kelte-
zett, gazdag korai avar lovassír temetkezési mód-
ját, halotti viseletét és rítusát elemezve, meg-
figyelhetjük, hogy döntő többségükben ázsiai szo-

²⁵⁹ Vö. 162. j.

²⁶⁰ Kada E., ArchÉrt 26 (1906) 214.

²⁶¹ Mint 203. j.

²⁶² Mint 234. j.

²⁶³ Rosner Gy., Alba Regia 1 (1960) 172–173, 3. kép (sírrajz).

²⁶⁴ Mint 258. j.

²⁶⁵ Gavrilova, A. A. i. m. 22–23, VIII. t. A és 1–2, XI. t. A, 6, 9–12.

²⁶⁶ Grač, A. D. in: TTKAEE I. 123–129, 62. kép (sírrajz).

²⁶⁷ Vajnszejn, S. J. — Djakonova, V. P. in TTKAEE II. 250–253, 88. kép

²⁶⁸ Kibirov, A. K. KSIETn 26 (1957) 86–87.

²⁶⁹ Maksimova, A. G. i. m. 146 skk, I. t. 3 (sírrajz).

²⁷⁰ Bóna I., Acta ArchHung 7 (1956) 189 és 7. kép (sírrajz).

²⁷¹ Mint 215. j.

²⁷² Bogojevó 22, 24, 25. és 28. sírjából talán a leg-
szébb, de mindenesetre a legjobban dokumentált soro-
zatot közli Korošec, J., RVM 8 (1959) 103–116, 1–5. kép.

²⁷³ Vö. 162. j., valamint a csókai sírról írottakat.

²⁷⁴ Kada E. ArchÉrt 26 (1906) 214–215, — csontle-
mezek a jobb kar és a bordák között fenn és a bal térd
alatt lenn.

²⁷⁵ Mint 204. j.

²⁷⁶ Mint 236. j.

²⁷⁷ Mint 237. j.

²⁷⁸ Szabó, J. Gy. i. m. EgriMÉ 3 (1965) 31–32 és a
kép (sírrajz) különösen szép avar példa.

²⁷⁹ Mint 258. j.

²⁸⁰ Sorokin, S. S., ArhSbornik 18 (1977) 65–66, 9.
kép 1. (sírrajz).

²⁸¹ Mint 215. és 252. j.

²⁸² Borovka, G. I. i. m. 50. kép (sírrajz).

²⁸³ Gavrilova, A. A. i. m. 22, VIII. t. 1, XV. t. A,
XVII. t. 4–5.

²⁸⁴ Grač, A. D. in: TTKAEE I. 123–129, 62–63. kép
(sírrajzok).

²⁸⁵ Mint 49. j.

²⁸⁶ Mint 269. j.

²⁸⁷ Mint 268. j.

²⁸⁸ Kada E., ArchÉrt 25 (1905) 368–370, 26 (1906)
136–137, 145–149, 152–153, 207–210, 212, 214–218,
28 (1908) 330–331.

kásokra és hagyományokra mennék vissza. Ezek közé tartozik a felszerszámozott lóval, Szegváron az elhunyt gazdagságának és méltóságának megfelelően két lóval való temetkezés és az a (végső soron egyetemes eurázsiai) gyakorlat, hogy a halottat deszka koporsóba téve bocsátották a földbe. Sajátos avar szokás, hogy a súlyos koporsó leeresztésének (a heveder vagy kötél visszahúzásának) megkönnyítésére a sírgödör egyik vagy mindkét végét kissé lemélyítették.

A temetkezés részletei közül ázsiai hagyományokat hoz és honosít meg a férfiak fülbevaló viselete és a páratlan fülbevalós temetkezés, az útravalónak-búcsúztatónak a halott mellé helyezett pár szem gyöngy, a temetéskor megoldott öv, a lecsatolt és a test bal oldalára helyezett kard, a lecsatolt és a jobb comb mellé rakott tegez, és a koporsóra tett felajzott csontmerevítő is.

Az Európába szakadt avarság gazdasági nehézségeit tükrözi az avarkorban először jelentkező

részleges lótemetkezés, amely azonban — a már korábban is ismert és gyakorolt lószerszámos temetkezésre gondolva — nem állott távol az avarok másvilág- és lélekelképzeléseitől. A Kárpát-medencei politikai viszonyok kényszere a harci kopja és lándzsa eltemetése. Hosszú nyelvű dzsidával felszerelt páncélos lovasok esetében ez új, korábban szükségtelen, hosszan elnyúló sírfórmát tett szükségessé.

A szegvári temetkezésben helyi hatást egyedül a koporsó vaskapcsokkal történt megerősítése sejtet — nyilván helyi, gepida gyakorlat átvételét.

A Szegvár-Sápoldalon eltemetett előkelő avar halotti viselete és temetési szertartása alapján az avarság legelső, még ázsiai születésű és eredetű nemzedékének képviselője volt. Ugyanez derül ki viseleti tárgyainak és fegyverzetének formai elemzéséből, amellyel külön tanulmányban foglalkozom.²⁸⁹

Bóna István

ЗАХОРОНЕНИЕ С КОНЯМИ В Д. СЕГВАР-ШАПОЛДАЛ

К вопросу о погребальном обряде раннеаварского времени

Резюме

В погребении с ориентировкой В-3, 210–220 см в ширину и длину, открытом в 1952 году, лежал богатый вооруженный аварский воин в пышной одежде. У его ног лежал целый остов коня со сбруей и части второго коня (растянутая шкура, череп, кости ног и суставов) также со сбруей. Погребение датируется золотой монетой императора Марка Тиберия, найденной на зубах погребенного. Его высокое положение подчеркивается предметами украшения одежды: налобным венцом, серьгами и наконечниками ремня. Его наступательное оружие состояло из длинного, двухлезвийного меча в ножнах, украшенных серебряными накладками, копья (пики) с длинной рукоятью и сложного лука. В колчане найдено три наконечника стрел. Сегварский воин принадлежал к раннеаварской тяжеловооруженной коннице восточного происхождения: найденные в погребении 7 чешуй панциря символизируют весь панцирь.

Форма погребения, при котором человек и конь лежат в одной длинной яме, довольно часто встречается в аварских могильниках VI–VII вв. и её возникновение объясняется как раз сегварским погребением: длинную пикю только таким образом можно было разместить в могиле. Захоронения с двумя конями встречаются очень

редко в раннеаварское время, как хорошую аналогию, можно указать лишь захоронение в Чоке (Югославия, Воеводина), где было найдено погребение с подобным инвентарем и примерно того же времени. Частичное захоронение коня у авар впервые появляется в Сегваре и Чоке и оно, может быть, связано с тяжелыми потерями в поголовье лошадей, потерпевшие аварами в период их появления и поселения в Европе. Поэтому три варианта частичного захоронения коня мы можем наблюдать главным образом у ранних авар, в более позднее время с богатыми умершими хоронили опять целые лошади. В Сегваре и Чоке особое положение умерших подчеркивается тем, что в их погребениях захоронены и целые остовы и части остова коней.

Сегварский аvar принадлежал к первому поколению «завоевателей», в погребальном обряде и инвентаре еще живы азиатские традиции. Такими традициями мы можем считать ношение серег, положение одной серьги в могилу, 1–3 бусины рядом с умершим, развязание пояса и положение рядом с умершим меча, развязание колчана и положение натянутого лука на гроб. Азиатской традицией является также положение в могилу 5–7 чешуй как символ панциря.

И. Бона

DAS REITERGRAB VON SZEGVÁR-SÁPOLDAL

Beiträge zu den frühawarischen Bestattungssitten

Auszug

Auf das Reitergrab von Szegvár stieß man im Jahre 1952 bei Erdarbeiten. Der Fundort: Szegvár-Sápoldal (Kom. Csongrád, Kreis Szentes) wurde durch die frühere Fachliteratur im allgemeinen irrtümlicherweise als „Szegvár-Kórógypart“ angeführt. Die Gesamtlänge der für die Bestattung von Mensch und Pferde gemeinsam ausgehobenen Grube beträgt: 420 cm. Die östliche Hälfte, die Grabgrube des Menschen (L: 200 cm, Br: 100 cm) war am Fußende leicht eingetieft. Durchschnittliche Tiefe der Grube: 220 cm. Der kräftige männliche Tote ruhte im Grab in einem etwa 195 cm langen, im O beim Kopf 70 cm, im W bei den Füßen 60 cm brei-

ten, etwa 40 cm hohen, mit Eisenhaken befestigten Brettersarg. Unmittelbar in der Linie des Fußendes erweiterte sich die Grabgrube bis 190 cm. Die Tiefe der sich einer ovalen Form nähernden, 220 × 190 cm großen Grabgrube betrug 190–200 cm. In der südlichen Hälfte des Pferdegrabes lag das vollkommene Skelett eines 210–220 cm langen Pferdes mit eingezogenen Beinen. An der linken Seite, in der nördlichen Hälfte des Pferdegrabes war eine 140 cm lange partielle Pferdebestattung; der Schä-

²⁸⁹ Mint 6. j.

del, die Vorder- und Hinterbeine, die Knochen der Fessel- und Sprunggelenke wurden der Reihe nach hingelegt vorgefunden.

Die auf dem Grabplan (Abb. 1) bzw. in der Grabbeschreibung vorkommenden Funde in der Reihenfolge der Nummern: *Männliches Skelett*: 1. 3 St. Goldrosetten (Abb. 2 1); 2. Goldenes Ohrgehänge mit Pyramidenanhänger (Abb. 2 3); 3. Nachahmung eines Goldsolidus von Mauricius Tiberius (582–602) (Abb. 2 2); 4. Goldene Riemenzunge (Abb. 2 4); 5. Eiserne Lanzenspitze (Abb. 3 3); 6. Panzerlamellen 7 St. (Abb. 2 17); 7. Goldene Riemenzunge (Abb. 2 4); 8. Zweischneidiges, gerades Eisenschwert mit silbernen Schneidenbeschlägen. Gesamtlänge: 110 cm (Abb. 3 1–1a–d); 9. Silberne Großriemenzunge (Abb. 2 18); 10–13. Rosettenbeschläge des Waffengürtels und von Schwertriemen (Abb. 2 5); 14–16. Silberne Kleinriemenzungen der Nebenriemenanhängsel des Waffengürtels (Abb. 2 15); 17. Eisenmesser in einer Holzscheide (Abb. 2 16); 18. Geschnitzter Knochenanhängsel (Abb. 2 10); 19. Eiserne Gürtelschnalle (Abb. 3 4); 20. Dreiflügelige Eisenpfeilspitzen, 3 St. (Abb. 3 2); 21. Bronzeband vom unteren Ende des Köchers (Abb. 3 6); 22. Eisenschnalle des Köchergürtels (Abb. 2 14); 23–26. Gepreßte Silberrosetten des Köchergürtels (Abb. 25); 27. Silberne Großriemenzunge des Köchergürtels (zerfallen); 28–29. Beinplattenversteifungen eines Reflexbogens (Abb. 3 7–9); 30. Eisenschnalle des Waffengürtels (Abb. 2 8); 31. Bronzeschnalle des Schwertriemens unter dem Beckenknochen (Abb. 2 6); 32. Schafknochen; 33–36. Eiserne Sargklammern (Abb. 3 10). — In der Grabbeschreibung und auf den Feldzeichnungen nicht vorkommende Funde: winzige Glasperle (Abb. 2, ohne Nummer, in der oberen Reihe), die andere Schnalle des Schwetriemens (Abb. 2 7) und eine kleinere Bronzeschnalle (Abb. 2 13), eiserne Hängeöse auf dem Köcher (Abb. 2 9), Fragment eines Feuerstahls (Abb. 2 11) und 2 Feuersteine (Abb. 2 12), Eisenschnalle (Abb. 3 5). *Ganzes Pferdeskelett*: 37. Eiserne Trense (Abb. 5 8); 38. Mit der bronzenen Unterlagspatte gemeinsam gepreßte Goldrosetten. Die Feldzeichnung gibt 19 St. an, ursprünglich haben 36–38 St. die Kopfschirm verziert (Abb. 4 1); 39–42. Goldene Riemenzungen des Geschirrs (Abb. 4 6); 43–44. Eiserne Steigbügel mit Schlingenösen und runder Sohle (Abb. 5 6); 45–46. Goldrosettenverzierung eines Hinterzeugs, der Feldzeichnung nach 19 bzw. 23 St. in Doppelreihen. Ursprünglich haben je 26 St. das Hinterzeug verziert (Abb. 4 2); 47–50. Goldene Riemenzungen (Abb. 4 3–4); 51–52. Rechteckförmige goldene Riemenzungen (Abb. 4 5); 53. Eiserner Befestigungsstift der Trense (Abb. 5 7). *Partielles Pferdeskelett*: 54. Eiserne Trense (Abb. 5 10); 55. Halbkugelförmige silberne Riemenverzierungen, aufgrund ihrer vorhandenen Niete ursprünglich 38 St. (Abb. 5 1–2); 56–60. Silberne Riemenzungen (Abb. 5 5); 61–62. Kleeblattförmige silberne Geschirrverzierungen (Abb. 5 3–4); 63–64. Silberne Riemenzungen (wie Abb. 5 5); 65–66. Fragmente von Steigbügeln mit Schlingen- und langen Ösen (Abb. 5 14–15); 67. Eiserne Gurtschnalle (Abb. 5 13). Zum Pferdegeschirr gehörten noch Eisenschnallenfragmente (Abb. 5 9 und 11) sowie ein Eisenring (Abb. 5 12).

Das Pferdegrab von Szegvár kommt in der Fachliteratur des vergangenen Vierteljahrhunderts als Stollengrab vor und hierfür wurde diese bisher nie dokumentierte awarische Bestattungsweise und Grabform als wichtigster Beweis betrachtet. Aus den originalen Dokumenten (2 Feldzeichnungen und ausführliche Grabbeschreibungen) ging hervor, daß die Vorstellung von einem Stollengrab in diesem Falle aus Versehen auf einer ungenauen Interpretation fußt. Die in Szegvár beobachtete Grabform: die gemeinsame Bestattung von Mensch und Pferd in einer einzigen langen Grube wird in den awarischen Gräberfeldern des 6–7. Jhs heute schon ziemlich häufig bekannt. Der Fund von Szegvár unterscheidet sich von diesen nur darin, daß man zu den Füßen der vornehmen und reichen Toten zwei beschrirte Pferde begraben hat. Die langen Gräber, wie dies gerade in Szegvár zu beobachten war, sind so entstanden, daß

man den Toten auch ihre langstieligen Lanzen beigegeben hat — diese wurden früher, in ihrer asiatischen Heimat noch im allgemeinen auf das Grab gepflanzt. Der aus den Grabdokumentationen gut rekonstruierbare Brettersarg wird heute schon in den frühawarischen Gräbern häufig beobachtet, ihre Vorgänger und Parallelen kommen in den Bestattungen des 4–7. Jhs in Mittel- und Innerasien alltäglich vor. Es ist ein „europäischer“, offenbar gepidischer Einfluß, daß die Bretter in Szegvár auch mit Eisenklammern befestigt worden sind.

Der eklatante Beweis für die östliche Herkunft des Awarentums ist das massenhafte Vorkommen der „Reiter-“ bzw. Pferdebestattungen von der awarischen Landnahme an. Die frühawarischen Pferdebestattungsarten und -formen können heute schon mit den mittel- und innerasiatischen „awarischen“ Vorgängen und den gleichaltrigen türkischen Parallelen ziemlich gut verglichen werden. Ihre Typen und Formen stimmen (mit wenigen Ausnahmen) überein, obwohl ihre Häufigkeit auch etwas verschiedenartig ist. Die Bestattung von zwei oder mehreren Pferden ist sowohl in Asien, wie auch bei den Awaren ein sicheres Zeichen des Reichtums, deshalb gibt es nur wenige von ihnen. Für die Doppelbestattung von ganzen Pferden gibt es bisher kein Beispiel bei den Frühawaren. Ganze und partielle Pferdebestattung in einem Grabe kommen in Szegvár und in Csóka (Čoka, Vojvodina) vor, zwei partielle Pferdebestattungen in einem Grabe sind uns aus Tiszavasvári und noch von einigen anderen Orten bekannt.

Die partielle Pferdebestattung ist kein asiatischer Brauch, dort wurden in der „awarischen“ und türkischen Zeit entweder ein ganzes Pferd oder bloß das Pferdegeschirr neben den Toten gelegt. Die partielle Pferdebestattung bildet — von wirtschaftlichen Gesichtspunkten aus — etwa einen Übergang zwischen der Bestattung eines ganzen Pferdes oder bloß des Pferdegeschirrs. Die ersten Spuren der partiellen Pferdebestattung erscheinen in Osteuropa im 4–5. Jh. in den hunnischen und alanischen Gräbern, ihre wirkliche Verbreitung kann aber auch in Osteuropa erst von der Wende des 7–8. Jhs beobachtet werden. Bei den Frühawaren sind alle drei möglichen Formen der partiellen Pferdebestattung anzutreffen: 1. die Bestattung einer beschrirten, *ausgestopften* Pferdehaut, 2. die Bestattung einer beschrirten, zurechtgelegten, „*ausgebreiteten*“ Pferdehaut (hierher gehören auch die Bestattungen von Szegvár-Sápoldal und Csóka), 3. die Bestattung der zusammengefalteten, „*engerollten*“ Pferdehaut. Es gibt zwischen ihnen weder ein chronologischer, noch ein „ethnischer“ Unterschied, sie können auch innerhalb eines einzigen Gräberfeldes vorkommen.

Die partielle Pferdebestattung von Szegvár ist ein Beweis des Kompromisses, das sich nach der wirtschaftlichen Umwälzung auch in der Glaubenswelt widerspiegelt: das Streitpferd wurde noch tatsächlich begraben, das Reservepferd jedoch auf dem Totenmahl verzehrt und im Grabe hat man nur seine geschickt zurechtgelegten Überreste mitgegeben. Dies kommt in der Geschichte der Awarzeit zum ersten Male in Szegvár vor. Eine auf frühere Zeiten datierbare awarische partielle Bestattung ist uns vorläufig noch nicht bekannt — chronologisch folgt ihr unmittelbar die partielle Bestattung eines Pferdes im Doppelgrab von Csóka. Es ist möglich, daß diese Art der „pia fraus“ die in Europa erscheinenden Awaren von den pontischen Reiternomaden übernommen haben, jedoch ist es auch nicht ausgeschlossen, daß sie zur Not und aus Zwang selbst diese, ihrer Glaubenswelt nicht fremde Lösung herausgefunden haben. Der Grund für die Gestaltung dieses Brauches liegt in den schweren Verlusten, denen der awarische Pferdebestand zur Zeit der Flucht der Awaren nach Europa und ihrer hiesigen Ansiedlung ausgesetzt war. Diese Bestattungsform wird nie allgemein oder häufig angewendet und mit der Regeneration des Pferdebestandes verschwinden die partiellen Pferdebestattungen aus den awarischen Gräberfeldern. Den Luxus der Bestattung von zwei Pferden konnten sich nur die Vornehmen der ersten Generation leisten. Diese Bestattungs-

form verschwindet aber mit dem Aussterben dieser ersten — asiatischen — Generation ebenso wie die (sog. symbolische) Pferdebestattung in der Scheiterhaufengrube.

Die fast gleichaltrige, beste Parallele für den Grabkomplex von Szegvár-Sápoldal hat 1912 F. Móra in Csóka (Čoka, Vojvodina) erschlossen. Der aus einem Mann, einem ganzen Pferde (Streitroß) und einem partiellen Pferde (Reservepferd) bestehende Komplex I, III/1912 stammt aus einer viel früheren Zeit, als die übrigen Gräber des Gräberfeldes aus dem Ende des 7. Jhs und aus dem 8. Jh. Die frühere Fachliteratur hat mit diesem den großen Grabkomplex aus dem 6. Jh. verbunden. Die wesentlichen Elemente der Tracht, Rüstung und Bestattungsform von Csóka stimmen mit denen von Szegvár überein.

Zum Unglück der Forschung kann die Totentracht und der Bestattungsritus von Szegvár gerade mit den im großen und ganzen gleichaltrigen Bestattungen der Vornehmen, denen sich die Funde bzw. der Fundkomplex von Szegvár vielleicht am besten anschließen (Törökbalint, Grab 1 und 2, Tiszavasvári-Koldusdomb, Grab 1, Zsámbok Grab 1 und 2, Páhi) nicht verglichen werden, da die letzteren zufällig zum Vorschein gekommene, nicht beobachtete Grabkomplexe sind. Dementgegen können zahlreiche nahe Verwandten seiner Funde und seines Ritus aus frühawarischen, „asiatisch-awarischen“ und türkischen Gräbern nachgewiesen werden. Vor allem aus den vom Beginn der Awarenzeit stammenden „Einzelgräbern“ bzw. aus für die erste Generation charakteristischen, kleinen „Familien-(Aul-) Friedhöfen“ mit geringer Seelenzahl. In ständigen Dorffriedhöfen kommen die Parallelen der Tracht und des Ritus nur in den ältesten (Környe, Gátér) vor.

Anläßlich der Analysierung der Bestattungsart, der Totentracht und des Ritus des mit der Münze von Mauricius Tiberius datierten, reichen, frühawarischen Reitergrabes von Szegvár-Sápoldal, haben wir in überwiegender Mehrheit asiatische Bräuche und Traditionen vorgefunden. Zu diesen gehört die Bestattung mit be-

schirrtem Pferd, in Szegvár die dem Reichtum und Rang des Hingeschiedenen entsprechende Bestattung mit zwei Pferden und die (letzten Endes allgemein eurasiatische) Praxis, daß man den Toten in einem Brettersarg in die Erde gesenkt hat. Eine eigenartige awarische Sitte war, daß man bei dem Niedersenken des schweren Sarges, das eine Ende oder sogar beide Enden der Grabgrube etwas eingetieft hat, um das Zurückziehen des Gurtes oder des Seils zu erleichtern.

Von den Bestattungseinzelheiten weisen folgende auf asiatische Traditionen hin: die Tracht von goldenen Ohrgehängen bei den Männern, die Bestattung mit paarlosem Ohrgehänge, als Abschied zur Fahrt ins Jenseits auf den Toten gelegte einige Perlen, der bei der Bestattung gelöste Gürtel, das losgeschnallte und an die linke Seite des Körpers gelegte Schwert, der ebenfalls losgebundene und neben den rechten Schenkel gelegte Köcher sowie das Hinlegen des gespannten Reflexbogens mit Beinplattenversteifung auf den Sarg.

Die anfänglichen wirtschaftlichen Schwierigkeiten des nach Europa verschlagenen Awarentums widerspiegelt die in der Awarenzeit zuerst in Szegvár gefundene partielle Pferdebestattung, die aber — wenn wir an die bereits von früher her bekannten und ausgeübten Bestattungen mit Pferdegeschirr denken — nicht weit von ihren Vorstellungen über Jenseits und Seele gestanden haben dürfte. Die durch die politischen Verhältnisse des Karpatenbeckens zwangsmäßige Bestattung der Kriegsspeere und -lanzen war in der asiatischen Heimat der Awaren unbekannt. Im Falle der mit langstieligen Lanze und Panzerharnisch ausgerüsteten Reiter machte dies eine neue, früher unnötige, sich lang dahinziehende Grabform nötig.

Aufgrund der Totentracht und des Bestattungsritus war der in Szegvár-Sápoldal bestattete, vornehme awarische Tote der Vertreter der noch in Asien geborenen ersten Generation. Dasselbe geht auch aus der Formanalyse der Trachtgegenstände und der Waffen hervor, die aber schon das Thema einer anderen Studie bildet.

I. Bóna

SARVALY KÖZÉPKORI LAKÓHÁZAI

A középkori Sarvaly falu feltárását 1969–1974 között Parádi Nándorral közösen végeztük. Célunk egy az alföldiektől távol eső és így eltérő hagyományú vidék falusi településének, építészetének és tárgyi anyagának megismerése volt. A hely kiválasztását a Régészeti Topográfia terepbejárásai alapján döntöttük el, s bár túlonként kevés történeti adat ismert e faluról (csupán a pápai tizedjegyzékben említik: 1332–37), mégis az első év után a lehetőleg teljes feltárás már indokoltnak tűnt.

5 évi ásatás során a templomot (ez legkésőbb a 12. sz.-ban már megépült) és 17 házat (ebből 4-et csak nyomokban), 2 különálló pincét, 3 gazdasági épületet és 1 műhelyt ismertünk meg. Az épületek és leleteik a késő középkorból származnak. Az első falut, amely a 12–13. sz.-ban élt, nem sikerült megtalálnunk; feltételezzük, hogy északabbra feküdt a bokrokkal sűrűn benőtt völgyes részben, ahonnan a patak is indul. A falu házai a 2. periódusban, a 14. sz.-ban kerültek mai helyükre (erre az időszakra nagyon kevés tárgy mutat: néhány kerámia és sarkantyú az 1. pince, 5. pince, 6., 15. és 26. ház belsejéből). A 16. sz. első felében vált a falu pusztává, valószínűleg a 30-as, 40-es években. Erre mutat legkésőbbi éremleletünk 1531-ből és a Veszprém megyei falvak adójegyzékeiben más falvaknál gyakran feltűnő 1531., 1532., 1544. évi pusztulások is. Néhány ház esetében (6., 12., 17., 21., 23.) megfigyelhettük, hogy részben vagy egészben leégtek — ezeknél a leletek mennyisége is nagyobb volt —, de a többséget lakói a ház elhagyása előtt kiürítették.

Az alábbiakban a részletesebb ásatási megfigyeléseket mellőzve¹ a lakóépületek összefoglaló vizsgálatát adom (a házakhoz kapcsolódó, vagy különálló pincék feldolgozását 1. Parádi Nándor cikkében).

Építőanyag

Az ásatás során a felszínre épült házak, gazdasági épületek nyomait a vékony humusztakaró alatt fekvő kisebb-nagyobb amorf formájú kövek és kősorok árulták el; a nagyobb 30–50–70 cm-es

kövek gyakran a terepet borító avarrétegből is kilátszottak. A sűrű erdő miatt azonban ezeket is csak a közvetlen közelből lehetett észlelni és általában az avartakaró és az aljnövényzet eltávolítása után lehetett csak következtetni az épületek helyére. A kövek közvetlenül az agyagos-homokos sárga altalajon feküdtek, ez volt az egykori felszín. Az épületek fennállta során ez a felszín alig, sokszor semennyit sem töltődött fel, így lényegében a legfelső egyetlen réteg őrizte meg az élet és a pusztulás nyomait. A közelben kitermelhető kőanyag ellenére (az egyik legnagyobb bazaltbánya ma is a közelében működik) Sarvalyon a kő tulajdonképpen alárendelt szerepet játszott, annak ellenére, hogy a pincék egy kivételével kőfallal épültek. Ennek csak részben oka, hogy a környékről beszerezhető kő, a bazalt nehéz alakíthatósága és így alaktalan, falrakásra alkalmatlan formája miatt rosszul használható; sok habarcsot, meszet igényel. A késő középkorban a közelebbi és távolabbi környéken (Ecsér, Csepely) a falvakban csupán a templom, legfeljebb még egy urasági kúria épült fel kőből, még ott is, ahol már jó minőségű építőkő is található. Ez időben az ország nagy részében még a faépítészeti az általános. Kivétel az ország központi vidéke: az Alföldön a borona-faépület ritka volt, s itt sövényfonásos vagy sárfalas házak épültek. Középkori városainkban ugyan a kőépítkezés a 13. sz.-tól egyre jobban visszaszorította a fát, de ez még ezekben is több évszázadon át megőrzi fontos szerepét. Még inkább uralkodó volt a mezővárosokban és a falvakban. Vidékünk földrajzilag és hagyományaiban a faépítészeti jellegzetes tájaihoz tartozott. (Jellemző, hogy 1910-ben, a faépítkezés szokását már jóval elhagyva, országos átlagban még 28% a faházak aránya, a belsőbb, fában szegény vidéken csak 1–8%, de Zala megyében még mindig 22,5%.²)

Sarvalyon a cölöp- és gerendalyukak hiánya, az egysoros bazaltkő alapozás bizonyítja, hogy az

¹ Az ásatás részletes feldolgozása: Holl I. — Parádi N., Sarvaly, egy középkori falu (Fontes ArchHung, kiadás alatt). Az épületek részletes alaprajzai és az egyes házakhoz tartozó leletek is ebben találhatóak.

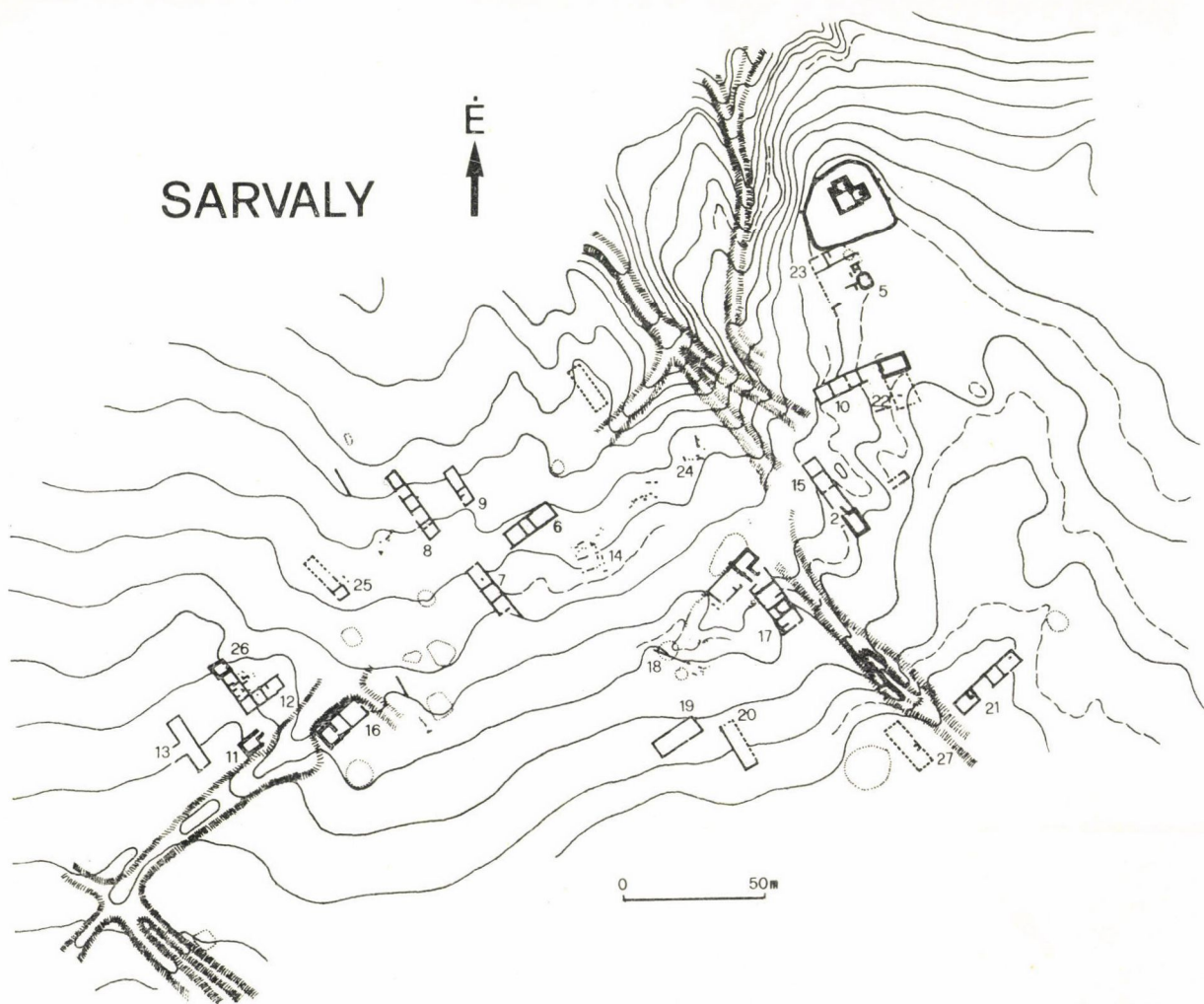
² A faépítészeti egykor domináló elterjedéséről és visszaszorulásának okairól néprajzi adatok alapján: Bakó F., EgrIME 5 (1967) 167. — Az írott forrásokban a 13. sz. végétől a 15. sz.-ig a falusi faházak gyakran szerepelnek: Szabó I., A középkori magyar falu. (Bp. 1969) 34–39. 1348-ban egy Zala megyei faluban 12 jobbagytelken 12 faház állt: Kumorovitz B., Veszprémi regeszták. (Bp. 1953) 255. — Még korábbi, földfelszínre épített boronaházakra utal Müller R., VMMK 11 (1972) 195–196.

épületek falai fából készültek. (Paticsfal hiányára vall az is, hogy a falak vonalának környékén agyagfelhalmozódást nem észleltünk; a leégett házak esetében is nagyon vékony volt a paticsréteg, nagyobb mennyiség csak a kemencék körül halmozódott.) Az egyenes vonalban húzódó, de elég rendszertelenül lerakott bazaltköveket alapozásként használták, minden kialakítás nélkül, eredeti amorf formájukban. Evvel céljuk elsősorban az volt, hogy a nagyméretű talpgerendák (a népi építészet tanúsága szerint ez még az 1 m vastagságot is elérheti) átnedvesedését, korhadását meggátolják. Egyes esetekben (16., 17. ház) a feltűnően felmagasított vagy kétsoros alapozással a terep egyenetlenségeit szüntették meg, illet azonban ritkán alkalmaztak. A legnagyobb kövek mindig a sarkokhoz kerültek, a válaszfalak alá pedig csak apró köveket raktak. (A kőalapozásnak ilyen bőkezű megoldásával később a népi építkezésben inkább csak Erdély faépítészeténél találkozunk, máshol egyre jobban eltűnt.) Az alapozás fölött a sarvalyi házak fő falai vastag gerendákból, boronatechnikával épültek (egy vízszintes gerenda elsze-

nesedett nyoma a 17. ház kemencéjén kívül észlelhető volt). A faanyag a 3. pince fölött tölgy, a 12. háznál tölgy, a 7. háznál bükkfa volt a faszénmaradványok szerint. Tömítést, tapasztást agyagból a leégett házak tanúsága szerint inkább csak a válaszfalaknál (esetleg a kemence körül) alkalmaztak, máshol erre növényi anyagot használhattak. Valószínű, hogy a válaszfalaknál vékony gerendákat használtak, esetleg egyeseket nem is boronatechnikával építettek. (Így a 17. ház egyes válaszfalainál sövényfonásos megoldás lehetett: a kemencés konyha falsarkánál cölöplyukat találtunk és a két belső fal vonalát kövek alig jelölték.)

Hasonló technikájú késő középkori faépítkezést (boronafal laza kősor alátéttel), bár egykor nagyon elterjedt lehetett, könnyen pusztuló nyomai miatt eddig nem túl sok helyen tártak fel Közép-Európában. A közelebbi környékről a Nagyvázsöny melletti Csepely falu egyik házát sorolhatjuk ide, amelyiknél (két másik paticsfalu, cölöpvázaz házzal ellentétben) ugyancsak nem találtak cölöplyukakat, de a lazán elhelyezett kövek és a falalapozás elszíneződése a ház egy részének alapraj-

1. kép. A falu térképe
Abb. 1. Karte des Dorfes

2. kép. Sarvaly. 6. ház É-ről feltárása elején
Abb. 2. Sarvaly. Das 6. Haus von N, zur Zeit des Beginns der Erschließung

zát még megőrizte.³ A morvaországi faluásatások során is találtak ilyen konstrukciójú többhelyiséges házakat a 13–15. sz. közötti időből,⁴ bár itt és Csehországban gyakoribb a faházak esetében a szabályosan rakott, erős kőfalalapozás, amelyből sokkal könnyebben megállapítható az egykori kiképzés.⁵

³ A III. munkahely házát tartjuk ilyennek. Kovalovszki J., VMMK 8 (1969) 247, 39. kép. Talán hasonlóak lehettek még a 23. képen bemutatott szétszántott kövek helyén is.

⁴ Mstěnice: Nekuda, V., ČMM 55 (1970) 7–20.; Konůvky: Šaurová, D., Zaniklé středověké vesnice. T. 1. (1971) 169–183.; Bystřec: Nekuda, V., In: Středověká archeologie a studium počátků měst. (Praha 1977) 244–246.

⁵ Az ilyen kőfal elérheti az 50 cm magasságot is. Nekuda, V., Pfaffenschlag. (Brno 1975) — Zalužany (Szlov.) erődített kúriájánál a kőépületek mellett álló gazdasági épület, birkaakol volt ilyen felépítésű: Polla, B., Středověká zaniknutá osada na Spiši. (Nitra 1962) 77. kép. — A technikai kivitel különböző szintű megoldásai: tiszta faház, faház kőfalon; kőház, általánosságban még nem kapcsolódik a szociális tagozódás fokozataihoz, de azonos korszakban egy településen belül már értékrendi különbségeket jelenthet. — Hazai falusi házaink közül Csut és Ecsér (csak a ház középső része) sorolható a kőfallal kombinált faépítkezéshez.

⁶ A palóc háznál a férfiak főleg télen a kemencés szobában háltak, a nők a külön udvari bejáratú kamrikában (Szedér F. leírása, 1819), Bátky Zs.—Györffy I.—Viski K., A magyarság tárgyi néprajza. (Bp. é. n.) 206. Györffy I. adatközlője ugyane vidékről a belső szobából nyíló belső kamrában jelöli meg a nők hálólhelyét, ez után következett a gabonát, szerszámokat tároló kamra. Györffy I., Magyar nép, magyar föld. (Bp. 1942) 241. — Göcsejben Gönczi F. szerint a nagy lakókonyha volt a hálólhely, de a nagyméretű, sokhelyiséges kerített házakban régen 8–10 apró kamra is volt a fiatal házasság számára. Bátky—Györffy—Viski, i. m. 196., 202. „A népes családnál a konyha mellett következő első kamrát küsszobának nevezik, mivel a családból valamelyik házaspárnak ott van éjjeli szállása... Kályha nem

A lakóházak

Valamennyi sarvalyi lakóház többszartatú volt: 3–4–5 helyiségből álltak. Mindegyik helyiség rendeltetését nem lehetett minden esetben teljes bizonyossággal megállapítani. Az eligazodást főleg a lakóik által kiürített házak nehezítették, amelyekben szinte nem is maradt hátra számottevő vagy értékelhető leletanyag. De a leégett házakban sem hagyták ott a teljes felszerelést: láthatólag értékeiket innen is kimentették előbb vagy utóbb. Ezt bizonyítja, hogy pl. egyetlen ekét vagy kaszát, értékesebb fegyvert (pl. kard), nemesfém ékszer sem találtunk; a szemétre került töredékek vagy alkatrészek (pl. kaszakarika) azonban tanúsították egykori használatukat, néha tárolási helyüket. Az eligazodásban az segített, amikor az összes ház megfigyeléseit egyeztetjük.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a középkori többhelyiséges lakóházban az egyes helyiségek funkció szerinti éles elkülönülése még nem történt meg mindig olyan mértékben, mint később. A fejlődés folyamán az eredeti „ház”, a szoba és még inkább a lakókonyha (ez alatt itt és a továbbiakban a néprajzi terminológia szerint kemencés ház, füstősház, ném. *Rauchstube* értendő) csak lassan veszíti el sokoldalú rendeltetését, az újabb további helyiségek is több célt szolgálhatnak. Elsősorban áll ez a középkori kamrára. Így a középkori városi házak kamrái, mint ahogy ezt egyes leltárak is bizonyít-

lénven benne ... izzó parazsat vittek...” Gönczi F., Göcsej. (Kaposvár, 1914) 443. — Borsod m.: „A matyó házában férfiak nem alusznak. Ha van öreg gazdasszony, az a gyerekekkel, unokákkal a házában alszik. A menyecske, eladó lányok rendszeren a kamrában alusznak, melyet télen sem fűtenek...” (A férfiak az állattenyésztés miatt tartózkodtak az ólban.) Györffy, i. m. 255.

3. kép. 8. ház K-ről
Abb. 3. Das 8. Haus von O.

ják, még a 15—16. században sem használatosak mindig csupán a hártartási felszerelés, ruházat, élelem tárolására, de nagyon gyakran evvel együtt há-

lókamraként szolgálnak (és néha így is nevezik). A falvakban is megtalálhatóak ezek és a tájegységek, gazdálkodási viszonyok hagyományai,⁶ városokban inkább a társadalmi rétegződés életviteli szokásai szabják meg azután, hogy kinek hol van a hálólhelye.⁷ (Az egymás mellett kialakult eltérő beosztású háztípusok is eltérő életviszonyok, gazdálkodás tükrözői.) Közös háztartásban élő nagyobb családok, szolgákat tartó gazdagabbak esetében különösen szükség volt több kamra kialakítására vagy az egyik kamra ilyenfajta használatára.

Az egyes helyiségek bejárata helyének megjelölése ugyancsak nehéz. (Ez az Alföldön feltárt házak esetében is gyakran kérdéses és inkább a népi építkezésből következettnek vissza.) Sarvalyon alig néhány esetben állíthatjuk biztosan, hogy az ajtó helyét ismerjük. Az alapozó kősor hirtelen megszakadása, néhol feltűnően lapos kövek alkalmazása valószínűleg ezt jelzi. (Ílyet találtunk a

4. kép. 6. ház, 2. és 3. helyiség bejárata
Abb. 4. Das 6. Haus, Eingang des 2. und 3. Raumes

⁷ Sopronban a középkori házak kamrái is különféle célokat szolgálhattak: 1520-ban Farkas pap kamrájában ágy áll íróasztallal; Kolbenhoffer András polgár házában előlső és hátsó hálókamrát sorolnak fel ágyakkal, ruhatartó ládákkal, de a szoba mellett egy 3. kamra volt 1530-ban; Ulrik pap lakásában a kamrában szakácsnője lakott, 1532-ben. *Házi J.*, Sopron sz. kir. város története. II/1. 355., II/2. 47., 55. Csak tárolásra használt kamrát ritkán említenek.

6/3, 8/6, 9/1, 10/2, 17/1, 21/4, 26/1. helyiségeknél, s ez mindenütt a kikövetkeztethető udvari oldal volt (4. kép). Magam úgy vélem, hogy Sarvalyon a legtöbb helyiség külön, az udvarról nyílt. Egyes alaprajzok elemzése is erre mutat, hiszen a felsorolt esetekhez még valamennyi pince is hozzájárul, mert ezek lejárata is az udvar felé hajlik, tehát az előtte fekvő helyiségen keresztül, kívülről jutottak le ezekbe. Megerősíti ezt a felfogást az is, hogy a népi építészet „nyugati magyar — közép-dunántúli” csoportjában a soros házak minden helyiségébe eredetileg az ereszdoldal felől külön ajtó nyílik.⁸

A lakóházak beosztása; pincés házak

A falu 17 lakóházából 5 volt pincével egybeépítve. Ezeket tartjuk a jellegzetes sarvalyi házaknak, melyek építészeti erősen elkülönülnek a nagyobb számban eddig ismert magyarországi késő középkori háztípusoktól (Kecskemét-környéki, móríci, csúti, mezőkovácsházi, nyársapáti 2–3 helyiséges házak konyhával). Egymással összevetve a sarvalyi házak közös vonásaik ellenére sem egyseges megoldásúak. Vannak 3, 4 és 5 helyiségre osztottak (itt a pincét és a fölötte feltételezett élelmiszeres kamrát egynek vesszük), ennek megfelelően 17–34–36 m hosszúságúak. A házak tájolása az utcákat figyelembe vévő: arra oromfalával merőleges vagy párhuzamos elhelyezésű. Merőleges fekvésűeknél az 1. helyiség az utca felőli: ebben van a kemence. Párhuzamos elhelyezkedésnél első pillantásra úgy tűnik, nincs értelme előshátulsó helyiségről beszélni. De az ilyen házak (15., 16.) is mutatnak törvényszerűséget: a falu belseje felé mutató helyiség az első, a pince viszont itt is „hátra” kerül. (Kivétel a 17. ház, de ennek udvarát csak DK-ről lehetett megközelíteni, talán ez magyarázza, hogy erre irányított. Esetleg rangosabb mivolta is ösztönözte gazdáját az eltérésre.)

A 16. és 26. házat tekintjük a pincés házak alaptípusának. Az 1. helyiség a kemencés lakókonyha, a ház fő helyisége. Ez a legnagyobb (a pince nélküli házaknál is), a legtöbb ház esetében az egyetlen tüzelőberendezés helye. A múlt századi falusi öregek lejegyzett elbeszélései elevenítik fel e lakókonyha⁹ (kemencés ház) szerepét: külön konyha még nincsen, a hatalmas kemencé-

5. kép. 17. ház udvari oldala és tornáca
Abb. 5. Das 17. Haus, Hofseite und Diele

ben (mely a szoba 1/6-át is elfoglalta) fazekakban főznek, padkáján a kihúzott parázson sütnék, a füst a kemence előtt szabadon húzódik fel a padlásra; a kemence mellé és a helyiség falai elé állított padokon alszik a ház népének nagy része.

A lakókonyhák felszereltségéről régészeti adataink egyértelmű képet ma még nem nyújtanak. A sarvalyi ásatás során ebben a kemencés helyiségben nagyon sokfajta leletanyagot találtunk: a szerszámok, fegyverek kis része, néhány kés általában ezekből került elő, de törvényszerűen csak erre a helyiségre jellemző tárgyat nem találtunk. Még leginkább a háztartás kerámiáinak nagyobb része az, amit itt tartottak. Ez arra mutat, hogy a legfontosabb lakóhelyiséget a felszerelés nagyobb részétől mentesíteni kívánták, s még a naponta használt konyhai szerszámok (nyársak, bárd) is néha a kamrába, esetleg a pincébe kerültek. (A lakókonyhában volt a 23. és 26. házban; a tűzhelyes-kemencés harmadik helyiségben, a konyhában a két ilyen fejlődésű házban, 10., 21.; a kamrában a 7., 12., 16. házaknál.)

A 15. háznál a pince előtt további három, a 10. és 17. háznál pedig további négy helyiséget találunk. Érdekes, hogy a helyiségek számának növekedése a 15. ház esetében még mindig nem jelentette az önálló konyha kialakítását, azaz a lakószoba felszabadítását. Ez arra figyelmeztet, hogy a magyarországi népi építészetben a „nyugati magyar ház” fejlődésének menetében az eddig feltételezettektől eltérő ágat is találunk. (Mint látni fogjuk, nem csak a pincés, de a pince nélküli házaknál is a három helyiség még mindig nem jelentette a füsttelenített, fűthető lakószoba kialakítását.) Úgy gondoljuk, a 15. ház nagyobb

⁸ Bátky Zs. rendszerezésében a bejáratok elhelyezése nem tart túl nagy fontosságot. A konyha kialakításával azonban a korábbi megközelítési mód megváltozott, már nem a régi képet mutatja. Gönczi még kiemeli: „A régi lakásoknál minden derékba a tornáczról... vezet az ajtó... A kamrák általában szűkek... Mindegyiknek a pitar, illetőleg a tornácz felől van az ajtaja. Áblakuk nincs.” Gönczi, i. m. 423., 445. Alaprajzain sincs a helyiségek között ajtó. Ugyanígy: Tóth J., Az Őrség népi építészete. (Bp. 1975) 34. Még a lakókonyha mellé épülő szoba is sokszor külön bejáratú.

⁹ Gönczi, uo.; Tóth J., i. m. 27–32. — Más tájegységnél: Dercsényi D. szerk., Nógrád megye műemlékei (Bp. 1954) kötetben Vargha L., Népi építészet, 104. (3 részre osztott palóc ház.)

kialakítása a megnövekedett létszámú család (nagycsalád?) elhelyezését szolgálta.

Valószínű, hogy a 10. ház 2. helyisége a más falvakban általánosan elterjedt bejárati helyiség: pitvar, ez esetben a szoba és a konyha kemencéjének füstje ezen keresztül húzódva távozhatott a

szabadba. (Itt tehát lehet, hogy nem minden helyiség nyílt közvetlenül kifelé, ami a további fejlődés irányába mutat. A két tüzelőberendezés azonban itt sem került egymás mellé!) A 15. és 26. házaknál viszont a 2. helyiségnek ez a más vidéken gyakori előtér, bejáró funkciója nem valószínű.

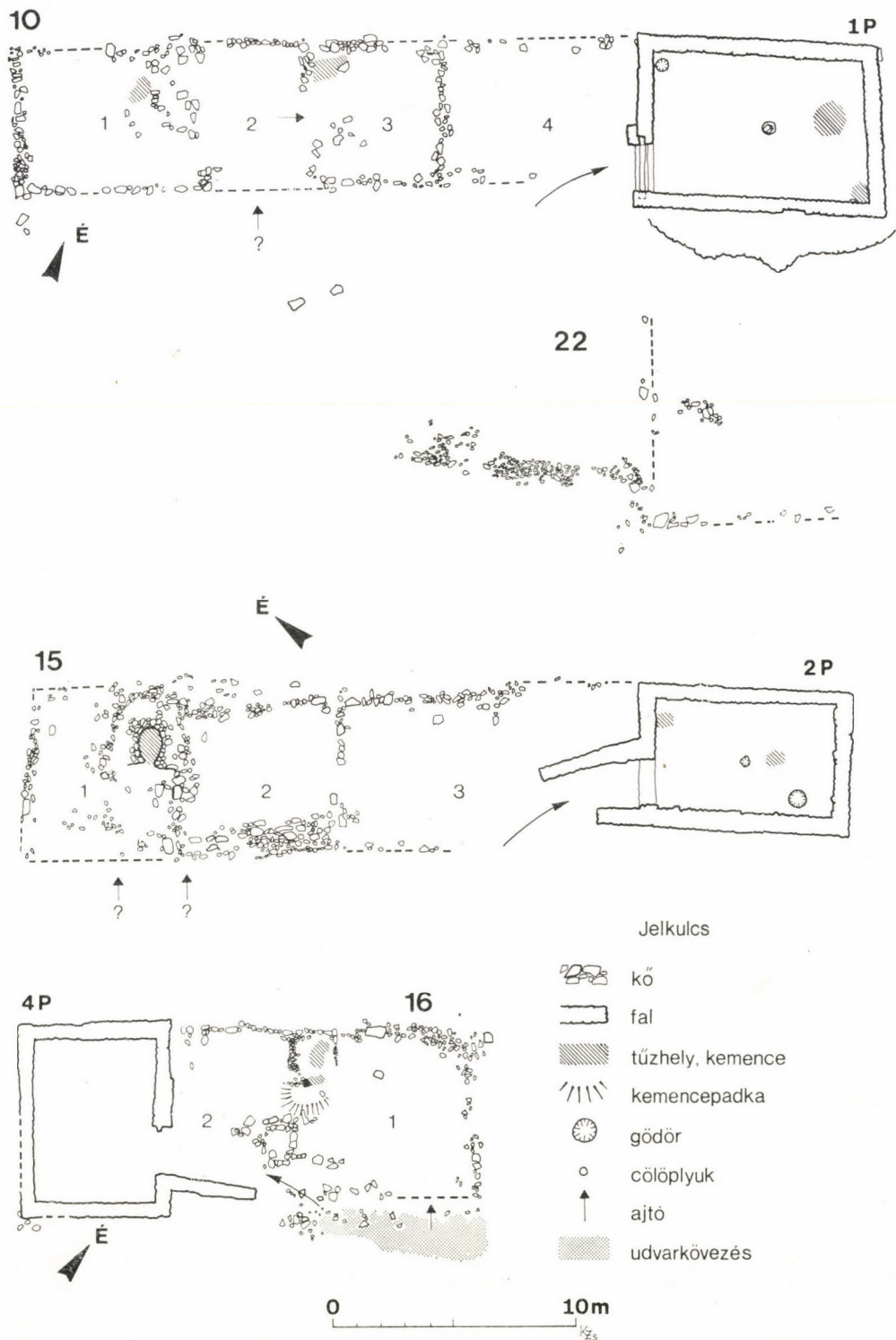

6. kép. 21. ház 3. helyisége az udvar felől
Abb. 6. Das 21. Haus, der 3. Raum vom Hofe her

7. kép. 17. ház az 1. helyiség felől
Abb. 7. Das 17. Haus, vom 1. Raum her

8. kép. Sarvaly. Pincés házak alaprajzai
Abb. 8. Sarvaly. Grundrisse von Häusern mit Keller

A 15. háznál ugyanis az alapozó kövek éppen a lakókonyha felé zárják jobban a válaszfalat és a 3. helyiség bejárata inkább az udvar felé nyílhatott, hisz ide fordul a pince lejárata is. A 26. háznál jól megállapítható, hogy az 1. helyiség és a

pince az udvarról nyílt, itt a 2. helyiségnek pitvar szerepe ezért nem lehetett. Ezért a 15. és 26. háznál a 2. helyiséget *fűtetlen lakókamrának* tartom, amely a család egy részének hálóhelyeként is szolgált. (Lakhatott itt a fiatalabb házaspár is,

9. kép. Pincés házak alaprajzai
Abb. 9. Grundrisse von Häusern mit Keller

mint az őrségi nagycsaládoknál.¹⁰) A háztartás tehát közös volt. Talán ez magyarázza azt a megfigyelésünket is, hogy a 2. helyiségben általában (a pince nélküli házaknál is) az ősi beosztás esetében leletanyag nem fordult elő: itt ágyak, ruhanemű volt csak elhelyezve.

A pince előtti helyiség egy részét a pincegádor foglalja el (kivétel a 26. ház) és nemcsak ennek tengelyében, de úgy tűnik ez a helyiség hosszabb darabon az udvar felé nyitott volt. Ezért a fészter, szín szerepét is betölthette, a szőlővel rendelkező birtokosok talán itt helyezték el a prést is. A 10. háznál ebből a 4. helyiségből sarló és zablák töredéke, a 16. háznak 2. helyiségéből patkó került elő. Nyitottsága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy itt nagyobb számban szerszámot, felszerelést nem tartottak.

A sarvalyi pincés házak további fejlődését a 10. és különösen a 17. ház beosztása mutatja: itt a pince előtt már 4 helyiséget találunk. A 17. háznál bizonyított (és a 10. háznál valószínűsíthető), hogy megszűnt az 1. helyiség (rég lakókonyha) konyha funkciója. Az eredeti lakókonyha szerepét két helyiségre osztják szét, az 1. helyiség most már *szoba*, amely fűthető, de füsttelenített. A 17. háznál itt szemeskályhát állítanak a sarokba és ezt az udvarról tüzelik. (Ez egyben a „kivülfűtős kályha” eddigi első régészeti bizonyítható példája hazánkban falusi viszonylatban.¹¹) A 10. háznál lehetséges, hogy ezt a megoldást követték, de ez nem bizonyos, mert az 1. helyiség sarkában csak csekély mértékű tüzelésnyomok és szétszórt kövek maradtak; a kályha vagy kemence szájának helyzetét sem lehetett felismerni. (Lehet, hogy a 21. házzal megegyező kemencés megoldása volt.) A 3. helyiség sarkában álló kemence bizonyítja, hogy e házban is két helyen tüzeltek. A szoba megtarthatta a hálólhely-rendeltetést, valószínűleg itt is étkeztek. (A 17. házban az 1. helyiségben vaspántos láda állt a K-i sarokban a vasalás tanúsága szerint, vizeskancsó, folyadék-tároló cserépedény és cseréppohár is innen került elő.)

A fűtős-konyha szerepét a 10. és 17. háznál a 3. helyiség vette át: ez által a mindennapi sütés-főzés a 17. háznál önálló helyiséget kapott. Sarvalyi szempontból jellemzőnek — és egyben a máshol gyakori fejlődéstől eltérőnek — az mutatkozik, hogy ez a helyiség most sem lett kisebb, bár mint szokásos, a ház közepére került. (A 10. háznál zárpántok és nyárs, a 17. háznál ajtó- és ládafogantyú, fogaskampó, bögrék, fazekak és kancsó volt a 3. helyiségben.)

A 2. helyiség *pitvarra* csak a 10. háznál alakult, mint előbb említettük. A 17. ház 2. helyisége most már valódi *kamrává* alakulhatott: a gazdaság és kézműves munkák szerszámainak egy részét is itt őrizték, de a szemestermények (búza és rozs) tárolása kismértékben szintén itt történt. (Zömük a pince fölötti *élelmiszeres kamrában* volt. L. részletesebben Parádi N. feldolgozásában.) A padlón észlelhető kis tüzelésfolt talán azt mutatja, hogy egyek még itt is a kamrában háltak télen.

A 17. ház fejlett és egyben gazdag kialakítását mutatja, hogy a 2. és 3. helyiség előtt az udvar felől tornác húzódik. Ez nem a helyiségek elé toldva alakult, amint az Alföldön a 16. sz.-i háznál tapasztalható,¹² hanem a ház főfalán belül választották le. Evvel a helyiségek nem lettek kisebbek, mert itt a szokásosnál szélesebb (8 m) házat építettek. A tornác szerkezeti okok miatt tehát sokkal zártabb kiképzésű és csak a ház középső szakaszán van meg („lopott tornác”), szemben az idézett alföldi esettel, mely kissé összeolvad az udvarral. Tornácunk védett bejáratot biztosított a szobának és lehetővé tette, hogy a konyha ajtaja rossz időben is nyitva legyen, a füst könnyen távozzon. Egyes munkák végzésére (kis köszörűkő feküdt itt), nyáron alvásra is használhatták. Egy kis derékszögben előreugró falra utal néhány kő a bejárata É-i oldalán (szélfogó, gádoros bejárat?). — Az építőanyag kérdésénél említettük, hogy a konyha két válaszfala (a tornác és a 4. helyiség felé) vékony (fonott, tapasztott) fal lehetett, statikai szerepük sem volt. Ugyanezért alkalmazták a ház hossz tengelyében, már a 4. helyiség felől egy gerendatartó ágasfát, amelynek 50 cm átmérőjű cölöplyukát megtaláltuk. Az is lehet, hogy ezt az alátámasztást csak később alkalmazták, amikor az itt húzódó 8 m-es keresztgerenda megroskadt.

Mind a két utóbbi nagy ház esetében a „hajlított vagy görbe ház” kialakítása történt meg: a pincéhez derékszögben csatlakozva további épületrész állt. A 10. háznál istállóra gondolunk (a 22. objektum helyén lóvakaró, patkó, harapófógo került elő). A 17. házhoz ól, pajta, további kamra csatlakozott így L alakban, de az is elképzelhető, hogy más magyarázata van az itt fekvő köveknek. (Mint a 26. háznál, talán itt is az első ház helye ez, bár ez esetben kemence maradványát kellett volna észlelnünk.) Az L alakú ház mellett szól az, hogy a leletek tanúsága szerint is gazdag tulajdonosa volt.¹³

¹⁰ Tóth J., i. m. 14. Benczur J. múlt század eleji gyűjtése.

¹¹ A szemeskályhának kívülről, gyakran folyosóról történő fűtése várakban, városi házakban általános volt és ekkor nálunk is elterjedt szokás. Az alföldi falvakban a konyha felőli fűtést alkalmazták. Sarvalyon a 17. házra a feudális példák hatottak.

¹² Méri I., ArchÉrt 81 (1954) 144. 5. kép: A móríci 1. sz. ház, mely az utolsó periódushoz tartozott. A középső helyiség előtt előreugró szélfogó állt, ehhez a faltól 80 cm távolságra földbe ástott, vékony faoszlopokkal tartott tornác csatlakozott.

¹³ A népi építészet példái szerint az L alakú ház kialakításában két tényezőnek van gyakori szerepe: vagy a telekmélység nem elegendő hosszú, vagy a jómód jele.

A sarvalyi házak második csoportját alkotják az egybeépített pincével nem rendelkező házak. Ilyen 12 volt, ebből 7-nek ismerjük alaprajzát.¹⁴ Ezek is nagy változatosságot mutatnak: 2–3–4 és 5 helyiségből állóak, hosszmeretük így 15–30 m között változó.

A 9. ház az egyetlen, amely két helyiségből állt — de itt fel kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a túlságosan nagynak tűnő 9 m hosszú 2. helyiség esetleg meg volt osztva, csak ennek nem maradt nyoma. Általánosnak tekintjük a 3 helyiséges megoldást (6. és 12. ház, 8. ház első alakjában), nemcsak gyakorisága miatt, de azért is, mert a fejlődés során az igényekhez legjobban alkalmazkodó beosztása volt. Egyben ez a háztípus mutat rokonságot a máshonnan ismert 15–16. sz.-i házakkal (Kecskemét-környék, Mór, Nyársapát, Csút, Csepely), bár azoknál a tüzelőberendezés eltérő megoldása miatt az 1. és 2. helyiség rendeltetése más irányú fejlődést mutat.

E csoportban is az 1. helyiség a *lakókonyha*, belső sarkában elhelyezett nagy kemencével. A lakókonyha helye, kialakítása azonos a pincés házakéval: itt is rendszerint ez a legnagyobb és az utca felől legközelebbi helyiség. A kemence szája mindig a szobában van, az udvar felé néz és erről lehetett a bejárat is. (Csak a 7. háznál került a lakókonyha a 2. helyiségbe, de ennek a terep egyenetlensége volt az oka: az 1. helyiség már a lejtős domboldalra esik, így az udvarból kényelmetlenebb lehetett megközelítése.) A lakókonyhában általában 1 kés, néha 1 fegyver is volt, felszereléséhez egy-egy esetben az itt használt húsvágóbárd (23. ház), illetve kómozsar (7. ház) tartozott. Néha szerszám (sarló, fűrő) is volt itt, sőt kocsisvasalás is, ami már nehezebben magyarázható. A kerámia csekélyebb mennyiségű volt, mint a többi helyiségekben.

A 2. helyiséget tekintjük a *lakókamrának*. Erre a felhasználásra utal a 6. háznál itt kés és olló, a 12. háznál pedig a bronz övszorító. A valódi kamra szerepét tölthette be a nagyobb házaknál a 3. helyiség (6. és 12. ház). Azonos felhasználást tulajdonítanak a Kecskemét-környéki falvak házainál és Mórban e harmadik helyiségnek.¹⁵ A 7. háznál kivételesen az 1. helyiséget vették igénybe e célra. A fémtárgyak legnagyobb része e kamrából került elő: késeken kívül szerszámok (a 6. házban fűrő, véső, olló; 7. házban fűrő, olló; 12.

házban húsvágó bárd, balta, köszörűkő), gazdasági eszközök (7. házban sarló, kasza tartozékok, zabla, lánc; 12. házban lóvakaró), néha még fegyver is volt (a 6. házban nyílhegy és sarkantyú; 7. házban kopja). A kamrában tartott zárható ládára utalnak egyes leletek (7. házban ládafogantyú és zárlemezek; 12. házban hurkosszegből lógó lakat). A cserépedények nagyobb része is a kamrában állt, részben élelmiszereket is tarthattak ezekben (12. házban hat fazék és két bögre volt itt).

A 8. ház eredetileg ugyanilyen 3 helyiséges ház volt 18 m hosszúsággal, de egy idő múlva a ház végéhez építettek még további két helyiséget (ásatási számozásunkban 5–6. A 2. sz. helyiségről kiderült, hogy nem tartható önállóan). Feltételezhető, hogy a bővítésnek a család számbeli gyarapodása és valamelyest gazdagodása volt kiváltó oka, új lakótelket ügylátszik nem tudtak vásárolni a faluban. (Ez a falu és földjeinek korlátozott kiterjedésére is utal, amiből feltételezhető, hogy a lakosság számbeli gyarapodásának egy része kénytelen volt elköltözni.) A házat valószínűleg további kamrával és istállóval bővítették. A 4. helyiségben kis tüzelőfoltot észleltünk, ez utal arra, hogy ezt már lakókamrának használták és ritkábban tüzet is gyújtottak benne. (A 4. helyiségből kés és ár, az 5.-ből káposztaszelővé alakított kaszatöredék, a 6.-ból kés és rugós szárú olló¹⁶ került elő.)

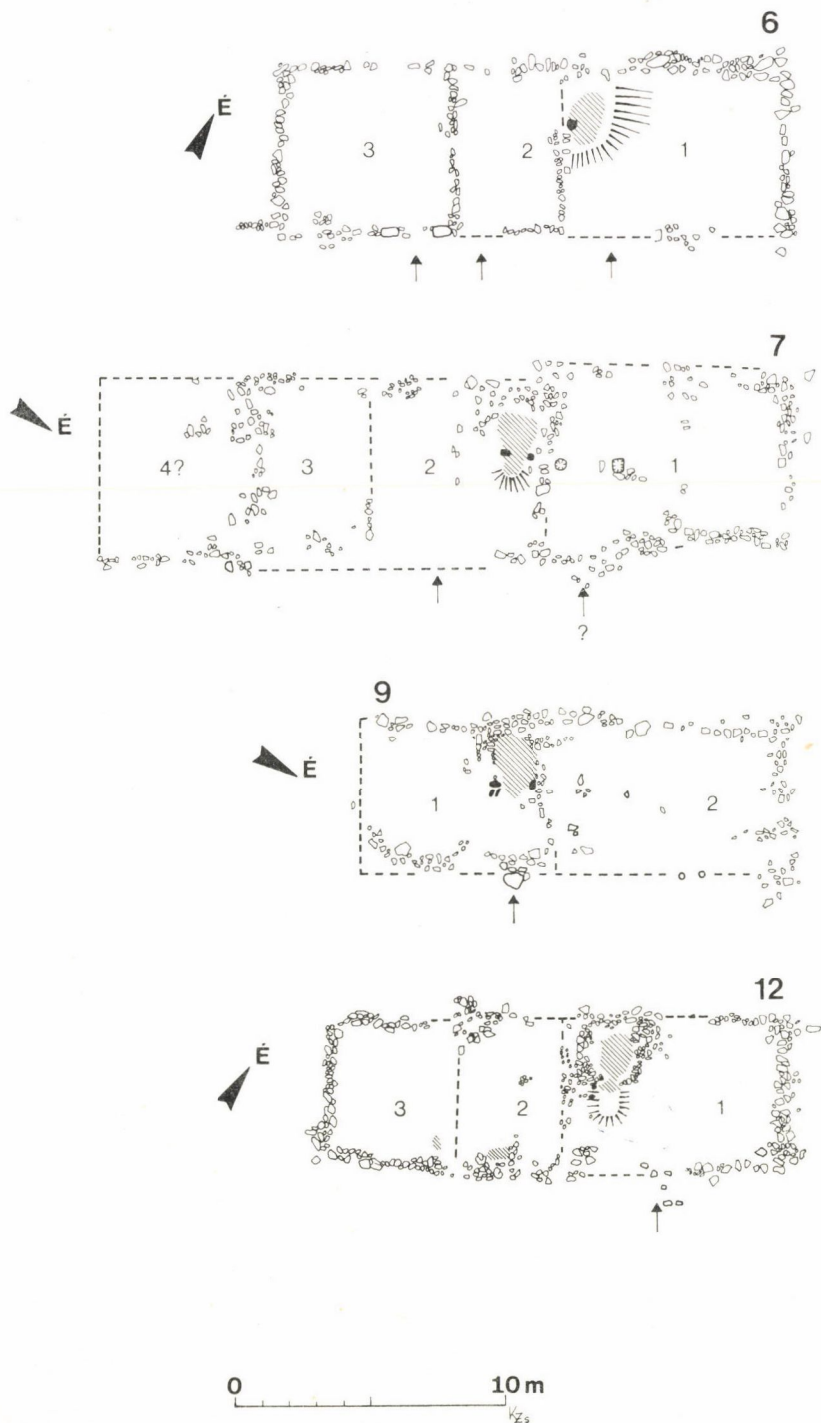
A 21. ház 4 helyiséges, beosztása azonban rendhagyónak tekinthető. Az 1. helyiség lehetett eredetileg itt is a lakókonyha, nagyméretű kemencével. Talált azonban Parádi N. a 3. helyiségben egy elkerített második tüzelőhelyet is a padlószinten. Kövekkel szegélyezett formája, erős átégett tapasztása mutatja, hogy nem a gyakori ideiglenes tüzelőhely volt, hanem rendszeresen használt kemence (vagy nyílt tűzhely?). Húsvágó bárd is került elő innen. Ezt a beosztást avval magyarázzuk, hogy itt is megindult az a fejlődés, amely a 1. helyiséget a konyha funkciótól — és így az állandó füsttől — mentesíteni akarta. Ebben a faluban, mint látjuk, ritkának tekinthető a kályhas-kemencés megoldás és ezért nem is ezt (az Alföldön törvényszerű fejlődési irányt) választották. A régi típusú kemence az 1. helyiségben továbbra is megmaradt, de most már a naponkénti használatból felszabadult, elegendő volt télen (talán még kenyérsütéskor?) fűteni. A mindennapi *konyha* funkcióját a 3. helyiség töltötte be (illetve vette át az átalakításkor: rövidebb élettartamára mutat, hogy sokkal kevesebb megújított sütőfelület-tapasztása volt, mint az 1. helyiség kemencéjének). A 4. helyiség kamra vagy

¹⁴ A csak részben ismert, teljesen fel nem tárható négy ház esetében is megállapítható, hogy nem volt pincéjük, mert ez a terepen kirajzolódna.

¹⁵ Méri, i. m. 143., 146.: „Inkább lakóhelyül is felhasznált kamraféle lehetett, mint istálló.” — Papp L. és Szabó K. a harmadik helyiséget még istállónak tartották, de ezt nem lehet bizonyítani. Bálint A., Dolg 15 (1939) 149.: A mezőkovácsházi 15–16. sz.-i ház 3. helyiségét fészernak tartja. Itt szekerce és méceses került elő. Valószínűbb, hogy kamra, egy itt elhelyezett négyzetes gödör is erre mutat!

¹⁶ A feldolgozásokban gyakran birkanyíróollónak nevezik ezt a típust. Kisméretű megoldással azonban általánosan elterjedt volt használata az egész középkoron át háztartási célokra, amit ábrázolások is bizonyítanak. Sarvalyon birkatartással az állatesontok alapján (dr. Matolcsi J. feldolgozása) nem foglalkoztak.

10. kép. Kamrás házak alaprajzai
Abb. 10. Grundrisse von Häusern mit Kammer

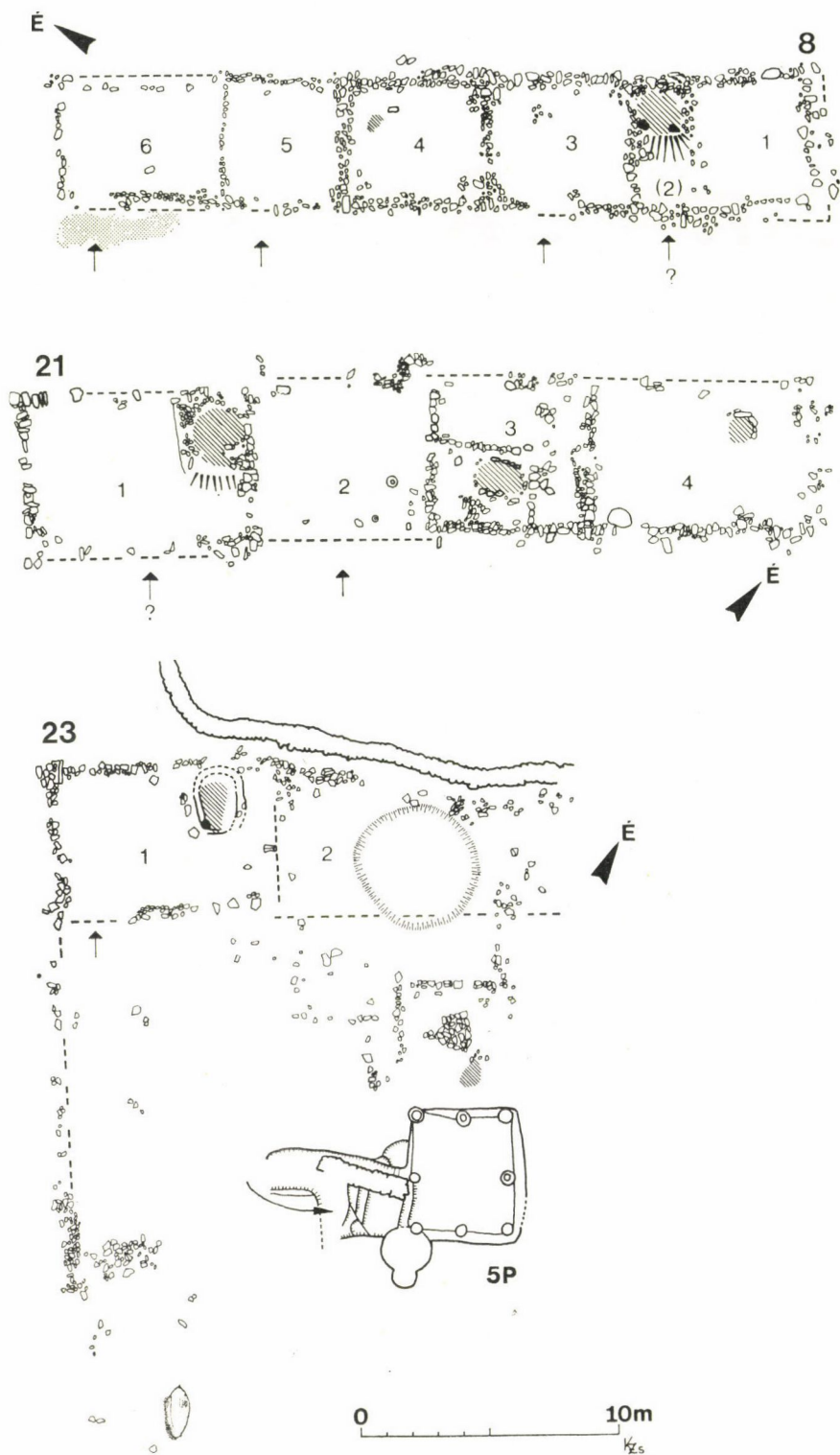
istálló lehetett. Előbbire utal a fémtárgyak nagy mennyisége (lakat, két lakatkulcs, véső, fűrő, súly), utóbbi szerepet a nagyszámú patkó, a járomszög és keréktengelyszög jelezheti. A padlón itt ideiglenes használatú kis nyílt tűzhely volt, ami mindkét szerep esetében elképzelhető, hisz a család egy része (istálló esetében a gyakorlat szerint a fiatal legények) itt alhatott. Bizonytalan a 2. helyiség rendeltetése; az alapozáskövek hiányából

arra következtethetünk, hogy részben nyitott helyiség volt, bár a népi építészet tanúsága szerint az ilyeneknek helye az épület végén van. Egyes háztartási munkákat itt végeztek, erre mutat ennek a helyiségnek padlójába sülyesztett kőmozsár. A leletek alapján a ház gazdái számára a földművelés, a szőlő- vagy a kertgazdálkodás (kapa) és az állattartás egyaránt fontos volt (marha- és lócsontok).

A késő középkori faluban fekvése alapján a 23. ház, illetve telek volt a legrangosabb, de leletanyaga szerint is a három leggazdagabb ház sorába tartozott. Sajnos pontos beosztását, hosszát rongáltsága miatt nem ismerjük. (Köveinek nagy

része szétszórtan feküdt és egy beásott gödör — fakitermelés vagy kutatás nyoma — is zavarta.) Úgy tűnik, ez is legalább 3 helyiséges lehetett: hossza legkevesebb 20 m volt. Itt is az 1. helyiség a kemencés. Az udvar területén talált kályha-

11. kép. Kamrás házak alaprajzai
Abb. 11. Grundrisse von Häusern mit Kammer

szemek és mázatlan kályhacsempék azonban azt bizonyítják, hogy egy másik helyiségben kályha állt! (A többfajta kályhaszem és csempe bizonyossá teszi, hogy legalább két egymást követő kályha volt a 15. századtól a 16. sz. elejéig.) A sarvalyi pincés házak megoldásaitól eltérve a 12. és a 23. háznál a pince külön állott, az udvarban *a ház előtt*. A pince és a ház között jelentkező építésnyomok (derékszögű kősor) és egy lekövezett felület, mellette tüzelésfolttal arra vall, hogy itt valamiféle nyári konyha lehetett. Elképzelhetjük ezt különálló helyiségnek is, de a pince földszinti, kiemelkedő helyiségéhez toldott épületként is. Utóbbi esetben ennek az udvarnak beépítése is a hajlított (L alakú) ház kialakulása felé mutat.¹⁷

Ez a ház gazdagabb nemes vagy talán a plébános háza lehetett.¹⁸ Építésmódjában még egy jellemvonás különíti el a többi háztól: csak itt találtunk az udvar elülső, az utca felé forduló Ny-i oldalánál bizonyítható kerítésnyomokat mintegy 17–20 m hosszúságban lerakott alapkövek formájában. A kerítés a ház elülső oromfalának vonalában húzódott és eszerint ez a belső telek legkevesebb 20–22 m szélességű lehetett, de a 10. ház távolságát tekintve elérhette a 35 m = 12 királyi öl szélességet is. (Máshol a faluban kerítésre, árokra, sáncra utaló nyomra, birtokhatárokra nem bukkantunk.) A ház 1. helyiségéből kések, húsvágó bárd, vascsat, 2 sarló, cserépedények származnak, az udvarra kidobott szemétből többek közt vasnyárs és 15. sz.-i kard- vagy szablya-markolatgomb; nagyjából a kamra feltételezett helyéről pedig fűró. A máshol is gyakori marha-, sertés- és lócsontok mellett csak itt volt a faluban tyúk. Ez a többi lakostól kismértékben eltérő szokásra utal.

Kronológia

A feltárt sarvalyi lakóházak megépülésének pontos idejét nem ismerjük. A házak zöméről feltételezhető, hogy már a 14. században felépültek (1. pince, 5. pince, 6., 15. és 26. ház korai leletei), nem bizonyos azonban hogy valamennyi a reánk maradt alaprajzi formát mutatta. Kisebbség változtatásokat — ha ilyenek történtek — nem tudunk a maradványokról leolvasni. Az azonban látható, hogy már ezek a házak sem csupán egyetlen típust képviselnek. A 15. sz.-ban már a legtöbb ház a megismert formájában állhatott. Erre mutatnak a kemencék sokszoros átépítései (12. háznál 8 sütőfelület-tapasztás, 7. háznál 6, 23. háznál 4 stb.) és az a körülmény is, hogy a boronafalas építkezésnél a ház életkora nagyon hosszúra

nyúlik (a népi építkezés emlékei szerint a 150–200 éves faházak sem ritkák). A 8. és a 26/12. háznál bővítés illetve teljes átépítés mutatható ki, ez is hosszú időre vall. Utóbbi esetben a tájolást is megváltoztatták. (Talán hasonló tájolásváltást is jelentő átépítés történt a 17. ház esetében, de erre bizonyítékunk nincsen. A pince ferde csatlakozását a későbbi házhoz ez magyarázná.) A 26. háznál a korábbi két helyiség + pince beosztást hagyták el az új, háromhelyiséges ház érdekében, különálló pincét építve. Ez a változtatás még a 15. sz. folyamán történt, hiszen az új ház kemencéjét is sokszor megújították, tehát hosszú ideig használták.

Úgy tűnik, a pincével egybeépített háztípus lehetett a faluban a hagyományos megoldás (legalább is a szőlőbirtokosoknál), ennek elhagyása során választották az előbbi esetben a korszerűbb megoldást: a ház bejárati oldala elé helyezték a pincét. Jellemzőnek tartjuk, hogy ez esetben a tájolást is elfordították: az útra merőlegesen beépítés helyett az úttal párhuzamosan épült. Korábban rámutattunk arra, hogy az ilyen tájolás-változtatás a középkori magyar falvakban a városi építészet divatjának hatására kezd elterjedni.¹⁹ A sarvalyi példák szerint itt már korábban megkezdődött egy ilyen folyamat (6., 16., 17., 12. ház), ebben a külsőségekre többet adó kismemesi életforma is szerepet játszhatott.

Fejlődéstörténet

Ha a sarvalyi házaknak a magyar építéstudomány történetében elfoglalt helyét akarjuk megismerni, úgy a népi építészet fejlődéstörténeti kérdéseit kell szemügyre vennünk. Először az alapvető táji csoportok és köztük a helyileg is legközelebb álló „nyugati magyar ház” alakulását, jellemzőit foglaljuk össze a néprajz beosztása alapján, majd kiegészítjük ezt a legújabb építészeti kutatás eredményeivel. Végül saját ásatási adatainkat szembesítjük és a sarvalyi házak fejlődésének menetét, variációit adjuk.

Bátky Zsigmond a néprajz sokévtizedes anyaggyűjtésére támaszkodva 1933-ban adta közre a magyar népi építészet rendszerezését, a falusi lakóház fejlődését. Beosztásában ötfajta — területi egységet is jelentő — típust különböztetett meg: a keleti magyar (erdélyi), a déli (alsó-dunántúli), a nyugati (közép-dunántúli), az északi és a középmagyar (alföldi) háztípusokat. Az öt típus lényegében két ősi alapformára utal vissza: az első kettő az egysejtű, szabad tűzhelyes házból fejlődik (mely 2 helyiséges formájában már átveszi a második alaptípus kemencéjét is), a másik három pedig az egysejtű kemencés házból (amely fejlődése során szervesen, önmagából alakítja ki a második helyiség esetében a szabad tűzhelyet is).¹⁹

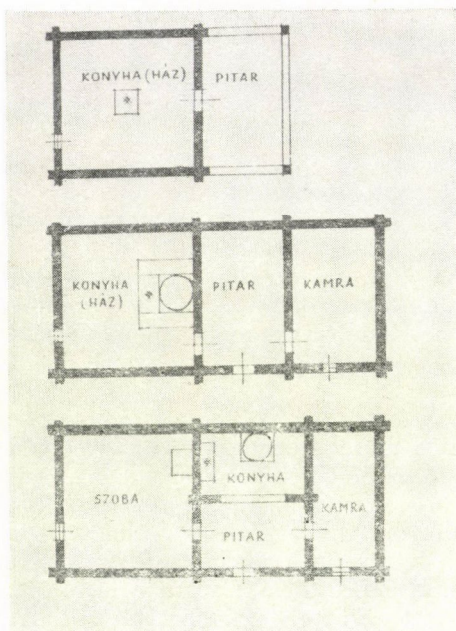
¹⁷ Az L alakú házak beosztásáról: Tóth J. i. m. 38–39. Őrségi példánál azonban ebbe a hátsó részbe istálló, pajta épül, bár egyik esetben a pince-kamra is itt van (i. m. 74. kép, Farkasfa).

¹⁸ A falu gazdasági-társadalmi képére utaló adatokat a monográfia VIII. fejezetében értékeltem. Ezek szerint kismemesi falu lehetett három körében tehetősebb tulajdonosokkal. (17., 23. és 12/26. ház.)

^{18a} Holl I., Acta ArchHung 22 (1970) 378.

¹⁹ Bátky–Györffy–Viski, i. m. 172–194.

12. kép. A nyugati magyar ház fejlődése Bátky alapján (Tóth J. 1961)

Abb. 12. Entwicklung des „westungarischen“ Hauses, nach Bátky (J. Tóth, 1961)

A rendszerezést lényegében a további kutatás is követte, gazdagabb példatárral, a fejlődés egyes kérdéseinek árnyaltabb bemutatásával és legutóbb egy hatodik típus (északkeleti magyar, Felső-Tisza-vidéki ház) felvetésével.²⁰

Bátky osztályozása a ház belső tagolódására és főleg a tüzelőhelyek fajtáira, alakulásának rendjére támaszkodik. A következtetésre alkalmas példái azonban majdnem teljes egészében az utolsó 100–150 év építészetén alapszanak. Egy régebbi kor állapotának megismerésére csupán Papp László ásatási eredményei álltak rendelkezésre. Így a néprajz általános kutatási módszerét használta: „...a kezdetlegesebb — a sokszor csak gyanítható, vagy a mai helyzetből még kikövetkeztethető — formákból indulunk ki és a fejlődés valószínű útját igyekszünk követni...”, írja.²¹ A házfejlődés egyes fokozatait így inkább a visszakövetkeztethető alakulás, a logikai rend szabja meg, amelyhez nincs történeti támpont. A kutatás akkori helyzetében a legfontosabb az volt, hogy a meglévő népi építészetet lehessen rendszerezni és egyben magyarázni.

Bátky rendszerében az ősi egysejtű ház mind-egyik fejlődési ágban a bejárat felől bővül, az ereszt bekapcsolva, fallal kerítve válik kéthelyiségessé. Ebből a második helyiségből (eresz-pitvar) lett lassanként konyha, nyílt tüzelővel.²² A pitvar mellé azután egy harmadik helyiség kapcsolódik

(kamra). Ebben a rendszerben a bejáró szerepét mindvégig megőrzi a pitvar, s ennek szabadba nyíló ajtaja miatt a füstös konyha is ide kerül, vagy ennek hátsó részéből választódik le. Lényegében hasonló fejlődést feltételezett Bátky a kemencés nyugati (közép-dunántúli) magyar ház esetében is. A nagybodás során a kemence szája előtti tűzpadot elválasztják, áttelepítik a pitvarba, így abból konyha lesz; a kemence most már szájával erre fordul, kívülről fűthetik és a korábbi lakókonyha füsttelen szobává alakul. A szoba kemencéjét később kályhával cserélik fel. Ezt az elképzelést lényegében még a közelmúlt építészettörténete is elfogadta²³ (12. kép).

A népi építészeti legújabb kutatása során a házak szerkezeti vizsgálatai (így pl. a skanzenek számára kijelölt házak szétbontásának lehetősége) új eredményekre vezettek. Az Őrségben és Göcsejben kimutatták a régi lakókonyhák átépített maradványait.²⁴ Egyes házak elemzésekor a fejlődés más útja rajzolódott ki. Tóth János új összefoglalása szerint a lakókonyha melletti pitvar lakókamrává alakult át, a kemence és tűzpadja a régi helyén maradtalakókonyhában (a pitvar felőli falnál), a bővítéssel épített új szoba a lakókonyhának ellentétes másik oldalánál (azaz elől, az utca felé) épült fel.²⁵ A konyha a későbbiekben egyre kisebb lett, majd megosztásával előtte bejáró-pitvar alakult²⁶ (13. kép).

Az újabb vizsgálatok szerint tehát a pitvar kialakulása és fejlődése itt más jellegű, mint pl. a középmagyar (alföldi) ház esetében: nem őrzi valamiféle régi bejárat szerepét! Bátkynál a nyugati magyar ház szobájának ajtaját csak azért helyezik át (később) a tornác felé, hogy az új konyha füstje ne juthasson be és a kamrának is később vágnak kifelé ajtót.²⁷ Az új eredmények azonban Gönczi leírásait igazolják: minden helyiség kifelé nyílt, s csak a régi elrendezést elvesztő új keveréktípusoknál hagynak fel evvel a megoldással.

***

Sarvaly középkori lakóházai a népi építészeti nyugati magyar házához állanak a legközelebb. A fentebb ismertetett fejlődési rendszert mégsem lehet maradék nélkül házainkra illeszteni. Ennek véleményünk szerint két alapvető oka lehet. Egyrészt a nyugati magyar ház sokévszázados fejlődése során kialakulhattak olyan táji alesoportok, amelyek egyes megoldásaikban eltértek. A török hódoltság pusztításai, a falvak maradék lakosságának áttelepedései, majd az elszegényedett családok visszaköltözése közben a hagyományos építkezés egyes eredményei, háztípusai feledésbe merültek, vagy egyszerűen nem volt rájuk szük-

²⁰ Tóth J., Népi építészettünk hagyományai. (Bp. 1961) 202.

²¹ Bátky, i. m. 174. — A népi építészeti egyoldalú vizsgálatának kritikája: Gunda B., A népi építkezés kutatásának módszere. MTA (II) 3–4 (1954) 73–93.

²² Bátky, i. m. 171–174.

²³ Így még 1961-ben is: Tóth J. i. m. 281. kép, 176.

²⁴ Barabás J., Füstősház Zalában. Ethn 80 (1969) 333–346.

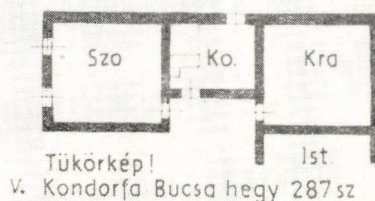
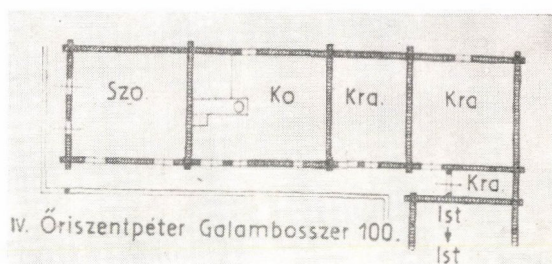
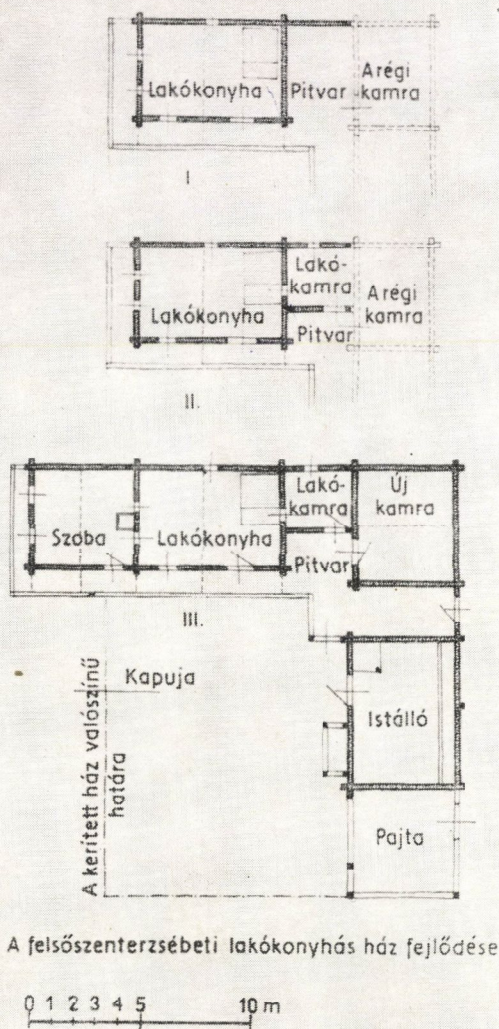
²⁵ Tóth J., Az Őrség népi építészete. (Bp. 1975) 34.

²⁶ Tóth J., uo. 54. kép fejlődési sora.

²⁷ Bátky, i. m. 201. „A külön ajtók rendszere e szerint újabb fejlemény.”

Sl. Felsőszenterzsébet, Petöfi u. 14. Józsa ház fejlődése
F: T. J.

13. kép. A nyugati magyar ház fejlődése (Tóth J. 1975)
Abb. 13. Entwicklung des „westungarischen“ Hauses (J. Tóth 1975)

ség az új viszonyok között. Másrészt a népi építészet kutatása ebben az országrészben csak a még fennálló — s így régiségük ellenére is viszonylag újabb — házakból vonhatta le következtetéseit. Az ilyen házak azonban az ősi megoldásokat egyes részeikben megőrizve további alakulásukkal, bővítésükkel nem tükrözik okvetlenül az eredeti fejlődés útját, egyes állomásait. A 18–19. sz.-ban óhatatlanul olyan megoldások, hatások is gyökeret vertek, amelyek nem a saját fejlődésből eredtek.

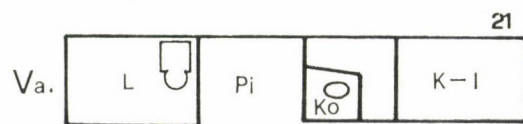
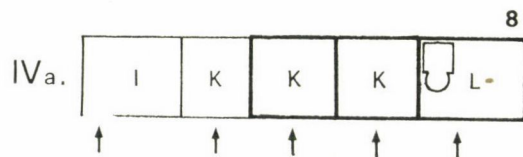
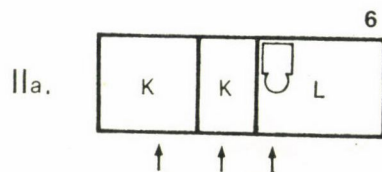
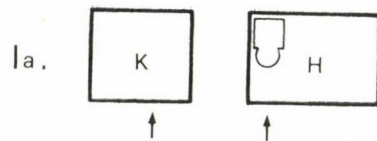
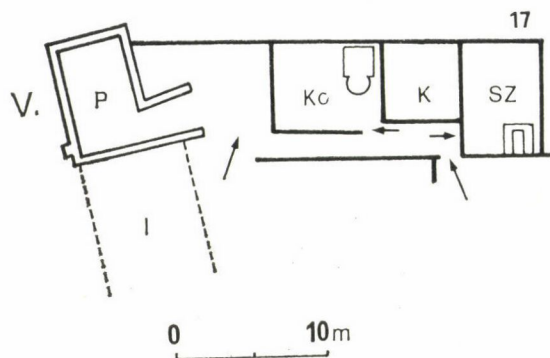
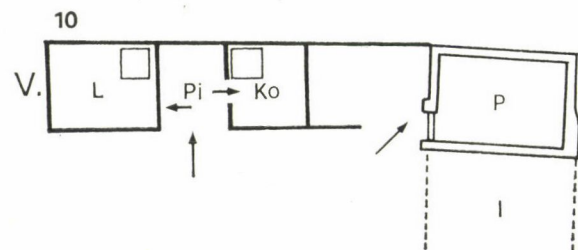
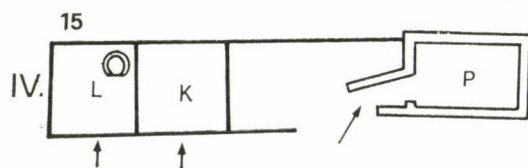
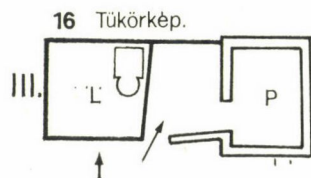
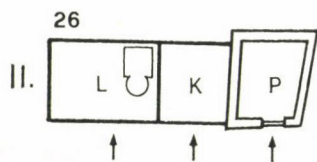
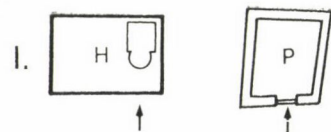
A pincés házak fejlődési sorának elején fel kell tételeznünk azt az ősi (Árpád kori?) típust, amidőn a földfelszínre épült ház még egyetlen kemen-cés helyiségből állt. A gerendarakásos ház mellett különálló kis épületként helyezkedett el a kamra, alatta kisebb lemélyített pincével (14. kép I.).²⁸

A pince földbe vájt falát kezdetben fazsaluzás boríthatta, a kőben gazdag vidékeken ezt válthatta fel a szárazon rakott kőfal, amely azonban fából ácsolt felső részt, gabonáskamrát tartott. — A ház mögött különálló pincés kamrának ismerjük régészeti bizonyítékát V. Nekuda mörvaország-faluásatásából, bár ott egy más jellegű lakóház-típus tartozéka.²⁹ Egyező viszont a fejlődés menete:

²⁸ Az ősi boronaház eredete minden bizonnyal visszanyúlik a honfoglalás korát megelőző időkre, az erdős vidék övezetébe.

²⁹ Nekuda, V., Pfaffenschlag. (Brno, 1975) VIII. és XI. ház, 60., 65. kép. Egyező a kamrának az a jellemvonása is, hogy részben földbe mélyített, fala kőből épült (ott teljes magasságban). Szerző szerint az építkezés kezdete a 13. sz. végére tehető, a pusztulás 1423–1432 körül. A külön kamra tehát még a 13. sz. végén itt el, illetve egyes esetekben tovább is használatos.

H – Ház	Haus
L – Lakókonyha	Wohnküche
K – Kamra	Kammer
P – Pince	Keller
SZ – Szoba	Stube
I – Istálló	Stall
Pi – Pitvar	Flur
Ko – Konyha	Küche

14. kép. Sarvalyi háztípusok fejlődési vázlata
Abb. 14. Entwicklungsskizze der Haustypen von Sarvaly

a továbbiakban ott is hozzákapcsolják a házhoz. De a népi építészetben is fellelhetők ezek az élelem-tároló-kamrák, külön építve, vagy egy fejlettebb fokon már a házhoz igazítva.³⁰

A fejlődés második lépésőjén a kamrás pincét a házhoz építik. Ennek legegyszerűbb módja az, hogy a már meglevő két épület közötti eddig nyitott területet falakkal zárják le. Így egy további kamra (ez nyilván elsősorban lakókamra) jön létre, amely a család bővülő létszámának ugyanazon fedél alatt ad helyet. *Valamennyi helyiség az udvarra nyílik.* A továbbiakban már ezt a megoldást vehetik alapul az újonnan épített házaknál is. Sarvalyon ilyennek tekintjük a 26. házat. Újabb kormeghatározási támpontokig ezt a fejlődési fokot falusi viszonylatban a 14. sz.-ra tesszük (14. kép II).

A következő lépésőben a pince előreugró bejáratát a ház felé fordítják. Talán az időjárástól, csapadéktól-fagytól óvják így jobban. Később ez a megoldás lehetett a kedveltebb (III.).

Mivel a pince befordításával az előtte álló helyiség funkciója részben megváltozik, logikus továbbfejlődés a IV. szakasz, ahol a lakókonyha és lakókamra után kapcsolódik ez a gazdasági célokra jól felhasználható harmadik helyiség. Ilyen a 15. ház. Evvel egy rendkívül fejlett 3 + 2 (pince és fölötte kamra) helyiséges háztípus alakult ki, amely differenciált megoldása mellett még mindig őrzi az ősi kemencés lakókonyhát mint legfontosabb helyiséget (14. kép IV.).

A továbbiakban a fejlődés többirányúvá ágazik. A nagy létszámú és gazdagabb családoknál eljutnak a különválasztott konyhához. Ez a 3. helyiségben van, nem pedig a szoba vagy lakókonyha mellett, mint máshol. (Ez az egyik feltűnő különbség a népi építészet nyugati magyar — közép-dunántúli házaival szemben.) A 10. háznál új elem még (ha helyesen magyarázzuk) a 2. helyiség pitvarszerű használata. A gazdag 17. háznál megjelenik hazai feudális-városi hatásra a szemeskályha és evvel a valódi füsttelen szoba. A konyha kemencéje alakjában, helyében még mindig a régi lakókonyhák megoldását és nagyságát őrzi, most sem válik alárendelt szerepűvé. Talán a ház asszonyának rangját, fontos szerepét tükrözi a nagy helyiség is. A tornác hasznossága mellett a rangos család jelzője is. További támpontokig e fejlődési fok megjelenését a 15. sz.-ra tesszük (V.).

³⁰ A morvaországi ásatási eredmények alapján ezekkel párhuzamba állítja a dél-csehországi falusi kamrákat: Skabráda, J., *Archaeologia Historica* 3 (1978) 355–369. Kiemeli, hogy ezek szerkezeti különbségei még akkor is megmaradnak, amikor már a lakóházzal egybeépülnek. Így külön kő-oromfaluk van, egyeseknek tetőfedése alatt pedig egy második, agyaggal betapasztott teteje a tűzveszély ellen. Nem említi azonban, hogy az ilyen kőkamráknak az osztrák középkori feudális építészetben és a burgenlandi Őrség népi építészetében párhuzamai találhatók. Sopron 14. sz.-i lakóházaiknak egy csoportjánál kimutatta hatásukat: Dávid F., *Magyar Műemlékvédelem* 5 (1970) 117–120.

A sarvalyi házak másik — kamrás — csoportjának fejlődése is hasonló úton járt, az előzővel párhuzamosan, avval együtt élve. A különbséget a már jelzett termelési különbözőségek okozták. Az ősi alak itt is az egysejtű kemencés felszíni boronaház, mögötte az udvaron különálló ácsolt kamrával (Ia.). — Elképzelhető, de Sarvalyon nem teljesen bizonyítható, hogy a kéthelyiséges lakóház e kettő egyesítése, közvetlen kapcsolása után jön létre (9. ház?). — A ház és külön kamra továbbfejlesztése a közbülső helyiség beiktatása, ez hozza létre a jellegzetes háromosztatú lakókonyhás házat: közepén lakókamra, hátul az élelmet, felszerelést tároló kamra. Valamennyi helyiség az udvarról külön nyílik (IIa.). Kialakulása valószínűleg a 14. sz.-ra tehető, a 15. sz.-ban már gyakori megoldás. Fejlődési szempontból közel áll a közép-európai népi építészet 3 osztatú háztípusához (lakókamrás ház), amely Magyarországon kívül Szlovákia, Morvaország, Csehország, Lausitz (NDK) és Szlavónia egyes vidékeire is jellemző. Ugyanakkor jelentős eltérés, hogy utóbbiaknál a bejáratok mindig a középső helyiségből nyílnak, ez tehát pitvar, melynek hátsó része alakul konyhává.³¹

Az egy telken élők létszámának gyarapodásával, ugyanakkor továbbra is közös háztartásával magyaráztuk a következő fejlődési fokot, a háromosztatú ház egyszerű bővítését. Ennek Sarvalyon egy 5 helyiséges megoldása bizonyítható, továbbra is egyetlen lakókonyhával, de két lakókamrával és 1–1 kamrával és istállóval (14. kép IVa.). Valószínű, hogy egy ilyen házban nagycsaládi szervezetben jóval többen éltek (és valószínűleg szegényebben), mint a körülbelül hasonló nagyságú pincés 15. házban. Külsőre sokban hasonlíthatott a zalai hosszúházakhoz. (Ezeknél azonban a kis családok már önálló háztartást és konyhát alakítanak ki maguknak: az elszakadás a közös fedél ellenére is megkezdődik.)

Ugyanúgy, mint a pincés házaknál, a kamrás házaknál is csak ritkán jutottak el a külön konyha létesítéséig. Csak a 21. ház családja választotta ezt a megoldást. Azt, hogy ez az itt hagyományostól mennyire eltérő, mutatja a háznak egyébként is másfajta beosztása. Ugyanúgy, mint a 10. háznál, a 2. helyiség pitvar (elől talán teljesen nyitva) és a 3. helyiség alakul konyhává, illetve ennek egy részét kerítik el e célra. Továbbá is megmarad a régies lakókonyha nagy kemencéjével. Mivel e helyiség szélessége kissé meghaladja a többiét (mintegy 40 cm-el, egy falvastagsággal ugrik előre az udvar felé), elképzelhető, hogy a ház régi lakókonyháját meghagyták és egy átépítés során változtatták meg a ház többi részének

³¹ A háromosztatú lakókamrás ház (Wohnspeicherhaus) cseh és szlovák elterjedéséről: Prazák, V., *Közép-Európa népi építkezésének néhány fejlődéstörténeti kérdése. Műveltség és Hagomány* 1–2 (1960) 293–304. — Lausitz példája: Nawka, B., *Létopis* 19 (1976) 125–138. Ez fából épült, kamrája alatt pince is van. — A szláv kemencés ház fejlődéséről l. még: Gunda B., i. m. 80–82.

addig hagyományos beosztását. (Hogy ez milyen volt, arra nincs elegendő támpont.) Az átalakulás ennél a háznál legkésőbb a 15. sz. végén, 16. sz. kezdetén már bekövetkezett (Va.).

Összefoglalás

A Sarvalyon feltárt késő középkori házak új, eddig nem ismert lakóház típusokkal és variációkkal gazdagítoták ismereteinket. Elemzésük alapján bizonyítható, hogy a többszattú, különböző rendeltetésű helyiségekből álló falusi lakóházak a 14. sz.-ban már gyakran használtak. (Más falvaink ásatási adataiból ezt eddig csak a 15–17. sz.-ról tudtuk.) A 14. sz. végének írásos forrásanyagában

a magyar falvak házainak említésekor³² feltűnik a fűtött szoba (*stuba*), kamra (*camara*), pitvar-tornác (*pretorium*)³³ és a pince (*cellarium*), sőt a konyha (*coquina*) is, de az ilyen adatok nagyon ritka előfordulása miatt pusztán ezekből általános érvényű következtetést levonni helytelen lett volna. (Az ilyen fajta említések egyébként is főleg értékesebb telkekről, gazdag nemesi kúriákról szólnak, melyeknél a ház sokrétű tagozódása előbb valósulhatott meg.) Sarvaly példája szerint az itteni regionális háztípusnál ezek a helyiségek már a kismesek házainál is kialakultak, a valamivel tehetősebbeknél a borospince már általános volt, később pedig a konyha használata is kezd terjedni; a tornác viszont csak kimondottan gazdag kúriánál valósult meg.

Holl Imre

DIE MITTELALTERLICHEN WOHNHÄUSER VON SARVALY

Auszug

Zwischen 1969–1974 wurden als Reste des mittelalterlichen Dorfes Sarvaly (Kom. Veszprém) eine Kirche, 17 Wohnhäuser (davon 4 nur in Spuren), 2 separierte Keller, 3 Wirtschaftsgebäude und eine Schmiede erschlossen. Die Kirche wurde spätestens im 12. Jh. erbaut, die Spuren des dazugehörenden ersten Dorfes sind uns nicht bekannt. Das spätmittelalterliche Dorf ist wahrscheinlich im 14. Jh. an der jetzigen Stelle entstanden und hat sich in der ersten Hälfte des 16. Jhs entvölkert. Im Falle einiger Häuser kann nachgewiesen werden, daß sie niedergebrannt sind, jedoch wurden die meisten Häuser von ihren Bewohnern noch vor dem Auflösen des Dorfes geräumt.

Die ausführlichen Beobachtungen sind in der Monographie der Ausgräber festgehalten; vorliegend wird nur die Auswertung der Wohnhäuser gegeben.¹

Das Baumaterial bestand – unseren Beobachtungen nach – vorwiegend aus Holz (in Blockbautechnik), unter die unterste Balkenreihe wurden amorphe Basaltsteine auf die Erdoberfläche gelegt. Die Reste dieser zeichnen sich unter der Humusdecke an der Stelle der einstigen Häuser ab. Die Aufschüttung – Kulturschicht – ist kaum einige cm dick, sie beträgt bloß bei den niedergebrannten Häusern 15–20 cm.

Sämtliche Wohnhäuser waren mehrteilig: sie bestanden aus 3–4–5 Räumen. Die Feststellung der Funktion der einzelnen Räume stößt oft an Schwierigkeiten und nur durch das Gesamtergebnis der Beobachtungen sämtlicher Häuser und die ethnographischen Analogien⁶ kann sie gewissermaßen geklärt werden. Übrigens dienten einzelne Räume in den mittelalter-

lichen Wohnhäusern mehrfachen Funktionen, die Separierung ging nur stufenweise vor sich.

Von 17 Wohnhäusern waren 5 mit dem Keller zusammengebaut. Diese sondern sich in ihren Typen von den bisher bekannt gewordenen spätmittelalterlichen Wohnhaustypen des Alföld ab, nicht nur dem Keller, sondern auch dem abweichenden Charakter ihrer Einteilung und Heizungseinrichtung nach. Es gibt unter ihnen solche mit 3, 4 und 5 Räumen geteilte (der Keller und die darüber vorausgesetzte Kammer für Lebensmittelspeicherung als eine Einheit betrachtet). Überall bildet der erste Raum die Wohnküche, mit einem großen Ofen in der hinteren Ecke. Auch dem ersten Raum der Häuser ohne Keller fällt eine ähnliche Funktion zu.

Der zweite Raum wurde wahrscheinlich im allgemeinen als Wohnkammer, der vor dem Keller liegende, zum Teil offene Raum hingegen für Wirtschaftszwecke benutzt. Gewöhnlich führte ein mit Stützmauern befestigter, abschüssiger Abstieg in den Keller, dessen Mauer aus trocken (seltener mit Mörtel) gelegten Steinen bestand. Die Steinmauer hob sich nur in geringem Maße über die Erdoberfläche, darüber vermuten wir dem Haus ähnlich eine Balkenmauer voraus. Der Keller diente vor allem als Lagerraum für Wein, die darüber liegende Räumlichkeit dürfte eine Kammer zur Speicherung von Lebensmitteln und Getreide gedient haben.

Das 10. und 17. Haus hatten die „modernste“ Einteilung. Hier erscheint schon die Küche, im 3. Raum, mit Ofen. Beim 10. Haus wurde der 2. Raum zu einem Hausflur, beim 17. Haus zu einer Kammer, wo Gerät-

³² Két stomfai molnár egy malom bérbevevésével kapcsolatban 1387-ben kötelezettséget vállal „... novam domum pro eodem molendino ex novo a fundamento, stubam, pretorium, camaram, curiam construere et edificare, novum sepe circumque cum lignis et virgis ...” Mátyusz E., Zs. O. I. 249. sz. – 1387: Ugyanazoknak a molnároknak a Stomfa folyónál bérbeadnak egy harmadik malmot, kötelesek „... domum ipsius molendini, alteram domum terream, unam camaram superius ipsam domus et si stuba dicti molendini ... deperiret ... novam stubam, unum pretorium ante ipsum molendinum, unum celarium in ipso molendino existens, duo stabula ... congruam ...” Zs. O. I. 250. sz. – 1393: Keszew-i (Kesző, Hont m.) nemesek igazolják, hogy házuikhoz jöve a pince ajtaját feltörték, onnan élelmiszereket és a sört elvitték. Zs. O. I. 2989. sz. – 1402: Nemesi kúria megosztása Magar (Magyar, Pozsony m.) faluban, oly módon, hogy „... Quedam

stuba roborea unacum pretorio et quadam camara” az egyiké, „... alia camara unacum coquina ...” a másiké lett. Ugyanabban az oklevélben szerepel Királyfalván, a Duna mellett egy nemesi kúria, „... stuba unacum camaris sub uno tecto ...”, tehát kiemeli, hogy egy fedél alatt vannak, nem külön. Zs. O. II/1. 1396. sz. – 1402: A pozsonyi káptalan Chukaria nevű birtokára fegyveresen rátörve ottani jobbágyaikat kifosztották, pincéikben és házaikban elhelyezett mintegy 300 hordó bort elvitték. Zs. O. II/1. 1419. sz.

³³ Pretorium, porticus, vestibulum: pitvar (Schlágli szójegyzék), Bartal, A., Glossarium ... (Lipsiae 1901). A pitvar megjelölés azonban a bejárati szoba mellett egyes esetekben tornácot is jelenthet. Az idézett 1387-es adatnál inkább a malom tornácára vonatkoztatható, a nemesi kúriánál viszont a tölgyfából épült szobához kapcsolódó pitvarra.

schaften und Lebensmittel gleichermaßen abgelegt wurden. Beim 17. Haus erscheint auch schon die Diele, sein 1. Raum wird zu einer rauchlosen Stube. Hier fanden wir den Steingrund eines Kachelofens, der vom Hofe her beheizt wurde. Dieses Objekt war übrigens — den Funden nach — das reichste Haus des Dorfes. Im Falle des 10. und 17. Hauses gibt es schon Spuren des L-förmigen Grundrisses, des neben den Keller gebauten Gebäudeflügels mit wirtschaftlicher Funktion (Stall?).

Die andere Gruppe der Bauten bilden die Häuser mit Kammer. Es gab insgesamt 12 solche Häuser, von welchen uns die Grundrisse von 7 bekannt sind. Sie bestehen aus 3–4–5 Räumen, von verschiedener Länge. Auch bei diesen ist der 1. Raum die Wohnküche, mit einem Ofen in der Ecke, davor eine kleine Feuerbank. Dies bildet den größten Raum im Haus, zugleich auch den Hauptaufenthaltsplatz der Familie. Der 2. Raum ist im allgemeinen die Wohnkammer und der 3. Raum die Kammer. Der größte Teil der Metallgegenstände kam im allgemeinen aus der letzteren zum Vorschein, jedoch auch Keramikgefäße (Lebensmittel) wurden hier gefunden. (Beim 7. Haus ist ausnahmsweise der 1. Raum die Kammer, sie wäre infolge der stark abfallenden Lage für einen Wohnraum un bequem gewesen.) Das 8. Haus wurde aus einem dreiräumigen Haus mit weiteren zwei Räumen erweitert. Dies hängt wahrscheinlich mit dem zahlenmäßigen Zuwachs der Familie zusammen, jedoch weist diese Tatsache auch darauf hin, daß die jüngere Familie sich im Dorf nirgends einen Baugrund erschaffen konnte. Auch nach dem Umbau befand sich nur eine einzige Wohnküche mit Ofen, dahinter waren wahrscheinlich zwei Wohnkammern, sodann eine Kammer und ein Stall.

Das 21. Haus ist wiederum von unregelmäßiger Einteilung. Der 1. Raum war die Wohnküche, jedoch der 2. schon der offene Vorhof, von dem 3. Raum wurde eine Küche abgetrennt, der 4. ist eine Kammer oder der Stall (die Funde lassen auf beide Möglichkeiten schließen). Das Haus hat wahrscheinlich im Laufe eines Umbaus diese Einteilung erhalten: die durchgebrannte Backfläche des Ofens in der Küche weist eine viel schwächere Beschmierung auf, als die der Wohnküche und auch die Breitenmaße dieses letzteren Raumes weichen ab.

Von den Häusern mit Kammer kann das 23. Haus aufgrund seiner Lage als das vornehmste bezeichnet werden. Es wurde an der Kirche gebaut, auf dem Hofe extra mit einem großen Keller. Uns ist nur der erste Teil des Grundrisses des Hauses bekannt, das ebenfalls mindestens aus drei Räumen bestanden haben dürfte. Einzelnen Spuren nach war auch hier vielleicht ein L-förmiger Einbau aus den zwischen dem Haus und dem Keller gefundenen Steinen gefolgert. Nur bei diesem Haus fanden wir eine auf stärkere Einfriedung verweisende Steinreihe an der vorderen Seite des Baugrundes. Den Funden nach standen hier im 15. Jh. zwei nacheinander aufgebaute Kachelöfen, deren Platz uns aber nicht bekannt ist. Es dürfte das Haus eines reicheren Adligen oder des Pfarrers gewesen sein, den Tierknochenfunden nach wichen die Tischbräuche von den übrigen ab.

Die genaue Zeit des Baues der Häuser ist uns nicht bekannt. Von ihrem Großteil kann angenommen werden, daß sie noch im 14. Jh. erbaut worden sind, hierauf verweisen der 1. und 5. Keller sowie die bei dem 6., 15. und 26. Haus gefundene frühe Keramik und die Metallfunde. Wir können aber nicht wissen, ob diese Häuser schon zu dieser Zeit die auf uns gebliebene Grundrißform gezeigt haben oder aber ob es auch zum späteren Umbau gekommen ist. Im Laufe des 15. Jhs haben die meisten Häuser bereits in ihrer endgültigen Form gestanden. Dies beweist außer den Funden oft umgebaute Grund und die Beschmierung der einzelnen Öfen. Vergrößerung bzw. Umbau kann bei den 8. und 26/12. Haus nachgewiesen werden, beim letzteren wich man von dem mit dem Keller zusammengebauten Haustyp zu Gunsten eines

anders orientierten, mit einer Kammer erweiterten Hauses ab, jedoch war ein Keller auch weiterhin im Hofe vorhanden (Abb. 9).

Entwicklungsgeschichte: Sämtliche Lösungen der mittelalterlichen Häuser von Sarvaly unterscheiden sich vom Typ der früher erschlossenen, aus dem 15–17. Jh. stammenden Häuser des Alföld. Jedoch stimmen sie auch mit den Häusern der im Rahmen der Erforschung des Volksbaues erkannten landschaftlichen Gruppen nicht überein (Abb. 12–13). Sie stehen dem „westungarisch-mitteltransdanubischen“ Typ am nächsten²⁵ und weisen vor allen mit der über einen Ofen verfügenden Wohnküche unserer Häuser mit Kammer und der auf den Hof blickenden Einteilung der Eingänge sowie mit dem Gebrauch von mehreren Kammern übereinstimmende Züge auf. Die Entwicklung der Häuser von Sarvaly hat aber auch andere Merkmale.

Zur Skizze der Entwicklungsgeschichte (Abb. 14) bietet die mannigfaltige Variation der Häuser von Sarvaly gewisse Anhaltspunkte. Zur chronologischen Einteilung steht uns zur Zeit noch kein genügendes archäologisches Material zur Verfügung (hierzu werden noch weitere Ausgrabungen benötigt), jedoch der öfters unternommene Umbau und einzelne, in diesem Dorf seltenere, neuartige Lösungen (Diele, separierte Küche) geben uns über den Entwicklungsgang dennoch einen gewissen Aufschluß. Als uralte Lösung ist das Haus mit einem Raum und die hinter ihm separiert erbaute Kammer oder Kammer mit Keller zu betrachten. Im Zuge der Entwicklung hat man diese miteinander verbunden bzw. auch der zwischen ihnen vorhandene, freie Raum wurde bebaut. Die archäologischen Beweise eines solchen Entwicklungsprozesses hat V. Nekuda durch seine Dorfausgrabungen in Máhren im Falle von Häusern mit anderem Typ schon eingeholt, wo dieser Prozeß am Ende des 13. Jhs und im 14. Jh. vor sich gegangen war.^{29–30}

Die Notwendigkeit einer weiteren Vergrößerung brachte wahrscheinlich der Zuwachs der unter einem Dach lebenden Familien und der Güter mit sich. Die Wohnküche reichte nicht mehr aus, es wurden schon ein-zwei Wohnkammern beansprucht (wahrscheinlich für die Familie der jüngeren Leute oder für die Frauen). Die drei-vierteiligen Häuser sind im Laufe des 15. Jhs allgemein geworden. Die einfache Erweiterung des früheren dreiteiligen Hauses zeigt die eine Lösung, ein anderesmal wurde wiederum das ganze Haus umgebaut (IV–IVa).

Einen neuen Weg der Entwicklung bedeutete das Erscheinen des zweiten, heizbaren Raumes. In diesem Falle wurde dieser Raum wahrscheinlich schon als Küche, für das tägliche Kochen gebraucht und so mußte der Ofen der ursprünglichen Wohnküche nicht immer beheizt werden oder es konnte an seinen Platz schon ein Kachelofen kommen. Bei dem einen Haus mit Kammer und bei einem anderen mit Keller wurde der 2. Raum jetzt schon zu einem teilweise offenen Vorhof (V–Va). Mit dieser Lösung traten sie dem in anderen Teilen des Landes und in Mitteleuropa mancherorts verbreiteten Wohnspeicherhaustyp näher, jedoch wichen sie auch jetzt noch in ihren wesentlichen Zügen von diesem Typ ab. Bei dem reichsten Haus (17.) vermischen sich die alten und neuen Elemente in ganz sonderbarer Weise miteinander: es gibt schon ein Zimmer mit Ofen, jedoch liegt die Küche nicht mehr daneben, sondern im 3. Raum und es bleibt auch weiterhin geräumig.

Diese Entwicklungstendenz bedeutet mit seinen einzelnen Stufen nicht in jedem Falle einen chronologischen Unterschied. Die entwickelteren Typen erscheinen zwar erst später (wahrscheinlich im Laufe des 15. Jhs), jedoch leben mit ihnen gemeinsam noch frühere Lösungen fort (IIa–III), die auch noch im Falle der neueren, reichen Häuser (12.) angewendet werden.

I. Holl

SARVALY KÖZÉPKORI PINCÉI ÉS KEMENCÉI

A Balatontól É-ÉNy-ra elterülő vidék késő középkori falvainak teljesebb megismerésére a sarvalyi ásatással csaknem először nyílt lehetőség. Az itt végzett munka során a települési kép, lakóházak, gazdasági épületek mellett a pincék és a kemencék vizsgálatára is sor került. A következőkben a feltárt pincékkel és a kemencékkel kapcsolatos megfigyelésekkel foglalkozom.

Pincék

Sarvalyon, a későközépkori faluásatásokon eddig kevésbé ismert jelenséggel találkoztunk: a felszínre épített lakóházak jelentős részéhez jól megépített pincék tartoztak. A megtalált 16 lakóház közül 7-nél, tehát átlagosan majdnem minden másodikonál pince is volt. Elhelyezkedésükben, a lakóházhoz kapcsolatukban, mélységükben, építőanyagukban köztük jól megfigyelhető különbségek mutatkoztak.

Elhelyezkedésük alapján a legtöbb közvetlenül a lakóházhoz csatlakozik (1–4. pince, és a 26. ház pincéje), de ritkábban teljesen különálló is voltak köztük (5, 11., pince). A lakóházhoz kapcsolódók legtöbbször a ház hossz tengelyében (1–2. pince) vagy erre derékszögben helyezkedtek el (3–4. pince és a 26. ház pincéje). A ház hossz tengelyében állóknak a szélessége, a derékszögben elhelyezkedőknek pedig a hossza legtöbbször a ház szélességével egyezett. A ház és a hozzá csatlakozó pince együttvéve téglalap alaprajzú volt. Kivételként a 17. házat említhetjük, ahol a derékszögben álló 3. pince nagyjából a tornác belső falával van azonos irányban. Lejárata a ház hátsó helyiségéből vezetett, a 26. ház pincéjénél kívülről, az udvar felőli oldalán volt. Két esetben a pince a háztól távolabb, egészen különállóan helyezkedett el: A 12. házé kb. 6 m-rel D-ebbre és kissé hátrább volt, de hossz tengelye a házával párhuzamosan haladt.

Alaprajzuk többnyire téglalap alakú, ritkábban a négyzethez volt közelálló (1–7. kép). A legnagyobb belső mérete $8,8 \times 5,7$ m (1. pince), a legkisebbé $4,4 \times 4$ m (26. ház pincéje).¹ A legtöbb

kőből épült: többször habarcsba (1., 3–4., 11. pince), ritkábban agyagba rakott fallal (2. pince és a 26. ház pincéje). Kőfalukat az alsó járószintnél 15–20 cm-rel mélyebbre alapozták. A legnagyobb méretűek közül, az 1. és a 2. pince közepén a járószintbe mélyítve nagyobb lapos kő feküdt, amelyre a mestergerendát alátámasztó oszlopot állították. Ez egyben arra utal, hogy a pincét lepadlásolták és a felső szintjét, padlását is hasznosították.

Egyetlen olyan pince is felszínre került (5. pince), amelynek építőanyaga az előbbiekéitől különbözött. A földbe ásott, majdnem négyzet alaprajzú mély gödör sarkaiban és a faluk mellett 1–1 cölöplyuk mélyedt le: a beléjük állított vastag cölöpök a felső szintet és a tetőt tartották (2. kép 3., 7. kép).

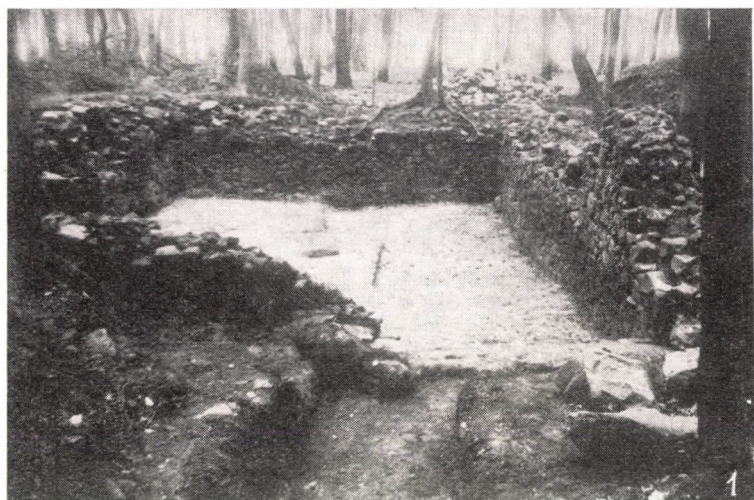
A pincék nagyobb részét a felszíntől 0,9–1 m-re, néhányszor viszont ennél jóval mélyebbre, 1,8–2 m-re ásták le (5. pince, és a 26. ház pincéje). A kisebb mélységűek csak félig földbe ástottak voltak, és kőfaluk nagyjából ugyanilyen magasságig a felszín fölé is emelkedett. Ezt az 1. pincénél a felszín fölött 0,6 m magasságig fennmaradt falcsontok, a 3. pincénél és a 26. ház pincéjénél az omladék falazásköveinek mennyisége is igazolták. A lényegesen mélyebbre ásott 26. ház pincéjének fala valószínűleg kevésbé emelkedhetett a felszín fölé, a faszervezetes 5. pincének viszont a külső szintnél magasabban, fából felső szintje lehetett; betöltésének felső részében megfigyelt, a közepe felé mélyülő vastagabb agyagréteg erre utal, mely a felső szint tapasztott agyagpadozata lehetett.

Mindegyik pincének tágas, átlagosan 1,8–1,9 m szélességű lejárata volt. Néhánynál alul a fal vastagságával egyező 2 lépcsőt alakítottak ki, ami egyben arra is utal, hogy ajtaja a felső lépcsőnél, a padozatnál magasabban állt (1. kép 2.). A széles lejáratot néhánynál az egyik (4. pince) vagy mindkét oldaláról (2., 3., 11. pince) a külső szint fölé emelkedő kőfal határolta (2. kép 1–2., 4–6. kép). Az 5. pince lejárata az egyik oldalán agyagba rakott kőfallal szűkítették, de a lejárati így is átlagosan 1,6–1,8 m széles maradt. A legtöbb pince padozatán 1 vagy 2 helyen vékonyabb rétegben tűzhely átégett kerek foltja mutatkozott.

A pince az egyszerű veremből, gödörből alakult ki. Legkezdetlegesebb formája az udvaron ásott verem volt, amelynek belsejét — a fejlődés folyamán — kikövezték és grádicsos gádor veze-

¹ A pincék alapterülete: 1. pince 50,1 m², 2. pince 32,4 m², 3. pince 32,4 m², 4. pince 33,5 m², 5. pince 17,6 m², 11. pince 20 m², 26. ház pincéje 17,6 m².

1. kép 1. Sarvaly. 1. pince. — 2. A pince lejárata részlete a lépcsővel
Abb. 1. 1. Sarvaly. 1. Keller. — 2. Teil des Kellerabstieges mit der Stufe

tett le.² A sarvalyiak ezektől teljesen különböznek, méretükben, építésmódjukban egészen mások. A feltárt pincék vizsgálatából kitűnt, hogy gondosan és igen tartósra elkészített építmények voltak, amelyek a házakkal együtt hosszú ideig tartó használatra, fennállásra készültek. Jól megépítettségükhöz bizonyára az is hozzájárult, hogy a két legfontosabb építőanyag, a kő és a fa elegendő mennyiségben rendelkezésükre állt. Gyakori meglátuk azt igazolja, hogy a falu gazdasági életében szerepük jelentős volt.

Mint fontos kérdés vár válaszra, hogy mire használták ezeket a pincéket. Annyit mindegyiknél megfigyelhettünk, hogy széles lejárattal és ajtóval készültek, s ezen nagyobb méretű tárgyakat is levihettek. A széles lejárathból pedig mindegyiknél azonos rendeltetésre következtethetünk. Egy-két jelenség arra utalt, hogy a pincéket lepadlósolták, az 5. pince pedig lehetséges, hogy két-szintes volt. A belsejükből előkerült leletanyagból meg lehetett állapítani, hogy felső padlásterükben terményeket is tároltak. A tűz következtében elpusztult 3. pincéből a cserépedény töredékek mellett a vastag faszenes paticsos rétegből megszene-

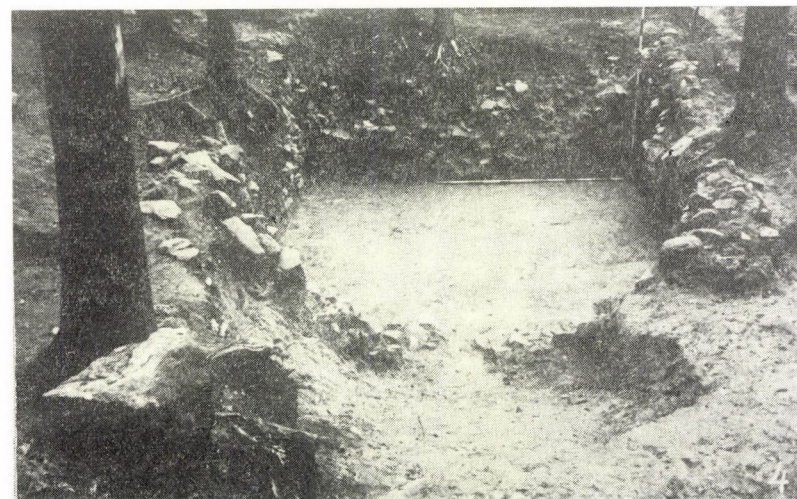
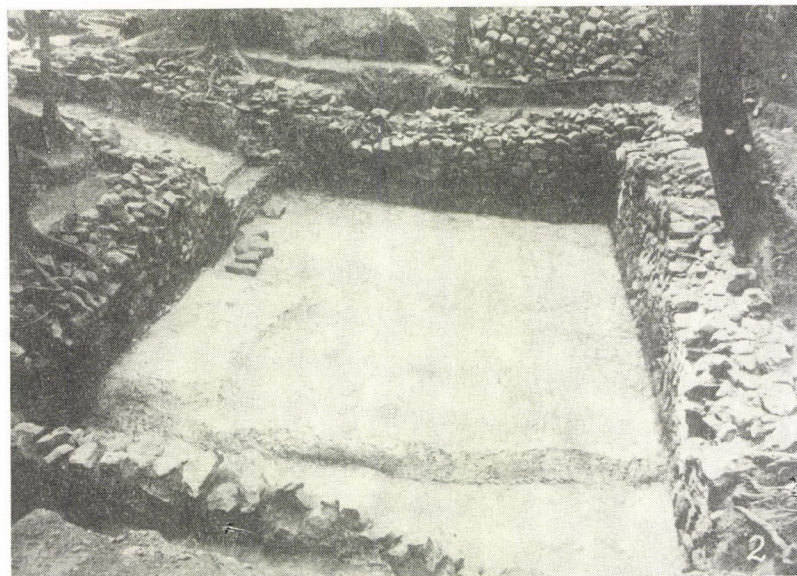
sedett gabona és csonthéjas gyümölcs, a hozzá-tartozó és ugyancsak leégett 17. házból pedig szőlőmetszőkés is került elő. Ezekből a megfigyelésekből arra következtethetünk, hogy padlásán elsősorban terményeket és bizonyos háztartási eszközöket tartottak, a pincét pedig elsősorban bortárolásra használták. A töredékekből összeállított cserépedényekből úgy látszik, hogy azok a pincében és a padlásán egyaránt voltak. Széles lejáratauk valószínűleg a hordók legurítására készült. Feltevésünket az az ásatási megfigyelés is megerősíti, hogy majdnem mindegyik pince padlázatán egy vagy két tűzhelynyomot találtunk, amelyek a bortárolással lehetnek kapcsolatban. A hideg téli időben a bor fagyása ellen a pincét esetenként kevésbé fűteni kellett.³

Középkori faluásatásaink közül a legtöbb, építőanyagában, építésmódjában a legváltozatosabb pincét eddig a sarvalyi feltárásból ismerjük. Pincére másutt ritkán bukkantak, s ezért kevés megfigyeléssel rendelkezünk. Voltak olyan faluásatások (pl. Túrkeve-Móric, Nyársapát-Templomhalom), ahol pincére utaló maradványt nem találtak. A Kecskemét környéki középkori falvak feltárásnál említik, hogy „a háztól kisebb-nagyobb távolságra több esetben találtak 50–100 cm-ig a földbe mélyített pincének, veremnek vagy kam-

² Györffy I., NÉ 17 (1916) 99.; Bátky Zs.—Györffy I.—Viski K., A magyarság néprajza. I., II. kiadás. (Bp. é. n.) 202.; — Kezdetleges verempincét említ és mutat be a Felső-Tisza-vidékről Gilyén N.—Mendele F.—Tóth J., A Felső-Tisza-vidék népi építészete. (Bp. 1975) 87., 141–142. ábra.

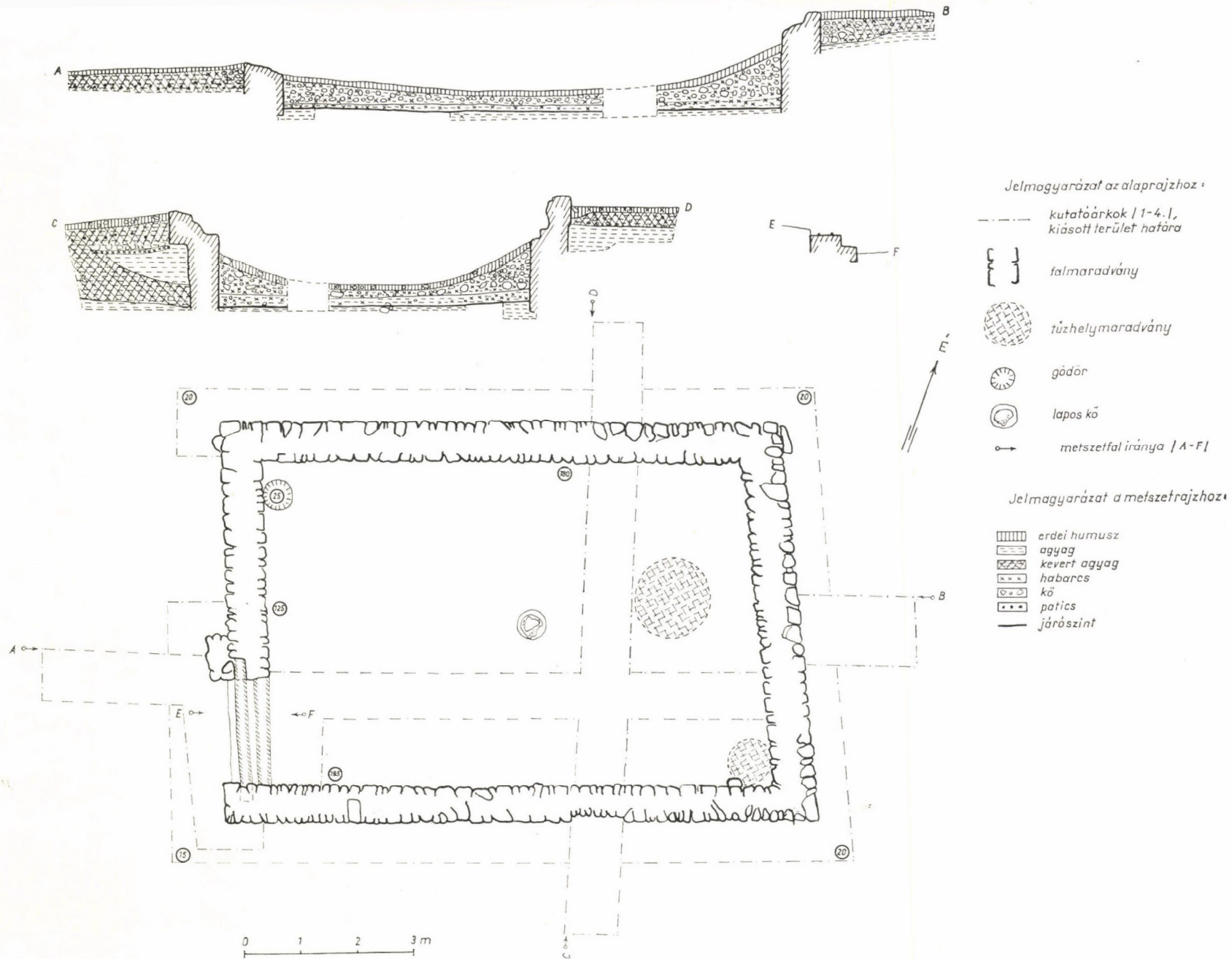
³ Kardos L., Az Őrség népi táplálkozása. (Bp. 1943) 174. „A hordók között szabad tüzet raktak.”

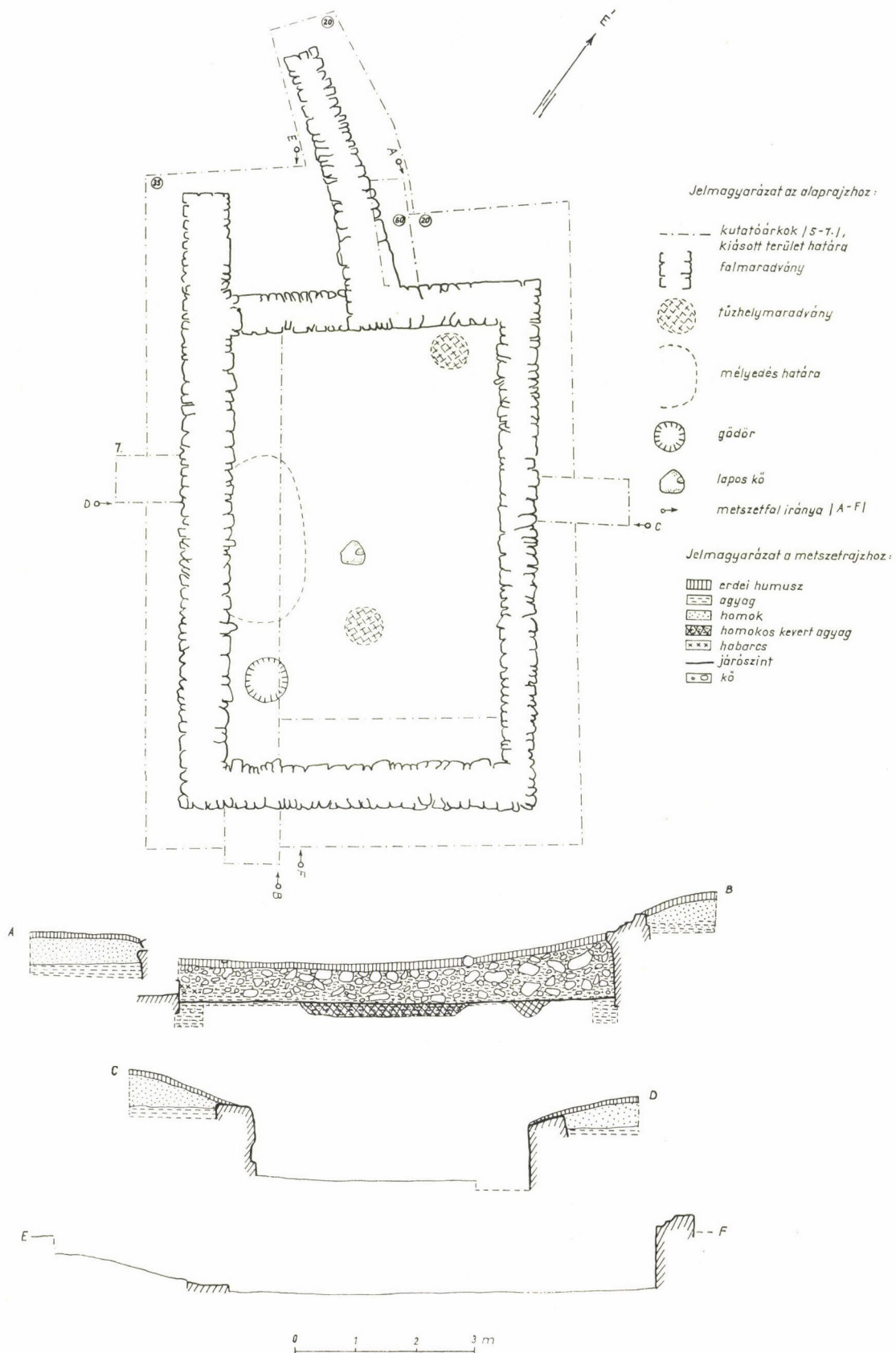
2. kép. Sarvaly, pincék. 1. 2. pince. — 2. 3. pince. — 3. 5. pince. — 4. 26. ház pincéje
 Abb. 2. Sarvaly, Keller. 1. 2. Keller. — 2. 3. Keller. — 3. 5. Keller. — 4. Keller des 26. Hauses

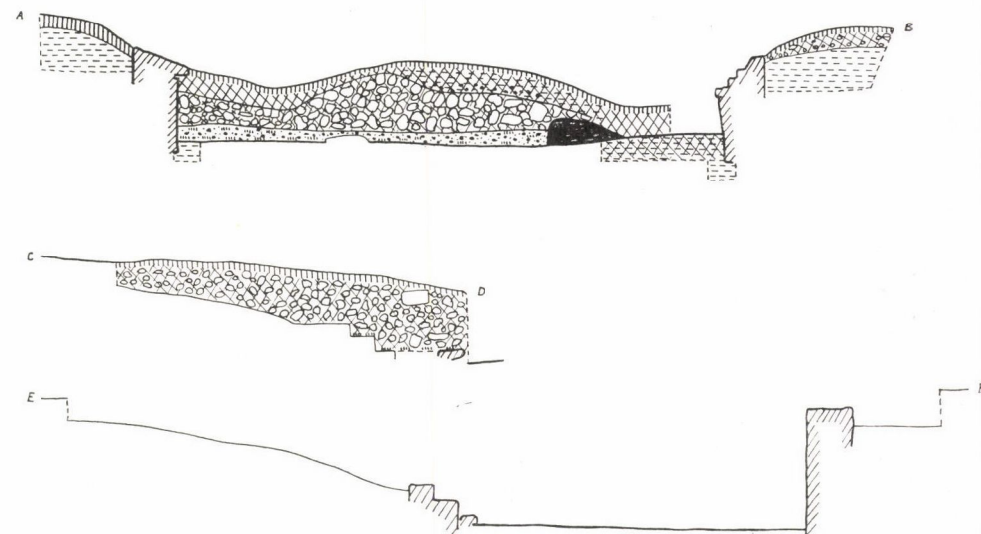
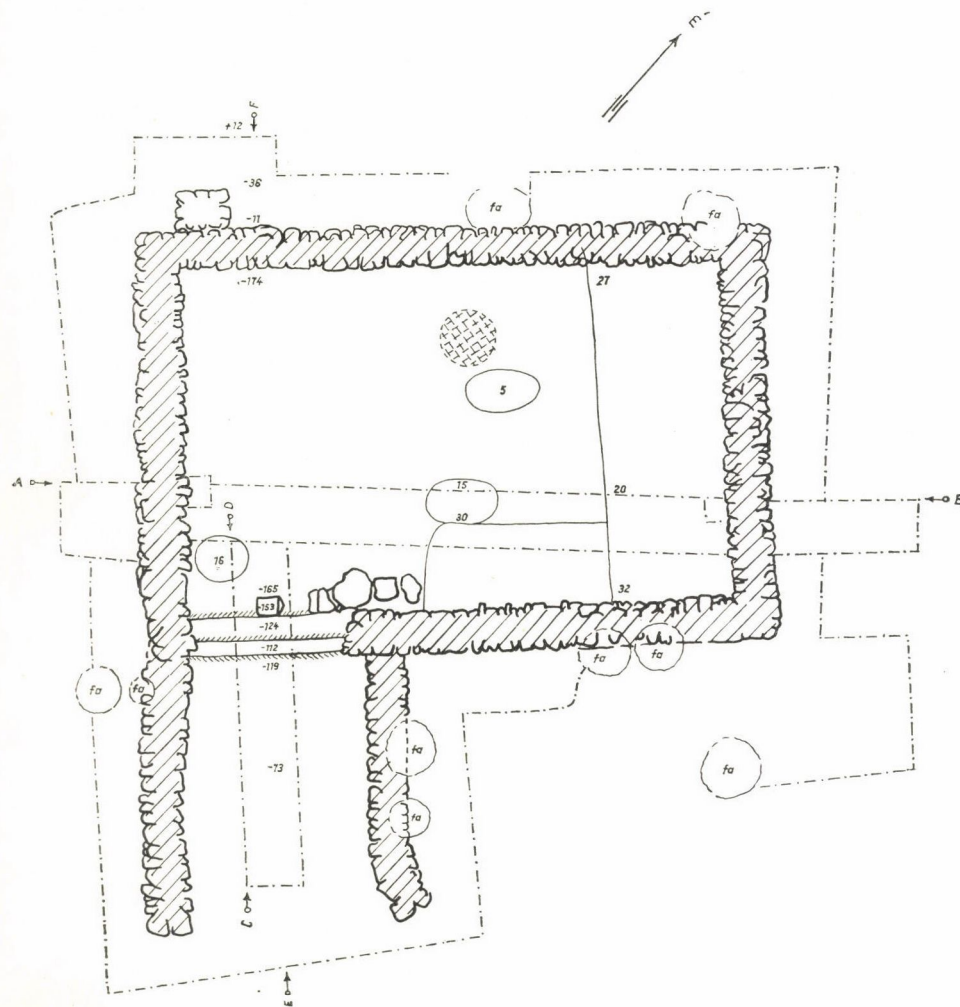
3. kép. Sarvaly. 1. pince alap- és metszetrájza
Abb. 3. Sarvaly. Grundriß und Profilzeichnung des 1. Kellers

4. kép. Sarvaly. 2. pince alap- és metszetrájza
Abb. 4. Sarvaly. Grundriß und Profilzeichnung des 2. Kellers

Jelmagyarázat

az alaprajzhoz:

- kőfalmaradvány
- tűzhelymaradvány
- gödör
- kiásított kutatóárok és terület határa

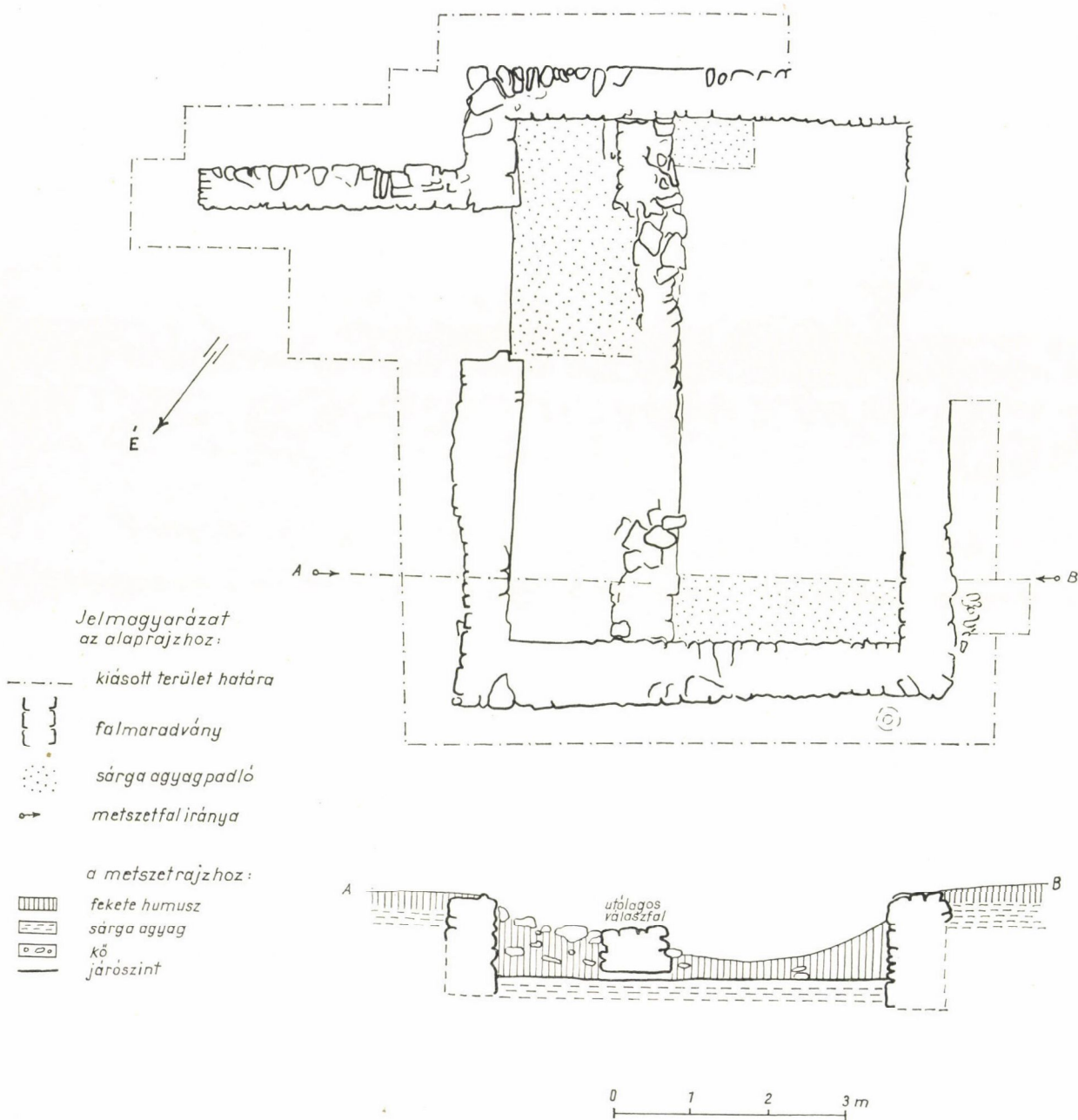
a metszetekhez:

- erdei humusz
- agyag
- kevert erdei föld
- " agyagos föld
- átégett agyag
- faszén
- patics
- hamu
- habarcs
- kő
- járószint

5. kép. Sarvaly. 3. pince alap- és metszetrajza
Abb. 5. Sarvaly. Grundriß und Profilzeichnung des 3. Kellers

6. kép. Sarvaly. 4. pince alap- és metszetrajza
Abb. 6. Sarvaly. Grundriß und Profilzeichnung des 4. Kellers

rának használt helyiséget”.⁴ Méreteiket, alaprajzukat nem közölték, így nem tudjuk, hogy milyenek voltak. E csekély adatokból talán arra gondolhatunk, hogy a Duna—Tisza közti területen és a Tiszántúlon nem lehettek gyakoriak.

A muhi ásatás földbe ásott, sűrű cölposoros falu földbe ásott építményénél is elképzelhető, hogy pincének építették. A róla közölt fényképek

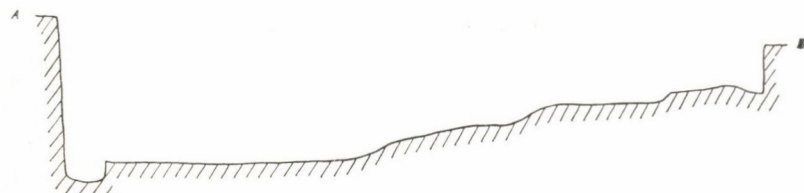
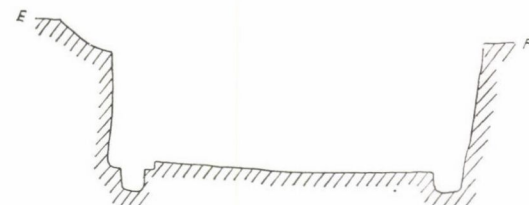
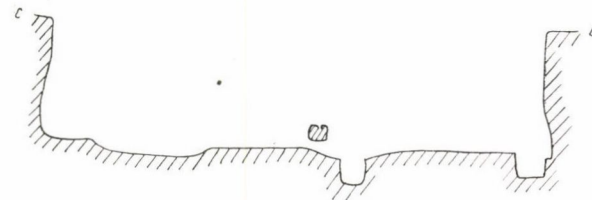
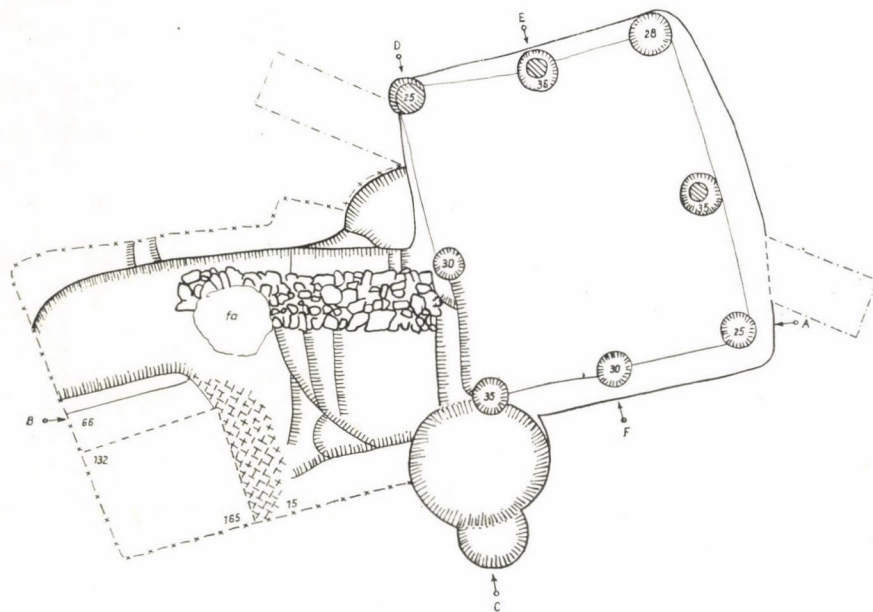
tanúsága szerint egyetlen földbe mélyített helyiségből állt és ennek is széles, lépcsős lejárata volt.⁵

A sarvalyihoz hasonló, kétoldalt kőfallal határolt, széles lejáratú kőpincét a csúti faluásatáson (Budapest, XXII. kerület) tártak fel. A templomtól ÉK-re fekvő nagyobb méretű kőház utolsó helyiségéhez csatlakozott. A nem egészen szabályos téglalap alakú pincének három lépcsője volt,

⁴ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH 3 (Bp. 1938) 86.

⁵ Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. Összeállította Éri I. — Bálint A. RégFüz ser. II-4. (Bp. 1959) 19., VI—VII. t.

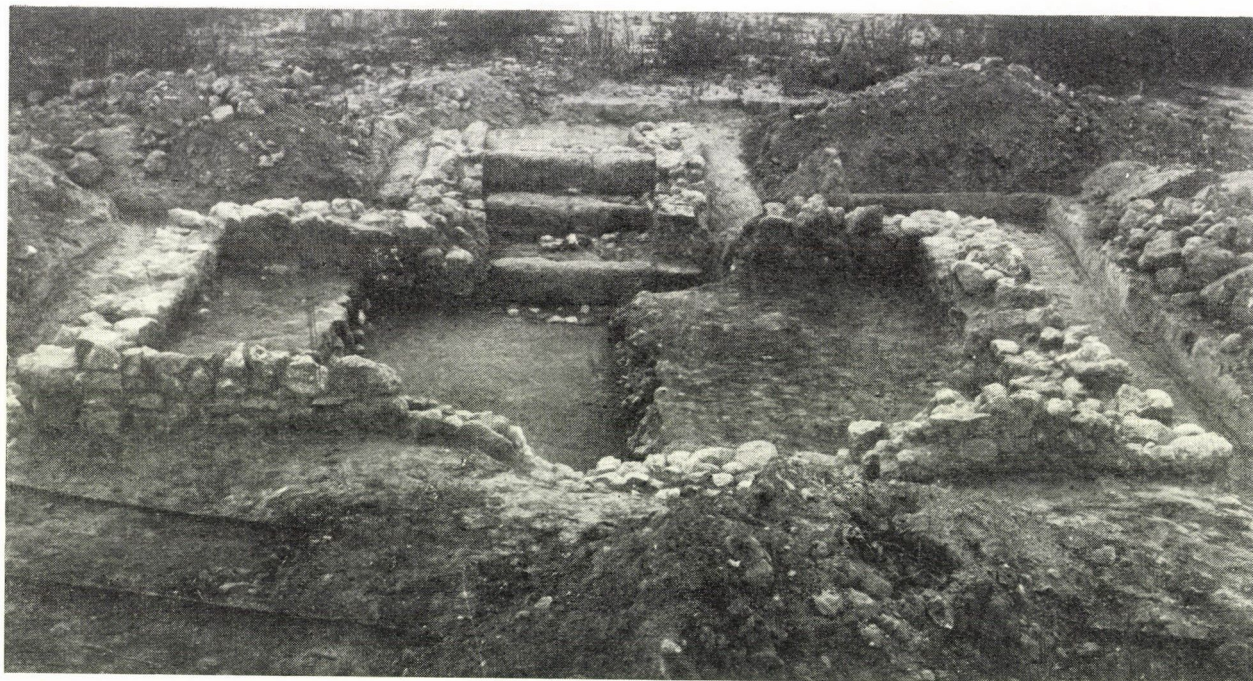

Jelmagyarázat:

- az 1969-ben kiásott 8. kutatódarok
- x-x-x- az 1970-ben * terület határa
- ⊗ kőfalmaradvány
- ⊙ cölöplyuk, a cölöpnek átsolt gódörrel
- metszet iránya

7. kép. Sarvaly. 5. pince alap- és metszetrajza
Abb. 7. Sarvaly. Grundriß und Profilzeichnung des 5. Kellers

8. kép. Csút (Budapest, XXII. kerület), feltárt pince
Abb. 8. Csút (Budapest, XXII. Bezirk), erschlossener Keller

döngölt padozata a hátsó fal felé lejtett.⁶ A felszíntől számított 1,4 m-es mélysége arra utal, hogy ez is félig földbe mélyített volt (8. kép).

A cölöpszerkezetes 5. pincének párhuzama a Nagyvázsony-csepelyi faluásatásból ismert, ahol a sarvalyihoz hasonlóan, a lakóháztól különállóan, nagyjából azzal párhuzamosan, mellette helyezkedett el. A téglalap alakú, 2,4 m mélységű pince falai mellett több cölöp volt, a belsejét egymásba csapolt gerendákkal (boronafallal) bélelték. Lépcsős lejárata széles volt; a 4 sarkában talált cölöplyukak arra mutatnak, hogy lejáratanak is tetőzete volt. A belsejében itt is kisebb, gyengébben átégett tűzhelymaradványt találtak. A pince a kőház alatti, régebbi vesszőfonatos falú házhoz tartozott és a későbbi kőház idejében szemétködörnek használták.⁷ Kora így legkésőbb a 15. századra keltezhető.

Az eddig megismert kevés középkori falusi pince áttekintéséből annyit meg lehetett állapítani, hogy a Sarvalyon feltárt mindkét típus másutt is előfordult, a félig és az egészen földbe ásottat egyaránt használták. A rendelkezésre álló anyagból arra következtethetünk, hogy leggyakoribb és valószínűleg legváltozatosabb előfordulásuk a Balatontól É-ÉNy-ra elterülő, jórészt hegyes-dombos vidéken volt. Az eddig felsoroltakon kívül következtetésünket az alsóórsi gótikus

nemesi udvarház alatti dongaboltozatos pince is megerősíti.⁸

A pincéknek e vidék középkori falvaiban feltételezhető gyakori előfordulása a következő századok folyamán megszűnik. A Balatontól É-ÉNy-ra fekvő vidék népi építészeti anyagának vizsgálata ugyanis arra utal, hogy a falvakban kevés pince található,⁹ s ezek legtöbbször a ház alatt helyezkedtek el.¹⁰ A sarvalyi kőpincék egészen távoli párhuzamaként az Arács-9. számú, 1749-ben épült bolthajtásos pincéjét említhetjük, ahol a ház végéhez mélyebben elhelyezkedő pince kapcsolódik.¹¹

Ezek után újabb kérdésként jelentkezik; milyen okok játszhattak közre abban, hogy a sarvalyi falufeltárásból megismert pincék a későbbi települési képből egészen eltűntek?

Magyarázatra csaknem elegendőnek látszik a török hódoltság, mely a történeti adatok szerint

⁸ Entz G., MűÉ 5 (1956) 126–127., 5, 7–8. kép.; Vajkai A., Ethn 68 (1957) 89–90.

⁹ Nemcsak ezen a vidéken, de a népi építészeti anyag áttekintése alapján arra kell gondolnunk, hogy a lakóházhoz közvetlenül kapcsolódó vagy az udvarban különállóan elhelyezkedő pince másutt sem volt nagyon gyakori. Ezt tanúsítja a Magyarország Néprajzában leírtakon (I. 2. jegyzet) kívül egy-egy nagyobb tájegység népi építészetének újabban megjelent feldolgozása is. Tóth J., Göcsej népi építészete (Bp. 1965); Ua., Az Őrségek népi építészete (Bp. 1975); Gilyén N. – Mende F. – Tóth J., A Felső-Tisza-vidék népi építészete (Bp. 1975); Bakó F., Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén (Bp. 1978).

¹⁰ Vajkai A., Ethn 67 (1956) 60.; Ua., Balaton melléki présházak. (Bp. 1958) 8.

¹¹ Vajkai A., Ethn 68 (1957) 99–100.

⁶ Gerő Győző leletmentő ásatása, 1953. Ásatási dokumentáció nyilvántartási száma: 2698/1955. BTM.

⁷ Kovalovszki J., VMMK 8 (1969) 244–245., 15, 19–22. kép.

1531-től kezdve a 17. század végéig szinte állandóan pusztította és fogyasztotta a terület lakosságát és termelőerejét. A középkori falvak jelentős része ekkor pusztult el és nem települt újra.¹² A 18. század elején úratelepült falvakban, mint a népi építészeti anyag tanúsítja, már nem egészen a sarvalyi és a késő középkori falvak feltárásából megismert módon építkeztek.

A Balaton É-i vidékéről már a 14. században említene a szőlőhegyi pincét.¹³ Jobbára a hegyek felső, magasabb részeit magába foglaló, sok kisebb, s elég gyakran távolabb lakó birtokos tulajdonában volt szőlőhegyi birtokok kialakulása, az ugyanitt épített pincékkel és a hozzátartozó préházakkal a török hódoltság alatt és az utána következő időben terebélyesedett, amelyet több helyen az elpusztult középkori falu helyére települt hegyközségi szőlőterület,¹⁴ másrészt az évszámmal is a 17. századra keltezett szőlőhegyi pincék és préházak¹⁵ is bizonyítanak. Ezek a pincék azonban alaprajzukban, felépítésükben már egészen mások.

A szőlőhegyi birtok kialakulását a többi földterülettől eltérő nagyobb önállósága, kedvező jogi és közigazgatási elbírálása igen jelentős mértékben segítette.¹⁶ Ezek a birtokokon a szőlőtermeléssel kapcsolatos munka, így a szőlő művelése, feldolgozása és tárolása egy helyen, de a falutól távol történt. Bizonyára ez a körülmény is hozzájárult, a sarvalyi ásatásból megismert, elsősorban bortárolásra használt pincék megszűnéséhez.¹⁷

Kemencék

Az eddig végzett késő középkori falufeltárások azt bizonyították, hogy a lakóház legfontosabb tüzelőberendezése a kemence és a kályhas kemence¹⁸ volt. A sarvalyi ásatás ezt a korábbi megfi-

gyelést részben erősítette meg; itt ugyanis a lakóházhoz legtöbbször csak kemence tartozott. A késő középkori házak eddig ismert kemencéivel és tüzelőberendezéseivel összehasonlítva néhány különbség ismerhető fel.

A sarvalyi kemencék a ház belsejében helyezkednek el. Külsőt, a háztól különállót vagy a ház hátsó falához kívülről hozzáépítettet nem találtunk.

A házaknál — függetlenül attól, hogy hány helyiségből álltak — azt tapasztaltuk, hogy csaknem mindegyiknek egyetlen kemencéje volt. Kivételesen csupán a négy helyiségből álló 21. házat említhetjük, amelynek 1. helyiségében nagy kemence állt, a 3. helyiség külön választott egyharmadában kőből és agyagból épített kemence vagy katlan, a 4. helyiségben pedig részben kővel körülrakott kisebb tűzhelymaradvány is felszínre került. Ezenkívül még a 15. ház első (kemencés) — és a 17. ház második és harmadik helyiségében mutatkozott gyengén átégett tüzelésnyom.

A sarvalyi kemencék az eddig ismertekkel abban egyeznek, hogy a bejáratnál szemben levő hátsó falnál, az egyik válaszfalhoz csatlakozva helyezkedtek el. Különbség viszont, hogy a házban sorrendben nem mindig ugyanabban a helyiségben voltak. Amíg az alföldiek általában a lakóház második helyiségében helyezkedtek el, addig itt a következőt figyeltük meg: itt a kemence a második helyiségben csak egyszer fordul elő (7. ház), rendszerint az első helyiségben épült; a 10. és a 17. háznál a harmadik helyiségben találtunk rá. Úgy gondoljuk, függetlenül attól, hogy a háznak hányadik helyiségében állt; a helyiség és a kemence rendeltetése azonos volt.

Az alföldi késő középkori kemencéket legtöbbször agyagból, ritkábban kőalapozással készítették.¹⁹ A sarvalyiakat építőanyaguk alapján két nagyobb csoportba sorolhatjuk.

Az első csoportba tartozóknál, az előkerült kövekből megállapítható, hogy főleg az alsó részük agyagba rakott kövekből készült. Alaprajzuk négyzet alakú, legtöbbször 2—2,5×2—2,5 m nagyságú, a maradványokból megállapíthatóan falvastagságuk átlagosan 40—50 cm lehetett. Sütőfelületük is négyzet alaprajzú, a sarkaik felé is jól átégtek (9. kép 1—2).

Ezekhez nagyon közelálló és ide sorolható a 23. és a 7. ház kemencéje is. Itt kevés követ találtunk és arra következtethetünk, hogy legnagyobb része agyagból készült. Nagyjából négyzet alaprajzúak, de a 23. házénak belső tere, sütőfelülete ovális volt. A kemenceszáj élükre állított lapos kövekből készült (9. kép 2—3, 10. kép 1). A 7. ház alsó, régebbi kemencéjénél az átégett agyagfal maradványban vesszőfonat lenyomatát lehetett megfigyelni, mely arra utal, hogy a kemence vázát vesszőből építették fel és falát erre a vázra agyagból tapasztották rá. Az agyagból készített kemen-

¹² Páky Zs., Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírások alapján (1531—1696). (Veszprém 1942); Ill B. — Kovács J., Veszprém megye helytörténeti lexikona (Bp. 1964); Magyarország Régészeti Topográfiája I—IV. (Bp. 1966, 1969, 1970, 1972), a települések középkori történetére vonatkozó adatok.

¹³ Erdélyi L., Tihany története (Bp. 1935) 83.; Vajkai A., i. m. (Bp. 1958) 16. — Belényesi M., NÉ 37 (1955) 20., arra következtet, hogy a Balaton vidékén a 14—15. században a falubeli belső pincék mellett a szőlőbéli külső pincék elég általánosak voltak.

¹⁴ Vajkai A., i. m. (Bp. 1958) 10, 12.

¹⁵ Dornyai B., NÉ 31 (1939) 48—59.; Vajkai A., Ethn 67 (1956) 69—70. — A Sághegyről az említetteknel régebbi, 1567-es évszámú pince ismert. Dömötör S., Ethn 69 (1958) 448—454.

¹⁶ Szabó I., A jobbágy birtoklása az örökös jobbágság korában. ETK 26., 4. szám. (Bp. 1947) 19, 22—23, 46—53.; Belényesi M., i. m. 22—24.; Ua., Néprajzi Közlemények 3 (1958) 280—281.

¹⁷ A pincék gyakori előfordulása Sarvalyon arra utal, hogy a falu lakossága jelentős részének volt szőlőbirtoka és ezek a szőlők nem távol, hanem a falu határában feküdtek.

¹⁸ Kályha, kályhas kemence egykori, magyar nyelvű írott forrásokon alapuló magyarázatára Méri I., ArchÉrt 84 (1957) 191., 67. j.

¹⁹ Papp L., NÉ 23 (1931) 143.; Méri I., ArchÉrt 81 (1954) 145—146.; Bálint A., MFMÉ 1960—1962. 58—60, 65, 66.

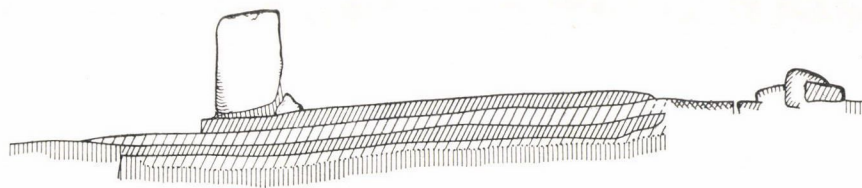

9. kép. Sarvaly, kemencék. 1. 8. ház kemencéje. — 2. 12. ház kemencéje az egymásra tapasztott sütőfelületekkel.
 — 3. 23. ház kemencéje a két felső sütőfelülettel. — 4. 15. ház kemencéje
 Abb. 9. Sarvaly, Öfen. 1. Ofen des 8. Hauses. — 2. Ofen des 12. Hauses mit den aufeinander geschmierten Backflächen.
 — 3. Ofen des 23. Hauses mit den beiden obersten Backflächen. — 4. Ofen des 15. Hauses

1

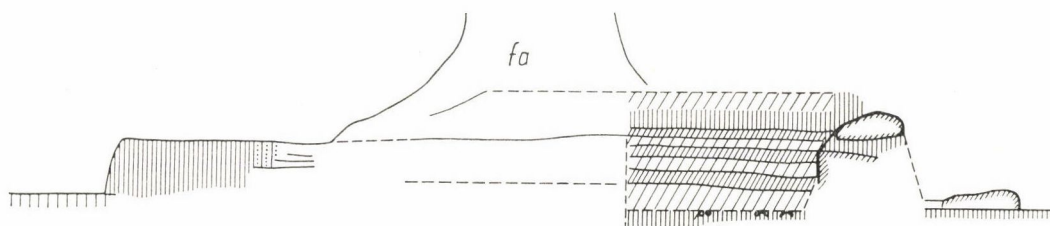
23. ház kemencéje

 kemence sütőfelületének
átégett agyagtapasztása

 sárga agyag

 kemence szájának köve

2

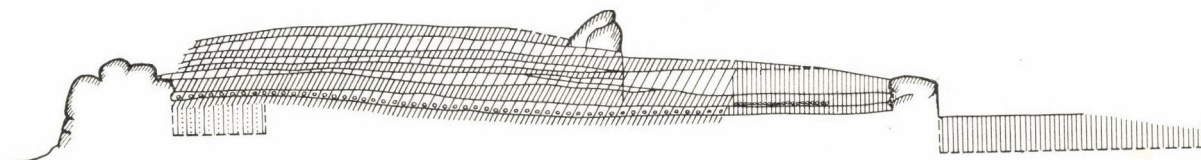
21. ház kemencéje

 kemence sütőfelületének
átégett agyagtapasztása

 sárga agyag

 kő

3

12. ház kemencéje

 kemence sütőfelületének
átégett agyagtapasztása

 sárga agyag

 kevert barna agyag

 kő

0 1 2m

A ház első helyiségében állt. Kőből épített alsó része a szobában, a ház udvar felőli sarkában volt és fejlett tüzelési móddal kívülről, az udvar felől fűtötték.²⁷ A kályha ilyen elhelyezkedése a szobában, de főleg a kívülről történt tüzelése eleve kizárja, hogy a fűtésen kívül főzésre és sütésre is használták. Így ennek egyetlen rendeltetése, a szoba fűtése lehetett.

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy a sarvalyi kemencék nemcsak főzésre és sütésre, hanem fűtésre is egyaránt szolgáltak, s a lakóháznak egyetlen helyiségét fűtötték.²⁸

A késő középkori faluásatások csaknem teljes hiánya a Dunántúlon, nehezíti annak megállapítását, hogy a sarvalyi kemencéknél tapasztaltak mennyire voltak általánosak. Az egészen kevés ásatási megfigyelés és a bővebb néprajzi leírás, gyűjtés alapján mégis úgy gondoljuk, hogy a Balatontól É-ÉNy-ra elterülő vidéken és a Ny-Dunántúlon a késő középkorban és az utána következő évszázadokban a sarvalyi ásatáson megfigyelt, a ház egyetlen helyiségére terjedő kemencés tüzelésmód általános lehetett.

A régészeti feltárások közül a nagyvázsony-csepelyi késő középkori faluásatást említhetjük, ahol a sarvalyi kemencék és az egy kemencés (lakókonyhas kemencés) ház párhuzamai kerültek felszínre. Alsó részében agyagba rakott kövekből épített négyzet alaprajzú kemence állt a félig

földbe mélyített szobájú ház konyhájában. Igen fontos egyezés, hogy a szobában itt sem volt kályhas kemence, ami az egy kemencés (lakókonyhas kemencés) ház egykori fennállását, meglétét itt is bizonyította.²⁹ Az 1958. évi ásatás III. munkahelyén kibontott házrészlet négyzet alaprajzú kemencéje, vastag kőfalra utaló maradványa és ovális formájú, kisebb belső tere a sarvalyi 15. ház kőkemencéjével egyezik.³⁰

Az ásatási megfigyelések áttekintése után, újabkori előfordulásukat a népi tüzelőberendezések között keresve, Ny-DNy-Dunántúl egyes elzártabb, hagyományörző vidékeinek — részben még a múlt században készült — néprajzi-történeti leírásaiból értesülünk. Az Őrségről, Göcsejről, Hetésről szóló tudósítások, gyakran a még régebbi időkre visszaemlékezve mondják el, hogy a kemencében főztek, sütöttek és fűtöttek, ebben a helyiségben laktak, szobának is ezt a helyiséget használták.³¹

A sarvalyi és a nagyvázsony-csepelyi faluásatás eléggé meggyőzően bizonyította, hogy a ház egyetlen kemencéjében történt főzés, sütés és fűtés, a kályhas kemencésnél kezdetlegesebb kemencés lakókonyhas ház a Balatontól É-ÉNy-ra levő terület késő középkori falvaiban igen gyakori volt. Egyben ezeket a Ny-DNy-dunántúli népi építészeti kemencés lakókonyhas házai középkori előzményének tarthatjuk.³²

Parádi Nándor

DIE KELLER UND ÖFEN DER MITTELALTERLICHEN ORTSCHAFT SARVALY

Auszug

Über die spätmittelalterlichen Dörfer des N-NW vom Balaton gelegenen Gebietes erhielten wir durch die Erschließung von Sarvaly zum ersten Male einen Überblick. Neben den Häusern (siehe im vorliegenden Band die Abhandlung von I. Holl) kam es auch zur Untersuchung der Keller und Öfen.

Zu einem beträchtlichen Teil der erschlossener Häuser von Sarvaly (7 von 16) gehörten gut gebaute Keller. Die meisten schlossen sich unmittelbar dem Wohnhause an (1–4. Keller und der Keller des 26. Hauses; Abb. 1/1, Abb. 2/1–2, 4, Abb. 3–6), seltener befanden sich auch alleinstehende, vom Hause etwas entfernt (5., 11. Keller; Abb. 2/3, Abb. 7). Ihr Abstieg führte vom hinteren Raum des Hauses hinab (1–4. Keller), beim Keller des 26. Hauses hingegen von außen, von der Hofseite her.

Ihr Grundriß ist meist rechteckförmig. Das größte Innenmaß beträgt 8,8×5,7 m (1. Keller; Abb. 1/1, Abb. 3), das kleinste 4,4×4 m (Keller des 26. Hauses;

Abb. 2/4). Die meisten wurden aus Stein gebaut, mit meist in Mörtel (1., 3–4., 11. Keller), seltener in Lehm gesetzter Mauer. In der Mitte des 1. und 2. Kellers lag in das Gelniveau eingetieft ein flacher Stein, auf welchen der den Balken von unten stützender Pfahl gestellt wurde. Dies läßt darauf schließen, daß man über den Keller einen Dachboden errichtet hat und auch dieser obere Teil wurde benutzt.

In den Ecken der in die Erde eingetieften Grube des 5. Kellers und an den Mauern befand sich je ein Pfahlloch; die in sie gestellten Pfähle haben das obere Geschoß gehalten (Abb. 2/3, Abb. 7). Die Keller wurden von der Erdoberfläche bis in einer Tiefe von 0,9–1 m, einige 1,8–2 m ausgehoben (5. Keller und Keller des 26. Hauses). Die von geringerer Tiefe waren nur zur Hälfte in die Erde eingegraben und von ihrer Steinmauer stand etwa die andere Hälfte aus der Erdoberfläche hervor. Die in der Aufschüttung des 5. Kellers mit Holzkonstruktion beobachtete, der Mitte zu sich vertiefende, dickere Lehm-

²⁷ A feltárt házak között nemesak a kívülről fűtött kályhával, hanem a többitől különböző, tornácós alaprajzával és az innen előkerült leletanyaggal ez és a templom körítőfalához épített 23. ház volt a legrangosabb. Az utóbbtól kályha fennállására utaló kályhacsempék és kemenceszemek kerültek elő.

²⁸ A népi építészeti anyagának rendszerezésében az egykemencés épületet kemencés háznak (Bátky Zs. — Györfly I. — Viski K., i. m. 189.), Tálasi I., MTA K (II) 5 (1954) 398., az északi és a nyugati magyar házat a kelet-európai kemencés ház töretlen továbbélésének, Tóth J., i. m. (Bp. 1965) 64.; Ua., i. m. (Bp. 1975) 27., a Ny-dunántúliakat lakókonyhas háznak említik.

²⁹ Kovalovszki J., i. m. 246–247., 25–26, 28. kép.

³⁰ Kovalovszki J., i. m. 247., 39. kép.

³¹ Mészöly G., Ethn 28 (1917) 103–104.; Gönczi F., Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. (Kaposvár 1914) 422, 430.; Palotay G., NÉ 24 (1932) 129–130.; Bellosics B., Ethn 8 (1897) 102.; Bátky Zs. — Györfly I. — Viski K., i. m. 165–167.

³² Következtetésünket az a körülmény is alátámasztja, hogy a népi építészeti anyagból Ny-Dunántúlról ismert kemencék alaprajza, a sarvalyiakhoz hasonlóan szögletes, felépítményük pedig kocka alakú. Bátky Zs. — Györfly I. — Viski K., i. m. 199.

schicht wies darauf hin, daß es über der Erdoberfläche auch ein zweites Geschloß gewesen sein konnte.

Ein jeder Keller hatte einen breiten, einige von ihnen an der einen oder an beiden Seiten mit Steinmauer begrenzten Abstieg, unten mit zwei Stufen (Abb. 1/2, Abb. 2/2–3, Abb. 4–6).

Das häufige Vorkommen der Keller beweist, daß ihnen im Wirtschaftsleben des Dorfes eine bedeutende Rolle zugefallen ist. Ihr breiter Abstieg und ihre Tür weisen darauf hin, daß auch größere Gegenstände hinuntergetragen werden konnten und sie im großen und ganzen dieselbe Funktion hatten. Aufgrund alldieser können wir darauf schließen, daß die Keller vor allem zur Lagerung von Wein gebraucht wurden. Die auf ihrem Gehniveau gefundenen Heizungsspuren deuteten an, daß man hier in den kalten Winterzeiten, um das Frieren des Weines zu verhindern, ein freies Feuer gemacht hat. In dem mit dem 17. Haus gemeinsam niedergebrannten Keller ist aus der dicken Holzkohlen-Lehmbewurfschicht in größerer Menge verkohltes Getreide und Kernobst zum Vorschein gekommen, woraus ersichtlich ist, daß auf dem oberen Geschloß, auf dem Dachboden auch Früchte gespeichert worden sind.

Von den Dorfausgrabungen in Ungarn sind gerade in Sarvaly die meisten und in mannigfaltigster Form ausgebildeten spätmittelalterlichen Keller ans Tageslicht gekommen. Aus den übrigen Ausgrabungen, insbesondere vom Alföld wurden solche nur selten zutage gefördert, jedoch kann soviel festgestellt werden, daß beide Typen auch anderswo vorhanden waren. [Aus Stein gebaute aus der mittelalterlichen Ortschaft Csút (Budapest – XXII. Bezirk, Abb. 8), mit Pfahlkonstruktion aus Nagyvázsöny-Csepely.] Es kann auch festgestellt werden, daß ihr häufigstes und ihrer Bauweise nach mannigfaltiges Vorkommen uns aus der hügeligen, N-NW vom Balaton gelegenen Gegend bekannt ist.

Die Keller der Ausgrabungen von Sarvaly fehlen größtenteils im Volksbauwesen, wo sie meistens schon unter das Haus gekommen sind. Ihr Aufhören kann außer der Türkenherrschaft auch mit den Weinbergverhältnissen in Zusammenhang gebracht werden. Das Anwachsen der Weinbergbesitze gegenüber der anderen Bodenbesitze wurde durch die größere Selbständigkeit, die günstige rechtliche und administrative Beurteilung in bedeutendem Maße gefördert. In diesen Weinbergbesitzen wurde die mit dem Weinbau einhergehende Arbeit, der Anbau von Wein, seine Behandlung und Lagerung an einer Stelle, jedoch gewöhnlich vom Dorf entfernt verrichtet. Gewiß hat auch dieser Umstand dazu beigetragen, daß die in den Dörfern vorhandenen, — denen von Sarvaly ähnlichen —, vor allem zur Lagerung von Wein gebrauchten Keller aufgehört haben.

*

Die Untersuchung der Öfen aus der Ausgrabung von Sarvaly lieferte zu ihrer Konstruktion, Funktion und im Haus gespielten Rolle weitere Daten.

Die Öfen waren im Inneren des Hauses gegenüber dem Eingang, an der hinteren Wand, in der sich der einen Trennwand anschließenden Ecke. Ein außen, vom Haus getrennt stehender oder an die hintere Hausmauer angebauter Ofen ist nicht zum Vorschein gekommen.

Unabhängig davon, in wieviel Räumen sich das Haus gliederte, war immer nur ein einziger Ofen vorhanden. (Eine Ausnahme bildet das 21. Haus, wo auch Reste einer Feuerstelle, eines kleineren Ofens oder Kessels sowie das 15. und 17. Haus, wo eine Feuerstelle erschienen sind.) Der Reihenfolge nach standen sie aber nicht immer in demselben Raum des Hauses; im all-

gemeinen waren sie im ersten, jedoch kamen sie in einigen Fällen auch im dritten Raum zum Vorschein.

Aufgrund ihres Baumaterials können sie in zwei größere Gruppen gereiht werden: Die meisten Öfen (insbesondere ihr unterer Teil) wurden aus in Lehm gesetzten Steinen hergestellt (Abb. 9/1–2). Ihr Grundriß ist quadratisch, sie sind meist $2-2,5 \times 2-2,5$ m groß, ihre Wanddicke beträgt 40–50 cm. Diesen stehen die Öfen des 23. Hauses (Abb. 9/3) und des 7. Hauses sehr nahe, bei denen aber im unteren Teil weniger Steine verwendet worden sind. Wahrscheinlich wurde ihr größerer Teil aus Lehm gemacht. In den älteren, unteren Ofenresten des 7. Hauses konnten Abdrücke von Flechtwerk beobachtet werden.

In die zweite Gruppe gehörten die aus Stein gebauten Öfen. Sie kamen nur bei zwei Häusern vor, sind quadratisch, haben dicke Wände aus Stein und eine kleine, ovale Backfläche ($0,9 \times 1,5$ m, Abb. 9/4).

Die Backfläche der in die erste Gruppe gehörenden Öfen ist meist mehrschichtig. Einige von ihnen bestanden aus 8–9 Schichten, in deren Beschmierung Scherben von zerbrochenen Gefäßen waren (Abb. 9/2, Abb. 10/1–3). Von den Öfen gingen am schnellsten die Wände und die Gewölbe zugrunde und sie mußten des öfteren neu aufgebaut werden. Die ältere Backfläche wurde hierbei gelassen und der Ofen neu gesetzt; der auf die Kante gestellte flache Umfassungsstein der Ofenmündung kam mit der neubeschmierten Backfläche in dieselbe Höhe, vor der Mündung entstand aus den Schichten der Beschmierung eine meist niedrigere, schmalere Bänkenform (Abb. 10/1–3). Die Lebensdauer der Öfen dürfte — zeitweise erneuert — etwa 10–15 Jahre gewesen sein. Aus der mehrschichtigen Backfläche der Öfen können wir mit ein-anderthalb Jahrhunderte lang anhaltendem Bestehen der einzelnen Häuser rechnen.

Im Gegensatz zu den im ungarischen Alföld erschlossenen spätmittelalterlichen Häusern war hier auffallend, daß hier ein Kachelofen nur in einem einzigen Haus gestanden hat (17. Haus), ein auf das Bestehen eines Ofens verweisendes Fundmaterial ist in einem anderen Fall (23. Haus) vorgekommen. Der Ofen des 17. Hauses stand in der dem Hofe zu gelegenen Zimmerecke und wurde mit einer entwickelten Heiztechnik von außen, vom Hofe her beheizt. Die äußere Beheizung schließt den Gebrauch für Kochen, Backen und Braten aus, ihre Funktion dürfte nur die Beheizung des Zimmers gewesen sein.

Beide Typen der Öfen von Sarvaly sind uns von der Dorfausgrabung von Nagyvázsöny-Csepely bekannt. Im unteren Teil war die einzige Heizeinrichtung, der Ofen des Hauses auch hier aus in Lehm gesetzten Steinen gebaut.

Die meist einzige Heizeinrichtung der Häuser von Sarvaly stellte der Ofen von quadratischem Grundriß dar, den man zum Kochen, Backen und Braten gleicherweise benutzte und der zugleich auch den Raum, in dem er stand, beheizte. Die ethnographischen Beschreibungen und das Denkmalmaterial des Volksbaues zeugen davon, daß in den isolierten Ortschaften Westtransdanubiens, der einzige würfelförmige Ofen der Wohnhäuser in den Landschaften Órség, Gőcsej, Hetés den einen Raum des Hauses beheizte, zum Kochen, Backen und Braten gebraucht wurde und daß man in diesem Raum gewohnt hat. Dieser Typ wurde als westtransdanubisches Wohnspeicherhaus bestimmt. Ihre Wurzeln können in dem N–NW vom Balaton gelegenen Gebiet bis zu den in Sarvaly erschlossenen Dorfhäusern des 15–16. Jhs zurückgeführt und als unmittelbare Vorgänger dieser westtransdanubischen Wohnspeicherhäuser betrachtet werden.

N. Parádi

A KORAI SZAKÁLHÁTI CSOPORT TELEPÜLÉSE BATTONYÁN

A legutóbbi években folyt ásátások bizonyították be, hogy a szakálhái csoport településmódja igen közel áll a tiszai kultúrához abban a tekintetben is, hogy a rövid megtelepültséget tükröző egyrétegű telepek mellett megtalálhatók a gyakran több méter rétegvastagságú tellek is, noha ez a szakálhái csoport esetében az eddigiek szerint még nem jelent bizonyítottan területi sajátosságokat, mint a tiszai kultúránál, ahol a tellek elterjedésének csak déli területére korlátozódnak.

A középső neolitikumban — legalább is Battonya környéken tett megfigyeléseink szerint — a központi, feltehetően jelentősebb települést több kisebb, csak rövid ideig lakott telep veszi körül. A telteken nem egy esetben több méter vastag, tisztán szakálhái jellegű rétegsort találunk, ami kényszerűen bizonyítja, hogy a csoport élete hosszabb ideig tartott, mint eddig feltételeztük, a rétegsorok elemzése nyomán pedig a jövőben remélhetőleg lehetőség nyílik majd számunkra, hogy a szakálhái csoport, azaz a DK-Álföld középső neolitikumának belső periodizációját, fejlődési szakaszainak meghatározását elvégezzük. E munkához kitűnő segítséget adnak a tellek körüli rövid életű, egy-, legfeljebb kétrétegű telepek, amelyekben éppen lakosságuk rövid ideig tartó jelenléte miatt csak egy szűk korszak jellemző leleteit találjuk meg.

Ilyen, rövid ideig tartó megtelepülésről tanúskodó lelőhely Battonya-Vidpart, a község DK-i részén, a Szárazér partján, ahonnan az első leleteket 1976 tavaszán hoztuk a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumba¹. A községi meliorációs munkával a lelőhelyen (ahol egyébként a felszínen semmiféle lelet nem található) egy csatornát húztak keresztül (1. kép). Az 1976 tavaszán végzett leletmentést, hitelesítést e csatorna keleti partjához csatlakozva végeztük el, kiválasztva a parton látható több folt közül a leggazdagabbnak látszót. Itt egy ház nagyobb részletét sikerült feltárnunk (1. ház). A ház a csatorna mentén 4,25 m hosszú (ez valószínűleg az eredeti szélesség volt), kelet felé 2,20 m távolságig tartott. Felületét nagyméretű égett paticsok borították, északi felén különösen nagy, 15–20 cm vastagságú, átégett, bedőlt faldarabokat figyeltünk meg. ÉK-i sarkában nagy mennyiségű zömmel háromszög alakú szövészéknehezéket találtunk. A patics eltávolítása után, alatta, a padlónak csak kis, alig észrevehető maradványait figyelhettük meg. A leletek között egyetlen kiegészíthető tál volt, ez sárga színű, kétszer égett, erősen deformálódott (7. kép 4). A kis számú vonaldíszes töredék közül egy nagyobb méretű hombár darabjait mutatjuk be, amelynek vörös pasztózus festéssel élnékített szalagdíszait a külső, utólagos tapasztásra vitték fel (8. kép). Az 1. házban talált jellegzetes töredékekből válogatást közlünk (4. kép 1, 4, 5, 7, 10, 11, 13–15).

A lelőhely újabb bolygatása már a következő évben megtörtént. A Petőfi tisz a melioráció során elpusztult földút pótlására a partból földet termelt ki, ill. a felső 40–50 cm-t vonaládkkal elhúzatta. Így nagy felületen került napvilágra a lelőhely. Egy foltban jelentős mennyiségű cseréptöredék látszott, ettől keletre pedig paticsrögök jeleztek egy újabb ház helyét. Ugyanakkor meg-

állapíthattuk, hogy a közvetlenül a Szárazér partján, a felszínen megfigyelhető középkori falu elhúzódik egészen lelőhelyünkig, sőt azzal részben fedik is egymást. Leletmentésünkön a néhány középkori objektumon kívül feltártunk nyolc szkítakori sirt is, a most tárgyalandó neolitikus jelenségeken kívül.

Az 1. háztól mintegy 50 m-rel keletre jelentős kiterjedésű felületen rendkívül sűrűn feküdtek egymás mellett az edénytöredékek. Így itt szelvényt jelöltünk ki, de mint kiderült, a frissen mélyített felületen a már megkezdett új szántás a feltételezhető objektumot megsemmisítette, végső soron csak a felső 50 cm mélységből sikerült a töredékeket összegyűjtenünk. Itt került elő egy hengeres nyakú, öblös testű, sötétszürke, háromszögeket alkotó soros bekarcolással, nyakán három keskeny sávban tűzdeléssel díszített edény nyak- és vállrésze. A ferde bekarcolások alatt a hason szalagdíszes sáv kezdete látszik. A bekarcolásokat fehérrel töltötték ki, a minta találkozásainál adódó háromszögeket pedig vörössel. Két kis hegyes könyökfüle volt (5. kép 1).

Ugyanitt, az edénytől kissé délre és kissé mélyebben, mindenféle objektum megfigyelési lehetősége nélkül, de a fenti edénytől eltekintve kizárólag a szakálhái csoport kerámiája társaságában (4. kép 2, 5. kép 1, 12, 6. kép 1–15), egy agyagkorongot találtunk (2. kép). Előkerülési mélysége a mai, még nem elhordott felszíntől 179 cm, a déli szelvényfaltól 210, a keleti szelvényfaltól 270 cm.

A szelvénytől K-re közel 20 m hosszán elszórt paticsfolt húzódtott. Ezt követve sikerült megtalálnunk a K–Ny irány 2. ház foltját, omladékát. Középkori és kora bronzkori gödrökkel, valamint vaskori sírokkal szabdaltnak 15×8 m alapterületű volt, K-i végén egy nagyméretű középkori beásás miatt csak 4 m-es szélességet mérhettünk. A házat két részre osztó árok szintén középkori eredetű (3. kép). Az épület kontúrjait vastagon átégett, nagyméretű paticsfoltok jelezték, amelyek eltávolítása után a padlót csak kis nyomokban és igen gyenge minőségben lehetett megfigyelnünk. Az omladék alatt viszont nagyjából szabályosan helyezkedtek el a 20–30 cm átmérőjű cölöplyukak.

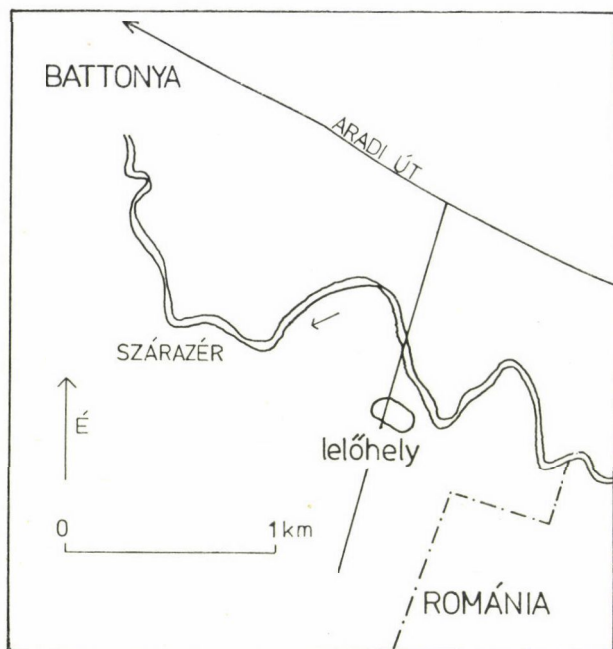
A ház DNY-i sarkában, 10–20 cm magas fallal körülvéve szögletes, kitapasztott területet, talán gabonatarlórt tártunk fel. Mellette nagy, másodszor is átégett tárolóedény darabjait találtuk meg.

Az omladék között, hiszen a ház leégett és teljes berendezését maga alá temette, számos edény került elő, bár erős deformáltságuk miatt csak kevés állítható össze. Hiába vannak meg ugyanis darabjaik, a másodszori, és már töredékesen történt átégéskor a cserepek elgörbültek, így az összeálló felületek egymásra csúsznak. A szakálhái csoport leleteit a későbbi beásások is erősen zavarták, ennek ellenére sikerült néhány megfigyelést tennünk. A ház déli felében, középtájon, sorban több szövészéknehezéket találtunk, itt állhatott tehát a szövészék.

A keleti végén számos, 6–8 cm átmérőjű agyagolyó feküdt. A Battonya környéki szakálhái korú településeken majdnem minden házban kerülnek elő hasonló golyók, néhány esetben a tűzhely mellett. Rendeltetésükre vonatkozóan a legáltalánosabb feltételezésekre vagyunk utalva, a némiképp későbbi korú, de tökéletesen azonos kivitelű bulgáriai példányokat parittyá-

¹ A leleteket a Munkácsy Mihály Múzeumban őrzik 76.65, 76.66, továbbá 76.80. leltári szám alatt.

1. kép. Battonya-Vidpart. A lelőhely
Fig. 1. Bank of Battonya-Vid. The site

2. kép. Battonya-Vidpart. Agyagkorong. 1 : 2
Fig. 2. Bank of Battonya-Vid. Clay disc. 1 : 2

golyóként határozták meg.² A házban a már említett szalagdíszes vörös pasztózus festésű hombáredény volt, de ezek közül csak az egyik alsó részét tudtuk összeállítani (9. kép). Itt sajnos a lelőhely mai bolygatása is közrejátszott, ezek a töredékek közvetlenül a mai felszín alatt voltak. Az omladék között egy arcós edény nagyobb töredéke is előkerült (7. kép 1a–b). A Battonya környékén eddig talált formáktól kissé elüt, zömökebb, díszítése is sematikusabb. Az orrot plasztikusan jelzik, de a szemek nem vízszintes bekarcolások, hanem függő háromszög alakúak, a száját sem ábrázolták. Az arc alatti részt a megszokott M alakú bekarcolás jelzi. Az edény oldalán, vállán a karok helyén apró könyökök áll. A nyak hátsó oldalát fonatmintá díszíti. Az edény lényeges jegyekben tér el a Battonya-Gödrösökben és Battonya-Parázs tanyán talált többi arcós edénytől, ebben a különbségben kronológiai különbséget látunk. A Parázs tanya alsó rétegeiben ui. az 1977-es ásatás során a vidpartihoz hasonló arcképzésű töredéket találtunk, ellentétben a felső rétegekkel, ahol az arcós edények más mintakieszt mutatnak.³

A település igen kis alapterületű volt a neolitikum idején sűrűn lakott Szárazér partján, egy kisebb kiemelkedésen. A falu leégett, a házak összedőltek, de ujjá már nem építették őket, a lakosság feltehetően másutt

telepedett meg ezután. Így itt egy igen rövid időszak emlékművét tárhattuk fel, egy zárt kerámiakincs került elő, amely alkalmas a DK-Alföld középső neolitikumán belül is egy szűkebb korszak elhatárolására. Ez a rövid korszak pedig a szakálhádi csoport kialakulásának időszaka, a csoport korai fázisa. A lelőhely emlékművének tanulmányozásakor számos olyan elemet találtunk, amely a nagy szakálhádi tell telepek alsó rétegében (pl. Battonya-Parázs tanyán) megtalálható, azzal egyidős.

A jellemző típusok felsorolása előtt azonban vizsgáljuk meg, milyen import kerámia az, amelynek alapján a már említett Parázs tanyai rétegviszonyok mellett a vidparti telepet a csoport korai szakaszára keltezhetjük.

Mindenekelőtt egy kettős küpos, fekete, szürke foltos anyagú töredék érdemel különösebb figyelmet (5. kép 5), hiszen első ránézésre kiderül, hogy a szakálhádi formakincstől mind anyagában, mind technikájában elüt, eredetét a Vinča kultúrában kell keresnünk. Pontos megfelelőit legközelebb Öszentiván VIII-on találjuk meg.⁴ Az éles, megvastagodó, kis dudorral ékített törésvonal a bánáti leletanyagban gyakran fellelhető forma,⁵ a Gh. Lazarovici által Vinča A₃-nak meghatározott, a Vinča A korszak végét jelző fázisban lép föl.⁶

Ugyanerre a korszakra jellemző a gömbös testű edények kissé kihajló pereme alatti ujjbenyomással díszített sor,⁷ ami a szakálhádi csoportban más, Battonyától északabbra fekvő lelőhelyeken csak egy esetben fordul elő, Hódmezővásárhely-Szakálháton, míg itt számos töredéken találjuk meg (4. kép 1, 7. kép 7). Meg kell jegyeznünk, hogy a Dévaványa-Simaszigezen előkerült, első ránézésre talán valamennyire hasonló díszítés⁸ alapvetően más technikával készült. A vinčai kultúra hatását mutatja az 5. kép 3 is, melynek anyaga, a marosi homokkal történt nagy szemcsés soványítás tökéletesen eltér az Alföld kerámiájától, megtalálható viszont az erdélyi Vinča leletek között. Ugyanebben az összefüggésben kell említenünk a négy lábú kis poharat (5. kép 12), amely formájában vinčai,⁹ de díszítmódja, az egymásba kapcsolódó, fekvő S szalagok már a szakálhádi csoportra jellemzőek.

A szakálhádi csoport és a vinčai kultúra kapcsolataival legutóbb Gh. Lazarovici foglalkozott behatóan. Megállapításai szerint a szakálhádi csoport importjai a Bánát vinčai telepein a Vinča B₂ szakaszban jelennek meg, elsősorban Parța leletei között.¹⁰ Véleményével szemben több szerző is arra az eredményre jutott, hogy a csoport élettartama hosszabb volt, mint az általa megadott rövid időszak. A Vinčán 8–6 m között előkerült szakálhádi leletek azt bizonyítják, hogy a csoport a Vinča B teljes időszakát kitöltötte.¹¹ Emellett szól a dunántúli kottafejes-koraszeli kerámiával fennálló kétoldali kapcsolat, hiszen zselizi edény Vinčán úgyszintén a B₁ rétegben található.¹² Az igen jelentős tell-telepen,

⁴ Banner J. – Párducz M., ArchÉrt 1948. VI. t. 1, 5, 15 stb.

⁵ Lazarovici, Gh., Banatica 2 (1973) 6. kép 4, 22. kép 2.

⁶ Ua., Actes du VIIIe Congrès International... I. (Beograd 1971). 463.

⁷ Ua., Banatica 2 (1973) 4. kép 2–5, 9. kép 2, 6, 10, 14 képek.; Jovanović, B., RVM 14 (1965) 30. 5.2, 5.12, 6.4 stb.

⁸ Lazarovici, Gh., Fragen der neolithischen Keramik im Banat. in: Festschrift für Richard Pittioni. (Wien 1976) 212.

⁹ Roska M., A Torma Zsófia Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. (Kolozsvár 1941) XCVII. t. 7, 8, 11. 13–15, 20; Lazarovici, Gh., Banatica 2 (1973) 21. kép.

¹⁰ Lazarovici, Gh., Fragen der neolithischen... 210.

¹¹ Kalicz N., Acta ArchHung 22 (1970) 14.

¹² Kalicz N. – Makkay J., Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. StudArch VII (1977) 109. (továbbiakban: Kalicz – Makkay)

² Nikolov, B., Zaminec. (Szófia 1975). 9–10. kép.

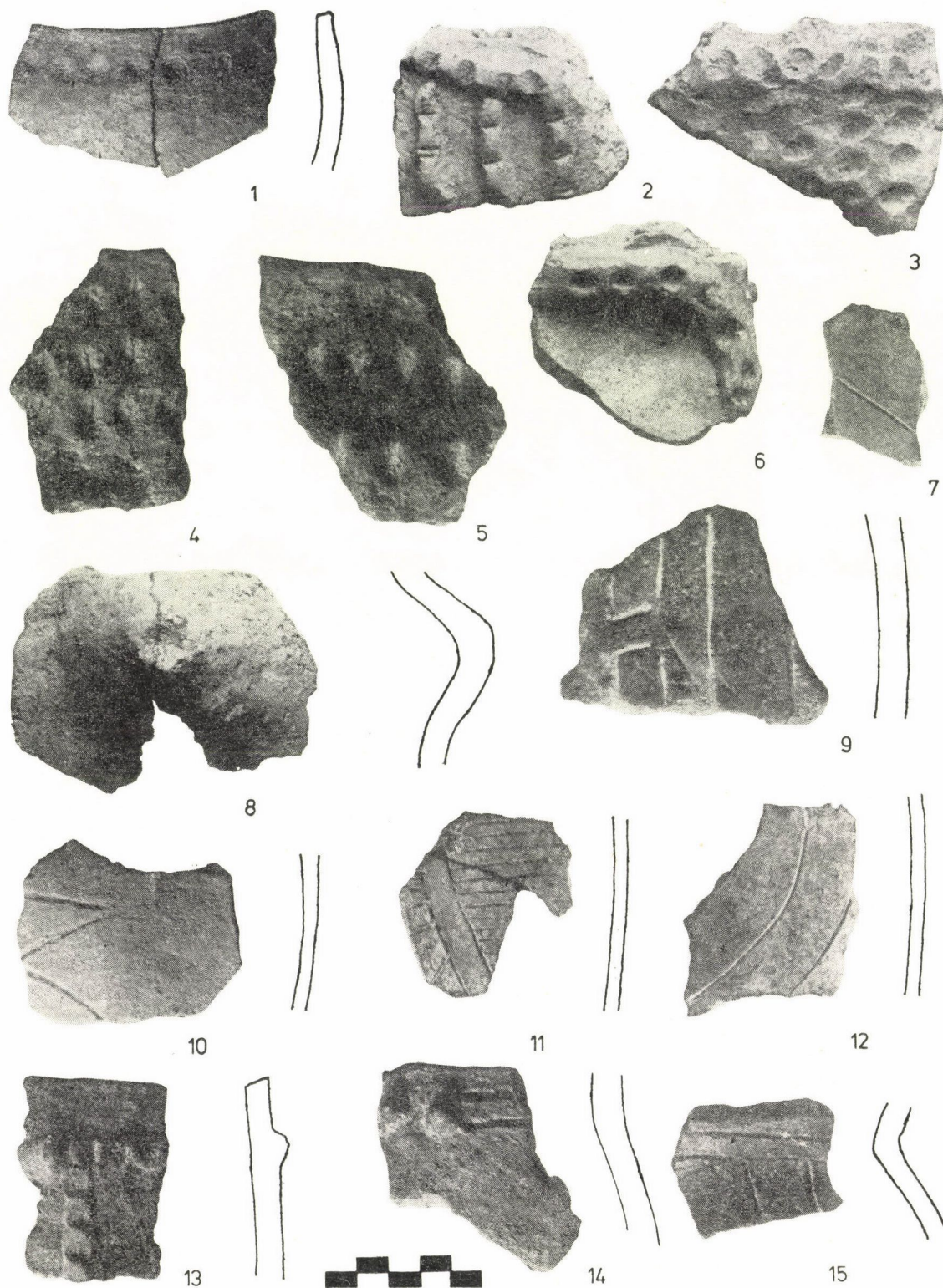
³ Goldman Gy., BMMK 5 (1978) 13–.

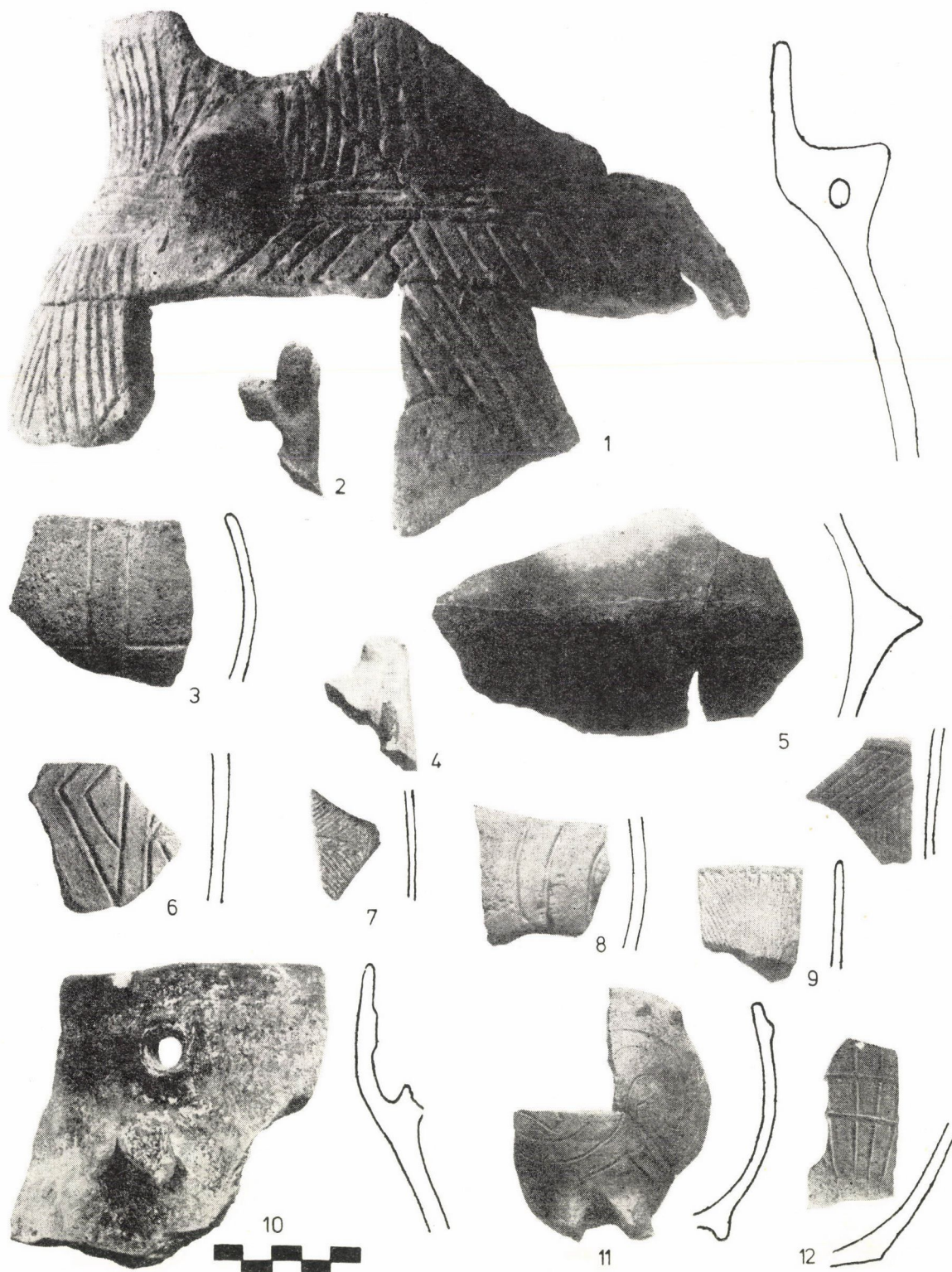
3. kép. Battonya-Vidpart. A 2. ház omladéka
Fig. 3. Bank of Battonya-Vid. Remains of house No. 2.

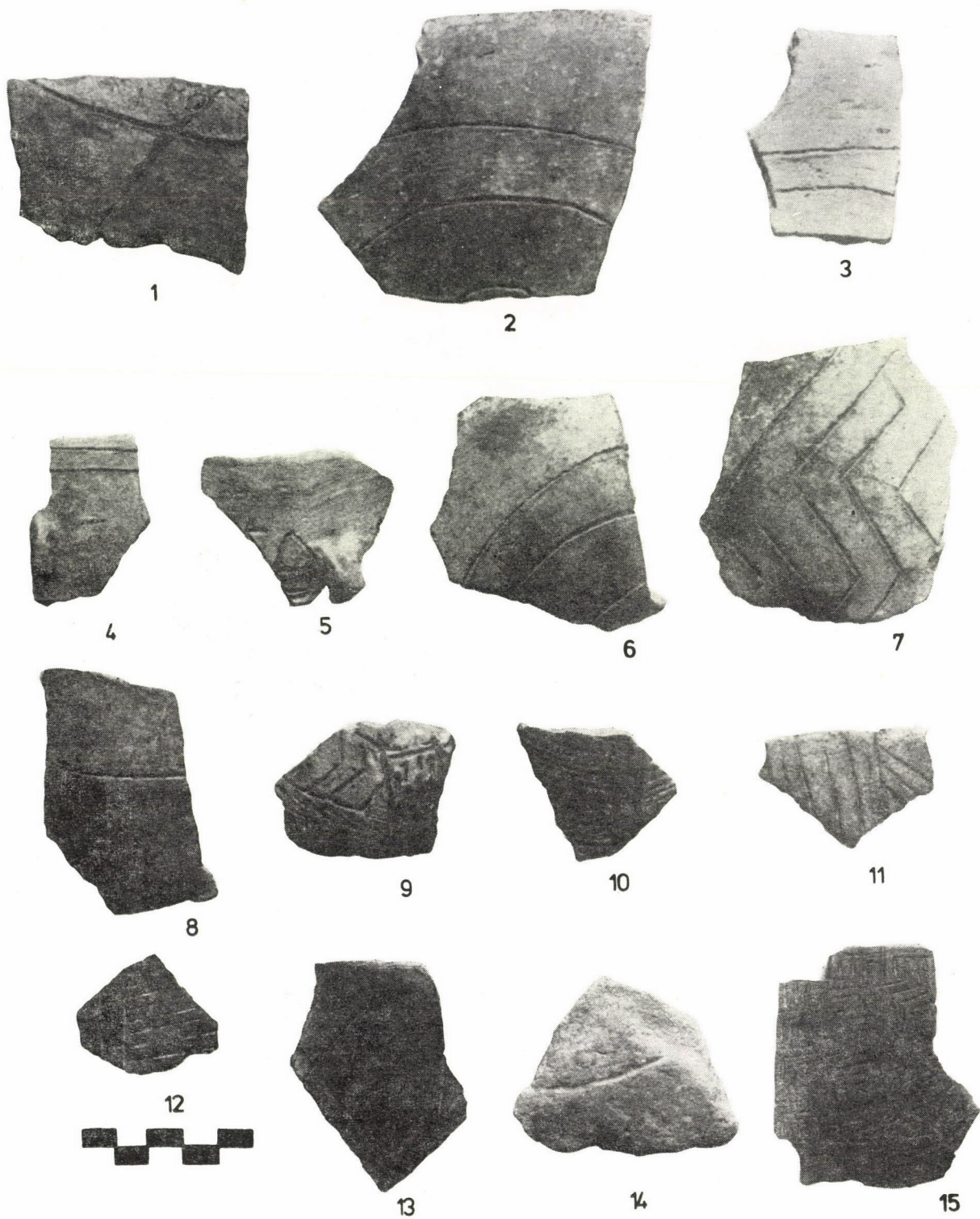
4. kép. Battonya-Vidpart. 1. ház: 1, 4–5, 7, 10–11, 13–15. 2. ház: 3, 6, 8–9, 12. I. szelvény: 2.
Fig. 4. Bank of Battonya-Vid. House No.1: 1, 4–5, 7, 10–11, 13–15. House No.2: 3, 6, 8–9, 12. Section I: 2

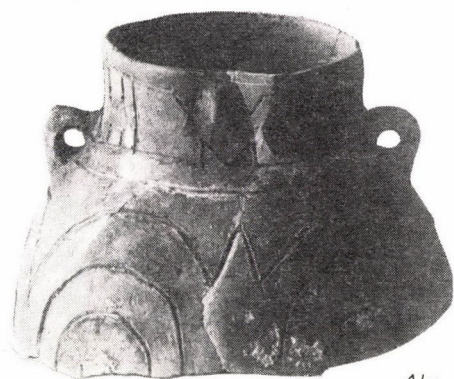
5. kép. Battonya-Vidpart. 2. ház: 2–11, 13. I. szelvény: 1, 12.
 Fig. 5. Bank of Battonya-Vid. House No.2: 2–11, 13. Section I: 1, 12.

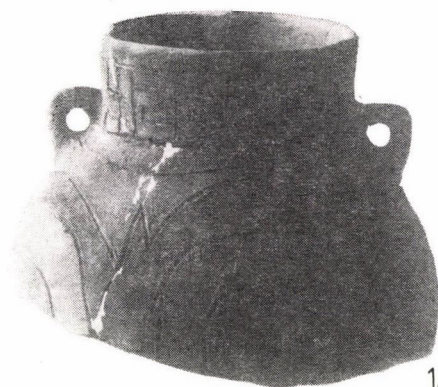

6. kép. Battonya-Vidpart. I. szelvény
Fig. 6. Bank of Battonya-Vid. Section I.

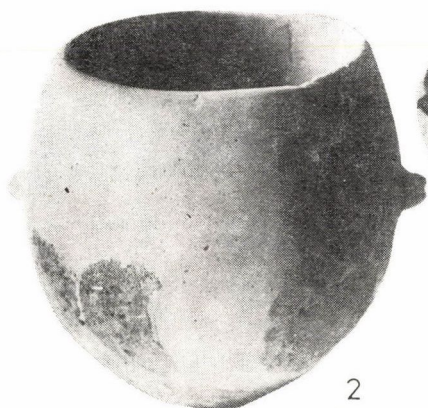

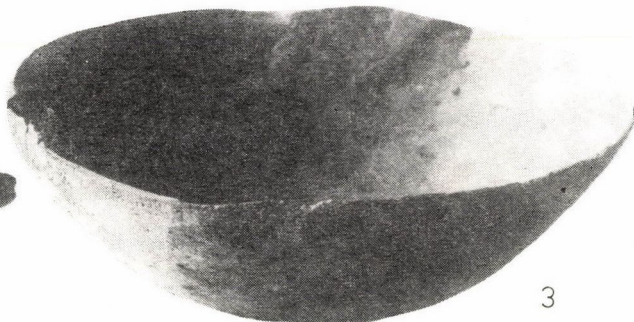
1/a

1/b

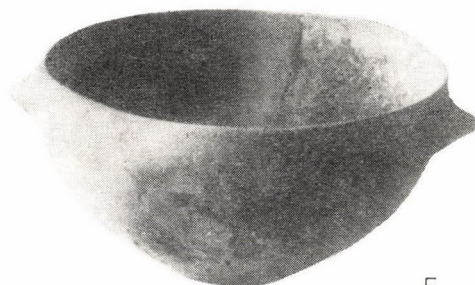
2

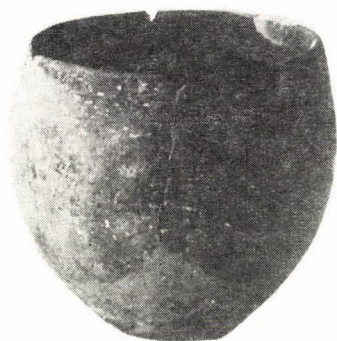
3

4

5

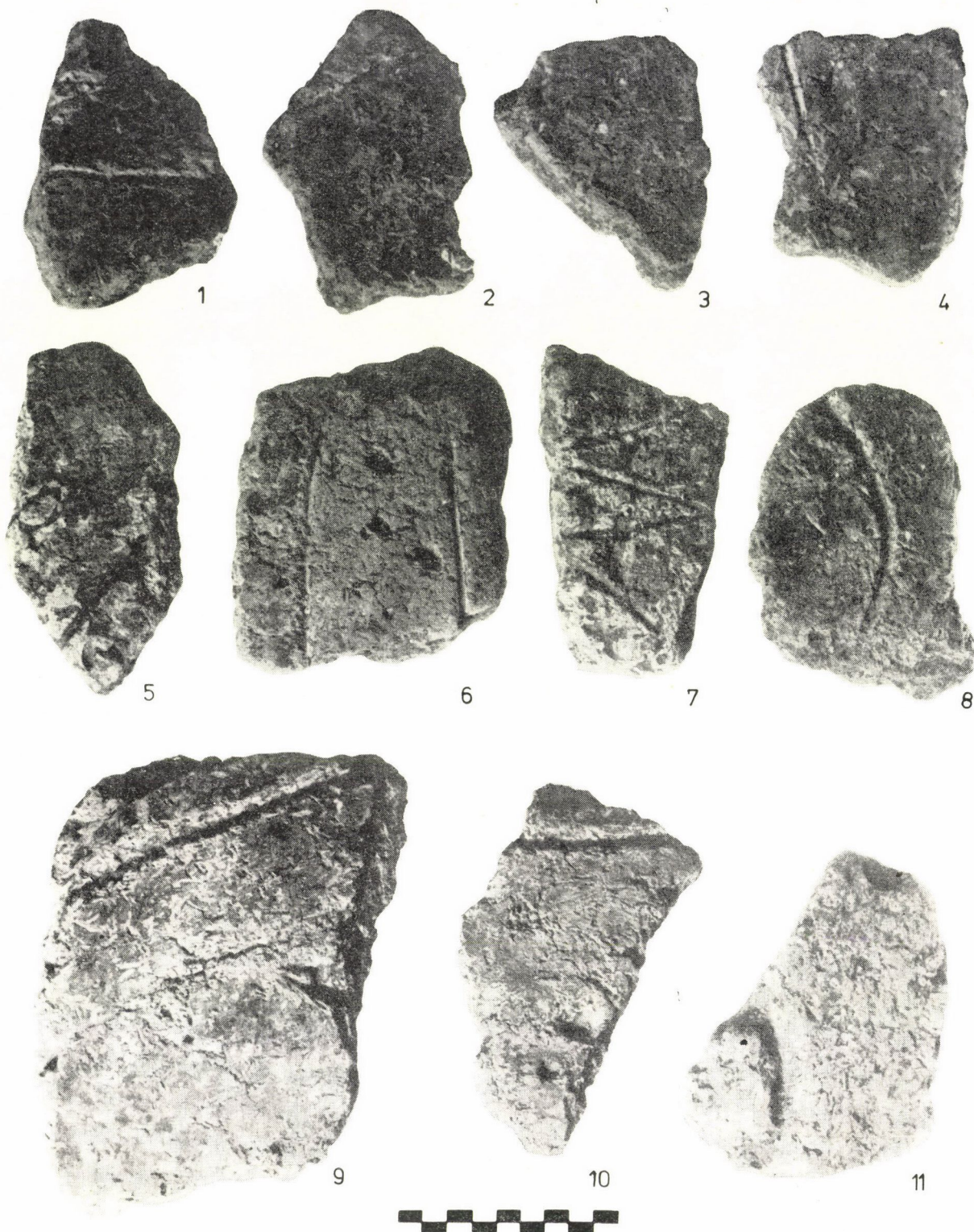
6

7

7. kép. Battonya-Vidpart. 1. ház: 4.; 2. ház: 1-3, 5-7.
Fig. 7. Bank of Battonya-Vid. House No.1: 4; House No.2: 1-3, 5-7.

8. kép. Battonya-Vidpart. Hombártöredékek az 1. házból
 Fig. 8. Bank of Battonya-Vid. Tankard sherd from House No.1.

Tápé-Lebőn a csoport korai leletei is előkerültek, amelyek alapján a Vinča B₁ szakasz a szakálhái csoporttal egykorúnak tekinthető, sőt, távolabbi, thessaliai kapcsolatok révén a csoport kialakulási időszaka feltehetően még a Dimini periódus kezdetéig is visszavezethető.¹³

Különleges lelet került elő az 1977-ben nyitott I. szelvényben, egy agyagkorong, rajta bekarcolt jeleket látunk. A tártárai táblácskákhoz képest — amelyeket közeli rokonainak tarthatunk — sokkal primitívebb kidolgozású, rajta nem meghatározható jelek, hanem többé-kevésbé elmosódott karcolások vannak. Formájában, kidolgozásában a mező négy részre osztásában mégis a 2. sz. tártárai táblácskához hasonlít leginkább, noha nem átfúrt, átfúrását csak megkezdték az egyik oldalon. Amint A. Falkenstein azokat,¹⁴ mi a battonyait másodlagosan átégettnek tartjuk, színe és állaga azért tér el minden más, a lelőhelyen talált cseréptől.

Súlyos hiányosság, hogy e táblát, ill. korongot objektumhoz nem tudjuk kötni, de úgy véljük, hogy a területen a bolygatás legfeljebb néhány nappal az ásatás előtt történt, és a feldúlt környezetben feltétlenül egy objektumhoz tartoztak a végső soron halomban talált leletek.

A tártárai táblácskák irodalma az első publikáció óta¹⁵ könyvtárnyi. Legutóbb és legalaposabban, az eddigi véleményeket rendszerezve Makkay J. foglalkozott velük.¹⁶ A szerény kidolgozású battonyai korong néhány vonatkozásban megerősíti azt, amit a most hivatkozott tanulmány állít. Mindenekelőtt újabb érv amellett, hogy a leletek Vinča-Tordos, és csakis Vinča-Tordos réteghez tartozhattak, hiszen a Vid-parton a Vinča A/B időszakon túl a legközelebbi leletek szkíta-koriak. Ezt a datálást tovább erősítik azok az analóg jelek, amelyek a battonyai lelethez már sokkal közelebb állnak,¹⁷ és amelyek a Vinča kultúra tordosi jelcsoportjában feltétlenül Vinča A—B₂ korúak.¹⁸

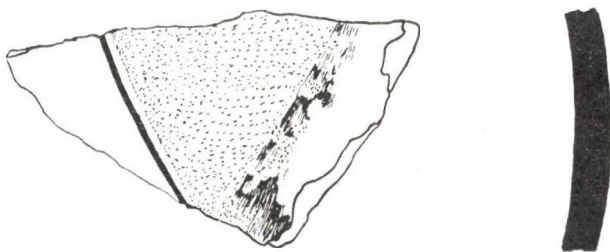
A battonyai korong mindamellett újabb, nem lebecsülhető adat a szakálhái csoport különleges déli, ill. erdélyi, vinčai kapcsolatai mellett.

A Vid-parti leletanyagban a bükki kultúra három szórványos töredékét találtuk meg, ami a Dél-Alföld középső neolitikumában szinte mindennaposnak mondható jelenség, hiszen a bükki importok — talán összefüggésben az obszidiánkereskedelemmel¹⁹ — igen messzi vidékre eljutottak, akár Erdélybe, ahol pl. Tordosról ismerünk számos töredéket,²⁰ akár a Bánságba, ahonnan több lelőhelyről is közölt leletek vannak.²¹ A lelőhelyünkön napvilágra került bükki töredékek bükki voltához semmi kétség sem fér,²² csupán egyetlen kérdés merülhet fel velük kapcsolatban, nevezetesen, hogy az a korai szakasz, amihez a Vid-parti telep időszakát számos más forrásból származó, mindenképpen döntő érv alapján kötni szeretnénk, kissé korábbi annál, amit jelen tudásunk szerint a bükki kultúra kezdeteként tarthatunk számon.²³ Az a lehetőség, hogy a bükki kultúra eredetét Délen keressük, természetesen fel sem merülhet, így arra vagyunk kényszerítve, hogy leleteinket egy adatnak lássuk a bükki kultúra kezdetének időben való kissé korábbra datálása mellett, tehát, hogy a bükki kultúra kezdetét esetleg a Vinča A/B váltása körülre, de feltétlenül legfeljebb Vinča B₁ kezdetére tételezzük.²⁴

9. kép. Battonya-Vidpart. Hombártöredék a 2. házból.
1 : 6

Fig. 9. Bank of Battonya-Vid. Tankard sherd from House No. 2. 1 : 6

10. kép. Battonya-Vidpart. Vörös alapon feketével festett szalagdiszes töredék. 1 : 2
Fig. 10. Bank of Battonya-Vid. Sherd with red base, black painted band decoration. 1 : 2

A szakálhái csoport meglehetősen kiterjedt területén az eddig közzétett leletanyagban alig találhatunk a korai szakaszra jellemző együtteseket, és azok is déli peremterületén fordulnak csak elő, főképpen Hódmezővásárhely-Szakálháton és Tápé-Lebőn. A Körösöktől északra fekvő lelőhelyeken általában a későbbi szakasz emlékei kerültek elő, közöttük a szakálhái csoportot követő, jórészt az abból kifejlődő tiszai kultúra számos elemét találjuk meg. Így pl. Dévaványa-Sártón,²⁵ Dévaványa-Simaszigeten,²⁶ ill. Kunszentmárton-Bohonya III. lelőhelyen.²⁷

A csoport belső fejlődése során az egyes kerámiaformák csak kis mértékben változnak, aránylag kevés új típus tűnik fel, vagy kerül ki a használatból, ezért az egyes fejlődési szakaszok stíluskritikai vizsgálattal csak nehezen választhatók el egymástól, sokkal jelentősebb az egyes típusok arányának változása a leletanyagban. A legáltalánosabban használt, ún. házi kerámia változik legkevésbé. Két fő típusa van, az egyik tárolóedény nyaka hengeres, a váll törésvonalánál szemközt két belülről kinyomott dudor ül (4. kép 8). Testük általában tojásdad. Kiegészíthető példányát sajnos nem találtuk. A másik tárolóedény típus ugyancsak hengeres nyakú, ebben az esetben a nyak jóval magasabb, az edény teste pedig a gömbhöz közelebb áll, noha még mindig tojásdad. Az edény felépítése, alakja a Battonya-Gödrösökben talált arcos edényekhez hasonlít, csak természetesen sokkal nagyobb méretű és durvább kidolgozású. Nyakukon, a vállra támaszkodóan két magas fül található, a nyak középrészén néha arcot is ábrázoltak.²⁸ Külön említendő, hogy égetés után az edény külső olda-

¹³ Trogmayer O., ŠtZ 17 (1969) 477.

¹⁴ Falkenstein, A., Germania 43 (1965) 269.

¹⁵ Vlása, N., Dacia 7 (1963) 485—.

¹⁶ Makkay J., MittArchInst 5 (1974/75) 13—.

¹⁷ Ua. Alba Regia 10 (1969) 19, 22, 23, 26, 28, 38. sz. jelek.

¹⁸ Uo. 13.

¹⁹ Roska M., ArchÉrt 49 (1936) 157.

²⁰ Méri I., ETIE Klny Kolozsvár 1942. 1—.

²¹ Garašanin M., RVM 6 (1957) 218, Popescu, D., MCA 2 (1956) 106.

²² Kalicz—Makkay 96, 97, 108. t.

²³ Uo. 47.

²⁴ Lichardus, J., MFMÉ 1969/2. 27.

²⁵ Korek J., FA 13 (1961) II. t. 3, 7.

²⁶ Kalicz—Makkay 161. t. 2—10.

²⁷ Uo. 149. t. 1—13.

²⁸ Banner J., Dolg 6 (1930) 20. kép.

lát újból betapasztották, ebbe széles szalagokat karcoltak, s ezeket a karcolt sávokat pasztózus vörös színnel befestették. E másodlagos tapasztás, rajta a vörös festéssel esetünkben a település leégése miatt jól megmaradt (8. 9. képek). A kisebb méretű, durva anyagú edények között a leggyakrabban előforduló típus a gömbszelet alakú tál, amely csak falvastagságában és az agyag minőségében különbözik a finoman kivitelezett, feketére fényezett, bekarcolt szalagokkal díszített tálaiktól (7. kép 3). További forma a tojásdad, behúzott peremű fazék, alacsonyabb és magasabb kivitelben egyaránt. Díszítésként gyakran találunk rajtuk két-két, esetleg négy-négy vízszintesen feltett, függőlegesen osztott bütyköt (7. kép 2, 7).

A fordított csonkakúp alakú tálat csak ebben a korai szakaszban találjuk meg (7. kép 4). Ugyanez a forma a szakálhái csoport Tápé-lebői településén is előkerült, a tell alsó rétegéből.²⁹

A finom, vékonyabb falú kerámia leggyakoribb típusa a félgömb, vagy gömbszelet alakú tál. Ez igen gyakran díszített, a csoportra általában jellemző, egymásba kapcsolódó, fekvő S alakú szalagokkal. Ezt a típust a névadó, hódmezővásárhely-szakálhái településen is megtalálhatjuk,³⁰ továbbá az imént már említett tápé-lebői ásatás anyagában.³¹

Szokás szerint a szalagok vörösek, a közöttük levő mezők feketére vagy szürkére fényezettek. Az edények belső oldala élénk fekete vagy szürke, szintén fényezett (4. kép 10, 12, 6. kép 1, 2, 6, 8, 13).

Egy másik típust jelentenek a korábban említett hombárokhoz hasonló alakú, de jóval kisebb méretű, igen finoman iszapolt agyagból készült hengeres nyakú, tojásdad testű edények, palackok. Nyakukon egymással szemben két könyökformában, szögletesen meghajlított fül ül. Ezek a darabokon már a vidparti leletek között is megtaláljuk a festést, a perem alatti és a vállon alkalmazott fekete sáv (ún. povádi típus) formájában (5. kép 11), így ezt a festéstípust a korábbi véleményekkel szemben korábbra kell datálnunk, ill. fel kell tételeznünk korábbi megjelenését,³² noha még a tiszapolgári kultúrában is megvan.³³

A legvékonyabb falú (alig 3–5 mm) edények félgömb, bomba vagy gömbszelet alakúak. Rajtuk díszítés csak a legritkább esetben található, anyaguk, a szinte porcelánfinom agyag, pengő hangjuk önmagukban is a legkésebb edényekké avatják ezeket. Színük vörös vagy fényezett fekete. Feltételezhetjük, hogy égő vörös színüket a település leégésekor kapták, más esetekben ui. csak a fekete szín található meg (7. kép 5–6).

A díszítések között a durvább edényeken gyakran találunk a szilmei csoportra jellemző díszeket,³⁴ hólyagos dudort, vízszintesen és függőlegesen feltett bordákat, amelyek beszürkálással, ill. ujjbenyomással díszítettek (4. kép 2, 3, 6, 8). Ezek a Dél-Alföld minden középső neolitikus lelőhelyén előfordulnak, nem is kis számban, így legalábbis kétséges, hogy egy önálló csoport, a szilmei jellemző jegyeit alkotnák. Sokkal valószínűbbnek tarthatjuk, hogy csupán korjelző szerepük van, a szakálhái csoportnak éppen úgy önálló motívumai, mint a területüktől messze fekvő, alig néhány lelőhely által képviselt szilmei csoportnak.³⁵

A bekarcolt, gyakran festett szalagdíszek a csoport legjellemzőbb jegyei, ezeket már a korai szakaszban is nagy mennyiségben találhatjuk meg. Sokkal ritkább a félgömb alakú edényeken látható, koncentrikus körök formájában felvitt szalagdísz (5. kép 8). A szalagokon a vincai kultúra hatására gyakran tüzeléseket is észrevehetünk (6. kép 9), a csoport más korai lelőhelyein is.³⁶ Ebben a szakaszban még gyakori, de később teljesen eltűnik az ugyancsak vincai hatásként bemutatott perem alatti ujjbenyomások sor (4. kép 1, 7. kép 7). Ezt Battonyán kívül csak Hódmezővásárhely-Szakálhátan találjuk meg.³⁷

Itt még kevesebb, de a csoport későbbi szakaszában rendkívül gyakran kerül majd elő a könyökben meghajlított karra emlékeztető fülképzés. Ennek déli eredetét bizonyítottan tekinthetjük,³⁸ sőt a Vidparton előkerült példányok közül kettő thessaliali párhuzamokra is emlékeztet.³⁹

A bekarcolt, széles zezzug minta csupán két töredéken került elő (6. kép 7, 9. kép).

Az edényfestés legáltalánosabb módját már említettük, a félgömb alakú tálaiknál, amely típuson ez a leggyakoribb. A fekete fényezett — vörös festett sávok mintán kívül fehér inkrusztációt (4. kép 9, 5. kép 1), továbbá sárga festést is alkalmaznak. Ez utóbbi pasztózus festés, az arcok edények arcán fedezhető fel, teljes összhangban a más lelőhelyeken előkerült későbbi arcok edények arcfestésével.

Egyetlen bichrom töredéket is találtunk, egy félgömbös edény egyik vörös sávján vörös alapon fekete sáv látható (10. kép), ami ismét csak bizonyíték a csoport rendkívül jelentős déli kapcsolatai mellett, noha a festés meglehetősen sokkal különbözőbb kronológiai jelentőséget nem tulajdoníthatunk.⁴⁰

A Battonya-Vidparton feltárt kis teleprészlet alapján igen valószínűnek tarthatjuk, hogy a szakálhái csoport a középső neolitikum kezdetén, a Vinča A/B váltásakor alakult ki, különlegesen erős déli kapcsolatokkal, amit a számos vincai, ill. vincai eredetű tárgy bizonyít. A Vidparti leletegyüttes a csoport korai szakaszára jellemző, noha mintakincsében, vagy akár az edényformák terén is, kevés olyan elemet találunk, amely a későbbi szakaszoktól alapvetően eltérne. Mindig eltérő viszont az egyes elemek gyakorisága az adott leletanyagban, a korai szakaszban még kimutathatóan kevesebb a fonatminta (a Vidparton összesen csak két töredéken került elő: 7. kép 15, 6. kép 1b), a kívülről tapasztott fazekak mintája meg elnagyoltabb, mint később lesz majd, a bekarcolt koncentrikus körök, ill. a hálóminta (5. kép 13) még lényegesen kevesebb, mint a későbbi szakaszokban. Az edénytípusok száma csekély, bár ezt feltehetően a kutatás hiányosságának is tarthatjuk. A fordított csonkakúp alakú tál az a ritka forma, ami kizárólagosan a korai szakaszra jellemző (6. kép 4), a különleges típusú arcok edény mellett.

A szakálhái csoport egyes szakaszainak egymástól való pontos elhatárolásakor ezt mind figyelembe kell majd vennünk, és feltétlenül statisztikai vizsgálatok kellenek majd ahhoz, hogy a „sűrűbb”, ill. „ritkább” jelzőket pontos arányszámokkal váltsuk majd fel.

G. Szénászký Júlia

²⁹ Trogmayer O., MFME 1957. XV. t. 15.

³⁰ Kalicz—Makkay 154. t. 2.

³¹ Trogmayer O., MFME 1957. XI. t. 3.

³² Korek J., MFME 1966/67) 2. 16.

³³ Goldman Gy., ArchÉrt 104 (1977) 7. kép 11.

³⁴ Kutzián I., AAu 40 (1966) 260.

³⁵ Kalicz—Makkay 49—.

³⁶ Kalicz—Makkay 157. t. 17—18, 21—23, Trogmayer O., MFME 1957. V. t. 27, 32, XI. t. 33.

³⁷ Kalicz—Makkay 160. t. 13.

³⁸ Todorović, I.—Čermanović, A., Banjica. (Beograd 1961) XVIII. t. 2, 7, XIX. t. 1.

³⁹ Schachermayr, F., Die ältesten Kulturen Griechenlands. (Stuttgart 1955) 132.

⁴⁰ Rodden, R. J., Balkan Studies 5 (1964) 122; Weinberg, S. S., The Stone Age in the Aegean. CAH I/X. Cambridge 1965. 40.

Summary

Excavations of recent years have proven that the settlement made of the Szakálhát group is close to the Tisza Culture from that respect also which can be found at the one stratum settlements reflecting short inhabitation near the several metre level thick tells too. According to our observations near Battonya the central, presumably more significant settlement is surrounded by settlements populated only for a short time. Such sites are the banks of Battonya-Vid and the stream Száraz. There were two rescue excavations conducted there. The first involved the excavation of the detail of a house disturbed by canalization (Fig. 4: 1, 4, 5, 7, 10, 11, 13–13). The second excavation brought the second house to light (Fig. 2). This was burnt down burying its full furnishings underneath. Thus we could observe that the loom could have been standing in the southern side of the house since this was where several loom weights were found, furthermore a large plastered central storage tankard in the northwest corner. There were many clay balls of 6–8 cm diameter in the eastern side of the house. Section I was excavated at the same time where a large object was ploed apiece a few days before the excavation, thus only the connection of finds could be determined here.

The settlement was very little near the banks of the stream Száraz which was thickly populated during the Neolithic on a smaller knoll. The village burnt down and the population presumably settled elsewhere after the holocaust. Thus we excavated the monuments of a short period, a closed pottery find came to light which provided to limit a narrower period within the Middle Neolithic in the south-eastern part of the Great Plain. In our opinion this short period represents the development of the Szakálhát group, namely the early phase of the group.

This type of pottery was found in the lowest level of the tell at the Battonya-Parázs farm near the banks of the Vid. We shall attempt to prove the early dating according to the imports found here. A few pieces of the Vinča find are very important from this respect (Fig. 5: 5; Fig. 4: 1, 7; Fig. 7). A four legged vessel represents the characteristics of the Szakálhát group which is of Vinča⁹ in shape but ornamented in Szakálhát style. Among others according to these finds the beginning of the Szakálhát group may reach back to the beginnings of the Vinča B period.

A special find came to light in Section I opened in 1977; a clay disc with scratched in signs. Comparing it to the Tartarian tablets, closely related to our disc, the scratchings are more or less faded with less workmanship, and the fourfold division of the field however, is most similar to the No. 2 Tartarian tablet, although it is not bored through, the boring was only begun on the other side. Since we consider these secondarily burnt-through A. Falkenstein¹⁴ is of the same opinion about the Tartarians. Their colour and consistency differs from all other sherds found at the site due to the burning. The Bükk finds found here allow the presumption that the Bükk Culture had already flourished at the time of the beginning of the Vinča B period.

The monuments of the early period are found only at a few sites, mainly at the southern bordering areas as Hódmezővásárhely, Gorzsa, Tápe and Lebő in the up to now published find material of the Szakálhát group. Along the internal development of the group the individual pottery shapes change only slightly, relatively few new types crop up or get discontinued, thus the individual progress phases can only be differentiated by stylistic review with great difficulty; the change of the ratio among the individual types is much more significant in the find material.

Storage vessels occur in two variations, both are egg-shaped but one is taller with a short neck, the other is more globular with a tall neck. This latter one was newly patched after firing where the scratched in lanes were painted red (Fig. 8, 9).

A vessel of upside down cone-frustum type shape was found only in this early period (Fig. 7: 4). The egg-shape drawn in edged pot belongs to the rough pottery as well. The most frequent type of thinner walled, fine pottery is the semiglobular spherical segment shaped dish which is quite frequent in the group, decorated with red painted bands (Fig. 4: 10, 12; Fig. 6: 2, 6, 8, 13). A very characteristic vessel is a bottle of egg shape with a cylindrical neck adorned with two elbow-bent handles.

According to the small settlement portion excavated at the banks of Battonya-Vid we may consider the development of the Szakálhát group at the beginning of the middle Neolithic around the change of Vinča A to B with especially strong southern connections possible

J. G. Szénászký

PÉCS-JAKABHEGY

Előzetes jelentés az 1976–77. évi ásatásokról

Pécsről északnyugatra, tőle légvonalban mintegy 6–7 km távolságra emelkedik a Nyugati-Mecsek legmagasabb csúcsa, a *Jakabhegy* (602 m tszf. magassággal). Régészeti lelőhelyként 1871 óta ismeretes: a sáncokkal körülvett földvárat ekkor írták le először és korát „réz- vagy vaskori”-nak határozták meg.¹ Később az itt előkerült szőrványos leletek alapján többször említették a lelőhelyet, vázlatos térképet is közöltek a földvárról és a mellette levő halomsírmézőről, melyet általában a koravaskori hallstatti kultúrához és az illyr néphez kötöttek.²

Az első régészeti feltárást a Jakabhegyen 1947–1948-ban végezte Török Gyula, melynek eredményeiről az *Archaeologiai Értesítő* lapjain számolt be.³ Az itteni halomsírok közül kilencet (1–2., 24., 36–37., 75–76., 101–102. sz. tumulusok) tárt fel, melyek leletanyaga – további kutatások híján – ma is igen fontos a Kárpát-medence korai vaskorának kutatásában; elsősorban a tumulus-temetkezésekben előkerült preszkíta vagy thrákkimmer-típusú lőszerszámok és a tőrmarkolat szerepel gyakran a szakirodalomban.⁴

A Mecsek-vidéki Intéző Bizottság anyagi támogatásával 1976-ban vált lehetővé a régészeti feltárások folytatása a Jakabhegyen.⁵ 1976–77-ben további 16 tumulus (3–10., 15–21. és 1/C. halmok) feltárását, valamint a lelőhely teljes felmérést és topográfiai vizsgálatát végeztük el. E munkák eredményeképpen az alábbi korszakok emlékanyagát ismerjük jelenleg a Jakabhegyről:

1. A későbronzkori urnamezős kultúra települése

A nagyobbbrészt perm-kori vöröshomokkőből álló és ÉNy–DK irányban hosszan elnyúló Jakabhegy minden oldalról meredek lejtőkkel csatlakozik a Nyugati-Mecsek mély völgyeihez, sőt a déli és a délnyugati oldalon meredek, szakkadékos sziklafalak teszik szinte megközelíthetetlené a hegyet. Magas fennsíkjának nagyjá-

ból a középső részén találtuk meg az urnamezős kultúra településének nyomait: a telep a lapos hegytető vonalát követi (1. kép).

A későbronzkori telep keleti széle a korai vaskorban épült földvár középső részén húzódhat, mivel itt is és a földvár egész nyugati felében találhatók a felszínen későbronzkori cserepek. 1976-ban ezen a területen, az ásatási tábor építésekor, az 1950-es években végzett földmunkák által megbolygatott földben is nagy számban kerültek elő ilyen korú edénytöredékek és kiegészíthető edények (2. kép 1–2). A földvár sáncainak földjében ugyancsak sok a későbronzkori cserép, de a település centruma a koravaskori földvártól nyugatra lehetett, ahol a Ha C időszak halomsírait is találjuk.

A sánchoz közelebb eső halomsír-csoportban 15 tumulust tártunk fel, míg a tőle távolabb levő csoportban egyet: mindegyik halom földjében, sőt alattuk, az ásatási szelvényben is megtaláltuk ennek a későbronzkori telepnek a leleteit és objektumait (hasonlóképpen az 1947–48. évi ásatásokhoz, amelyek ugyanebben a sánchoz közelebb eső halomcsoportban folytak).⁶

A 10., 15–17., 20. és 1/C halmok alatt az egykori járószintet keresve megtaláltuk az urnamezős kultúra települési rétegének részleteit, valamint paticsokkal, cserepekkel és házfalomladrékokkal jelzett szemétdombjainak maradványait. A 18., 20. és 1/C halmok alatt a talajba 30–95 cm-re mélyedő hulladékgödrök kerültek elő, míg az 1/C. és a 6. tumulus területén egy-egy tapasztott tűzhelyet is találtunk 2 cölöplyukkal (13. kép); a tűzhelyek tapasztásában durva, tagolt bordadiszkes későbronzkori edények töredékei voltak.

E korszak településének jellemző leletei a következők:

- szélesen kihajló peremű mély tál (2. kép 2);
- szűknyakú, csónkakúpos aljú fazék (2. kép 1);
- durva, kétfülű fazék (2. kép 3);
- tagolt bordával díszített, hordó alakú fazekak és töredékeik (3. kép 4);
- lapos bütyökfogóval ellátott tárolóedények és kis, bütyökdiszes bögrék töredékei (3. kép 1–2, 5);
- szélesen kihajló peremű, hengeres nyakú nagy edények, peremük kannelurázott vagy sikozott (3. kép 6, 4. kép 1 és 8);
- magasra felhúzott fülű bögrék;
- félgömbös formájú csészék;
- hengeresnyakú, kétfülű kis edények, hasukon kannelurázással vagy turbántekercses díszítéssel (2. kép 4, 3. kép 3);
- behúzott peremű tálak, peremükön sikozással vagy turbántekercses díszítéssel (4. kép 3–7).

Néhány orsógomb, bronzöntésből származó salakok, bronzbaltatöredék és töredékes bronztűk tartoznak még a település leletei közé.

A jakabhegyi emlékanyaghoz leginkább a Pécs-várad–Aranyhegyen feltárt település⁷ és a Mohács–Csele patak lelőhelyéről ismert kerámiaanyag⁸ hasonlít.

¹ Horváth A., AK 8 (1871) 61–62.; *Ua.*, ArchÉrt 12 (1878) 189–190. (részletesebb leírással)

² Tompa F., BRGK 24/25 (1934/35) 106., 109.; *Ua.*, A Dunántúl őstörténelme. Pannonia (1935) 9–10. sz.; Szabó P. Z., FrK 63 (1935) 405–406.; Gosztönyi Gy., Technika 1946/1 1–2.

³ Török Gy., ArchÉrt 77 (1950) 4–9.

⁴ Podborský, V., AR 19 (1967) 200–203., 214., 60. (9.) kép, 62. (11.) kép 3.; *Ua.*, Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit. (Brno 1970) 151–154., 166–169., 25. kép 3.; Kossack, G., Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. RGF 20 (1954) 52., 107., 14. t. 6.; *Ua.*, JRGZ 1 (1954) 137., 10. és 14. kép 1.; *Gazdapusztai Gy.*, Acta Arch Hung 19 (1967) 318–319., XXXIII–XXXIV. t.; Hencken, H., Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans. American School of Prehistoric Research, Bulletin 23 (Cambridge, Mass. 1968) II. 525.; Powell, T. G. E., PPS 42 (1976) 5., 7.; Тереножкин, А. И., Киммерийцы. (Kiev 1976) 121–122., 74. kép 5.

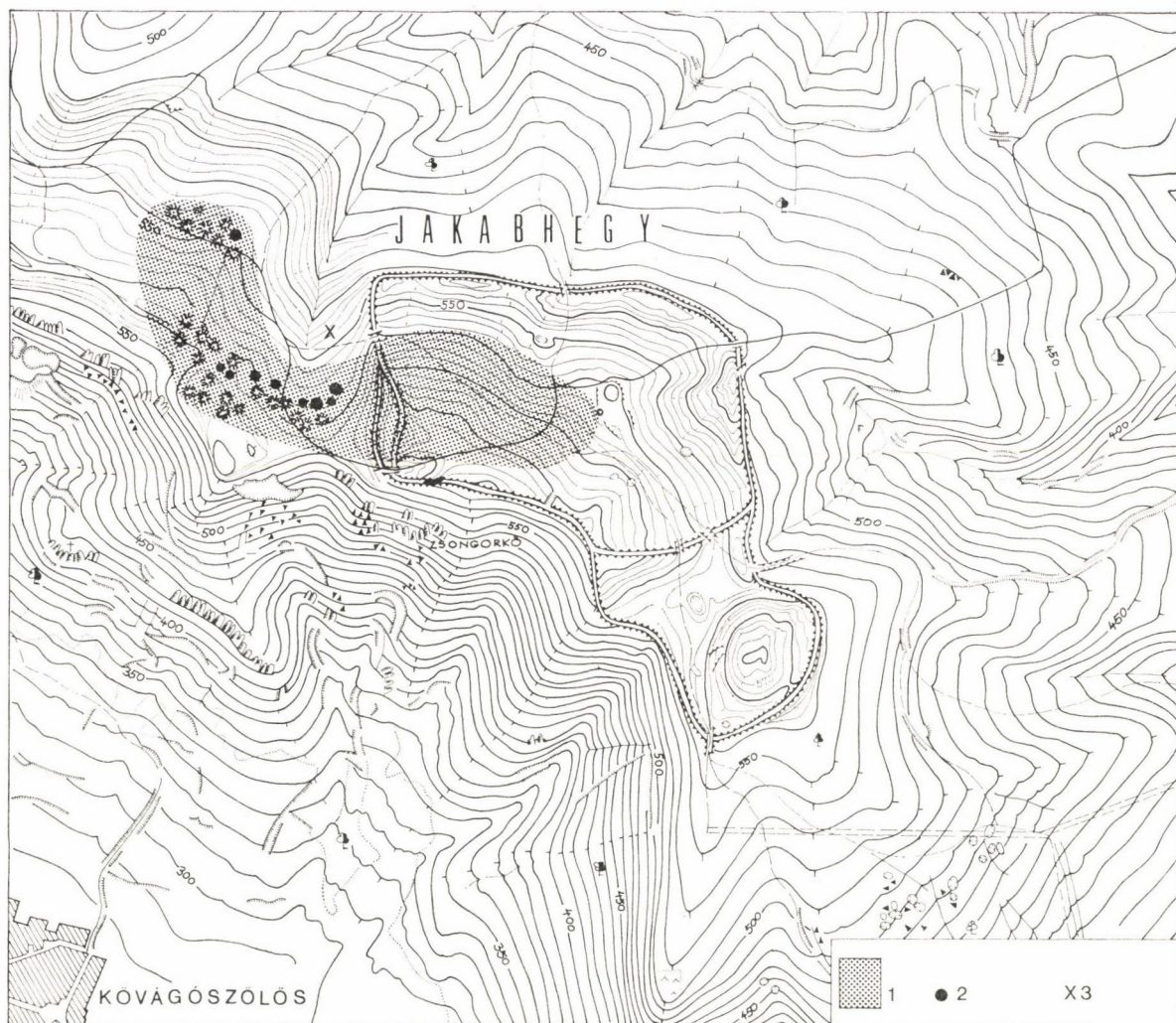
⁵ Horváth László, a nagykanizsai Thúry György Múzeum részlege munkatársként rövid ideig részt vett mindkét ásatási szezon munkájában.

⁶ Török Gy., ArchÉrt 77 (1950) 4.

⁷ Dombay J., JPMÉ (1958) 53–102., IV–XLIII. t.

⁸ Kőszegi F., Acta ArchHung 12 (1960) 137–167., LXXVII–LXXIX. t. – ugyanitt lásd a korai urnamezős kultúrára vonatkozó további adatokat.

1. kép. Pécs-Jakabhegy. 1. későbronzkori telep, 2. feltárt halomsír, 3. a bronz kincslet helye
Abb. 1. Pécs-Jakabhegy. 1. spätbronzezeitliche Siedlung, 2. erschlossenes Hügelgrab, 3. Stelle des Hortfundes

A Drávától délre eső területeken Virovitica, Sirova Katalena,⁹ a Dunántúl északabbi vidékéről pedig Erdőliget,¹⁰ Magyaralmás,¹¹ Lengyel és Nagyberki-Szalacska¹² lelőhelyek kapcsolhatók az általunk ismert leletekhez. Ilyenformán a Jakabhegy legkorábbi (erődítés nélküli) települése a dunántúli urnamezős kultúra régebbi szakaszához (Velatitz-Vál I) köthető és kronológiailag a Ha A periódus első felébe sorolható.¹³

Szintén az urnamezős kultúrához köthető az a bronz kincslet, amely a telep szélén, a koravaskori

halomsírmezőtől északra került elő 1976-ban.¹⁴ A késő-bronzkori telephez tartozó temető helyét még nem ismerjük.

2. A korai Hallstatt-kultúra erődített települése : a földvár

Az urnamezős kultúra településének pusztulása után, részben annak területén épült a korai vaskorban a sáncokkal övezett földvár a Jakabhegy fennsíkjának legmagasabb részén. A magas, kiváló stratégiai helyzetű lapos hegytető rendkívül alkalmas lehetett erődített település építésére. A sánc különböző pontjairól nyugat, dél és délkelet felé messzi áttekinthető a vidék: belátható a Bakonya-Kövágótöttös-Kövágószőlős-Cserkút falvak vonalán a Dráva felé húzódó síkság, a síklósi domboson épült falvak és a Szársomlyó-hegy, Pécs egész területe, sőt Komló és a Zengő is a Keleti-Mecsekben.

Maga a földvár két részből áll: a nagyobbik vár kb. 800 m hosszú és 500 m széles területen fekszik. Ehhez délkeletről egy patkó alakú sánc csatlakozik, amely egy magas sziklacsúcsot vesz körül. Ennek a kisebbik várnak, az ún. fellegrvárnak a mérete 550 × 250 m (1. kép).

¹⁴ A kincslet feldolgozását Horváth László fogja elvégezni.

⁹ Vinski-Gasparini, K., Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien. (Zadar 1973) 196–198., 7–11., 14–16. t.

¹⁰ Kőszegi F., Acta ArchHung 9 (1959) 289–298.

¹¹ F. Petres É., Acta ArchHung 9 (1959) 299–314.

¹² Patek E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. AH 44 (Bp. 1968) 58–60.

¹³ A dunántúli korai urnamezős kultúrára vonatkozó fontosabb irodalom: F. Petres É., Acta ArchHung 9 (1959) 299–314.; Ua., Alba Regia 1 (1960) 17–42.; Kőszegi F., Acta ArchHung 9 (1959) 289–298.; Ua., Acta ArchHung 12 (1960) 137–167.; Ua., Alba Regia 2–3 (1961–62) 25–31.; Ua., BpR 22 (1971) 62–73.; Patek E., BpR 18 (1958) 414–418.; Ua., AH 44 (1968) 15–21., 76–77.

2. kép. Pécs-Jakabhegy. Az urnamezős kultúra településének leletei a földvár belsejéből (1–2), az 1/C. halom alatti későbronzkori rétegből (3) és a 20. tumulus földjéből (4)

Abb. 2. Pécs-Jakabhegy. Die Siedlungsfunde der Urnenfelderkultur aus dem Inneren des Burgwalles (1–2), aus der unter dem Hügel 1/C befindlichen spätbronzezeitlichen Schicht (3) und aus der Erde des 20. Tumulus (4)

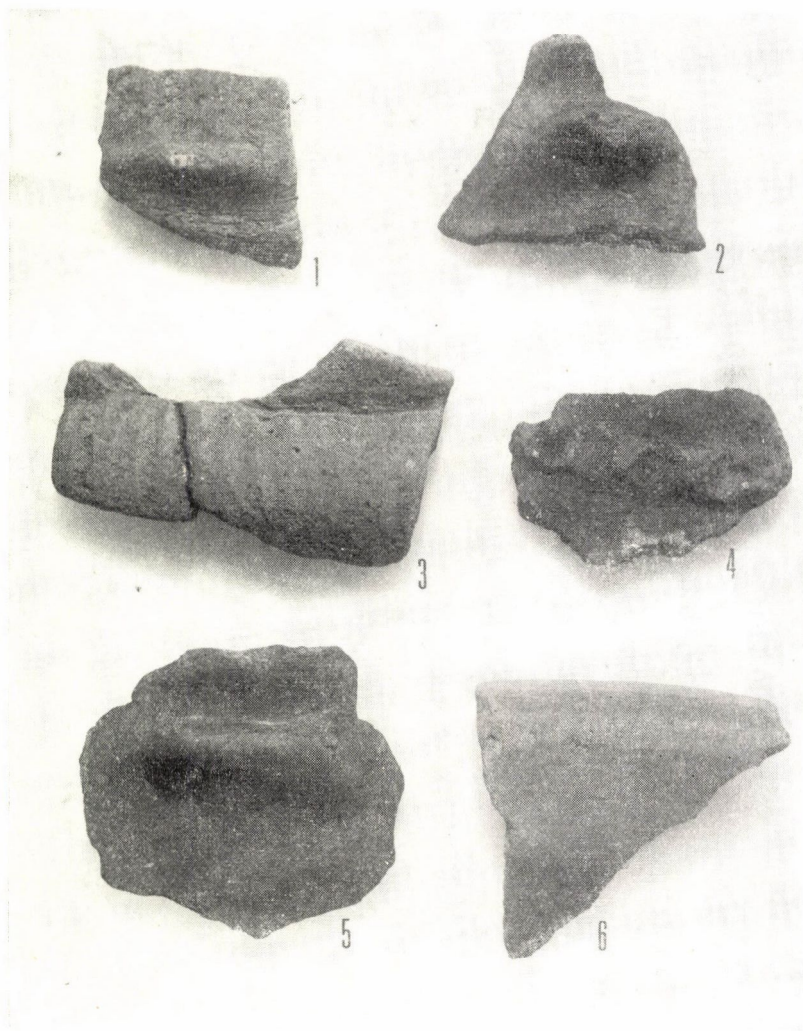
Az erődített település dél és délnyugat felől szinte megközelíthetetlen, mert itt a hegy szakadékos sziklafala védi; ezért ezen az oldalon a sánc csak 1,5–2,5 m magas. Átlag 2 m magas a földvár két részét elválasztó belső sánc is, míg a keleti, nyugati és északi oldalon 4–6 m-es sáncok övezik az erődített telepet (itt helyenként a sáncok a 8–10 métert is elérik, de a külső oldalon ennél sokkal magasabbnak tűnnek, mivel a sáncokat a hegy meredek lejtőjének a peremére építették).¹⁵ A földvár nyugati, a halomsírmező felé eső oldalán egy 6–8 m

magas elősánc is húzódik, amely az első erődítésnél később létesülhetett, mert ráépült két, félkör alakban az eredeti sánchoz csatlakozó őrtoronymaradványra. Az elősánc építésének idejét nem ismerjük, mivel átvágása még nem történt meg. A sáncok részben kőből épültek: szerkezetük az erdei utak által átvágott szakaszoknál látható.

Két kapu maradványai ismerhetők fel: az egyik kapu a délnyugati sarkon volt, ahol a magas sánc ráfut a déli szakadékos hegyoldalra. A másik a fellegvár délkeleti sarkán lehetett; itt a keleti sánc bekanyarodik és egy szakaszon párhuzamosan fut a déli sánc keleti végével. Egyik kapu szerkezetét és védőművét sem ismerjük még, feltárásuk a további ásatások feladata.

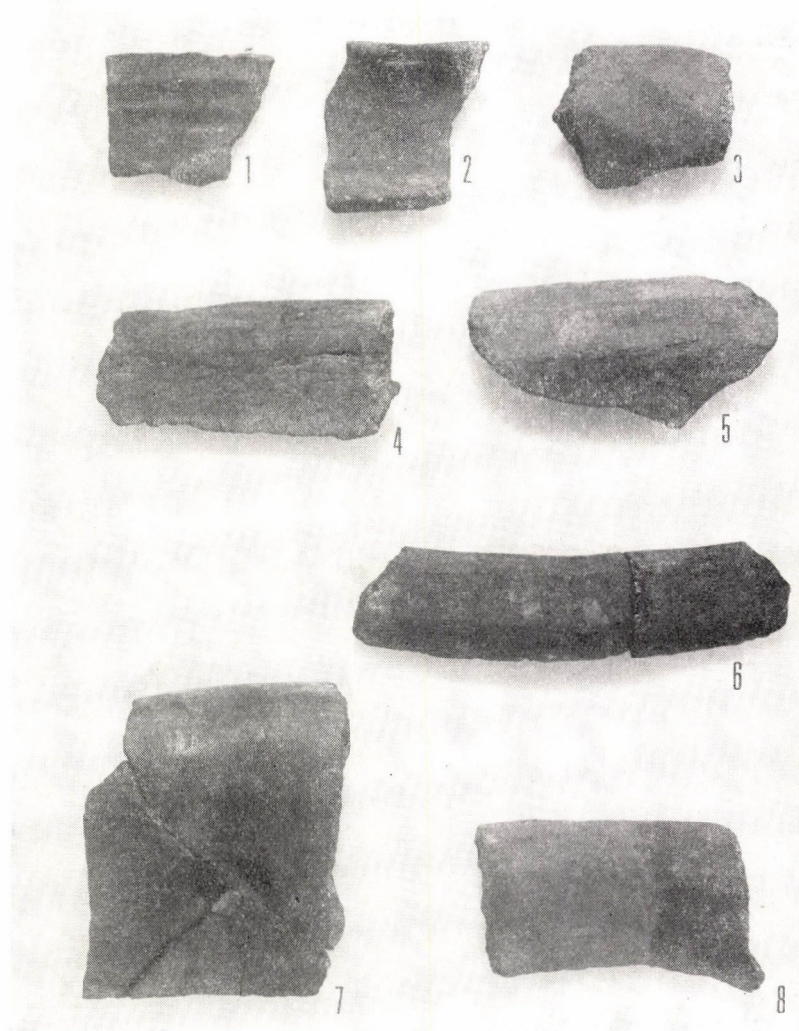
¹⁵ Török Gyula sáncátvágásai azt mutatták, hogy a földvár sáncait két szakaszban építették fel (ArchÉrt 77 (1950) 4).

3. kép. Pécs-Jakabhegy. A 10. tumulus földjéből való későbronzkori cserepek

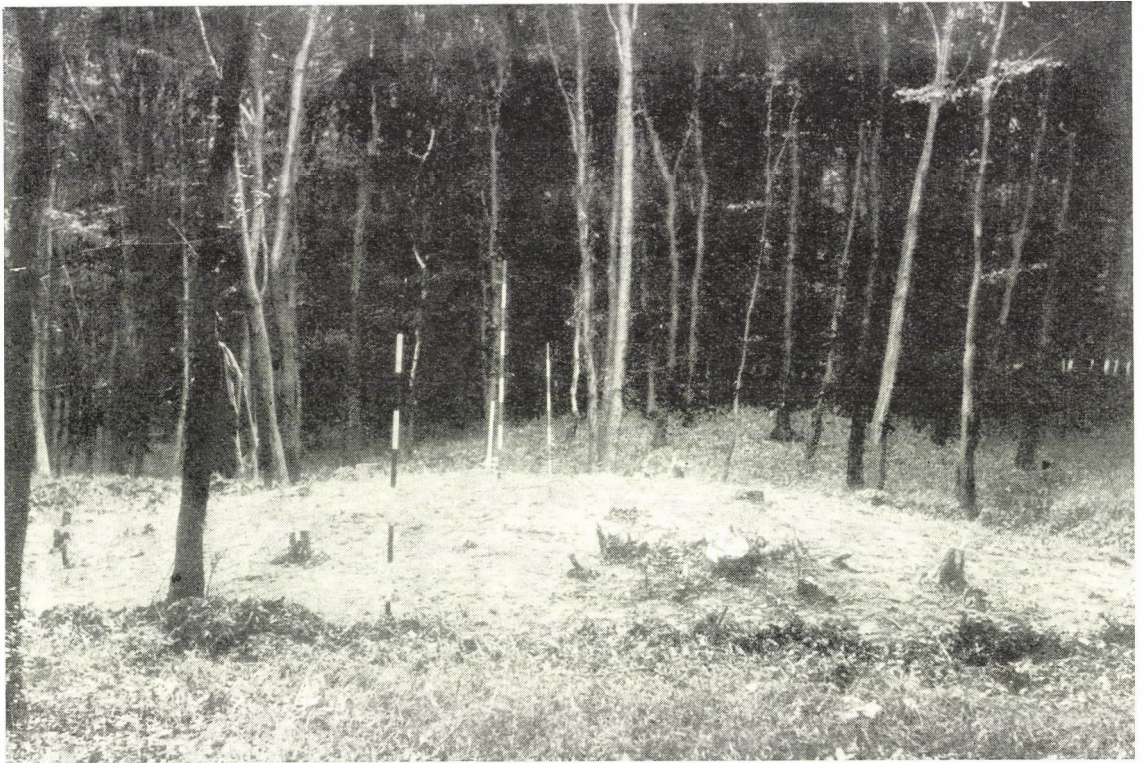
Abb. 3. Pécs-Jakabhegy. Spätbronzezeitliche Scherben aus der Erde des 10. Tumulus

4. kép. Pécs-Jakabhegy. A 10. tumulus földjéből való későbronzkori cserepek

Abb. 4. Pécs-Jakabhegy. Spätbronzezeitliche Scherben aus der Erde des 10. Tumulus

5. kép. Pécs-Jakabhegy. A halomsírmező képe
Abb. 5. Pécs-Jakabhegy. Bild des Hügelgräberfeldes

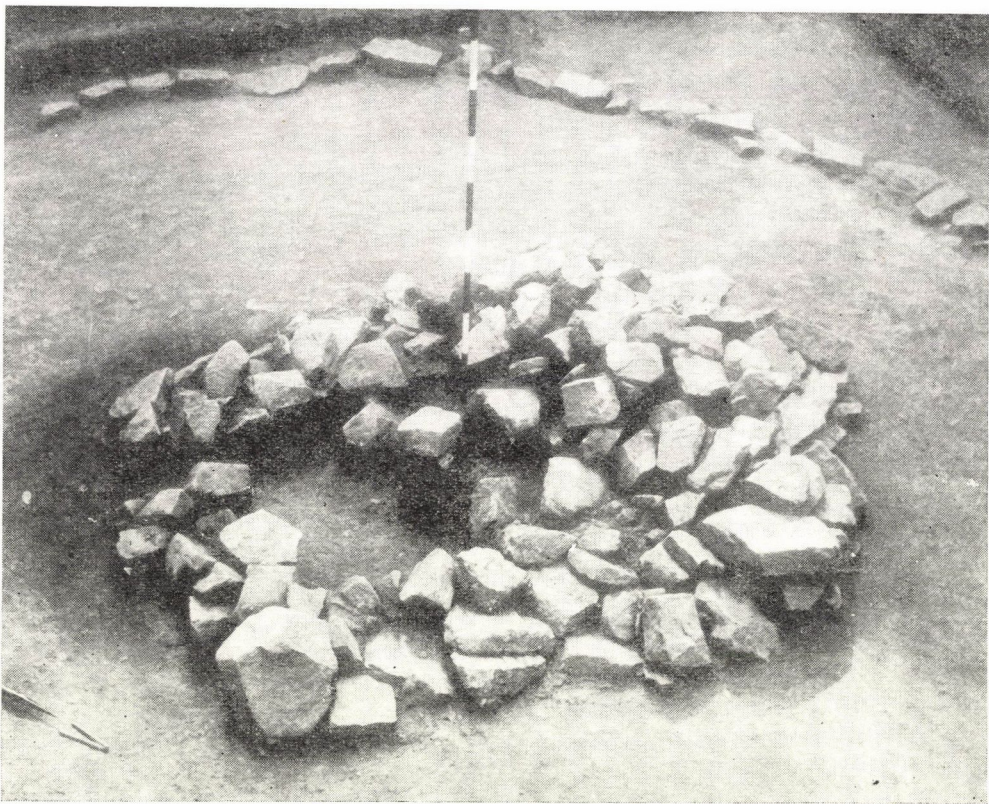

6. kép. Pécs-Jakabhegy. A 10. és 6. tumulus alatti kőkör és sírgödör
Abb. 6. Pécs-Jakabhegy. Steinkranz und Grabgrube unter dem 10. und 6. Tumulus

7. kép. Pécs-Jakabhegy. A 6. tumulus alatti kőgyűrű és sírkamra
 Abb. 7. Pécs-Jakabhegy. Steinkranz und Steinkammer unter dem 6. Tumulus

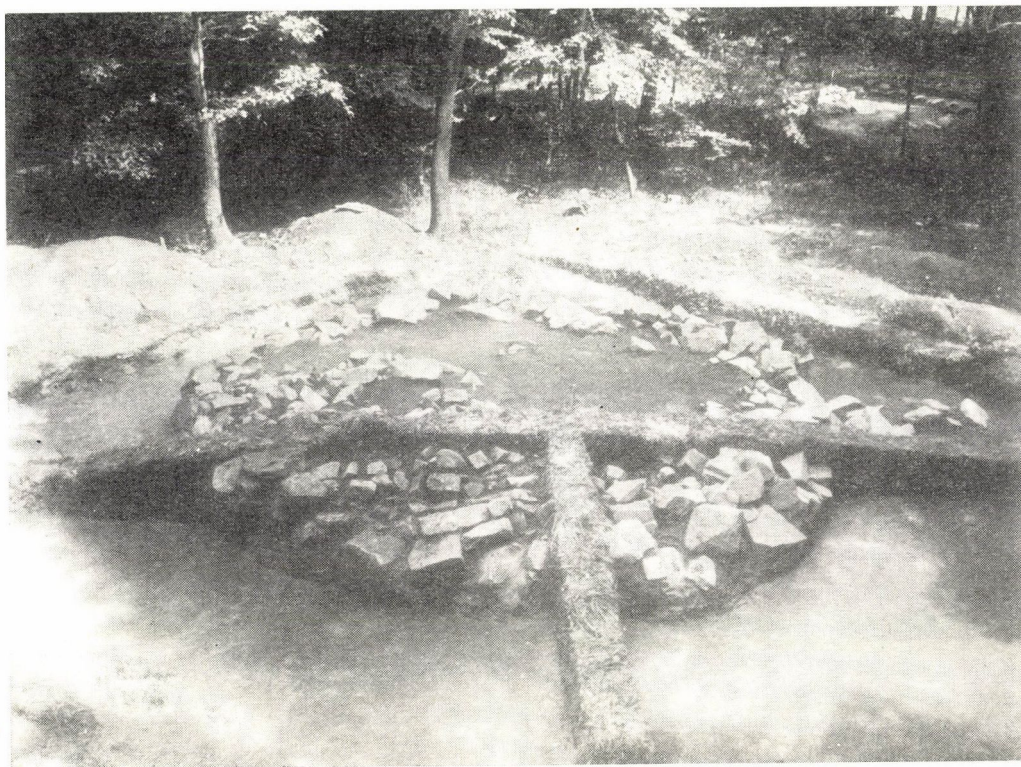

8. kép. Pécs-Jakabhegy. Kőkamra a 6. tumulus alatt
 Abb. 8. Pécs-Jakabhegy. Steinkammer unter dem 6. Tumulus

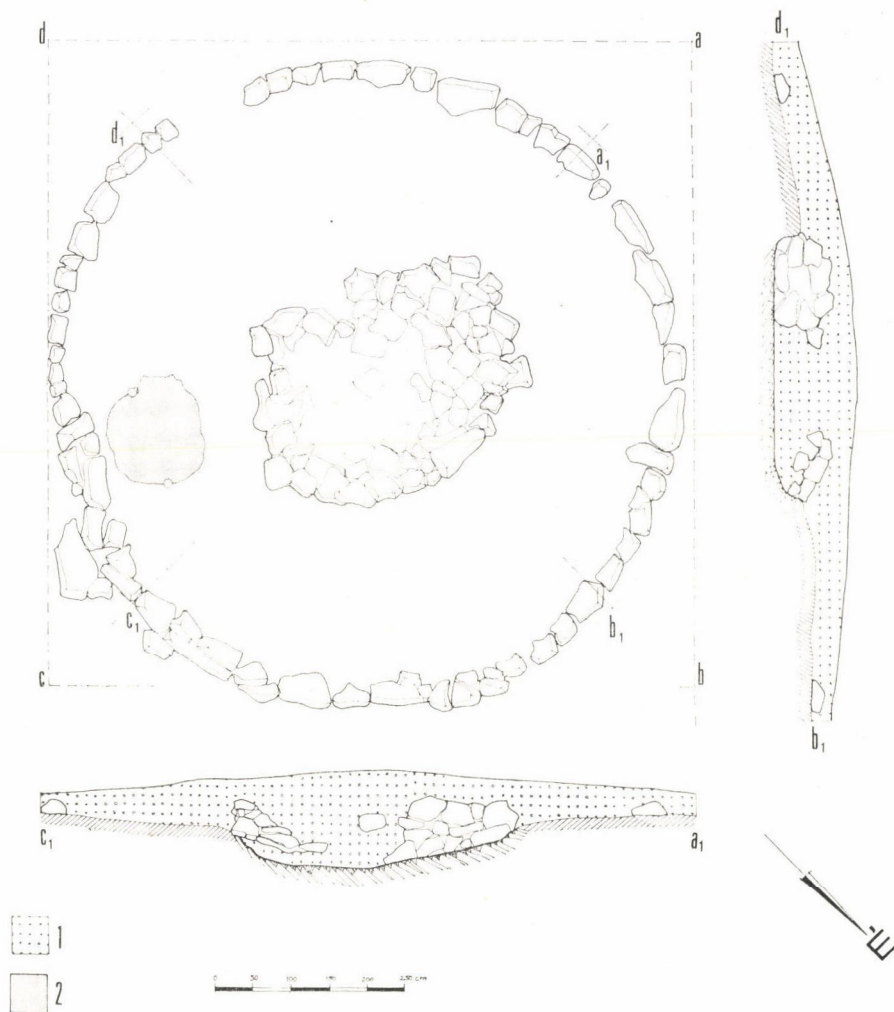

9. kép. Pécs-Jakabhegy. A 15. tumulus kőköre és sírkamrája
 Abb. 9. Pécs-Jakabhegy. Steinkranz und Steinkammer des 15. Tumulus

10. kép. Pécs-Jakabhegy. A 16. tumulus alatti kőszervezet
 Abb. 10. Pécs-Jakabhegy. Steinkonstruktion unter dem 16. Tumulus

11. kép. Pécs-Jakabhegy. A 6. tumulus kőszerkezetének és metszeteinek rajza. 1. A halom felhordott földje, 2. Késő-bronzkori tűzhely
Abb. 11. Pécs-Jakabhegy. Zeichnung der Steinkonstruktion und der Schnitte des 6. Tumulus. 1. die Aufschüttungserde des Hügels, 2. spätbronzezeitlicher Feuerstelle

A földvár építésének és használatának idejét sem ismerjük pontosan. A sáncban található későbronzkori cserepek tanúsága szerint az urnevezős kultúra településének megszűnése után épülhetett, és első építési periódusa a halomsírok keletkezésének idejével lehet azonos: a nagyobbik földvár belsejéből az 1950-es években végzett földmunkák alkalmával a halomsírok kerámiaanyagához hasonló, szórványos edénytöredékek kerültek be a Janus Pannonius Múzeumba.

3. A korai Hallstatt-kultúra halomsírai

A földvártól nyugatra 100–150 m távolságra kezdődik a kb. 300 tumulusból álló halomsírmező (a temetőben levő feltáratlan halmok számát nem lehet pontosan meghatározni, mert több halom alig vagy egyáltalán nem vehető észre az erdőben, annyira lekopott). A tumulusok között egyaránt vannak 1–1,5 és 3–4 m magasak is (5. kép).

A halmok két nagy csoportban helyezkednek el: a nagyobbik csoport a földvár sáncainak közelében kezdődik és Ny-ÉNy-i irányban, keskeny sávban húzódik a hegy déli, szakadékos pereméig. Ebben a csoportban végezte feltárásait (összesen 9 halomét) 1947–48-ban Török Gyula, 1976–77-ben pedig további 15 tumulust

tártunk fel itt. A kisebbik halomcsoport innét 150–200 m távolságra kezdődik, itt 1977-ben egy tumulus (1/C.) feltárására került sor (1. kép).

Az 1976–77. évi ásatások során feltárt halomsírok közül a következőket ismertetjük röviden:

4. *tumulus*: relatív magassága 2,5 m, átmérője 15 m. A halom alatt az egykori járósíntre rakott, 10 m átmérőjű, széles és magas kőgyűrű volt, amelynek közepén 3,3×2,6 m-es nagyságú, 15–20 cm vastag, szabálytalan alakú rétegben került elő a halotti máglya maradványa. A hamus és faszenes réteg közepén egy csomóban találtuk a kalcinált csontokat, valamint a következő mellékleteket:

1. — kis talpgyűrűn álló, turbántekercses peremű tál (15. kép 3); 2. — szürkésbarna színű, turbántekercses peremű tál (15. kép 2); 3. — csőtálas, turbántekercses peremű tál, pereme alatt átfúrt bütyök, belsejében besimított csigavonaldísz (15. kép 5); 4. feketén fényezett, magasra felhúzott fülű csésze; 5. — kis bronzpityke 2 átfúrással.

6. *tumulus*: 75–80 cm relatív magasságú, 12 m átmérőjű halom. Alatta az egykori járósíntre lerakott, egy sor lapos kőből álló, 8,5 m átmérőjű kőkört találtunk. Ennek déli oldalán 1 m-es szakaszon hiányoztak a kővek, s így módon jelképes bejárata jött létre a sír

területének. A kőkör közepén egy DK–ÉNy irányú, 3,75 m hosszú, kőből rakott sírkamra omladéka volt, amelynek középső részét bolygatott állapotban találtuk (7–8. és 11. kép). A téglalap alaprajzú, északnyugati végén félkör alakban záródó sírkamra alatt hasonló formájú és méretű sírgödör volt, amelyet részben a sziklás altalajba vágtak (13. kép). A sírgödör északnyugati fele érintetlen volt, és itt a következő leleteket találtuk:

1. — magasra felhúzott fülű, omphalosos bögre; benne és körülötte a sírfenéken szétszórt, hamuval és faszénnel összekevert kalcinált csontok voltak (14. kép 2); 2. — világosbarna színű, alacsony urna egy füllel; hasán kannelurázás, nyakvonalán sraffozott háromszögekből álló díszítés (14. kép 1); 3. — szürke, magasnyakú urna, hasán kanneluradisz (14. kép 4); 4. — 2 db füles bronzgomb, lószerszámdisz (16. kép 3, 5); 5. — két turbántekereses peremű tál töredékei; 6. — félgömbös formájú kis csésze darabjai.

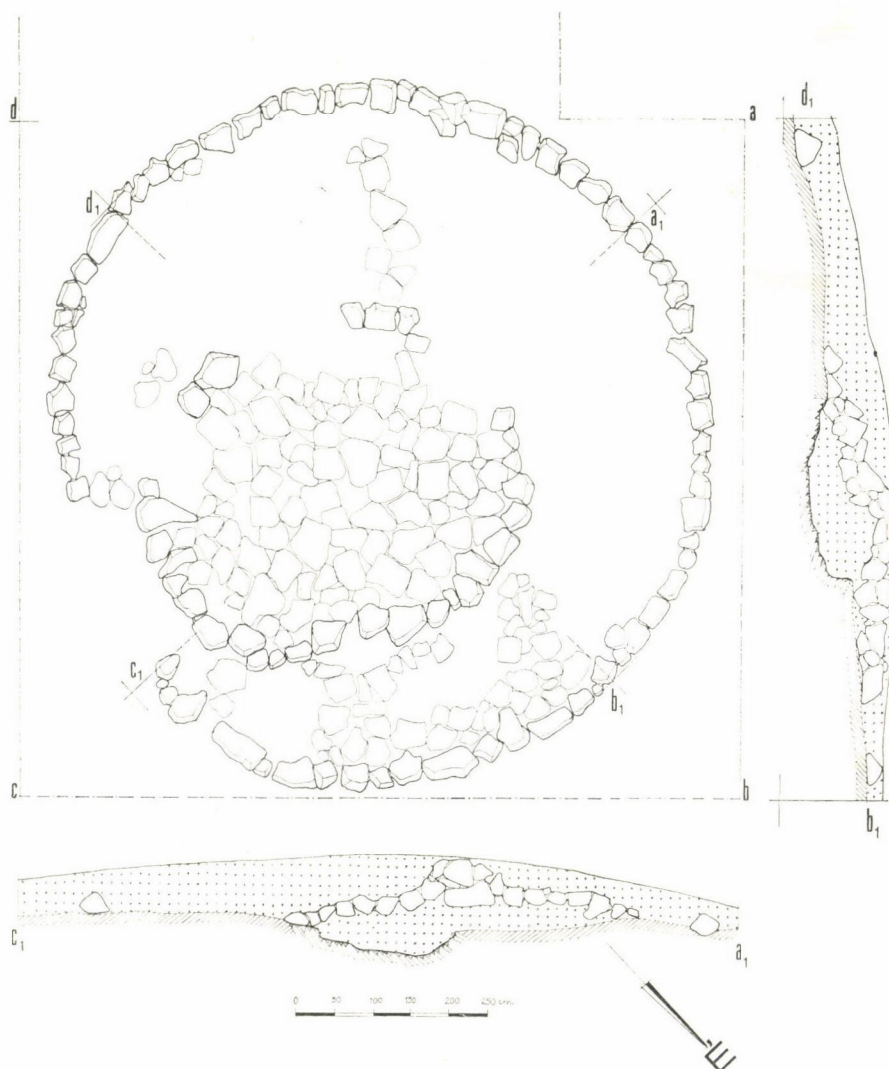
10. *tumulus*: a 120 cm relatív magasságú halom alatt is megtaláltuk az egykori járósíntre rakott, egy sor kőből készült kögyűrűt, amelynek keleti pontján volt a „bejárata”. A kőkör közepén, hatalmas kőhalom alatt került elő a halotti máglya maradványa (12–13. kép). A máglya helyét nagyjából ovális formájú, hamuból, faszénből és kevés égett csontszilánkból álló réteg jelezte. Ebbe ásták bele a temetéskor a lekerekített

sarkú sírgödört, amelyet részben már a sziklába vájtak (6. és 13. kép).

Mellékletek: 1. — feketén fényezett, szélesen kihajló peremű nagy urna; hasán kannelurázás, vállvonalán két vízszintesen átfúrt fül (14. kép 5); 2. — feketén fényezett, kannelurázott hasú kis urna, vállvonalán rövid szalagfüllel (14. kép 3); 3–5. — három db bronz lószerszámmot (16. kép 1–2., 4); 6. — turbántekereses peremű tál, pereme alatt bütyökkel (14. kép 6); 7. — gömbszelet formájú, omphalosos, feketén fényezett kis csésze; 8. — ívelt hátú kis vaskés töredékei.

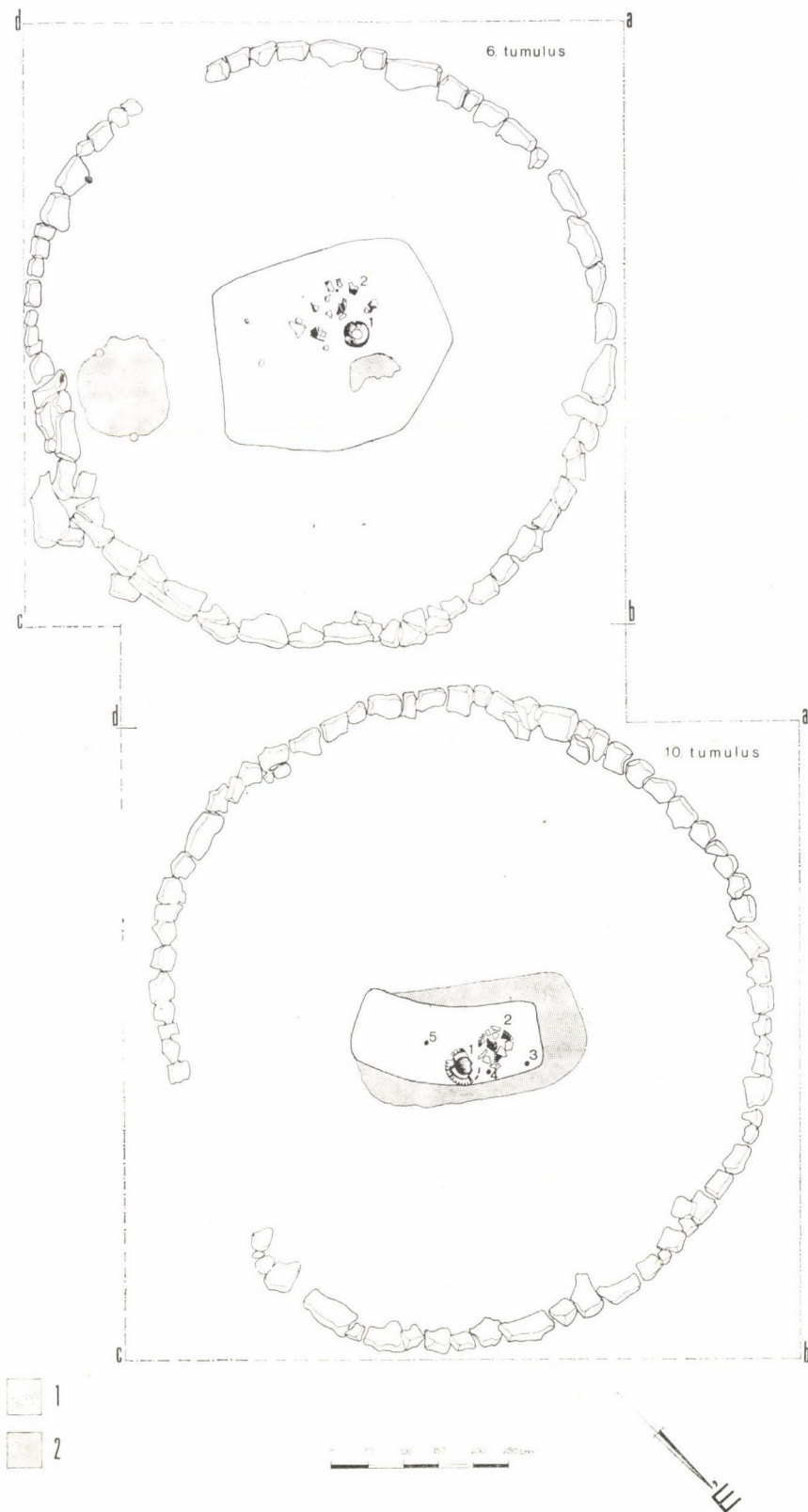
A sírban a mellékleteket fekete színű, hamuval, faszénnel és kalcinált csontokkal kevert föld borította. Ebből arra következtethetünk, hogy az edény- és fém-mellékletek elhelyezése után a máglyamaradványt a halott hamvaival együtt egyszerűen csak belesöpörték a sírgödörbe.

15. *tumulus*: kb. 1,5 m magas és 14 m átmérőjű halom. Benne keskeny kőszorból álló kögyűrűt és annak közepén nagy kőhalmot találtunk; a kőhalom alatt, a tumulus középpontjában kőből készült sírkamra került elő, amelynek fedőköve hiányzott, mivel részben ki volt fosztva a sír. A kőkamrát nagyméretű lapos kövek alkották, melyek körben a sírgödör szélén állottak (9. kép). A sírgödör fenekén egyesomban feküdtek a hamvak. A mellettük lévő leletek:

12. kép. Pécs-Jakabhegy. A 10. tumulus alap- és metszetrajza
Abb. 12. Pécs-Jakabhegy. Grundriß- und Profilzeichnung des 10. Tumulus

13. kép. Pécs-Jakabhegy. A 6. és a 10. halomsír alaprajza. 1. későbronzkori tűhely, 2. a halotti máglya maradványa (hamu, faszén és égett csontok).

Abb. 13. Pécs-Jakabhegy. Grundrißzeichnung des 6. und 10. Hügelgrabes. 1. spätbronzezeitlicher Feuerstelle, 2. Reste des Scheiterhaufens (Asche, Holzkohle und gebrannte Knochen)

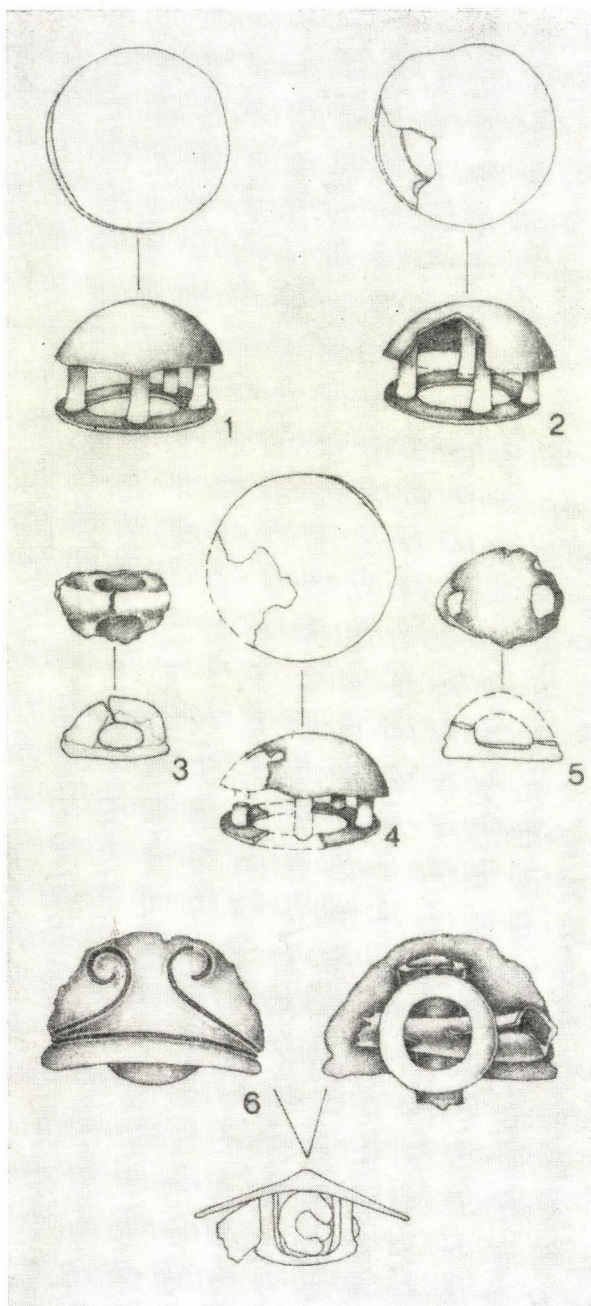
14. kép. Pécs-Jakabhegy. 1–2, 4 = 6. tumulus; 3, 5–6 = 10. tumulus
 Abb. 14. Pécs-Jakabhegy. 1–2, 4 = 6. Tumulus; 3, 5–6 = 10. Tumulus

15. kép. Pécs-Jakabhegy. 1, 4 = 15. tumulus; 2-3, 5 = 4. tumulus
 Abb. 15. Pécs-Jakabhegy. 1, 4 = 15. Tumulus; 2-3, 5 = 4. Tumulus

16. kép. Pécs-Jakabhegy. 1–2, 4 = 10. tumulus;
3, 5 = 6. tumulus; 6 = 15. tumulus
Abb. 16. Pécs-Jakabhegy. 1–2, 4 = 10. Tumulus;
3, 5 = 6. Tumulus; 6 = 15. Tumulus

1. – világosbarna színű, alacsony, nagyméretű urna; hasán kanneluradísz, nyakvonalán rövid szalagfűl (15. kép 4); 2. – feketén fényezett, kannelurázott hasú, szélesen kihajló peremű nagy urna (15. kép 1); 3. – karcolt díszű bronz lószerszámveret, bőrszíjak maradványával (16. kép 6).

A jakabhegyi temetkezések jellemzőit az eddig feltárt tumulusok alapján a következőképpen foglalhatjuk össze:

Mindegyik halomsír egyetlen temetkezést tartalmazott, s a halottakat minden esetben elhamvasztották. A sírgödört kőgyűrűvel vették körül, amely néha csak az egykori járószintre helyezett egy sor kőből, máskor széles és magas kőrakásból állt, vagy pedig fél méter

magas, szárazon egymásra rakott kővekből lévő fal alkotta a kőkoszorút (10. kép).¹⁶ A sír fölött egyes esetekben kőből épült kamra vagy kőpakolás volt; fából készült sírkamrának egyetlen egyszer sem találtuk nyomát.

A mellékletek közt nagyon kevés a fém: bronz lószerszámveretek, ívelthátú kis vaskések, vasgyöngy, néhány bronztű és apró aranygyöngyök fordulnak elő általában a sírokban. Az edénymellékletek száma 2–6 között változik.

A jakabhegyi halomsírok kerámiaanyaga a kelet-alpi korai Hallstatt-kultúra hagyatékának tekinthető, de nem hasonlít sem a Martijanecen,¹⁷ sem a Szalacsán,¹⁸ Vaszáron¹⁹ vagy a Sopron-Burgstallon²⁰ és a Nové Kosarián²¹ előkerült leletekhez. Ugyancsak nem mutat hasonlóságot a délkelet-alpi, szlovéniai területek (Libna,²² Novo Mesto, Stična,²³ Javor²⁴) Szalacsával és Sopron-Burgstall-lal nagyjából egyező korú, Este-típusú keramikájával sem.

A Jakabhegyen talált kerámia igen sok archaikus, az urnamezős kultúra formakincsére jellemző vonást mutat; a vörös festés, grafitozás, a plasztikus vagy besimított meander- és spirálmotívumok, figurális ábrázolások, valamint az állatfej-plasztika teljességgel hiányoznak belőle. Jellemző, gyakran előforduló díszítésmód a turbántekeres és a függőleges kannelura, valamint a bögrék és tálak belsejében levő besimítás, melyek az urnamezős kultúra tradícióinak tekinthetők néhány edényformával (talak, fülesbögrék és csészék) együtt.

Az urnamezős kultúra formakincsétől eltérő új, már a kelet-alpi Hallstatt-kultúrára valló díszítésmódnak tekinthető a bekarcolt, sraffozott háromszögekből álló ornamentika. Ezenkívül a 6. tumulus két edényének (14. kép 1, 4), a 10. tumulus urnáinak (14. kép 3, 5) és a 15. halomból való két nagy urnának (15. kép 1, 4) a formája képviseli a Hallstatt-kultúra hagyatékát. Ezek legkorábbi párhuzamai az urnamezős kultúra Maria Rast-i (az ún. Dobova-Ruše) csoportjában, a dobovai temető legkésőbbi sírjaiban,²⁵ valamint a jugoszláviai baranyai területeket magába foglaló (késői urnamezős) dalji csoportban²⁶ tűnnek fel.

A délkelet-alpi területeken (Krajna, Szlovénia) a Dobova-Ruše csoport vége időben nagyjából egybeesik a Podzemelj-fázis első felével (a podzemelji

¹⁶ A Dunántúlon Somlővásárhelyről (I. és III. tumulus) ismerünk olyan koravaskori halomsírt, amely alatt valószínűleg kőgyűrű volt, bár a leírás ezt nem bizonyítja egyértelműen (Horváth A., VMMK 8 (1969) 110–111., 124., 1. kép).

¹⁷ Vinski-Gasparini, K., VAM 2 (1961) 39–66., IV–IX. t.

¹⁸ M. Kabay É., FA 12 (1960) 45–59.; Kemenczei T., ArchÉrt 101 (1974) 3–16.; Ua., FA 27 (1976) 203–208.

¹⁹ Horváth A., VMMK 8 (1969) 124–134.

²⁰ Bella L.–Müller, O., MAG 21 (1891) 165–192.; Gallus S., A soproni Burgstall alakos urnái. AH XIII (Bp. 1934); Patek É., ArchÉrt 99 (1972) 206–213.; Ua., ArchÉrt 103 (1976) 3–28.

²¹ Pichlerová, M., Nové Košariska. (Bratislava 1969)

²² Guštin, M., Libna. Posavski muzej Brežice 3 (1976).

²³ Knez, T., Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (Bratislava 1974) 243–252.; Gabrovec, S., Situla 1 (1960) 27–80.; Ua., Germ 44 (1966) 1–48.; Frey, O. H., –Gabrovec, S., Actes du VIIIe Congrès de UISPP (Beograd 1971) 193–218.; Gabrovec, S. –Frey, O. H. –Foltiny, S., Germ 48 (1970) 17–18., 3. kép; Gabrovec, S., Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (Bratislava 1974) 163–187.; Knez, T., AAU Beiheft 13 (1976) Pittioni-Festschrift I. 601–610.

²⁴ Guštin, M. –Knific, T., AV 24 (1973) 831–847.

²⁵ Starč, F., Dobova. Posavski muzej Brežice 2 (1975) 4. t. 3. (a 2. sírból), 9. t. 6. (a 23. sírból), 12. t. 9. és 11. (az 56. sírból), 22. t. 8. (a 140. sírból), 32. t. 1–2. (a 237. sírból).

²⁶ Vinski-Gasparini, K., Die Urnenfelderkultur... 207–210., 115–125. t.

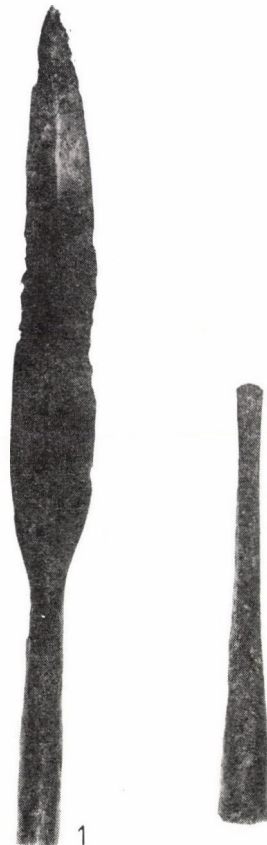
antennás markolatú kardot tartalmazó sír alapján). Ez az időszak a közép-európai urnamezős kultúra végét és a korai vaskor kezdetét foglalja magába: relatív kronológiailag a Ha B₃ periódus idejével és a Ha C első felével jelölhetjük és az i.e. 750 ± 50 körüli időponttal azonosíthatjuk.²⁷

Az ún. thrák—kimmer-típusú lószerszámveretek közép-európai megjelenésének és elterjedésének időpontját vizsgálva is hasonló, de tágabb időrendi adatokat kapunk a jakabhegyi tumulus-temetkezések korára vonatkozóan. A „thrák—kimmer befolyás” idejét Csehszlovákia és Dél-Lengyelország területén a későbronzkorra, a Ha B₃ periódusra teszik,²⁸ míg a Kárpát-medencében Gallus S. ezt a Ha B és C idejére határozta meg.²⁹ A szlovéniai, délkelet-alpi területeken a Ha B₃ és C periódusok idejére keltezi a kutatás az ún. thrák—kimmer lelethorizontot.³⁰ A 16. képen bemutatott jakabhegyi lószerszámveretek hasonmásai ismertek a Podzemelj 2-fázis idejéből való stičnai páncélos sír leletei között³¹ és a Ha C₂-korú Szalacs-kőről is.³²

A jakabhegyi I. tumulusban talált és Török Gyula által közölt,³³ Gamów- (Gammau-) vagy Kabardino—Pjatigorsk-típusú bronz törmarkolatot Gazdapusztai Gy. az i.e. 8—7. századra datálta.³⁴

A thrák—kimmer-típusú lószerszámveretek tehát már az urnamezős kultúra idejében megjelennek Közép-Európában és egyes típusaik még a Hallstatt-kultúra kalenderbergi csoportjának népessége körében is használatban vannak.³⁵

Az eddig felsorolt adatok értelmében a jakabhegyi tumulus-temetkezéseket a Ha C₁ periódus idejére, az i.e. 750—650 közötti időszakra keltezhetjük. A bennük talált kerámiaanyag alapján bizonyosra vehetjük, hogy a tumulusokba temetkező, a korai Hallstatt-kultúrát hordozó nép vetett véget a Dunántúlon az urnamezős kultúra életének (magába olvasztva egy részüket) és virágzó fémművességének a Ha B periódus végén, i.e. 750 körül. Ennek az új népességnek a megjelenése jelentősen területünkön a későbronzkor és a Ha B periódus záródását, valamint a vaskor és a Hallstatt-kultúra kezdetét;³⁶ a térhódítása után egy idő múlva bekövet-

17. kép. Pécs-Jakabhegy. A La Tène-kori temetőből való leletek

Abb. 17. Pécs-Jakabhegy. Funde aus dem latènezeitlichen Gräberfeld

²⁷ Gabrovec, S., AV 13—14 (1962—63) 293—; Ua., Germ 44 (1966) 5—26., 1. és 2. táblázat; Frey, O. H.—Gabrovec, S., Actes du VIIIe Congrès de UISPP (Beograd 1971) 199., 7. kép táblázata; Kilian, K., uo. 219—231.; Lo Schiavo, F., uo. 92.; Kilian, K., JRGZ 17 (1970) 67., 76—79.; Gabrovec, S., AV 24 (1973) 355., 367—373.; Tasić, N., uo. 618—619.; Gabrovec, S., AAU Beiheft 13 (1976) Pittioni-Festschrift I. 588—600.

²⁸ Podborský, V., AR 19 (1967) 219—220.; Ua., Mähren in der Spätbronzezeit ... 147—172.

²⁹ Gallus S.—Horváth T., A legrégibb lovasnép Magyarországon. — Un peuple cavalier préceythique en Hongrie. Diss Pann II. 9 (Bp. 1939) 50—54.

³⁰ Lásd a 27. jegyzetben felsorolt irodalmat, továbbá: Kossack, G., JRGZ 1 (1954) 111—150.; Foltiny, S., JRGZ 8 (1961) 179—189.; Garašanin, D., Starinar 5—6 (1954—1955) 346—347.

³¹ Gabrovec, S., Germ 44 (1966) 6. kép 13., 14.

³² M. Kabay É., FA 12 (1960) XIII. t. 19.; a jakabhegyitől eltérő formájú, de ugyancsak thrák—kimmer-típusú lószerszámveretet talált Szalacsán Kemenczei T. is [ArchÉrt 101 (1974) 6. kép 16.].

³³ Török Gy., ArchÉrt 77 (1950) III. t.

³⁴ Gazdapusztai Gy., Acta ArchHung 19 (1967) 318—319.

³⁵ Kemenczei T., ArchÉrt 101 (1974) 13—14.

³⁶ A Ha C kezdetén megjelenő, teljesen új leleteket [a fűzesabonyi „preszkita” sírokat és a Kiskőszeg (Batina)—Dálya (Dalj)—Stillfried-jellegű leletanyagot] Gallus S. is észrevette már, és az ő véleménye szerint ez okozta az urnamezős kultúra életének végét. Gallus ezt az új népességet a lovasnomád preszkita vagy kimmer néppel azonosította (ArchÉrt 1944—45, 56.). Ezt a véleményét nem fogadhatjuk el, mert a bronz lószerszámok kivételével

kező békés, konszolidált időszak teremt csak lehetőséget (nagyjából az i.e. 7. század közepére) az etruszk és Adriavidéki kultúrhatások, a situla-művészet egyes elemeinek elterjedésére,³⁷ melyek valószínűleg a Ha C₂-korú Sopron-Burgstallon, az ottani legkorábbi halomsírokban (83/1971., valamint a Bella L. ásatásából származó 71. és 139. sz. tumulusokban) a Jakabhegyen talált kerámiához hasonló darabok mellett jelentkeznek először a Dunántúlon.³⁸ A jakabhegyi halomsírok keletkezése utáni időből származhat a Sopron-burgstalli tumulusok zöme és valamennyi szalacscai temetkezés is.

4. A La Tène-kor emlékanyaga

Az utóbbi 30 évben, különféle földmunkák alkalmával szórványosan előkerült leletek és saját terepbejárásaink, topográfiai vizsgálataink alapján tudjuk, hogy a többi dunántúli koravaskori földvárhoz hasonlóan a jakabhegyit is birtokukba vették a kelták a LT

ennek az új népességnek a jakabhegyi hagyatékából semmi sem vall lovasnomád népre. Az itt talált thrák—kimmer-típusú leleteket T. G. E. Powell korábbi preszkita tárgyak helyi, Hallstatt-kori másolatainak tartja (PPS 42 (1976) 5—7.).

³⁷ Frey, O. H., Die Entstehung der Situlenkunst. RGF 31 (Berlin 1969) 72.

³⁸ Patek E., ArchÉrt 103 (1976) 7., 5. kép, 6. kép 1—2.; a szerző Sopron-Burgstall legkorábbi halomsírait a Ha B—Ha C átmeneti korba és a Ha C periódus első felébe, az urnamezős kultúrát követő időszakba sorolja.

C–D periódusok idején. A nagyobbik földvár keleti felében és a fellegrvár egész területén nagy számban találhatók a felszínen kelta cserepek és grafitos-fésűs agyagcsöbrök töredékei. Feltárások hiányában nem tudjuk, hogy a jelenleg látható erődítések közül melyeket tartjuk La Tène-kori eredetűnek.

A földvartól nyugatra, az első koravaskori halomszoros környékén sejthetjük temetőjüket: itt találtak az 1950-es években LT C-típusú, meghajlított vasláncokat és egy vas tokosvessőt (17. kép 1–2).³⁹ A temető pontos lokalizálása és feltárása szintén a további ásatások feladatai közé tartozik.

Maráz Borbála

PÉCS-JAKABHEGY

Vorbericht über die Ausgrabungen des Jahres 1976–77

Auszug

Nordwestlich von Pécs, etwa in 6–7 km Entfernung in der Luftlinie, erhebt sich der höchste Gipfel des westlichen Teiles des Mecsekgebirges, der *Jakabhegy* (Höhe: 602 m ü. d. M.). Als archäologische Fundstätte ist der Berg seit 1871 bekannt.^{1–2}

Die erste archäologische Erschließung auf dem *Jakabhegy* hat 1947–48 Gy. Török unternommen;³ die damals zum Vorschein gekommenen Funde werden auch heute noch oft in der Fachliteratur angeführt.⁴

Mit der materiellen Unterstützung des Verwaltungsausschusses für das Mecsekgebiet wurde 1976 die Fortsetzung der archäologischen Erschließungen ermöglicht;⁵ wir haben weitere 16 Tumuli freigelegt und zur Zeit ist uns aus dieser Gegend das Fundmaterial der folgenden Perioden bekannt:

1. Die Siedlung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur

Etwa in der Mitte des hohen Bergplateaus (zum Teil auch auf dem Gelände des späteren früheisenzeitlichen Burgwalles) sind die Siedlungsreste der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur zu finden (Abb. 1), die auch im Gebiet des hallstattzeitlichen Hügelgräberfeldes im Zuge der Erschließungen in großer Menge zum Vorschein gekommen sind. Auch in der Aufschüttungserde Tumuli stießen wir auf die Funde (Abb. 2–4) dieser spätbronzezeitlichen Siedlung und unter den Hügeln wurden ihre Objekte (Abfallgruben, beschmierte Herde) erschlossen.

Diese älteste, ohne Befestigung entstandene Siedlung auf dem *Jakabhegy* kann an die ältere Phase der transdanubischen Urnenfelderkultur (Velatitz-Vál I) gebunden und auf die erste Hälfte der Periode Ha A datiert werden.^{7–13}

2. Die befestigte Siedlung der Früh-Hallstattkultur: der Burgwall

Nach dem Verfall der Siedlung der Urnenfelderkultur wurde zum Teil auf ihrem Gelände in der Früheisenzeit auf dem höchsten Punkt des Plateaus des *Jakabhegy* die mit Erdwällen umnommene Befestigung erbaut. Der Burgwall selbst besteht aus zwei Teilen: die größere Befestigung liegt auf einem etwa 800 m langen und 500 m breiten Terrain. Diesem schließt sich von Südosten her ein hufeisenförmiger Wall an, der eine hohe Felsenspitze umnimmt. Dieser kleinere Burgwall, die sog. „Festung“ ist 550 × 250 m groß (Abb. 1).

Die befestigte Siedlung ist von Süden und Südwesten her fast unzugänglich, da sie durch eine zerklüftete Felsenwand geschützt wird; an dieser Seite wurden die Wälle deshalb nur 1,5–2,5 m hoch errichtet. Durchschnittlich 2 m hoch ist auch der die beiden Teile des Burgwalles trennende, innere Wall, während an der östlichen, westlichen und nördlichen Seite die befestigte Siedlung von 4–6 m hohen Wällen umnommen wurde. An der westlichen, dem Hügelgräberfeld zu fallenden Seite des Burgwalles zieht sich auch ein 6–8 m hoher Vorwall entlang, dessen Bauzeit uns nicht bekannt ist, da sie noch nicht durchgeschnitten wurde. Die Wälle hat man zum Teil aus Stein gebaut: ihre Struktur kann

in den von Waldwegen durchgeschnittenen Abschnitten gut wahrgenommen werden.

Auch die Bau- und Gebrauchszeit des Burgwalles ist uns nicht genau bekannt. Laut Bezeugung der im Wall auffindbaren spätbronzezeitlichen Scherben dürfte der Burgwall nach dem Auflösen der Siedlung der Urnenfelderkultur erbaut worden sein.

3. Die Hügelgräber der Früh-Hallstattkultur

Westlich vom Burgwall, 100–150 m weit, beginnt das aus etwa 300 Tumuli bestehende Hügelgräberfeld. Die Hügel sind in zwei Gruppen: die größere Gruppe beginnt in der Nähe der Wälle des Burgwalles. In dieser Gruppe hat im Jahre 1947–48 Gy. Török seine Erschließungen (insgesamt von 9 Hügeln) durchgeführt, 1976–77 haben wir ebendort weitere 15 Tumuli erschlossen. Die kleinere Hügelgruppe beginnt von hier 150–200 m weit; hier kam es im Jahre 1977 zur Freilegung eines einzigen Tumulus (Nr. 1/C).

Die charakteristischen Züge der Bestattungen von *Jakabhegy* lassen sich aufgrund der bisher erschlossenen Tumuli folgenderweise zusammenfassen:

Ein jedes Hügelgrab enthielt eine einzige Bestattung und die Toten wurden in jedem Falle verbrannt. Die Grabgrube war von einem Steinkranz umnommen, der zuweilen bloß aus einer, auf das einstige Fußbodenniveau gelegten Steinreihe, ein anderes Mal wiederum aus einem breiten und hohen Steinhaufen bestand oder den Steinkranz bildete eine aus trocken aufeinander gelegten Steinen gebaute Mauer mit einer Höhe von halbem Meter (Abb. 10).¹⁶ Über dem Grab war in einzelnen Fällen eine aus Steinen gebaute Kammer oder eine Steinpackung; Spuren von einer Grabkammer aus Holz wurden in keinem Falle gefunden.

Zwischen den Beigaben finden sich nur wenige Metallstücke: bronzene Beschläge vom Pferdegeschirr, kleine Eisenmesser mit geschweiftem Rücken, Eisenperle, einige Bronzenadeln und winzige Goldperlen kommen im allgemeinen in den Gräbern zum Vorschein. Die Zahl der Beigefäße wechselt zwischen 2–6.

Die Keramik der Tumuli von *Jakabhegy* kann als Nachlassenschaft der ostalpinischen Hallstattkultur angesehen werden, jedoch zeigt sie weder mit den Funden der Kalenderberger Kultur,^{18–21} noch mit der im großen und ganzen gleichaltrigen Keramik von Este-Typ aus den südöstlichen Alpengegenden und aus Slowenien^{22–24} eine Ähnlichkeit.

Die auf dem *Jakabhegy* gefundene Keramik zeigt sehr viele archaische, für den Formenschatz der Urnenfelderkultur charakteristische Züge; die rote Bemalung, der Graphitüberzug, die plastischen oder eingekläteten Mäander- und Spiralmotive, die figürlichen Darstellungen sowie die Tierkopfsplastik fehlen hier völlig. Eine charakteristische, oft vorkommende Verzierungsart ist die turbanförmig facettierte und senkrechte Kannelüre sowie die Einglättung im Inneren der Schalen und

³⁹ Janus Pannonius Múzeum (Pécs); lt.sz.: 59.41.1–59.42.1–2.

Schüsseln, die mit einigen Gefäßformen zusammen (Schüsseln, Henkelschalen und Schalen) als Traditionen der Urnenfelderkultur anzusehen sind.

Als eine vom Formenschatz der Urnenfelderkultur abweichende, neue, bereits auf die ostalpinische Hallstattkultur hinweisende Verzierungsart kann die eingeritzte, aus schraffierten Dreiecken bestehende Ornamentik betrachtet werden. Außerdem ist die Nachlassenschaft der Hallstattkultur noch durch die Form der zwei Gefäße des 6. Tumulus (Abb. 14/1,4), der Urnen des 10. Tumulus (Abb. 14/3,5) und der beiden großen Urnen aus dem 15. Hügel (Abb. 15/1,4) vertreten. Die frühesten Parallelen dieser erscheinen in den Gruppen von Maria Rast (sog. Dobova-Ruše)²⁵ bzw. von Dalj.²⁶ Dies entspricht dem Ende der Periode Ha B₃—Ha C₁ (Ende der Dobova-Ruše-Gruppe und Podzemelj 1-Phase), also dem Zeitpunkt um 750 ± 50 v. u. Z.²⁷ Die Pferdegeschirrbeschläge vom thrako-kimmerischen Typ untersuchend, erhalten wir auch betreffs der Tumulusbestattungen von Jakabhegy einen ähnlichen Zeitpunkt.^{28–35}

Die Tumulusbestattungen von Jakabhegy können wir demnach auf die Zeit der Periode Ha C₁, auf den Zeitabschnitt zwischen 750–650 v. u. Z. datieren. Aufgrund der in ihnen gefundenen Keramik ist es für sicher anzunehmen, daß das in den Tumuli bestattete, die Früh-Hallstattkultur tragende Volk zum Ausgang der Periode Ha B, etwa um 750 v. u. Z. dem Leben der Urnenfelderkultur in Transdanubien (einen Teil ihrer in sich verschmelzen) sowie ihrer blühenden Metallkunst

ein Ende bereitet hat. Das Erscheinen dieser neuen Volksgruppe bedeutet in unserem Gebiet das Ende der Spätbronzezeit sowie den Beginn der Eisenzeit und der Hallstattkultur;³⁶ erst die nach ihrer Raumgewinnung folgende friedliche, konsolidierte Periode bietet die Möglichkeit (im großen und ganzen zur Mitte des 7. Jhs v. u. Z.) zur Verbreitung der etruskischen und adriatischen Kultureinflüsse, der einzelnen Elemente der Situlenkunst,³⁷ die wahrscheinlich in Transdanubien zuerst in den ältesten Hügelgräbern von Sopron-Burgstall aus der Periode Ha C₂ erscheinen.³⁸

4. Das Material der La Tène-Zeit

Den übrigen transdanubischen Burgwällen ähnlich wurde auch Jakabhegy zur Periode LT C—D von den Kelten in Besitz genommen. In Ermangelung von Erschließungen wissen wir nicht, welche von den zur Zeit sichtbaren Befestigungen für latènezeitlich angesehen werden können.

Westlich vom Burgwall, in der Umgebung der ersten früheisenzeitlichen Hügelgruppe können wir ihr Gräberfeld vermuten: hier wurden in den Jahren 1950 bei den Erdarbeiten gebogene Eisenlanzen von Typ LT C und ein eiserner Tüllenmeißel gefunden (Abb. 17/1–2).³⁹

B. Maráz

AZ AVAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI. II. AZ AVAR HONFOGLALÁS ELŐZMÉNYEI, LEFOLYÁSA S FELTÉTELEZHETŐ ELISMERÉSE BIZÁNC RÉSZÉRŐL

BEVEZETÉS A MÁSODIK KÖZLEMÉNYHEZ

Az, amit a megelőző közleményben „Előszó a meginduló sorozathoz” címen megírtam, vonatkozik jelen cikkekre is. Éppen így érvényes az itt következő forrásösszeállításban mindaz (a szerzők és művek rövidítéseit is beleértve!), amit korábban „Bevezetés az első közleményhez” címen előadtam.¹

Az alábbi auktorok, illetve forrásszövegek az előző közleményben még nem jutottak szóhoz:

*Agnellus*² = Agnellus Ravennas, Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis, ed. O. Holder-Egger: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum. Hannoverae 1878 (Repr. 1964), pp. 265–291.

*Anastasius Bibliothecarius*³ = Theophanis Chronographia. Recensuit Carolus de Boor. Volumen II. Theophanis vitas, Anastasii Bibliothecarii Historiam tripertitam, dissertationem de codicibus operis Theophanei, indices continens. Lipsiae 1885, pp. 31–346.

*Andreas Bergomas*⁴ = Andreae Bergomatis historia, ed. G. Waitz: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum. Hannoverae 1878 (Repr. 1964), pp. 220–230.

*Anthologia Graeca XVI*⁵ = Anthologia Graeca. Buch XII–XVI. Griechisch-Deutsch ed. H. Beckby. München 1965.

*Cedrenus*⁶ = Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus, I., II., Bonnæ 1838, 1839. (Névváltozat: Geórgios Kedrénos.)

*Chronicon Vedastinum*⁷ = Chronicon Vedastinum, ed. G. Waitz: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum, XIII., Hannoverae 1881 (Repr. 1963), pp. 674–709.

*Constantinus Porphyrogenitus*⁸ = Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Greek Text edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. New Revised Edition. Dumbarton Oaks 1967. (Névváltozatok: Kónsztantinos Porphyrogennétos, Bíborbanszületett Kónsztantín.)

*Gregorius Turonensis*⁹ = Gregorius Turonensis, Historiae, ed. B. Krusch: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum. I 1., Hannoverae 1937–1951. (Névváltozatok: Toursi Gergely, Grégoire de Tours.)

*Historia Langobardorum codicis Gothani*¹⁰ = Historia Langobardorum codicis Gothani, ed. G. Waitz: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum. Hannoverae 1878 (Repr. 1964), pp. 7–11.

*Iohannes Biclarensis*¹¹ = Iohannis Biclarensis chronica, ed. Th. Mommsen: Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi XI. (Chronica minora II.), Berolini 1894, pp. 211–220.

*Michael Syrus*¹² = Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite d'Antioche (1166–1199). Éditée... et traduite en français par J.-B. Chabot, I. Introd., I., II., III., IV., Paris 1924, 1899, 1901, 1905, 1910. — Michael Syrus bennünket foglalkoztató passzusai néha nem egyebek, mint Iohannes Ephesinus elvesszett részleteinek a kivonatai; ilyen esetekben nem az itt idézett francia fordítást, hanem Iohannes Ephesinus Brooks-féle latin interpretációját (vö. az első közlemény bevezetését) veszem alapul.

¹ Az első közlemény „Közép-Ázsiától az Al-Dunáig” címen az Archaeologiai Értesítő 105 (1978) kötetében olvasható. — Itt jegyzem meg, hogy amennyiben az egyes forráshelyekhez szóló magyarázataimban olyan műveket idézek, amelyeknek rövidítését akár az első, akár a második közleményem bevezetésében megadtam, a könyv vagy a cikk szerzőjének és címének teljes feltüntetése helyett csak a rövidítést használom.

² Agnellus valamikor 846 után fejezhette be műve megírását. — FLHB II 57 (*Str. Lišev*); Manitius I 712–715; Potthast II 144–146; Wattenbach–Levison I 55–56.

³ A „Historia Tripertita” 865–875 táján készülhetett el. — BMÖKF I 2., 145–146 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FLHB II 182–277 (*M. Vojnov, A. Milev, R. Grigorova-Zlatanova, Str. Lišev*); Manitius I 678–689; Moravcsik I 533; Potthast I 221–223.

⁴ A IX. század utolsó negyedében készült el a történeti mű. — FLHB II 281 (*Str. Lišev*); Manitius I 708–709; Potthast II 225.

⁵ A bennünket foglalkoztató epigramma (XVI 72) 566-ban (vagy a következő évben?) íródott. — Moravcsik I. 225–226; Kl. Pauly I 375–377 (*K. Preisedanz*); Kroh 46–48; Potthast II 371.

⁶ A XI. század második felében írta művét Kedrénos. — Moravcsik I 273–275; BMÖKF I 2., 159 (*Makk F.*); FGHB VI 198–225 (*V. Tapkova-Zaimova*); FHD III 120–157; Karayannopulos 273–274.

⁷ A XI. század végén keletkezhetett a krónika. — FLHB II 53–55 (*Str. Lišev*); Manitius I 221 (vö. 212, 226, 241–242, 348); MMFH I 177–178; Potthast III 466.

⁸ A „de administrando imperio” megírása 951–952 után fejeződött be. — Moravcsik I 356–390; BMÖKF I 2., 151–154 (*Makk F.*); FBj II (*B. Ferjančič*); FGHB V 190–229 (*G. Cankova-Petkova, P. Tivčev*); FHD II 657–672 (*H. Mihăescu*); Karayannopulos 241–243; MMFH III 382–403; Tuscolum-Lexikon 284–286.

⁹ 591 utánig, valószínűleg 593-ban vagy 594-ben befejezett haláláig dolgozott a szerző történelmi művén. — Karayannopulos 430–431; Kl. Pauly II 875–876 (*A. Lippold*); Manitius I 216–223; Tuscolum-Lexikon 196; Wattenbach–Levison 99–108.

¹⁰ 807–810 táján keletkezett az anoním írás. — Manitius I 267–268.

¹¹ Az 590-es években fejezhette be krónikáját a szerző (†610 után). — FLHB I 372–373 (*M. Vojnov*); Karayannopulos 160; Kroh 313; Manitius I 215–216; Wattenbach–Levison 85.

¹² Michael patriarcha 1195–1199 között fejezte be krónikáját. — BMÖKF I. 2., 255–256 (*Iványi T.*); Baumstark 298–300. — Iohannes Ephesinusához lásd az első közleményben már megadott szakirodalmon kívül: Baumstark 181–183.

*Paulus Diaconus*¹³ = Pauli historia Langobardorum, ed. L. Bethmann-G. Waitz: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum. Hannoverae 1878 (Repr. 1964), pp. 12–187.

*Symeon*¹⁴ = Symeon Magister Logotheta (Metaphrasta), Chronographia usque ad annum 813 (ex codice Parisino Graeco 854 saec. XIII) descripta in: Leonis Grammatici Chronographia, ex rec. I. Bekkeri, Bonnæ 1842, pp. 1–228. (Névalakváltozat: Symeón Magistros Logothetēs Metaphrastēs.)

*Theodosius Melitenus*¹⁵ = Theodosii Meliteni qui fertur Chronographia, ed. L. F. Tafel, München 1859. (Névaltozat: Theodosios Meliténos.)

*Theophanes Byzantinus apud Photium*¹⁶ = Photius, Bibliothèque. Tome I („Codices” 1–84). Texte établi et traduit par H. Henry. Paris 1959, pp. 76–79.

Az itt felsorolt auktorokhoz, illetve szövegekhez lábjegyzetekben (2–16) adott bibliográfiai tájékoztatásunk az alábbi olyan művekre is utal, amelyek az első közleményben még nem szerepeltek:

Baumstark = A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluss der christlich-palästinensischen Texte, Bonn 1922 (Repr. 1968).

Manitius = M. Manitius, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, I., II., III., München 1911, 1923, 1932.

M M F H = Magnae Moraviae fontes historici I., II., III., IV., Pragae-Brunae 1966, 1967, 1969, 1971.

Tusculum-Lexikon = W. Buchwald-A. Hohlweg-O. Prinz, Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters, München 1963.

A 7–18 paragrafusokban tárgyalt történeti eseményekhez lábjegyzetekben (17–28) rövid bibliográfiai tájékoztatást adok, mint ezt az első közleményben (1–6 §§) is tettem. Jelen cikkben itt az alábbi olyan művekre is utalok, amelyek a megelőző publikációban még nem jutottak szóhoz:

Gibbon-Bury = The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. By E. Gibbon. Edited . . . by J. B. Bury. Vol. V., London 1908.

Hartmann = L. M. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter I², II 1., II 2., Gotha (II 1. esetében Leipzig) 1923, 1900, 1903.

Lakatos = P. Lakatos, Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden, mit einem Vorwort von S. Szádeczky-Kardoss (Acta Antiqua et Archaeologica 17. = Opuscula Byzantina 2.), Szeged 1973.

Lebeau-Saint-Martin = Histoire du Bas-Empire par Lebeau. Nouvelle édition revue entièrement, corrigée, et augmentée d'après les historiens orientaux par M. de Saint-Martin, X., XI., Paris 1829.

Richter = G. Richter, Annalen des fränkischen Reichs im Zeitalter der Merovinger, Halle 1873.

Spindler = M. Spindler (Red.), Handbuch der bayerischen Geschichte I., München 1967.

Thiess = F. Thiess, Die griechischen Kaiser. Die Geburt Europas. Hamburg(–Wien) 1960.

Mint az első közleményben tettem, itt is kivétel nélkül valamennyi (7–18) paragrafus történeti eseményéhez idézem „S. Szádeczky-Kardoss, Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen, Szeged 1972” megfelelő lapszámait. Itt az alábbi olyan művekre is rendszeres utalás történik, amelyeket az első közlemény bevezetése még nem említett: A. Kollautz, Die Ausbreitung der Awaren auf der Balkanhalbinsel und die Kriegszüge gegen die Byzantiner: Študijské Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied 16, Nitra 1968, 135–164; A. Kollautz, Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien: Carinthia I 155 (1965) 232–275; Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453. Bearbeitet von F. Dölger. 1. Teil: Regesten von 565–1025, München(–Berlin) 1924.

7. §

BAJÁN ELSŐ ÖSSZECSAPÁSA, MAJD KIEGYEZÉSE SIGIBERT FRANK KIRÁLYVAL (KB. 562)¹⁷

Gregorius Turonensis IV 23

Chlothar király halála után ugyanis a hunok a gall tartományokra törnek. Sigibert ellenük irányítja hadseregét s háborút visel ellenük. Legyőzte és megfutamította őket. Aztán azonban királyuk követek útján kieszközölte az ő barátságát. Míg velük volt elfoglalva Sigibert, testvére Chilperich Reimsen áthatalolt s más az ő országhoz tartozó városokat elragadott tőle. Ebből kifolyólag kettejük között polgárháború támadt, ami mindennél rosszabb. A hunok legyőzése után visszatérő Sigibert Soissons városát foglalja el.

¹³ Paulus langobard történelmén alighanem 799 körül bekövetkezett haláláig dolgozott. — BMÖKF I 2., 168–169 (*Lakatos P.*); FLHB I 404–417 (*M. Vojnov, Str. Lišov*); Karayannopoulos 431–432; Manitius I 257–272; Tusculum-Lexikon 383.

¹⁴ Symeón a X. század dereka után állította össze történeti művét. — Moravesik I 515–518; BMÖKF I 2., 154–156 (*Makk F.*); FBJ III 5–10 (*B. Ferjančič*); FHD II 630–631 (*H. Mihăescu*); Karayannopoulos 247–248; Tusculum-Lexikon 474–475.

¹⁵ Meliténai Theodósios a X. század második felében írta történeti művét. — Moravesik I 515–518; BMÖKF I 2., 154 (*Makk F.*).

¹⁶ Bizánci Theophanész a VI. század vége táján írhatta művét. — Moravesik I 539–540; BMÖKF I 2., 39 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FGHB II 217–218 (*V. Beševliev*); FHD II 507–508 (*V. Popescu*); Karayannopoulos 144; Tusculum-Lexikon 494.

¹⁷ Szádeczky-Kardoss 64; Avenarius 57–61, 236–237; Gibbon-Bury V 4, 516; Hartmann II 1., 17, 31; Hauptmann 150; Kulakovskij II 232; Lexicon Antiquitatum Slavicarum I 58 (*T. Lewicki*), II 68 (*G. Labuda*); Richter 66–67; Spindler 111; Thiess 59.

közölte az ő barátságát. Míg velük volt elfoglalva Sigibert, testvére Chilperich Reimsen áthatalolt s más az ő országhoz tartozó városokat elragadott tőle. Ebből kifolyólag kettejük között polgárháború támadt, ami mindennél rosszabb. A hunok legyőzése után visszatérő Sigibert Soissons városát foglalja el.

Chlothar frank király halálát a kútfők alapján 561 második felére (decemberére) szokták tenni. Így az avarok (a forrás szóhasználata szerint a „hunok”) vereséggel végződő összeccsapása, majd kiegyezése a Reimsben székelő Sigibert frank királlyal híhetőleg 562-ben történt.

Paulus Diaconus II 10

A következő nyáron olyan bőséges volt a termés, amilyenre, állítják, semmilyen kor nem emlékezett. Ebben az időben, miután értesültek Chlothar király haláláról, a hunok, más néven avarok, az elhunyt fiára Sigibertre rontottak. Ez Tübingiában találkozott velük és az Elba folyónál hatalmasan legyőzte őket. Aztán kérésükre békét kötött velük.

Paulus Diaconus elbeszélése homályos. Biztosan nem mondható meg, vajon „Ebben az időben” szavai kifejezetten az előző mondatban említett nyárra értendő-e, vagy csak általában utalnak a Chlothar halála utáni időre. A VI. században Tübingia nagyobb terület jelölésére szolgált, mint napjaink földrajzában.

A hunok ismét dúlják Germánia egy részét, behatolnak Galliába is. Sigibert király harciasan ellenük vonul, győz a háborúban, futásra kényszeríti őket. Közben testvére Chilperich király áthatol Reimsen és amannak más városait és erődeit elragadja. A hunok legyőzése után visszatérő Sigibert elfoglalja Soissonst, amely Chilperich birtokát képezte.

Gregorius Turonensis igen nagy számú későbbi latin nyelvű évkönyvnek, krónikának szolgált előképpel a Meroving kor eseményeinek az elbeszélésénél. Egyet közülük, a Chronicon Vedastinumot példaképpen kiragadtam. Egyébként azonban nem érdemes foglalkozni velük, hiszen semmi újat — Gregoriusnál többet — nem nyújtanak az avar történelem kutatójának. Ugyanez a megállapítás vonatkozik a Paulus Diaconust kiíró későbbi krónikásokra is.

8. §

HOMÁLYOS HIRADÁS EGY 563. JÚLIUSI TÜRK KÖVETSÉGJÁRÁSRÓL, AMELY ESETLEG (?) AZ AVAROK ELLEN AKARTA HANGOLNI A BIZÁNCI KORMÁNYZATOT.¹⁸

Theophanes a. m. 6055 (p. 239, 21–23)

Ugyanabban a hónapban (júliusban) követek jöttek Konstantinápolyba Askélturtól, a herméchióknak királyától, aki az Óceánhoz közel az avarok népén belül helyezkedett el.

Hitvalló Theophanés világkrónikájában I. Iustinianos császár uralmának harminchatodik esztendejéhez fűzve írja a fentieket; így a követségjárás időpontja 563 júliusa a forrás szerint.

A kézirati hagyományban a „barbárok” szó áll ott, ahol fordításunkban „avarok” olvasható. Miután a későbbi másolók számára immár ismeretlen „avar” népnevet többször cserélték kimutathatóan a közkeletű „barbár” melléknévre a bizánci kéziratok írnokai, érthető, ha Theophanés mérvadó szövegkiadója kritikai apparátusában ennek a szövegjavításnak a gondolatát veti fel.

Eltértem a fordításban C. de Boor kiadásának szövegétől a követséget küldő türk fejedelem nevének az írásában, Askél helyett Askéltur alakot véve alapul. Tettem ezt azért, mert a lejjebb idézendő Corippus-passzusban a kézirati hagyomány talán ugyanennek a nomád uralkodónak a nevéként Enscultor formát adja (vö. már J. Marquart, Ost-europäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, 354) s tettem főleg azért, mert a szóban forgó Askéltur alak kéziratilag hagyományozottnak tekinthető, ha azzal a jelentéktelen haplográfiával számolunk, amely két egymást követő r hang egyikének a kódexíró figyelmetlenségéből történt kiesését eredményezhette.

Theophanés Byzantinos lejjebb (a 15. paragrafusban) idézendő helye mutatja, hogy a herméchióknak (erméchióknak) etnonimikum („vörös chióknak” = ? „vörös hun”) a türkök jelölésére szolgáló perzsa elnevezés volt.

Anastasius Bibliothecarius p. 148, 19–21

Ugyanabban az évben követek jöttek Konstantinápolyba Asceltustól, az erméchióknak királyától, aki az Óceánhoz közel az avarok népén belül helyezkedett el.

Anastasius pápai könyvtáros Hitvalló Theophanés megelőzőleg idézett passzusát ültette át latinra. Kézirataiban „avarok” helyett „barbárok” áll, akárcsak előképének kódexeiben. Az Asceltus névforma megerősíti a feltevést, hogy a görög szövegben a „tu” szótag nem határozott névelő genitivusa, hanem „Askél”-lel összeolvasandó része a tulajdonnév végződésének.

¹⁸ Szádeczky-Kardoss 65; Chavannes 231–232; vö. Czeplédy 6; Gening—Halikov 103; Gibbon—Bury V 4; Haussig 424.

Corippus, In laudem Iustini III 390–394

Enscultor kész udvarunkat szolgálni, követeket és sok-sok ajándékot küld hozzánk. Velük szemben hálátlanokat oltalmazunk? Inkább fegyvereinket készítjük elő! Az urak ellen fordulunk, szökött rabszolgáik előtt pedig megnyitjuk kapuinkat? Nem, törvényeinkkel az ilyesmi összeegyeztethetetlen. Vitatom a helyességét annak, ami történt.

A fenti részletet témánkat érintő más Corippus-passzusokkal együtt már idéztük feljebb, az I. paragrafusban. II. Iustinus császár szájából hangzanak el ezek a szavak akkor, amidőn ő az avarságot legyőzhetetlen népként emlegető kagáni követ nagyképű hencseregével száll vitába (lejjebb 11§). Ebben az összefüggésben a szökevény szolgákon nyilvánvalóan az avarok értendők, míg az urak, akiktől megszöktek, csakis a türkök lehetnek (hiszen közkeletű a bizánci kútfőkben annak hangsúlyozása, miszerint az európai avarok a türk fennhatóság alól futottak el; lásd feljebb 1§). Ilyenformán Enscultor a türk fejedelem neve lesz. Minthogy pedig a türkök egészen az 580-as évek derekáig kimutathatóan napirenden tartották a hűtlen alattvalóknak tekintett avarok utolérését és megrendszabályozását, elképzelhető (amit az 568-as türk követségről határozottan állít Menandros Protéktor: lejjebb 15§), hogy az avarok elleni türk-bizánci szövetkezés lehetővé tette a 563. évi delegáció célja is. Ha a bizánci kormányzat kitért a javaslat elfogadása elől, úgy e ténynek az okát csak találgathatjuk. Egyfelől — erről lejjebb (9 és 10§§) még bőven lesz szó — az öreg Iustinianos diplomáciai eszközökkel, arannyal, engedékenységgel a birodalom támogatónak tudta megtartani egészen haláláig az avarokat. Másfelől a türköknek az avarok üldözése kapcsán való nyugatra törése Bizánc Krím-Keres környéki támaszpontjait veszélyeztethette (később — látni fogjuk — a „szökött alattvalók” nyomába eredő türkök fegyverrel ragadták el Bosporost a birodalomtól s Cherson közelében is fenyegetően tüntek fel).

Biztosan nem eldönthető, vajon a szóban forgó türk fejedelem egyazon követségről szól-e Theophanes és Corippus, vagy két különböző időpontban Konstantinápolyban járt delegációról emlékezik meg a két auctor. Mi az előbbi — valószínűbb — feltevésből indultunk ki a forráscsoportosításnál. Persze még ha a másik lehetőséget vesszük is számításba, azt tényként le kell szögeznünk, hogy mindkét türk követség csak I. Iustinianos uralma idején érkezhetett a császárvárosba. Corippus ugyanis panegyricusában II. Iustinost pár nappal trónra lépése után szólaltatja meg; elképzelhetetlen, hogy e rövidke idő alatt az avarok érkezését megelőzően egy türk delegációt is fogadott volna az elődje végtisztességével és a hatalom átvételével elfoglalt új uralkodó.

I. IUSTINIANOS ÉS AZ AVAROK JÓVISZONYA A CSÁSZÁR UTOLSÓ ÉVEIBEN (563–565)¹⁹

Iohannes Ephesinus VI 24 (p. 246, 21–32)

E részlet fordítását folytatásával együtt lejjebb a 11. paragrafusban adjuk. Itt is szó van Iustinianos pazar bőkezűségéről avar szövetségesei irányában.

Menander Protector EL p. 442, 17–27

A szöveg fordítását lásd feljebb a 2. paragrafusban. Menandros itt a legelső Konstantinápolyba érkező avar követtség történetének elbeszélését egy az I. Iustinianos által inaugurált és a nagy császár haláláig (565. nov. 15-ig) érvényesülő külpolitikai irányvonal jellemzésével zárja. Ez az irányvonal a fegyveres fellépés kerülését jelentette, a birodalom szomszédait elsősorban diplomáciai úton igyekezett ártalmatlanná tenni, ajándékokkal és arannyal lekenyerezve egyik népet a másik ellen uszította. Az avarság az így – arannyal, előzékenységgel – Bizánc szolgálatába állított nációk egyike.

Agathias V 25, 4–6

Majd kisebb beütéseket és rablóvállalkozásokat hajtottak végre, majd nyílt háborúba bocsátkoztak (ti. a kutrigurok és utigurok), mígnem haderők mindkét részről szétolvadtak és maguk teljességgel hontalanná váltak úgy, hogy még ősi elnevezésüket is elvesztették. Olyan balszerencsét értek meg ezek a hun népek, hogy még ha egy részük meg is maradt, az szétszóródva másoknak kényszerült szolgálni és nevét urára kellett cserélnie. Így érte utól őket hatásosan a bűnhődés korábbi istentelen tetteik miatt. E két nációnak teljes felforgatása és szétrombolása valamivel később történt s mind ezt megfelelő módon lehetőleg az időrend menetével összhangban fogom elmondani. Mikor még tartottak a torzsalkodások s azok híre elérkezett Bizáncba, már akkor mindenki egybehangozóan elismerte és világosan észlelte a császár előrelátását s terveinek helytállóságát, mert míg a barbárok egymást pusztították, ő ésszerűen fegyverét meg sem mozdítva mindenképpen diadalt könyvelhetett el, bármerre billent is a háború mérlege, s elérte a remélt célt. Miután állandóan saját otthoni bajaikkal voltak elfoglalva és küszködtek, eszük ágába sem jutott többé a rómaiak ellen vonulni. Legtöbbször még azt is elfelejtették, hogy a földön hol is vannak azok.

Agathias fent idézett passzusa nem említi ugyan név szerint az avarokat, de a 4. paragrafusban álló források tanúsága szerint éppen ők, az avarok voltak azok, akiknek az utigurok és kutrigurok hódolni kényszerültek s akiknek, mint uraiknak-parancsolóiknak a neve alatt emlegethették az utigurokat és kutrigurokat is: egykori önállóságukkal önálló nevük kezdett feledésbe merülni, az avar törzsek tartozékának számítottak. Eszerint Agathias elbeszélése a fegyverekhez nem nyúló, csak eszes diplomáciájával boldoguló öreg császár külpolitikájáról lényegében nem más mint az avaroknak a többi steppei népek elleni bizánci szolgálatba állításáról szóló híradás. (Agathias ígéretét, hogy az itt csak érintett eseményeket az időrend fonálán haladva részletesen elbeszéli majd, nem válthatta be, történeti műve befejezetlenül maradt halálakor. Egyébként a kutrigurok és utigurok önálló népként való szereplése és az előbbieket betörése a birodalomba, amiről az idézetünket megelőző részben szólt Agathias, 559-re esett; így az avarok fellépése a Don két partját lakó nomádok ellen ezután időre datálható.)

Corippus, In laudem Iustini III 303–308, 345–349

Itt az ideje, hogy kézhez vegyük bőkezű atyád évenkénti juttatásait. Amit ő, a szentséges uralkodó nyújtott nekünk, azt úgy illik, hogy ti is nyújtsátok. Ha azt akarod, hogy a szövetség s a béke érintetlenül fennmaradjon és a megállapodások továbbra is érvényesek legyenek, akkor királyunk kérésére elküldöd a neki járó ajándékokat. ... A kagán tehát harci jelvényeimmel a sajátjait készül szembeállítani s az avarok népe harci kürtök és harcmezők emlegetésével fenyeget meg engem, ha nem adunk megegyezés szerinti juttatásokat? Azt vélték, hogy atyám ezt félelemből tette, pedig csak a szűkölködőket szánta meg s a földönfutóknak adott ajándékokat.

A három pont előtti szövegrészben az avar követ szól II. Iustinoszhoz, az azutáni részletben az új császár felel a követ fennhéjázó szavaira. Ha az évpénz mivoltát illetően homlokegyenest ellentétes is a két fél felfogása, magát azt a körülményt, hogy Iustinianos pénzelte az avarokat, mindketten ténynek tudják és tekintik.

Menander Protector EL p. 444, 32–445, 34(+445, 34–446, 25)

Az ifjabb Iustinos idején az avarok követei megjelentek Bizáncban, hogy a szokásos ajándékokat átvegyék, amelyeket az előző császár Iustinianos szokott adni népüknek. Arannyal ékes láncok voltak ezek, amelyeket szőkevények megkötésére szántak, hasonlóan kerevetek s az elpuhult kényelmet szolgáló más egyéb tárgyak. Ez alkalommal a követek próbára akarták tenni a császárt, hátha ugyanúgy sikerül nekik ajándékokat kapniuk, a rómaiak könnyelműségéből bőségben dúskálniuk és persze saját maguknak haszonra szert tenniük. A császár színe elé kívántak menni. Miután ezt megengedték nekik s azt is, hogy tolmácsok útján elmondják, amit akarnak, ilyen szavakkal éltek: „Az kell, ő császár, hogy miután atyád uralmát örökölted, ugyanolyan jól bánj atyád barátaival, amint ezt atyád tette; hogy valóban az elhunyt utódja vagy, ennek abban kell megmutatkoznia, hogy mindazon semmit sem változtat, amit ő életében tenni szokott. Mert így mi is ugyanolyan érülettel leszünk irányodban, a jótettért járó elnevezést rád ugyancsak átruházzuk s ő utána téged hívunk majd jötevéinknek. Amidőn atyád baráti ajándékokkal halmozott el minket, ezt azzal viszonzottuk, hogy bár megtehettük volna, mégsem rohantuk le a római területeket, s még ennél is több jóindulatot mutattunk fel. Mindenestül megsemmisítettük azokat a veletek szomszédos barbárokat, akik állandóan dúlták Trákiát és ma már ezek közül egy szál sem maradt, aki Trákia határait megrohanná. Rettegnek ugyanis az avarok haderejétől, amely a rómaiak birodalma iránt baráti érülettel van. Meg vagyunk ezért győződve, hogy te legfeljebb egy dologban újítasz a korábbiakon: többet juttatsz nekünk, mint amennyit atyád adott. Ennek fejében aztán mi is még készségesebben állunk a te rendelkezésedre, mint az ővére állottunk annak idején, s még nagyobb hálával tartozunk neked. Tudj meg ugyanis, hogy más módon nem lehetséges a mi vezérünk igaz jóindulatát megnyerni magad és a rómaiak állama iránt, csak úgy, ha előre eljuttatod kezéhez azt, aminek fejében elhatározása fegyvereit nem fordítani a rómaiak ellen.” Az avarok követei ilyesmit adtak elő kettős elgondolással; egyfelől, úgy tűnt, alázatosan kérnek, másfelől pedig mintha fenyegetőztek volna. Azt vélték ugyanis, hogy ezáltal megfélemlíthetik és megrémíthetik a császárt és emiatt a rómaiak mintegy az avaroknak való adózásra kényszerülnek majd.

Az I. Iustinianos halála után röviddel (565 novemberében) Konstantinápolyba érkező avar kö-

¹⁹ Vö. Szádeczky-Kardoss 63–65; Avenarius 61–62; vö. Gibbon—Bury V 3; Hartmann II 1., 17; vö. Hauptmann 149; Thiess 26–28, 57–58.

vetség szavai (lejjebb 11§) világosan mutatják, a nagy császár öreg korában hogyan nyerte meg aján-dékokkal Bajánt Bizáncnak nemcsak a kímélésére, hanem más nomádok elleni biztosítására is. A Menandros-törredék folytatásában II. Iustinosnak az

avar követeléseket elutasító beszédét olvassuk. Két mondat itt is visszautal az avar—bizánci kapcsolatok Iustinianos korabeli alakulására. Mégis a forrásnak ezt a részét célszerűbb az immár II. Iustinos koráról szóló 11 paragrafusban hozni.

10. §

I. IUSTINIANOS DUROSTORUMOT ÁTENGEDI AZ AVAROKNAK²⁰

Chronicon Monembasiae: v. 23–24, 41 et 53–55 (ed. Dujčev)

Miután a császár szerető emberséggel fogadta őket, elnyerték tőle az engedélyt, hogy Mysia (= Moesia) területén Dorostolon (= Durostorum) városában, amelyt ma Drisitrának neveznek, telepedjenek le.

A császár, akiről a forrás szól, I. Iustinianos, s azok, akiknek a mai Silistra helyén álló Durostorumban való letelepedést megengedi, az avarok. — Ezt a forráshelyet az avarokról szóló modern szakirodalom jóformán ignorálja: sem Iustinianos korának kutatói (pl. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* II, Paris 1949), sem az avar—bizánci kapcsolatok korai szakaszának és az avar honfoglalás előzményeinek vizsgálói (pl. Nagy T.: *Antiquitas Hungarica* I, 1947, 56–64, II, 1948, 131–149), sem az avar történelem monografikus feldolgozó (pl. A. Kollautz: *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa* I., II., Klagenfurt 1970; A. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam 1974) nem vesznek tudomást a híradásról. Ezért próbáltam meg 1976 szeptemberében Athénben a nemzetközi bizantinológiai kongresszuson elhangzott előadásomban e kűtfőre terelni a figyelmet (*Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athènes, sajtó alatt). — Durostorum avar kézre adásának időpontjáról annyit

állapíthatunk meg, hogy az valamikor 562 után történhetett, mert a Baján Al-Dunához érkezéséről szóló és feljebb a 6. paragrafusban hozott Menandros-részlet még arról beszél, hogy az avarok sehöl sem lépték át a Dunát. Az avarok durostorumi tartózkodása átmenetinek bizonyult; hogy pontosan meddig tartott, a rendelkezésünkre álló forrásokból nem derül ki. Maurikios császár (582–602) első éveiben mindenesetre bizánci kézen van, mert a kalandozó avarok fegyverrel foglalják el és fosztják ki (Theophylactus Simocatta I 8, 10).

Theophylactus Simocatta I 5, 11

Tiszteld saját fejednél is jobban ezt a római államot és a mi földünket. Ez lett menedéked, földönfutó létedre magához ölelt, idegen jövevény létedre lakóhelyet adott akkor, amidőn keleten az ősi törzsről leszakadt, levált a te ágad.

Komentiolos, a császári követ 584–585 táján hosszabb beszédet intéz az akkori kagánhoz s személyén át általában az avarokhoz fordul. A beszéd egyik részletét hoztuk itt. Az a gondolat, hogy a keletről futva menekülő avaroknak a bizánci birodalom adott menedéket, otthont, talán (?) Iustinianosnak arra lépésére is utal, amellyel lehetővé tette az avarok Durostorumba telepedését. Lásd még Theodóros Synkellos és Geórgios Písides lejjebb a 18. paragrafus végén olvasható helyeit.

11. §

II. IUSTINOS CSÁSZÁR BESZÜNTETI AZ AVAROKNAK SZÓLÓ JUTTATÁSOKAT (565 NOVEMBERÉBEN)²¹

Menander Protector E L p. 444, 32–446, 25

A szöveg első felének (p. 444, 32–445, 34) a fordítását lásd feljebb, a 9. paragrafusban. A fordítás folytatását (p. 445, 34–446, 25) itt adjuk:

A császár üres lármázásnál egyébnek nem tartotta az avarok szavait és így replikázott: „Ti nagyhangú beszédeteket könnyörgéssel vegyest adjátok elő s úgy vélték, hogy a különböző hangnemű szavaknak ezzel az elegyítésével el fogjátok érni, amire törekedtek. De valójában mindkét remélt eredménytől elesetek, mert sem burkolt hízelgések nem vezet félre bennünket, sem fenyegetések nem rémít meg. Én többet adok nektek atyánknál, amidőn a kelleténél nagyralátóbb fennhéjázásokból kijózanítalak benneteket illendőségre tanítva. Aki ugyanis a zavaros gondolkodásúakat áthangolja, mintegy megneveli és visszarántja a romlásba indulástól a makacs önféjűeket, az sokkal inkább tekinthető igaz jötevőnek, mint az, aki elpuhult fényűzéshez segít; lát-szólag szeretet vezérli, de aztán apró kis ürügybe kapasz-

kodva egyenesen elpusztítja a korábban jótéteményeivel elhalmozottakat. Menjetek el sokra értékelve azt, hogy tőlünk életben maradhattok és a rómaiak pénze helyett a velük szembeni félfő tiszteletet vihetitek magatokkal. Nincs ugyanis szükségem a ti fegyverbarátságotokra s nem is kaptok semmit tőlünk, csak amennyit mi jónak látunk adni szolgaságtok béreként és nem adó fejében, amint ti gondoltátok.” Így keltett félelmet a császár az avarok követeiben. S a barbárok az általa elmondottakból megértették, hogy nem tűri el többé az ő haszonlesésüket, nem ad nekik semmit abból, amit korábban kapni szoktak, és a jövőben nem rohanhatnak rá mitől sem tartva a római területre. Nagy elbátortalanodás lett úrrá rajtuk s azt fontolgatták, hova lyukadhatnak ki jelen helyzetükből s mire jutnak dolgaik. Sem haszon kilátása nélkül Bizáncban maradni nem akartak, sem dolgavégezetlenül távozni onnan nem volt kedvükre való. Mégis aztán kellemetlenségeiknél kíváncsabbnak találták a hazatérést honfitársaikhoz. Ezekhez csatlakozva a frankok országába vonultak, miután félfő csodálatba ejtette őket a császár válasza.

Corippus, In laudem Iustini III 151–152, 231–401

A hetedik aranyos nap tekintett le az örvendező világra, tavaszias derűvel úzte el a télies fagyot. ... Amint a császár vidáman magas trónjára lépett s ott tagjai bíboröltönybe burkolva felségesen helyet foglal-

²⁰ Szádeczky-Kardoss 65; Olajos 156.

²¹ Szádeczky-Kardoss 65; Artamonov 111; Avenarius 144–152; Gibbon—Bury V 3–4; Gumilev 39; Hartmann II 1., 17; Hauptmann 149–152; Kulakovskij II 232; Lebeau—Saint Martin X 13–14; Nagy I 60–61, II 143; Stratos I 32; Thiess 57–60.

tak, az isteni udvar első udvarmestere az ajtó előtt jelentette, hogy az avarok követi utasítást kaptak a belépésre, miután kérték kegyes urunk szentséges lábai elé bocsáttatásukat. A császár jóságos szóval és jóindulattal adott parancsot beengedésükre. A barbár férfiak megcsodálják az első bejáratot és az óriási előcsarnokot s látják ott állani a megtermett legényeket. Aranyos pajzsok tűnnek szemükbe, magasba nyúló csillogó vasú dárdákra, aranyos sisakcsúcsokra és rőt sisakforgókra esik pillantásuk, megborzonganak a lándzsák és a fenyegető bárdok meredezésének a láttán. A páratlan pompa egyéb csodái is elébük tárulnak: azt hiszik, hogy a római palota a földre szállott ég. Örvendenek, hogy őket is nézik, jókedvűek, midőn belépésük látványára figyelnek. Olyanok mint a hyrkániai tigrisek, mikor az új Róma népének cirkuszi látványosságul szolgálnak. Midőn ez állatokat mesterük bevezeti, nem hallatják szokásos vad üvöltésüket. A legszélről belépve a népek ezreivel teli cirkuszt bámulják s nagy félelmükben mintegy szelidebb viselkedést tanulnak. Dühük elül, mintha örülnének, hogy kemény fogságba kerültek s a porond közepére vonultak. Büszkélkedve szívesen veszik, hogy ők szolgálnak látványosságul. Szemlélik a nézőteret s a helyes tömeget. Az uralkodó trónja előtt földre borulva tisztelgnek. Midőn aztán a függönyöket elvonják, a belső kapu is feltárul s az aranymenyezetű terem fénye felragyog, az avar Tergazis felnéz a császár csillogó aranydiadémmal koronázott fejére, háromszor hajt tétet s aztán leborulva hódol: teste a földhöz tapad. Példáját követik a többi avarok hasonló megrendüléssel lelkükben; arca borulnak, homlokukkal a leterített szőnyegeket érintik, hosszúra növesztett hajuk beborítja a tágas csarnokot, elernyedtek tagjaik takarják a fenséges udvart. Amidőn kegyes császáruk parancsot adott a követeknek, hogy emelkedjenek fel, felszólítására és parancsára a szolgálattevők felállították a földön elterült férfiakat. Ekkor az uralkodó derűs arccal kegyesen ezt mondotta: „Említétek, hozzátok tudomásunkra, hogy mit kívántok; adjátok elő, hogy mi királyotoknak az üzenete.” Miután a császár nyugodt hangon ekként beszélt, a nyers és durva avar így kezdett szólni éles szavakkal: „Az avarok királya, a kagán legyőzte a világ legbelsejét, nagy harci erénye híres tirannusokat terített le, számtalan népet és hatalmas királyságot igazított le. Az ő hadserege képes a víz kimerítésével kiszáritani a trákiai Hebrust, ivásával a folyómedret üressé teheti, s még ha ez megtörtént, akkor sem távozzhat onnan szomszját teljesen kielégítve. A vad perzsák féltek tőle (a kagántól), a fenyegetőleg felmagasodónak a térdeihez emelték kezüket, könyörgésükkel érdemelték ki a békességet. Ha nem így történt volna, hiába öveztek volna Babilóniát magas falak, Párthia most az avarok uralma alatt nyögne. Áttörtünk az Euphratesen, jeges folyókon keltünk át s téli havon, amerre fagy fékezi a vizek folyását és a hullámzó ár keményebb fagy mindenféle érnél. Láthattuk, hogy üvegszerű pánccéből kifeszített hídak borulnak az állóvizekre, folyókra, csermelyekre. Kovakó vagy márvánnyal burkolt talaj módjára fedte a megszilárdult víz a rokonát, a folyékony vizet. Csikorgó szekereinket keményre fagyott hullámokon vezettük át. A gördülő kerekek nem hagytak nyomot maguk után, az érkekek pánt a szokásostól eltérően haladtában nem mélyített barázdát, a törékeny kristályos jég nem deformálódott, mert a rendkívül kemény fagy megmerevítette. A patás állatok örült zajt csapva a vizet tapodták körükkel, mintha az sík mező volna. Esővízen tiportunk: száraz lábbal jártunk a habokon. A terjedelmes hőmezők nagy utat nyitottak. Kemény népek ellen indítottunk komoly háborút. A sereg egy része tábornok vert. Űtközetekbe bocsátkoztunk, erődtített helyeket vettünk be, falait lerombolva hatalmas városokat döntöttünk le. Győzelmes királyunk most elérte a szkíta Duna partjait, a széles mezőkön sűrű tömegben üttette fel a sátrakat s bennünket, császár, e fényes falak közé küldött. Itt az ideje, hogy kézhez vegyük bőkezű atyád évenkénti juttatásait. Amit ő, a szentséges uralkodó nyújtott nekünk, azt úgy illik, hogy ti is nyújtsátok. Ha azt akarod, hogy a szövetség és a béke érintetlenül fennmaradjon és a

megállapodások továbbra is érvényesek legyenek, akkor királyunk kérésére elküldöd a neki járó ajándékokat.” A császár mentesen a harag indulatától kegyesen és nyugodtan pillantott derűs szemeivel a fiatalemberre, aki ilyesmikkel hengegett, s higgadtan a következőket ejtette ki száján: „Amennyire megengedett a szőlásszabadság a követek számára, annyira illik, hogy a követek lelkükben ügyeljenek a szerény mértéktartásra, életvitelükben a szolid komolyságra. Rendre tudniok kell, hogy hol viselkedjenek alázatosan, s hol mutakozzanak büszkének beszédjükből. Azt kérjük, ami csendesíti haragunkat, s midőn szerződésekre hivatkozva követelőknek, gondoljanak közben életük biztonságára. Amit széles szavakkal, felfuvalkodott büszkeséggel mondat el veled, az leleplezi tunya gondolkodásod formátlanságát. Mit dicsőített itt a futva menekülőket s próbáld üres hírveréssel felmagasztalni földönfutó népedet? Az avarok vad népe, amely (állítólag) hatalmas királyságokat igazított le, saját földjeit nem volt képes megvédeni, lakóhelyeit futva hagyta el. Te, mintha mi nem tudnánk a valóságot, üres beszéddel hamis hírek beleszövésével merészeled elmondani és szégyenletes ravaszkodással kohlász újra és újra hiú álomképeket. Amit te a ti harci munkabírástok jeleként látsz jónak feltüntetni, az a mi katonáink számára nem több mindennapi játékos gyakorlatnál. Ami az urak számára csak kedvtelés, ugyanaz a szolgák számára komoly dolog. Ez a mi birodalmunk virágzó hatalommá lett, szerte az egész földkerekségen háborúkat viselve s ugyanakkor a békét védelmezve. Mi atyáink erkölceit követve a békét szerettük, de megijedtünk a kemény háborúktól sem ijedünk meg. Béke a meghódolók osztályrésze, a gőgösen elbizakodottak viszont háborúkban lelik vesztüket. Kíméljük azokat, akik nem ártnak, nem kímélünk viszont semmiféle bűnöst. Istené a római állam, nem szorul földi fegyverekre. Kegyesen és jogrendben él, magától nem kezd háborút, de vállalja azt, ha más indítja ellene. Ha a háládatlan népek megtagadják szolgai kötelességeik teljesítését, először csak kormányzati úton figyelmezteti a potenciális ellenséget. Aki megszuvali az ilyen figyelmeztetést, élni fog s tőlünk elvárhatja a kiérdemelt megbecsülést. Aki a békét szereti, biztonságos békében maradhat. Akik viszont a háborút akarják, a háborútól lesújtva vesznek majd el. Amely nép valaha kihívta maga ellen a római hadijelvények csapását, az rémülten tapasztalhatta, hogy lovasosztageit mintegy váratlan villámcsapás semmisíti meg, számtalan fia esik el s látnia kell büszke királyait a mi diadalmenetünk által megtörve és megalázza. A kagán tehát harci jelvényeimmel a sajátjait készül szembeállítani s az avarok népe hadi kürtök és harcmezők emlegetésével fenyeget meg engem, ha nem adunk megegyezés szerinti juttatásokat? Azt vélték, hogy atyám ezt félelemből tette, holott csak a szűkölködőket szánta meg és a földönfutóknak adott ajándékokat? Kegyes uralkodói gyakorlatot követve járunk el ilyen módon s elrendeljük, hogy háládatlan híveink megkapják a kellő gondoskodást. Bőkezűek vagyunk, de nem pazarlók: elvesztegetni semmit sem szoktunk. Kezünk ugyanolyan jog alapján rendelkezik az anyagi javakkal, mint amilyen alapján a földkerekséget tartja hatalmában. Az arra méltóknak saját elhatározásunkból adunk, a méltatlanoktól viszont megtagadjuk adományainkat. Te csapataidat csapataimmal, erődöt erőimmel merészeled összemérni. Mi elsősorban nem fegyvereinkben bízunk, bár hadvezéreink, csapataink, bátor parancsnokaink, behódolt királyaink és népeink bővíben vannak minden szükségének és olyan nagyszámúak, mint az égből hulló esőcseppek vagy mint a homokszemek a tengerparton. Ami felette áll mindennek s az én különleges vigaszom: az isten a forrás birodalmunk erényének és dicsőségének, ő adja a biztonságot, a kormánypalcát és a hatalmat. Az ő kegye rendelte a latin népeket az összes többi királyságok fölé s ő ajánlja a maga békéjét mindenkinek elfogadásra. Belé vetjük reménységünket, az ő erejével sújtjuk le a gőgösködőket, az ő kegyes támogatásával óvjuk népeinket. Csodás erejével ő szaporítja diadalmeneteinket. Az ő munkálkodását magasztaljuk s csakis őt féljük. Egyedül őt tisztel-

jük s a legfőbb hatalom urának őt valljuk. Tudják meg az avarok, hogy ő mindenki istene. Fennhézást nem tűrünk el. Kegyesen fogadjuk a bennünket szolgáló akaró népeket, az alázatosakat ajándékokkal és megtiszteltetésekkel tüntetjük ki. Kinek-kinek kötelessége mérlegre tenni anyagi eszközeit s híveinek erejét, hogy így eldöntse, kik ellen viselhet háborút s milyen kedvező kilátásokkal foghat fegyvert. Az az istenség, akitől ti vártok segítséget, inkább önmagával törődjön. Ha hiú istenalakok a hatalmas egy istent megtámadni, ha faragott kövek, süket és néma figurák, különféle fémekből ötvöztött szörnnyalkotások maguktól járnak tudnak majd, ha a föld háborút indíthat az ég ellen, ti csak akkor foghattok fegyvert az én fegyvereim ellenében. Ha te, barbár, nem tudod, mire képes a római hadierény, érdeklődj régi tetteink után, amelyekre latin őseink, apáink és nagyapáink képeseknek bizonyultak. Ő, te tudatlan, tanul meg, mire volt képes előtűnk atyánk, aki alatt a vandál zsarnokok pusztulásba dőltek, a gótok („geták”) megalázkodni kényszerültek, az alemannok, frankok ifjú serege s annyi más nép és híres birodalom szerte a föld kerekén diadalmenetünk nyomán igába hajtotta büszke nyakát, szolgaságra adta fejét meg lelkét s ellenségből kitartó hívünké lett. Ensultor kész udvarunkat szolgálni, követeket és sok-sok ajándékot küld hozzánk. A velük (Ensultorékkal) szemben hálátlanokat ortal-mazzuk? Inkább fegyvereinket készítjük elő! Az urak ellen fordulunk, ugyanakkor szökött szolgálai előtt kitarjuk kapuinkat? Nem, törvényeinkkel az ilyesmi összeegyeztethetetlen. Vitatom a helyességét annak, ami történt. Méltatlanoknak nyújtottunk anyagi támogatást. A kagán azt hiszi, hogy félünk tőle s hadijelvényeinket háborúra próbálja kihívni? Menjeteik csak. Készítsétek a harcmezőket, csatasorokat, táborokat. Várjátok csak az én vezéreimet, biztosan ott lesznek hadijelvényeimmel.” Ámúlt és reszketett az avar; a nagy félelemtől szinte megmeredt. Torka kiszáradt, elakadt benne a szavak folyása, megzavarodott a fenyegető bajoktól s így távozott a császári rezidenciából.

Corippus II. Iustinus császárt dicsőítő költeményéből az avar követség fogadását elbeszélő szakaszunk kiragadott részleteit már idéztük feljebb az 1., 3., 8. és 9. paragrafusokban és ott hosszabb-rövidebb magyarázatot is adtunk a citált verssorokhoz. Az e magyarázatokban foglaltakat itt most nem ismétljük meg.

Corippus kézirati hagyományában az avar követ neve Tergazis. Menandros Protéktórnak ugyanerről a követséghíradásról szóló töredékében az avar diplomata neve ugyan nincs említve, a következő években lezajlott más avar-bizánci tárgyalások ismertetésénél viszont többször találkozunk egy Targitis (alias: Targitios) nevű előkelő nomád főemberrel. Bizonyosra vehető, hogy történetíróink (Menandros mellett Theophylaktos Simokattés is) megbízhatóbban tükrözik az eredeti névfórmát, mint a poeta. Mindenesetre azt kell hinnünk: Corippus Tergazisa azonos a historikusok, Targitisével ill. Targitiosával. Részben nyelvészeti megfontolásokból kiindulva felvetették azt a gondolatot is, hogy valójában nem is személynévről van itt szó, hanem rangelnevezésről. Ha tényleg így volna, ez különösen jól megmagyarázná, hogy miért szerepelhet jelen 565-ös követséghíradás után több mint harminc évvel (az 590-es esztendő végén) is egy Targitios nevű avar főember Theophylaktos elbeszélésében: ugyanannak a méltóságnak egymást váltó viselőiről szólnának így kútfőink. Persze az sem zárható ki, hogy ugyanazt a személynevet viselte több nomád főember.

Ami a követséghíradás datálását illeti, ez olvasható Corippusnál: „A hetedik aranyos nap tekintett le az örvendő világra ...” A szakirodalomban általában az az uralkodó vélemény, hogy a hetedik napot II. Iustinus trónra kerülésétől kell számítani. Iustinianus halálát s ehhez képest utódja egyeduralmának kezdetét pedig általában az 565. november 15-ére virradó éjszakára teszik. Így inkluzíve szá-

mítva nov. 21., exkluzíve számítva nov. 22. az avar követség császári fogadásának a napja. Elképzelhető persze az is, hogy Iustinianus elhalálózásának a napja mégsem számított olyannak, mint amelyiken az aranyos nap egy örvendő (és nem gyászoló) világra pillantott le (még akkor sem, ha a dicsőítő költemény írója egyeduralkodóvá válása percétől az egész nép bizalmát élvezőnek festi is II. Iustinost). Amennyiben az első gyásznapot (vagy gyásznapokat?) az „örvendő világ” napjainak sorából kizárjuk, úgy esetleg nov. 22. utánra teendő az avar követség fogadása a császári palotában.

A költemény a szökött avarok urainak (tehát minden valószínűség szerint a türköknek) a Bizánc-hoz fordulását — nyilván barátsági vagy éppen szövetségi kapcsolat kialakítása érdekében — jelen idejű ígérellel említi. Alig elképzelhető, hogy II. Iustinus uralma első hetében az avarokat megelőzően az új császárnak tett volna ilyen ajánlatot a türk fejedelem (Ensultor, Theophanésznál Askéltur). Vagy az 563 tájára datálható türk követséghíradásról van tehát itt szó (lásd feljebb 8 §) vagy egy más forrásból származó munkára nem ismert diplomáciai lépésről, amely azonban még Iustinianus életében történt. A latin jelen idő tehát amolyan praesens historicum; legfeljebb az valószínű, hogy Ensultor barátságkérésére II. Iustinus trónra lépésekor is érvényben lévőnek volt tekinthető a bizánci kormányzat részéről.

A szöveg irodalmi méltatása és elemzése nem lehet ezen a helyen feladatunk. Annyit jelzünk csak, hogy Corippus a késő antik panegiristák szokása szerint bőven használ a régebbi klasszikusoktól átkölcsönzött fordulatokat, képeket, hasonlatokat akkor is, amidőn a maga kora avarjairól szól. Egy jellemző példa. Hérodotos (VII 127) szerint Xerxés Hellas ellen vonuló serege akkora volt, hogy a Cheidros folyó vizét Trákiában mindenestül kiitta. Előzőleg a Hebrónnál számlálta meg hadait a perzsa nagykirály. Biztosra vehető, hogy ez az irodalmi reminiscencia — és nem az avarság történetének egy valószínű epizóda — jut szóhoz költőnknek akkor, amidőn arról beszél, hogy a kagán csapatainak nem lenne elegendő ivásra a tráki Hebrón folyó vize. Persze az irodalmi utánzás mellett bizonyos pontokon az avar követjárás valós mozzanatait látszik felvillantani a költő. Így például akkor, amidőn a császár előtt leboruló követek hosszú hajáról beszél. A hosszú farkos ugyanis, mint láttuk, tényleges jellemzője volt a kagán népének.

Iohannes Ephesinus VI 24 (p. 246, 21–247, 22)

Ez a (varkocsos?) hajviseletével feltűnő nép, amelyet avaroknak neveznek, Iustinianus császár napjaiban jött el és mutatkozott a rómaiak földjén. Midőn (a császár) követeiket fogadta, gazdagon megajándékozta őket arannyal, ezüsttel, ruhákkal, övekkel és aranyozott nyergekkel (vagy lótakarókkal?) s egyéb dolgokkal is, amelyeket nekik adott; közzétetésükkel ilyesmiket küldött fejedelmeknek is. Azok csodálkoztak rajta s ismét másokat (más követeket) küldöttek hozzá. Ezeknek is ajándékot juttatott és gazdagította őket. Ezért aztán mindenféle ürügyekkel gyakran indítottak küldöttségeket, sőt nemcsak ezt tették, hanem csoportokba verődve is el-elmentek hozzá. S ő mindenkit megajándékozott, elhalmozta őket s mindig ilyenképpen távoztak tőle. Úgy vélte ugyanis, hogy általuk (az avarok által) minden ellenségét legázthatja. De az egész senatus és az egész város egyre inkább zúgolódott ellene emiatt: „Íme a birodalmat elszegényíti és barbároknak juttat adományokat.” Az általa követett eme gyakorlat következtében akkor is, amidőn ő maga éppen eltávozott e világból és nővéreinek fia, Iustinus lett az uralkodó, az történt, hogy az avarok közül egy csoport eljött. Szokás szerint ajándékokkal elhalmozottan kívántak távozni s így néhány nap múlva Iustinus elé járulva ezeket mondták: „Ajándékozz meg, miként az elhunyt szokott volt megajándékozni. Aztán bocsáss utunkra a mi

királyunkhoz.” Ám Iustinus éppen azok közé tartozott, akik bántottak és zúgolódtak, mert olyan sokat kaptak és vittek el a birodalom vagyonából; így szólt hát: „Hasznot többé nem húztok a birodalom vagyonából, nem lesztek abból elhalmozva, enélkül távoztok. Tölem semmit nem kaptok, így fogtok távozni.” Midőn erre fenyegetni kezdték őt (az avarok), megharagudott és így szólt: „Ti döglött kutyák fenyegetitek a rómaiak birodalmát? Tudjátok meg, hogy mindnyájatok haját le fogom vágatni és így megcsontkíttatlak (lefejeztetlek?) benneteket.” Parancsára mindjárt elfogták és hajóra rakták őket. Kiutasította a városból s a tengeren átszállítatva Chalcedonba záratta le őket. Testőrtisztekből és palotaőrökből sereget állítottak össze őrizetükre; hat hónap után bocsátotta csak szabadon s küldötte haza őket ilyen szavakkal fenyegetőzve: „Ha akárkiket közületek itt vagy bárhol birodalmamban meglátlak, életetek nem marad meg többé.” Azok féltek tőle, csendben maradtak s ott őket többé nem látták. Végül aztán a barátság és meghódolás ügyében küldtek hozzá (a császárhoz) követeket azzal, hogy minden parancsát teljesíteni fogják. Napjai végéig barátjai is maradtak.

Az 565. novemberi avar követségjárásról Konstantinápolyban Corippus rögtön az esemény lejátszódása után (566-ban!) írt, de egy szót sem szól a nomád követek fogva tartásáról és féléves internálásukról. Menandrosz Protéktór fennmaradt töredéke sem említi ilyesmit. Így azt kell hinnünk, Iohannes Ephesinus elbeszélése ezen az egy ponton kétes hitelességű. Legvalószínűbb az, hogy nem az 565-ös, hanem egy későbbi avar követséget ért az internálás sorsa, de a szír szerzőnél a két különböző időpontú esemény vonásai összekeveredtek. Hasonló hibára van biztos példa ephesosi János történeti művében. S nem is meglepő, hogy nála ilyesmi előfordul. Hiszen saját maga szól arról, hogy a monofiziták üldöztetésének az időszakában írott feljegyzéseit különböző helyeken el kellett rejttenie; azok így nem állottak rendelkezésre egyháztörténete némely részeinek a megírásánál s ez a körülmény zökkenőket okozott az anyagösszeállításban. Hadd említsük meg azt is, hogy későbbi időből (585–586 tájáról) van hiteles híradásunk, amely szerint avar követeket a megharagított császár (Maurikios) hat hónapra internáltatott (Theophyl. Simoc. I 8,7–9). S ha az avar követek bezárása a valóságban nem az 565-ös követségjárás történetébe tartozott, hanem

csak a szír egyháztörténetíró tévedése folytán került oda, akkor legkézenfekvőbb ugyanezt feltételezni a hozzá szorosan kapcsolódó kijelentésről is, miszerint az avarok más követek útján utóbb készséges engedelmességükről biztosították II. Iustinoszt. Más kérdés, hogy miután a források szükségessége miatt teljesen biztosat az események összefüggéseiről nem mondhatunk, akadhatnak, sőt akadnak is olyan kutatók, akik a feltétel nélkül hódoló avar követségről szóló híradást ténynek fogadják el (így pl. Hauptmann 150). Ellene szól azonban az ilyen eljárásnak forráshelyünk utolsó mondata; miután az avarok Iustinos haláláig tartó barátsága legdurvábban meghamisítja a kútfőkből biztosan ismert tényállást, a nyilvánvalóan valótlannal állításához elválaszthatatlanul hozzátapadó előző mondat (a hódoló követség említése) sem tekinthető hitelt érdemlőnek.

Anthologia Graeca XVI 72

Egy hadizsákmánnyal ékes szobrot a bátor méd állít majd urunknak győzelme nyomán, egy másikat pedig túl a Dunán a nagyhajú avar had, amely azonban lenyírni kényszerül fűrtjeit ápolatlan fejről. Ezt a szobrot meg itt a törvényesség felvirágoztatásáért halálból a császárváros emelte a consuli mitra felöltése nyomán. Maradj rendíthetetlen gyászoló bizánci Róma most is, amikor Iustinianus isteni uralmát máséra cseréled.

A közvetlenül ezt megelőzően idézett forrásban (Iohannes Ephesinusnál) II. Iustinos azzal fenyegeti a színe elé járuló avarokat, hogy hajukat levágatja. Ugyanez a motívum bukkan fel a fent lefordított anonim epigrammában is, amely II. Iustinos 566. január 1-i consulágba lépése nyomán íródott s így az új császárnak a barbárok pénzélése helyett azok fegyveres féken tartását célzó politikájához jósol sikert (a két főellenesség, a perzsa és az avar legyőzése után szoborállítással hódol majd a bizánci uralkodónak). — A kézirati hagyományban névtelenül fennmaradt költeményről A. and A. Cameron (Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London 13, 1966, 103) úgy véli, hogy az esetleg (?) Agathiasztól vagy egy az ő köréhez tartozó másik költőtől származhat. — Az epigrammának azt az új értelmezését vettem fordításom alapjául, amelyet Olajos Teréz cikke ad (Oikumene 4, 1980, s. a.).

12. §

BAJÁN MÁSODIK ÖSSZECSAPÁSA SIGIBERT FRANK KIRÁLYAL (566–567 TÁJÁN)²²

Menander Protector E L p. 446, 23–25

Mégis aztán (a Konstantinápolyba küldött avar követek) kellemetlenségeiknél kíváncsabbnak találták a hazatérést honfitársaikhoz. Ezekhez csatlakozva a frankok országába vonultak, miután félő csodálatba ejtette őket a császár válasza.

A szöveghez magyarázatot feljebb, a 11. paragrafusban adtunk, ahol a megelőző részekkel együtt olvasható ez a passzus is.

Gregorius Turonensis IV 29

A hunok ismét a galliai tartományokba igyekeztek behatolni. Sigibert hadsereggel indult ellenük s bátor férfiak nagy sokaságát vitte magával. Mikor aztán meg

kellett ütközni, amazok mágikus praktikákban járatosak lévén különféle kísértetalakokat mutattak nekik és hatalmasan fölbükk kerekedtek. Míg Sigibert hadserege megfutamodott, őt magát a hunok bekerítették és fogva tarthatták volna; ám ő rafinált és tapasztalt férfinak bizonyult s akiket férfias helytállással ütközetben legyőzni nem tudott, azokat az ajándékozás művészetével mégis legyőzte. Ajándékok juttatása útján ugyanis szerződésre lépett az ellenség királyával, hogy míg életük napja tart, egymással többé ütközetekbe nem bocsátkoznak. Ez inkább dicsőségére semmint valamiféle gyalázatára szolgált Sigibertnek, ha helyes megfontolással mérlegeljük tettét. Egyébként a hun király is küldött neki sok ajándékot. E királyt kaganának („Gaganus”) hívták. Annak a népnek tudniillik minden királyát ezzel az elnevezéssel illették.

Arról, hogy az avarok a háborúban túlvilági erőket is igyekeznek a maguk oldalán sorompóba állítani, közvetlenül tudósít egy hagiografikus mű: Euagrius, Vita Sancti Pancratii. Itt római hadifogságba esett avarok egyebek mellett a következőket mondják Szent Pankratiosnak: „Mi az avar nép fiai vagyunk és mindenféle csúszó-mászók meg négy lábúak képmásait tiszteljük. Mindezekkel együtt

²² Szádeczky-Kardoss 65–66; Artamonov 111; Avenarius 57–61, 236–237; Gibbon–Bury V 4, 516–517; Gumilev 39; Hartmann II 1., 17, 31; Hauptmann 150; Kulakovskij II 232, 344; Lebeau–Saint Martin X 14; Lexicon Antiquitatum Slavicarum I 59 (T. Lewicki), II 68 (G. Labuda); Nagy I 62; Richter 67; Spindler 111; Thiess 59–60.

a tűznek, a víznek és kardjainknak is áldozunk. Midőn azt láttuk, hogy fegyvereitek kezetekben lámpafényként csillognak, magunkon kívül lettünk s azt gondoltuk, hogy a ti isteneitek vannak ott. Elküldöttünk tehát szentélyeinkbe, elhoztuk mi is nevezetesebb isteneinket s ezeket állítottuk szembe veletek." A kegyes keresztény elbeszélés természetesen nem mentes az egyházi írárok pogány—keresztény szembeállításának a sematikus vonásaitól, jámbor tanulsága az kíván lenni, hogy a bálványok tehetetlenek az igazhitű keresztényekkel szemben. Elképzelhető mégis, hogy a toposzok mellett a valóság elemei is ott vannak az elbeszélésben. A kard („isten kardja”) tisztelete például valóban jellemző a stepei népekre Hérodotosz szkitáitól (Her. IV 62) Priskos Rhétór (E L p. 142, 18–22; vö. Iordanes, *Getica* 183) hunjaig. Az itt szóban forgó frank krónikahely kísértetalakjait („fantasias”) pedig esetleg az ellenséggel szemben felvonultatott istenképmásokkal hozhatjuk kapcsolatba (?). Az avar bálványok gyengeségét a keresztények istenével szemben ugyanis Corippus (III 369–380; lásd feljebb 11§) is hangsúlyozza. Kard, tűz és víz együtt található különben Baján 579. évi avar esküjének valóságos színezetű pogány szertartásában is, amelyet egy lejjebb fordításban közlendő Menandros Protéktór töredék (E L p. 473, 17–25) ismertet. Egyébként a protobolgárokról is van olyan híradás, miszerint a harcban földöntúli erőket igyekeztek a maguk oldalán sorompóba állítani, és az avar kagán hadseregében a bolgár csapatok mindig jelentős szerepet játszottak. — Gregorius Turonensis azt látszik gondolni, hogy a kagán az avar uralkodók személyneve, nem pedig rangjelölése. — Szóban forgó forráshelyünk hosszú időre szóló avar—frank béke létrejöttét sejteti. Sigibert II. Iustinus császárhoz küldött követei tehát (Greg. Tur. IV 40) aligha az avarok ellen keresték Bizánc szövetségét.

Paulus Diaconus II 10

... miután értesültek Chlothar király haláláról, a hunok — más néven avarok — az elhunyt fiára, Sigibertre rontottak. Ez Thüringiában találkozott velük és az Elba folyónál hatalmasan legyőzte őket. Aztán kérésükre

békét kötött velük. A hispaniai tartományokból érkező Brunichild ennek a Sigibertnek lett a felesége s ettől az asszonytól nyerte ő Childepert nevű fiát. Az avarok újra háborúskodtak Sigiberttel ugyanazon a helyeken, ahol ez korábban is történt; felmorzsolgatták a frankok hadseregét s győzelmet arattak.

A fenti idézetben említett első avar—frank összecsapásról feljebb a 7. paragrafus szólott a kútfőt kommentálva. A második türingiai Elba menti ütközetről, amely a jelen paragrafus tárgyát alkotja, a citátum utolsó mondatában emlékezik meg Paulus Diaconus.

Chronicon Vedastinum p. 687

A hunok ismét a galliai tartományokra támadtak. Sigibert király mindjárt le akarta küzdeni őket s ezért nagy hadsereget mozgósított. Midőn aztán össze kellett csapnia, démonok kísértetalakjai játszották ki a frankokat, akik így megfutamodtak. Sigibert fogságba esett s akiket fegyverrel nem tudott legyőzni, azokat ajándékokkal békítette meg. A királyok kölcsönösen megajándékozva egymást szerződést kötöttek s a hunok királyukkal, a kagánnal együtt visszavonultak.

A *Chronicon Vedastinum*ra vonatkozóan lásd feljebb a 7. paragrafusban adott ismertetésünket.

Menander Protector E L p. 454, 14–22

Az avarok és a frankok szerződést kötöttek egymással s mikor a béke már megszilárdult, Baján jelezte a frankok vezetőjének, Sigibertnek, hogy seregét éhség szorongatja; neki, aki király s ráadásul saját országában van, nem szabad nemtörődomséggel nézni a szövetséges haderőt. Azt is mondtotta, hogy ha az avarok seregét a szükségességgel ellátja, akkor három napnál tovább nem fog ott (értsd: frank földön) időzni, ennyi idő elteltével távozik majd. Miután Sigibertnek ezt hírül adták, azon nyomban küldött az avaroknak lisztet, hüvelyeseket, juhokat és szarvasmarhákat.

Ez a forrás mutatja, hogy az ajándék egy része, amellyel a fogságból szabaduló frank uralkodó az avar fejedelmet jóindulatra hangolta, élelmiszer volt az ellátási gondokkal küszködő nomád hadsereg számára.

13. §

AZ AVAROK ÉS LANGOBARDOK EGYMÁSSAL SZÖVETKEZVE MEGSEMISÍTIK A GEPIDA ÁLLAMOT, AMELYNEK TERÜLETÉT BAJÁN NÉPE VESZI BIRTOKBA (567)²³

Menander Protector E L p. 454, 23–456, 5

Alboin, a langobárdok egyeduralkodója követeket küldött Bajánhoz fegyveres szövetségre kérve őt, miután Kunimund iránti gyűlölete nem csillapult, ellenkezőleg mindenképpen úgy vélte, hogy meg kell dönteni a gepidák hatalmát. Mikor a követek megérkeztek, azt kérték a kagántól, hogy ne nézze közömbösen az ő jóvátehetetlen szenvedéseiket a gepidák részéről, különösen mivel éppen az avarok leggyűlöltebb ellenfelei, a rómaiak azok, akik a gepidákkal szövetségtek. Rámutattak, hogy nem annyira a gepidák elleni háborút fogják felszítani, inkább Iustinus ellen fognak hadba szállani, aki az avarok népével szemben a legellenségesebb indulatú csá-

szár, hiszen az anyai nagybátyja, Iustinianos által az avarokkal megkötött szerződéseket felrúgta és a szokásos juttatásoktól megfosztotta őket. Hozzátették ehhez, hogy a langobárdokkal összefogva bizonyos értelemben legyőzhetetlenekké válnak s legyűrve a gepidákat azok gazdagságának, sőt közösen országuknak is uraivá lesznek; hogy aztán mindig jól megy majd soruk, hiszen Szkitiát s még Thrákiát is könnyen elérhetik, a szomszédságból kiindulva pedig egyszerűen minden nagyobb fáradtság nélkül lerohanhatják majd a rómaiak országát s akár egészen magáig Bizáncig hatolhatnak. Elmondották még a langobárdok követi, hogy a rómaiak elleni háború vállalása más haszonnal is jár, mert azok, ha előbb sikerülne föléjük kerekedniük, minden módon tönkretennék az avarok hatalmát. — Baján fogadta a langobárdok követi. Úgy látta jónak, hogy egy ideig elutasítólag viselkedjék, mert így akart a maga számára hasznosabb feltételek mellett szövetségzni velük. Majd úgy nyilatkozott, hogy nem teheti, majd meg úgy, hogy megtehetné, de nem akarja. Egyszerűen a rászedés minden fortélyát alkalmazta az őt kérlelőkkel szemben s olyannak mutatkozott, mint aki nagy nehezen rábeszélhető ugyan, de csak akkor, ha a langobárdoknál lévő jószágállomány egytizedét azonnal megkapják, s amennyiben a háborúban felülkerekednek, úgy a zsákmány

²³ Szádeczky-Kardoss 66; Artamonov 111; Avenarius 74–76, 239 (vö. 83–84, 241); Czeglédy, Nomád népek 98; Gibbon—Bury V 4–8, 516–517; Gumilev 39; Hartmann II 1., 16–18; Hauptmann 150–153; Haussig 300, 412; Kulakovskij II 344–345; Lakatos 86–90; Lebeau—Saint Martin X 26–29; Lexicon Antiquitatum Slavicarum I 59 (*T. Lewicki*); II 95, III 87 (*G. Labuda*); Nagy I 59, 63; Spindler 111; Stratos I 31; Szádeczky-Kardoss, Ostgrenze 268; Thiess 60–61.

fele is az avaroké lesz, a gepidák országa pedig teljes egészében. Így is lett. A gepidák elleni harc szándékával vonultak fel. Miután Kunimund tudomást szerzett minderről, megijedt s állítólag újra követeket küldött Iustinos császárhoz. Kérve kérte, hogy miként korábban tette, most is álljon az ő oldalára a veszedelem közepette. Ismét megígérte Sirmiumnak és a Dráva folyón inneni területnek az átadását. Nem szégyellte magát amiatt, hogy mindezt egyszer már eskü alatt megígérte, de esküjét nem tartotta be. Iustinos császár pedig jól tudta s a korábban történekből megtanulta, hogy Kunimundban nyoma sincs a megbízhatóságnak; úgy vélte mégis, hogy kereken megtagadni a szövetséget nem kell, ám halogatással valójában elhárította magától a kérés teljesítését. Azt mondta, hogy a római csapatok szanaszét vannak szórva; amilyen gyorsan lehet, igyekeznek majd összegyűjteni s elküldeni azokat. Ilyesmit hallottam Kunimundról, de nem hihető a dolog számomra. Mert túlságosan szegénytelen lett volna ismét ugyanazzal a kéréssel előállni, amellyel kapcsolatosan korábban szerződéshez kötött követelt el. Azt is mondják egyébként, hogy ekkor a langobardok is követséget küldöttek Iustinoshoz, a gepidákat erősen gyalázták a rómaiak iránti hálátlanságuk miatt és maguk vadásztak a rómaiak szövetségének a megnyerésére. Ezt nem tudták elérni, azt azonban igen, hogy a császár támogatását a hadviselő felek egyike sem élvezhette.

Szkitián és Thrákián Scythia (Minor) bizánci tartományt s Thracia provinciát kell érteni; bár lehet, hogy a szerző, illetőleg a langobard követség ennél tágabb területek hozzávetőleges megjelölésére használta a két földrajzi nevet. A gepida-langobard és gepida-bizánci viszony korábbi alakulására vonatkozóan vö. P. Lakatos, Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden (Opuscula Byzantina II.), Szeged 1973, 83–88 (további szakirodalom idézésével).

Paulus Diaconus I 27

... Kunimund ... a gepidák régi sérelmeit meg akarta bosszulni, megszegte a langobardokkal kötött szerződést és a béke helyett inkább a háborút választotta. Alboin ekkor az avarokkal lépett örök szövetségre, akiket először hunoknak neveztek, de aztán királyuk nevével az avar elnevezést nyerték. Majd elindult a gepidák által felidézett háborúba. Azok a másik irányból ellene siettek, ám most az avarok az Alboinnal való megállapodásuk szerint megtámadták a közös ellenfél hazáját. Szomorú hír érkezett Kunimundhoz, amely arról szólt, hogy az avarok országa határait megrohták. Lesújtott lélekkel és mindkét felől szorongatva arra buzdította övét, hogy csapjanak össze a langobardokkal. Ha ezeket képesek lennének legyőzni, akkor a hunok hadseregét is kiűzhetik hazájukból. Megkezdődött hát az ütközet. Teljes erővel folyt a harc. A langobardok lettek a győztesek és olyan kegyetlen dühvel mészárolták a gepidákat, hogy majdnem kiirtották őket, s nagy tömegükből alig maradt hírmondó. Ebben a csatában Alboin megölte Kunimundot, levágta fejét s abból ivókupát készíttetett ... Rosimunda nevű lányát különböző nemű és korú foglyok nagy tömegével együtt elhurcolta, majd mivel Chlotsuinda meghalt, feleségül vette, mint később kiderült, saját vesztére. A langobardok itt akkora zsákmányt szereztek, hogy most már a legnagyobb gazdagság lett osztályrészük. A gepidák nemzetsége viszont annyira megfogyatkozott, hogy ettől az időtől fogva nem volt többé saját királyuk, hanem azok, akik a háborút túlélhették, vagy a langobardok alattvalói lettek, vagy mind a mai napig kemény uralom alatt nyögnek, miután hazájukat a hunok vették birtokukba.

Chlotsuinda I. Chlothar frank király leánya volt s Alboin első felesége. Rosimunda, a második feleség később a langobardok Itáliába vonulása után férjét, aki apja gyilkosa volt, fondorlatosan megölette. — Az avarság egy királyáról való elnevezéséhez vö. 3§ (Isidorus). — Az ellenség koponyájából való kupakészítés a steppei eredetű népek körében

sem volt ismeretlen: Krum bolgár kán 811-ben törbe csalta a bizánci sereget és a csatában életét vesztő Niképhoros császár koponyájából ugyancsak ivóedényt készíttetett magának (lásd egyebek mellett: S. Runciman, *An Emperor's Skull: A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, 47–70).

Andreas Bergomas I (p. 222, 1–4)

... Alboin az avarokkal örök békét kötött s legyőzte Kunimundot, a gepidák királyát. Akkora zsákmányra tettek szert a győztesek, hogy a legnagyobb gazdagság lett osztályrészük. A gepidákat a langobardok leigázták.

Paulus Diaconus elbeszélésének lerövidített, eltorzított változatát olvassuk ennél az auctornál.

Iohannes Ephesinus VI 24 (p. 247, 22–27)

Ez a nép (az avar) erős volt s fiai számos északi népnél, amelyet leigáztak és pusztítottak, gazdagabbá és erősebbé váltak. Ezért végül is ama nagy folyó átkelőhelyénél, amelyet Dunának neveznek, egy másik hatalmas népre, a gepidákra csaptak le, pusztították őket, földjüket elfoglalták s ott jó földre telepedtek és kiterjeszkedtek.

Ebből a híradásból úgy látszik, hogy a gepidák a Dunánál valami ellenállást tanúsítottak az avarokkal szemben is, bár erőik zöme, élén a királlyal a langobardok ellen vonult fel.

Euagrius V 12 (p. 208, 18–20)

Sirmiumot elfoglalták az avarok. Ez a város előzőleg a gepidák hatalmában volt s ők adták át Iustinos császárnak.

Az itt idézett részletből csak az utolsó mondat tartozik ebbe a paragrafusba. A feljebb citált Menandros-féle elbeszélésből világosan kitetszett, hogy a gepida állam ellen indított langobard-avar támadás kezdetekor Sirmium még Kunimund kezén volt. A kétoldali invázió által összeroppanzott gepida állam fővárosának, Sirmiumnak a kapuit lakói az összeomláskor nem a kegyetlenül mészárló langobardoknak vagy avaroknak nyitották meg, hanem a császár katonáit bocsátották be, aki forma szerint a gepidák szövetsége volt s akitől így kíméletesebb bánásmódot remélhettek. Mint látni fogjuk, az avar kagán a gepida ország uraként magának követeli majd mind Sirmiumot, az egykori gepida rezidenciát, mind a bizánci védnökség alá húzódott gepidákat.

Chronicon Monembasiae cod. Ath. Iber. vv. 46–49 (ed. Duřev)

Elvették (az avarok) Európa jeles városát, Sirmiumot is, amely most Bulgáriához tartozik s neve Striamos. Ez előzőleg a gepidák hatalmában volt s ők adták át Iustinos császárnak.

Az anonim krónika utolsó mondatát majdnem szó szerint Euagriusból másolta ki.

Nicephorus Callistus Xanthopulus XVII 39 (p. 324 C)

Sirmium a barbárok (avarok) kezére került. Ezt megelőzően a gepidák tartották hatalmukban, aztán azonban Iustinosnak ajándékozták önként vonulva ki onnan.

Niképhoros lényegében Euagriostól vette át mondanivalóját, de némi átstilizálással eltorzította előképét.

Theophanes a.m. 5931 (p. 94, 9–19)

Sok és igen nagy gót nép volt akkortájt, amely túl a Dunán az északi területeken lakott. Közülük négy a legemlékeztetőbb: a gót, a vizigót, a gepida és a vandál; semmi másban nem különböznek csak a nevükben,

egyazon nyelvet használják, mindannyian ariánus eretnek hiten leledzenek. Ezek Arcadius és Honorius uralma idején átkeltek a Dunán és a rómaiak földjén telepedtek le. A Singidunum és Sirmium körüli területekre a gepidák telepedtek, akikből később a langobardok és az avarok váltak ki.

A szöveg folytatásában a vizigótok, a (keleti) gótok és leg részletesebben a vandálok vándorútjáról szól Theophanés, egészében Prokopiosból merítve. Már itt a főforrásban található eltorzult történeti híradások, de még több az elrajzolás azokban a részletekben, ahol a krónikás Prokopioszt kiegészítve más forrásokból vesz át adatokat. Idetartozik az avarokat megemlítő mondat is. Persze a valóságban a langobardok és az avarok nem etnikailag váltak ki a gepida népből, hanem földrajzilag vált ketté történelmi útjuk, miután 567-ben mindketten Gepidia földjén állottak győztesen.

Symeon p. 110, 12–14

A gótokból négy nép lett: a gótok, a hypogótok, a gepidák és a vandálok, akik közül az avar kezdte a rómaiak földjét bekalandozni.

A fenti híradás forrása (közvetve vagy közvetlenül, de mindenképpen) Theophanés előbb idézett passzusa. Persze a már eleve eltorzult theophanészi közlés Symeónnál még tovább deformálódott.

Cedrenus p. 601, 1–3

... a gótok négy néppé oszlottak; ezek voltak: a gótok, a hypogótok, a gepidák és a vandálok. Közülük az avar kezdte a római földet bekalandozni.

Kedrénos Symeón többszörösen torzult híradását veszi át jelentéktelen változtatással.

Theodosius Melitenus p. 78, 11–12

Ez a bizánci krónikás is lényegében ugyanazt az eltorzult híradást hozza, amelyet Symeóntól idéztünk feljebb.

Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio 25, 15–23

Akkortájt a gót és sok igen nagy nép volt letelepedve az északi területeken a Dunáig. Közülük legemléltesebbek a gót, a vizigót, a gepida és a vandál; semmi másban nem különböznek, csak nevükben, egyazon nyelvet használják, mindannyian ariánus eretnek hiten leledzenek. Ezek Arcadius és Honorius uralma idején átkeltek a Dunán és a rómaiak földjén telepedtek le. A Singidunum és Sirmium körüli területekre a gepidák telepedtek, akikből később a langobardok és az avarok váltak ki.

Bíborbanszületett Konstantin majdnem szó szerint írja ki Theophanést ezen a helyen.

14. §

AZ ITÁLIÁBA VÁNDORLÓ LANGOBARDOK DUNÁNTÚLI HAZÁJÁVAL GYARAPODIK AZ AVAROK ORSZÁGA (568. ÁPRILIS 2. UTÁN)²⁴

Paulus Diaconus II 7

Akkor Alboin saját szállásterületét, azaz Pannoniát barátainak, a hunoknak juttatta, persze azzal a kikötéssel, hogy ha a langobardok valamikor visszatérni kényszerülnek, saját földjeiket ismét visszakapják. Így a langobardok ott hagyva Pannoniát feleségeikkel, gyermekeikkel és holmijaikkal sietve elvonultak, hogy Itáliát birtokba vegyék. Negyvenkét esztendeig laktak Pannoniában. Onnan áprilisban vonultak ki az első indictio évében a szent húsvét utáni második napon, amely ünnep abban az esztendőben az erre vonatkozó számításnak megfelelően éppen április elsejére esett, mikor is urunk emberré válásának ötszázhatvannyolcadik éve pergett.

Andreas Bergomas I (p. 222, 18–22)

... a langobardok ... Pannoniát barátjaikra, az avarok népére hagyták. Ezt maguk 42 évig birtokolták. Feleségeikkel, gyermekeikkel és minden tulajdonukkal vonultak ki Pannoniából április hónapban az első indictio évében az úr húsvétja utáni második napon, amely április elsejére esett, mikor urunk emberré válásától fogva ötszázhatvannyolc év pergett le. Aztán a langobardok a friuliak határán keresztül Itáliába vonultak.

A fenti híradás egészében Paulus Diaconus előző elbeszélésének némileg áttisztított átvétele.

Paulus Diaconus II 26

Bizonyos, hogy Alboin sokakat vitt magával Itáliába azoknak a népeknek a fiaiból, amelyeket más langobard királyok vagy ő maga meghódítottak. Ezért a falvakat, amelyekben ezek laktak, mind a mai napig gepida, bolgár, szarmata, pannon, szvén (sváb), noricum vagy más ilyesféle elnevezéssel illetjük.

Mivel a fenti híradás a kérdéses népek egy részének a langobardokkal együtt történt Itáliába költözéséről szól, fel kell tételeznünk, hogy ugyanezeknek a népeknek a másik része Pannoniában, illetve annak szomszédságában visszamaradt s így a honfoglaló avarok alattvalói lett.

Michael Syrus X 21 (II p. 361) < Iohannes Ephesinus VI 45–46 (p. 259, 20–25)

A rómaiakat ismét szorongatták ama avaroknak nevezett csúf barbár nép fiai, akik hajfonatokat viseltek és akik Kelet határaitól vonultak el és vándoroltak ki. Ugyanezt tették a nyugati szláv (szklavin) nép fiai s rajtuk kívül még a langobardoknak nevezettek is, akik az avarok királyának, a kagánnak voltak az alattvalói.

A most idézett passzus 585 körüli eseményről szól ugyan. A híradásnak azt a részét azonban, miszerint langobardok is voltak a kagán alattvalói közt, Pannonia avar megszállásával lehet kapcsolatba hozni: a kortárs Iohannes Ephesinus tudhatott Alboin Itáliába vándorlásakor a régi hazában visszamaradt langobard csoportokról, amelyek a Dunántúl új urainak vetették alá magukat.

Historia Langobardorum codicis Gothani 5 (p. 9, 20–29)

Ama Alboin elindította és elvezette a langobardokat Itáliába. Narses proconsul, Itália helytartója hívta oda őt; Narses ugyanis megijesztették Sophia császárnő fenyegetései. Amidőn a langobardok kezdtek kivonulni Pannoniából, abban az időben az avarok szerződtek és

²⁴ Szádeczky-Kardoss 66–67; Artamonov 111; Avenarius 76–79, 239–240; Gening–Halikov 103; Gibbon–Bury V 8–9, 517; Gumilev 39; Hartmann II 1., 18–19, 31–33; Hauptmann 153–154; Haussig 412; Kulakovskij II 347–348; Lakatos 96; Lebeau–Saint Martin X 36–37; Lexicon Antiquitatum Slavicarum I 59 (*T. Lewicki*); Nagy II 140; Olajos 156; Spindler 106, 111; Stratos I 31; Szádeczky-Kardoss, Ostgrenze 268; Thies 61–62.

baráti szövetséget kötöttek a langobardokkal, sőt írott okmány is készült, miszerint kétszáz esztendeig minden háború és vita nélkül visszaengedik arra a részre, amely az ő földjük volt, az elvándoroltakat, ha azok Pannoniába visszatérni kényszerülnek, s ugyancsak teljes kétszáz évig készek lesznek segítséget vinni Itáliába, ahova amazok útnak indultak. Alboin, a langobardok királya igen népes hadát április hónapban húsvétkor az első indictio idején kivonultatta Pannoniából. Itália határán a második indictio legelején kezdett zsákmányolni, majd a harmadik indictio folyamán urává lett Itáliának.

A híradás, miszerint a langobardokat Narses Itália bizánci alkirálya (exarchája) hívta volna be bosszúból, amiért II. Iustinus császár felesége, Sophia megsértette őt, néhány más forrásból is ismeretes. Hogy történetileg hitelesnek tekinthető-e ez az állítás, erre vonatkozóan a modern tudományban eltérőek a nézetek; ma mintha a szavahihetőség elvetése lenne a szélesebb körben elterjedt felfogás. Persze az avarok története szempontjából ennek a kérdésnek a jelentősége elenyésző: a langobardok

elköltözése nyitotta meg előttük Pannóniát, akár Narses hívására, akár anélkül indult meg a kívándorlás. — A második indictio eleje 568. szeptember hava. Ez a terminus post quem arra vonatkozóan, hogy az áprilisban felkerekedett vándornép mikor hagyta el Pannonia földjét átlépve Itália határát. Valószínű, hogy az avarok ekkor vagy közvetlenül ezt követően teheték rá kezüket Pannonia egészére (egyelőre persze Sirmium vidékének kivételével).

Agnellus 95 (p. 338, 28–32)

Ezután kivonultak a langobardok, áthataltak Toscanán egészen Rómáig, gyújtogattak, Petra Pertusát lángba borítva elpusztították és felépítették az előbb említett langobardok Forum Corneli városát, majd ugyanezt tüzzel elemésztették. Azokban a napokban felkelt az avarok népe s Pannoniába jött.

A langobardok itáliai viselt dolgainak a részletezése nem bír jelentőséggel az avar történelem szempontjából; ezért kommentálása is felesleges itt (vö. egyébként Nagy II 140).

15. §

TÜRK KÖVETEK SZÖVETSÉGET KÖTNEK BIZÁNCAL EGYÉB KÖZÖS ELLENSÉGEKEN KÍVÜL AZ AVAROK ELLENÉBEN IS (568. NOVEMBER 14–15. TÁJÁN)²⁵

Menander Protector E L pp. 450, 3–4; 451, 10–32 et 452, 6–21

Midőn Iustinus császár uralmának negyedik esztendeje kezdődött, megérkezett a türkök követsége Bizáncba ... a perzsák és a türkök között gyűlölködő ellenségeség vette kezdetét. S ezt az alkalmat ragadta meg Maniach, aki a sogdiaiak élén állott, hogy Sizabulosnak ilyen tanácsot adjon: a türkök számára jobb lenne a rómaiak oldalára állni és hozzájuk vinni a selyemárut, hiszen ők a többi embereknél jobban használják a selymet. Maniach kijelentette, hogy maga is a legkészségebben vállalkozik a türkök követével való elutazásra. Sizabulos az elmondottakhoz hozzájárulását adta s elküldte Maniachot meg egy pár más férfit követségbe a rómaiak császárához azzal, hogy vigyék el neki üdvözlését, ajándékát, ami nem kevés selyemből állott, és néhány levelét. Maniach ilyen leveleket vivén magával kezdte meg az utazást s igen nagy utat tett meg: sok-sok földön haladt keresztül, óriási felhőkig érő hegyeken, síkságokon, erdős völgyeken, állóvizeken és folyókon; aztán átkelt a Kaukázus hegységén s végül megérkezett Bizáncba. Itt a palotába menván és a császárhoz járulván mindent megtett, ami a barátsághozzájárulással együtt jár. Az írást és az ajándékokat azoknak kézbesítette, akik erre voltak rendelve s kérték, hogy utazása fáradságai ne bizonyuljanak haszontalanoknak. A császár tolmácsok segítségével elolvasta a szkíta írást s örömmel fogadta a követséget. ... A császár megkérdezte: „Világosítsatok fel bennünket, hogy mekkora tömegű avarság vonta ki magát lázadóan a türkök fennhatósága alól és vannak-e még most is e népből nálatok?” A válasz ez volt: „Vannak még, ó császár, akik híven ragaszkodnak a mi országhoz, azok pedig, akik megszöktek tőlünk, úgy vélem, körülbelül húszezren lehetnek.” Aztán felsorolták a követek a türköknek engedelmeskedő népeket s kérték az uralkodót, hogy béke és harci szövetség jöjjön létre a rómaiak meg a türkök között. Hozzáfügték ehhez, hogy a legkészségebben verik le

fegyverrel a rómaiak birodalmának minden ellenségét, amely az ő földjük táján gyülekezik. Az elmondással egyidejűleg minderre kezüket a magasba emelve a nagy esküt is letették Maniach meg a vele lévők s így bizonyították, hogy őszinte egyenes szándékkal beszélnek. Átkokat is szórtak önmagukra, Sizabulosra, sőt egész népükre is, ha ígéreteik nem bizonyulnának igaznak és nem tekinének kötelességüknek azok tetteire váltását. Így lett a türkök törzse a rómaiak barátja és nem léptek fel másként a mi államunkkal szemben.

II. Iustinus császár uralmának negyedik esztendeje 568. november 14–15-ével kezdődött. Ez idő tájt járt a türk követség Bizáncban. — Az első három pont helyén arról szólt a szerző, hogy miként zárkózott el ellenségesen a selyemszállítást kínáló türk-szogd követségek elől a perzsa kormányzat. A második három pont helyén a türk állam vezetőiről és a hephthalitákon nyert győzelmeiről van szó a szövegben. — Egyébként Maniachra és követségjára Bizáncban többször utal futólag Menandros (E L pp. 192, 14–23; 195, 12–21) későbbi elbeszélésében, ám ezek a futó visszapillantások semmi az avarokkal kapcsolatosat nem tartalmaznak, legfeljebb a római-türk barátsághoz emléket idézik fel. Ugyanezt kell mondanunk azokról az egyébként rendkívül tartalmas híradásokról is, amelyek a Zémarchos vezette császári követség türk kagannál tett diplomáciai látogatásáról szólnak: kifejezetten az avarokról semmit sem olvasunk a fennmaradt híradásokban, legfeljebb implicite érthetjük úgy a türk-bizánci szövetkezést, mint amelynek éle Baján ellen irányult (Zémarchos követségére egyébként utal a következő kútfőhöz írt kommentárunk s aztán a 18 §-ban a Men. Prot. E L p. 459, 26–460, 11-hez szóló magyarázat).

Theophanes Byzantinus apud Photium, Bibliotheca 64 (p. 77, 28–36)

A Dontól a keleti szél irányában laknak a régebben massagetáknak nevezett türkök, akiket a perzsák a maguk nyelvén kermichionoknak mondanak. Az idő tájt ezek is ajándékokat és követeket küldtek Iustinus császárhoz kérve, hogy ne fogadja jóindulattal az avarokat. A császár átvette az ajándékokat, szíves készséggel viszonzta a barátságot és elbocsátotta a követeket haza. Később jöttek az avarok és kérték, hogy Pannoniában

²⁵ Szádeczky-Kardoss 67; Artamonov 135; Avenarius 87, 241; Chavannes 233–235; Czeglédy 2 (vö. 6); Czeglédy, Nomád népek 76, 99, 103; Gening–Halikov 103; Gumilev 35, 44–46; Haussig 304–305, 355, 382, 385; Kulakovskij II 355–356; Lebeau–Saint Martin X 49–56; Nagy II 138; Stratos I 20; Thiess 119–121.

lakhassanak és békét köthessenek; a császár azonban nem szerződött velük: betartotta a türköknek adott szavát és az azokkal létrejött megállapodásokat.

Theophanés az itt fordításban olvasható részletet folytatva arról szól, hogy Iustinianus uralma idején már selyemhernyók kerültek Bizáncia s a türköket nagyon meglepte, mikor II. Iustinos a követeknek ilyeneket mutatott. A perzsák és a hephthaliták után ugyanis most a türkök voltak a Kínából kiinduló selyemkereskedelmi útvonal gőc-

pontjainak a birtokában. — Aztán Zémarchos 569 augusztusában (Menander Prot. E L p. 192, 18—23) a türkökhöz induló követségének az elbeszélésére tér át Photiosnak a bizánci Theophanés művéből készített kivonata. Így feltétlenül az a valószínű, majdnem biztos, hogy Theophanés most idézett helyén a Menandros Protéktór által 568. november 14—15. tájára datált türk követségről olvasunk. — A türkök kermichiön elnevezésére lásd feljebb a 8. paragrafust.

16. §

BAJÁN ELSŐ KÍSÉRLETE SIRMIMUM ELFOGLALÁSÁRA (568—569 KÖRÜL)²⁶

Theophanes Byzantinus apud Photium, Bibliotheca 64 (p. 77, 34—36)

Később jöttek az avarok és kérték, hogy Pannóniában lakhassanak és békét köthessenek; a császár azonban nem szerződött velük: betartotta a türköknek adott szavát és az azokkal létrejött megállapodásokat.

A „később” határozó az előző paragrafusban elmondottak szerint az 568. nov. 14—15. körüli türk követségjáráshoz képest jelöli az avar diplomáciai lépés időpontját. Sajnos egzaktul megállapítani a türk és avar küldöttek konstantinápolyi látogatása közötti spáciumot a rendelkezésre álló források alapján nem tudjuk. Ami az avar követség célját illeti, ez a lejjebb idézendő többi források szerint abban állhatott, hogy a császári kormányzat ismerje el a langobardok által elhagyott pannóniai területek avar megszállásának a törvényességét és adja át a Baján által legyőzött gepidák királyi székhelyét, Sirmiumot (Pannonia Secunda vagy Sirmiensis későrómai provincia egykori fővárosát). Ami Sirmiumot illeti, ezt — feljebb a 13. paragrafusban láttuk — a gepida állam széttűzésakor a birodalom csapatai szállották meg. Ezen a ponton a pannóniai avar megletelepedés elismerése Bizánc számára egyet jelentett volna a Száva parti városról való tényleges lemondással. Ami a korábban a langobardoktól lakott pannóniai földeket illeti, ezek ténylegesen immár évszázada nem állottak keletrómai kormányzás alatt, ám a basileus itt is fenntartotta a jogi fikciót, miszerint a terület felett magas rendelkezik. Ennek visszhangja például Prokopios elbeszélése, hogy a langobardok Iustinianus engedélye alapján telepedtek át a Közép-Duna jobb partjára (Procop., De bello Gothico III 33, 11). A békés kapcsolat helyreállítása Bizánc és az avarság közt egyet jelentett a Dunántúl avar megszállásának formai elismerésével a császár részéről. Az igazi ütközőpont Baján és II. Iustinos között bizonyára nem az utóbbi kérdés volt, hanem Pannonia Sirmium tájéki csücskének a birtoklása, amit a kagán, ha lehetett, diplomáciával, ha nem fegyverrel kívánt megszerezni magának. — Egy argumentum e silentio alapján, hogy tudniillik a most idézett passzus nem szól Sirmiumról (s más Menandrosnál ez időre datált avar követelésekről), nem merném jelen híradást a 18. paragrafus legelején szereplő Tiberios — Apsich közötti tárgyalásokhoz kötni (így Nagy II 138—139). Pannoniát ugyanis említi Theophanés Byzantinos s Sirmium meg környéke Pannonia Secunda szívét képezte; így lényegében nincs szükségképpen ellentmondás a Sirmium követelését tartalmazó Menandros-helyek és a Pannonia követelését tartalmazó Theophanés Byzantinos-

részlet között, legfeljebb az utóbbi egyetlen rövid mondat s így nem foglalhatja magában mindazt részletezve, amit Menandros sokszorosán hosszabb elbeszélésében ott találunk. Ennyi és nem több a különbség a két forrás között.

Menander Protector E L p. 456, 6—11

Az avarok vezére, Baján, akkor, amidőn Sirmiumot ostrom alá akarta fogni, Vitalianust, a tolmácsot és Komitast fogságba vetette. Ezt a két férfit ugyanis Iustinos császár már korábban hozzá küldötte azzal a kéréssel, hogy bizonyos dolgokat megbeszéljenek. Baján az általános szokásjog ellenére, amely a követeket védi, vetette fogságba őket.

Úgy látszik, ha a Pannoniára, főleg annak sirmiumi részére vonatkozó avar követeléseket kereken el is utasította Iustinos, a korábbi gepida és langobard szállásterületek új nomád uraival való valamiféle tárgyalásba azért belement.

Menander Protector E L p. 456, 12—458, 30

A falaknál lefolyt összecsapás után Baján embereket küldött ki, hogy tárgyaljanak a békéről. A sirmiumiak közül néhányan az ellenség kémlelése végett szokás szerint annak a fürdőnek a tetején ültek, amely a nép használatára volt átengedve. Ezen a messzire látható helyen várták és lesték, nem jönnek-e a barbár ellenségek. Amint észrevették az avarok immár közeledő hírnökeit, a közbülső útszakasz nagy távolsága miatt tévedés áldozatai lettek és észlelésük nem volt pontos; azt gyanították, hogy egész tömeg avar van ott, ezt jelezték is tüstént s leadták a megfelelő jelzést. Bónos ezért neheztelt és sietve igyekezett világosan megtudni, mi is az igazság. Felismerte, hogy az avarok csak kevesen vannak és jelenteni akarnak valamit; ezért maga is küldött ki megbízottakat, hogy a falakon kívül ejtsék meg a meg egyezést. Önmaga sebesülése következtében még komoly fájdalmakkal küszködött, s Theodóros, az orvos nem engedte, hogy az ellenség emberei előtt mutakozzék a hadvezér. Azt mondotta, valószínűleg nem is tudják az ellenfélnél, hogy fegyver találta el őt. Csak ha ez a tény világossá válna előttük, akkor lenne szükséges majd, hogy ne rejtőzködjék tovább; nem szabad ugyanis arra a gondolatra jutniok, hogy ő már távozott is az élők sorából. Miután nem ő maga, hanem mások jöttek tárgyalni a békéről, az avar küldöttek tényleg azt gondolták, hogy odaveszett a hadvezér, miért is a vele való személyes találkozás kívánalmát hangoztatták. Ekkor Theodóros nagyon jól igyekeztén az adott helyzetben hasznosat tenni kijelentette, hogy továbbra is elbújnia nem szabad a hadvezérnek, inkább ki kell mennie a városon kívülre és láttatnia magát a barbárokkal. A seb bekötözését egy gyógyszer alkalmazása mellett végezte el s így küldötte ki betegét. Bónos előrement egészen közel a barbárokhöz s így mutatta meg magát nekik. Ekkor a követek felváltva beszéltek és ilyesmiket mondtak: „Az avarok ura parancsolta nekünk, hogy ezeket mondjuk el nektek, rómaiak. Ne nehezteljenek rá, amiért háborút kezdem. Mert elsőként ti adtatok okot e háborúra. Teménten fáradságot vállalva és nem

²⁶ Szádeczky-Kardoss 67—68; Avenarius 49—50, 85—86, 241; vö. Gumilev 39; Hartmann II 1., 18—19; Hauptmann 152; Kulakovskij II 345—346; Lakatos 90—93; Lebeau—Saint Martin X 29, 108—110; Nagy I 56, 63, II 132—133, 148; Szádeczky-Kardoss, Ostgrenze 269; Thiess 62—63.

kevés utat megtevé nagy nehezen megszereztük magunknak végre ezt az országot, ti pedig erővel elvennétek tőlem. Ráadásul Usdibadost, aki felett hadifogolyként a törvény szerint nekem kellene rendelkeznem, magatokhoz vettétek. A ti császárotok ezenkívül bántó fennhíjázásának sértéseivel is elárastott — nem egyszer, nem kétszer, hanem sokszor, és semmit sem akart megtenni, amit kellett volna. Ha tőletek ilyen igazságtalanságokat elszenvedve a fegyverekhez nyúltam, ezért nem illethet szemrehányás. Most pedig, ha szót akartok váltani a fegyverszünetről és a békéről, mi messzemenően készek vagyunk erre; rajtatok áll, hogy azt válasszátok a háború helyett, ami hasznos, tehát a békét.” Ezekre Bónos így válaszolt: „Nem mi kezdtük elsőként a háborút. Mert nem törtünk rátok, éppen ellenkezőleg te voltál, aki a rómaiak földjére törtél, mégpedig az után, hogy a császár megfontolás tárgyává tette a neked szóló pénzüjtatásokat s követeidnek nyújtott is valamit. Aztán azonban észre kellett vennie, hogy makacsokodsz, a barbároknál már megszokott henegelesen is túllépve pöffeszkedsz, olyan fennhíjázó hangot ütsz meg, amelyre valóságos hatalmad nem jogosít fel. Ekkor uralkodónk éleselméjű lévén azt tette, ami a helyénvaló. A jelen helyzetben a mi dolgunk most az, hogy eljuttassuk a császárhoz azokat a követeket, akiket te el akarsz küldeni a béke megerősítése céljából. Ne gondold ugyanis, hogy mi bármit is mondhatunk másképpen, mint ahogy a császáruk látja jónak az ügyet intézni.” Bónos ezeket mondotta és Baján helyénvalónak találhatta beszédét. Ám jelezte a következőket: „Szágyenkezni kellene az engem szövetségesként kísérő népek előtt s restelnem is, ha teljesen dolgavégezetlenül kellene innen visszavonulnom, úgy hogy semmi hasznom nem származott a dologból. Küldjétek hát nekem valami csekély ajándékot, hogy ne az legyen a látszat, mintha hiába és haszontalanul hajtottam volna végre a vállalkozást. Skythián áthaladva mit sem vittem magammal, lehetetlen ezért, hogy innen is most szinte semmi hasznót sem húzza távoznom el.” Bónos, a hadvezér és a vele lévő (ott volt a város főpapja is) indokoltnak találták a javaslatot. Hiszen Baján nem kívánt sokat magával vinni: beérte volna egy ezüstdányérral, kevés arannyal meg egy szkíta ízlés szerinti ruhával. Félték mégis Bónosék attól, hogy pusztán saját elhatározásukat kövessék s ne az uralkodó véleményének megfelelően járjanak el minden ügyben. Válaszképpen tehát ezt jelezték Bajánnak: „Mostani császáruk félelmetes és haragvó természetű. Ezért nem vállalkozunk pusztán a magunk döntése alapján olyasmik elküvetésére sem, amiket esetleg titokban lehetne tartani előtte. De meg hadjáraton lévén nem is hoztunk magunkkal felesleges holmikat, csak katonaruhánk van velünk, amelyet magunkon viselünk, továbbá fegyverzetünk. Lásd, ó kagán, nem lenne-e sértés az avarok vezérének azokból az olcsó holmiból adni ajándékot, amelyekkel mi ide jöttünk? Mint mondtam, igazán értékes dolog nincs itt nálunk. Útifelszerelésünk értékeiből más helyeken van, igen távol tőlünk. Ha majd uralkodónk baráti ajándékaival halmoz el téged, akkor mi sem fogunk késlekedni hogy örömmel követve a császár példáját, tőlünk telhetőleg ugyanazt tegyük veled, amit ő; hiszen akkor barátként s a mienkével azonos úr szolgálaként közeledhetünk hozzád.” Baján

e szavak miatt méltatlankodva fenyegetően esküdözött, hogy sereget küld a rómaiak országának a lerohanására. Erre hadvezérünk felvilágosította őt, hogy megteheti, ami hatalmában áll, ám tudnia kell: a támadás egyáltalán nem válik majd javára azoknak, akiket annak végrehajtására küld. Ekkor a kagán így szólt: „Olyanokat küldök a római föld megtámadására, akiknek sorsa nem kelt bennem részvétet még akkor sem, ha történetesen a halál martalékaul esnek.” S máris parancsot adott, hogy a kutriguroknak mondott hunok közül tízezen keljenek át a Száva folyón és dúlják fel Dalmácia vidékét. Maga ugyanakkor saját emberei tömegével átment a Dunán és a gepidák határain tartózkodott.

Nincs mód annak biztos eldöntésére, hogy Baján (ill. követe?) milyen eseményre céloz a „Skythián áthaladva mit sem vittem magammal” kifejezés útján. Hauptmann (152) szerint arra, hogy Gepidia megtámadásakor ezen a bizánci tartományon vonult át az avar sereg, Stein (*Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. u. Tiberius Constantinus*, Stuttgart 1919, 10, 33) szerint arra, hogy a Kárpát-medencében immár hont foglalt avarság egy al-dunai hadjáratlaltal vetette hatalma alá a kutrigurokat és utigurokat, Nagy (I 61–63) szerint arra, hogy a frank hadjáratról visszatért kagán még a langobardokkal való szövetekezése előtt egy fegyveres erődemonstráció során nyomult be Seythia Minor provinciába s ezzel akart nyomtatékat adni II. Iustinossal szembeni követeléseinek. (A felsoroltak közül a legkevésbé megalapozottnak a Steinféle feltevés mondható.) Problémát okoz, hogy míg a töredék első felében csak a kagán követeinek Sirmium alatti megjelenéséről és tárgyalásairól hallunk, addig lejjebb, mintha Baján személyesen értekezne Bónos bizánci hadvezérrel. (Valószínűleg Biborbanszületett Konstantin kivonatolói kezén folyt egybe két nem folyamatos egymást követő részlet az Excerptában.) Mindenesetre a megelőzően idézett Menandros-passzusban még csak Bajánnak a Sirmium elleni harci készülődéséről volt szó. A jelen fragmentumban viszont már a kemény, de eredménytelen avar ostrom utáni eseményekről kapunk minden kommentár nélkül is sokat mondó tájékoztatást. A két Menandros-részlet közé tarthatott a most következő forrás mondanivalója, amely arról szól, hogy az ösvényeket jól ismerő kalauzok mutatják az utat a Sirmium ellen vonuló katonaságnak.

Suda s. v. Hégemón (vol. II p. 549, 3–5)

Azt kívánták, hogy küldjenek velük az ösvényt ismerő útikalauzokat s ezek vezessék őket Sirmium ellen.

Nem elképzelhetetlen (ha persze nem is bizonyos), hogy az idézet az avarok első Sirmium elleni támadásáról szól, amidőn a csak az imént a Közép-Duna-medencébe érkezett nomád nép még nem ismerte ki magát a Száva vidékén. Fel szokták tételezni (s nem alaptalanul), hogy a mondat Menandros Protéktór történeti művéből került a X. századi bizánci Suda-lexikonba.

17. §

EREDMÉNYTELEN KÖVETI TÁRGYALÁSOK AZ AVAR–BIZÁNCI ELLENTÉTEK BÉKÉS RENDEZÉSÉRE (569–570 TÁJÁN)²⁷

Menander Protector E L p. 195, 26–198, 10)

Baján, az avarok vezére tervbe vette, hogy követseget küld ki és tárgyalásokat kezd a fegyverszünetről. Vitalianustól azt kívánta, juttasson neki aranyat annak

fejében, hogy a fegyvernyugvás idején nem fog rabló portyázásba. Vitalianus a maga szakállára döntött: Illyricum helytartójától nem kevesebb mint nyolcszáz aranyat vett át s ezt Bajánnak adta. Ilyenképpen az avarok vezetője valóban elküldötte Targitiost s vele

²⁷ Szádeczky-Kardoss 67–68; Artamonov 111; Avenarius 86–87, 241; Gumilev 48; Hartmann II 1., 31; Hauptmann 154; Kulakovskij II 346; Lakatos 90–96;

Lebeau–Saint Martin X 110–111; Nagy II 131–134; Szádeczky-Kardoss, Ostgrenze 268–269; Thies 62–63.

Vitalianust, a tolmácsot is, hogy megmondják a császárnak: adja át neki Sirmiumot és a szokásos pénzüsszeget, amelyet Iustinianostól kaptak a kutrigurok és utigurok; ezt a két törzset ugyanis ő vetette hatalma alá. Ezenfelül a gepida Usdibados kiadását is kérte; azt mondotta, hogy az összes gepidák ő alája tartoznak, mert ő verte le azokat háborúban. Miután a követek megérkeztek a császárvárosba s ott a monarcha elé járultak, Targitész ezt mondotta: „Ő császár, a te fiad küldöttjeként vagyok itt. Mert magad tényleg atya vagy Bajánnak, a mi urunknak. Meg vagyok győződve, hogy készséggel demonstrárod fiad iránti szeretetedet odaadva neki azt, ami fiadat illeti. Miután a mi álláspontunk ez, s talán a tiéd is velünk együtt, nem adsz-e így éppen fiadnak megtisztelő ajándékokat? Adományokat nem idegennek juttatnád, még kevésbé ellenségnek. S mindannak, amit ajándékozol, a tulajdonjoga nem száll másra, hanem fiad személyén át reád száll vissza. Ilyképpen lesz a dolog, ha rendelkezésére bocsátod azt, amiért jövök: Sirmium városát és az évpénzt, amelyet Iustinianos a kutriguroknak és utiguroknak juttatott — miután e két népnek ma Baján az ura — s emellett Usdibadost meg a vele lévőket, hiszen senki nem tagadhatja, hogy ezek Baján rabszolgáivá lettek.” Ezeket mondotta Targitész. A császár pedig így válaszolt: „Úgy tűnik, ő Targitész, mintha nem is követségbe jöttél volna, hanem inkább azért, mert nekünk, akiket ebben a kérdésben tudatlanoknak tekintesz, az avarok sajtóságos gondolkodásmódját akarod bemutatni. Am neveltséges volna, ha mi ma nektek tényleg megadnánk azt, amit Iustinianos egykor a hunoknak adott mérő sajnálatból, nem pedig félelemből, s azzal a szándékkal, hogy ne kerüljön sor vérontásra. Azokkal szemben, akiknek szíves barátsággal tartozunk, s azokkal szemben, akik ellen csat sorba állunk, egyformán mutatkozzunk? Miután a szerencsétlen kutrigurok és utigurok, akikről ti azt hajtogatjátok, hogy tőlünk pénzt kaptak, részben megfutamodtak előlünk, részben kezűnkől elhullva szinte megsemmisültek — eme általunk legyőzött népek juttatásait miért adnánk most nektek? Ellentétben áll a dolgok természetes rendjével, hogy győzzünk s aztán a legyőzöttek jogcímén másokat fizessünk? Nem elég, ha egy ízben a józan helyzetfelismerés híjával lévőeknek bizonyultunk, ti úgy vélitek, hogy értelmetlenségünknek együgyűségbe kell torkollnia? Na de mit tegyünk Usdibadoszal? Szolgáltassuk ki nektek? Nem vagyunkبالغák, hogy ami a miénk, azt kiadjuk a kezűnkől — s főleg nem barbároknak, mégpedig olyanoknak, akik ártnak államunknak. Aki mi előttünk a császári méltóságot viselte, a gepidákat jövevény létükre befogadta és a Sirmium körüli területet adta nekik. Aztán, amikor háborújuk támadt a langobardokkal, mint illet, a veszélyben a hozzánt tartozók oldalára állottunk, s felül is kerekedtek volna a gepidák a római katonai hatalom segítségével, ha nem bizonyultak volna rabszolgalelkűeknek és bántó elhatározásokkal meg nem sértették volna jötevőiket. Bár megbecsülhetetlenül ellenünk fondorkodtak, emiatt a rómaiak nem döntöttek a hálátlankok megtámadása mellett; s nem szokásuk ugyanis a vétkeket nagyságukhoz mérten megtorolni, azt azonban elnézik, ha mások semmisítik meg a vétkeket. Ha így áll a dolog, mert mi vádolhatunk joggal benneteket, hogy a fennhatóságunk alá tartozó gepidákra rátettétek a kezeteiket, akkor vádaskodástok önmagatok ellen fordul. Ti Usdibadost akarjátok megkapni tőlünk, mi viszont mind a többi gepidákat tőletek. Nekünk rómaiaknak kezdettől fogva az volt a rendeltetésünk, hogy észre térítsük az esztelenkedőket, de soha sem az, hogy bennünket tartsanak eszteleneknek. De hát Sirmiumot adjuk barbárok kezére? Nem elég számotokra, hogy fennmaradhattok, míg a rómaiak nem kívánják fegyvereiket ellenetek fordítani? Azt mondod majd erre, ő Targitész, hogy a kagán átkel a Dunán, át a Hebruson s egy rohammal a maga oldalára állítja Trákia városait. Ám a római haderők megelőzik őt, megfosztják a siker reményétől és inkább ők fogják az avarok javait elhurcolni. S mi nem szűnünk meg addig mérni a csapásokat és legyűzni az ellenfelet, míg csak a barbár népség rakon-

cátlankodik. A rómaiak számára hasznosabb a háború a békénél. Nyomasztóbb a jövevény nomád avarok barátságának lenni, mintsem ellenségének különösen azért, mert barátságuk képmutató, hamis. Jobb a test sebeit elviselni, mintsem a megbántott lélekéit. Készenlétben állnak, ő Targitész, az íjak-nyilak, a lovak és a tízezres létszámú erős csapatok. Nem szabad a hasznos helyett a tétlen nyugalmat választani.” Ennyit mondott a császár nagyon emelkedetten szólva s aztán elbocsátotta a követeket. Bónosnak, a hadvezérnek pedig már előbb szemrehányásokat tett levélben, amiért egyáltalán Bizáncba küldte azokat, akik ilyenféle dolgokat merészeltek előadni. Ezenkívül azt is jelezte, hogy fogjon munkába, készítsen elő minden hadiszerszámot. Világosan látta ugyanis, hogy kitör a háború az avarokkal, és pedig igen hamar. Miután Bónos elolvasta a császári levelet, előkészítette mindazt, amit a háború megkívánt.

A fenti töredékben ott, ahol arról van szó, hogy Iustinus császár az egykori kutrigur—utigur évpénznek avar részről követelését ízekre szedi, a kiadó (C. de Boor) keresztrel („crux”-szal) jelzi a lenyomatott szöveg egyes részleteinek az érthetlenséget, romlottságot. En az interpunkció módosításával, több kérdőjelnek a pontok, illetőleg vesszők helyébe tételével megkíséreltem egy értelmezhető textus kialakítását s ezt fordítottam magyarra. Jeleznem kell azonban, hogy teljesen következetes gondolatmenetet a szövegátalakítással sem sikerült kicsiholnom abból, amit a kézirati hagyomány őriz. — A császár beszédének a gepidákról szóló részletéhez annyit kell a jobb érthetőség kedvéért megjegyezni, hogy 566-ban a bizánci csapatok azzal a feltétellel segítették diadalra a gepidákat a langobardok ellenében, hogy Kunimund király visszaadja Sirmiumot a birodalomnak. Ám gepida részről az ígéretet nem váltották be, amit a bizánci udvar a legbűnösebb hálátlanságnak minősített. Így aztán 567-ben II. Iustinus császár tényleges katonai támogatás nélkül hagyta az avaroktól és langobardoktól halálos harapófogóba zárt gepida államot (lásd felsebb a 13. paragrafust). — Az avaroktól még le nem igazott kutrigurok és utigurok legutolsó időszakáról nincs kezűnkben forrás. Így a császár reájuk vonatkozó szavai szükségképpen homályosak maradnak. — Az avar követ neve a görög textusban egyszer a Targitios, máskor viszont a Targitész alakot mutatja.

Menander Protector E S p. 21, 16–21

Az avarok vezére megismételte korábbi fenyegetéseit. Ugyancsak henegett és nagyozott beszédében, de nem volt képes a rómaiakat megfélemlíteni (ezek, amire nem szállta meg őket a rémület...); semmibe vették és lenézték a barbárt s még henegebben válaszoltak szavaira.

A fenti töredék szövegét hiányosan őrizte csak meg a vatikáni palimpszesztus. Így — a teljes szövegösszefüggés nem állván rendelkezésre — minden árnyalatában pontos értelmezést lehetetlen adni. A második mondat a görög eredetiben „miután” kötőszóval kezdődik; ám a folytatás, így a zárójelbe tett közbevetés megcsonkulása miatt az idő- vagy okhatározó mellékmondat szövegösszefüggésbe ágyazottsága nem állapítható meg pontosan. Ezért a magyarban nem adtam vissza a szóban forgó kötőszót, főmondatnak fordítva hoztam a szövegrész interpretációját. — A csonka töredéket teljes bizonyossággal nem tudjuk besorolni Menandros művének maradványai közé. Igen valószínű azonban, hogy a jelen paragrafusban idézett két másik Menandros-fragmentummal tartozik össze valamilyen képpen.

Menandros Protector E L p. 458, 31–459, 13

Ismét eljött Targitios s követként a császár elé kívánt járulni. Most is ugyanazt mondotta a császárnak és hallotta attól, amit más alkalommal. Sirmium

városát kívánta volna a rómaiaktól megkapni, mint amely saját jogos szerzeménye, miután ő zúzta szét a gepidák államát. S meg kívánta volna kapni azokat a pénzeket is, amelyeket Iustinianus évente adott a hunoknak. Mivel pedig az elmúlt években semmit sem kaptak, Targitios azt igényelte, hogy az egész elmaradt összeget egyszerre hajthassa be, aztán pedig évente állapítsanak meg komoly summákat, amelyeket a rómaiak fizetnek majd. Ezenfelül Usdibados kiadatását is kívánta, mint aki a hadifoglyokra érvényes szokásjog alapján őt illeti. Néhány egyéb olyan javaslattal is előállt Targitios, amely tele volt gögös fennhéjázással; ezekre a császár persze oda se hederített. Semmibe sem vette a követ által előadottakat s maga igazán császár módjára szólott. Miután ezekben az ügyekben különféle követések jöttek-mentek, de többre ezzel nem jutott az elintézés, a császár elbocsátotta Targitioszt és pedig azt mondva

neki, hogy kiküldi majd oda Tiberioszt teljhatalmú fővezérként: az ő dolga lesz mindent megbeszélni és minden egyes ügyben határozottan eljárni.

Menandros fenti részletét a Bíborbanszületett Konstantin rendeletére készült „Excerpta de legationibus gentium ad Romanos” kivonatgyűjteményben egy a bizánci-perzsa háború okát, illetve előzményeit tárgyaló töredék követi. Így azt kell gondolnunk, hogy a menandrosi műben az avar-bizánci kapcsolatok tárgyalása abbamaradt, illetve megszakadt a keleti háborús feszültséget hozó események elbeszélése kedvéért. Csak ez után szólt a historikus arról, amire jelen fragmentumunk utolsó mondata utal, Tiberiosnak a teljhatalmú hadvezéri működéséről, tárgyalásairól és harcairól a Duna-Száva határon.

18. §

TIBERIOS TÁRGYALÁSAI ÉS HARCAI AZ AVAROKKAL A FELTÉTELEZHETŐ BÉKEKÖTÉSIG (570–71 TÁJÁN)²⁸

Menander Protector E L p. 459, 26–460, 11

Az avarok ismét követtséget küldtek a rómaiakhoz és követeik ugyanazokról a dolgokról szóltak, amelyekről olyan sokszor már korábban. Amidőn a rómaiak nem hallgattak kívánságaikra, Iustinos császár ugyanis nemtetszéssel fogadta azokat, végül Apsich jött el követtségbe s Tiberios meg Apsichék véleménye megegyezett a következőkben: abban az esetben, ha az avar főemberek fiait kapják túszként, a rómaiak biztosítsanak földet, ahol az avarok megtelepedhetnek. Ezeket Tiberios jelezte a császárnak. Ám a monarcha úgy látta, hogy a dolog így nem lesz hasznos a római ügy számára. Kijelentette: másképpen nem köt békét, csak ha magának az avarok vezérének a gyermekei közül kap néhányat túsul. Tiberios ezt a követelést nem látta indokoltnak, úgy vélte ugyanis, hogy ha a szkíták főembereinek a fiait megkapják, akkor természetesen a túsok apái sohasem adják majd beleegyezésüket, amennyiben a kagán a megállapodások felrúgását tervezné. Tiberios ilyen véleményen volt, ám a császár nem így látta a dolgot. Különben haragudott is a rómaiak hadvezéreire, amiért halogatják a háborút. Olyan tartalmú levélbeli rendelkezéseket juttatott el hozzájuk, miszerint meg kell mutatni a barbároknak, hogy a rómaiak egyáltalán nem adták magukat elpuhult életre, szívesen vállalják a háborút s elviselik a fáradságokat. Miután a viszály szelleme kerekedett felül s fenyegetett a háború kitörése, Tiberios levélben jelezte Bónosnak, hogy őrizze a folyó átkelőhelyeit.

Menandros az előző paragrafus utolsó kútfőhelyeként idézett és az itt közölt részletét egy a bizánci-perzsa háború előzményeiről szóló töredék választja el egymástól Bíborbanszületett Konstantin kivonatgyűjteményében. E közbeékelődött fragmentum szerint Iustinos császárt a türkökkel fennálló szövetsége bátorítja a Sassanida állam elleni háború vállalására. A bizánci-perzsa háború legkövetlenebb oka az volt, hogy 571-ben a basileus megtagadta azt az évpénzjuttatást, amelyet az I. Iustinianus és I. Chosroés közötti 561-es békekötés előírt (Iohannes Epiphaniensis 2–3, p. 378, 5–14: *Historici Graeci Minores*, ed. L. Dindorf, vol. I.). Ugyanezen évre eshetett Zémarchos bizánci követ visszatérése a türk fejedelem rezidenciájáról, ahova 569 augusztusában indult el (Menander Prot. E L

p. 192, 20–23), hogy két esztendőnél hosszabbra nyúló utazását (Iohannes Ephesinus VI 23) megkezdje. A menandrosi műben a jelzett összefüggésbe tartozó fragmentum után olvasható töredék — jelen töredékünk — így 571 körüli eseményről szólhatott (ennél jóval korábbiról semmiképpen sem).

Iohannes Biclaensis, Anno IV Iustini Imperatoris (p. 212)

Iustinus császár Tiberius palotaőrseg-parancsnok (comes excubitorum) vezetésével háborút indít az avarok ellen, s Tiberius győztesen tér vissza Konstantinápolyba.

A távoli Hispaniában író krónikás kronológiája elég bizonytalan több — más forrásból is ismert dátumú — esemény keltezése alapján ítélve. Mégis jelen híradása egyébbel, mint Tiberiosnak Menandros itt idézett és mindjárt lejjebb idézendő töredékeiben leírt működésével nem nagyon hozható kapcsolatba. Ezt kell mondanunk annak ellenére, hogy nemcsak a testőrparancsnok győzelméről, hanem éppen vereségéről is olvasunk. A korszak bizánci történelmében nem ritka jelenség győzelem és vereség gyors egymást váltása.

Suda s.v. Hysagoras (IV p. 688, 4–6)

Hencegő szavakat használt, gögös beszédű és érdes modorú valaki volt. Ám Bónos semmit sem engedett beszédének, hanem a szkítiai csatára emlékeztette őt.

Bónos neve, láttuk, sűrűn fordult elő (s fog még előfordulni) az avar-bizánci háborúk első szakaszának a történetében Menandrosnál. Az avarok hencegő beszéde, amit a bizánciak lenéznek, szintén visszatérő motívum a menandrosi töredékek avarábrázolásában. Így igen valószínű, hogy a névtelen idézet a bizánci lexikonban Menandrostól való. A csata, amelyre a hencegő barbárt Bónos kijózanításul emlékeztette, esetleg a Iohannes Biclaensisnél szereplő bizánci győzelem az avarok felett. Így hipotetikus (!) bár, de mégiscsak ide sorolható a Suda-passzus. — Egyébként ugyancsak feltevésként (!) megkockáztathatjuk az alábbi Suda-cikkeknek (amelyek vagy kimondottan Menandros neve alatt állanak, vagy nagy valószínűséggel e szerzőnek tulajdoníthatók) a kapcsolatba hozását a szóban forgó bizánci győzelemmel. Ezt Tiberios fővezérlete alatt Bónos gondos parancsnoki tevékenysége mellett vívta ki Bizánc. A győztes ütközet színhelye talán Scythia Minor keletrómai provincia volt.

²⁸ Szádeczky-Kardoss 68; Avenarius 87, 241–242; Gumilev 48; Hauptmann 154–155; Kulakovskij II 346–347; Lebeau—Saint Martin X 111–112; *Lexicon Antiquitatum Slavicarum* I 59 (T. Lewicki); Nagy II 133–142, 148; Olajos 156; Thies 63–64.

Menandros írja: Az avarok hadmozdulatuk során szilajul keveredett lármát akartak csapni, a kiabálással egyidejűleg a dobokat is verni akarták, hogy akkora zajt támasszanak, amely megrendíti és megfélemlíti a római sereget. Miután Bónos mindezt már előre megtudta, eleve elmondotta a katonáknak, hogy az óriási hangorkántól ne rendüljenek meg, hanem megelőzésül képzeljék maguk elé, ami be fog következni, s a még meg nem történt esemény várásával szoktassák magukat ahhoz, ami lesz. S mihelyt észlelik a dobok pergését, maguk pajzsaik verésével válaszoljanak, hallassák harci kiáltásukat, zendítsenek harci dalra s ráadásul fából készült vizesedényeiket csapkodják.

Ebben a töredékben is Tiberios fővezér jobb keze, Bónos készíti elő az avarokkal szembeni helyzetállásra a bizánci katonákat.

Suda s.v. Dioptrés (II p. 112, 14–17)

Ügyes hadifogással az avarok áradata zúdult le, a levegő borús volt és sötét; ezért a kémlelő őrszemek nem voltak képesek felismerni a közeledő ellenséget.

A bizánci lexikonban ez az idézet névtelenül áll, de igen valószínű, hogy Menandrostól való.

Suda s.v. Lykéthmos (III p. 294, 25–27)

Az avarok tömegestül törnek be szokott farkasüvöltésüket hallatva. Kedvelik az ilyen ordítást.

Feljebb láttuk, hogy egy kifejezetten Menandros neve alatt fennmaradt Suda-idézet szolt az avarok félelmetes harci lármájáról. A jelen idézet is ugyanerről szól s így bizonyára ugyancsak Menandros művéből származik.

Suda s.v. Anarpon (I p. 185, 5–8)

Menandros írja: Midőn az avarok kisebb csoportokra oszolva közeledtek, a hadvezérek arra az elhatározásra jutottak, hogy tüstént rájuk támadnak és ezzel visszafordítják az átkozott avarokat.

A szövegben szó szerint „az avarok átkát” kifejezés olvasható. Ennek a homályos értelmét próbáltam a fordításban valamiképpen megfejteni. Kérdés, sikerült-e.

Suda s.v. Ekmeles (II p. 223, –8)

Bónos nem hajlott a gondatlanságra, lelke nem fordult a könnyelműség felé, hanem erőltetett gyorsasággal igyekezett a helyzetet megmenteni.

Az idézet névtelenül olvasható a Sudában, de Bónos említése rendkívül valószínűvé teszi, hogy itt is menandrosi citátummal állunk szemben.

Suda s.v. Atrakton (I p. 407, 5–7)

Menandros írja: Ő rányilazott a barbárra s a lehető legpontosabb célzással feszítve íját Kóchra lőtte ki nyílát.

Kóch egy későbbi időpontban egy avar főembernek a nevéként bukkan fel (Theophyl. Simoc. VI 6, 6). Így majdnem biztosra vehető, hogy itt Menandrosnál is egy avar vezérről van szó.

Suda s.v. Euthýoron (II . 452, 22–24)

A nyíl kinyitott száját érte el, oda becsapódva megszűnt tovább repülni. Kóch tüstént életét vesztette.

Semmi kétség nem lehet, hogy a megelőző Menandros-passzussal összetartozik jelen citátum is. Egyébként ugyanez az idézet olvasható Suda „Ho Kóch” címszáva alatt is (III p. 515, 12–14).

Menandros írja: A hunok legnagyobb vezére ilyen módon talált örök nyugodalmat.

Ha egzaktul nem is bizonyítható, igen valószínű, hogy az itt szereplő „hun” vezér az avar Kóchhal azonos. Menandros más helyt is megteszi, hogy egyazon halálesetet több egymás utáni (pleonazmusként ható) kifejezéssel ír le. Példa erre a Iustinianos halálát említő részlet (Men. Prot. E L p. 442, 24–27), amelyet fejebb a 2. és 9. paragrafusokban már idéztünk. (Itt újól megismételtem, hogy az utóbb említett helyen én a korábbi fordításoktól eltértem: a görög perieinai ige itt magában áll genitivus nélkül, értelme így „életben maradni” – és nem „felülkerekedni” a barbárokon. A „másik út” pedig az életben maradással szemben a meghalást jelöli képletesen.) A halálának ilyen többszörös szónoki kép segítségével való érzékeltetése más VI–VII. századi szerzőknél is megfigyelhető, így Menandros történelmének folytatójánál, Theophylaktos Simokatésnél: I 2, 3 a testőrpáncsnokból később császárrá lett Tiberios halála, II 6, 9 egy bátor bizánci katona hősi halála.

Menander Protector E L p. 460, 12–20

Tiberios fővezér veresége, az avarok győzelme és a megállapodások létrejötte után a barbárok jónak látták követtséget küldeni a rómaiak egyeduralkodójához. Tiberios ezzel a követtséggel együtt indította útnak Damianos csapatparancsnokot és általa jelezte a császárnak mindazt, ami történt s amit az avar kíván. A végleges szerződést meg is kötötték a rómaiak és az avarok. – Mikor az avarok megkötötték a szerződést és elindultak haza, a helybeliektől skamareusoknak (scamaráknak) nevezett szegénylegények lesbe álltak és elvették tőlük lovaikat, pénzüket és más felszerelési tárgyaikat. Emiatt ismét követtséget küldtek Tiberioshoz, panaszt tettek az őket meglopók ellen s azt kívánták, hogy hozzák vissza a tőlük elrabolt dolgokat. A lopás elkövetőit felkutatták és leleplezték, majd Tiberios az eltulajdonított holmik egy részét visszaszolgáltatta az avaroknak.

A szövegben álló hosszú gondolatjel az Excerpta de legationibus két egymást követő töredék két választja el egymástól.

Theodorus Syncellus 9 p. 301, 15–20

Menekülő szökevény volt, aki ezt test szerint nemzette (bár ne tette volna). Távoli földről származott, mint valami isten küldte csapás szakadt arra a területre, amelyen ma népe lakik. A rómaiak korábbi uralkodóihoz fordult, azok pedig akkor földönfutóként bántak vele, meztelen lévén felruházták, éhező lévén táplálékkal látták el. Nem vették észre, hogy miféle bajhozó szomszédot szereztek maguknak, s milyen a rómaiak birodalmát fenyegető vész az, amit keblükre fogadtak.

Az idézet nagyobbik feléhez már feljebb az 1. paragrafusban magyarázatot fűztünk. A homília szerzője szónokiasan jellemzi azt a történeti pillanatot, amelyben a Gepidiába és Pannoniába beköltözött avarságot a keletrómai császár mintegy befogadta, ami elsősorban II. Iustinosnak az avar honfoglalást jóváhagyó döntésére értendő. Vess össze különben a következő forráshelyhez szóló magyarázatot is.

Theophylactus Simocatta I 5, 11

A fordítást lásd feljebb a 10. paragrafusban. Itt is arról van szó, mint az megelőző idézetben: egy későbbi diplomáciai tárgyaláson emlékezteti a bizánci követ az avar kagánt, hogy a császár fogadta be, illetve juttatta új hazához a földönfutó nomádokat. Természetesen ebben a szónoki beszédből való mondatban érezhető színező elemként az I. Iustinianos avarbarátságára való emlékezés is, aki átme-

netileg Durostorumot engedte át az avaroknak. Am főleg mégis II. Iustinosnak az avar honfoglalást jóváhagyó állásfoglalására utalhat a passzus.

Georgius Pisida, Bellum Avaricum 1–21

A szöveg fordítását lásd feljebb az 1. paragrafusban. A „mi nemes földjeinkre ültetett oltványok” fordulattal utal a költő az avar honfoglalásnak Bizánc részéről való elismerésére.

Iohannes Biclarensis, Anno VI Iustini imp. (p. 212–213)

Iustinus császár hatodik esztendejében, amely Leovigild király negyedik éve, a gepidák királysága véget ért. A langobardok verték le őket csatában. Királyuk Kunimund a haremezön esett el, kinceit pedig egészében Iustinus császárnak vitték át Konstantinápolyba az arianus szektához tartozó Trasarich püspök és Reptila, Kunimund unokája.

A szerző egyetlen mondatba sűríti a gepida állam megsemmisülésével (utolsó királyának elesével) járó ütközet elbeszélését egyfelől, a gepida egyházfő és trónörökös Bizáncba kerülésének a közlését másfelől. Minthogy az előbbi esemény minden kétséget kizáróan 568 áprilisa előtt, alighanem 567-ben történt, annak dátuma II. Iustinus uralmának hatodik esztendejével (570. nov. 14–15. – 571. nov. 14–15). egybe semmiképpen sem eshetett. Érthető viszont az évszám a forráshely második felében leírt esemény időpontjaként. Idáig, úgy látszik, gerillaszerű ellenállás jelentkezett a gepidák körében az avar hódítókkal szemben, s ez a bizánci–avar ellenségeskedésben lelt támaszra; csak amikor a császár békekötésre szánta el magát a kagánnal, akkor került sor a trónörökösnek és főpapjának az emigrálására a császárvárosba.

Szádeczky-Kardoss Samu

DIE QUELLEN DER AWARENGESCHICHTE II.: DIE VOREREIGNISSE UND DER ABLAUF DER AWARISCHEN LANDNAHME, DIE VERMUTLICH AUCH VON BYZANZ ANERKANNT WURDE

Auszug

Dieser Aufsatz bildet die Fortsetzung von „Archaeologiai Értesítő” 105 (1978) S. 78–90. Im vorliegenden zweiten Teil der Quellenzusammenstellung werden die folgenden Episoden der Awarengeschichte behandelt: 7§. Bajans erster Zusammenstoß und sein nachheriger Ausgleich mit dem Frankenkönig Sigibert (um 562). 8§. Dunkle Nachricht über eine türkische Gesandtschaft im Juli 563, die vielleicht (?) die byzantinische Regierung gegen die Awaren aufwiegen wollte. 9§. Gute Beziehungen zwischen Justinian I. und den Awaren in den letzten Jahren des Kaisers (563–565). 10§. Justinian I. überläßt den Awaren Durostorum. 11§. Kaiser Justin II. stellt die vorher den Awaren zustehenden Geldzahlungen ein (im November 565). 12§. Bajans zweiter Zusammenstoß mit Sigibert (um 566–567). 13§. Die verbündeten Awaren und Langobarden stürzen den Gepidenstaat, dessen Gebiet von Bajans Volk in Besitz genommen

wird (567). 14§. Das Awarenland wird mit dem Gebiet Transdanubiens vergrößert, das die nach Italien auswandernden Langobarden verlassen (nach dem 2. April 568). 15§. Türkische Gesandten schließen mit Byzanz gegen gemeinsame Feinde, auch gegen die Awaren ein Bündnis ab (um Mitte November 568). 16§. Bajans erster Versuch zur Eroberung von Sirmium (um 568–569). 17§. Gesandtschaften verhandeln erfolglos, um die awarisch-byzantinischen Gegensätze friedlich beizulegen (um 569–570). 18§. Die Kämpfe und Verhandlungen des Tiberios mit den Awaren bis zum vermutlichen Friedensschluss (um 570–571). Die auf die einzelnen historischen Episoden bezüglichen Quellenstellen werden überall in lateinischer bzw. latinisierter Form angeführt; so kann auch der im Ungarischen nicht bewanderte Leser die betreffenden Autoren und Schriftwerke auffinden.

S. Szádeczky-Kardoss

ELŐZETES JELENTÉS AZ 1974. ÉVI MONGOL—MAGYAR RÉGÉSZETI EXPEDÍCIÓ MUNKÁLATAIRÓL

I. RÉSZ

A hatodik közös mongol—magyar régészeti expedíció 1974. augusztus 4-én érkezett meg a Cecerleg aymak (megye) Erdenemandal szumunjában (járás) fekvő, Najmaa-tolgoj nevű lelőhelyre, ahol a régebbi közös feltárásainkat folytattuk tovább. Mongol részről az expedíció vezetője D. Cevendordzs tudományos munkatárs volt. Az expedíció magyar tagjai: Erdélyi István tudományos főmunkatárs, Sugár Lajos fényképész és Egyed Endre felmérő-rajzoló. Ezen a lelőhelyen a feltárásokat augusztus 22-én fejeztük be. Az ásátás idején Egyed E. elkészítette a terület szintvonalas felmérését és a temető pontos térképét is. Terepbejárásainkat a Huni folyó tulsó (jobb) partjára is kiterjesztettük a táborunk közvetlen környékén. Hasonló jellegű köves kurgánokat nem találtunk.

A közelben már régebben felfedezett szarvasos kövekre vonatkozó újabb megfigyeléseinket beszámolónk második részében adjuk közzé. A közös expedíció utolsó szakaszában türk kori emlékekkel is foglalkoztunk.

A feltárt leletanyagot Ulánbátorba, a Mongol Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe szállítottuk, az embertani anyagot pedig ideiglenesen — vizsgálat céljából — Budapestre hoztuk, az állatesont-anyaggal együtt. Ez utóbbiak vizsgálatát Matolcsi János végezte el (Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, jelentését l. a beszámoló megfelelő helyén).

Najmaa-tolgojban harmadszor fogtunk hozzá az ásátáshoz. 1963-ban az I—II.,¹ 1964-ben a III—IV. halomsír feltárása után² 1974-ben még ötöt sikerült feltárnunk, mivel a legutolsó kurgán (a X. számú) nem bizonyult sírnak.

A temetőnek a Hunij folyó felé eső széléből egy három sírból álló csoportot választottunk ki először feltárás céljából. A sírok feltárása a következőket eredményezte:

V. sír

Feltérési szelvényméret 5×6 m. A köves halom átmérője 13 m volt. A durva kövek között néhány birkacsontot találtunk. Az egyik kődarab szarvasos kő csúcsának bizonyult, rajta sugaras napábrázolással. 120 cm mélyen emberi karesont, majd 160 cm mélységben patinával borított marhalábcsontot került elő és szintben kissé lejjebb, emberi lapockacsont (fiatal egyéné). A többi leletek még mélyebb szinten, teljes rendetlenségben feküdtek: (1. kép) a sírgödörre keresztben nagy szarvasagancsvég (1a. kép) (megmunkált) 283 cm mélyen (hossza 49,5 cm), 326 cm mélyen szürke agyagedény, 340 cm mélyen pedig egy másik edény darabjai. Közöttük emberi csontok és lapos kődarabok. Az egész sírfeneket igen vékony deszkamaradvány borította. Ennek északi szélén, vasból készült ívócsésze peremének két kis töredékét találtunk, melynek szájátmérője 12 cm lehetett. A sírgödör közepe táján egy edény oldalfalából faragott agyag orsógomb feküdt. A többi leletek a D-i sírvégnél voltak: vaszabla, lapos végű vas oldaltagokkal (2. kép), lapos vaslemez (h: 24 cm), két végén egy-egy nittszeggel és három db vas szíjbújtató, valamint két négyszögletes vascsat. A sírgödör D-i végében voltak az együvé összedobált emberi csontok. Az állkapocs mellett egy kisméretű, gömbölyű borostyángöngyöt találtunk.

¹ Erdélyi I.—Navaan, D., ArchÉrt 92 (1965) 73—84.

² Erdélyi I.—Navaan, D., MTAK (II) (1966) 123—128.

VI. kurgán

Átmérője 11,5 m. A kövek ezen is széles gyűrűszerűen helyezkedtek el. Feltérési szelvény nagyság 4×4 m. Sírmélység 365 cm. 240 cm mélyen találtuk meg benne az első emberi csontokat, de már nem eredeti helyükön. Egyéb leletek: szarulemezből faragott íjborítólemezek; (3. kép) ovális alakú vas csatrest, szövetyomokkal; törött vaslemez-darab vékony aranylemez borítással (valószínűleg övveret töredéke); az ÉK-i sírsarokban egy nagy szürke agyagedény fenékrésze feküdt, in situ; két állati borda, az egyik patinás; kissé a sír közepe felé, egymás mellett két nagy, ép, háromtollú vasnyílhegy (h: 17 cm); vaszabla, szarvasagancsból készült oldaltagokkal (4. kép) és vas csúszógyűrűvel; két kis vaskarika. A sírgödör legalján vékony gerendakeret volt néhol megfigyelhető.

VII. kurgán

Átmérője 6 m volt. Szelvényméret 5×4 m. Sírmélység: 428 cm. 235 cm mélyen a Ny—DNy-i szelvényrészben nagyobb mennyiségű faszén került elő, egy csomóban. Lejjebb igen nagy kövek következtek. 330 cm mélyen találtunk egy emberi koponyatöredéket, kissé lejjebb egy égett állati patadarabot. 400 cm mélyen deszkanyomokat figyeltünk meg. 425 cm mélyen az in situ fekvő emberi lábszárcsontokat találtuk meg. A D-i sírvégnél gyeplő-hossz-szabályzó és egy vaslemez töredékei feküdtek. Ugyanitt, a Ny-i saroknál fekete-vörös színű lakkréteget találtunk, az egyik fekete színű darabon egyenes vörös vonal volt látható.

VIII. kurgán

Átmérője 5 m volt. Szelvényméret 4×4 m. Sírmélység: 160 cm. 80 cm mélyen emberi állkapocs, 90 cm mélyen koponya került elő. A sír alján fakeret nyomai. In situ feküdtek a csontváz lábai, a keresztcsontja, a bal karja és a jobb oldali alkarcsontok. Jobb válla táján két kis szürke edénytöredék volt. Jobb oldalánál, főleg a medencetájékon birkabordák és lábcsonot. Más leletet nem találtunk.

IX. kurgán

Átmérője: 5 m. Sírmélység: 250 cm. Szelvényméret: 4×4 m. Igen sok kő volt rajta. Már közvetlen az első sor kő alatt edényfal töredéket találtunk, majd a 2. ásónyomból néhány állatesonttöredék és egy háromszögös tűzdeléses, szalagdiszes edénydarab került elő. A 3. ásónyomban néhány állatesont feküdt rendetlenül, a szelvény K-i részén. 170 cm mélyen néhány faszén-darabka és egy nagy agyagedény peremtöredéke került elő. 215 cm mélyen feküdt az emberi koponyatető, felfordult helyzetben.

A X. kurgán

nem bizonyult sírnak, hanem valószínűleg régi mormotafészék volt, rajta csak két-három kő feküdt.

A temetőnek kb. a fele még feltáratlan (5. kép), de a sírok nagyfokú kirablottsága az eredményt kétsé-

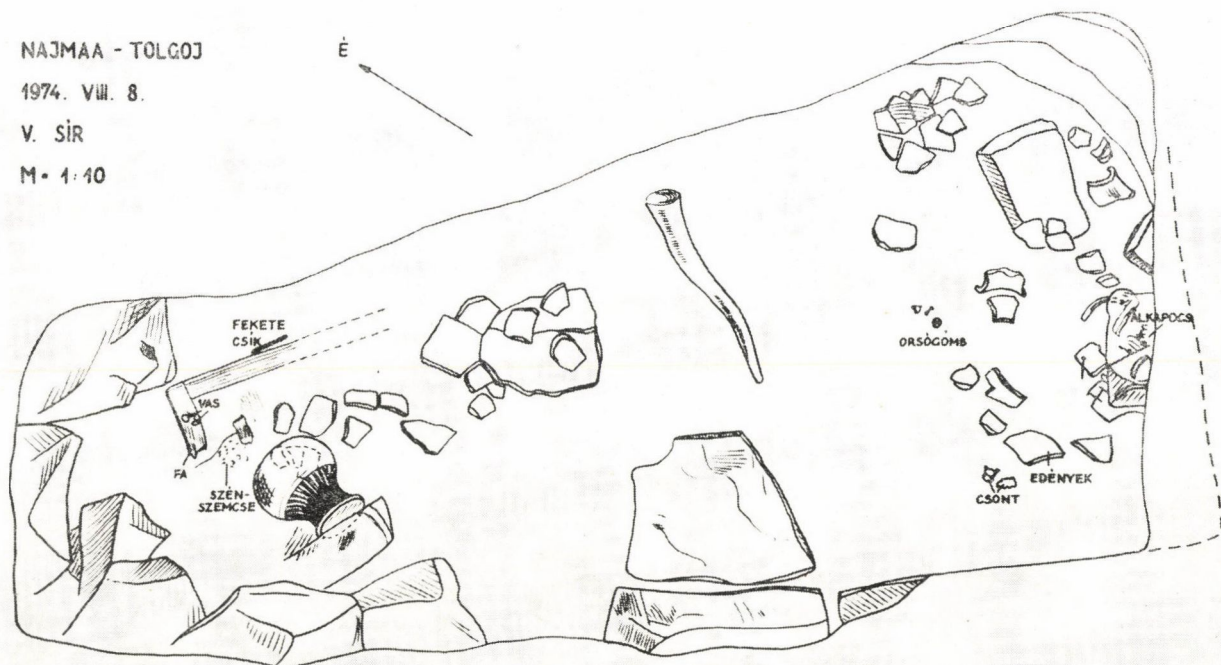

NAJMAA - TOLGOJ

1974. VIII. 8.

V. SÍR

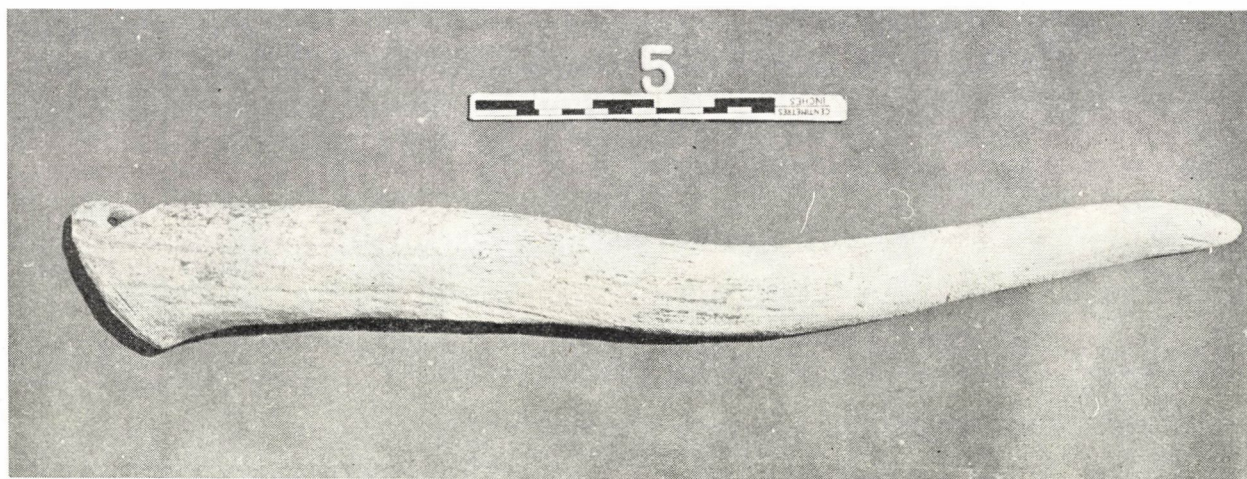
M = 1:10

1. kép. Najmaa-tolgoj, V. sír. Felülnézeti rajz (Egyed E.)

Рис. 1. Найма-толгой, погр. V. Вид сверху (Э. Эдьед)

Fig. 1. Najmaa-tolgoj, Grave V. Bird's eye view-sketch (E. Egyed)

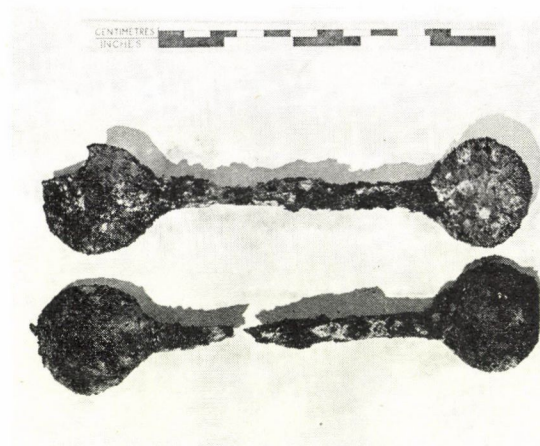

1a. kép. Najmaa-tolgoj, V. sír. Agancstárgy (fegyver? Sugár L. felvétele)

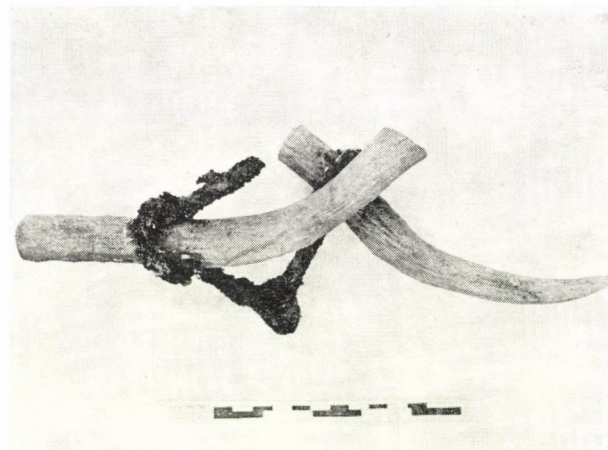
Рис. 1a. Найма-толгой, погр. V. Предмет из рога (оружие?) (фото: Л. Шугара)

Fig. 1a. Najmaa-tolgoj, Grave V. Object of horn (weapon? L. Sugár's photograph)

2. kép. Najmaa-tolgoj, V. sír. Vaszabla-pálcák (Sugár L. felvétele)
 Рис. 2. Найма-толгой, погр. V. Железные псалии (фото Л. Шугара)
 Fig. 2. Najmaa-tolgoj, Grave V. Iron bridle-bits (L. Sugár's photograph)

4. kép. Najmaa-tolgoj, agancs zablapálcás vaszabla, VI. sír (Sugár L. felvétele)
 Рис. 4. Найма-толгой, железные удила с роговыми псалиями, погр. VI. (фото Л. Шугара)
 Fig. 4. Najmaa-tolgoj, iron bridle with horn bit, Grave VI. (L. Sugár's photograph)

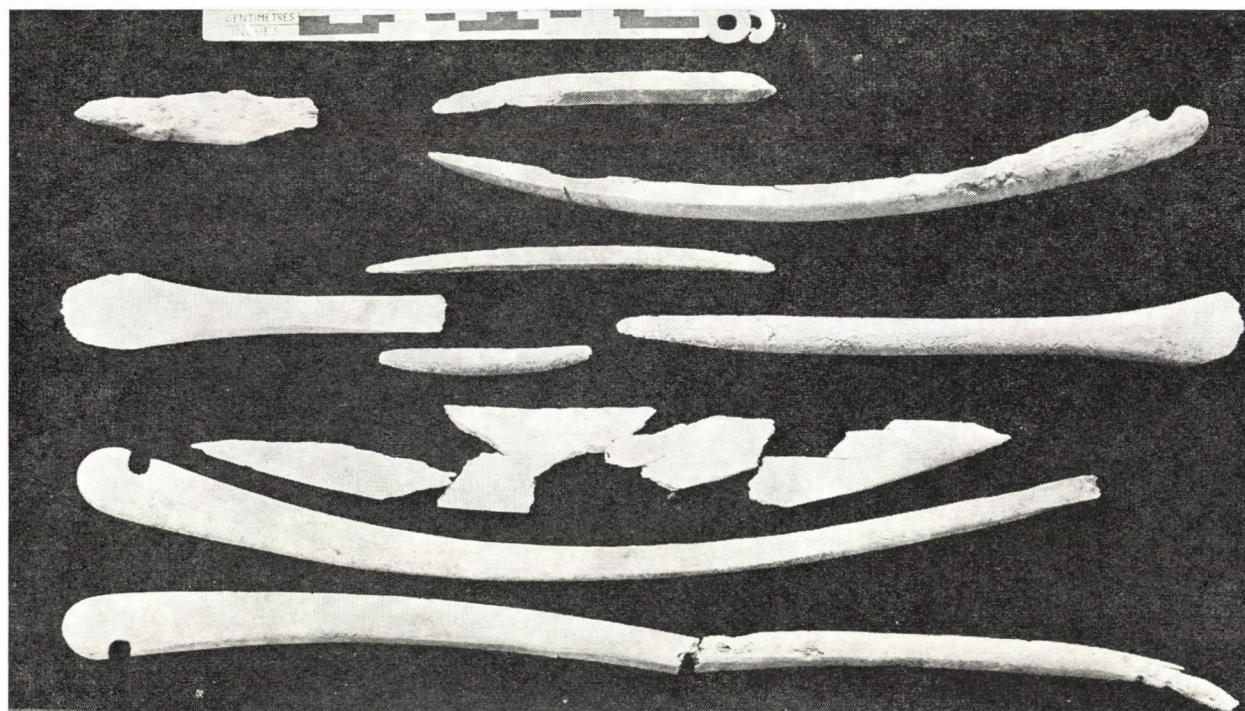
gessé teszi. A rendkívül esős időjárás és a kevés ásatómunkás miatt 1974-ben többet nem tudtunk itt végezni.

Az 1974-ben feltárt sírok jellege és leletanyaga egyezik a régebben feltárt sírokéval. Az egyezések közül kiemeljük a nagy agancsvégeket (II. és V. sír). Az edényanyag is teljesen egyöntetű, kivéve a IX. kurgánban előkerült töredéket.

Az állatcsontanyag vizsgálata a következőket mutatta (a következőkben Matolcsi János vizsgálati jelentését adjuk közre):

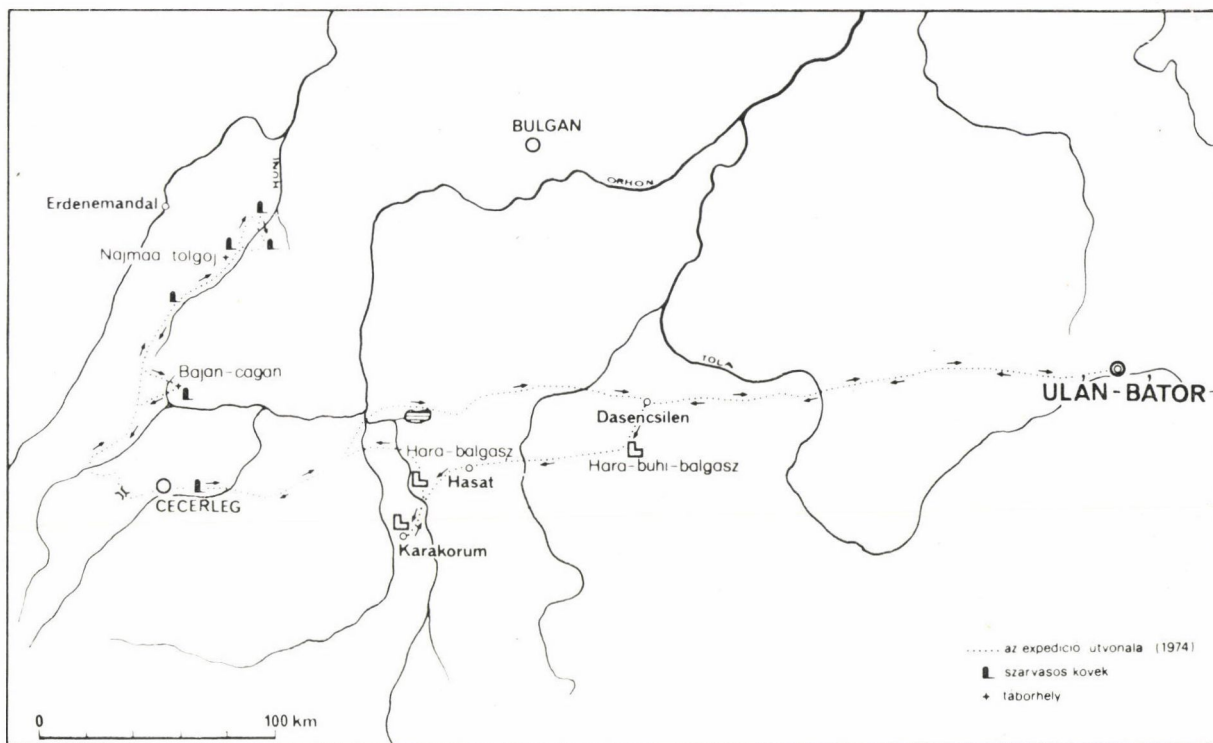
V. kurgán. A sírban szarvasmarha, továbbá kis kérődző állat (juh vagy kecske) csontjai voltak. Részletezve: kiterjedt zöld színű oxidációs nyom és mumifikálódott izomrostok. Combcsonttöredék a diafizisből és bordatöredékek (4 db). A csontok kifejlett szarvasmarhára utalnak. A juh vagy kecskét egyetlen keresztcsontdarab képviseli, kifejlett állatból.

VI. kurgán. A sírban szarvasmarha, továbbá kis kérődző állat (juh vagy kecske) csontjai voltak. Részletezve: szarvasmarhából való két ép állapotban levő borda

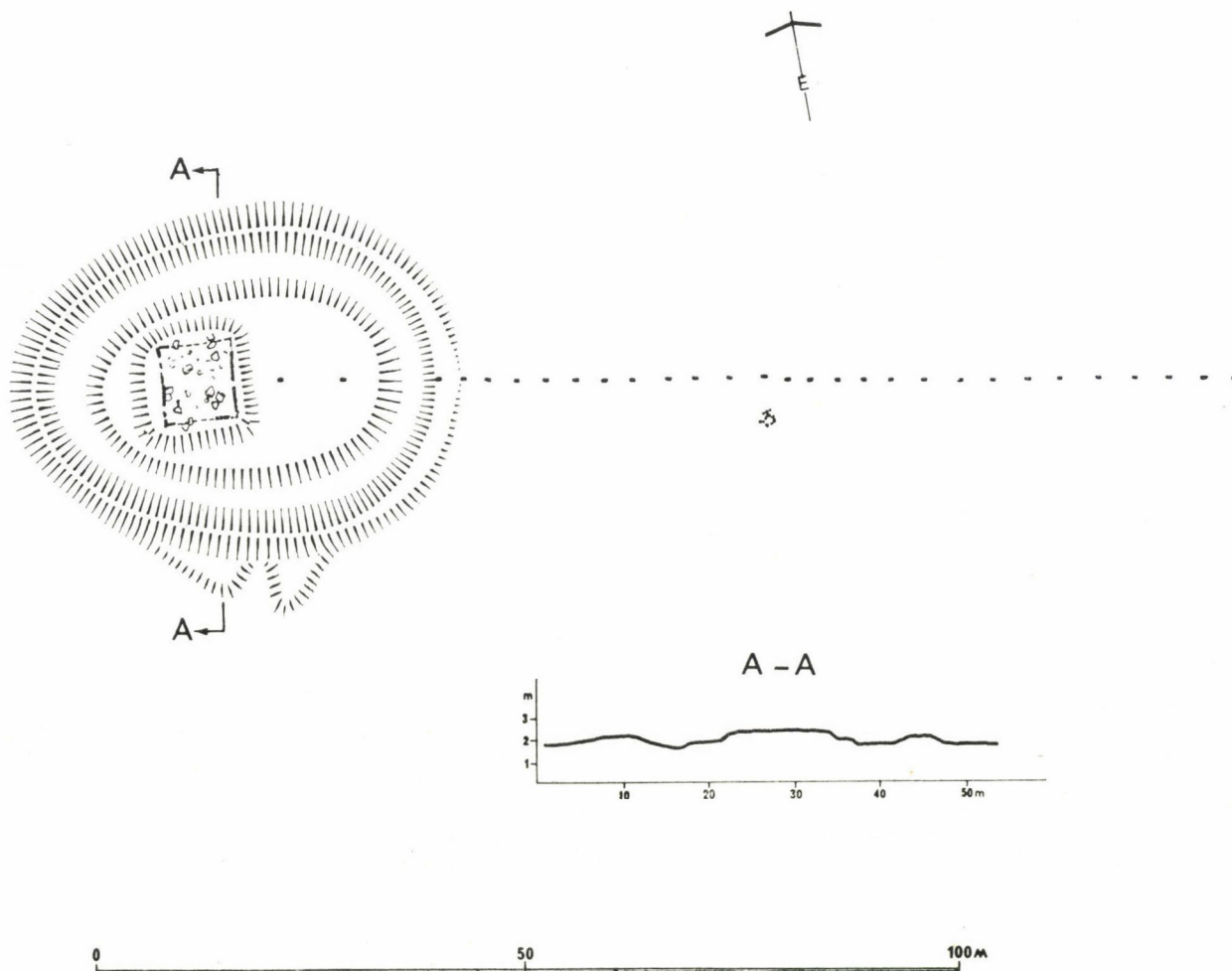

3. kép. Najmaa-tolgoj, csont íjlemezek. (Sugár L. felvétele)
 Рис. 3. Найма-толгой, роговые накладки лука
 Fig. 3. Najmaa-tolgoj, bone bow plates (L. Sugár's photograph)

5. kép. Najmaa-tolgoj, temetőtérkép (Egyed E. felmérése és rajza)
 Рис. 5. Найма-толгой, План могильника
 Fig. 5. Najmaa-tolgoj, cemetery map (survey and sketch of E. Egyed)

6. kép. Bajan-cagán völgye, türk sír (Egyed E. felmérése és rajza)
 Рис. 6. Долина р. Баян-цагана, тюркское погребение
 Fig. 6. The valley of Bajan-tsagan, Turcic grave (survey and sketch of E. Egyed)

7. kép. Gindin-bulag, türk kőszobor (részlet, Sugár L. felvétele)

Рис. 7. Гиндин-булаг, тюркское каменное изваяние
Fig. 7. Gindin-bulag, Turcic stone statue (detail, L. Sugár's photograph)

és egy bordatöredék. Juh vagy kecskéből való egy combcsont (femur) darab, amelynek csak a csőves része (isaphysis) maradt meg.

VIII. kurgán. A sírban juh- vagy kecskecsontok voltak. Részletezve: Juh vagy kecske borda (2 db), medencecsont részlet; bal oldali femur és bal oldali tibia. Ez utóbbi két csőves csont fiatal állatból való.

Augusztus hó 25-én kezdtünk hozzá a *Bajan-cagán* folyócska völgyében (a Tamír mellékfolyója) egy igen rangos türk sír vizsgálatához. A sírt még 1964-ben fedeztük fel. A helyi lakosság *Dzel-csulú*, azaz Kő sír néven nevezi, hagyomány nem fűződik hozzá.

A kövekkel borított sír tojásdad alakú alacsony sáncon belül fekszik és teljesen egyedül áll. É-i irányból balbalsor (a megölt ellenségek számát jelző kőoszlop-sor) csatlakozik hozzá. Ez eredetileg 131 oszlopból állhatott legalább, de egy részük már időközben ledőlt (6. kép).

Magát a sírt nagyméretű, függőlegesen a földbe süllyesztett kőlapok határolták. A téglalap alakú sír oldalai enyhén befelé íveltek, úgy hogy fentről (pl. lóról) nézve, a sírt kerítő földsánc íve miatt, egyenes oldalaknak látszóttak. Az egész komplexum, amint azt Egyed Endre megállapította, kitűnő mérnöki munka eredménye, méretei igen pontosak és arányosak. Az optikai hatásra építő méretezés és alak céltudatos tevékenység eredménye. Kőoszlopot vagy más jelet a sír felett nem találtunk.

Feltárásunk egy T-alakú, 150 cm széles árokra szorított, de ez a sír egyik szegélyét teljes egészében, valamint annak centrális részét érintette. Kiderült, hogy a sírt már igen régen feldúlták. Semmiféle leletet nem találtunk benne. Szegélyét kettős sorban nagy kőlapokkal fedték le. Kőlapok fedték egykor a centrumban elhelyezkedő sírkamrát is. A fedőként szolgáló kőlapokat a sírrablók mindenütt megbolygatták.

Kb. 2,5 km-re a Tamír folyó felé, a *Gindin-bulag* nevű határ rész és a nagy türk sír között, az említett határ részhez kissé közelebb, kisebb türk sírt találtunk. Ásatására nem volt már időnk, de szemmel láthatólag ez is kirabolt. Mellette törött nyakú, de teljes sírszobor feküdt a földön (7. kép). Igen szépen faragott fegyveres férfialakot ábrázolt. Elkészítéséhez egy régi szarvasos követ használtak fel, a szobor talprészén a Nap vésett korongja még jól kivehető. A szobor teljes magassága 184, a kő vastagsága 28, szélessége 37 cm. A sírjánál álló balbalsorban 41 kőoszlop van. Mellette hevernek a sírkamra nagy kőlapjai (2 db). Sánc nem látható. (A helyi hagyomány szerint a türk kőszobrok fejét errefelé Abataj kán verette le a XVI. században.)

Kutatásainkat második táborunk környékén augusztus 26-án fejeztük be és 27-én Cecerlegbe érkezünk vissza. Útközben, csakúgy, mint 1963-ban és 1964-ben, felkerestük a Tamír folyó partján álló (népi legendájáról ismert) híres sziklát, a *Tajhír csulút* és megkíséreltünk a rajta levő feliratokról fényképfelvételeket készíteni. Már a türk idők előtti korban megkezdtek a sziklát feliratokkal ellátni és sajnos festgetése még ma is folyik, így az újabb feliratok lassan teljesen elpusztítják az ősi, értékes írásokat. Újabban H. Perlee értekezett feliratairól (1960). A türk feliratokat innen először D. Klemenc írta le 1894-ben. Szerepelnek B. Rincsen összefoglaló jellegű felirat-albumában is.³ H. Perlee és D. Klemenc másolatai között némi eltérések vannak.⁴ C. Dordzsüüren szerint a sziklán legalább 19 türk felirat van, 1958-ban még több mint 10 látható volt közülük. W. Radloff publikációja feloldásukat is tartalmazza.⁵

Az expedíció során ismételtelen felkerestünk nagyobb objektumokat. Három városromnál álltunk meg: *Hara-Buhin-Balgasz*-nál (7a. kép), a mongol kori *Karakorum*-nál, valamint az ujgurok hajdani fővárosánál, *Hara-Balgasz*-nál. Az utóbbi hatalmas kiterjedésével, még ma is jelentős magasságával a belső-ázsiai nomádok egyik igen jelentős építészettörténeti emléke. Az alábbiakban erről szeretnénk részletesebben beszámolni.

Hara-Balgasz (vagy *Hara-Balgaszun*, illetve ujgur nyelven *Ordu-Balik*) romjai *Karakorum*-tól, a volt mongol fővárostól É-ÉNy-ra, az Ögij-tótól D-re 53 km-re, a Szelengába torkolló Orhon folyó egyik mellékágától 1,5 km-re K-re terülnek el. Kiterjedésük (N. M. Jadrincev munkája alapján) minimálisan 12–14 km², ez pedig egyéb ismérvekkel együtt világosan kirajzolja a város és vár valamikori hatalmát, erősségét, valamint a korábbi alapokra építő ujgurok jelentőségét is.

A türköket legyőző szintén türk nyelvű ujgurok, a belső-ázsiai népmozgások által továbbélő korábbi népekhez, törzsekhez hasonlóan viszonylag rövid ideig (745–840-ig) birtokolták az Orhon környékét. Az ujgur kánságot a jenyiszeji kirgizek rohanták le és nyomták tovább őket D-re, Tibet, Turfán környékére. A perzsa Dzsuvajni (1260) az ujgurok két törzséről ír, akik itt éltek az Orhon partján.

³ Rintchen, B., Les dessins pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stèles en Mongolie. Corpus Scriptorum Mongolorum XVI. 1 (Ulánbátor 1968) 35–36.

⁴ Перлээ, Х., Тайхир чулуу. StudArch I. 4. (Ulánbátor 1960); Клемениц, Д., Археологический дневник поездки в Ср. Монголию. Сб. ТрОЭ. СПб. 1895. II.

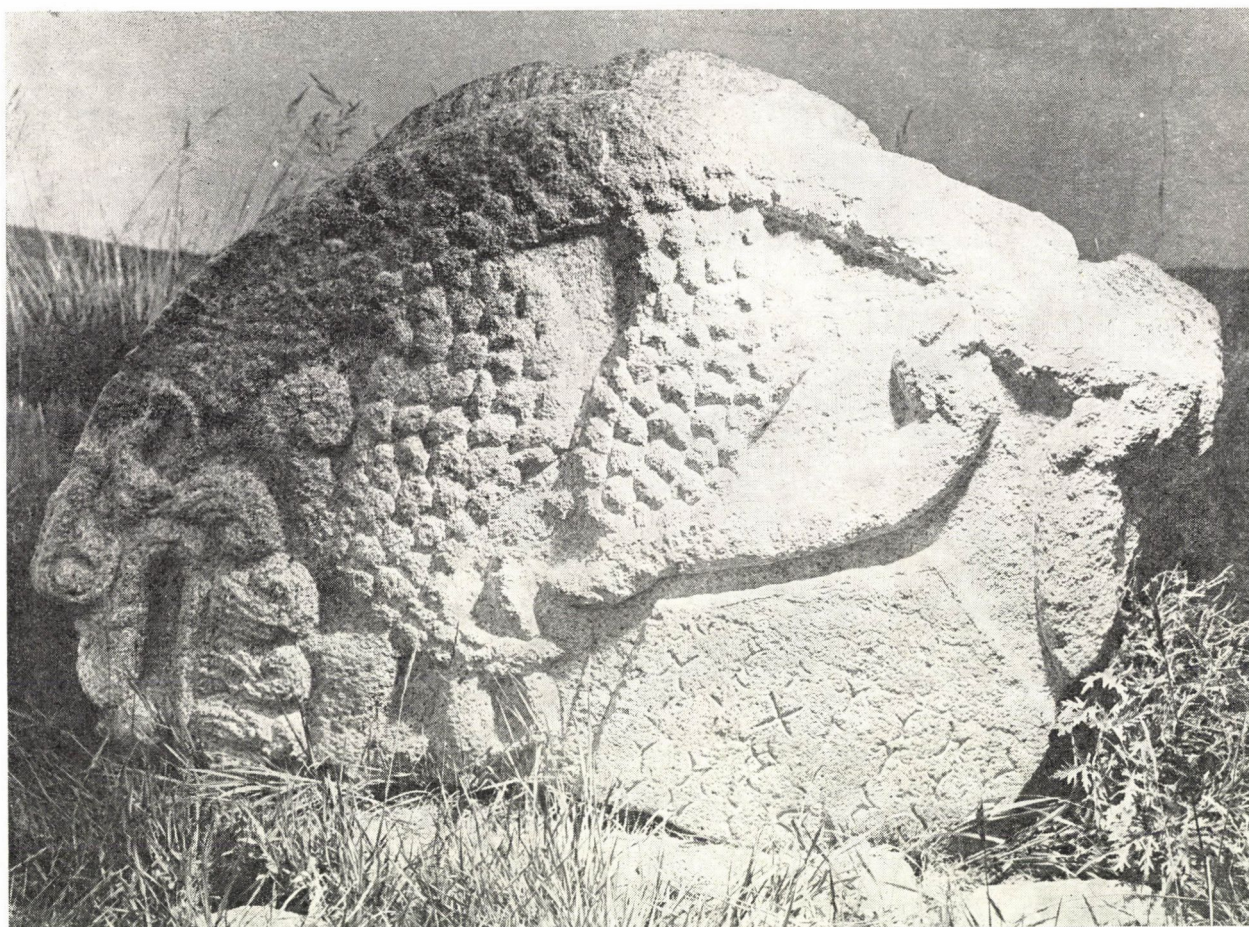
⁵ Radloff, W., Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. III (Sanktpetersburg 1895) 260–268.

⁶ Ядринцев, Н. М., Отчет о поездке в Монголию и вершины Орхона. Изв. ВСОГО XX. 4., Отчет экспедиции на Орхон. СТОЭ I. (1892) 51–113.

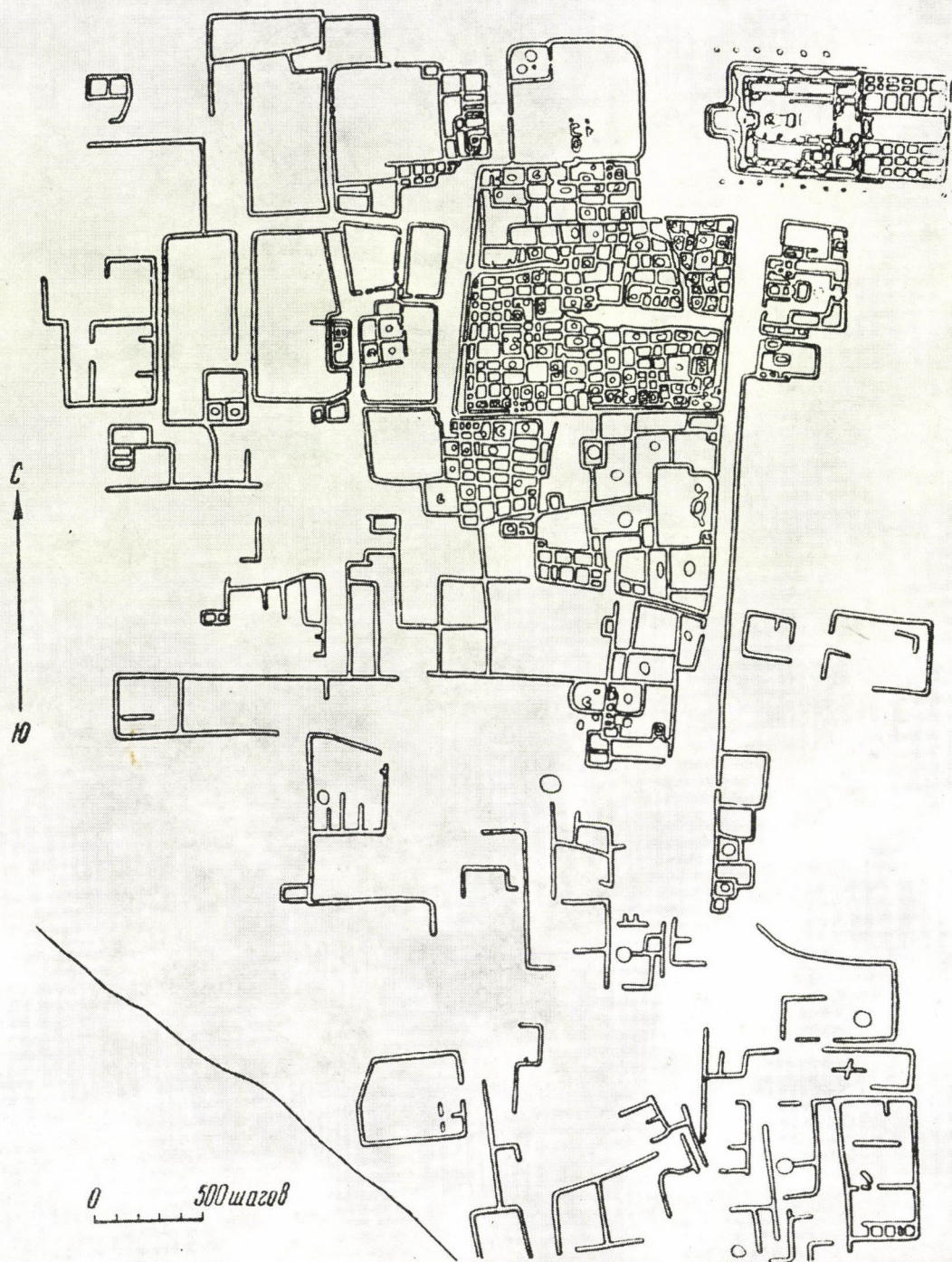

7a. kép. Hara-buhin-balgasz romjai (Sugár L. felvétele)
 Рис. 7a. Развалины Хар-бухин-балгаса
 Fig. 7a. The ruins of Hara-buhin-balgas (L. Sugár's photograph)

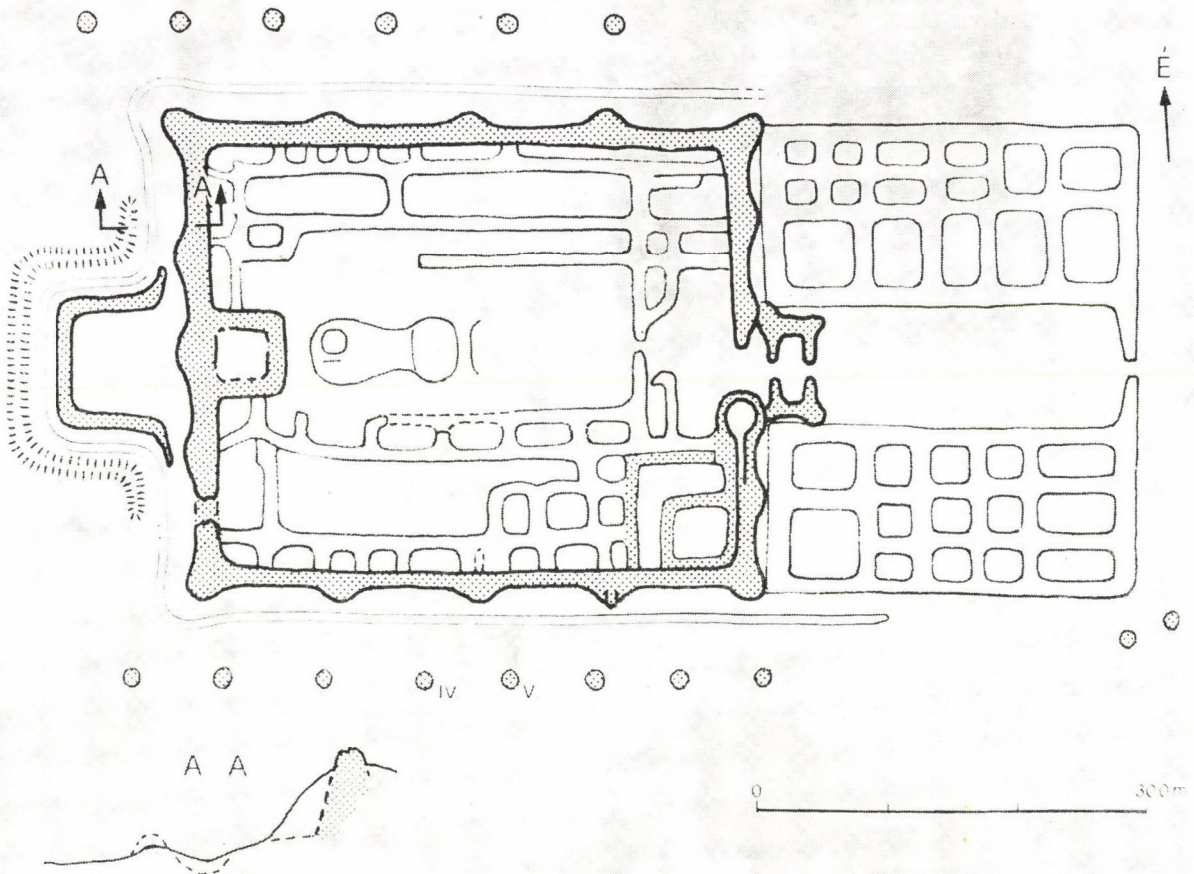
8. kép. Hara-Balgasz, VIII. századi felirat töredéke (Sugár L. felvétele)
 Рис. 8. Хара-Балгас, обломок надписи VIII в.
 Fig. 8. Hara-Balgas, fragment of 8th century inscription (L. Sugár's photograph)

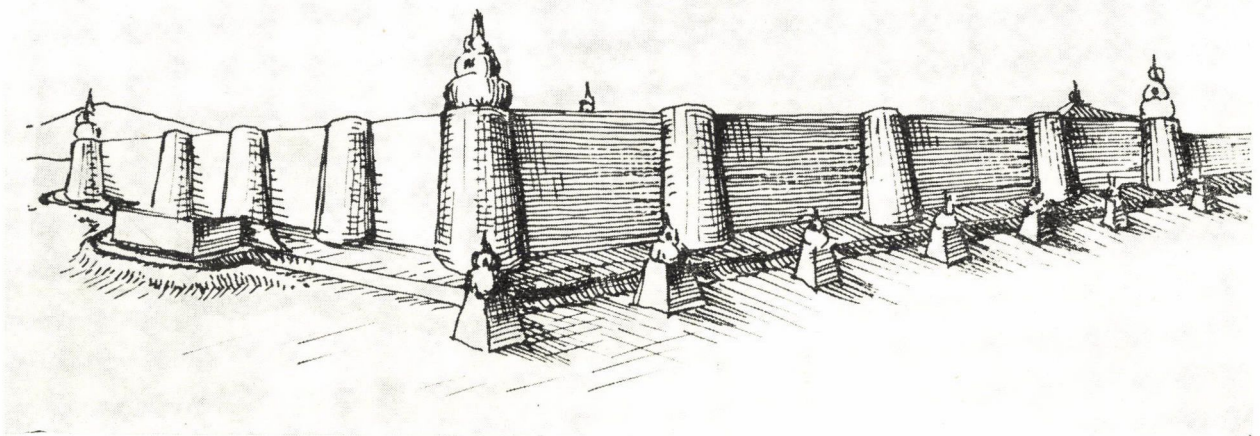

9. kép. Hara-Balgasz centruma (reprodukció Jadrincev jelentéséből)
 Рис. 9. Центр Хара-Балгаса (репродукция по Ядринцеву)
 Fig. 9. The center of Hara-Balgas (reproduction after Yadrincev)

10. kép. Hara-Balgasz citadellája (Jadrincev felmérése alapján Egyed E.)
 Рис. 10. Цитадель Хара-Балгаса (по обмерам Ядринцева Э. Эдьед)
 Fig. 10. The citadel of Hara-Balgas (according to the survey of Yadrincev, E. Egyed)

11. kép. Hara-Balgasz falai (Egyed E. rekonstrukciója)
 Рис. 11. Стены Хара-Балгаса (реконструкция Э. Эдьеда)
 Fig. 11. The walls of Hara-Balgas (reconstruction of E. Egyed)

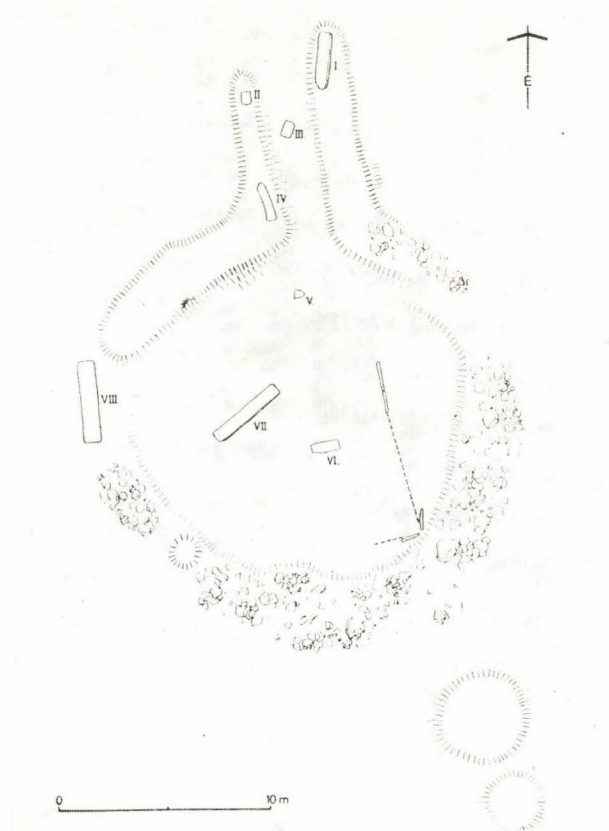

12. kép. Hara-Balgasz sánca és szuburgán-maradványai (részlet, Sugár L. felvétele)

Рис. 12. Вал Хара-Балгаса и остатки субурганов
Fig. 12. The earthwork of Hara-Balgas and its Suburgan remains (detail, L. Sugár's photograph)

Ennek az alig száz éves itt tartózkodásnak monumentális emléke ez a város és vár, még jelenlegi lepusztult falaival is mintegy 50 km távolságból már felismerhető.

A várostól az első viszonylag pontosabb leírás Sen-Ju-Ce kínai történetírótól származik. Tőle tudjuk, hogy a város a nagy Samótól É-ra, a Hangaj hegységtől D-re,

13. kép. Gindin-bulag-i együttes alaprajza (Egyed E. felmérése és rajza)

Рис. 13. План комплекса Гиндин-булаг (Э. Эгед)
Fig. 13. The ground-plan of the Gindin-bulag site (the survey and sketch of E. Egyed)

az Orhon mellett fekszik, valamikor az É-i hunok, majd az ujugrok fő szálláshelye volt. 1890-ben az Orhon völgyének térképezési munkái során a várost Sen-Ju-Ce adatai alapján N. M. Jadrincev azonosította. Megtalálta azt a sárkányalakos összetört domborművet is (kitaj és ujugur nyelvű felirattal), melynek töredékét — ugyanazon a helyen — mi is megtaláltuk (8. kép). A várost az expedíció vázlatosan felmérte, a követ az általuk akkor még ismeretlen ujugur nyelvű felirattal együtt lemásolták, két íratos darabját pedig Pétervárra szállították.

A folyóktól szabdaltságot magas fennsíkon elterülő város falai ma alig 30–50 cm-re emelkednek ki, míg ennek kontrasztja a vár, mely még ma is eléri a 10–15 m-es magasságot.

A város hajdani szerkezete, utcarendszere jól kivehető. Ennek a sűrűn telepített, agyagtégla-falas táborvárosnak ÉK-i részén helyezkedik el a vár (9. és 10. kép).

Alaprajza, leszámítva a falakat kívül-belül beborító törmeléket, közel téglalap. A körítő falakat kiugró bástyák, illetve kaputornyok tagolják (11. kép). Hajdan vízesárok volt körülötte, melynek vonala a kitermelt földből képzett sáncokkal együtt jól látható. A várat határoló É-i, illetve déli fallal párhuzamosan, azoktól mintegy 75 m-re, pillérszerű alapok hosszú sora húzódik. Eredetileg szakrális célra szuburgánok lábazataként épülhettek (12. kép). Átlagosan 3–4 m átmérőjűek, 2–3 m magasak, felépítésük hűen tükrözi az építkezésükre általában jellemző falazó technikát (beleértve a vár falszerkezetét is). A sorok 10 cm vastag, kavicsos vályogból készültek, köztük 2 cm vastag, sötétebb anyagú apróbb kavicsos vályog a kötőanyag. Átlag 5 soronként merevítették, félbehastított fagerenda rácsotat falaztak be (60–90°-os elforgatással, 5 soronként). A felhasznált faanyag 18–25 cm vastag lehetett, ezt a kikorhadt fa után megmaradt üregek jelzik.

A vár belső szerkezete a falmaradványok alapján megközelítő pontossággal felvázolható. Ennek alapján megállapítható, hogy hossz tengelyében egy 250 × 100 m nagyságú belső udvar helyezkedik el, ezt É-on illetve D-en, helyiségor határolja. A D-i szárnya nyugati részén még egy valamivel kisebb 150 × 50 m udvar van. A DK-i sarokhoz közel, egy viszonylag friss feltárás (1949. évi) kutatóárkának nyoma látszik. Azt, hogy a K-i oldalon kívül volt-e még bejárata, azt több, későbbi falattörés miatt ásás nélkül nem lehetett megállapítani, ugyanúgy, ahogy egy sor más kérdés is nyitva maradt.

Az előbb vázoltak alapján világos, hogy Hara-Balgaszról jelenlegi ismeretanyagunk még meglehetősen hézagos, és bár a felszín feletti maradványok sok tekintetben bizonyos áttekinthetőséget nyújtanak, de a feltárások hiánya a mélyebb elemzést lehetetlenné teszi.

Hara-Balgasz felépítése, szerkezete alapján rokonságban áll a mai Kína területén fekvő, jobb állapotban fennmaradt és többet kutatott Hara-Hotoval. Mivel bizonyos áttekinthetést és egyes vonásaiban megoldást nyújt Hara-Balgasz problémáihoz, az alábbiakban igyekezzünk összefoglalni az eddigi kutatások eredményeit.

Hara-Hoto (Fekete erőd v. város) helyén már az i. e. I. században város állt.

A Tang-korban (618–907) ezen a környéken állt már egy kínai erőd. A tibeti állam megsemmisülése után a IX. században Szi-Szja nevű tangut állam jött létre, amely 1130 körül rétette kezét erre a területre is.

A tangut államot aztán a mongolok verték tönkre 1226-ban, de ekkor még a várat helyreállították (egy felirat szerint 1341-ben át is építették). A Ming-dinasztia csapatai 1372-ben újra visszaállították a kínai hatalmat. A város utolsó említése a Jüan dinasztia alatt történt.

A vár jelenlegi formáját legkésőbb a XIII. sz. első felében nyerhette.

Hara-Hoto mérete 385 × 325 m, határoló falai a fő égtájakhoz vannak tájolva. A falak anyaga agyagtégla, melynek mérete a fal alsó szakaszán nagyobb, felső szakaszán pedig kisebb volt. A falszövet szerkezete álló, illetve fekvő sorok váltakozásából tevődött össze.

A négy sarkon kerek saroktornyok, köztük a fallal egymagasságú négyszögletes (pontosabban a négyszög három oldalával zárt) bástyák tagolják a várfalat.

A K-i és Ny-i oldal közepén védőfállal határolt kapu van (hasonlóan Hara-Balgaszhoz). A falakkal párhuzamosan négyszög alaprajzú szuburgán (sztupa) sor húzódik (itt szintén egyezést vélünk felfedezni Hara-Balgaszszal).

Topográfiai viszonyait tekintve újra egy érdekes egyezésre találunk abból a szempontból is, hogy mindkét említett objektum szigetszerű kiemelkedésen, teraszon feküdt, Hara-Hotot kétoldalon az Ecin-gol, Hara-Balgasz pedig az Orhon mellékága folyta körül.

Hara-Hotónak is szabályos derékszögű utcarendszere volt két főútvonallal. Ezekhez csatlakoztak az általában kisméretű agyagházak. Tetőhéjalásként — egy szentély esetében — domború, kínai jellegű cserép alkalmazásával találkozunk. A vár őrséglaktanyája, parancs-

noki épülete az ÉNy-i, a garnizon a DK-i saroknál helyezkedett el. A parancsnoki épülettől lépcső vezetett a falra.^{6a}

E nagyon rövid summázás ellenére megállapíthatjuk, hogy ebben az esetben is nagyon sok fehér foltot találunk, de Hara-Hoto pillanatnyilag számunkra különböző okok miatt elérhetetlen. Nem így Hara-Balgasz, mely elérhető akár a közös, akár a mongol kutatás számára. Kiegészíthetjük ezt még azzal is, hogy a már említett Jadincev-expedíció csupán ezen a területen még három jelentős objektumot talált, a Cagan-Núr partján Toj-Ten romjait (talán Temir kán feleségének palotája?), a Hotond hegyen nyolcszögletű bástya az Erdeni-Ült. lábánál pedig település maradványait. Mind megannyi kérdőjel, mely megoldásra vár.*

II. RÉSZ

Az ázsiai hun (hiung-nu) temetkezések feltárásának folytatása mellett, 1974-ben komoly figyelmet fordítottunk az úgynevezett „szarvasos kövek” kutatására.

Ezek már 1963-ban magukra vonták figyelmünket Észak-Mongóliában, a *Hünj* folyó völgyében, valamint a *Tamir* folyó partján. Természetesen nem mi voltunk az elsők, akik a rejtélyes kőszelvéket megláttuk és vizsgálat alá vettük, hanem megtették azt már előttünk többen. Teljes gyűjtés azonban Mongólia területéről ma sincsen még rájuk vonatkozólag, amit az óriási földrajzi távolságok leküzdésének nehézségeivel lehet elsősorban megmagyarázni. A nagy területen szétszórott kőemlékeket még néhány speciális expedíció sem gyűjthetné fel egyhamar, hiszen az úttalan utakon, vízmosásokon, folyókon és hágókon történő áthaladás komoly próbára teszi a kutatókat, emellett pedig rendkívül időtrábló feladat. Itt jegyezzük meg, hogy a szarvasos kövek nemcsak Mongóliában, hanem a vele észak felől szomszédos szovjet területeken is megtalálhatók, *Tuvában* és a *Bajkál-on-túl*on. A múlt század végén és századunk elején már finn kutatók is felfigyeltek rájuk.⁷ A magyar és a nemzetközi kutatás számára elsősorban azért fontosak ezek a kőemlékek, mert szemmel láthatóan szoros szálak fűzik őket ábrázolásaik révén a szkíta állatstílushoz is. A mongol területen való elterjedtségüket illetőleg elmondhatjuk az eddigi gyűjtések alapján, hogy szinte a fél ország területén megtalálhatók, az *Altaj* és *Hangaj* hegységtől kezdve nyugatra, valamint északkelet felé a *Hentij* hegységig.

A szovjet kutatókat már közel fél évszázada foglalkoztatja ezeknek a kőemlékeknek az eredete. 1925-ben sikerült bizonyítékot találni arra a Tola völgyében, hogy egy szarvasos követ a türk korban sírszoborrá faragtak át. Erre újabb példákat 1974-ben mi is találtunk Észak-Mongóliában, a *Tamir* folyó egyik mellékfolyója, a *Bajan-Cagin* völgyében és a *Huní* folyónál.

Az 1925. évi szovjet expedíció vezetője *G. Borovka*, arra a következtetésre jutott, hogy a szarvasos kövek egyidősek az ún. kőlapos sírokkal, vagyis szerinte szkíta koriak.⁸ (A szibériai karaszuk kultúrával rokon kultúrát az i. e. VIII–VII. sz. körül Mongóliában az ún. kőlapos sírok kultúrája váltotta fel, amely egészen a hiung-nu korig létezett, vagyis a korai vaskorig, időben az i. e. IV–III. századig.) 1974-ben a *Tamir* völgyében egy olyan emlékre akadunk, ahol szarvasos kövekből alakították ki másodlagosan a sírpítményt. Ez arra utalhat, hogy itt, ennél a kőlapos sírnál *régebbi* emlékekkel van dolgunk. Ami a Bajkál-on-túli kőlapos sírokat illeti, azokat

G. Szosznovszkij az 1928-ban feltárt és 1941-ben közzétett leletei alapján az i. e. VII(VI)—II. századok közé keltezte.⁹ Ezen *N. Gyikov* finomított, aki a III. századig bezárólag keltezte őket.¹⁰ Több szovjet kutató úgy véli, hogy a *realisztikus* szarvasábrázolásokkal ellátott kövek a régebbiek és azok, ahol a szarvasalakok már sajátságosan stilizáltak — orruk szinte már madáresőrré emlékeztet —, a fiatalabbak.¹¹ Az eddig felfedezett szarvasos kövek *túlnyomó* többsége stilizált szarvasalakokat ábrázol.

De mielőtt a szarvasos kövek időrendi kérdéseit részletesebben taglalnánk, vegyük őket szemügyre a rajtuk levő ábrázolások, illetve alakjuk szempontjából. Az eddig ismert leletek alapján megállapíthatjuk a kövek formája tekintetében azt, hogy vagy durván *lenagyolt* lapos szikladarabok, vagy *lapos* (rendszerint egyik felső sarkuk felé hegyesedő), vagy pedig négyoldalú faoszlopra emlékeztető, *simára faragott* kőoszlopok.

Néhány szarvasos stílé Mongóliában kifejezetten antropomorf jellegű. Elsőnek ilyen kőoszlopot *J. G. Granó* közölt 1912-ben, *Kobdo* város mellől.¹² Újabban ilyen stíléket elsősorban *V. Volkov* és felesége, *E. Novgorodova* gyűjtéséből ismerünk, bár közülük még alig publikáltak. Véleményük szerint ezek az emberformájú kőoszlopok is koraiak.¹³ Ennek ellentmond az, hogy rajtuk a szarvasalakok *stilizáltak*. Itt jegyezzük meg, hogy az alig felismerhetően kifaragott emberi arcok nem mongoloid jellegűek. Talán a Han dinasztia évkönyveiben emlegetett kékszemű-rótszakállú *vusunok* emlékeivel van dolgunk, akik egészen az i. e. II. századig Mongóliában laktak? Egy neves moszkvai szovjet régész, *N. Csenova*, úgy véli, hogy a nyugat felől a mai Mongólia területére behatolt *szaka* vagy velük rokon törzsek (vezetőretek) képviselőivel vannak kapcsolatban.¹⁴ Mongólia területén legalább már az i. e. II. évezred derekától számolnunk kell, a kínai írásos források alapján, egy másik néppel, a ting-lingekkel. Ezt a népet a kínaiak felszorították később északra (az i. e. V. sz. táján), és utóljára az i. e. IV. században említették meg őket krónikaikban. Ez az időszak nagyjából a karaszuk kultúra idejének felel meg. (A régészeti kultúra azonban a tinglingek feltételezett lakóterületén korántsem volt egységes!)

Az utóbbi évek régészeti kutatásai arra utalnak, hogy a vaskor legelején két kultúrzóna volt a mai Mon-

⁹ *Сосновский, Г. П.*, Плиточные могилы Забайкалья. ТРОПК Гос. Эрмитажа I (Ленинград 1941) 300—307.

¹⁰ *Диков, Н. Н.*, Бронзовый век Забайкалья. (Улан-Уде 1958) 46.

¹¹ *Волков, В.*, Бронзовый и ранний железный век Северной Монголии. Stud. Arch. V/1 (Улан-Батор 1967) 70., 75., 80; *Диков, Н. Н.*, i. m. 45—46.

¹² I. m. XIII. kép, 3. á.

¹³ *Волков, В.*, i. m. 71.

¹⁴ *Ченова, Н. Л.* Об оленных камнях Монголии. Монгольский Археологический Сб. (Москва 1962) 27 —

* A Hara-Balgaszról szóló részt Egyed Endre megfigyelései és leírása alapján adjuk közre.

^{6a} *Козлов, П. К.*, Монголия и Амдо и мертвый город Хара-худо. Москва 1948.

⁷ *Granö, J. G.*, Archäologische Beobachtungen von meiner Reise in Südsibirien und der Nordwestmongolei im Jahre 1909. JSFOu XXVIII (Helsingfors 1912) 1—67.

⁸ *Боровка, Г.*, Археологическое обследование среднего течения р. Толы. Северная Монголия II. (Ленинград 1927)

13a. kép. Gindin-bulag, a sír maradványai (Sugár L. felvétele)
 Рис. 13a. Гиндин-булаг, остатки погребения
 Fig. 13a. Gindin-bulag, the remains of the grave (L. Sugár's photograph)

gólia területén, és nincs kizárva, hogy ez kétféle eredetű népcsoportot jelent.¹⁵

Mire szolgálhattak ezek a sztélék? A választ erre teljes biztonsággal nem lehet megadni. Már utaltunk arra, hogy egyes esetekben kőlapos sírhoz használták fel őket, másodlagosan. Némely kutatók azt tételezik fel, hogy síremlékek. Egyes nagyobb, többtönnés kővek kifaragása és szállítása olyan jelentős erőt kíván, amely arra utal, hogy ezek társadalmi tekintetben vezető emberek, valószínűleg törzsfőnökök sírjait jelezték. 1974-ben a *Tamir* egyik mellékfolyója, a *Bajan-cagán* melletti *Gindin-bulag* nevű határreszen olyan feldúlt együttest találtunk, ahol a sírrablók gödre alján jól látszottak a kőlapokból megépített nagy sírkamra egyes részletei. Ez jelentős személy sírja, kultushely, áldozóhely is volt egyben (13.—13a. kép).

Különféle argumentálással a szovjet régészek a szarvasos kőveket a napkultusszal hozzák kapcsolatba. Ezt az egyes sztélék felső részén látható körrel indokolják, ami feltehetően a Napot ábrázolja. 1974-ben a *Bajan-cagán* völgyében olyan sztélére akadtunk, ahol napfogatkozást ábrázoltak, a napkorong egy részét félhold-szerűen lehatárolták.

A nagy kör mellett egy jóval kisebb is ábrázolva van, talán ez a telehold képe. Azt a tényt, hogy a nagy korong a Nap ábrázolása, az is alátámasztani látszik V. Volkov véleménye szerint,¹⁶ hogy egy esetben sugár-

szerűen kifelé tartó vonalakat ábrázoltak a korong peremén. Nem kétséges, hogy a Nap-kultusszal állnak kapcsolatban a kőveken ábrázolt szarvasok, egyrészt azért, mert az ábrázolások nagy részén a napkorong felé rohanak, másrészt mert mitológiai és néprajzi adatok is a szarvasról, mint a Nap-kultusszal szoros kapcsolatban állt (totem) állatról szólnak.¹⁷

A naturalisztikusabban megformált szarvasábrázolások távolról emlékeztetnek még a magyarországi szkíta kori, fémből készült szarvasalakokra is, de legközelebbi analógiáik mégis inkább az ún. ordos-bronzok között találhatók meg. A kősztéléken Mongóliában, úgy tűnik, kizárólag csak a *Cervus elaphus*-t ábrázolták, illetve talán annak egyik alfaját, a maralszarvast.¹⁸

A kőveken ábrázolt, erősen stílizált szarvasalakok száma rendszerint igen nagy. Az igen szép, nagyméretű ún. *Ivolgai* kővön (Szovjetunió, az ivolgai és klujcsevi vasútállomások között, Ulan-Udetől 22 km-re D-re került elő, jelenleg az Irkutszki Múzeum bejáratánál áll,¹⁹ például a számuk 15. A realisztikusan ábrázolt szarvasok száma

¹⁷ Мартынов, А. И.—Бобров, В. В., Образ космического оленя в искусстве тагарской культуры. Бронзовый и железный век Сибири. (Новосибирск 1974) 65—73.

¹⁸ Köveskúti Gyula vadászati szakértő szerint (Budapest) az európai gímszarvas rokona, a Wapiti van a kőveken ábrázolva, mivel a szemág az agancson erősen előrehajló és az agancs maga körkörösén ágazva nő hátrafelé.

¹⁹ Окладников, А. П., Олений камень с р. Иволги. СА 19 (1954) 207—220.

¹⁵ Волков, В., i.m. 79. (1964).

¹⁶ Уа., i. m. (1967) 29. á.

14. kép. Bajan-cagán, szarvasos sztélé (részlet, Sugár L. felvétele)

Рис. 14. Баян-цаган, олений камень (фрагмент)

Fig. 14. Bajan-tsagan, stele with deer (detail, L. Sugár's photograph)

a köveken viszont jóval kevesebb szokott lenni (4–6 db) és az utóbbiakat rendszerint álló helyzetben látjuk. A stilizált szarvasok viszont csekély kivétellel, a sztélé felső vége felé, a napkorong felé látszanak rohanni.

A szarvasokon kívül, ritkábban muflonfélék, sőt tűzokok is megjelennek rajtuk. Néha lovakat is láthatunk (pl. *Bajan-cagán*) a sztélék alján. Maguk a szarvasok a kutatók véleménye szerint úgy kerülnek a kövekre, hogy tulajdonképpen az ábrázolt személy szarvasokkal kihímzett ruháját jelzik, vagy az arra rávarrt, fémből (aranyból) készült szarvasalakokra utalnak. Véleményünk szerint nem kizárt az sem, hogy a tetovált test szarvas-ábrázolásait jelzik, hiszen a pazyryki (altaji) i. e. V. századi kurgánokban is találhatók állatfigurákkal tele-tetovált bőrű mumifikálódott holttestek. Időben és térben ezek igen közeli, sőt talán etnikai szempontból sem álltak távol a szarvasos sztéléket állító néptől.

A vezér és egyben harcos ábrázolásának ezeken a sztéléken a legfontosabb attribútumai az *öv* és a *fegyverek*. Az *öv* díszes (vagy fonott) bőrvet jelez (csat nélkül) sematikus, melyről különböző fegyverek függenek, úgy, mint tör, harci csákány (tokosbalta), íj és tegez. Jellegzetes tartozéka az övnek egy tarsoly is, amelyet a szakirodalomban gerendaházra emlékeztető építményként írtak le eddig. A *Bajan-cagán* völgyében egy ilyennek a felső részén kerek tükörábrázolást láthatunk.

Azt, hogy a tarsolyábrázolást, melyek közül többön ott van rajta a tükör is, háznak tarthassák, hozzájárult

K. Wuori finn grafikus diák egyik rajza is, aki 1888-ban elkísérte *J. R. Aspelint* az altaji expedícióban.²⁰

Sokszor a felszerelési tárgyak szervesen vannak ábrázolva az övtájékon, vagyis nincsenek vele szoros összefüggésben. Nem egy esetben az övről jellegzetes, kettős horgú akasztók függenek. Egy ilyen akasztót sírban is találtak a Bajkálon túlon, *Taphar* faluban, kőlapos sírban.²¹ Alakja a görög π betűre hasonlít. Ezek a tamgák is az övtájékon vannak ábrázolva, kivélt képez talán a *cecerlegi* kő, ahol a fegyverek alatt helyezkedik el, de itt valószínű akasztó ábrázolásról is szó lehet, nem csak tamgáról. A *Gindin-bulag-i* objektum „i” jelű sztéléjén igen jól kivehető a kétágú tamga-függesztő.

A közös expedíciónk során megvizsgált szarvasos kövek ábrázolásain néhány eddig ismeretlen formájú fegyvert is felfedeztünk, a már eddig is ismert típusok mellett. Érdekes ebből a szempontból ismét a *Gindin-bulagi* objektum. A többiektől kissé távolabb fekvő sztélé („i” sztélé) szélén egy szekercét ábrázoltak, melynek fokrése áttört korong alakú. Ez emlékeztet a tagar kultúra harci csákányaira, az i. e. VI–V. századból. A már ismert típusok közül megemlíjtük az ebben a

²⁰ *Appelgren-Kivalo, H.*, *Alt-altäische Kunstdenkmäler*. (Helsinki 1931)

²¹ *Сосновский, Г. П.*, i. m. 302. old. 14/1. kép.

15. kép. Bajan-cagán, szarvasos sztélé (Sugár L. felvétele)
Рис. 15. Баян-цаган, олений камень
Fig. 15. Bajan-tsagan, stele with deer (L. Sugár's photograph)

csoportban két sztélén is feltűnő, alul kiszélesedő végű tokkal ellátott töröket. Ezeken a két markolatnyúlvány is jól látszik. Az itteni sztéléken ábrázolt íjak mind a korai („szkíta típusú”) reflexíjakat mutatják. A közeli *Bajan-cagán* völgyi két sztélé közül a folyó bal partján (a 7. sz. a mellékletünkben) fekvő, melyet ásatással tettünk félig szabaddá, szintén egy egész sor fegyvert mutat, melyek közül a lapított henger alakú nyíltegez látszik említésre méltónak, amely a későbbi lovasnomád tegezek típusát mutatja, szemben a szkítakori gorytoszokkal, vagyis az íj és a tegez együttes tartására való tegezzel (14. kép).

A Bajan-cagán folyó jobb partján álló igen szép sztélén, ahol kis t-re emlékeztető tamga szerepel, nehezen kivehető (kopott) tör (tokban) vagy tokosbalta nyél része van az öv alatt ábrázolva (15. kép).

Megemlítjük, hogy kiszélesedő végű tokosbalta-ábrázolást a *Bombon hegy* alatti (Hüni folyó völgye) sztélén is láthatunk (amit 1963-ban felállítottunk), sajnos a beerősítés pontjának ábrázolása a kőről lefagyott. Pengéje alul ívelten kiszélesedik. Két szarvasábrázolás között szorítottak neki helyet úgy, hogy a balta nyele foglalja el az egyik szarvas testének helyét úgy, hogy annak a

fejét és szarvait tudták csak ábrázolni. Itt említjük meg, hogy az összes általunk megvizsgált sztélén az ábrázolásokat általában a figurák felületének sekély kimélyítése útján képezték ki. Tehát azok a háttérbe, az alapba kissé besüllyesztve látszanak.

A sztélék felső végein ábrázolt pontsört többen nyakéknek értelmezik. Találkozunk azonban olyan véleményekkel is, amely szerint a felette ábrázolt korong tulajdonképpen nagykarikás fülbevaló lenne.²² Vajon miért kellett volna éppen ezt az ékszert ennyire hangsúlyozni? A napkorong-ábrázolásként való felfogásuk sokkal valószínűbbnek látszik, annál is inkább, mert van olyan eset, ahol a korongot swastika helyettesíti. Az egyik mongóliai szarvasos kővön ábrázolt tört *V. V. Volkov* a késő bronzkori *tagar kultúra* második fázisában megjelenő, állatfejes markolatvégű törjeivel vetette egybe,²³ melyeket az i. e. V–IV. századra keltezett *Sz. I. Kiszelyov*.²⁴

Ny. Ny. Gyikov a sztélék keltezését illetően nem zárja ki azt, hogy egyesek még a tagar kultúra korai fázisához is tartozhatnak, tehát legkésőbb még az i. e. VII. században készültek. Véleményét többek között a

²² Вайнберг, Б. И. — Новгородова, Э. А., Заметки о знаках и тамгах Монголии. «История и культура народов Средней Азии» (Москва 1976) 176., 4. kép.

²³ Волков, В. В., К изучению бронзового века МНР. „К вопросу древнейшей истории Монголии“ *Studia Archaeologica* III 8–10. Улаанбаатар 1964. 61. old. és 10. kép, 4. á.

²⁴ Киселев, С. И., Тагарская культура. 1928.

Csujai karavánút (Altaj hg.) mellett álló sztélén látható törre alapozva, fénykép alapján.²⁵ Ezt a keltezési kísérletet V. V. Volkov nem fogadja el, szerinte a szarvasos kövek legkorábbi példányai nem lehetnek idősebbek az i. e. V. századnál. Nem ért egyet a stilizált és a naturalisztikus szarvasábrázolások kövek közötti nagy időbeli különbség feltételezésével sem.²⁶

A fentiekben kívántuk vázolni kutatásaink eredményeit, bevonva a szarvasos kövekre vonatkozó elképzeléseket. A végleges eredmények levonása csak az ismert kövek publikálása és klasszifikálása alapján lesz lehetséges.

Jelentésünk II. részét a Régészeti Intézet 1975. évi tudományos ülészakán tartottam meg, előadásként.

Az expedíció által felfedezett vagy tanulmányozott szarvasos kövek jegyzéke.

A szarvasos kövek pontos számáról, amint említettük, Mongóliában sem készült még felmérés. V. V. Volkov hatvan körül tesz említést könyvében (1967). A mi közös kutatásaink Mongóliában 1963-ban és 1974-ben jelentősen megnövelték az ismert sztélék számát a Cecerlegi megyében (aymak), elsősorban Erdenemandal és Ihtamir járások (szumunok) területéről. Többet közülük behatóbban is sikerült tanulmányoznunk. Most csupán rövid felsorolást adunk róluk, kiemelve egynémelyikük egyes fontosabb részleteit.

1. A Hüinj folyó völgyében, annak bal partján, a Bartin sűdű patak beömlésénél, a *Bombon* hegy lábánál (250 cm). Három oldalán láthatók felfelé rohanó szarvasok, számuk 12. A sztélé csúcsánál az egyik oldalán bevéssett kör, egy másik oldal aljánál pedig tarsolyábrázolás látható. A harmadik oldalon tokosbalta van bevésve (a kő negyedik oldala kidolgozatlan).

2. Az előző lelőhelytől É-ra, a *Najmaa-tolgoji* hiungnu temető 5. sz. köves kurgánjának kövei között talált (1974) napábrázolások sztéléttöredék. A napkorongból kis egyenes vonal ágazik ki. Mellette kisebb kör van bevésve.

3. A Hüinj folyó völgyében, még az előzőktől északabbra, *Najmaa-tolgojtól* 23 km-re, ugyancsak a folyó bal partján, az *Urtin Sűdű* nevű patak beömlésénél talált kő, melynek magassága 290 cm. Korong, nyakék, legalább 11 szarvas és hálós vésetű öv ábrázolásával. Közélemben nagyméretű, kövekkel kerített köves halomsír, ún. kherekszur.

4. Szarvasos kőből átfaragott türk kőszobor a *Huni* folyó jobb partján (felfedezve 1974-ben), a *Corgin-am* nevű határrészen. Magassága eredetileg kb. 170 cm lehetett. Mellette egy másik szarvasos kőlap két darabban, magassága 172 cm.

5. Szarvasos kövek kőlapos síroknál, az előbbi lelőhelytől kissé D felé, az út jobb oldalán. Legalább három szarvasos sztélé lett itt felhasználva, részben törötten.

6. *Cecerleg* megyeközpont közelében, attól 10 km-re Ulánbátor felé, az út mellett a Tamír folyó völgyében álló sztélé. Legalább 11, felfelé futó szarvas ábrázolásával. Csúcsa közelében kör és nyakék-pontsor ábrázolása.

7. Nagyméretű, 404 cm magas, ledőlts szarvasos kő a *Bajan-cagán* folyó bal partján (a völgy neve Bodont), egy türk vezéri sírtól 800 m-re ÉNy-ra, a *Középső Jambú* nevű hegy lábánál (feltárva 1974-ben). Egy nagy kerítetlen kőkurgán mellett állt egykor, kis köves kurgánok (?) centrumában. Csúcsánál Nap, Hold, „gyöngysor”, lejjebb széles öv, törrel és tarsoly tükörrel, valamint tegez, íj és balta ábrázolása. Nagy súlya miatt a négyoldalas sztélé két oldalát nem tudtuk tanulmányozni.

8. Hatalmas, sztélé és sírkomplexum a *Gindin-bulag* nevű lelőhelyen (felmérve 1974-ben). A teljesen szétdűlt emlékek között *nyolc* szarvasos követ találtunk, a Tamír

folyó völgyében, a *Bajan-cagántól* KDK-re, annak bal partjához kissé közelebb, mint magához a Tamírhoz. Az egész együttes egy óriási kherekszurtól D-re állt. A sztélék rövid leírása a következő:

a) M: 252 cm. Ábrázolások: Nap, Hold, gyöngysor, öv, keresztbe fektetett két tokosbalta, tarsoly és tör (kopott).

b) M: 110 cm. Ábrázolásai lefagytak, illetve elkoptak.

c) Csak a sztélé csúcsa maradt meg törötten. H: 80 cm. Nap, Hold, gyöngysor ábrázolása.

d) Igen kopott, M: 185 cm. Öv és csupán egy szarvas látható.

e) Töredék, ábrázolása lekopott. H: 71 cm.

f) Lapos, sárga színű, durva kőlap. Töredék. H: 132 cm. Három szarvas, tarsoly és tükör (?) látható rajta az egyik oldalon, a másik lapján is szarvasokat ábrázolnak, keskeny oldalai díszítetlenek.

g) Ép oszlop, M: 362 cm. Fent a Nap („nyéllal”), lejjebb a cikcakkdíszes öv, rajta törábrázolás.

h) Egyik oldalán a Nap. H: 390 cm (!). Sima öv, rajta fegyver (?). Kopott, nehezen kivehető szarvasfigurákkal. Egyik oldalán három szarvas lefelé, másikon öt felfelé fut.

i) Az előző csoporttól kb. 60 m-re a Tamír folyó felé állott, jelenleg kövekből kirakott kis kőkeret mellett fekszik, egy lapos sárga kőből készült durva sztélé (két darabból). H: 258 cm. Oldalain egymás után a következő ábrázolások helyezkednek el: három nagy és egy kis szarvas, tör, tükör, íj tamga, fent fogatkozó Nap (vagy Nap és Hold együtt), Hold (?), négy muflon; kilenc muflon; tarsoly; négy nagy és két szarvasfigura, szekerke és Napkorong „nyéllal”.

8a. Ettől a csoporttól ÉNy-ra talált, türk férfit ábrázoló szobrot is szarvasos kőből faragták át. Talpánál jól látható még a Nap korongja.

9. Lapos, négyoldalú, szarvasos sztélé a *Bajan-cagán* folyó jobb partján, egy kherekszur (kőkerítéses köves kurgán) társaságában attól DK-re (felmérve 1974-ben), kb. 6 km-re a túloldali türk sírtól. Ezen 20 szarvas ábrázoltak (!), csúcsánál két napkoronggal és egy félholddal. Magassága 220 cm. Az említett ábrázolások alatt gyöngysor húzódik. Cikcakk-díszes öve mellett tarsolyt és t alakú tamgát ábrázoltak. (15. kép).

10. Cecerleg közelében, a *Cagán-Dava* hágó lábánál, attól Ny-ra, a kertgazdaság területén állott egykor. Ma ledőlve fekszik a kerítésen kívül. M: 210 cm. A rajta ábrázolt szarvasalakok *lefelé* haladnak. Öve keskeny vonal csupán, kés függ róla és egy baltanyél vagy tör. Csúcsánál a Nap, alatta vékony vonal. Két keskeny oldalán is szarvasok. Hátsó lapját nem láttuk. Társa a kerítésen belül maradt. Annak látható lapján (a földben fekszik) csupán az öv vonala vehető ki. M: 115 cm.

11. Szarvasos kő az *Ihtamir-i* Múzeum bejáratánál, stilizált szarvasalakokkal.

12. A *Dzoc-tolgoj* hegy lábánál, a Tamír folyó völgyében teljesen feldűlt szarvasos-köves komplexum (Ihtamir szumun).

13. A *Bajan-cagán* folyó völgyében, a *Halagtin am* nevű lelőhelyen, törött, földön fekvő szarvasos kő, erősen kopott állapotban. Mindkét lapján voltak szarvasábrázolások.

Az utóbbi három emlék részletes dokumentálására nem volt módunk 1974-ben.

Erdélyi István

²⁵ Диков, Н. Н., i. m. 45.

²⁶ Волков, В. В., i. m. 1964

²⁷ Erdélyi I. — Navaan D., i. m.

²⁸ 1976-ban, az UISPP IX. kongresszusán Nizzában tartottam előadást a szarvasos kövekről: Resumés des Communications (Nice 1976) 594. — A türk kőszobrokról pedig Londonban, a Keleti Főiskolán, 1977-ben: Recently found relics of Turcic stone sculpture from the territory of the Mongolian People's Republic. In: Arts of Eurasian Steppelands. Coll. on Art et Archaeology in Asia № 7. London 1978. 203—217.

Резюме

В работе совместной монгольско-венгерской археологической экспедиции, которая протекала под руководством монгольского археолога Д. Цэвээн-доржа, с венгерской стороны приняли участие И. Эрдейи, археолог, Л. Шугар, фотограф, Э. Эдьед, чертёжник.

В первую очередь основной задачей экспедиции являлось продолжение раскопок, начатых в 1964 году, местонахождения Наймаа-толгой, расположенного на берегу реки Хуний, где в могильнике хиунг-ну эпохи Хань было вскрыто 5 погребений (каменные курганы под №№ V—IX). Благодаря чему в настоящее время вскрыто более половины погребений могильника. Все курганы были ограблены. Из находок следует упомянуть следующие: железные удила с роговыми псалнями, янтарную бусину, накладки лука из рога, трехлопастные железные стрелы, обломки гончарных сосудов. Кости животных, найденные в погребениях, были определены археозоологом Я. Матолчи. Человеческий костный материал будет обработан антропологом Т. Тотом. Археологические находки остались в Монголии и находятся в Улан-Баторе.

Наряду с раскопками могильника эпохи хиунг-ну также проводились работы по исследованию тюркского погребения в долине реки Тамир, находящейся поблизости от небольшой речки Баян-цаган. К сожалению находки здесь не были обнаружены, поскольку погребение в свое время также подверглось ограблению. Могильная конструкция чрезвычайно интересна: каменное сооружение находилось в овальном по форме вале, перед ним возвышался ряд каменных балбалов.

Помимо этого нами были продолжены работы по сбору

так называемых «оленных камней». Так мы обследовали и обмерили находящийся в окрестностях Гиндин-булака и поблизости от Баян-цагана разрушенный объект, где было найдено 8 подобных камней, вернее, их обломки. Последние, по всей видимости, могут быть связываемы с погребением.

Кроме того нами были найдены и зафиксированы «оленные камни», происходящие из следующих местонахождений:

В долине реки Хуний: у подножья горы Бомбон, у Наймаа-толгой (среди камней кургана эпохи хиунг-ну в качестве обломка), в окрестностях Цоргийн-ам (поблизости от тюркского каменного изваяния) и вблизи устья реки Уртын-шудуу.

В долине реки Тамир: недалеко от города Цэцэрлег, поблизости от небольшой речки Баян-цаган (три различных местонахождения), с запада перед перевалом Цагаандаа и у подножья горы Дзоц-толгой.

В долине небольшой речки Баян-цаган нами было проведено обследование тюркской могилы, вернее, её каменного изваяния, которое также некогда было переделано из «оленьего камня».

Мы вновь посетили возвышающуюся над берегом реки Тамир скалу, носящую имя Тайхир-чулуу, которую покрывают крашенные тюркские надписи (сноски 4—5), развалины города Хара-бухин-балгас эпохи Кидан и уйгурской столицы Хара-балгас, а также то место, где некогда находилась бывшая монгольская столица Каракорум.

И. Эрдейи

PRELIMINARY REPORT ON THE WORKS OF THE MONGOLIAN—HUNGARIAN ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION IN 1974

Summary

The Mongolian Head of the common expedition was the archaeologist D. Tsevendorsh, its Hungarian members were the archaeologist I. Erdélyi, the photographer L. Sugár and the surveyor-draughtsman E. Eged.

First they continued, as the principal task of the expedition, the excavations begun in 1964 on the bank of the river Huni, on the place of find named Naima-atolgoi, where additional 5 graves have been opened up in the cemetery Hiung-nu from the Han period (Stone tumuli numbered V—IX.). There with somewhat more than a half of the cemetery has been excavated. The tumuli had all been already plundered. Outstanding from the finds are: iron bridle with lateral antlers, ivory pearl, horn-sheets for stiffening bow, iron arrow-heads with three feathers, scraps of earthenware made on disk. The animal bones found in the graves were specified by J. Matólesi. The anthropological material will be processed by T. Tóth. The archaeological finds remained in Ulan Bator.

Beside the excavation of the Hiung-nu cemetery, in the valley of the river Tamir, near the brook Baian-tsagan we have explored a turcic grave, but no find turned out there. This, too, had earlier been plundered. The design of the grave is very interesting: a stone structure constructed in an oval earthwork, with a purline in front of it.

Besides we carried on our survey of "stones with stags". Thus we explored and surveyed the devastated

real estate named Gindin-bulak near Baian-tsagan (as to the exact Mongol spelling of the names, cf. the Russian summary) where we found 8 such stones or their scraps. These might have been connected with a grave.

Besides them we found and registered stones with stags on the following places of find.

In the valley of the river Huni: at the foot of the mountain Bombon, at Naima-atolgoi (among the stones of a hiung-nu tumulus as scraps, at the mouth of the brook Urtin-shudu and in the frontier region named Tsorgin-am (with a turcic stone statue beside it).

In the valley of Tamir: in the vicinity of the town Tsetserleg, beside the stream Baian-tsagan (at 3 different places of find), in front of the Tsagan-dava pass, in the west and at the foot of the mountains Dsots-tolgoi.

In the Baian-tsagan valley we studied also a turcic grave, moreover a stone statue which had been hewn out of a stele with stag in olden times.

We revisited the rock named Taihir-chulu towering on the bank of the river Tamir, where there are painted turcic inscriptions (notes 4—5), as well as the town ruin from the Kitai period (Kidan period) named Hara-buhin-balgas and the uigur town ruin named Hara-balgas. Moreover we paid a visit to the location of the ancient capital of Mongolia, Karakorum.

I. Erdélyi

CSALOG JÓZSEF

1908—1978

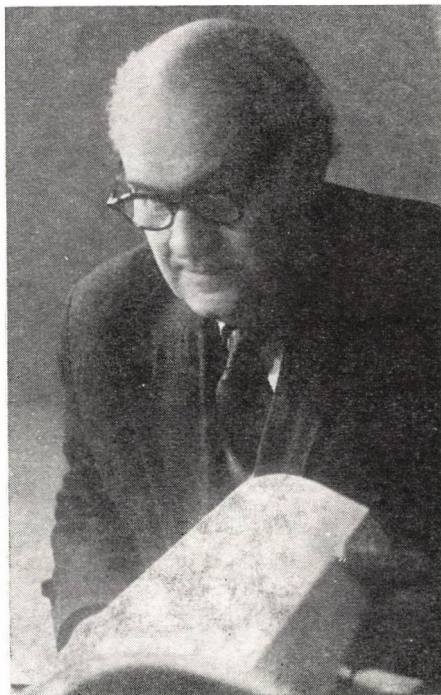
Lapozgatom az előttem fekvő hatalmas kézirat-köteget, egy életmű utolsó állomását. Közöttük nagy nyomtatott betűkkel telerótt oldalak, szerzőjük csaknem vakon, élete utolsó éveiben is lankadatlan szorgalommal és lelkesedéssel rugaszkodott újra és újra a saját maga által igen magasra állított mércének. Résztanulmányok sokasága, többszörösen átdolgozott, műves munkával csiszolt gondolatsorok mögül, egy állandóan töretlen ösvényen járó kutató portréja rajzolódik elém.

Csalog József 1908. március 13-án született Pancsován. Életútja Nagybecskerekben és Temesváron át Pécsre vezetett, itt kezdte egyetemi tanulmányait is mint történelem–földrajz szakos hallgató. Rövidesen a régészet bűvkörébe került s tanulmányait Budapesten folytatta, ahol 1930-ban archeológiából, földrajzból és az ókori népek történetéből doktori diplomát nyert. Már mint egyetemi hallgató önkéntes gyakornokként dolgozott a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti osztályán, s számos hazai s külföldi ásatáson – többek között a Gerhard Bersu által vezetett goldbergi ásatáson – vett részt. 1931–32-ben ösztöndíjasként W. Unverzagt professzor mellett tevékenykedett Berlinben, itt dolgozta ki közismert elméletének alapjait a magyarországi neolitikum időrendjéről, s itt írta első, nagy feltűnést keltő tanulmányát is. Hazatérve Magyarországra a KOF rábízta a szekszárdi múzeum anyagának rendezését és a kiállítás megszervezését. 1938–46-ig a szekszárdi múzeum öre. Igen sok néprajzi és régészeti tanulmánya született ebben az időszakban. Egyik kezdeményezője volt a középkori magyar falukutatásnak s úttörő érdemei vannak a Sárköz népművészetének megmentésében, fenntartásában. 1946–48 között a pécsi városi múzeumban dolgozott, majd 1949-ben a keszthelyi Balaton Múzeum vezetőjévé nevezték ki. 1951-től 1954-ig Jászberény múzeumát igazgatta, megteremtette tervszerű terepkutatással, ásatásokkal, módszeres gyűjtéssel a múzeum törzanyagát. A múzeumi terület szerteágazó feladatainak szellemében szervezte a helyi képzőművészeket s néprajzi gyűjtést is folytatott.

1954-ben került Szentésre, feltáró és tudományos tevékenysége itt teljesedett ki. Évekig tartott a múzeum évtizedek óta csaknem felügyelet nélkül hagyott tárgyainak újraeltárolása, rendszerezése, meghatározása, beleértve a néprajzi, képzőművészeti és helytörténeti gyűjteményt is.

A felszabadulás utáni első évtizedben résztvevője volt csaknem minden fontos őskori ásatásnak, nagy tapasztalatát kitűnő megfigyelőkészségét önzetlenül kollégái rendelkezésére bocsátotta.

1956-tól több éven át folytatott feltárásokat az azóta európai hírűvé vált Szegvár-Tűzköves lelőhelyen. Az itt napvilágra került leletek, azok problematikája meghatározta élete folyását. Több mint húsz éven át foglalkozott ezzel a hatalmas emlékanyaggal, a felvetődő kérdéseket több oldalról megközelítve, új és új módszereket kikísérletezve. Eredményeiről és feltételezéseiről sok tanulmányban és előadáson számolt be. Egyre intenzívebben a történeti néprajz oldaláról közeledve próbált meg legapróbb részletekig menő régészeti kérdéseket boncolgatni. Technológiai vizsgálatokba kezdett s az itt nyert tapasztalatokat, történeti kérdések megoldásához kísérte meg hasznosítani. E technológiai vizsgálatok eredményeként született az ősrégészet számára

mindmáig példamutatónak tartható szentesi régészeti kiállítás, mellyel egyértelműen lerakta egy új típusú kiállítási módszer alapjait. Példáját azóta számosan követték s biztosak vagyunk benne, hogy elgondolásai a jövőben is gyümölcsözőek lesznek.

Csalog József munkássága a magyarországi neolit és rézkor kutatásának fontos mérföldköve. Mindig vitára kész szelleme, fáradhatatlan útkeresése pezsdtőként hatott arra a generációra, mely már-már hajlamos volt a valóságtól távol álló, ténynek vélt feltételezések elfogadására. Kísérletező kedve, új irányú tapogatódzásai sokszor zsákutcába vezettek, de a módszer igen sok új eredménnyel gazdagította régészetünket. Vidám, tréfára hajló természete a tudomány területén nem ismert tréfát, elméleteit mindig vitára készen, körömszakadtáig védte szóban és írásban egyaránt. Elszigetelten, egy kisváros szellemi közösségébe zártan élt, igen sokszor csak késve értesült a tudomány szak újabb eredményeiről, élte a vidéken dolgozó muzeológus életét, aki minden szabadidejét és pihenését a tudománynak szenteli, hiszen vállaira nehezedik a múzeum minden gondja és problémája. Volt ereje felülemelkedni a mindennapi megélhetési gondokon is, szelleme még 70 éves korában is fiatalos erővel lángolt.

Csalog József örökre eltávozott, emlékét barátai és tisztelői szívükben őrzik, s őrzi az az emlékmű, amelyet a magyar múzeumügy és ősrégészet érdekében végzett életművével önmaga állított.

Trogmayer Ottó

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1978. július 18-i ülésén megtárgyalta és elfogadta a Magyar Tudományos Akadémia és a Kulturális Minisztérium közös előterjesztését, a régészettudomány helyzetéről készült tájékoztató jelentést. A jelentés azoknak a tudományági helyzetelemzéseknek a sorába tartozik, amelyek megvitatásával az Agit. Prop. Bizottság állást foglal az ideológiai szempontból legfontosabb társadalomtudományok fő szakmai, tudománypolitikai, tudományszervezési kérdéseiről, feladatairól. A jelentés szövege a régészet nagy kutatási és tudományszervezési gyakorlatlaltal rendelkező tagjainak, a kutatóhelyek vezetőinek és az illetékes főhatóságok tudományszervezési szakembereinek kollektív munkájával készült, végleges formáját a testületi fórumok és a széles körű aktívaértekezletek vitái alakították ki.

Az alábbiakban ismertetjük a jelentés szövegét, az állásfoglalást, és jelezzük azokat a fő feladatokat, amelyeket az Agit. Prop. Bizottság felkérése alapján a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság határozott meg, a tudományág művelői és irányítói számára.

I.

A magyar régészettudomány a magyar földön élt népek történelmének tárgyi, anyagi mivoltukban fennmaradt emlékeit vizsgálja, és foglalkozik az emberi civilizáció bölcsőjének tekintett ókori keleti, görög és római társadalmak régészeti örökségével. Gyűjti, feltárja, menti őrzí, értelmezi ezen több százezer évet átfogó — a legrégibb időktől kezdve a XVII. század végéig terjedő — történelmi időszak anyagi kultúrájának, gazdaság- és társadalomtörténetének, településtörténetének, a tárgy- gyakran kifejeződő szellemi kultúrájának az emlékeit.

1. Régészettudományunk feladatai

A régészet történeti diszciplína, és tárgyánál, adottságainál fogva olyan lehetőségekkel rendelkezik a magyar föld népeinek, a magyar népnek és az egyetemes emberi kultúra értékeinek, hagyományainak a megismerésében, elsajátításában, amely lehetőségek kihasználása hatékony hozzájárulás társadalmunk marxista világnézetének tudományos megalapozásához. Az emberi társadalom fejlődéstörténetéről, alapvető világnézeti-ideológiai kérdésekről — mint pl. az emberré válás, a technikai és társadalmi haladás viszonyának történeti vizsgálata, a prekapitalista formációk elemzése, a vallás keletkezése és korai története, az etnogenezis kutatásának kérdése, az ember és környezete témája — alkotott felfogásunk jelentős részben a régészeti kutatások eredményein alapul. Tudományos világképünk gazdagítását, elmélyítését ezután is elsősorban a régészet új tudományos teljesítményeitől várjuk ezekben a kérdésekben. A régészetnek ezért a társadalomtudományok rendszerében növekvő jelentősége van; a kutatások, a régészeti feltárások iránt széles körű a társadalmi érdeklődés, a kutatási, a leletmentési eredményeknek élénk visszaigazolása tapasztalható a közvélemény részéről. Sajátos vonásából (tárgyi szemléltetés, vizuális közlés) eredően a régészet forrásanyaga közvetlen szerepet kap a szak-tudomány által kutatott társadalmi, gazdasági folyamatok, történelmi, etnikai változások társadalmi szintű megismertetésében. Ezért feladataiban és mindennapi gyakorlatában a tudomány- és a művelődéspolitikai céljainak egymással szerves kapcsolatban és összhangban kell megvalósulnia. A szocialista építőmunka, a nagyuze-mi mezőgazdaság, a településfejlesztés és urbanizáció üteme és intenzitása által egyre növekvő mennyiségben felszínre kerülő történeti emlékek megmentése, a régészeti tudományos és közművelődési feladatainak megvalósítását biztosító forrásanyag tervszerű feltárása, a nemzeti vagyon részét képező műkincsállomány állag-védelmének biztosítása, tudományos értékelése, illetve az ebből fakadó új ismeretek közkinccsá tétele, a nem-

zetközi tudományos életben való aktív részvétel és az oktatás egymással dialektikusan összefüggő követelményei jelentik az alapvető feladatokat.

A magyar régészettudomány alapvető feladatai a felszabadulást követő években, a marxista történettudomány célkitűzéseinek kialakításakor fogalmazódtak meg. Az azóta eltelt időszakban az országos múzeumi és a kutatási hálózat kiépülésével, a régészeti kutatások állami támogatási rendszerének kialakításával, a régészetben dolgozó kutatók (régészek, természettudományi képzettségű kutatók), a kutatást segítő szakemberek (rajzoló, restaurátorok, fényképészek, földmérők stb.) és segéderők hivatástudattal végzett munkája révén eredményes és sikeres tevékenység folyik a célkitűzések megvalósításáért. Az alapvető feladatok nagy száma és jellege, az egyre növekvő társadalmi igények és a tudomány belső, öntörvényű fejlődésének kötelezettségei azonban a fejlődés folyamán egyre inkább fokozódó, és a tudományág jelenlegi belső és külső adottságai mellett, ma már egyre nehezebben teljesíthető követelményeket támasztanak a régészettudomány művelőivel szemben. Az egyenletes fejlődés biztosítása, a fő feladatok megoldása érdekében szükségessé vált a kutatómunka jelenlegi szemléletének és gyakorlatának bizonyos mértékű átalakítása, a kollektív vállalkozások előtérbe helyezése, a kutatói és anyagi kapacitás hatékony koncentrálása, az oktatás és képzés rendszerének módosítása. A tudományág továbbfejlődésének biztosításához ugyanakkor szükségessé vált személyi, műszaki, technikai ellátottságának jelentős fejlesztése.

2. A régészettudomány eredményei

Régészettudományunkban — amelynek 1945 előtti marxista előzményei nem voltak — lényegében egyenes vonalú fejlődés eredményeképpen, a feladatok megoldásának folyamatában és döntően a felszabadulás után képzett kutatói gárda munkája révén — különösen az utóbbi másfél évtizedben — meghatározóvá vált a dialektikus és történelmi materializmus szemlélete, a marxista történettudomány kritériumainak alkalmazása. E folyamat kiteljesedését nagymértékben elősegítette a régészet interdiszciplináris jellegének felismerése. Ily módon a felgyorsult ütemben fejlődő természettudományok (pl. fizika, biológia, kémia, geológia), illetve a társadalomtudományok különböző területein (történettudomány, művészettörténet, néprajz) elért eredmények ötvöződtek a régészetben. A jelzett időszakban a régészet jelentős eredményeket mutatott fel tevékenységének valamennyi területén: a tudományos feldolgozásban, az ásatásban, a forrásközlésben és az ismeretterjesztésben egyaránt.

A tudományos munka főbb eredményeit — az eltérő metodika és problematika miatt — elsősorban régészeti korszakokra bontva jellemezhetjük. Az őskor legrégibb szakaszából a legfontosabb eredmény az őskor szintézise mellett a vértesszőllői előember — világszerte várt — régészeti értékelésének befejezése. Az ősrégészeti kutatásokban határozott törekvés nyilvánul meg az egyes régészetiileg megfogható gazdasági, társadalmi és felépítményi jelenségek összefüggésben való szemléltetése, amelyhez segítséget nyújtott néhány természettudományi módszer sikeres alkalmazása is. A termelőgazdálkodás kialakulása Európa-szerte a tudományos érdeklődés előterében áll. Mivel Magyarország területén találkozik az égei-mediterrán és a közép-európai kör, így az északabbai és nyugati területek élelmentermelő életmódjának létrejötte jórészt a magyar kutatási eredmények alapján közelíthető meg. A magyar kutatás e korban több új, eddig ismeretlen népcsoportját fedezte fel. Jelentős eredmény, hogy kollektív munkálatai eredményeképpen befejezéséhez közelednek az őskor marxista igényű összefoglalását adó kötetek (neolitikus, bronz- és vaskor). Megjelent a középső bronzkor első történeti szemléletű szintézise.

A klasszikus ókor régészeti kutatását hazai klasszika-archeológiánk nemzetközileg elismert magas színvonalon műveli, egyes problémák (római művészet, egyiptomi vallás, itáliai vázafestés) vezető szakembere magyar kutató. A hazai római kor kutatása az egyetemes ókori régészet része, és ennek megfelelően külföldön is számon tartott eredményei az egyetemes összefüggéseket szemlélő kutatásokból származnak. Különösen érvényes ez a feliratokra, amelyeknek új módszerű társadalomtörténeti elemzését „budapesti iskola” néven említik. Nemzetközi elismerést és folyamatos érdeklődést váltott ki Pannonia provincia régészeti emlékeinek feltárása. Magas színvonalon folyik az igazgatás- és a hadtörténet művelése is.

A korai középkor kutatása az itt települt népek hagyatéka szerint osztja fel munkáját. Összefoglalások készültek a hunok, szarmaták, gepidák emléanyagáról, készül a germán korszak szintézise, megkezdődtek az óriási avarkori forrásanyag kritikai közzétételének munkálatai. Intenzív kutatás tárgya a honfoglaló magyarság, elkészült több, új szempontú marxista összegezése. A steppei összefüggések megismerésében a Szovjetunióban lehetővé vált magyar-szovjet közös kutatások új távlatokat nyitottak. Elkészült a korai középkor öt évszázadának első komplex szintézise. A középkori régészet területén a pilisi, dömösi, somogyvári, pusztaszeri és budavári domonkos kolostorok, illetve apátságok kutatása, a két kora királyi központ – Székesfehérvár és Esztergom – kutatása emelkedik ki. Középkori városkutatásaink a budai vár előterének kutatása mellett tisztázták a középkori Óbuda kulcsfontosságú emlékeit és topográfiai kérdéseit, s új eredményeket hozott Sopron várostörténeti kutatása is. A korai ispánsági központok feltárása során a szabolcsi földvár, Abaútvár, valamint néhány kisebb központ kutatása hozott új ismereteket az államalapítás koráról. A jórészt az Országos Műemléki Felügyelőség helyreállítási programjának keretei közt folyó várasatások közül kiemelkedik az egri és a tatai vár kutatása s a falusi templomok feltárása. A középkori falukutatói program keretében jelentős a dobozi Árpád-kori falu szisztematikus feltárási munkája és a sümeg-sarvalyi faluásat. A kiemelkedő értékű eredmények közé tartoznak régészettudományunk eddigi legnagyobb igényű kollektív vállalkozásának, a *Magyarország Régészeti Topográfiája* sorozat keretében elkészült kötetei: a megjelent négy Veszprém megyei és elkészültek a Komárom, Békés és Pest megyei kötetek. A munkálatok célkitűzése hazánk egész területén felkutatni, megállapítani, rögzíteni a régészeti lelőhelyeket, és tudományos meghatározásokkal, adattárral, térképészeti dokumentációval, illusztrációkkal kötetek formájában megjelentetni azokat. A megjelent kötetek tudományos jelentőségükön túl olyan helytörténeti kézikönyvek is, amelyeket a közművelődési, oktatási, műemlékvédelmi, építkezési, fejlesztési és közigazgatási tevékenységük során a múzeumok, a kulturális és oktatási intézmények, a tanácsok szakemberei egyaránt használhatnak.

A forrásközlő munkálatokban jelentős tudományos teljesítmények az elkészült korpuszok (kelta, avar, honfoglaláskori, a magyarországi római kori feliratok) kötetei. Figyelemre méltó, nemzetközileg is elismert eredmények születtek az *interdiszciplináris kutatások* egyes területein (domesztikáció-történet, paleobotanika, epigráfiai névelézmény, csontkémia) is. Eredményesnek bizonyult a régészettudomány bekapcsolódása más társadalomtudományok nagy kollektív vállalkozásaiba (10 kötetes Magyarország története, Budapest története, A magyar művészettörténet kézikönyve).

Jelentős előrelépés történt az *ásatási-feltérési tevékenység* gyakorlatában, a korszerű módszerek elsajátításában, alkalmazásában. A feltérások jellege megváltozott, egyre több a teljes objektum felkutatását jelentő ásatás, amelynek révén potenciálisan biztosítható a társadalmi-gazdasági folyamatok sokoldalú analízisre épülő, szintézisre törekvő megismerése. A nagy állami beruházásokat megelőző, illetve azokhoz kapcsolódó összehangolt feltérások (pl. Tisza II. vízlépcső, Nagymarosbósi vízierőmű építése) lehetőséget nyújtanak

egy-egy tájegység egykorú népeinek behatóbb megismeréséhez, az adott terület történetének hitelesebb rekonstrukciójához, és mindezen túl a nagy volumenű ásatások megteremtették a lehetőséget a komplex kutatás módszerét előtérbe állító régészet tudományos értékű forrásanyagának biztosítására. Előrelépés történt az óskori, népvándorláskori és különösen a római, a középkori városok, objektumok feltérásában. Pozitív eredmények összegezhetők az ásatások színvonalának és nagyságrendjének emelkedésében, a műemlékvédelemmel kialakított együttműködésben, az objektumok bemutatásában, ill. közművelődési hasznosításában (pl. a középkori budai várpalota, Gorsium, Savaria, Visegrád, Esztergom, Sopianae, nagyvázsonyi, simontornyai, dunaföldvári vár). Néhány kiemelkedő értékű objektum feltérása, megmentése és megóvása azonban még ma is állandó szakmai és publicisztikai polémia tárgya, megfelelő irányú kibontakozás nélkül (pl. Óbudai katonai tábor). A leletmentés és a megóvás bonyolult – idő- és pénzigényes – feladatának megoldásához a múzeumok jelentős és állandó segítséget kapnak a megyei pártbizottságoktól és a megyei tanácsoktól.

Régészettudományunk tudományos eredményeinek döntő többségét még ma is az egyéni kutatói teljesítmények alkotják, és ritka a szellemi és anyagi erőket koncentráló hatékony team-munka. Az egyéni kutatások túlsúlya következtében a tervezettnél jóval lassúbb ütemben folynak a kollektív vállalkozások, aránytalanságok keletkeztek a kutatás irányai között. Különösen elmaradt a követelményektől csaknem valamennyi korszak falusi településeinek kutatása, amelytől a gazdaság- és társadalomtörténeti ismeretek elsősorban várhatók. Tervszerű fokozásuk a nagyszámú etnikai és etnogenetikai irányú kutatásokat a gazdaság- és társadalomtörténet irányába terelné. Kedvezőtlen tendencia bontakozott ki a publikációk műfajainak arányában is. Bár elkészült néhány részletes anyaggyűjtésre épülő elemzés és szintézis is, a leggyakoribb műfaj az ásatást publikáló nagymonográfia vált. A leletegyűttesek részletező elemzése azonban nem pótolhatja a teljes anyaggyűjtésre épített elemzéseket.

A régészet eredményeinek széles körű társadalmi hasznosításában alapvető minőségi változás történt az elmúlt évtizedben. A korábbinál sokoldalúbbá, színvonalasabbá vált az ismeretterjesztés. A múzeumok számának növekedésével párhuzamosan gyarapodott az olyan régészeti-történeti komplex kiállítások száma, amelyek a marxista történetkutatás eddigi eredményeit felhasználva mutatják be a hazánk területén élt népek és a magyar nép történetét vagy egy-egy tájegység történelmének alakulását. Az 5–10 évig nyitva tartó állandó kiállítások, a több helyen bemutatott időszakos kiállítások és a rájuk épített egyéb ismeretterjesztő formák (katalógusok, előadások, tárlatvezetések stb.) lehetőséget biztosítanak a régészet differenciált, a különböző társadalmi rétegek igényeihez igazított közművelődési feladatainak az ellátására. A továbbiakban arra kell törekedni, hogy az ország egyes, többnyire kisebb múzeumaiban lévő, elavult állandó kiállításokat a rendelkezésre álló anyagi és szellemi kapacitás megfelelő koncentrációja révén folyamatosan korszerűsítsük.

Fontos szerepet tölt be a régészeti ismeretterjesztésben a *könyvkiadás*. A régészeti (pl. Hereditas) és a történelmi sorozatok (Magyar Historia, Apollo Könyvtár, Képes Történelem) széles körű érdeklődést váltottak ki. Az ismeretterjesztő művek iránti kereslet, a kiállítások és a múzeumok magas látogatottsága, felhívja a figyelmet a népszerűsítő kiadványok körének kiterjesztésére, a kiadványok példányszámának növelésére, a kiadási tevékenység összehangolásának szükségességére. Viszonylag kevés ismeretterjesztő mű jelenik meg magyar szerzők tollából, a külföldi szerzőktől megjelentetett művek színvonala kiegyensúlyozatlan, tudományos szempontú elemzésük, kritikájuk az eddigieknél nagyobb figyelmet kíván. A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy a régészeti publikációk jelentős része (és közöttük éppen a legjelentősebb monográfiák, összefoglalások) idegen nyelven jelenik meg, tehát a közönség számára

nehezen hozzáférhető. Ennek egyébként megvannak a negatív következményei az egyetemi oktatásban is, tudniillik a hallgatók zöme sem tud idegen nyelveket.

A régészetnek a jövőben az eddigieknél nagyobb szerepet kell vállalnia a közművelődés különböző szektoraiban, a tudományos ismeretterjesztésben, a könyvkiadásban, a sajtóban, a rádióban és a televízióban, s ebben a tevékenységében a szakmai-ideológiai szempontok jobb érvényesítésében a tömegtájékoztatási szervek részéről is több segítségre van szüksége. A marxista történelemszemlélet következetes érvényesítésével háttérbe kell szorítani a helyenként még meglevő tudománytalan, nacionalista nézeteket, ki kell küszöbölni a közvélemény régészeti tájékoztatásának fogya-
dalmi és tudományos igények színvonalas teljesítése érdekében szükséges, hogy régészettudományunk az eddigieknél nagyobb figyelmet fordítson az elméleti, módszertani, tudománytörténeti kutatómunkára és fokozza a szakma vitaszellemét.

3. Ideológiai kérdések

A tudományág ideológiai funkciójának betöltéséhez, a szakmai légkör alakításához alapvetően kedvező feltételeket teremt az a tény, hogy a régészek szemléletében és gyakorlatában meghatározóvá vált a marxizmus világnézete. Idealista, szellemtörténeti nézetrendszerek egyáltalán nem, pozitívista nézetek csak esetenként nyílnak meg. A sajtó hasábjain — de néhány magyarra fordított régészeti témájú könyvben is — felbukkanó dilettáns, káros és téves nézetek korrekciója mellett, a legnagyobb feladatot a nacionalista tendenciák elleni ideológiai harc jelenti. A hazai régészetben felbukkanó nacionalista vonások egyrészt a korábbi magyar nacionalizmus utóhatásaiból, másrészt vitatható vagy tudománytalan, szélsőséges megnyilatkozások ellenhatásaiból fakadnak. A tudományág művelőinek fontos feladata, hogy e nacionalista nézetek ellen tárgyyszerűen, tudományos eredményekkel átválasztott érvekkel lépjenek fel. Kíváncsok, hogy a viták hangnemét higgadság és a tényeken alapuló meggyőzés igénye jellemezze. A régészetnek a közművelődésben betöltött szerepe megkívánja, hogy csak tudományosan megalapozott, szakmai és ideológiai szempontból kiértékelte tudományos eredmények nyerveknek szakmai körökön kívüli publicitást. Szakmai kérdésekben jelentkező eltérő nézetek ütközésére, vélemények cseréjére a jövőben kizárólag szakmai folyóiratokban és kiadványokban kerüljön sor.

Az ideológiai feladatok területén jelentkező társadalmi és tudományos igények színvonalas teljesítése érdekében szükséges, hogy régészettudományunk az eddigieknél nagyobb figyelmet fordítson az elméleti, módszertani, tudománytörténeti kutatómunkára és fokozza a szakma vitaszellemét.

4. Tudományos közélet, kritikai légkör, vitaszellem

A tudományág tevékenységét, belső életét alapvetően meghatározza az a körülmény, hogy a kutatás bázisait elsősorban a területileg vagy országosan illetékes múzeumok hálózata alkotja, amelyek fő feladatukként az őrzés, a mentés, a nyilvántartás, a területvédelem feladatát hatósági jogkörben látják el. Ez egyúttal azt is jelenti, a tudományág bázisai elsősorban közművelődési intézmények, amelyek tudományos kutatási feladatokat is ellátnak. Tekintettel arra, hogy a múzeumok állományában dolgozik a magyar régészek több mint hetven százaléka, munkájuk színvonalától és intenzitásától függ a régészettudomány minden további, magasabb szintű feladata. A múzeumok tanácsai kezelésbe vétele, a régészeti kutatóhelyek különböző főhatóságok alá helyezése jelentősen hozzájárult a régészet társadalmi megbecsülésének növeléséhez, a kutatómunka anyagi támogatásának fejlesztéséhez. A különböző főhatóságok azonban egymástól eltérő jellegű feladatok megoldására hivatottak és nagyságrendileg is eltérő adottságokkal rendelkeznek a régészet támogatására. Jelentős különbségek mutatkoznak a tanácsai múzeumok régészeti feladatainak ellátásban, a kutatómunka feltételeiben.

A különböző irányító szervek által meghatározott feladatok megoldásában a kutatóhelyi adottságok, lehetőségek meghatározóak a régész tevékenységének irányát, mértékét. A régészeti tevékenység egyik alapvető problémája ma az, hogy a központi célkitűzések — bár itt sem maradéktalanul — elsősorban a feltárások és az előkerült leletek bemutatásáig érvényesülnek. A tudományos feldolgozás további fázisait erőteljesen gátolja az a gyakorlatban megnyilvánuló felfogás, hogy a régészettudományt előrevivő egyetlen tényező az ásatás és annak feldolgozása. Ez a szemlélet azért káros, mert az egy-egy ásatás vagy lelőhely feldolgozására koncentrált munkamódszer nemcsak idegenkedik a régészet elméleti kérdéseitől, hanem szubjektíve is akadályozza a kutatót abban, hogy szakterületének elvi és módszertani kérdéseiben elmélyedjen, és az átfogó, összefoglaló igényű kutatómunka helyett beszűküléssel fenyegeti.

A régészettudomány helyzetének vizsgálatánál, a szakmai-tudományos légkör elemzésekor az egyik kulcskérdés annak a ténynek a gondos mérlegelése, hogy a régészeti kutatók döntő többségének nemcsak a tudományos kutatómunka, hanem a régészet alapvető múzeumi-közművelődési teendőinek ellátása is feladata. Az alapvető feladatok teljesítésének feszítő igényei, a megnövekedett közművelődési tevékenység részben elvonja a régészt a kutatómunkától, másrészt elsősorban az egyéni munkára ösztönzi. A kutatómunkát alapvetően befolyásolja a helyi adottságok is, a kutatások feltételei azonban a múzeumok jelentős részében még nincsenek a szükséges színvonalon biztosítva. Elgondolkodtató tény, hogy régészetünk elismerésre méltó tudományos teljesítményei a kutatók viszonylag kis százalékának munkájaként születtek meg. A felsorolt körülmények szerepet játszanak abban, hogy a régészet nagy kollektív vállalkozásai nem haladtak a tervezett ütemben.

A szakmai tudományos életben — az adott körülmények miatt is — a vitaszellem nem áll a kívánatos színvonalon. Egy-egy témakört szakértői kompetenciával áttekinteni képes és a kérdést egyformán elmélyülten, de más oldalról megközelítő vitapartnerek ritkán kerülnek össze. Előfordul a „saját anyagra” hivatkozó tekintélyi érvelés és az egymás anyagát és érzékenységét óvatosan kerülő egyoldalú állásfoglalás is. Nem ritka a túlzott érzékenység és a tárgyyszerű érvelés mögött megbújó személyes indíték feltételezése. A nézetkülönbségek azonban nem klikkek és személyes csoportosulások elvtelen összecsapásai. A szaktudomány életében nagy fontosságúak a kutatók egymás közötti munkakapcsolata, amelyek szép tervfeladatok kitűzéséhez és részben teljesítéséhez is vezetnek (megyei központi koordinálásában a bronzkori tell-program, az ispánsági várak, a keltakörpusz, a Magyarországi Régészeti Topográfia elkészült kötetek stb.). Jelentős szerepet tölt be vitaülések, tematikus ülésszakok és beszámolóik rendezésével a százéves Régészeti és Művészettörténeti Társulat.

A magyar régészet tudományos-szakmai életének színvonala az eltelt időszakban a régészet társadalmi elismerésével lényegében összhangban emelkedett a kutatómunka adott feltételrendszere által meghatározott keretek között. A tudományág belső életének, szakmai közérzetének gondjai abból fakadnak, hogy a társadalmi és tudományos igények magas színvonalú kielégítése érdekében szükségessé váltak bizonyos szemléleti és gyakorlati változások, amelyek a régészet kutatóit és irányítóit egyaránt érintik. A régészettudományra vár az a feladat, hogy a tervezés továbbfejlesztésével, az országos régészeti terv kialakításával, a marxista módszerek és a korszerű munkaformák bevezetésével, fejlesztésével végezze a tudományág belső, öntörvényű fejlődése és a társadalmi igények teljesítése érdekében munkáját. A régészetet irányító és támogató szervek gyakorlatában az eddigieknél hatékonyabban kell tudatosulnia annak a ténynek, hogy a régészeti emlékek mentése, őrzése közkinccsé tétele a nemzeti kultúra ápolásának és a társadalmi tulajdon védelmének körébe tartozó állami feladat és kötelesség, amelynek személyi, anyagi, tárgyi, technikai feltételeit az emelkedő követelményekkel összhangban fejleszteni, biztosítani kell.

1. A magyar régészet szervezeti keretei, az irányítás és támogatás rendszere

A hatvanas évek elején a megyei múzeumi szervezetek tanácsai kezelésbe kerültek. Ez alapvető változásokat hozott múzeumügyünkben, amely közvetlenül kihatott a régészet egészére is. Az első évek átmeneti nehézségei ellenére fokozatosan nőtt a megyékben — de a központi intézetekben is — a régészeti feltárásokra, feldolgozásokra fordított összeg, és ennek nyomán a forrásanyag másfél évtized alatt megsokszorozódott. A régészeti kutatások felgyorsult ütemével viszont csak részben tudott lépést tartani a raktárterek bővítése, a restaurátorok, régészek számának növelése, a forrásanyag közzétételének meggyorsítása. Jelentkeztek a fejlődés problémái (legnagyobb gondként a megyei múzeumi szervezetek közötti nagyságrendi és személyi, anyagi, felszereltségi különbségek, aránytalanságok), amelyeknek megoldása, az aránytalanságok korrigálása az irányító, felügyeleti szervek elsőrendű tudományszervezési, szakigazgatási feladatai közé tartozik.

A kiadás előtt lévő múzeumi normatíváknak megfelelően a hatósági és muzeális feladatok ellátásához megvénként négy (régészeti korszakokként egy-egy) régészre lenne szükség. A színvonalas kutatómunka biztosítása, nagyobb vidéki gyűjteményeink gondozása ennél még több szakembert igényel. A gyűjteményi darabszámhoz viszonyított minimálisan szükséges régészlétszám a legtöbb megyében hiányzik. Jelentős személyi és technikai fejlesztésre van szükség minden megyében. Ennek ki kell terjednie a régészekkel, restaurátorokkal, fényképészekkel, rajzolóval, laboratóriummal és raktárvezetővel való ellátásra. Ez a célkitűzés a hatodik öt éves tervperiódusban realizálható.

A régészet alapvető feladatainak színvonalas teljesítése, közművelődési tevékenységének tudományos megalapozása, a tudományos kapacitás hasznosítása érdekében a régészeket foglalkoztató intézmények vezetőinek és főhatóságainak mindenütt biztosítaniuk kellene a rendszeres tudományos kutatómunka feltételeit a rendelkezésükre álló eszközök, juttatások (kutatónap, belöldi tanulmányút, szakirodalommal való ellátás) alkalmazásával.

A szükséges személyi fejlesztések fokozatos biztosítása mellett megoldásra váró nagyigényű probléma a nagy mentőátadások pénzügyi támogatása, továbbá a korszerű régészeti módszerek műszerigényeinek kielégítése.

A nagy beruházásokkal kapcsolatos mentőátadások szervezésének pénzügyi támogatási rendje még nincs kialakítva. Szükséges ezért, hogy az illetékes főhatóságok vizsgálják meg, miként lehetne a mentőátadások fedezetének biztosítására az építési beruházások összegének bizonyos hányadából ásatási alapot képezni.

A korszerű módszerek sokoldalú kibontakoztatásának anyagi és szervezeti akadályai vannak. Régészeti célú rendszeres és tervszerű légifényképezéshez, lelőhelyek geofizikai-geokémiai letapogatásához, a leletek technológiai és kémiai vizsgálatához, fizikai kormeghatározásokhoz nemcsak ilyen profilú laboratóriumok és szakemberek, hanem a költségigény és a rentabilitás követelménye miatt, magasabb szintű szervezethez is kell. Az ilyen vizsgálatok csak akkor célravezetőek, ha rendszeresen és nagy szériákra kiterjedően folynak. Ezért szükséges a korszerű módszereket koordináló intézményi bázis megteremtése.

Régészettudományunkban a hatvanas évektől kezdve a jelenlegi struktúra kialakulásával, megszilárdulásával összefüggésben, lényegében általános fejlődése kibontakozásának első szakaszában, annak többé-kevésbé elkerülhetetlen kísérőjelenségeként, átmenetileg a kutatói kapacitás és a kutatási témák decentralizálása jutott túlsúlyba. A felgyorsult ütemű kutatások eredményei, a kutatómunka fejlesztésének tudományos követelményei és az ugrásszerűen megnövekedett társadalmi kötelezettségek az eltelt időszak alatt fokozatosan érelték meg a kutatások összehangolásának, a

kutatóhelyek együttműködésének, a szellemi és anyagi erőforrások koncentrálásának, országos szintű megtervezésének igényét. Ezeknek a kapcsolatoknak a kiépítése, szervezett formája egy jól átgondolt, megtervezett tudományos program alapján valósítható meg, egy olyan terv keretében, amely tartalmazza azokat a feladatokat, amelyeket a magyar régészet kitűzött maga elé, olyan célok elérésére, amelyek szükségesek teszik az együttműködést és érdekeltté teszik az együttműködő feleket (és amelyek esetleg esetenként szervezeti módosításokat igényelnek). A tudományos program kidolgozásakor törekedni kell a régészeti kutatómunka céljainak és a műemlékvédelem terveinek összehangolására.

A jelenlegi szervezeti és irányítási körülmények között a régészek különböző, egymástól jelentősen eltérő jellegű, feladat körű főhatóságok által felügyelt (Kulturális Minisztérium, Építési és Városfejlesztési Minisztérium, Magyar Tudományos Akadémia, Oktatási Minisztérium) intézmények tervei szerint dolgoznak. A múzeumi hálózat régészeti tevékenységének irányítására, a különböző múzeumok munkájának összehangolására szolgál a már harmadik ciklusban készített középtávú terv. Ennek végrehajtását, az országos jelentőségű témák kiemelt kezelését, irányítását segíti a Kulturális Minisztérium által működtetett országos szakfelügyelet. A Magyar Tudományos Akadémia által jóváhagyott (ill. véleményezett) középtávú terv alapján működik az MTA Régészeti Intézete és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszéke. *A kutatómunka koordinálása, a szellemi és anyagi kapacitások célszerű hasznosítása, az irányítás és támogatás hatékonyságának biztosítása érdekében szükségessé vált a régészettudomány országos tervének (távlati és középtávú koncepció) kidolgozása.* Egy kidolgozott, megvitatott, elfogadott terv birtokában az Akadémia testületi szervei betölthetik országos hatáskörű szakmai-módszertani, koordináló, véleményező jogkörüket és megfelelő alapot biztosíthatnak a különböző tárcák irányítása alatt működő kutatóhelyek közötti együttműködés megteremtésének kimunkálásához is. Az ország legfelső tudományos fórumának szakvéleményére támaszkodva végezhetik így szakigazgatási, tudományszervezési tevékenységüket a különböző főhatóságok, és foglalhatnak állást régészettárgyterelő-támogató, finanszírozó döntéseikben az illetékes szervek. Az ily módon kialakított körülmények között az eddigieknél hatékonyabban, következetesebben gyakorolhatnák irányító, ellenőrző, felügyeleti, javaslattevő funkcióikat a régészet koordináló szakmai szervei (Régészeti Bizottság, Ásatási Bizottság, illetve részben a Múzeumi Tanács).

2. A képzés és a minősítés

A képzés és a továbbképzés formái közül ténylegesen csak az egyetemi oktatás és a tudományos minősítés működik. A posztgraduális képzés egyéb formáinak bevezetésére tett kísérletek eddig nem váltak be. Diplomát adó rendszeres képzést az ELTE Régészeti Tanszéke nyújt. Rendszeres régészképzés folyik a szegedi tudományegyetemen. A régész szakra való túljelentkezés tíztizenötöszörös, a beiskolázás üteme kiegyensúlyozatlan. Felduzzasztott létszámú évfolyamokat a felvétel szüneteltetése követte. A hallgatói létszám az ország szakemberellátottságának gondjait tekintve nem túlzott, a meghirdetett állásokhoz képest azonban irreálisan nagy. Az érvényben lévő kétszakos (régészet + tanári vagy múzeumi szak) képzés több szempontból problematikus. A szakpárosítás nem teszi lehetővé a régészet műveléséhez szükséges történeti stúdiumokat, mert a tanárképzés újkori és nyelvi-irodalmi irányú, a más múzeumi szakok oktatása pedig szintén nem tud teret adni az említett stúdiumoknak. A tanári szakkal való párosítás oktatási üresjáratokkal jár, mert az elhelyezkedés nehézségein nem segít. A már bevezetett történetész (kutató) szakon belül olyan speciális (régészethez kapcsolódó) tantervet lehetne kialakítani, amelynek órakeretét a régészeti korszakokkal összefüggő történettudományi, filológiai, ill. muzeológiai képzés tölthetné ki. Ez azért is indokolt lenne, mert a középiskolából

hozott történeti és nyelvi ismeretek egyre kevésbé elegendők, továbbá a legnagyobb körülmények között mérlegelendő az a tény, hogy a prekapitalista korszakok hazai kutatógárdájának többségét már ma is a régészek alkotják és ez a tendencia hosszabb távon megállíthatatlannak látszik. A bölcsészképzés tantervének korszerűsítési munkálataival összefüggésben szükségessé vált a régészképzés tantervének felülvizsgálata, módosítása is, a társadalmi igények, a múzeumi gyakorlati munka és a régészet nemzetközi tudományos fejlődése követelményeinek figyelembevételével. Az egyetemi képzés nehézségei közé tartozik az is, hogy a tanszék nem tudott jól felszerelt és ellátott kutatóhellyé válni.

A tudományos minősítés számszerű átlaga megfelelő (2 akadémikus, 11 tudományok doktora, 22 kandidátus). A kandidátusi fokozat értéke és vonzereje azonban nem egyértelmű. Az eljárás formális elemei több érdemes kutatót tartanak vissza, míg mások kevésbé jelentős munkássággal is fokozatot szerezhetnek. Ösztöndíjas aspirantúra már hosszabb ideje gyakorlatilag nincsen, a jelentkezők száma is egyre csökken, holott különösen a fiatalabb vidéki régészek tudományos elmélyülésének szinte egyetlen lehetősége lenne. A fiatalabb korosztályú kandidátusok száma kedvezőtlenül alacsony. Ellentmondásos helyzet, hogy a tanácsai múzeumokban alig van kandidátusi fokozattal rendelkező régész.

3. Nemzetközi kapcsolatok

A nemzetközi kapcsolatok terén régészetünk helyzete kedvező. A magyar kutatás eredményeit a szocialista és a kapitalista országokban egyaránt megbecsülik és számon tartják. A publikációk iránti érdeklődés jelentős, könyvtáraink nagy volumenű cserét bonyolítanak le a külföldi társintézményekkel. Kutatóink nemzetközi rendezvényeken való szereplésének átlagszínvonala magas, aktivitásuk kielégítő. Szakembereink egy része külföldön is tanult, egyetemünkön pedig már több külföldi diák végzett régész szakon.

Az intézményes kapcsolatok közül előremutató jelentőségű a szovjet régészettel való kapcsolat. Az együttműködés egyik első eredménye a magyar és szovjet szakemberek közös munkájával készülő Magyarország régészete c. munka. Jelentékeny tudományos siker az ugor népek régészetéről a Szovjetunióban megjelentetett közös tanulmánykötet. Hazai kiadásban több fontos Volga- és Káma-vidéki feltárást tettek közzé magyar és szovjet szakemberek. A marxista szemlélet és módszer alkalmazásában nagy tapasztalatokkal rendelkező szovjet régészek elméleti tevékenysége élénk hatást

gyakorol a hazai kutatásra, különösen a magyar őstörténet és a koraközépkor problémáiban. Jelentős tudományos eredmények várhatók az 1975-ben megindult, s hosszabb távra tervezett (közös ásatások a Szovjetunióban és Magyarországon) kutatási programtól.

A többi szocialista országgal a tudományos kapcsolatok változó intenzitásúak, de általában jók (kivétel a román régészettel kapcsolatos probléma). Intézmények közötti kapcsolatok jöttek létre a Magyar Nemzeti Múzeum, a Régészeti Intézet, a Szépművészeti Múzeum és több nagyobb megyei múzeum, valamint a szocialista országok megfelelő partnerintézményei között.

A tőkés államok közül a szomszédos Ausztria külön említést érdemel. Pozitív jelenség, hogy az osztrák régészet szívesen von be magyar szakembereket őskori, római és koraközépkori kutatásokba. A többi tőkés ország közül az NSZK a legaktívabb a kapcsolatteremtésben. A nyugatnémet régészet élen jár a leletcsoportok nagy területekre kiterjedő felgyűjtésében és elemzésében, és tevékenysége során figyelme múzeumaink anyagára, illetve új kutatási eredményeire is kiterjed. Folyamatban van az angol régészettel való intézményes kapcsolat és együttműködés kiépítése.

A fejlődő országok közül korábban Egyiptomban járt régészeti expedíció. Ásatásokra néhány arab országban lényegében ma is megválnának a feltételek. Ezek perspektivikus megvalósítása lehetőséget biztosítana a mediterrán kutatásokba történő bekapcsolódásra.

A nemzetközi tudományos életbe és a külföldi kutatásokba való bekapcsolódást alapvető tudományos szükségletek indokolják. Az anyaggyűjtő és anyagismerő tanulmányutak a hazai feladatok elvégzéséhez elengedhetetlenek. A közös kutatómunka az egyetemes régészettel való kapcsolatnak és a hungarocentrikus nézetek leküzdésének legalkalmasabb formája. Tekintettel arra, hogy a nemzetközi tudományos életben egyre erőteljesebb törekvés nyilvánul meg egy-egy nagy földrajzi-történelmi egység (Közép- és Kelet-Európa) régészeti örökségének nemzetközi együttműködés keretében történő feldolgozására, tudományos értékelésére, közzétételére és a szomszédos szocialista országokban már meg is kezdték a munkát e célkitűzések megvalósítására, időszzerűvé vált a magyar régészet aktív bekapcsolódása is. A nagy nemzetközi vállalkozásokban való részvételével régészettudományunk — a tudományági sajátosságok keretei között — fontos feladatot teljesíthet kulturális értékeink nemzetközi szintű megismertetésében, a nemzetközi tudományos közvélemény Magyarországról, a magyar kultúráról alkotott képének alakításában.

Jankovics Sándor — Kovács Tibor

„MAGYARORSZÁG NÉPEINEK TÖRTÉNETE AZ ŐSKŐKORTÓL A HONFOGLALÁSIG”

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÚJ RÉGÉSZETI KIÁLLÍTÁSA

Negyven esztendeje, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban, a mostani kiállítás termeiben, megnyílt az első korszerű régészeti kiállítás. Igaz, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum fennállása óta már azelőtt is számos régészeti kiállítást rendezett, de azok nem a modern technikájú ásatások, a történeti igényű régészeti szemlélet nyomán készültek.

Am negyven év talán még jelentősebb eredményeket hozott a régészettudomány fejlődésében, mint a Múzeum alapítása és 1938 közt eltelt több mint száz esztendő. Mert nemcsak arról van szó, hogy hazánk felszabadulása óta az eddiginél sokkal szélesebb körű ásató tevékenység indult meg szerte az ország egész területén, hanem a tudományos szemléletben is döntő változások születtek. A régészeti emlékek korszerű tudományos feldolgozása, amely a tárgyi emlékeanyagot a gazdasági alapokból kiindulva vizsgálja s egy adott társadalom leghitelesebb, legbeszédesebb dokumentumának tekinti, nyilvánvalóan a múzeumi szemléletet, a kiállítások módszertanát, a tárgy és a közönség viszonyát is radikálisan átalakította.

Az új módszert még teljesebbé teszik a régészet társ-tudományainak, — egyrészt a néprajztudományak, másrészt a különböző természettudományoknak —, főként a paleontológiának, illetve az archaeoantropológiának, a zoológia és a botanika történeti vonatkozású diszciplínáinak meglepően új eredményeket hozó fejlődése. Ma már egyre inkább a régészet elnevezéssel is úgy állunk, mint a természettudomány, vagyis a tudomány megjelölése nem felel meg a korszerű igényeknek, s inkább a tárgyi kultúra történetének tudományáról beszélhetünk.

Mindezek a tényezők, a tudományfejlődés eredményei új, egyáltalán nem könnyű feladatok elé állítják a múzeológusokat. A feladatok nehézségeit fokozzák, hogy a megnövekedett anyag számára a Múzeum korlátozott térbeli adottságai miatt ugyanannyi hely jut, mint negyven évvel ezelőtt. Az is megnehezíti a helyzetet, hogy a régészeti kiállítás jellege szerint a hidat jelent a természettudományi, elavult szóval élve, „természettudományi” kiállítások és a történelem későbbi — 1000 utáni —

emlékeit bemutató kiállítás közt. Márpedig egy nagyon régi — cseppet sem szerencsés — elosztás szerint az ásvány-, földtani és őslénytani kiállítás a legfelső emeleten foglal helyet, alatta van a történeti és legalul a régészeti bemutatás. Mindebből az következik, hogy midőn a látogató belép a Múzeumba a régészeti kiállítás 1. termében találkozhat először hazánk jégkorszaki életének dokumentumaival, ahelyett, hogy előbb az általános természettudományos tájékoztatást a régészeti kiállítás kezdetéhez elvileg szorosan kapcsolódó „Magyarország földtana és őslénytana” kiállítás megnézésével megszerezhetné.

Az 1. terem — tehát kettős feladatot kellett teljesíten: bemutatja az ember fejlődését, az ősember biológiai környezetét — azaz lényegében véve kimondottan természettudományi jellegű anyagot —, másrészt pedig be kell vezetnie a nézőt hazánk történetének kezdeteibe, az őskor kultúráinak korszerű szemléltetésével. Megállapíthatjuk, hogy az őskori kiállítás rendezése ezt a nehéz feladatot — a korlátozott lehetőségekhez képest — igen jól oldotta meg.

Ebben az 1. teremben ugyanis a látogató az ember származását magyarázó képektől egészen a mezolitikumig követheti a fejlődés menetét. A korábbi kiállításról eltérőleg aránylag kevés az ősember életét rekonstruáló képek száma: a kiállítás célja inkább a valóban létező, látható anyag magyarázata, nem pedig a külföldön is annyira szokásos — többé-kevésbé fantázián alapuló képek bemutatása volt. Mégis élővé teszik az anyagot az olyan nagyméretű fényképek, mint pl. az istállóskői barlang hangulatos környezetének bemutatása. Mindössze talán az ősállatok csontjait lehetett volna több, korabeli rajz reprodukciójával szemléletesebbé tenni.

Sajnos a termek belső terének jobb kihasználása miatt az őskori kiállítás anyaga jobbról balra haladva minden egyes teremben önmagába záródó egységet alkot s így hiányzik a kapcsolat az egyes termek időrendben legkésőbbi anyagot bemutató tárlója és a következő terem anyagának kezdeti periódusát szemléltető térkép vagy tárló között. Ez a helyzet mindjárt a 2. terem anyagával is, amelyben az újkőr (i.e. 5500—3400) és a rézkor (i.e. 3400—2000) hazai emlékeit látjuk. Az újkőrban a termelőeszközök fejlődésében létrejött forradalmi változásokat jól mutatja be a kiállítás, különösen a szerszámkészítés, az agyagműveltség technikáját. Jól tükrözi a regionális fejlődést, felhívja a figyelmet az újkőr közép-szakaszának (i.e. 4500—4000) folyamán bekövetkezett gazdasági váltásra, a kialakuló állattenyésztés szerepére. A gazdasági alapon bekövetkezett döntő változásnak a felépítményre való hatását jól demonstrálja a további, a rézkori fejlődés bemutatása kapcsán az alsónémedi temető főnöki sírja az eltemetett szarvasmarhákkal.

A 3. teremben a magyar föld bronzkori kultúráival ismerkedik meg a látogató. A korszakban bekövetkezett jelentős népmozgalmak irányairól jó térkép tájékoztat. Térkép és gazdag leletanyag bemutatása szemlélteti az élénk bronzkori kereskedelmet, világos képet nyerünk a bronzkori népek életmódjáról. Sajnos azonban magukról a népekről, ill. a népeket alkotó emberfajtákról már kevesebbet tudunk meg, a kiállított ember-tani anyag magyarázata hiányos. A terem kronológiai legkésőbbi anyaga a későbronzkor első népeire utal, a száshalombattai kincs bemutatása kapcsán a helyi lakosság menekülésére is felhívja a kiállítás a figyelmünket.

Külön teremben — a 4.-ben — látjuk a késő bronzkor (i.e. 1200—800) leletanyagát. Ez a terem egyike az őskori kiállítás legjobban áttekinthető részének, a pontosan megnevezett lelőhelyek, a központokat kihangsúlyozó térképek éppúgy megragadják a szemlélőt, mint a későbronzkori fémműveltség és művészet jelentős alkotásainak bemutatása. Az etnikai, embertani helyzetről is tiszta képet nyerhetünk.

Az őskor utolsó nagy periódusát, a vaskort (i.e. 800-i. sz. kezdetéig) az 5. terem anyagából ismerjük meg. Sajátos a terem tárlóinak sorrendje: a jobb oldaliak a korábbi, a bal oldaliak a későbbi szakasz emlékeit mutatják.

Módszertanilag kiemelendő, hogy ez a terem már a történeti forrásokra is utal, mindenképp Hérodotosra (i. e. 484—423). A szentes-vekerzugi kocsitemetkezés magyarázata az Alföld alig domesztikált lovaival vonatkozó idézettel, kitűnő, kár, hogy az „ázsiai tarpán” meghatározás könnyen félreérthető. Nagy történelmi és kulturális összefüggésekre mutat rá a korai sztyeppei művészet és a Hajdú-Bihar megyei ártándi lelet bemutatott tárgyai (kár, hogy az aranyszarvasok a történelmi háttérből kiszakítva az aranyleleteket őrző terembe kerültek). A terem történetileg legkésőbbi tárgyanagya a magyarországi keltaság világába vezet. A gazdasági és társadalmi életre vonatkozó emlékeken kívül különös figyelmet szentel a kiállítás a kelta művészet emlékeanyagának, amely azért is érdekes, mert hódító és a meghódított őslakosság művészetének sajátos ötvöződéséről is képet ad számunkra.

A 6. terembe lépve, amely a római kori emlékeket mutatja be, egy új világ tárul a látogató szeme elé: a kispasztói és rabszolgamunkán alapuló fejlett osztálytársadalom. A társadalmi fejlődésben bekövetkezett döntő változás magától értetődően az előző korszakoktól eltérő, új feladatok elé állítja a kutatót és a múzeológust egyaránt. A római kori Magyarország történelmének legfontosabb dokumentumaiból, a feliratos kőanyagból ugyanis a kiállítás csak társadalmilag vagy művészi szempontból különösen figyelemre méltó darabot állíthat ki, a többi — az előcsarnokban elhelyezett néhány jelentős emléktől eltekintve — a múzeum lapdáriumaiban szorult. A római kiállítás tehát majdnem kizárólagosan a „kisleletek” alapján kell szemléltetnie hazánk területén létezett római tartomány — Pannonia — életét.

Minthogy a Kárpát-medence meghódítása elsősorban stratégiai szempontból volt jelentős, ezért a kiállítás először a hódítás eszköze: a római katonaság emlékeanyagát mutatja be s csak azután folytatja az előző teremben bemutatott történeti fejlődés vonalát a helyi őslakosság tárgyi dokumentumainak kiállításával. Az őslakosságnak a klasszikus kultúrával való találkozását, az antik vallásos világkép bennszülött adaptációját legbeszédesebben és — a szó szoros értelmében véve — legszebben a kocsitemetkezések bizonyítják.

A kiállítás nagy súlyt helyez arra, hogy Pannonia fejlődésének gazdasági alapjait — az emlékeanyag alapján — bemutassa. Sajnos azonban viszonylag keveset tudunk meg arról, hogy milyenek lehettek Pannonia lakosai külső, fizikai megjelenésükben. Nem a viseletre gondolunk, erről alapos tájékoztatást kapunk, hanem a lakosság embertani összetételére. Igaz, hogy — főként a hamvasztásos temetkezés miatt — kevés az embertani anyag, de azért néhány csontleletet — a művészi ábrázolásokkal összevetve — mégis jó lett volna bemutatni, hiszen az összes többi korszakok embertani anyagából kapunk dokumentumokat a kiállításban.

Nagyon érdekes és újszerű viszont „A nők Pannoniában” c. tárló, amely a társadalmi élet, a munka, a vallás emlékeanyagából egyaránt értékes tanulságokat von le a felvetett kérdés szempontjából.

Újszerű a terem felső részén látható galéria is, amely a pannoni római művészet néhány jellegzetes emlékére hívja fel a figyelmet, kár hogy nem mindegyik szobor megvilágítása mondható tökéletesnek. A művészeti anyag bemutatása a 7. teremben is nagy súlyt nyer, itt a vallási élet fejlődésével, különböző aspektusaival találkozhat a néző. (Apró hiány: az egyedi patera jelenetnek rajza hiányzik, s így a nagyközönség nehezebben fejtheti meg a rajta lévő ábrázolás sajátos kompozícióját.) A Pannonia területén és szomszédságában élt származású és germán népek emlékeanyagának bemutatása vezet át a népvándorlási emlékeket őrző folyosóhoz. A római és a népvándorlási anyag közt a legutolsó, 8. teremben láthatjuk az aranyleleteket: egyik oldalt az őskori és a római — másikon pedig a népvándorlási aranykincseket. Helyesnek tartjuk, hogy az avar kori aranytárgyak rendeltetését a korabeli ábrázolások analógiáival — bizánci, ill. keleti viseleteket bemutató festmények reprodukcióinak segítségével — szemlélteti a kiállítás.

Az L alakú folyosó az V–IX. századi emlékanyag-gal ismerteti meg a látogatót. Általánosságban fel kell hívunk a figyelmet arra a módszerre, ahogyan a népvándorláskori leletanyag történeti-társadalmi értékelésébe a kiállítás a néprajzi párhuzamokat bevonja, az is feltűnik, hogy ebben a részben találjuk az embertani anyag legalaposabb kiértékelését. A legújabb kutatások eredményeit különösen jól értékesíti az V. századi késő-római-hun-germán-alán emlékeket bemutató tárlók. A hun üstök jelentőségének megértését nagyban elősegíti egy szibériai áldozati jelenet bemutatása, nagyon tanulságos a koponyatorzítás „technikájának” rajzos szemléltetése. A korongos fibulák felnagyított képei és a tárlókban kiállított eredetiek közti kapcsolatra viszont nem hívja fel a kiállítás a figyelmet, hiányzik a nagy fényképen bemutatott T'ai Csung-síremlék viselettörténeti jelentőségére való utalás, pedig ez a kép egyébként kitűnően szemlélteti a nomád lovasnak és lovának felszerelését. Jó lett volna, ha a folyosó 6. tárlójában szemléltethető kicsi bronzlemezek felnagyított képeit is láthattuk volna: ezeken a lemezekon ugyanis – a magyarázat szerint – az avarok arcvonásai láthatók. Nagyon fontosak az avar társadalom életének megismeréséhez a települé-

seikre vonatkozó, új komplex kutatási módszerrel készült rekonstrukciók.

A régészeti kiállítás legkésőbbi emlékei már arra a történeti helyzetre utalnak, amelyet a magyarság a honfoglalás idején talált a Kárpát-medencében. A legújabb sopronkőhidai és zalavári ásatások már nemcsak az itt élt őslakosság, hanem közvetett módon népünk története szempontjából is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. A folyosó bal oldalán látható hatalmasra nagyított rakamazi korong (a kép felirata hiányzik!) pedig már közvetlenül őseink művészetére és vallási szemléletére utalva, előkészíti a látogatót a történelmi kiállítás mondanivalóira.

Rövid szemlénk célja nyilvánvalóan nem a régészeti kiállítás részleteibe menő ismertetése volt – ezt jól elvégzi a 111 oldalas katalógus (bár – sajnos – bibliográfiát nem ad!) –, hanem az, hogy az új ásatási eredmények, korszerű szemléletmód és a komplex tudományos módszer muzeológiai alkalmazására rámutassunk. A kiállítás mindezeket magas színvonalon s egyúttal közhírtően érvényesítve alkalmas arra, hogy hazánk előtörténetének új, mai tudásunk szerinti képével a látogatót megismertesse.

Kádár Zoltán

NEMZETKÖZI SZIMPOZIUM A KÁRPÁT-MEDENCE ÉS A SZOMSZÉDOS TERÜLETEK KORABRONZKORÁRÓL. BUDAPEST-VELEM, 1977.

Az európai rézkor és korabronzkor kérdéseivel foglalkozó nemzetközi tanácskozás hetedik ülését 1977. április 26–30. között Magyarországon tartotta. A Budapesti Történeti Múzeum, a Vas Megyei Múzeumigazgatóság és az MTA Régészeti Intézete közös rendezvényére részben Budapesten, részben Velelem került sor. A tanácskozáson 12 ország (Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Hollandia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, NDK, NSZK, Olaszország, Románia és Svájc) kutatói vettek részt, és 31 előadásban számoltak be a későrézkortól a bronzkor középeig terjedő időszak legújabb kutatási eredményeiről.

Több előadás foglalkozott összefoglaló jelleggel egy-egy terület kora bronzkorával. Kalicz Nándor bevezető előadásában a magyarországi korabronzkor kutatásának eredményeit és problémáit ismertette. Petre Roman a romániai korabronzkor kutatásának helyzetéről számolt be, erőteljesen érintve a kronológiai és történeti kérdéseket elsősorban a legutóbbi évek ásatásai alapján. J. Vladár Szlovákia korabronzkorát foglalta össze. H. Todorova az észak-bulgáriai Pavce-kultúrát, M. és B. Novotný a badeni kultúra Velka Lomnicai telepén talált állatszobrokat mutatták be.

Az előadások jelentős csoportja foglalkozott a bronzkor kialakulásának problémáival. E. Pleslová-Štiková a közép-európai és Kárpát-medencei bronzkor kezdetének történetét és terminológiai kérdéseit tárgyalta. Ch. Strahm az északalpi és Kárpát-medencei rézkor kapcsolatairól főleg a rézművesség alapján, A. Medunova a morvaországi Jeřišovice-kultúra déli és délkeleti kapcsolatairól és kronológiai helyzetéről számolt be. M. Buchvaldek a cseh és morva zsinórdíszes kerámiában, V. Moucha ugyancsak a cseh-morvaországi harangedények kultúrájában kimutatható Kárpát-medencei hatásokról beszélt. Észak-Itália és a Duna-vidék kora bronzkorát A. Aspes és L. Fasani hasonlította össze. E. Comşa a romániai későrézkori és korabronzkori temetkezési szokásokat vizsgálta. A zsinórdíszes kerámiával részben egyidős horgenii kultúra kronológiai helyzetével W. Pape foglalkozott. I. Lasak Alsó-Szilézia, J. Machnik a Dnyeszter és a Bug vidéke bronzkorának kezdetét ismertette. Az előbbi főleg a harangedények szerepét hangsúlyozta, az utóbbi pedig a zsinórdíszes kerámia területi csoportjait mutatta be.

E. Ruttkay a harangedények kultúrája kései szakaszának ausztriai emlékeivel (Loretto-Leithaproders-

dorf-típus) foglalkozott. Schreiber R. a nagyrévi kultúra Budapest környéki emlékanyaga kronológiai tagolásának lehetőségeit vizsgálta. Előadásához kitűnően kapcsolódott a BTM raktárában rendezett nagy sikerű tanulmányi kiállítás. Bóna I. a nagyrévi kultúra telepfeltárásának eredményeit mutatta be. B. Hänsel a vatyai kultúra kialakulásához fűzött megjegyzéseket. Z. Benkovsky-Pivovarov a Litzenkeramik kutatásának újabb eredményeit tekintette át.

A tanácskozás egyik csomópontja a Somogyvár-Vinkovci kultúra körül alakult ki, B. Brukner a Vinkovci és a mokriini kultúra rézkori összetevőit vizsgálta, M. Girić a gradinai telep vinkovci rétegét mutatta be. Bándi G. és Ecsedy I. dunántúli leletek kapcsán beszélt a Somogyvár-Vinkovci kultúráról. N. Tasić pedig a vattinai kultúra kapcsolatait vizsgálva tért ki a Vinkovci-kultúrára.

A fémművességgel vagy egyes leletek bemutatásával szintén több előadás foglalkozott. E. Schubert fémvizsgálatok alapján mutatott rá az aunjettizi kultúra és Dél-Magyarország közötti kapcsolatokra és a Kárpát-medence déli területén talált, főleg sírokból származó bronzokról mutatta ki, hogy ezek nem déli eredetűek, hanem már helyi eredetű rézércből készültek. J. Butler „Ösenring”-ekkel végzett vizsgálatokról számolt be. Torma I. a középső bronzkor elejére keltezhető balatonakali sírleletet, Kőszegi F. a középső bronzkor végéről származó budaörsi kincsleletet ismertette.

A. Dzieduszycka-Machnik Kis-Lengyelország kora-bronzkori tűzkőiparáról számolt be.

H. Quitta a korszakra vonatkozó C¹⁴-es adatok kalibrálásának problémáit elemezte.

A szimposium résztvevői megtekintették az MNM új kiállításának őskori részét, a BTM kiállításait, Kőszeg műemlékeit és a velemi erődített telepet. Több fogadás és hangverseny egészítette ki a programot. A rendező szervek, mindennekelőtt pedig Schreiber R., Kalicz N., Bándi G. és munkatársaik lelkes és áldozatkész közreműködésének köszönhető, hogy a tanácskozás létrejöhett, és elérte kitűzött célját. A résztvevők az előadásokon és az azokat követő igen élénk vitákban, baráti beszélgetésekben kölcsönösen megismertették egymással a korabronzkor nemzetközi érdeklődésre számot tartó új kutatási eredményeit és a további kutatás irányát megszabó problémákat.

Torma István

EGYPTOLÓGIAI KONFERENCIA LJUBLJANÁBAN 1978-BAN

A nemzetközi tudományos kapcsolatok szempontjából rendkívül értékes konferencia színhelye volt Ljubljana. A „Probleme des Alten Ägypten” címen megrendezett szimpozion szervezésének előzményei régebbre nyúlnak vissza. Ljubljana, mint Szlovéniaán közigazgatási, egyben tudományos központja, a jugoszláv orientalisztikának is bázisa. A konferenciának különleges jelentőséget kölcsönözött az a körülmény, hogy Ljubljana római kori elődje, Emona az Itáliából a Panonniába vezető úton jelentős állomás volt az egyiptomi kultuszok északra áramlásának irányában. A ljubljana Tudományos Akadémia irányítása alatt álló, széles körű orientalista munkásságból sokáig hiányzott az egyiptológia művelése. Ezt a hiányt pótolta dr. Bernarda Perc, aki részben külföldön végzett tanulmányai során a római kori egyiptomi kultuszoknak elsősorban hazája területét érintő emlékananyagát dolgozta fel. A néhány éve Ljubljana-ba tervezett egyiptológiai találkozás és kiállítás nem valósult meg, azonban a nemzetközi tudományos kapcsolatoknak nélkülözhetetlensége — Bernarda Perc kezdeményezésére — most már szükségszerűen ösztönözte a szlovén orientalisztika képviselőit egy konferencia megtartására. Ennek alap gondolatát az együttműködés elve határozta meg. Helyes elgondolásnak bizonyult, hogy elsősorban a szomszéd országok szakembereivel, gyűjteményeivel való szoros kapcsolat létesítésére van szükség. Magyarország, Ausztria, Olaszország, de ezen felül a két Németország, a Szovjetunió,

Franciaország, Anglia, Belgium, Hollandia, Finnország és természetesen Jugoszlávia tudományos képviselői számoltak be az egyiptológiai kutatások történetéről, jelenlegi állásáról és a gyűjteményekről. Magyar részről Varga Edith ismertette a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményét, Wessetzky Vilmos a magyar egyiptológia történetét.

A konferencia másik jelentős tárgykörét a jugoszláv kutatást közelebről érintő római kori egyiptomi kultuszok összefoglaló értékelése szolgáltatta. Wessetzky Vilmos ezzel kapcsolatban a kultuszok kialakulásáról és az újabb leletekről számolt be.

A tanácskozás harmadik tárgykörét is a jugoszláv, ill. szlovén orientalisztikának a közel-keleti történeti kapcsolatokra irányuló kutatásiránya szabta meg. E témában kiemelkedett E. Edel professzornak Tutanhamon özvegye által írt, a boghazkői levéltárban előkerült ékiratos levéltöröredékének, továbbá V. Korošec akadémikusnak a II. Ramszesz és Hattusili békeszerződését több szempontból vizsgáló értekezése.

A kitűnő rendezésű konferenciát, amely méltán szolgáltatta a jugoszláv-szlovén orientalisztikának szoros kapcsolódását a nemzetközi tudományos együttműködésbe, egy zágrábi kirándulás zárta be, amelynek elsődleges célja az értékes egyiptomi régészeti anyaggal rendelkező Régészeti Múzeum megtekintése volt.

Wessetzky Vilmos

AZ AMSTERDAMI EPRO KONFERENCIA 1978-BAN

Kevés tudományos szakterület mutathatott fel a közelmúltban olyan hirtelen és nagymértékű fellendülést mint az utóbbi két évtizedben a keleti — szűkebb vonatkozásban az egyiptomi — kultuszok továbbélésének kutatása a római birodalom területén. Egy kiadványsorozat ennek legfőbb bizonyítéka. Az *Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain*, a régészeti szakirodalomban közismert EPRO eddigi több mint félszáz kötetében feltárt kutatási anyag eredményeként vált nyilvánvalóvá, hogy egy-egy előzetes jelentős összefoglaló értékelésen, egy-egy korábbi értékes leletpublikáción felül a minden részletre kiterjedő, céltudatos kutatás minden várakozást felülmúló gazdag anyagot hozott felszínre a római birodalom keleti, elsősorban egyiptomi kultuszainak méltatásában, és igazolta a tárgykör jelentőségét, fontosságát. Elegendő, ha a kultuszok Egyiptomon kívüli — hazánk területét is érintő — emlékananyagára hivatkozunk. Jelentős területekre kiterjedő publikációkat találunk az eddigi EPRO kiadványokban. Bár még nem zárult le a részletesen feldolgozandó területek köre, mégis hiányát éreztük egy összefoglaló, egyben előremutató értékelésnek a mozaikszerűen szétágazó részletmunkák áttekinthetősége érdekében. Egy tudományos találkozó nyújtott erre lehetőséget.

Az EPRO sorozat kezdeményezőjét és szerkesztőjét, M. J. Vermaseren amsterdami professzort 60. születésnapján köszöntötte az EPRO eddigi munkálataiban résztvevő, mintegy félszáz kutató, akik ilyen nagy számban először találkoztak e tárgykörben tartott konferencia keretében. A római birodalom területén ma helyet foglaló országok római kori keleti kultuszaival foglalkozó régészek, orientalisták, vallástörténészek beszámolóiban

résztvevő mintegy félszáz kutató, akik ilyen nagy számban nagyobb teret kaptak az egyiptomi kultuszemlékek értékelése, különösen J. Leclant, G. Griffiths, Curto professorok felszólalásában. A vitában részt vettek a Szovjetunió, Jugoszlávia, Románia, Bulgária és hazánk tudományos képviselői is. A tanácskozás elsődleges célja az egyes kutatási területeken eddig végzett munkálatokról és a további tervekről való beszámoló volt az elég nehéz feladatot jelentő munkaegyeztetések érdekében. (Mint érdekességet említjük meg, hogy a hasonló konferenciáknak túlnyomóan angol nyelvvezete mellett Amsterdamban a tanácskozásokat német, francia és olasz nyelven is folytatták.)

A magyar tudományos kutatás különleges elismerését jelentette, hogy a tanácskozás keretében meghívás alapján egyetlen előadás hangzott el, amelyet Castiglione László tartott a Sarapis-kutatás jelenlegi állásáról, a konferencia tárgyköréből pedig az amsterdami egyetem Wessetzky Vilmost kérte fel előadásra a magyarországi római kori egyiptomi kultuszemlékek, illetve újabb leletek értékelésére.

A szimpozium üdvözölte a J. Leclant által szerkesztett és eddig két kötetben megjelent Isiaca bibliográfiát (1. ArchÉrt 103 (1976) 142.) és továbbra is elősegíteni igyekszik a keleti kultuszok lehetőség szerinti teljes anyagának gyűjtését. Ünneplés keretében közt, a konferencia egyik ülésén mutatták be az EPRO sorozat legújabb kiadását, a Vermaseren professzor tiszteletére szerkesztett, három kötetet kitevő emlékkönyvet, amely az EPRO tudományos munkatársainak értekezéseit tartalmazza.

Wessetzky Vilmos

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT JUBILEUMI ÜNNEPSÉGÉRŐL

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat megalapításának 100 éves évfordulója alkalmával 1978. szeptember 19–21. között jubileumi ünnepséget rendeztünk Budapesten.

A jubileumi emlékülést 19-én délelőtt az Akadémia épületében tartottuk meg, ahol a mintegy 150 hazai és külföldi vendéget az MTA II. Osztálya nevében Mócsy András akadémikus üdvözölte. Ezt követően Entz Géza

elnök méltatta a Társulat 100 éves működését. Az ünnepi ülés keretében került sor a Társulat életében több évtizede tevékenyen résztvevő néhány kutató tiszteletbeli taggá választására. A Társulat elnöksége és választmányja határozata értelmében Fenyő Ivánt, Huszár Lajost, László Gyulát és Zádor Annát választották meg tiszteletbeli taggá. Az ünnepi ülés befejezéséért került sor a Társulat ezévi jutalomérmeinek kiosztására: Patay Pál és Szilágyi János György Rómer érmet, Aggházy Mária Ipolyi érmet, Sós Ágnes Kuzsinszky érmet, F. Tóth Rózsa és Prokopp Mária Pasteiner érmet kaptak.

Az ülést követően a II. Osztály és a Társulat vezetősége fogadást adott az MTA Tudós Klubjában. A fogadáson Mócsy András akadémikus és a Társulat vezetőségén kívül megjelentek Szentágothai János, az MTA elnöke és Köpeczi Béla, az MTA főtítkárhelyettese.

Az ünnepi ülés tudományos programja délután kezdődött. Az ülészak témája: a nemzetközi együttműködés problémái és lehetőségei a régészeti és művészettörténeti kutatásban. Az Akadémián elhangzott előadásokat magyar részről Garas Klára akadémikus és Fülep Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, míg a külföldi vendégek közül D. V. Szarabjanov (Moszkva), J. Bialostocki (Varsó) és G. Kossack (München) tartották. Valamennyi előadás igen szép számú hallgatóságot vonzott.

19-én este a hazai és külföldi vendégek megtekintették a Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítását, valamint a koronázási jelvényeket, majd ezt követően a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója jól sikerült fogadást adott a régészeti kiállítás termeiben.

20-án délelőtt folytattuk a tudományos ülészakot, majd délután a hazai és külföldi vendégek részére a Magyar Nemzeti Galériában és a Budapesti Történeti Múzeumban tárlatvezetést tartottak a két múzeum dolgozói.

21-én az eseménysorozat utolsó programja egy egész napos dunakanyari autóbúszkirándulás volt. Ezen a külföldi vendégeken kívül mintegy 30 hazai kutató vett részt. A kirándulás keretében előbb az Aquincumi Múzeumot és rommezőt, majd Szentendrén a Ferenczy és Barcsay múzeumot tekintettük meg. Ezt követően Visegrádon a Mátyás palota, a Salamon torony és a Sibirik-dombi új régészeti feltárások szerepeltek a programban. Délután folyamán Esztergomban a Keresztény Múzeum és a Kincstár megtekintésével zárult a kirándulás.

A jubileumi ünnepségekre a II. Osztály előzetes engedélye alapján a külföldi társszervezetek vezetőit, illetve neves szakkutatókat is meghívtunk. Az ünnepségeken a tervezettnél kevesebben vettek részt, a meghívottak közül többen más irányú elfoglaltságuk, illetve betegség miatt részvételüket utólag lemondták. A Szovjetunióból D. V. Szarabjanov és V. F. Genig, Lengyelországból J. Bialostocki, Ausztriából W. Angeli, és az NSZK-ból G. Kossack professzorok vettek részt az ünnepségeken.

A jubileum alkalmával elkészült a Társulat 100 éves története, mely az Osztály Közleményekben jelent meg s ugyancsak megemlékeztek az évfordulóról a központi tudományos folyóiratok is.

A jubileumi ünnepségek szervezése és lebonyolítása minden zökkenő nélkül, az előzetes program szerint rendkívül szervezetten zajlott le, s az egyes rendezvényeket minden esetben szép számú látogató, illetve hallgató kereste fel. Köszönetet mondunk az MTA II. Osztályának s mindazoknak az intézményeknek, tagtársaknak, akiknek segítségével a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat alapításának 100 éves évfordulóját méltó keretek között, eseményekben és élményekben gazdagon ünnepelhettük meg.

Soproni Sándor

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXIX. Bóna I., Dienes I., Kovács T., Kubinyi A., Mócsy A., Patek E. közreműködésével szerkesztette Castiglione L. Budapest 1977. Akadémiai Kiadó. 480 lap, számos tábla, szövegközi kép, rajz, térkép és táblázat.

A 458 „hasznos” oldalon megjelent kötet terjedelme 10%-kal csökkent az előzőekhez képest (26: 510, 27: 536!, 28: 505). A címszavak száma viszont nőtt, most 103. Azonban ez csak viszonylagos. Számuknak és oldalterjedelmüknek a megoszlása ugyanis a következő: 8 tanulmány (227), 5 közlemény (95), 2 chronica (32), 88 recenzió (104). Az összesen 15 lényegi címszó — szembeállítva a 88 könyvismertetéssel — hosszú évek óta a legalacsonyabb. Ezt a következő kis kimutatás jól bizonyítja:

kötet	tanulmány	közlemény	chronica	discussió	recenzió	összesen
23	14	4	6	—	51	75
24	10	4	3	—	62	79
25	15	3	4	—	70	92
26	9	5	3	3	49	69
27	15	2	2	2	58	78
28	14	2	—	3	59	78
29	8	5	2	—	88	103

Az eddigi legalacsonyabb tanulmányszám (26: 9) terjedelme 243 oldal volt. Így a mostani nyolc 227 oldalnyi terjedelme mégcsak azt sem jelenti, hogy a tanulmányok rövidebbek lettek. Hiszen 27 átlagoldallal 28-ra nőttek. Világos tehát, hogy a terjedelem csökkenését nem a tanulmányok méretének, hanem számának csökkenése kísérte. Alighanem ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy a szerkesztő 1978. március 24-én kelt körlevelében ismét kilátásba helyezte a beadható (és közölhető) cikkek terjedelmének radikális korlátozását. Emlékeztünk szerint pár évvel ezelőtt már volt hasonló rendszabály. Senki nem tartotta be. Sőt, úgy tűnik, hogy a gyakran könyvterjedelmű cikkek szerzői vagy istápolói valamilyen módon rendszeresen rá tudták bírni a szerkesztő bizottságot, hogy munkáikat rövidítés nélkül megjelentesse. Félő, hogy a mostani szabályozás hasonló sorsra jut.

Az egyes szakok megoszlása a következő: őskor 2 tanulmány (71 oldal), ókor 2 tanulmány (77), 4 közlemény (92), 2 chronica (32), népvándorlaskor és honfoglalaskor 2 tanulmány (30), 1 közlemény (3), középkor 1 tanulmány (44), egyéb 1 tanulmány (5). Ilyenformán az őskorral 71, az ókorral (elsősorban a római provinciák régészetiével) 201, a népvándorlaskorral 33, a középkorral 44 oldal foglalkozik. A római régészet aránya a másik három időszakhoz 4 : 3 (201 : 148), nem tartható jónak. Nem tükrözi megfelelően sem régészeti kutatásunk reális megoszlását és helyzetét, sem az egyes időszakok kutatása előtt álló feladatok fontosságát. Majdnem ilyen a könyvismertetések megoszlása is: a 42 ókori művel szemben (6 hazai, 36 külföldi) csak 46 másik áll szemben (őskor 3 + 12, népvándorlaskor 5 + 2!, középkor 1 + 3, egyéb, közöttük magyar történettudomány 10 + 10).

Talán minden eddiginél gazdagabb az illusztrációs anyag. Összesen 152 teljes oldalt foglal el (tehát pontosan a kötet harmada). Ebből őskori 25, ókori 85, népvándorlaskori 5, középkori 35, egyéb 2. Leletek fényképe van 66 táblán, látványok 7 táblán, 38 tábla leletek rajzait, 41 grafikonokat, térképeket, táblázatokat közöl. Jelentős a javulás a lényegi információkat nyújtó tárgy-illusztrációk és a (szerintünk teljesen felesleges) látvány-anyag közlésében a tárgyak javára. Nem hagyhatjuk viszont szó nélkül, hogy továbbra sem javul a fényképek és rajzok helykihasználása, ami a képszerkesztés nagyfokú gyöngeségére utal (sőt, ami még rosszabb, nincs is nyoma gondos képszerkesztésnek). (Például Korek Abb. 4, 16–17, Vágó Abb. 3, 5, 6, 8, Török Fig. 8–9, 10–11, Gerevich Fig. 8–10, 22–24, 31, 50–54, 56–57, Mócsy Abb. 14–15, 18, 25–69, 71–72. Biztos, hogy csak az itt felsorolt illusztrációknál egy — az új rendszabályok szerinti közepes méretű — cikk helye megtakarítható lett volna.)

A két őskori cikk közül Korek J. saját tiszaháti ásátásainak leletanyagát foglalta össze. Abban feltétlenül egyetértünk, hogy a Sonkádton feltárt leletek korábbiak, mint a szamosályi, kisvársányi, zajtai kerámia. Mi azonban ezt a sonkádi kerámiát legkorábbra a Szatmár II időszak végére kelteznénk, elsősorban festett áruja alapján. E festett kerámiában szó sem lehet persze negatív díszítőmintákról (48. oldal). Egyszerűen arról van szó, hogy a lekopott festett sávok alatt megmaradt az eredeti bevonat, a hajdani festett sávok közötti festetlen részekben viszont a bevonat kopott le a kerámia-magig. Így most ismét sávok a felület, de nem negatív mintázatú. Azt sem látjuk világosan, hogy az Abb. 10,2 és 8 töredékeknél a pontdísz valóban festetlen sávokon vannak-e (48. old.) vagy nem (a 49. oldalon ugyanezt „eingesparte Bemalung”-nak nevezi, a helyes német kifejezés „ausgesparte”). Szerző egyébként joggal óvatos, amikor a legjobb párhuzamnak kínálkozó Velke Raškovce-i leletanyagban megfigyelt magas arányszámot (3 : 1 a festett és festetlen kerámia aránya) egy különleges helyzet eredményének tartja (48. old.). A megoldás ennél sokkal egyszerűbb. Vízdal 1973, 112. oldalon a német fordításban valóban ez az arány van, de az eredeti szlovák szövegben (Vízdal 1973, 11) a helyes arányszám szerepel: a festetlen-festett kerámia aránya 70 : 30. Igaz, hogy még ez is elég magas.

A sonkádi leletanyag elég késői keltezését egyébként C¹⁴ adatai is bizonyítják (6430 és 6220). Ezek — ellentétben Korek megállapításával (51. old.) — nem a gyálaréti (6790) és az őszentiváni (6460) adatok közé esnek, hanem — ha csak néhány évvel is — fiatalabbak Őszentivánnál. Kár, hogy a fontos anyagot közlő cikk szövegébe, fordításába és ábraanyagába néhány jelentős hiba csúszott. Így elsősorban az, hogy a szöveg (5–6. old.) és térkép (Abb. 1) lelőhelyszámozása eltér (a 10–19. sz. lelőhelyeknél). A lelőhelyek írásmódja nemegyszer hibás: Cégénydanyád, Szamosályi, Gubér vagy Gubéri, Szamosújlak és Szamosújlak, vagy éppen Tell Azmaki, ahol a kézirat magyar jelzős formája, az Azmaki halom változtatás nélkül került át németbe (47. old.). Néhány helyen pontatlanok a hivatkozások is. Kalicz-Makkay 1974 egy szót sem ír arról, hogy Fényeslitke a szatmári csoport korai fázisába tartozna (4. old.), viszont 1972-ben a csoport késői szakaszába kelteztek. Ennek a munkának viszont nincs 76. oldala (Korek 4. old. 4. j.), mivel a 77.-en kezdődik. Sőregi 1937 nem említi az 1933. évi szamosályi ásást (ettől még lehetett).

Pontatlanok a méhteleti C¹⁴ adatok is, helyesen 4875 és 4675 i.e. és nem 6835–5566 (50. old.). A 61. jegyzetben helyesen Abb. 5,1–9 olvasandó. A német fordításban számos más pontatlanság és nehézkesség mellett nem létező edényforma (halbkugelförmiger Krug ugyanis nincs, 48. old.), nem létező lábtípus (auf fußförmiger Basis stehendes Füßchen, 49. old.) mellett nem létező német szakkifejezés (Sinnesorgane Sexualorgane helyett, 47. old.) egyaránt megtalálható. Mindezekon túl, Korek időrendi összefoglalása – legalábbis számunkra – túlságosan bonyolult volt. Kár, hogy kitart a Milojević-től elsősorban Lichardusra örökített hibás kronológia mellett, amikor úgy véli, hogy a Körös-kultúrára jellemző csipett és barbotin-diszítés a Bükk-hegység vidékén is megtalálható (44. old.). Ez a fel fogás már olyan ósdi, hogy – remélhetőleg – hazánkban már cáfolatra sem szorul.

László Attila, a iasi egyetemen dolgozó kutató, László Ferenc, a nagy hírű magyar régész unokája ezúttal egy igazán internacionális témát választott: a vas (és a vasművesség) legkorábbi megjelenését Románia és Erdély területén. Egyelőre jobbára csak szórványos leletek bizonyíthatják, hogy a vaseszközök már a Hallstatt A korban, a vASFeldolgozás pedig a Hallstatt B-ben megtalálhatók, illetve megkezdődött. A kérdés felvetése hazánkat is érinti, hiszen László szerint a legkorábbi erdélyi vasművesség származása a Nyugat-Balkánra vezethető vissza. Ez a feltevés, és más adatok (így például bizonyos vasbalta-típus megjelenése a HaB2-ben) egybevágna azokkal az újabb feltevésekkel, melyek szerint a 9–7. századokban aligha lehet számolni messze Keletről érkező hódító és itt birodalmat alapító törzsek (kimmerék – preszkíták) tömeges beáramlásával a Kárpát-medencébe. Ha voltak is kisebb népmozgások (mint azt például a Gyoma melletti Rigóhalomban részben feltárt Hallstatt B2 vagy C-kori temetkezés is bizonyíthatja, vö. *Gazdapusztai Gy.*, *ActaArch Hung* 19, 1967, 315–317.), a lényeges mégis a helyi lakosság továbbfejlődése volt. Egy kétségtelen: a vasművesség első felfedezése sem Erdélyben, sem a Nyugat-Balkánon nem történt meg.

A nyolc éve halott B. Vágó Eszter huszonöt éve készült szakdolgozata a pannoniai lelőhelyű felső-itáliai terra sigillata-leletekről nyilvánvalóan alapvető munka lett volna, ha nem negyedszázados késéssel jelenik meg. A szakemberek által azóta is emlegetett és megjelenni várt műnek Gabler D. szakszerű gondozásában való mostani közzététele azonban így is indokolt volt. A munkát természetesen nem a mai, hanem a készítésének idejére jellemző kronológiai és más ismérvek és álláspontok, továbbá munkalehetőségek alapján kell majd a specialistáknak megítélniük. Mint megtudtuk, egyik nagy érdeme szinte teljesnek mondható anyaggyűjtése az akkor hozzáférhető területen. Olyan – fontos – darabok is szerepelnek benne, amelyek azóta elkallódtak egyik-másik múzeumunkból vagy magángyűjteményünkben. Kinyomozta néhány, szinte száz év óta ismeretlen lelőhelyének tartott darab származását is. Kár, hogy a jegyzetekben idézett magyar művek címének német fordítása eltér (és rosszabb) az eredeti német kivonatokat jól fordított címeitől (pl. 6. j.: *ArchÉrt* 40, 1923–26, 295–300. 7. j.: *ArchÉrt* 45, 1931, 48. stb.).

Török L. cikke nyilván egy hosszabb (és több folytatásra tervezett) munka első része. Szerző következetes publikációs tevékenysége sajátos szín régészetünkben. Hiszen egyetlen kezünkön meg tudnánk számolni azokat a műveket, amelyek a közölt leleteken vagy kérdéseken keresztül egyetlen szállal sem kötődnek közvetlenül a hazai földhöz. Amelyek tehát megpróbálnak kitörni régészetünk meglehetősen befeléfordulásából, „inzularitásából”. Az Acta ugyanis a régészet és nem kizárólag a hazai régészet köréből közölnek értekezéseket. Török most egy jelentős magángyűjtemény (E. Berman) tíz darabját publikálja (két múmiamaszkot, három sírsztélét, egy sírkövet, két relieftöröredéket és két fríztöröredéket). Ezek szerinte fontos darabok a pre-kopt és korai kopt, tágabban véve a késő antik művészet keltezésében.

Castiglione L. a hannoveri Kestner Múzeum egy eddig még közöletlen darabját, egy, a római császárkor első felében Egyiptomban készült terrakottát ismerteti. Ez az

alexandriai Paneion istenszobrának, sőt magának a barlangszentélynek a másolata, háttérben viszont a nagy alexandriai világítótorony kópiájával. A jelentős darab Acta-beli közlésére is érvényesek a fentebb elmondottak kutatásunk nemzetközi kérdésekbe való bekapcsolódásáról.

Mócsy A. és nyolc szerzőtársa az 1975. évi zalalövői ásatások eredményeit, mégpedig az F hely leleteit és jelenségeit közli. A hetven oldal terjedelmű munka jelentős része a kerámiával foglalkozik. Nem egészen világos a bevezetés azon mondata, miszerint a feltárási hely egy részén – ahol egyébként építkezések voltak kilátásban – csak 10 (!) cm mélységig nyílt lehetőség „ásatásra”. Tervezett építkezések éppenséggel ásatást és nem csak a felszíni jelenségekre kiterjedő megfigyelést tettek volna szükségessé. Be kell vallanunk, hogy a 25–69. képeken közölt kerámiagrafikonokat mi továbbra sem értjük (igaz, nem is nekünk készülnek). Rádásul most kissé módosították is a metódust (ezúttal egyébként kimaradt e részből a szerzők neve is). Reméljük, a bejelentett terjedelemsökkenetésnek éppen ezek a következetesen közölt szép kivitelű grafikonok esnek majd áldozatul. Nem szükséges persze véka alá rejteni azt a több felől hallható nézetet, hogy ezeknek a fontos mondanivalót tartalmazó grafikonoknak nem az Acta száznéhány-grammos műnyomó papírján, hanem a RégFüz vagy DissArch füzetekhez hasonló technikájú kiadványban van a megfelelő helyük. Ez egyébként saját véleményünk is.

Lőrincz B. egy 1911-ben Dunapenténél talált sírkő feliratának elemzése alapján az intercisi ala-táborban 92 és 105 között állomásoztatott csapattestekkel foglalkozik. Egy másik kis cikkében dáciai katonai diplomák keltezését, illetve olvasatait módosítja.

Kétségtelen, hogy a kötet provinciális-római kérdésekkel foglalkozó cikkei között a legfontosabb Mócsy A. immár harmadik beszámolója a hazai, ausztriai, jugoszláviai és egyéb Pannonia-kutatókról 1973–1976 között. (Az előző kettőt lásd *Acta ArchHung* 21, 1969, 340–375, és 25, 1973, 375–403.) A korábbiakkal azonos szempontokat követő, nyilván minden lényeges kérdésre és megjelent munkára kiterő összefoglalást illetően mi nyilván sem hozzáadni, sem elvenni semmit sem tudunk. Az mindenesetre látható, hogy elsősorban a publikációk mennyiségét és minden bizonnyal minőségét illetően kutatásunknak nincs szégyenkezni valója a szomszéd országokkal szemben. Nyilvánvalóan ezt a tényt is – és ezen kívül Fitz Jenő gorsiumi ásatásainak és irodalmi munkásságának jelentőségét honorálta a XI. Nemzetközi Limes-kongresszus, amikor üléseit 1976-ban Székesfehérvárott tartotta. A lebonyolításról Fitz J. számol be.

Más alkalommal utaltunk már arra, hogy meglepően kevés külföldi szerző választja cikke fórumának az Actát. Erre igen jó bizonyíték most *Khalikov* és *Sharifullin* szovjet kutatók 4 oldalnyi igen szerény kis beszámolója, a Tatár Autonóm Köztársaság területén, Biliarban feltárt, mongolok előtti, a volgai bolgárok által emelt téglalapítványokról. A számos szovjet munkában részletesen megírt kérdésről felesleges volt ezt a lényegében semmitmondó összefoglalást közölni.

A kötet két, a honfoglalás korral, illetve az Árpád-korral foglalkozó cikke alapvető kérdést, illetve leletípust tárgyal. Fodor I. honfoglalás és kora Árpád-kori cserépjártéjaink származási kérdéseit vizsgálja, sajnos, nem a már előkerült teljes leletanyag elemzése alapján (343. oldal). Cikke néhány jegyzettel kibővített fordítása az *ArchÉrt*-ben megjelent tanulmányának (102, 1975, 250–265). Nem kétséges, hogy a cserépjártéjok problémaköre telis-tele van tisztázandó időrendi és etnikai kérdésekkel. Fodor ezeknek olyan széles perspektíváját tárja az olvasó elé, hogy csak néhányat tudunk érinteni. Talán fő érdeme, hogy sikeresen megcáfolja azt a főleg elfogult román kutatók által képviselt álláspontot, miszerint az üstök a besenyőkkel hozandók kapcsolatba. Egybevág ez a nézet azzal, hogy újabban a történeti Erdély területén „véletlenül” felbukkanó és mégiscsak feltárt honfoglaláskori temetkezések etnikumát is egyértelműen besenyőnek határozzák meg. Fodor cáfolhatatlanul bebizonyítja, hogy a cserépjártéjok meghatározott típusai a (honfoglaló) magya-

rok edényművességének a jellegzetes termékei, és az Árpád-kori Magyarország területén élt más etnikumok tőlük vették át hasonló edények készítését. Az üstök eredetét illetően rámutat, hogy ezt az edényfajtát a szaltovói műveltség hívta életre, és első készítői a bolgár-törökök voltak. A Kárpát-medencébe még be nem költözött magyarság az üstök készítését nem egyszerűen Kelet-Európában tanulta meg és kezdte el, hanem egy meghatározott területen, meghatározott időben és meghatározott kultúrával, a szaltovóiával érintkezve. A fontos tanulmány szakkérdéseinek megvitatására mi természetesen nem vállalkozhatunk. Ennek ellenére megjegyezzük, hogy nem érezzük kielégítőnek a korongolt és korongolatlan üsttípusok származásának, időrendjének és a készítőik etnikumának szinte teljes egybeesését. A főleg a doboz-hajdúútási ásatás eredményeire és leleteire alapozott ilyen következtetések indokolhatatlanok. Az ásatás leletanyaga ugyanis lényegében közöletlen. Illetve az előzetes jelentés alapján sem az egyes objektumok, sem a régi folyómederrel elválasztott *ket külön telep* sajátos lelettípusai nem választhatók szét megbízhatóan. Maga Fodor olyan üstökre hivatkozik Dobozról, amelyek keletzése a X. század lenne (260. oldal 119. j.). Az idézett helyen viszont (ArchÉrt 102, 1975, 216, 221) Kovalovszki semmiféle keletzést nem ad. Másutt viszont említ egy adatot, miszerint a cseréputók kézzel készült változata a IX–XI. századokra keltezhető (222. oldal). Ebből önkényes lenne éppen a X. századot választani. Ezeketől a fenntartásoktól függetlenül megállapítható, hogy Fodor cikke az üst-kérdés kutatását a jelentőségének megfelelő rangra emeli. Várható, hogy a most meginduló tervszerű kutatás jelentős eredményekkel fog járni. Az egyetlen elszomorító dolog cikkének 2. ábrája. A főleg a szaltovói kultúra leletanyagából felsorakoztatott „párhuzamok” bizony számtalan kis töredékekből állnak, amelyek között — a rossz rajzokból ítélve — olyan darabok is vannak, amelyeknek nyilván semmi köze az üstök e speciális típusaihoz (Abb. 2, 2, 5, 17).

Szőke B. M. rövid és frappáns cikke bebizonyítja, hogy K. Ludikovský és R. Snášil csehszlovák kutatók egy, a közelmúltban megjelent monográfiában bár rekonstruálták a bordázott díszű S végű karikaékszer készítői technikáját, de nagyon rosszul. Szerző most megismertette a karikaékszer helyes menetével: a bordázatot az S végén ugyanis nem úgy állították elő, hogy csak az egyik oldalt vagdoszták be párhuzamos árkokkal. Hanem úgy, hogy az előlő oldalon a szélesre kalapált véget csak középtáig bordázták, majd megfordították a darabot, és a hátoldalon folytatták a bordázást. Így, amikor S végbe tekinték a lemezt, kívül mindenütt bordázott volt a kis ékszer vége. Szerző éles szemű megfigyelését kiváló fényképek illusztrálják. Cikkének első számú tanulságát mi mégsem egy technikai részlet felderítésében látjuk. Hanem arra gondolunk, hogy a hajkarikáknak, különösen az S végű karikáknak erre és más típusaira cseh és szlovák, jugoszláv, magyar és nyilván más kutatók is időrendi és etnikai elméletek egész sorát építették már fel. Mint most látható, úgy, hogy igazában meg sem nézték, hogyan is néznek ki az elméletek alapjául szolgáló tárgyak. A magunk részéről ezek után hajlanánk arra, hogy a hajkarikák ilyen és rokon típusaival kapcsolatos egyetlen kronológiai és más megállapítást se fogadjunk el.

A pilisi apátság mint kulturális központ — Gerevich L. tanulmányának már a címe is a szerző elgondolását van hivatva kifejezni. Ez talán a következőképpen foglalható össze: a Kárpát-medence, a hajdani magyar királyság központi, mondhatnánk kormányzati területein megmaradt Árpád-kori kulturális emlékek száma és épségi foka fordított arányban van a központok hajdani politikai és gazdasági, illetve kulturális fontosságával. Magyarán: a központi területeken szinte tökéletesen elpusztult minden: épületek, műalkotások, kódexek, ötvösművek, egyebek. A peremterületeken nagyobb számban és épebben fennmaradt emlékek, elsősorban építészeti alkotások tehát azt a téves képzetet is sugallhatnák, hogy a korszakos jelentőségű, az egész magyar állam fejlődését tükröző vagy éppen meghatározó alkotások a művészet és a kultúra csaknem minden ágában az Árpád-kor századaiban ott, a peremeken jöttek létre. Jóllehet nem tudunk arról, hogy ezt a

szembeállítás bárki is ilyen konkrétan megtette volna, mégis nyilván egyetértünk a szerzővel, ha most az ellenkezőjét hangsúlyozza. Kár, hogy a nyilván nagyobb tanulmányból kiemelt és itt közölt első részben a pilisi apátságról mint kulturális centrumról egyelőre nem sokat olvashatunk, ha csak nem értjük annak a cisztercita-apátság III. Béla-kori építkezéseinek egy-két kérdését. Mi a kulturális centrum kifejezés alatt kódexírást és másolást, festészetet, szobrászatot, ötvösséget, iskolaügyet és zenét is értünk. Reméljük, a bevezetőnek tekinthető tanulmány folytatásai választ adnak ezekre, a középkori magyar állam történetének megírásához fontos kérdésekre is. Így különösen a cisztercita építkezések előtti bencés monostor és templom problémáira. A laikus olvasónak (mi természetesen magunkat is ezek közé számítjuk) feltűnhet, hogy a Villard de Honnecourt Albumában megőrzött padlótegla-minták éppúgy hasonlítanak az esztergomi, mint a pilis-szentkereszti mintákra. Egyébként méltatlan a pilisi leletek szépségéhez és a cikk színvonalához néhány illusztráció csapnivaló kivitele (Fig. 24, 31, 38, 50–53. etc.: a betűtípusok különböző mérete és különbözősége, ferde feliratok, levágott keret, bennhagyott papír-élek, elferdült felragasztott képek stb.). Az angol szövegben néhány csúnya sajtóhiba és értelmetlenség is bennmaradt. Szerintünk hibás már maga a cím is; Reims helyett Reimes is van (!); van egy szerintünk felesleges francia mondatrész, és egy — legalábbis számunkra — érthetetlen mondatrész (179. oldal, 170. oldal alulról 7–8. sorok és 168. oldal utolsó előtti bekezdése). Végül el sem tudjuk képzelni, milyen okok miatt tér el a cikk jegyzetelési rendszere az Acta hagyományos, sőt mondhatnánk kötelező jegyzetrendjétől.

A termolumineszcencia mérése alapján végzett kerámiakeltezésről szóló rövid cikk (*Benkő L.* tollából) világosan mutatja, mennyire el vagyunk maradva a modern természettudományos vizsgálatok területén. (Vö. egy nem is legmodernebb összefoglalást: M. J. Aitken, *Physics and archaeology*. Oxford 1974, 85–134.)

Ezúttal már nem kifogásolhatjuk a sérült borítókliisé és a tartalomjegyzék ügyét, mert a 30. kötet első füzetében mindkettő megoldódott. A kliisé kicserélésére hét, a tartalomjegyzék megfelelő helyének megtalálásához 27 (huszonhét) évi kísérletezésre volt szüksége a kiadónak. A korszerű tartalomjegyzékekben nyilván nem fordul majd elő, hogy egy recenzió címe kimarad (nem tennénk itt szót, ha nem éppen az ArchÉrt ismertetése lenne: 298. oldal; ArchÉrt 103, 1976). Lőrincz B. egyik cikkének oldalszáma nem 287, hanem 281. Ezek természetesen a legkisebb mértékben sem csökkentik a gazdag tartalmú kötet értékeit.

Makkay János

Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. (Székesfehérvár, 30.8.–6.9.1976) Szerk. Fitz, J. Budapest 1977. Akadémiai Kiadó. 766 + XIV lap, 184 kép.

A hosszú múltra visszatekintő pannoniai limes-kutatás nemzetközi elismerését jelezte az a tény, hogy a XI. Nemzetközi Limes-kongresszus rendezési jogát Magyarország kapta meg. A Székesfehérvárról 1976. aug. 30 és szept. 6 között megtartott kongresszus előadásai az Akadémiai Kiadó gondozásában szokatlanul rövid idő alatt, alig egy évvel a kongresszus után már nyomtatásban is megjelenhettek. A kötet 15 ország kutatóinak 57 előadását tartalmazza. Már maga ez a szám is utal arra, hogy a kongresszus témája mily széles körű, mennyire nemzetközi volt.

Az előadások mintegy fele a Duna-menti limes kutatásának újabb eredményeiről számol be, s különösen szépségű az al-dunai és a dáciai limes erődjeivel, történetével foglalkozó beszámolók. A birodalom többi vidékét, Britannia kivételével általában csak egy-egy előadás képviselte.

A minket közelebből érdeklő Pannonia emlékeivel, történetével, illetve a szomszédos barbarikummal 9 előadó foglalkozott, azonban rendkívül sajnálatos módon hazai kutató nevével ezek között nem találkozunk. Feltehetően

rosszul értelmezett álszerénység okozhatta ezt a tényt, amit azért is sajnálattal kell tudomásul vennünk, mivel az utóbbi évtizedek, de a közelmúlt kutatási eredményei miatt sincsünk a szégyenkezésre. Sajnálatos már csak azért is, mivel a távoli országokban rendezett limes-kongresszusokon — így pl. legközelebb Skóciában, majd Algériában — igen szerény számú magyar kutató vehet majd csak részt és számolhat be az újabb eredményekről.

Mivel a kötet tematikája a limes hosszú vonalára és szerteágazó problematikájára való tekintettel rendkívül változatos, ismertetésünkben a hazai kutatást elsősorban érdeklő, Pannoniával foglalkozó cikkeket vesszük csak vizsgálat alá.

A pannoni katonaság történetével két tanulmány is foglalkozik. I. W. Eadie a Sirmium környéki jugoszláv limesszakasz korai hadrendjét tekinti át az eddig ismert leletanyag részbeni revíziójával. Lényegében a korábbi kutatási eredményeket erősíti meg, a téma árnyaltabb, hitelesebb feldolgozásához a remélhetően intenzívebbé váló jugoszláv limes-kutatásnak kell majd megfelelő anyagot biztosítania. M. P. Speidel a pannoni csapatok Antoninus Pius mór hadjáratában való részvételével kapcsolatban a katonai diplomák és a további emléktárgyak alapján kimutatja, hogy a pannoni légioók vexillatioihoz hasonlóan a segédszolgálatok is lényegében csak vexillatiokat küldtek a hadjáratba.

A pannoni limes két fontos légio táborában, Vindobonában és Carnuntumban folyó kutatások ismertetése négy osztrák kutató tollából az ismét fellendülőben levő osztrák limes-kutatásra hívja fel a figyelmet. O. Harl a Bécs belvárosában folyó földalatti vasútépítkezések során előkerült építészeti maradványokkal, valamint a légio tábor védműveinek későbbi felhasználásával foglalkozik. Ez utóbbiakról kimutatja, hogy azokat nagyrészt a középkori Bécs védelmére is az 1200 körüli évekig felhasználták, s csak a város terjeszkedése következtében került sor elbontásukra. Megállapításaira érdemes felfigyelniök Aquincum kutatóinak is.

Az egyre erőteljesebb Carnuntum-kutatás keretében M. Kandler a tábor közvetlen környékét, a légio territoriumát vizsgálva rámutat a római kori úthálózat és centuriatio még ma is fellelhető nyomaira. A szerző megállapításával szemben (146. o.) a tábor porta decumana-jából kivezető út légifutókon (pl. Vorbeck-Beckel 59. o.) rendkívül markánsan jelentkezik. A Pfaffenbergen folyó nagyszabású ásások eredményeit foglalja össze W. Jobst. Az eddig feltárt objektumok alapján egy állami kultusz hely képe bontakozik ki a hegytetőn, melynek központjában a kapitoliumi triász és a császárkultusz tisztelete állt. Az IOMK oltárkövekkel kapcsolatban felveti a K(apitolinus) feloldás helyett a K(arnuntinus) olvasás lehetőségét is. Az oltárokon szereplő jún. 11-i dátumot egy gorsiumi 172. jún. 11-re keltezett felirat alapján kapcsolatba hozza Marcus Aurelius hadjáratából ismert villám- és esőcsodával. A carnuntumi tábor késői lakosságának kérdését vizsgálva M. Grünwald az újabban előkerült besimított díszű kerámia megjelenését a foederati betelepülésével hozza kapcsolatba. Kétségesnek látszik azonban az a megállapítása, hogy a táborban foederati csapatot tételez fel. Valószínűbbnek látszik, hogy a betelepült foederaták egy kisebb részével a limes-táborok megfigyelt között megszálló csapatainak létszámát töltötték csak fel, s ezek a kisebb csoportok hozták magukkal, illetve terjesztették el az új ízlésű kerámia használatát lényegében az egész pannoni limesen.

Talán valamennyi pannoni témájú beszámoló közül T. Kolnik rövid ismertetése a Nagyszombat (Trnava) közelében, már a barbarikum területén fekvő Cifer-Pác-i későrómai katonai őrállomás feltárásáról érdemi meg a legtöbb figyelmet. A rendkívül precízen végzett ásítás igen értékes történeti következtetések levonására nyújt lehetőséget, melyet a szerző ki is használt. Ahogy a hasonló jellegű hatvan-gombospusztai őrállomás és az alföldi sáncrendszer az egész IV. századi szarmata-római relációt más megvilágításba helyezte, ugyanúgy a páci őrállomás és a még tisztázandó Garam és Ipoly menti sáncrendszer feltehetően hasonló helyzetet teremt majd a IV. századi quad-római kapcsolatok vizsgálatában is.

Két kisebb tanulmány a bronzemlékekkel foglalkozik. J. Bouzek néhány morvaországi reprezentatív bronzlelet pontosabb keltezése kapcsán rámutat a Maroboduus korszak római importjának jelentőségére, míg H. Klumbach a brigetioi Dolichenumban előkerült díszített bronzlemeztöredékeket az analógiák alapján díszes pajzsdudor töredékének határozza meg.

Természetesen a kötet számos értékes és jelentős beszámoltót tartalmaz még, melyeknek ismertetése, méltatása jelen keretek között nem lehetséges. A dolgozatok hosszú sora a maguk sajátos területén bizonyára meghatározó jelentőségű lesz a további kutatások számára.

A kötetet a limes-kongresszus részletes programján kívül általános tárgymutató egészíti ki. Az előszó a mű mielőbbi gyors megjelentetésével magyarázza azt a szokatlan eljárást, hogy a szerzők által benyújtott kéziratok „facsimile” kiadásban jelentek meg. Úgy véljük, hogy nem ment volna a gyorsaság rovására, ha a benyújtott kéziratokat legalább egyazon, korszerű írógépen legépelve esztétikailag elfogadhatóvá tette volna a kiadó. Ilyen reprezentatív jellegű kiadványnál erre figyelemmel kell lenni. A kötet ennek ellenére hosszú időre értékes és nélkülözhetetlen kézikönyve lesz a hazai és a nemzetközi limes-kutatásnak. Éppen ezért sajnálattal kell tudomásul vennünk, hogy a magas megállapított ára miatt a hazai kutatók számára szinte beszerezhetetlen a kötet.

Soproni Sándor

Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 6. 1976. Budapest 1977. 191 oldal, 72 tábla, 1 térkép.

A korábbi évek tapasztalatai szerint az Intézet kiadványa zömmel ismét másodközlésekre szorítkozik, ámbar ez évben néhány érdekes és fontos kis tanulmányt is közöl, melyek másutt, ebben a formában még nem jelentek meg. Elgondolkodtató, hogy a rendelkezésre álló 193 oldalból ezekre a fél terjedelem sem jutott, a többi részt másutt is olvasható írások töltik meg.

A kötet talán legizgalmasabb kis közleménye Kalicz N. és Makkay J. előzetes jelentése a Méhtelek-Nádas lelőhelyen napvilágra került leletekről. A szerzők is óvatossá, s nekünk is óvatossá kell lennünk ilyen fontos, új jelenségek megítélésénél, mégis az a benyomásunk, mintha a szerzőket korábbi véleményük túlságosan befolyásolná a váratlan új leletek értékelésénél. Ez érződik az idézett irodalom áttekintésénél is. Úgy véljük, a Méhtelegen előkerült leletek nem tarthatók egyértelműen a Körös-csoport sajátjának, így kissé erőltetettnek tűnik az obszidián kereskedelemre való hivatkozás is. A teljes leletegyüttes részletes közlése bizonyára jobban alátámasztja a szerzők érvelését.

Torma I. eddig minden kötetben fontos, új, kis leletegyütteseket ismertetett, melyek alkalmasak szélesebb körű összefüggések megvilágítására is. Az itt bemutatott esztergomi bronzkori leletek, az inkrusztált kerámia Esztergom környéki késői faciesét határozzák meg.

Patek E. soproni ásásainak beszámolójára már rég vártunk. Ennyire teljes, és mégis mértéktartó előzetes jelentés ilyen nagy volumenű feltárásról, mely méltán került a témával foglalkozók érdeklődésének reflektorfényébe, ritkán olvasható szakfolyóiratainkban.

Salamon Á. tanulmánya, melyben az intercisai íjme-revítő esztergomi, illetve az azokat előállító műhely kérdését tárgyalja már megjelent az ArchÉrt hasábjain.

Barkóczy L. tanulmánya évek óta tartó munka egy fejezete, sajátos római üvegedénytípusok műhelyeit kutatja.

Szimonova E. több előzetes közlés után ismét rövid összefoglalást ad a toponári avar temetőről. Érdekes lenne végre bizonyítékokat látni, hiszen a szöveg szerint 8–9. századi temetőről van szó. Tekintettel arra, hogy biztosan 9. századra datálható avar temetőrészről eddig nincs tudomásunk, reméljük, hogy a toponári leletek megoldásához ebben a sokat vitatott kérdésben.

Erdélyi I. és Kovács L. tanulmányai különböző konferenciákon elhangzott előadások, melyek valóban közlésre érdemesek, ha másutt nem jelennek meg.

A 11. századi köznépi temetők sorát gyarapítja a Pusztaszentlászlón feltárt 108 sír ismertetése Szőke B. és Vándor L. tollából. Sokat beszélünk köznépi temetőinkről, de igen kevés feltárására vállalkozunk, s még kevesebbet közlünk. Ezért hasznosnak tartjuk a kis tanulmányt, bárcsak minden esetben gyorsan megismerhetnénk az igen szegényes mellékletű temetők összefoglaló értékelését.

A Győr-Káptalandombon végzett kisebb ásatás előzetes jelentése nagyon fontos információkat tartalmaz elsődlegesen a győri ispánsági központ kialakulásával, ill. építéstörténetével kapcsolatban.

Két kis beszámoló foglalkozik a hosszú évek óta várt, s végre megindult szovjet–magyar, magyar–szovjet közös ásatások első eredményeivel. Igazán érdekelné a magyar régész közvéleményt, ha az Intézet folyóiratában olvashatnánk ennek a munkának az előkészítéséről, tudományos céljairól, középtávú terveiről. Biztosak vagyunk abban, hogy Bajót és Csolnok nemesak úgy ad hoc került kiválasztásra, hanem valamilyen kutatási terv részeként, valamilyen részletkérdés megoldására tett kísérletként. Javasoljuk a szerkesztőknek, a jövőben részletesebben tájékoztassák az olvasót az Intézet tudományos terveiről, hiszen tudomásunk szerint e tervek egyeztetése az ország többi régészettel foglalkozó intézetével nem történt meg.

A kötet kiemelkedően legszebb írása B. Kutián I. tanulmánynak illő megemlékezése, mellyel Párducz Mihály munkásságát, életútját méltatja. Úgy érezzük, hogy nemesak az Intézet munkatársai, nemesak a saját, hanem Párducz Mihály emléke előtt tisztelgő minden magyar régész nevében szól, amikor a kitűnő kutató emberi tulajdonságait példaként állítja a mai és az eljövendő kutatók elé.

A kötet több mint ötven oldalát másutt is olvasható néhány soros ásatási jelentések, bibliográfia, név- és helymutató töltik ki.

A rajzos táblák grafikai és nyomdatechnikai megoldása a korábbi évek gyakorlatához híven igen szép, a fényképek azonban kevésbé sikerültek, több esetben zavaróan rosszak.

Trogmayer Ottó

Kovács T. A bronzkor Magyarországon. Hereditas, Budapest 1977. Corvina. 99. lap.

A régészetet népszerűsítő, vagyis földünk népeinek korai történetét közérthetően meglevenítő „szakirodalom” páratlan érdeklődésnek örvend ma a világon. Magyarországon sem az érdeklődéssel, mint inkább e műfaj meghonosodásával, komolyságának szakmai elfogadtatásával és sajátos stílusának kialakításával voltak s még talán vannak is problémáink. A régészeti korok történetéről, életmódról, gazdasági és társadalmi struktúrák változásairól, szokásokról, hitvilágról, egyáltalán csak tárgyi emlékekben fennmaradt emberi kultúrákról, vagyis népekről és a modern fogalom szerinti történelemről írni érdeklődő és művelt közönségnek, különleges kiadói és szakírói felelősséget igényel.

A Corvina Kiadó Hereditas-sorozata, ennek a felelősségnek sajnos talán egyedüli pozitív példája és eredménye, ma még Magyarországon. Hogy csak a „nehéz” korszakok kötetét említsem, az „Agyagistenek” vagy „A kelták nyomában Magyarországon”, furesa kettős karriert mondhat magának. Mint népszerű szakmai könyvek, mindkettő megtalálta általános olvasótáborát – ez különben az egész sorozatra is érvényes –, de mint jól szerkesztett korszak-összefoglalók, idegen nyelvű változataik révén, a külföldi szakma számára monográfikus összefoglalókként is elfogadást nyertek. Ez a kettősség persze nem mondható e műfajra jellemzőnek, inkább hazai specialitás és a magyar kiadású régészeti összefoglalások, a klasszikus angol-iskolász történeti monográfiák hiányára hívja fel a figyelmet, a nemzetközi szakmai könyvpiacra.

Kovács Tibor kötete a magyarországi bronzkor tizenegy évszázadáról ad összefoglaló képet, a sorozat jellegzetesnek mondható, s már idézett műfaji sajátosságai szerint. A kőkor és a keltakor megjelenése óta egyre inkább lehet beszélni Hereditas-stílusról is, s e tekintetben „A bronzkor Magyarországon”, függetlenül a szerző egyéni íráskészségétől, különösen tanulságos olvasmány szakmai kívülinek és szakembernek egyaránt. Határozottan érezhető a korrekt régészeti eredmények, sőt a nomenklatúra tekintetében is, hogy e kötet szerzője sem akart a népszerűsítő műfaj veszélyes, elbeszélő ingoványaiban elcsúszva olesó bronzkori mesekönyvet készíteni, de elődei példáján okulva, jobban feloldódottak szakmai görcei is. Olvasva a könyvet, fejezetről fejezetre jobban érzi az ember, hogy a szakaszok címei itt, nem egy segítőkész szerkesztő hangzatos ajánlásai, a sokszor hagyományosan száraz és nagyon is tárgyyszerű régészeti szövegek élén, hanem egy végiggondolt logikus folyamat állomásai, eleven olvasmányos tartalommal, a szakirodalmi stílusnál sokkal bátrabb és érthetőbb fogalomhasználattal.

A szerkezet logikája külön is említést érdemel. A klasszikus homéroszi kor időrendi kapaszkodójától, a tárgyalt időszak magyarországi „íratlan forrásain” át, egyenes út vezet a legfontosabb történeti események összefoglalásáig. Itt záródik a kötet első része, keretül szolgálva a részletek kibontásához és megértéséhez, már megszabodítva az olvasót a „kultúrák” és „csoportok” névrengetegétől és a csak régészeti értelemben értelmes összehasonlító tárgyelemzéstől.

A kötet második része hat egységbe rendezve a bronzkor népeinek életét eleveníti meg. A települési kép, a gazdaság, az ipar és kereskedelem, a korszakra jellemző bronzművesség kiemelése, kikerekednek a tárgyalt időszak társadalmi mozgásai, sőt a hitvilág is ugyanúgy, mint maga az ember, viseletével és személyes megjelenésével egyaránt. A hosszú időszak történeti képe, az egyes népek, illetve „kultúrák” időbeli és földrajzi eltérései, ebben a részben már csak mint ismert adatok, segédeszközként szerepelnek. Ez a módszer, illetve rendezési elv a legszembetűnőbb erény Kovács Tibor könyvében. Ez emeli ki ezt az írásművet minőségében és műfaji szempontból egyaránt, a szakmai monográfiáktól nehezebben elszakadó társai közül. Az a szerkesztői elv, amely a Hereditas-kötetknél általánosan megköveteli az irodalmi tájékoztatást és a forrásértékű, bizonyító erejű illusztráció pontos, múzeumi rend szerinti adatolását, e kötetnél különösen értéknövelő, sőt az oldottabb tartalom szakmai súlyát még inkább erősíti.

Mivel „A bronzkor Magyarországon” című kötet várhatóan ugyanolyan szakmai és közönségsikerre számíthat, mint elődei, úgy gondolom tanulságos lehet néhány részletesebb észrevétel is a fejezetek sorrendjében.

A kötet első fejezetében a szerző hatalmas földrajzi keretek között felvázolja az európai, illetve eurázsiai bronzkor kialakulásának nagy történelmi mozgásait. A Kárpát-medence lokális történetének „térbe” helyezése azonban sajnos nincs szinkronban azzal a szerény kis térképpel, amelyen éppen a nagy összefüggések irányai hiányoznak. Ez a térkép sokkal inkább a „Népvándorlások, háborúk és a béke évszázadai” című rész élére kívánczik, ahol az egyes korszakok etnikai térképei csak a kialakult statikus állapotot képesek ábrázolni, a közvetlen indítékul szolgáló népmozgásokat nem.

A bronzkor három periódusának régészeti-történeti összefoglalása természetesen itt is, mint minden szakmai munkában, a kutatás pillanatnyi állását tükrözi, sőt ilyen könyv esetében még indokoltan is, a megoldatlan vagy vitás helyzeteket épp a jobb megértés miatt inkább nem említi a szerző. Az egyes kultúráknak vagy csoportoknak nagyon helyesen nem tulajdonít különösebb jelentőséget ez a fejezet. Inkább a kialakulás eltérő irányából adódó alaphelyzet további változásait kíséri végig, egészen a késő bronzkori időszakig, a belső gazdasági és társadalmi fejlődésre helyezve a hangsúlyt. E tekintetben két alapvető probléma jobb kiemelését, hangsúlyosabb fogalmazását hiányolom.

1. A rézkori kultúrához, a dominánsan állattartó, illetve állattartó-földműves életmódhoz képest, az anyagi és

szellemi kultúra észrevehető megváltozásával, csak a korai bronzkor utolsó évtizedeitől kezdve számolhatunk.

2. A bekövetkezett gazdasági és kulturális változás egyre inkább érezhetően két, eltérő földrajzi régióra osztotta a Kárpát-medencét. A Dunántúl több szállal hagyományörzőbb, közép-európai kapcsolattal terület maradt, az Alföld határozottan tell kultúrájú dél-kelet-európai rokonságúvá lett a béke évszázadaiban.

Szinte minden régészeti témát feldolgozó, érthető nyelvre feloldani kívánó munkában találkozhatunk, a sajátos források, a speciális fogalmak és kifejezések különböző magyarázataival. Kovács Tibor is vállalta ennek ódiumát, amikor kísérletet tett a régészeti kultúra, csoport, illetve típus értelmezésére, feloldására. Elképzeléseivel, miszerint a kultúra = nép, a csoport = törzs, már csak azért is érdemes vitába szállni, hogy az olvasó több alternatív lehetőséggel is megismerkedjen. Mai fogalmaink szerint egy nép, a nép, közel sem társadalmi egység, régebben sem az lehetett, hanem inkább egy biológiai-nyelvi, közös és általános származástudattal rendelkező társadalom. Régészeti nyelvre fordítva úgy vélem, általában több rokon „kultúra” vagy egy, nagyobb területen élő, lényegében zárt homogén „kultúra”, egyaránt alkotott egy népet (például: Tisza-vidéki tell kultúrák vagy dunántúli mészbetétes edények népe). A régészeti „csoport” sokszor jelenthetett viszont egy-egy kisebb népet is, jól körülhatárolható idegen környezetben (például: harang alakú edények népe). A csoportok mégis inkább földrajzi értelemben vagy leszármazási rend alapján értelmezhető néprajzi, társadalmi egységek lehettek. A nemzetségi társadalom klasszikus szerkezetében, ez több rokon törzs szövetségét jelenthette (például: mészbetétes edények népe, észak- és dél-dunántúli csoportja). E társadalmi szerkezet bomlásával párhuzamosan viszont a csoport egyre inkább már csak egy törzs régészeti megfelelőjének fogható fel. E folyamatban a csoport régészeti megkülönböztetése lokálisan egyre nehezebb.

Mindebből természetesen az következik, hogy a rendelkezésünkre álló régészeti módszerekkel, a népi-társadalmi egységeket meghatározni és feloldani, csak igen rugalmasan, a gazdasági és történeti fejlődés folyamatában lehetséges.

A kötet legszebb és a szakmai népszerűsítés oldaláról nézve is legkeresebb egységei azok a tematikus fejezetek, amelyek az életmód és települési kép, a bronzművészet, a kereskedelem, a temetkezési és hitvilág és természetesen a művészet kérdéseit tárgyalják. Itt a szöveg és illusztráció teljes egységben, minden lényeges problémára részletes választ ad, kielégítve a szakma hazai és külföldi olvasóit is. E helyütt csupán néhány apró megjegyzés és értelmezési bizonytalanság említhető:

- A Kárpát-medencei bronzkori lótarítás eszközei (zablapálcák, szíjelosztók) véleményem szerint nem a nyerges, hanem az ígás szerszámok bizonyítékai.
- Bármennyire is vigyáz a szerző, hogy száraz régészeti elemzéssel ne terhelje az olvasót, a régészeti kultúrák és csoportok meghatározásában igen fontos kerámiaművészet többet érdemelt volna a stílári és művészi jegyek említésénél.
- A bronzművészet fejlődése jól kapcsolódik a kötetben a történeti események alakulásához, különösen a késő-bronzkori népvándorlások illusztrálására. Kár, hogy a nyugat-dunántúli, illetve kelet-alpi bronzműves csoportok szerepét kevésbé érintette a szerző, pedig az urnasíros kultúra közép-európai és északnyugat-balkáni kapcsolatai és a Dunántúlnál sokkal nagyobb hatósugarú bronzpiaca egyáltalán nem elhanyagolható a kontinentális kereskedelem szempontjából sem.

Kovács Tibor könyvét a magas színvonalú régészeti népszerűsítés, vagy úgy is mondhatjuk, az irodalmi nyelven megszólaló régészeti korszak-összefoglalás jó példájának kell tekinteni. A kötet rajzai szépek, a fényképes táblák többsége jó, bár ezeknél néhány esetben a túlkomponált-ság és a felesleges művészkedés szükségtelen.

Bándi Gábor

T. Kovács, Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred Régészeti füzetek. Ser. II. No. 17. Budapest 1975. 63 lap, 34 tábla, 2 térkép.

A Régészeti Füzetek lenne a legnépszerűbb magyar régészeti folyóirat, ha hasonló tanulmányokat, anyagközlő ismertetéseket juttatna el gyorsan, rugalmasan a téma iránt érdeklődők egyre szélesedő köréhez. Külön öröm, hogy Lenkei Mária szép fordításával végre olyan szöveggel léphetünk külföldi kollégáink elé, mely mögött érződik a fordító szakképzettsége és lelkiismeretessége is.

Kovács Tibor a több évig folyó Tiszafüred környéki feltárások egy aránylag kis részanyagát ismerteti. Hozzá kell tennünk, hogy a bemutatott leletek különlegesen fontosak, hiszen egy igen széles körre terjedő vita jelentős hazai argumentumait jelentik. Az egykori tell későbronzkori rétegeit elhordták, így a halomsíros kultúra bevándorlása utáni időszak fejlődéséről a környező temetők tájékoztatnak. Legfontosabb és legnagyobb leletanyag a Majoroshalom lelőhelyről került elő, ahonnan 365 sír bemutatására vállalkozik a szerző. A másik két lelőhelyről mindössze 6 sír anyagát ismerhetjük meg. Nem sikerült felfedeznünk az illusztrátor nevét a szövegben, bár az ábrák pontossága és a kiegészítések hitelessége nem kétséges. Kovács Tibor a kiadvány jellegének megfelelően nagy vonalakban tárgyalja a temetkezési szokásokat, a relatív időrend kérdéseit és a kulturális váltás vagy változás jelenségeit. A magyar nyelvű összefoglaló feleslegesnek tűnik.

A szerző négy rövid fejezetben elemzi a bemutatott síregyütteseket. Megállapításai mindenütt rendkívül óvatosak. Úgy tűnik minél több forrásanyag kerül napvilágra, annál óvatosabban fogalmazzuk meg történeti etnikai következtetéseinket. Korábbi elméleteinkkel látszólag ellentmondásban vannak az ún. továbbbélő lakosság temetői, melyek látszólag törésmentesen használatban voltak az új hódítók megérkezése után is. Eszerint tehát helyenként a hódítás asszimilálódást jelenthetett, vagy esetleg nem is a hódítók hagyatékát kellett látnunk e temetők későbronzkori részeiben, hanem a helyi lakosok „korszerűsödött” emlékanyagát. Ez összefügg az életmód folyamatos megváltozásával is. Valóban azt kell hinnünk, hogy katasztrófa nyomait találhatjuk meg összes tell települéken a halomsíros kultúra megjelenése után? A kérdés annál inkább bonyolulttá válik, ha a rítusváltás problémáit feszegetjük. A tárgyalt temetőben a hamvasztásos és a korhasztásos sírok aránya nagyjából megegyezik. Ezen a területen a halomsíros kultúra bevándorlása előtt általános volt a korhasztásos temetkezés, vajon a hamvasztás szokását az új hódítók hozták-e magukkal, vagy talán a Duna–Tisza-közéről menekülő szokásait figyelhetjük meg, esetleg egy általános trend okozza folyamatosan a hamvasztásra való áttérést, mint azt gyakorlatilag egész Közép-Európában nyomon követhetjük. Talán ez utóbbira utal a szerző megállapítása is a szigorú csontváz temetkezési rítus fellazulásáról a Füzesabonyi kultúra késői fázisában.

Csontvázak sírok tájolása a szerző szerint a Kárpát-medencében nagyobb részt kelet–nyugat vagy nyugat–kelet irányú a halomsíros kultúra idején. Úgy véljük, hogy e kérdést nagyon óvatosan kell kezelni, tapasztalataink szerint a csontvázak sírcsoportok csoportonként – talán családonként – különböző tájolásúak, mint ezt a tápéi temető esetében sikerült kimutatni. Ez a csoportos temetkezés az adott esetben jól kimutatható az urnasírok csoportjainál. A jelenségből talán a társadalom bizonyos strukturális változására is gondolhatunk.

A relatív kronológia meghatározásánál természetesen alapvető volt a szuperpozícióban fekvő nyolc sír adta lehetőség. Sajnos leletanyaguk nem sokkal mutat túl az általános ismerteken, így a szerző a relatív kronológiát kénytelen a kerámia és fémtárgyak összehasonlító vizsgálatára felépíteni. Ennek alapján a legrégebbi síroknak azokat tartja, melyekben korszideri típusú fémek voltak. A kerámia típusok között kiemelkedőek azok, amelyek ismeretek a közép-európai halomsíros kultúra hagyatékában is, tehát kétségkívül e típusok ismeretét a hódítók hozhatták magukkal. Érdekes lenne egyszer elemezni technológiailag

és kémiai összetételükben is ezeket az „idegen” típusokat, vajon van-e közöttük esetleg olyan is, melyet valóban Közép-Európából hoztak magukkal.

Nagyon fontosnak tartjuk a szerző azon megállapítását, mellyel a Felső-Tisza-vidék tárgyalta történeti időszakát megkülönbözteti a tőle nyugatra eső területektől. Feltételezése szerint e területen — s ehhez hozzá kell tenni: ez a Tisza vonalától keletre általánosan érvényesnek tűnik — az őslakosság túlnyomó része helyben maradt és itt az asszimiláció jól nyomon követhető.

A viseletet tárgyaló fejezet arról tanúskodik, hogy a népesség rekonstruálható viselete sem tér el a Dél-Alföldön megfigyeltektől. Talán a fémek száma kevesebb, ez azonban csak lokális variánsnak tartható. Nem meglepő, hogy olyan kevés fegyver került elő, hiszen a másutt feltárt sírokból is csak elvétve ismerünk fegyvereket. Elképzelhetőnek tartom, hogy az egyetlen nyílhegy nem sírmelelket, hanem mint azt magam több esetben megfigyeltem, az izmok közé törött, talán halált okozó fegyverként került a sírba.

Kovács Tibor noha igen röviden, de mégis, több éves elemző kutatásának néhány igen fontos részeredményét foglalja össze a kis tanulmányban. Megállapításával túlnyomórészt egyetértünk. Valószínűnek tartható, hogy az intenzívebb feltárások nyomán sokkal árnyaltabban rajzolható meg az a kép, melyet a korszaki időszak kincsleletei alapján csak igen nagy vonásokban ismerhettünk meg. Feltételezhető, hogy a közép-európai halomsíros kultúra kisebb etnikai egységei több irányból jutottak el az Alföld különböző régióiba, nem véletlen tehát, hogy a Tiszafüred környéki temetők leletei több affinitást mutatnak a Salka típusú leletekkel, mint a dél-alföldiek. Úgy tűnik, a Mezőséget és az Alföld centrális részét megszálló Vatyai kultúra egyes csoportjai a Közép-Tisza-vidékre menekültek, ahol a Rákóczi-falvi csoport alakult ki, látszólag függetlenül a tőle északra és délre fekvő csoportoktól. Majoroshalom esetében különösen fontos, hogy tiszta halomsíros elemekkel is találkozunk. Nem volt ugyanis egyértelmű, hogy a kérdéses kultúra átlépte-e a Tisza vonalát, pontosabban milyen messze jutott kelet felé. Leleteink egyelőre közvetlen a Tisza bal partján vannak, s e leletek egyik legfontosabbika Majoroshalom. A relatív időrend során kialakult három kronológiai horizont, illetve az ide besorolt sírok, leletegyüttesek fontos támpontot jelentenek további kutatásainkhoz, hiszen e korszak emlékeiről egyértelmű stratigráfia még mindig nem áll rendelkezésünkre.

A tanulmányt részletes bibliográfia és a leletanyag statisztikai táblázata egészíti ki, e táblázatról hiányzik a másik két lelőhely 6 sírjának anyaga. Kár, hogy a kiadványba néhány bosszantó sajtóhiba is becsúszott, ezek közül talán a táblák számozásának hiánya a legzavaróbb.

Összefoglalva, Kovács Tibor közleményét igen fontosnak tartjuk, a kiadvány szerkesztőségének pedig javasoljuk, hogy gyakrabban teremtsen meg a lehetőséget hasonló tanulmányok közlésére.

Trogmayer Ottó

B., Lőrincz, Pannonische Stempelziegel I. Limes-Strecke Annamati-Ad Statuas. Dissertationes Archaeologicae ex Inst. Arch. Universitatis de Rolando Eötvös nominate. Ser. II. No.5. Budapest 1977. 97 lap, 18 kép, 13 tábla.

A fiatal szerző egy nem eléggé kihasználta, de hadtörténeti és egyéb szempontból döntő értékű forrásanyag komplex feldolgozására vállalkozott. Könyve a munka első fejezete, amelyben az Annamati-Ad Statuas közti limes-szakasz bélyeges téglanyagát dolgozza föl. E forrásanyag eddigi értékelése a mai kutatás számára már több ok miatt nem kielégítő, amiben az újabb ásatások révén megnövekedett anyag természetes hiánya mellett az is fontos szerepet játszik, hogy a kutatási módszerek időközben sokat változtak, a vizsgálandó szempontok száma jelentősen kibővült. A szerző nagy érdeme, hogy kidolgozta a modern kutatás igényeinek megfelelő földolgozási módszert, és ennek következetes alkalmazásával nemcsak új, hanem a régebbi anyagot is vizsgálata tárgyává tette.

A külföldi kutatás számára is példaadó földolgozási módszerének legfontosabb szempontjai a következők: a lelőhely és a lelőköörülmények szerepének az őket megillető jelentőséget tulajdonítja és aknázza ki az ezekben rejlő lehetőségeket; eredményeit témák, illetve korszakok szerint térképen is bemutatja; a téglabélyegeket pontos rajzát a valóságos méretben közli, így a későbbi azonosítási kísérleteket optimális módon teszi lehetővé; végezetül pedig amellett, hogy az egyes típusokhoz külön-külön is megadja a teljesíradalmat, egyeztető táblázatban közli munkája és Szilágyi J. munkái azonosságait. Mindezekkel és még néhány további aprósággal eléri, hogy a dolgozat könnyen áttekinthető, és mint forrásközlés is a további kutatások hasznos segítőjévé válik.

A könyv három főrészből áll. Az elsőben az alaptípusokat ismerteti, és minden esetben összefoglalja az illető csapatra, személyre vonatkozó legfontosabb, elsősorban történeti ismereteket. Ezen túlmenően, ahol lehetőség van, megadja a típusnak vagy varációinak pontos vagy hozzávetőleges keltezését. Dícsérendő, hogy meghatározásaiban rendkívül mértéktartó, a bizonytalan eseteket korrektül közli. A második részben a fontosabb történeti és diszlokációs kérdéseket foglalja össze. Egyik fontos, egész Pannoniára vonatkozó fölismerése, hogy az *ala*-k a II. századtól nem foglalkoztak téglagyártással, szükségüket a közelben állomásozó *legio* vagy *cohort* műhelyéből fedezték. Valószínűsíti, hogy a *cohort* II *milliaria Brittonum* Nagy T. feltevéseinek megfelelően 110/114–133 között Alisca helyőrsége volt. A korban jól meghatározható bélyeges téglák támpontot nyújtanak a *limes*-objektumok építéstörténetére is. A terület gyenge kutatottsága folytán viszonylag kis számban és sokszor szórványként előkerült téglák azonban csak néhány esetben teszik lehetővé, hogy a szerző építéstörténeti következtetéseket vonhasson le az anyagból. A legtöbb eredményt ezen a téren a IV. századi építkezésekkel kapcsolatban tudta elérni, ahol többek között a nemrégiben előkerült bélyeges téglák alapján Madocsa térségében is egy ellenerőd (valószínűbben hídfőállás) létét bizonyítja. A kötetet jól használható katalógus és egy általános mutató zárja.

Talán nem lesz teljesen érdektelen, ha megemlítem azt a néhány gondolatot, amely a bélyeges téglák kutatásáról folytatott beszélgetéseink alkalmával vetődött föl. Az egyik azzal a ténnyel kapcsolatos, hogy a tegulákat sablonnal készítették. Ez azt jelenti, hogy a fő méretek, mint hosszúság, szélesség, vastagság, valamint a perem magassága és szélessége az azonos sablonból készült példányok esetében — a száradás közben előfordult kisebb deformációktól eltekintve — lényegében azonos. E lehetőség következetes kihasználása lehetővé tenné műhelykérdések megoldásán túl azt is, hogy a bélyeggel el nem látott példányok java részét is meg lehessen határozni.

A másik gondolat történeti jellegű. Általánosan elfogadott tény, hogy a Valentinianus kori téglákat még évtizedekkel később is használták temetkezéseknél. Az viszont közismert, hogy a téglasírokhoz felhasznált teguláknál csak igen kis százalékban bizonyítható a másodlagos felhasználás. A nyilvánvaló ellentmondás kézenfekvő föloldásának látszik a következő: a császár halála előtt nem sokkal megindult építkezésekhez természetesen fokozták az építőanyag-termelést, többek között a téglagyártást is. Az előállított termékek jelentős részét azonban a császár váratlan halála folytán előállított új körülmények miatt nem használhatták föl az eredeti elgondolásoknak megfelelően. Minthogy a polgári építkezések is gyakorlatilag leálltak, a legyártott téglák szinte egyedüli felhasználási területe a temetkezés lett. Ez azonban nem igényel nagy mennyiségeket, így a készletek hosszú ideig elegendőek lehetnek.

Visszatérve Szerző művére megállapítható, hogy teljesnek tekinthető forráskutatása és mértéktartó értékelése révén régészetünk egyik fontos, inspiráló műve lesz. Érdeklődéssel várjuk tehát a sorozat további fejezeteit, ahol remélhetőleg arra is lesz mód, hogy az olykor bosszantó nyomdai hibákat kiküszöbölje a szerkesztés.

Visy Zsolt

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. 14. kötet. Weimar 1977. Hermann Böhlaus Nachfolger. 348 lap, 128 szövegek közötti kép és 73 tábla.

A G. Behm-Blanke professzor 65. születésnapjára ajánlott kötet a jubiláns félévszázados régészeti tevékenységéhez méltó, változatos tartalommal jelent meg.

Az őskőkori dolgozatok sorát Bad Frankenhausen vadló-vadász telepének feldolgozása nyitja meg. *W. Steiner* a lelőhely geológiai viszonyait tisztázza, a profil, a profil sediment-petrográfiai adatait elemzi és veti össze a (bizonytalan) C¹⁴ adatokkal. Magát a Magdaleni korú telepet *R. Feustel* ismerteti. Részletesen foglalkozik a vadállat csontokkal és a kova eszközökkel, külön hangsúlyozva egy vésett vonalakkal díszített kultikus-mágikus dolo-mit darabot és egy szépen csiszolt dörzslőkövet. A telep a Dryas I—III. korszakba tartozik. *R. Feustel* és *R. Musil* a Bärenkeller újabb ásatásáról számolnak be, a későpaleolitikus „kultusz barlang” ezúttal bőséges paleontológiai leletet szolgáltatott. Az őskőkori publikációk sorát ugyanaz a szerzőpáros folytatja az allendorfi epipaleolitikus kőfülke 1961—1962. évi ásatásainak feldolgozásával. A bőséges kőipart és állatesontanyagot a C¹⁴ adatok 6000—5500 közé kelteznek, valamint fiatalabb a sílex eszközöket tartalmazó rétegbe beleásott Infans I. csontváz. A Kyffhäuser-hegység „kultusz barlangjainak” későpaleolitikus-epipaleolitikus madáresont leleteit tárgyalja *M. Teichert* és *J. Lepsikar* tanulmánya, amelyben 35 madárfaj adatai szerepelnek. Az őskőkori dolgozatokat *H. Jacob* munkája zárja Oberdora mocsári növényvilágáról.

Az évkönyv hagyományaihoz híven ezúttal is szerepel egy nagyobb tanulmány „megkövesült néprajz”: *H. J. Barthel* munkája a germán édesvízi halászat eszközeiről és módszereiről. Régészeti alapja az oberdorlai tavi, illetve mocsári szentélyben mesterien feltárt, vesszőből fonott számos varsamaradvány, a rekesztő halászat rekesztékmaradványai (cége, vejsze) és agancs halászeszközök. Értelmezésükhöz bőségesen merít Jankó János alapvetéséből is.

A két La Tène témájú dolgozathoz az elsőben *J. Emmerling* műnsingeni kelta kardokon végzett technikai vizsgálatainak eredményeit közli. Figyelemre méltó, hogy a kardokon és a kardok tokján technikailag is megkülönböztethető az eleve díszítésre szánt előlap a díszítetlen hátlaptól. A kötet legjelentősebb összefoglaló igényű munkájában *R. és D. W. Müller* az Eisenach közelében fekvő Fernbreitenbachban leletmentés során feltárt La Tène sírok ismertetéséből indulnak ki. A sírleletek kapcsán a „kelta világ” északi peremének, vagyis az Elba—Saale—Unstrut folyók vidékén La Tène B—C korú pecsételt díszítésű edényművességét foglalják össze. Katalógusukban 72 lelőhely adatai szerepelnek — a közöletlen edényeket-cserepeket rajzos táblákon mutatják be és vetik össze elsősorban csehszlovákiai és magyarországi kelta leletekkel.

A népvándorlás korról foglalkozó tanulmányokat *J. Tejral* összefoglaló igényű áttekintése vezeti be Morvaország népvándorlás kori és Meroving-kori leleteiről. A valóban „átjáróház” szerepű Morvaország IV—VI. századi régészeti problémái felettébb bonyolultak. Az alapprobléma: az Elba-vidéki északi, ill. a keleti jövevények és a helyi (quad-szvéb) lakosság homályos viszonya. A letelek kontinuitásán kívül a szerző nagy jelentőséget tulajdonít a hamvasztásos rítus továbbélésének és megszűnésének. — Holott ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy a Pannoniába bevándorolt egyes elbai-germán (langobard) csoportok egészen 568-ig őrzik az urnatemetkezési rítust. A leletanyag szétválasztását egy „Duna-vidéki” és egy „Elba-vidéki” horizontra ennek ellenére csak helyeselni lehet, magunk csupán a némileg túlhangsúlyozott „lovasnomád” komplexumnak nem látjuk sok nyomát. A langobard kérdésben is higgadtan érvelő szerző szembekerül a „csoport” vagy „fokozat” keltezésék és a történelmi datálás ellentmondásaival, hiszen a morvaországi langobard emlékeanyagot csak a III/a fokozatba (525—560) tudja besorolni. Jól tudja azonban, hogy a langobardok legkésőbb 510 körül (a herulok leverése után) megszállták Morvaorszá-

got. — A megoldás aligha az, hogy kezdetben nem volt állandó telepük, sőt ide-oda vándorolgtattak, hanem az, hogy a merev időhatárokból gondolkodó „csoporthronológia” egyre inkább elavult a történelmi időrenddel szemben.

W. Timpel Urlebenben feltárt késő Meroving-kori halomsírt közöl. A halmos temetkezés meglepetés Közép-Németországban, ahol eddig csak a szokványos csontváz „sorostemetők” voltak jellemzők a keleti-frank kultúrára. A dombtetőn elhelyezett, hamvasztásos rítusú halomsír önmagában is kimerkedő személyre és sajátos vallási elképzelésekre utal. Még jobban kidomborítják a halomban eltemetett nő különleges társadalmi helyzetét a halom lábánál feltárt csontvázak temetkezések. A 14 sír között több kóladasír és egy hármas lótemetkezés is volt. Maga a szórthamvasztásos sír nem tartalmazott gazdag leleteket (fésű töredéke, ezüstlemez, orsógomb, kézzel formált fazék) a késői, 7. század végi—8. század eleji csontvázak temetkezésekben is kevés melléklet volt. A rítus és az együttes a szomszédos Oberpfalz halomsírhajhoz kapcsolódik és szász hatásokat tükröz.

J. Emmerling a népvándorláskori régészeti vasleletek optimális vizsgálati módjával, a röntgenfelvételekkel foglalkozik. Kitérő példákhoz a hamisítványok és rozsdaborítottak vasak eredeti részeinek vizsgálatához. A következő publikációban szereplő großschwabeni temető sax-áról és késeiről röntgenfelvételek nyomán olyan pontos rajzokat készít, hogy felvetődik a kérdés, érdemes volt-e őket rozsdaborította, deformált állapotban még egyszer közzétenni. A kötet befejező dolgozat a großschwabenhäuseni koraközépkori temető feldolgozása *H. J. Barthel* és *S. Barthel* tollából. A 35 síros temető változatos rítusú, gyakori a kőpakolás, a fatörzsből kivájt koporsó, a különböző deszkakoporsó és deszkabélés vagy éppen kóladaszerű sír. A temetkezések többsége rabolt-bolygatott volt, ide tartozik a három önálló lósr is. A leletek (sax, vas övhorog, színes gyöngyök, kések, bronz hajkarikák) 8—9. századi típusok. Köztük a mi kutatásunk számára (mint hiteles időrendi párhuzam) nem lényegtelen a nagyméretű S végű hajkarikák előfordulása. Sok volt a melléklet nélküli temetkezés is. A mintegy 100 éven át használt temetőt a szerzők tanyasi temetkező helynek tartják — megjegyzendő azonban, hogy a korábban elpusztított sírok száma nem ismert. A temető embertani leleteit *K. Simon* dolgozta fel, aki nyitva hagyja a kérdést, hogy az eltemetettek germánok voltak-e, avagy szlávok.

Bóna István

Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe. An archaeological survey. Szerk. J. V. S. Megaw. Leicester University Press. 1977. 256 lap, 77 kép.

Az angolszász nyelvterületen egyre inkább tért hódít az a szerkesztési alapelve, amely népek, népcsoportok kulturális hagyatékát a gazdasági szintek azonossága alapján csoportosítja. Ez a koncepció idegen a kelet-európai, így a hazai, a társadalomtudomány ágazatait szigorúan kronológiai szempontok szerint szétválasztó kutatók, feldolgozó, publikáló gyakorlatától.

A tágabb (angolszász) értelemben vett antropológia e törekvésének egyik reprezentálója a kötet, amelyben az 1974 márciusában Leicesterben megtartott konferencia előadásait tették közzé. A 11 tanulmány az ember történelmének alapvetően meghatározó és a természeti környezetben gyökerező gazdasági és kulturális váltást — a vadász-gyűjtögető életmódról az élelemtermelésre való áttérést — vizsgálja Európán kívüli területeken, a váltás bekövetkezésének időpontjától függetlenül. Így számunkra kissé szokatlan a témák szerteágazó változatossága, a heterogénnek tűnő illusztrációs anyag (a termelt növények botanikai hűségű rajzától paleolit eszközökön keresztül időjárás- és csapadék-térképek, antropológiai típusok fényképei stb.). Bennünket elsősorban a kötet elején levő tanulmányok érdekelhetnek, melyek a földrajzi régióktól független általános kérdéseket foglalkoztat meg. *D. Brothwell* (Az emberi populáció története és lehetséges kaposo-

latai a gazdasági változással, Afro-Ázsiától az Újvilágig) végigkíséri a rasszok alakulását a jégkori gyökerektől maig. Vizsgálódásaiból úgy tűnik, hogy már a felsőpleisztocénban éltek népesoportok, melyek ellenőrzésük alá vonták az állatokat, s ez, a növények tökéletes ismeretével együtt alkalmassá tette őket a mezőgazdasági gyakorlat elsajátítására. A domesztikáció valószínűleg évszázadokkal vagy évezredekkel annak osteológiai meghatározhatósága előtt megkezdődött. Kezdetben az emberi tevékenység okozta mikrováltozások jóval a természetes variabilitás határain belül maradtak.

J. Alexander (A 'határ' fogalma az őstörténetben, a változó határok megszűnése) rövid történeti áttekintés után sorra veszi a földműves („farmers”) és vadász-gyűjtőgető („hunter-gatherers”) életmód egymás mellett élésének, változásának, fejlődésének lehetséges megvalósulásait. Ausztráliában és az amerikai földrészen ezek az események gyorsan és jól követhetően lezajlottak. A szerző szerint legkevesebb 28 olyan helyzet figyelhető meg az emberiség történetében, amikor a körülményektől függően hosszabb-rövidebb ideig, de egymás mellett éltek különböző gazdasági szinten álló népesoportok. A megszokott földrajzi régiók természetes határainak elérésével az életfeltételek megteremtésének négy alternatívája lehetséges:

1. Új éghajlati régiókban új növény- és állatfajokkal kísérletezni (mint pl. Európában a rozs és zab);

2. A mobilitást úgy őrzik meg a régi területen belül, hogy a mezőgazdasági környezetből erőszakkal szereznek területeket (Dél-Afrika);

3. A vándorlás feladása, s ezzel a népességet a területnek és technológiai szintnek megfelelő optimumon lehet tartani;

4. A meglevő földterület intenzívebb kihasználása.

B. Orme (A mezőgazdaság előnyei) szerint az élelemgyűjtés és élelemtermelés közötti nagy váltás tanulmányozásakor jelenleg nem a „hogyan”, hanem a „miért” a megválaszolandó kérdés. A lehetséges válaszokat a szerencsés helyzetben levő etnográfusok adhatják meg, akiknek módjukban állt a kortárs természeti népeket az életmódváltás stádiumában tanulmányozni.

1. Az első előny a pleisztocén ember tapasztalati úton szerzett természetismeretében gyökerezik. Az a felismerés, hogy a vadon termő gabonafélék termése létbiztonságot nyújt, arra készítette az első posztglaciális évezred emberét, hogy bekerítse, ellenőrzése alá vonja a növényeket.

2. A hatékonyabb élelemtermelés elég tartalékot biztosított a korábban szétszórta nomadizáló kis csoportok nagy közös rendezvényein a huzamos ideig tartó együttmaradásra, s mód nyílt a szociális igények fokozott ki-elégítésére, szokások, jogok, kötelességek, kultusz rendszerbe foglalására.

3. A két előző előnyből következően a letelepedett emberek tartós házakat építenek, s megkezdődik a tartós anyagi javak felhalmozása.

4. A letelepedett népek nőtagjai mentesülnek a gyerekek állandó cipelésétől (több család egy idősebb gyerekre vagy nőre bízta a felügyeletet). Így az a tény, hogy egy nő csak igen korlátozott számú gyermeket vihet magával egész napos gyűjtőgető útjára, már nem hat gátolólag a gyermekszülésre. Az állattartás következményeként felférjéssel feljavított étrend növeli az egészségesebb csecsemők életbenmaradási esélyeit. A kettő együtt gyors és intenzív népességnövekedést eredményez, ami új területek meghódítását teszi lehetővé.

A. J. Legge Palesztina és Szíria folyamatosan lakott barlangi- és tell-teléseinek faunáját vizsgálja (A mezőgazdaság eredete Közel-Keleten). Megállapítja, hogy az akeramikus neolitikumban a juh és kecske viharos gyorsasággal foglalta el a gazella helyét, hogy aztán évezredekig a gazdálkodás döntő tényezője maradjon. Ennek okai a fajok ökológiai igényében és hasznosíthatóságukban rejlenek: 1. a gazella ugyan jobban tűri a szárazságot, de a juh és kecske igénytelenebb a felszíni növénytakaró iránt, valamint 2. a gazella kisebb termetű, a juh és kecske több húst biztosít, s amellett tejhozama sem elhanyagolható.

A leletek és az ökológiai változások újraértékelése alapján elmondható, hogy a barlangok elhagyása és a

nyíltszíni megtelepedés (tellek kezdete) együtt járt a szárazságtűrő fajok gyors térhódításával.

A korábbi dolgozatok már egy-egy Európától távoli terület konkrét elemzésével vizsgálják a zsákmányoló életmódról az élelemtermelésre való áttérés összetett jelenségeit: Th. Shaw Nyugat-Afrikában (Vadászok, gyűjtőgetők, korai farmerek Nyugat-Afrikában), nagy történeti áttekintéssel, B. Allchin az ökológiai körülmények döntő befolyását emeli ki (Vadászok, pásztrok, korai földművelők Dél-Ázsiában). I. C. Glover a Hoabinhian kultúra telepítőit elemzi. (A Hoabinhian kultúra: vadászok gyűjtőgetők vagy korai földművesek Délkelet-Ázsiában?) Többek véleménye szerint a terminológia sokkal inkább egy azonos kömegmunkáló technikával jellemezhető eszközgyűjtést takar, mintsem egy közös gazdasági alapokon nyugvó, hagyományos régészeti kultúrát.

Összesítve az adatokat, úgy tűnik, hogy egy vadász-gyűjtőgető posztpleisztocén kultúra, recens analógiái az erdőben kis közösségekben gyűjtőgető semangok és tasadayk (újabbban felfedezett Fülöp-szigeti törzsek).

A néprajzkutatók újult érdeklődéssel fordulnak Pápua-Újguinea népei felé. J. Allen (A vadászó neolitikum: alkalmazkodás az élelemgyűjtéshez a prehistorikus Pápua-Újguineában) sorra veszi a ma termesztett kerti növényeket és tenyésztett állatokat, és többségükről megállapítja, hogy betelepített fajok. A kolonizáció előtti időkben az őshonos állatokra való vadászat és az őshonos növények termelésének gyűjtőgetése közötti ellentmondás a legszükségesebb volt, de az újguineai őslakók fizikai megjelenése bizonyítja, hogy szerencsésen alkalmazkodtak a túlnyomóan növényi eredetű táplálékhoz.

P. Gathercole az ember és környezetének viszonyát vizsgálja Polinéziában, J. J. Taylor pedig a legújabb régészeti eredmények összefoglalásával (Korai vadászok, gyűjtőgetők és földművesek Észak-Amerikában) Észak-Amerika történetének vázlatát adja az i. sz. 16. századig. W. Bray végig kíséri a növények gyűjtésétől (foraging) a növények termesztéséig (farming) vezető utat a spanyol hódítás előtti Mexikóban.

A kötet színvonalas tanulmányainak e módon való csoportosítása rendkívül gondolatébresztő. A multidiszciplináris kapcsolatokat mind jobban ki kell terjeszteni a társadalomtudományok ágazataira is, s a jelenségek mind teljesebb értelmezése gyümölcsöző lehet minden kapcsolódó tudományág számára, létre jöhet a különböző megközelítési módok szintézise. (Szeretném felhívni a figyelmet V. M. Masszon: Egy kőkori település Közép-Ázsiában: Dzsejtún c. könyvére — Gondolat, 1978 —, amelyben a szerző a neolit forradalom elemzésével kapcsolatos legújabb szovjet eredményeket összegzi.)

T. Dobosi Viola

W. H. Schuchhardt, Alkamenes. 126. Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin. Berlin 1977. W. de Gruyter, 71 lap, 47 kép.

A freiburgi egyetem nemrég elhunyt professzorának utolsó munkája az új Winckelmannsprogramm; megjelentését már nem érte meg, sőt jegyzeteit is egy tanítványa állította össze halála után. A kézirat azonban szövegrészben nyomdakész volt, és hiteles műve a görög szobrászat-történet kiváló kutatójának. Freiburgi tanárságának több mint három évtizede alatt tanszékét a görög plasztika kutatásának központjává tette, s nemcsak a német klasszika-archaeológia Furtwänglerhez kapcsolódó hagyományának ápolásában és továbbvitelében áll az érdeme, hanem abban is, hogy az „Antike Plastik” kiadványsorozat megindításával és szerkesztésével (haláláig 17 kötete jelent meg) az antik szobrászat emlékeinek az Arndt-Amelung-Lippold-féle „Photographische Einzelaufnahmen antiker Skulpturen” nyomán, az új következtetésekhez és lehetőségekhez alkalmazkodó nemzetközi publikációját hozta létre.

Schuchhardt kutatásainak tárgya egész élete során a görög szobrászat volt, érdeklődésének középpontjában a

fennmaradt nagy művek értelmezése, a nagy mester-egyeniségek megragadása állt, módszere elsősorban a stíluskritika volt; ez nem jelenti természetesen azt, hogy szükség esetén ne nyúlt volna biztos kézzel ikonográfiai, vagy az írott forrásokkal és a tárgyi emlékegyanyag más csoportjaival kapcsolatos kérdésekhez. Utolsó munkája jellemzően mutatja tudós egyéniségét, amelynek külön jelentőséget ad, hogy a görög szobrászat egész mai kutatásának egyik legnagyobb hatású képviselője volt, elsősorban német területen.

Alkamenész az érett klasszikus kornak Pheidias mellett legkiemelkedőbb athéni szobrásza. Művészi portréjának megrajzolása régóta kísértő téma, méltó rá, hogy egy életmű lezárása legyen. Sch. könyve, amelyben kutatói erényei, elsősorban érzékelő és érzékeltető képessége, teljességükben érvényesülnek, éppen ezért alkalmas annak a kimondására, hogy nemcsak egy tudós munkásságának, hanem egy egész irányzatnak is a végpontja. Nem mint-ha Sch. minőség- és formaérzéke valaha is nélkülözhető tulajdonságai lennének az antik szobrászat kutatójának. De úgy kell éreznünk az Alkamenész könyv elolvasása után, hogy amit ezzel — helyesebben, kizárólag vagy elsősorban ezzel — a görög szobrászat kutatásában el lehetett érni, azt a tudomány lényegében már elérte; a problémakörök tágitása, a megközelítés módszereinek gazdagítása nélkül ezen az úton már szinte kizárólag elhangzott vélemények megerősítéséig vagy cáfolatáig lehet eljutni (hacsak új leletek nem vetnek fel új megoldási lehetőségeket), lényegesebb előrelépés a korábbi generációk nagy kutatóinak munkásságához képest nem lehetséges. Ennek felismerése az újabb német kutatásban is mind világosabban tükröződik. Sch. könyve elkésve érkezett.

Sch. igénye az egyes művek stílusának interpretálása útján Alkamenész művészegyeniségének lényegéig hatolni. Nyolc fennmaradt műről ismeri el, hogy Alkamenésztől származik, illetve az ő kezeművének másolata: az akropolisi Prokné-Itys csoport (bronz eredeti római kori másolatának tartja), egy ruhás női torzó (a Wegner-féle torzó, alighanem a Parthenón keleti oromszobrójának Héraklész alakja), egy Castel Gandolfo-ban talált ruhás női torzó a római Nemzeti Múzeumban, továbbá az írott forrásokból is ismert Hekaté az akropolisi Niké-templom mellett, a Hermész Propylaion az Akropolis bejáratánál, az Agora Arés-templomának Arés-szobra és a Héphaisteion Héphaistos-Athéna szoborpárja. Az utóbbi hat római másolatban maradt fenn; azonosításukhoz Sch. semmit nem tesz hozzá, vagyis a Hekatéra E. Schmidt, a Hermészre D. Willers, az Arésre Furtwängler (Arés Borghese), a Héphaisteion szoborpárjából Héphaistosra S. Karuzu (N. Phraklas szerencsés torzó-leletével alátámasztott), az Athénára E. Reisch (Athéna Chérchel) azonosítását és érvelését fogadja el. Mondanivalója az attribúciók tekintetében inkább negatívumai figyelemre méltó: a Kerti Aphrodité és az athéni arany-elefántesont Dionysosz azonosítási kísérleteinek hallgatóságos, az Erechtheion és a Niké-templom szobrai Alkamenésszel kapcsolatba hozó kísérletek határozott elutasítása (79. jegyz.). Az egyetlen kivétel a Prokné szobornak, pontosabban pergamonai másolatának elemzése annak igazolására, hogy — szemben a maga korábbi véleményével is — az Akropolis Múzeumban őrzött szobor nem lehet Alkamenész eredeti műve; hogy ez nem az utolsó szó a kérdésben, arra a kötet bevezetésében K. Vierendeel figyelmeztet.

Sch. célkitűzésének megfelelően a biztosan Alkamenésnek tulajdonítható szobrok alapján művészetének egyszerű és meghatározó vonásait akarja rekonstruálni. Az összefoglalásban, ahol vizsgálatainak eredményeit fogalmazza meg, határozottan szembeszáll azzal, hogy Alkamenész az attikai iskola és a Pheidias-irány képviselője volt (az ezzel szembeni polémia az egész könyvön végigvonul), de ugyanígy elutasítja a Polykleitoszal és iskolájával való feltételezett kapcsolatokat is, s egyedül az olympiai Zeus-templom szobrainak művészetében látja rokonát. Nem abban az értelemben, mint Pausanias, aki Alkamenészt az egyik olympiai oromszobor mesterének tekintette (ezt kronológiai okokból is joggal elveti), hanem művészetének az anyaország iskoláiból nem magyarázható, Schuchhardtól innak tartott alapelemében. Annyira, hogy vég-

ső következtetésként Alkamenészt az attikai Pheidias és a dór Polykleitos mellett az érett klasszikus kor harmadik nagy alakjának és harmadik irányának az ión irány képviselőjének tekinti.

Bármennyire szuggesztívek is Sch. érvei, amíg nem lépnek túl az egyes művek elemzésén, az összkép és a végső következtetés mind módszerében, mind eredményeiben merőben problematikus. Az első probléma többé-kevésbé az egész klasszikus görög szobrászatra vonatkozik: kérdés, mennyire szabad és lehet római másolatok alapján, amelyeknek hitelességére vonatkozólag Sch. is sok helyütt támaszt meggyőzően kételyeket, ilyen finom részletekbe menő stíluselemzéssel — és szinte kizárólag ezzel — meghatározni egy klasszikus mester egyéniségét. Különösen, mikor az elemzés alapjául szolgáló másolatok azonosítása az írott hagyományban említett Alkamenész-szoborral nem is mindig meggyőző (elég csak az Athéna Chérchel-re utalni, amely helyett nem egy más klasszikus kori eredetire visszamenő Athéna szobrot próbáltak már az Alkamenész-művel azonosítani, legutóbb E. B. Harrison, AJA 81, 1977, 137. skk. a Velletri Athénát, s a döntés nem utolsósorban éppen az Alkamenésztől alkotott hipotetikus összképen alapszik). A második probléma az, hogy Sch. teljesen adós marad annak az ión iskolának a bemutatásával, amelynek Alkamenész a képviselője lett volna. Kétségtelen, hogy a szigeteken és Kis-Ázsiában volt ebben a korban sajátos stílusú szobrászat, de ez erős kölcsönhatásban állt Attikával, s az elemzett Alkamenész-műveknek egyetlen konkrét vonása sincs, amely egyértelműen innen eredeztethető.

A leg súlyosabb azonban a harmadik probléma, Alkamenész művészetének anti-attikai jellegé. Ezt már az is rendkívül kérdésessé teszi, hogy a Wegner-torzó, amelyet Sch. Alkamenész eredeti művének ismer el, a Parthenón oromszobrójáról származik. Tudjuk, hogy Pheidias a Parthenón szobordíszítésének három nagy szakasza során gondosan válogatta ki azokat, akiket alkalmasnak tartott elgondolásai megvalósítására, s kétségtelen, hogy a legigényesebb az oromszobrok mestereivel szemben volt. Kérdés, feltételezhetjük-e Pheidiasról, hogy nem érzékelte a főalak mellett istenalak mesterének az övétől gyökeresen idegen szellemét. Még fokozódik ennek a nehézsége, ha az írott források alapján az egész athéni állam viszonyát vizsgáljuk Alkamenész művészetéhez. Csaknem valamennyi művét athéni megbízásra, szinte kizárólag Athénban készítette, s nem is akárhol, hanem kiemelkedően reprezentatív megbízások birtokosaként a Parthenónon, a Propylaion előtt, a Niké-templom mellett az Akropolison, a város szívében emelt Arés- és Héphaistos-templomban. Elképzelhetetlen, hogy mindezt a feladatot olyan mesterre bízták, akinek szelleme idegen volt az athéni művészetétől, s az is, hogy eziránt közömbösekké lettek volna. Ezt egy jó forrásból származó, Pliniusnál (n.h. 36,17) fennmaradt konkrét történet is cáfolja; eszerint egy Aphrodité-szobor megbízásáért a két legkiválóbb Pheidias-tanítvány, Alkamenész és a parosi Agorakritos versengett, s a győztes az előbbi lett, mert az athéniek idegen származású helyett inkább honfitársaikat választották. Arra pedig, hogy Alkamenész éppen a Periklész-irányvonal művészi képviselője volt, nem pedig egy — kimutathatóan meglevő — arisztokrata ellenzéki, döntő bizonyíték Pausanias tudósítása (IX.11) arról, hogy a 403-ban a harminc zsarnokot elűző athéniek fogadalmi ajándékuk elkészítését sikeres vállalkozásuk után Alkamenészre bízták. S hogy ilyen alkalmakkor a megbízók mindig megkeresték és megtalálták azt a művészt, aki a maga nyelvén az ő mondanivalójukat tudta elmondani, arra elég bizonyíték van a későarchaikus és klasszikus kor athéni művészetében Anténórtól Kritioson és Nésiotésen át Pheidiasig. De éppen az ilyen perspektívák azok, amelyek Sch. könyvéből hiányoznak, s amelyek kívül esnek a görög szobrászat tanulmányozásának általa képviselt irányzata látókörén. Ezek nélkül marad az önmagában mindig circulus vitiosusokkal fenyegető másolat- és stíluskritika, amely változatlanul alapja marad a görög szobrászattörténet épületének, de nem helyettesítheti magát az épületet.

Szilágyi János György

I. Scheibler, Griechische Lampen. Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen. XI. kötet. Berlin 1976. W. de Gruyter, 200 lap, 93 tábla.

Az athéni Kerameikos városrész ásatásait 1907 óta a Német Régészeti Intézet vezeti, s többszörös kényszerű megszakítás után ma is folytatja. Az eredmények monografikus közzétételének sorozata 1939-ben indult meg és folyamatos számozása ellenére két részre oszlik: egyfelől K. Kübler mélyásatásainak eredményeit közli, aki a klasszikus kori réteg alatti sírleleteket teszi közzé időrendi sorrendben (ezeket tartalmazza az I., IV–VII. kötet, az utóbbinak nemrégiben megjelent első fele az i. e. 5. sz. végéig vezet), másfelől az ásatásokon feltárt egy-egy nagyobb épületkomplexust (vö. Szabó M., ArchÉrt 104, 1977, 117–8) vagy egy-egy emlékesoportot mutat be. Az utóbbi típusba tartozik a II. és III. kötet (a márványszobrok és feliratok publikációja) és a görög mécsesek most megjelent feldolgozása is.

A szerző a Kerameikosban 1907–1969 között előkerült mécseseket dolgozta fel, a korábbi, 1863-ban indult görög ásatások anyagát nem. A tárgyalta anyag időhatárai az i. e. 7. sz.-tól az i. sz. 80 körüli évekig terjednek, mint-hogy a római anyagot J. Perlzweig már korábban feldolgozta. Az 1336 feldolgozott mécsesnek csaknem a fele, 629 szakkatalógus-szerűen van publikálva, a többi a kötet végén (175–188) leltári számával van felsorolva, s csak a tárgyalta csoportokba való beosztása van feltüntetve.

A vegyes vagy ismeretlen lelőhelyű anyagot tartalmazó múzeumi mécseskatalógusokkal szemben az egyes lelőhelyek anyagának feldolgozásai, amelyek az utóbbi időkben mind gyakoribbak (I. elsősorban Argos, Délos és az athéni Agora anyagának publikációját), s amelyek közé a fenti kötet is tartozik, elsősorban leletkörülményeik többé-kevésbé biztosan megállapítható volta miatt fontosak. Sch. ennek tudatában munkáját a mécsesek leletkörülményeinek pontos topográfiai regisztrálásával és történeti áttekintésével kezdi (1–6). A kötet javát kitevő katalógus (7–100) a néhány korai példány tárgyalása után két nagy fejezetben tárgyalja a korongon és a matricából készült attikai mécseseket, majd az importált darabok, a szignált mécsesalkak és a matricák következnek. A katalógus beosztása időrendi, de alapjában különbözik a szokásos mécses-feldolgozásokétól, mert lemond a típusok szerinti csoportosításról, abban a meggyőződésben, hogy a típusokra osztás olyan absztrakció, amelyre szükség van ugyan, de bőséges és jól dokumentált ásatási anyagnál kevésbé használható, hacsak nem akarja a publikáló a típusok számát végtelenségig bővíteni vagy határaitak elmosni. Így, bár munkája tudatosan Howland munkájához, az athéni Agora görög mécseseinek feldolgozásához kapcsolódik, és annak kronológiájából indul ki, nem veszi át Howland típus-jelöléseit, ehelyett a mécsesformák organikus változásait, az egyes formák részben egymást átfedő alakulásait jobban tekintetbe vévő beosztást használ; ennek alapja a korongon készült mécseseknél elsősorban a test-forma (ennek megfelelően ezeknél valamennyi darabhoz profilrajz is járul a táblákon), a további csoportosításnál a szájperecek kiképzésének formája, a matricából készült mécseseknél pedig a fölülnézeti forma. A 194. lapon mintegy az egész munka eredményeinek összegezésé-ként táblázat szemlélteti a fő forma-változatok élettartamát és egymáshoz való időrendi viszonyát, a 101–124. lapon pedig a katalógust követő fejezet részletesen tárgyalja az egyes formák alakulásának történetét, némileg túlsúlyozva a tárgyalás művészettörténeti módszerét az itt talán fontosabb régészeti rovására.

Külön fejezet foglalkozik a mécsesek készítésének technikájával és a készítő-műhelyekkel (125–140); ebben különösen fontos az, hogy sikerült néhány i. e. 4. századi műhelycsoportot elkülöníteni (128–130). A mécsesek használatáról szóló fejezet (141–148) után a feliratok (ostrakonként használt mécsesestöredékek, bekarcolt és festett feliratok, szignatúrák) tárgyalása következik (149–172), valamennyi felirat facsimiléjével és az ismert athéni szignatúrák alfabetikus jegyzékével, majd függelékül egy archaikus márványmécses publikációja. A szövegrészt az említett táblázaton és mécses-jegyzéken kívül egy igen

hasznos jegyzék egészíti ki, amely Howland típusaival és — újabb ásatások alapján olykor módosított — keltezésével egyeztetve a Kerameikos-anyagot, végül tárgymutató és a tárgyalta antik szöveghelyek jegyzéke zárja a szöveget. A táblák minősége nem elsőrendű, de a célnak megfelelő, minthogy művészi szempontból érdekes darab nincs a közölt anyagban.

A Kerameikos-mécsesek vizsgálatából egy ilyen, a katalógust a középpontba helyező, de a formátörténetnél messzebb is tekintő feldolgozás során is adódnak különféle területeket érintő tanulságok. Az első, amire Sch. felhívja a figyelmet, hogy a Kerameikos mécses-anyaga az Agoránál általában jóval későbbi, számottevő mennyiségű csak az i. e. 5. sz. végétől lez, a 7–6. sz. anyaga csaknem teljesen hiányzik belőle; ez megfelel annak, hogy a klasszikus kor előtt a Kerameikos területe periferiája volt a városnak. Feltűnő az importált anyag kis mennyisége is, ami érthető az athéni műhelyek magas színvonalából és kapacitásából, s indokolja, hogy az athéni mécsesipart önálló egységként tekintse a feldolgozás. A mécsesek igénytelensége és könnyen előállíthatósága is szükségtelemmé tette a nagyobb mennyiségű importot, amely érthetően elsősorban a Peloponnésos műhelyeiből jött, s csak később a szigetektől, Egyiptomból és Kis-Ázsiából; ez természetesen elsősorban a korongon készült mécsesekre vonatkozik. Az i. e. 3. században kezdődő matrica-technika elterjedésével matricákat exportáltak, illetve importáltak, s ilyenekből már gazdagabb anyag van Athénben is, elsősorban az Égeikum közeli keleti partvidékeiről. Ami a mécsesek funkcióját illeti, a Kerameikos ásatásai megerősítették a régen kialakult képet görög és római mécsesek használatának egy jelentős különbségéről: a görögöknél alig fordul elő mécses mint sirmelléklet; nyilvánvalóan idegen volt tőlük, főleg az athéniektől, a mécses fényszimbolikájának elképzelése, amely a rómaiaknál a mécseseket a sír-rítus szerves tartozékává tette.

Bár a feldolgozás számos hasonló eredményre vezet mintegy periférikusan, egészében nem lép túl a szerzőnek az elsősorban kitűzött célján: hogy az ásatók számára segédeszköz legyen további leletek meghatározásánál. Ez természetesen nem kis eredmény, és a leletkörülmények említett pontos figyelembevétele folytán az új mécses-publikáció nyilvánvalóan nagy segítséget fog jelenteni nemcsak athéni, hanem egyéb, görög anyagot tartalmazó ásatások, továbbá a múzeumokban őrzött gyűjtemények feldolgozóinak is. Ugyanakkor természetes, hogy ezek az egybeült előkerült vagy őrzött darabok is nyújthatnak támaszpontokat a Kerameikos-mécsesek meghatározásának további finomításához. Erre csak két példa a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből: az 50. 1155 sz. mécses (Szentlélek, Cat. 176. sz.) aljának EIPH felirata megerősíti Howland feltevését, hogy a Kerameikos 500. sz. darabjának EI rövidített szignatúrája (177, Abb. 11) Eirénaios-nak oldható fel; az 56.40. A sz. plasztikus fej-alakú mécses (Szentlélek, Cat. 112. sz.) görög szignatúrája pedig arra a jogos feltevésre vezette a szerzőt (169), hogy több León néven szignáló mécseskészítő működésével is számolni kell.

Szilágyi János György

Römerlager Rödgen. H. Schönberger, Das augusteische Römerlager Rödgen. H. G. Simon, Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern Rödgen, Friedberg und Bad Nauheim. Limesforschungen 15. Berlin 1976. 264 lap, 70 tábla, 12 összehasonlító táblázat, 1 melléklet.

Az i. e. 11. évben, amikor Tiberius hadjáratát követően sor került Pannonia meghódításának hivatalos deklarálására, majd tényleges birtokbavételére (a kérdéssel legutóbb P. Petru: Die provincialrömische Archäologie in Slowenien. ANRW II. Berlin—New York. 1977. 511) — a Rajnától keletre Drusus vezetett hadjáratot, melynek során egészen az Elbáig nyomult előre. Míg a pannoniai harcokról csak a történeti források tájékoztatnak, a Drusus-féle hadjáratok útvonala, utánpótlási rendszere már részben archaeológailag is nyomon követhető. A H. Schönberger által mintaszerű pontossággal feltárt

rödgeni tábor az északi területeken a chattusok ellen operáló római csapatok egyik bázisa lehetett, Mainztól 60 km-re, egy fontos utánpótlási útvonal mentén. A rödgeni feltárásokról szóló eddigi beszámolók (Saalburg Jb 19 (1961) 37—, Uo. 21 (1963) [1964] 95—, Prähist. Zeitschr. 42 (1964) 180—, Germania 45 (1967) 84—, Wetterauer Geschichtsblätter 17 (1968) 1—) után a Limesforschungen sorozatban megjelent publikáció értékét az eredmények és a leletek teljes közreadásán kívül a leletanyag minuciózus elemzése és összehasonlító vizsgálata adja meg, amely módot nyújtott egy egészen szűk kronológiai meghatározás (i. e. 10—8) mellett a típusok fejlődésének, az importot felváltó helyi ipar kialakulásának nyomon követésére, ill. az ezzel kapcsolatos gazdasági kérdések felvetésére és megoldására. A Wetterau eddig csak tágabb határok közt keltezhető táborhelyeiről származó anyagok hasonló vizsgálata további időrendi megszorítást tett lehetővé, mely a Drusus-, ill. a későbbi, Germanicus-féle hadjáratokkal kapcsolatba hozható táborok szétválasztásához vezetett.

A munka két fő részből áll. Az első (11—50) a feltárások eredményeit, a rödgeni tábor védelmi rendszerének, a belső épületeknek, főként a három nagy horreumnak leírását, a beépítés rendszerét adja kitérve a tábor környezetét a La Tène emléktárgyak ismertetésére (44—47—ez a rész H. Polenz munkája). A második rész a rödgeni mellett a friedbergi, a bad nauheimi, wiesbadeni és a höchsti leletanyag részletes elemzését és történeti értékelését tartalmazza. E sorrend egyben a második rész (51—264) fejezetbeosztását is jelenti.

A rödgeni tábor feltárási eredményeinek ismertetése során H. Schönberger áttekintést ad az Augustus kori, ill. a még régebbi táborok kaputorony típusairól (13. o.), megkísérli a falkonstrukciójú, földtöltéssel megerősített védőművek rekonstrukcióját. Különös figyelmet érdemel a három nagy horreum alaprajzi sajátosságainak ismertetése, különösen azóta, hogy a Mócsy A. által vezetett zalalövői ásásokon hasonló falkonstrukciós építmény részletei már napvilágra kerültek (I. F. Redő: Die Erforschung des westpannonischen Munizipiums Salla. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgesch. 10. Wien 1978. 89) egy fontos utánpótlási biztosító útvonal egyik folyó átkelőhelyénél (!), de hasonló horreumok feltűnése másutt is várható Pannoniában. A rödgeni építmények mérete, központi elhelyezése egyértelműen arra utal, hogy e tábor jelentőségét éppen az élelmiszer-utánpótlás biztosítása adta meg, erre utal különben az amphorák nagy száma is. Az utánpótlás egy része Mainz közvetítésével magából Itáliából vagy Hispaniából kerülhetett az erődbe, míg a gabonát valószínűleg a közelből gyűjthették be. A fából épült legénységi barakkok alaprajzában felderítése támpontot nyújtott arra a kérdésre, hogy milyen helyőrség biztosíthatta Rödgenben a szállítmányokat. Az egyes barakkokban elszállásolható létszám alapján Schönberger 500 vagy 1000 főnyi alakulatra következtet, bár a helyőrség problémája kétségkívül a legnehezebb a diplomák és téglabélyegek megjelenése előtti időszakban, többé-kevésbé szabálytalan alaprajzú táborok esetében.

A tábor körzetében talált La Tène anyag elemzésétől a feltárások során a késő La Tène telep késői fejlődésének és a korai táborokhoz való viszonyának tisztázását várták. E leletanyagok kronológiája (legalábbis Rödgen esetében) azonban nem szűkíthető annyira, hogy e kérdések megoldásában a szerzők segítségére lehettek volna. Így csak a hipotézis szintjén marad az a megállapítás, hogy a rödgeni La Tène telep már nem érthette meg a tábor építésének idejét (16. o.). A közeli Bad Nauheimben, a Drusus hadjárat idején az autochton lakosság telepe és temetője még egy ideig folyamatos. A kevés számú germán leletanyag a stratigrafiai megfigyelések szerint a tábor i. e. 8-ban történő felhagyása utáni időszakra tehető. Domitianus chattus háborúja idején, amikor ugyanezt az útvonalat újból erődökkel biztosították — Rödgent nem veszik újból birtokukba a felvonuló alakulatok —, a II. sz. második felére keltezhető leletek egy közeli villát sejtetnek.

A leletanyag értékelését H. G. Simon végezte el. A katalógusrész, a képanyag- ill., az értékelő rész közötti

szinkron tökéletes, a képanyag alapján a tárgy leírása, ill. az elemzéséről szóló rész fellapozása nem okoz nehézséget. Rödgen keltezése numizmatikai evidenciákon nyugszik (31 érem került felszínre, közülük a legkésőbbi i. e. 14—12-re tehető). A leletanyag egészen szűk időhatáron belül keltezhető együttesként értékelhető, melyet a sigillaták és a vékony falú kerámia is igazol. A terra sigillaták nagy része az oberadenivel mutat közeli rokonságot. Halternnel szemben itt a Service I-hez sorolható típusok vannak többségben. A feltárás során felszínre került 701 edényből igen sok az importáru, ami arra utal, hogy az Augustus korban a csapatok ellátásában még döntő az itáliai, hispaniai szállítmányok szerepe.

A leletanyag közreadásánál a szerző az alábbi sorrendet követi: érmek, fegyverek, fibulák, egyéb bronzok, ólomtárgyak, vas- és üvegleletek — sigillaták, sigillatautánzatok, vékony falú kerámia, „belga” áru, korsók, főzőedények, fedők, dörzstálak, amphorák, mécesek, egyéb anyagok (kő, fa). A katalógust a lelőhelyek, ill. a leletegyüttesek jegyzéke követi.

A Rödgent Mainzzal összekötő út mentén fekvő Friedberget, melyet korábban szintén „Drusus tábor”-nak tartottak (157. o.), a szerző — a közölt leletanyagot újraértékelve — Germanicus 15—16. évi hadjárataival hozta összefüggésbe, bár az 1963. évi ásásat eddig még közöletlen leletanyaga a kérdés árnyaltabb vizsgálatát teszi majd lehetővé. A tábor kerámiaanyagának összeállítása Rödgennek és Halternnel szemben eltérő sajátosságokat mutat. Az időbeni differenciát szembetűnővé teszi az első dél-galliai sigillata feltűnése is, ami egyben módot nyújtott arra is, hogy a szerző a dél-galliai sigillatagyártás kezdetét az eddigénél korábbra keltezzék (193. o.). A kerámiaanyag elemzése egy másik fontos felismerést is lehetővé tett, mégpedig azt, hogy a csapatok ellátásában olyan fazekasműhelyek is részt vehettek a Tiberius kor elején, melyek bennszülött hagyományok alapján, de római katonai felügyelettel, elsősorban a római katonaság részére termeltek az erődökhöz tartozó vicusokban (I. Mainz-Weisenau). A szerző döntőnek érzi ezt a különbséget ti., hogy az ellátásban a katonaság lényegesebb szerepet játszhatott („belgische Ware” nagyobb aránya), mint az Augustus korban. Még jobban megerősítható ez a folyamat a sigillatautánzatokon keresztül, melyeknek aránya pl. Rödgenben még az eredeti itáliai áruval szemben 1 : 10, Friedbergben nagyjából azonos, Bad Nauheimben pedig, melyet az anyag analízise alapján szintén a Germanicus-féle hadjáratokkal hoz összefüggésbe — az utánzatok száma nagyobb, mint az itáliai importedényeké. A Tiberius kori erődítmény egyes objektumait az 1969—1971. évi ásások hozták felszínre.

A IV. fejezetben a szerző azt a kérdést vizsgálja, hogy a wiesbadeni tábor beilleszthető-e a késő-Augustus-Tiberius kori erődök sorába, mint azt korábban Ritterling feltételezte, vagy H. Schoppa kétségeinek kell-e helyt adni, aki valamennyi földtábornál Flavius korinak tartott. A vizsgálat arra az eredményre vezetett (242. o.), hogy Wiesbadenben kellett lenni egy Augustus kori tábornak, amely a mainzi légiótábor hídfőállása lehetett, de lokalizálása az eddigi kutatások alapján nem végezhető el. A höchsti korai leletanyag elemzése kizárta ugyan egy Drusus kori tábor feltételezését (247. o.), de nem sokkal később már állnia kellett.

A leletanyag elemzése, az egyes típusok időrendjével, fejlődésével, műhelyével, topográfiai megoszlásával kapcsolatos kérdések értékelése, valamint a katalógusrészek miatt a terjedelem szokatlan méretűre nőtt, H. G. Simon éppen ezért szükségesnek tartotta azt, hogy külön fejezetet szenteljen az eredmények alapján a történeti értékelésnek. Ebben a részben a szerző a rödgeni tábor, melyről már korábban kimutatta, hogy csak a Drusus-féle hadjáratokkal hozható kapcsolatba — szélesebb történeti összefüggésbe ágyazza. Megpróbálkozik azzal is, hogy az erődöt a Dio Cassiusnál említett, a chattusok vidékén levő *q̄q̄oūq̄uor*-nal hozza kapcsolatba. Az azonosítást azonban megnehezíti az a körülmény, hogy e népcsoport i. e. 10 körüli szállásterülete még vitatott. H. Schönberger kutatásai Hessenben folyamatos La Tène fejlődést állapítottak meg, e kultúra hordozója egy kelta

népcsoport. Ugyanakkor a feltárások nem adtak egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy a későlaténe telepek megérték-e a Drusus-féle offenzívával kapcsolatba hozható erődepítkezések időszakát.

Logikai érveken túlmenően Tacitus egyik megjegyzése enged arra következtetni, hogy Rödgen és Mainz között több praesidiumnak kellett lenni – biztosan azonban csak Rödgent, Oberadent és talán a halterni annenbergi tábort lehet a Drusus-féle előrenyomulással kapcsolatba hozni. Ugyanígy több Drusus-kori bázis feltételezhető a Basel és Mainz közti szakaszon is, de csak egy Speyer melletti erőd anyaga párhuzamosítható az oberadenivel és a röggenivel. A szerzők már nem hivatkozhatnak a limbergi (Sasbach) tábor feltárásainak eredményeire, melyről feltételezhető, hogy a Drusus-féle offenzíva egyik támaszpontja lehetett (I. G. Fingerlin: Ein neues römisches Lager am Oberrhein. Grabungen 1971–1972 in Sasbach. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Köln–Bonn 1977. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. 137.). A hadjáratok célkitűzése is találgatások tárgya. A szerzőnek sikerült megnyugtató módon kizárni annak lehetőségét, hogy az offenzíva célja a germánok harapófogóba szorítása lett volna, minthogy még a legkorábbi dunai katonai táborok sem tarthatók Augustus korinak. Több tábor, katonai létesítmény – így Friedberg, Bad Nauheim és Höchst nagy valószínűséggel Germanicus hadjárataival hozható összefüggésbe – az Augustus-kori táborok felhagyása mindenesetre arra utal, hogy a germán politika koncepciója megváltozott, és Tiberius végleg lemondott Germania meghódításáról.

H. Schönberger és H. G. Simon munkájának értékét az adja meg, hogy sokoldalúan elemzi a Középső Rajnavidék Augustus-kori viszonyait, a római táborok, bázisok láncolatának kiépítésével, az expanzív politika változásaival kapcsolatos kérdéseket a helyi La Tène kori települések történetének, a germán szállásterületek változásának függvényében vizsgálja. A források alapos ismeretén kívül a szerzők elsősorban a korai leletanyagok minuciózus elemzésére, a korrelatív tipológia eredményeire támaszkodnak – e leletanyag értékét viszont a finom megfigyelésekkel kísért módszeres feltárások adják meg.

Gabler Dénes

G. Müller, Novaesium VII. Die römischen Gräberfelder von Novaesium. Limesforschungen 17. Berlin 1977. 134. lap. 98 tábla, 6 térképmelléklet.

Az 1966 óta példamutató rendszerességgel megjelenő sorozat legújabb kötetében a római kori Neuss Tiberius kori legiós castrumát („Koenen”) és auxiliáris castellumát környező korasászárkori temető 451 sírját és azok anyagát közli a szerző. A temetkezések egy része (csillaggal jelölve a katalógusban) a múlt század hetvenes éveitől, építkezések során folyamatosan előkerült szórványlelet, más része az 1955–1973. évi feltárásokból származik, melynek vezetője 1957–64, majd 1967–73 között maga a szerző volt. Ebből következik, hogy komoly topográfiai problémákkal csak szórványleletek lokalizálásánál és azonosításánál kellett megküzdnie, melynek során sikerült is 20 méter pontossággal térképre helyezni a sírokat, három különböző múzeumban őrzött, a háború alatt részben elpusztult vagy megsérült anyagukat pedig megközelítő pontossággal azonosítani, s így a hiányt felmérnie.

A munka során felmerült nehézségeket részletező „Bevezetés” után (9–11. o.) a 451 sír (422 hamvasztásos és 29 csontvázas) tulajdonképpeni értékelését adja a szerző (Grabformen und Bestattungssitten 12–22. o.), elsősorban a temetkezési rítusban tapasztalt különbözőségeket hangsúlyozva. A rítus szempontjából értékelhető 144 sírt a csontmaradványok elhelyezése alapján, szakítva a korábbi irodalmi hagyományokkal, mindössze csak négy típusra osztja. Egyszerűsége való törekvése példamutató, de elnevezései nem mindig szerencsések. „Ossuariengräber” néven (A1 csoport, a neussi sírok egyharmada)

egy típusba sorolja mindazon sírokat, melyeknél a máglya maradványai közül kiválogatott csontokat urnába (Knochenbrandbehälter) helyezték, tekintet nélkül az urna anyagára (kő, téglá, üveg, kerámia, fa stb.). Az agyagurnás sírok ily módon Müllernél semmiben sem különböznek az italikus hagyományokat őrző ossuaria temetkezésektől (Mócsy, ArchÉrt 1964, 43–48, Buocz, Savaria, 135), jóllehet e kettő sem etnikai, sem kronológiai vonatkozásban (Nierhaus, Bad-Canstatt, 27) nem kapcsolható össze. Müller terminus technicus a nem enged meg olyan lényeges finomítást sem mint pl. faládjában (nem scrinium) való égetés [vö. Gerulata 73, 98 120 123 sír, Kraskovská, 92; Aquincum: Nagy L, Germania 15 (1931) 260, Bónis, Ant. 1 (1947) 44], vagy a hamvak és máglya maradványok együttes, egésnyomokat nem mutató faládjában való eltemetése (Matria 6, 34, 35 sírok).

A „Brandschüttungsgräber” (A2) típusába sorolja mindazon sírokat, melyeknél a kalcinált csontokat a máglya maradványaival együtt, de abból kiválogatva, a fentebb elsorolt (kő, téglá, agyag, üveg stb.) urnába helyezve temették el, míg a „Brandgrubengräber” (A3 csoport) sírgödreibe összekeverve szórták be a kalcinált csontokat és a máglya maradványait (valódi szórthamvas sírok). E két utóbbi csoport egyértelmű szétválasztása azonban, szerintünk kizárólag teljesen érintetlen sírok esetében lehetséges; egészen kismértékű bolygatás is azt eredményezheti hogy a Brandschüttungsgrab meglepetésszerűen szórthamvas sírrá változik át és e – sajnos igen gyakran jelenlevő – bizonytalansági tényező nem engedi meg hogy ráépítsünk egy egész tipológiát.

Az A4 típusba sorolt helyben égetett sírok (busta) meglepően nagy számban (52!) fordulnak elő Novaesium temetőiben és ez önmagában véve is szokatlan [Gerulataban pl. csak egy bustum került elő, Kraskovská, 41; Romulában hét, Babeş, Dacia 14 (1970), 176; Matriában mindössze hat]. Ha szem előtt tartjuk Festus definícióját (De significatione verborum, 37, 7–11), akkor nyilvánvaló, hogy egy holttest helyben égetéséhez megfelelő méretű gödör szükséges. Számos novaesiumi sírgödör (193, 200, 217, 220, 222, 223, 225, 227, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 269, 274, 279, 348) már méreteinél fogva sem alkalmas helyben égetésre, ráadásul e gödrök fala alig 1–3 cm vastagon égett csak át, márpedig – véleményünk és tapasztalatunk szerint – egy 2–3 óráig tartó hamvasztás során a sírgödör fala legalább 5–7 cm vastagon elszíneződik. Több mint valószínű, hogy a szerző bustáknak tart minden olyan sírgödört, melyet rituális céllal előre kiégettek (Horedt, Untersuchungen... 22–23; Babeş, Dacia 1970 180–182; Kraskovská, Gerulata 166–167; Matria: a sírok egynegyede) vagy talán ki is tapasztottak (?) [vö. Horedt, Untersuchungen... 13; Intercisa I (1954), 50; Bíró, ArchÉrt 1961, 241; Matria: a sírok fele], de a hamvasztás bizonyára nem e gödrökben, hanem ustrinumon történt. Ehhez kapcsolódik a szerző másik lényegbevágó észrevételének megkérdőjelezése. A szakirodalomban Müller az első, aki a sírföldben talált leletek átégettsége alapján szétválasztja az elsőleges (máglyára helyezett) és másodlagos (égetés után sírba tett) mellékleteket és a katalógusban is eszerint csoportosítja őket. Megállapításai az A1–3 sírtípusok esetében helytállóak, bár ismét csak bolygatatlan sírok esetében értékelhetők. A busta temetkezéseknél azonban a sírgödörbe utólag betett tárgy is, a még izzó maradványokkal érintkezve kisebb-nagyobb mértékben átéghetett.

A novaesiumi csontvázas temetkezések két csoportját különbözteti meg a szerző: sírkamrában elhelyezett koporsós, illetve szarkofág sírokat, valamint koporsós vagy anélküli földsírokat. Kettő kivételével valamennyi É–D, D–É tájolású volt, így a mellékletek alapján Müller a nem keletelt sírokat is a 4. sz.-ra keltezi, csatlakozván ahhoz az egyre inkább népszerű, meggyőzőnek látszó véleményhez, mely szerint a sírok keletelése csak az 5. század folyamán válik általánossá. (Pirling, Krefeld-Gellep 1. 36 sk; Vágó-Bóna, Intercisa, 178–179.)

A „Lage und Entwicklung der Siedlungen und Gräberfelder” c. fejezetben (23–26. o.) a szerző röviden, és határozottan körvonalazza a canabae legionis és vicus életének legfontosabb mozzanatait az augustusi-claudiusi

időktől egészen az 5. sz. közepéig, amikor Novaesium már a frank királyok koronabirtoka.

A kötet érdemi részét a 451 sír és azok leletanyagának kitűnő ismertetése adja (30–129. o.). Minden egyes sír esetében a pontos topográfiai adatokon kívül értesülünk az anyag őrzési helyéről, a sír formájáról, méreteiről, a rítussal kapcsolatos legfontosabb megfigyelésekről. A mellékleteket Müller nem számozza, csak gondolatjellel választja el, s ez talán kissé fásztó a szemnek. Legfőbb jellemzőik ismertetésével együtt viszont közli a tárgy típusát és legfontosabb irodalmi előfordulásait — megtakarítván ezzel a sokszor bonyolult és nehezen áttekinthető értékelő fejezeteket. Végül, a leírás záradéaként, páratlan módon, minden egyes sír esetében datálást is ad.

A Nachweis der Fundnummern (130–134. o.), nyugati publikációkban immár elengedhetetlen indexéből az olvasó könnyűszerrel visszakeresheti az őt érdeklő leírást, tárgyat, rajzot vagy fotót. A 98 táblán — vegyesen rajzban és fényképen — csaknem teljes egészében közölt tárgyi anyag kiválóan használható, sok esetben a tárgyak anyaga is első pillantásra érzékelhető. A táblák besztása világosan áttekinthető, levegős, de mégis gazdagság, a két ötezes léptékű várostérképre felvitt lelőhelykaszter megoldása pedig több mint követendő példa. S ha mindehhez hozzátesszük, hogy a felhasznált nyomdai papír első osztályú, a kötés ízléses, s mi több, tartósan ígérkezik, úgy ezzel egy korszerű, minden igényt kielégítő publikációt jellemeztünk csupán.

Topál Judit

A. Alföldi—E. Alföldi, Die Kontorniat-Medaillons. Teil 1. — Katalog. Szövegkötet: XVI + 232 oldal, 2 szövegközi képpel, 3 diagrammal; táblakötet: III oldal + 212 tábla. — Antike Münzen und geschnittene Steine, Band VI Teil 1. — Berlin 1976. Walter de Gruyter. Szövegkötet: XVI + 232 lap, 2 kép 3 diagramm. Táblakötet IV lap + 212 tábla.

Közel négy évtizede annak, hogy a Numizmatikai Társulat ünnepi közgyűlésén Alföldi András, akkor a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem régészeti tanszékének vezetője, bemutatta tanulmányát a kontorniat-érmekről. A tanulmány katalógussal kibővítvé, 74 szép tábla kíséretében, 1943-ban látott napvilágot. A német nyelvű munka II. részének címe — „Das vorläufige Inventar der Kontorniaten” világosan utalt a szerzőnek arra a szándékára, hogy munkáját folytatni, tökéletesíteni akarja, célkitűzése a kontorniatok teljes katalógusának elkészítése.

Több mint három évtized után végre megjelent a várva-várt teljes katalógus, *Alföldi András* és felesége *Elisabeth Alföldi-Rosenbaum* gondozásában és az ismert numizmatikus és gyűjtő, *C. L. Clay* közreműködésével. A puszta adatok egymás mellé állításából is azonnal szembeszökik, hogy a vizsgált és bemutatott emléktárgy tetelesen megnövekedett, nem annyira a típusok számát, mind inkább az egyes gyűjteményekben őrzött változatokat illetően.

Ismertetésünknek természetesen nem a kontorniatanyag különleges numizmatikai jelentőségének megvilágítása a célja a szóban forgó alapvető munka részletes elemzése kapcsán — mert erről a *Numizmatikai Közöny*-ben szándékozunk írni —, hanem inkább a munka felépítésének, módszerének s a közölt anyag kultúrtörténeti jelentőségének rövid taglalása.

A könyv első kötete a lehetőség szerint az összes múzeumokban és jelentősebb magángyűjteményekben őrzött kontorniatok katalógusát nyújtja. 15 ország múzeumának, köztük a Magyar Nemzeti Múzeum és a keszthelyi Balatoni Múzeum — továbbá 19 magángyűjtemény (köztük az egykor budapesti Szemző-gyűjtemény), 7 éremkereskedő vonatkozó anyagának gondos feldolgozását, a különböző gyűjtemények és árverési katalógusok képanyagának felhasználásával egészítette ki. A kataló-

gus anyaga két főrésze oszlik: először a vert kontorniatok (ez a gazdagabb anyag), majd az öntöttek felsorolása következik, főként az előlapokon olvasható feliratokon szereplők történeti rendje szerint. Az utóbbiakat olyan érmék ismertetése követi, amelyeken bemélyített vagy berakott ábrázolások találhatók. Ezt a rövid fejezetet a hátoldali bélyegek jegyzéke követi. A katalógus-kötet utolsó fejezete a fentebb már említett *C. L. Clay* munkája, aki a kontorniatokon látható bélyegek kombinációinak magyarázatát adja s ezek alapján 8 periódusra tagolja a vizsgált anyagot. Fejtegetéseit szemléletesen egészítik ki a kötet legvégén található pontos diagrammok.

A nagy lelkiismeretességgel és biztos tudással összeállított katalógus mellett különösen jelentős a hatalmas táblakötet. Az 1943-as könyvhöz képest mintegy háromszorosára emelkedett a bemutatott kontorniatok száma. A táblák túlnyomó többsége (1–192. t.) a mitológikus és történeti vonatkozású feliratok érméket ill. azok hátlapjait mutatja be. Először a görög vonatkozású anyag képeivel ismerkedünk meg, ezek közt Alexandros és anyjának, Olympiasnak ábrázolása dominál, de itt találkozzunk az Endymiont és Selenét ábrázoló érmekkel is, ez utóbbiak a Pannonia-kutatás szempontjából is figyelemre méltóak, hiszen ez a téma — bár más ikonográfiai variánsban, provinciális sírköveinken is megjelenik.

A kontorniat-anyag legnagyobb részének előlapján római császárok portréi láthatók, *Divus Augustustól* egészen *Anthemiussig*, akinek uralkodását alig négy évvel élte túl a nyugatrómai birodalom. A császárok közt a leggyakoribb *Nero* (42–101. t.) és *Traianus* (107–166. t.) ábrázolása, az előbbiből több mint húsz, az utóbbiból mintegy negyven fő variáns különböztethető meg. Az emléktárgyakban külön csoportot alkotnak azok az érmék, amelyeken cirkuszi vonatkozású ábrázolások — kocsihajtók — láthatók (193–210. t.).

Mi ezeknek a sajátos emlékeknek a történeti jelentősége? Mielőtt erre feleletet adnánk, egy ma már tudománytörténeti jelentőségű tényre kell a figyelmet felhívunk. Arra ui., hogy Alföldi András mielőtt a kontorniatokról szóló első könyvét megelőzően az Isis-szertartásokkal kapcsolatos későrómai numizmatikai anyagról írt jelentős, merőben új szempontokat felvető monográfiát (*A Festival of Isis in Rome*, *DissPann II*: 7, 1937), továbbá a dunavidéki agyagmodellek ikonográfiájáról és ikonológiájáról írt tanulmányokat („Tonmodell und Reliefsmedaillons aus Donauländern”, *Laureae Aquincenses*, I, 1938, továbbá „Új agyagminták és medaillonok Pannóniából és Dáciából” *FA* 5, 1947). Mindezekben az illusztris szerző az újevi ajándékok vallás- és művészettörténeti problematikáját világította meg. A kontorniatok sajátos tematikája, különösen Alexandros-Olympias megjelenése, Nero és Traianus alakjainak gyakorisága határozottan igazolja a szerzőnek azt a — már az Isis-kultusszal kapcsolatos pénzekről szóló művében is hangsúlyozott — feltevését, hogy itt is a későantik világnak a keresztség ideológiával határozottan szembeforduló tendenciájával állunk szemben. Az Endymion-Selené ábrázolások világosan utalnak az újevénysimbolikájára. Mindent összevéve egy páratlanul érdekes anyaggal ismert meg minket a szerző, ill. szerzőpár, olyan emlékcsoporttal, amely a „pogány” későantik törekvések erőteljes propagandájának ékes bizonyítéka. Nagy érdeklődéssel várjuk, a kommentár rész új, bizonyára számos fontos szemponttal és eredménnyel bővített kiadását.

Kádár Zoltán

B. Nechvátal, Středověká studna v Plzni-Solní ulici. Archeologické studijní materiály 12. Praha 1976. 223 lap, 71 tábla.

Plzeň belvárosában leletmentő ásatás során egy középkori kutat tártak fel. Ennek gazdag betöltési anyagát dolgozta fel a szerző a kötetben, hozzá társul 4 további szerző a botanikai, állatesontanyag, textil és a fém vizs-

gálatával. A leletek zömét a későkőzképzési kerámia alkotja, elsősorban fazekak, bögrék és kancsók nagy sorozatával. Közülük nagyon sokat díszítettek különféle körpecsétlőkkel (a minták 34 fajtáját állítja össze egy táblázat). A kerámia nagybölg részé vékony falú, jól korongolt, a korongról levágott edényfenékekkel: redukált égetésű sötétszürke vagy fekete színben. Típusaik tekintve, a szerző 13 csoportba osztotta be az anyagát és vizsgálta azt is, hogy ezen belül milyen számarányban fordulnak elő; csoportonként külön-külön foglalkozik kormeghatározásuk kérdésével. A kerámia zöme a 15. sz. elején készült, kis számban korábbi és későbbi darabok is előfordulnak, így az összesség a 14. sz. vége – 15. sz. közepe készítményeit jelenti. Csúpn 1 zöldmázas edény-törredék szerepel, ami jellemzően mutatja, hogy még városi környezetben sem indult meg ekkor a mázas edények általánosabb használata. (Ugyanezt figyelhetjük meg a magyarországi konyhai kerámia esetében is, azaz az eltérő fejlődési vonások mellett a fő tendenciák nagyobb térben is érvényesek ekkor.) A szerző kiemeli, hogy ez az együttes is azt bizonyítja: a 15. sz. közepén még nagyon sokrétű a díszítés mintakincs, ami a 16. századtól már sokkal szegényesebbé válik. – Egyezik a szerzővel véleményünk abban, hogy a máz fellépése és általános használata között nagyon hosszú idő telik el, abban azonban már nem fogadhatjuk el véleményét, hogy a korai mázas készítmények a pontosabb kronológia meghatározására nem alkalmasak. Ezeknél ugyanis szét kell választanunk a különböző kerámiaféléseket (padlótégla, kályhacsempé, díszkerámia stb.) és csak ezeken belül szabad összevetéseket tennünk.

Nagyon jelentős a kútban talált üvegyang, amelyet ezért korábban különállónan már több alkalommal publikáltak. 9 fő üvegedényforma szerepel, ebből 3 palack és 6 pohár, illetve talpas pohár. Két fajtájuk egyre gyakoribb előfordulása miatt jellegzetes csehországi készítménynek tekinthető. A vékony, magastestű pohár datálásához a képes ábrázolások is segítenek: 1387–1430 között többször ábrázolták. A szerző érdeklődési körének megfelelően a kút leletei közül az üvegyang kiértékelése a legrészletesebb és a hazai anyagon túl az európai fejlődést és leleteket is figyelembe vevő. Az irodalomból ismert általános kormeghatározások helyenkénti korrekciójára (a saját leletegyüttes adatai alapján) csak akkor kerülhet sor – mint itt is –, ha ismerjük a meglevő datálások alapjait, indítékait, bizonytalanságait.

A kút faleleteivel sajnos már jóval rövidebben foglalkozik, pedig ezek között is találunk értékes darabokat. Hiányolható az is, hogy ezeknél rendszerint hiányzik a tárgy metszetrajza, így pl. a tárgyokról és két tálnál. Így más kutató sem tudja kellően hasznosítani ezeket. Tévesnek találjuk az itt bemutatott, dongákból összerakott kis alacsony csészéket egyszerűen evőcsészének nevezni. Az evésre elsősorban a tálat és a tárgyakat használták, az ilyen kis csészéket, mint magunk is megírtuk, ivásra és bizonyos ételek tárolására tartották elsősorban. Az sem fogadhatjuk el, hogy a két rövid nyelvű fakanál kronológiai szempontból nem fontos, mert éppen ezeken nagyon jellegzetes kiképzésük. Típusuk a budai leletegyüttes D típusú kanáljánál (14. sz. – 15. sz. kezdete, a legkésőbbi kanálforma itt) már fejlettebb, az 1500 – 16. sz. e. felére keltezhető megoldásokhoz közeledő, tehát a 15. században jól elképzelhető megoldást mutat (I. I. Holl, *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen* . . . 54. o.). – A 48. kép 27. ábráján szereplő tárgy valószínűleg egy kés fanyélborítása, ritkának tekinthető, de nem kivételes megoldással.

A bőreletek között magas szárú cipő darabjai, a textilmaradványok közül különböző anyagokból szőtt vékony szalagok tartoznak a jobban értelmezhető tárgyak közé. (A technológiai vizsgálatot végző kutató utóbbiaknál kiemeli, hogy sok a külföldi fonáanyag.)

A kiértékelésben a szerző részletesen tárgyalja a különböző kútelek kérdését. Foglalkozik avval a felosztással is, amely a később betöltött kutakat és az emésztő- (szemét-) gödröket formai alapon, illetve a betöltés anyaga szerint próbálta szétválasztani. Helyesen tartjuk, hogy E. Opravil beosztását elveti. Magunk

is úgy láttuk, hogy a korábban kútként vagy vízgyűjtő ciszternaként épített objektumokat általában később, felhagyásuk után szemétdödrök vagy emésztőgödröknek használták. Ez különösen kézenfekvő volt a középkori városokban, ahol a szabályrendeletek rendszerint tiltották a szemét szanaszéthagyását, utcára öntését. Nem írhatjuk alá azonban azt a kettéválasztást, ami szerint a kutak kis számú (városi) használók számára készültek és ezért kisebbek, mint a szemétdödrök (195. o.). Ez attól is függ, milyen sűrűn építették őket, tehát egy család vagy az egész környék volt-e rájuk utalva? – A szerző a szociális környezet kérdésével is foglalkozik, amiről az ilyen feldolgozások rendszerint sajnálatosan hallgatnak. Pedig a középkori települések kiértékelése szempontjából alapvető adatokat nyerhetünk az ilyen leletegyüttesből. Az utcában a 15. sz. folyamán kézművesek – mégpedig a legkisebb keresettel – mutathatók ki. Ez azonban véleményünk szerint a leletanyag egyes csoportjaival nem kapcsolható és további várostörténeti vizsgálatra ösztönöz. – A sokoldalúság ezért vitára is ösztönöz alapos feldolgozást középkori régészeink figyelmébe ajánljuk.

Holl Imre

Molnár J., A török világ emlékei Magyarországon. Budapest 1976. Corvina. 126 lap 65, kép 25, szövegközi rajz.

Molnár József szép kiállítású, gazdagon illusztrált könyvében, ismeretterjesztő formában kívánt a magyarországi török emlékekről áttekintést adni.

Örömmel üdvözölhetünk minden olyan kísérletet, amely a hódoltság 150 éve alatt hazánk területén létrejött török építészeti és iparművészeti alkotásokat a nagyközönséggel is megismerteti, ellensúlyozva kissé azt a máig ható felfogást, miszerint a hódoltság kora egyszersmind a teljes pusztulás-pusztítás időszaka is volt.

A könyv bevezetésében – igen vázlatosan – összefoglalja az iszlám vallás kialakulásától az oszmán birodalom létrejöttéig tartó időszakot. Be nem vallott célja elsősorban nem a történeti események ismertetése, hanem a már korán kialakuló sajátos építészeti formák, ezeken belül is a vallási épületek kapcsolatos épületek: a dzsámik és mecsetek leírása.

A törökök magyarországi berendezkedéséről, illetve az ittélők során átalakuló városokról a könyv szerzője részben a korabeli magyar és nyugat-európai, részben a török Evlia Cselebi elbeszéléseit felhasználva fest igen szemléletes képet. (Sajnálatos, hogy az oly sokat idézett török útleíró nevét egy régies, ma már nem használt alakban közli.) A szűkre szabott bevezető után a hazai török emlékekkel, pontosabban a török építészet hazai emlékeivel ismerkedhet meg az olvasó. Az egyes műemlékeket a szerző imponálóan gazdag képanyag és saját felmérésein alapuló rajzok kíséretében mutatja be. Külön érdekessége munkájának, hogy leírja az épületek további, hódoltság utáni sorsát is. Különösen fontos ez olyan épületek esetében, melyeknél a XVIII–XIX. századi leírások és rajzok egy esetleges későbbi ásatás támpontjául szolgálhatnak.

A szerző által felsorolt emlékek, elsősorban a budai, pécsi, szigetvári dzsámik és mecsetek, a budai fürdők, az egri és érdi minaret, valamint Gül baba budai és Idrisz baba pécsi türbéje – kevés kivétellel – a szakirodalomban régóta számontartott műemlékek. (Foerk Ernő 1917-ben felmérte és lerajzolta őket.) Kevesebb szó esett azonban korábban a törökök által emelt olyan katonai rendeltetésű építményekről, melyeket ma már sajnos csak metszeteiről, illetve leírásokból ismerünk, s amelyek fontosságára Molnár József joggal hívja fel figyelmünket. Ebbe a csoportba tartoznak a hajó-, illetve cölöphidak, köztük a híres eszék-dárdai cölöphíd is.

A mai ismereteink szerint törökök által épített, ill. általuk megerősített budai és esztergomi bástyákról és várfalakról is jó összefoglalást nyújt a könyv. Ezekhez kiegészítésként a szerző közöl két budai és egy esztergomi építési feliratos táblát. Bár a két budai felirat meg-

jelent már fordításával együtt 1944-ben (Fekete Lajos, Budapest a törökkorban, Bp. 1944. LXXXIII. és LXXXIV tábla és 412., 413. o.), mégis egyet kell értenünk Molnár József koncepciójával, aki ilyen módon kívánta a törökök magyarországi építőtevékenységét több oldalról bemutatni.

A könyv talán legérdekesebb darabjai azok a szerző által felkutatott mosdómedencék, melyek a hajdani török fürdőkől kerülhettek át falusi templomokba szen-

teltvíztartónak. Az író ilyen irányú megfigyelései felhívják figyelmünket arra, hogy a török hódoltság tárgyi emlékei sokféle formában megőrződhettek, s a kutatást érdemes ezekre a területekre is kiterjeszteni.

Molnár József gondos anyaggyűjtésen alapuló, szépen megírt könyve érzéletes formában nyújt betekintést a török világ magyarországi emlékeibe.

Gerelyes Ibolya

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

1978

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke. — Abbreviationes

- ActaAntSzeged = Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Szeged. 20 (1977).
- ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. Bp. 29(1977):3–4., 30(1978):1–2.
- ActaBiolSzeged = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Biologica. Szeged. 23(1977):1–4.
- ActaClDebrecen = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen. 13(1977).
- ActaHistArtHung = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Közleményei. Bp. 23(1977):3–4., 24(1978):1–4.
- ActaHistHung = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 23(1977):1–4.
- ActaHistSzeged = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Szeged. 58(1977), 59(1978).
- ActaLingHung = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 26(1976):3–4., 27(1977):1–2.
- ActaMusNap = Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca. 14(1977).
- ActaOrHung = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Közleményei. Bp. 31(1977):3., 32(1978):1.
- ActaPraehist = Acta Praehistorica et Archaeologica. Berlin. 5–6(1974–75).
- AgtSzle = Agrártörténeti Szemle. Historia Rerum Rusticarum. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának folyóirata. Bp. 19(1977):3–4., 19(1977): Suppl.
- AJA = American Journal of Archaeology. Cambridge (USA). 82(1978).
- Alba Regia = Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve. Annales Musei Stephani Regis. Székesfehérvár. 16(1978).
- Das Altertum = Das Altertum. Berlin. 24(1978).
- AmHistRev = The American Historical Review. New York. 1977.
- L'AntClass = L'Antiquité Classique. Bruxelles. 47(1978).
- AnthrHung = Anthropologia Hungarica. Studia Historico-Anthropologica. Bp. 15(1976–1977).
- AnthrKözl = Anthropológiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társaság Anthropológiai Szakosztályának folyóirata. Bp. 21(1977):1–2.
- ArchÉrt = Archaeológiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. Bp. 105(1978):1.
- ArchRozhl = Archeologické Rozhledy. Praha 29(1977):5–6., 30(1978):1–2.
- ArhVestnik = Arheološki Vestnik. Ljubljana. 28(1977).
- Ars Hungarica = Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei. Bp. 5(1977):2.
- Athenaeum = Athenaeum. Studi Periodici di Letteratura e Storia dell'Antichità. Pavia. 66(1978).
- Békési Élet = Békési Élet. Közművelődési és tudományos folyóirat. Békéscsaba. 13(1978):1–4.
- Budapest = Budapest. A Főváros folyóirata. Bp. 16(1978):1–12.
- BullBAHongr = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. Bp. 48–49(1977), 50(1978).
- CommHistArtisMed = Communicationes de Historia Artis Medicinae. Orvostörténeti Közlemények. Bp. 80–82 (1976–1977), Suppl. 9–10(1977).
- DebrMúzÉvk = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. Debrecen. 1976.
- DunakanyarTáj = A Dunakanyar Intéző Bizottság Tájékoztatója. Bp. 15(1978):1, 2.
- EgriMúzÉvk = Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musti Agriensi. Eger. 15(1977).
- ÉlTud = Élet és Tudomány. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat hetilapja. Bp. 33(1978):1–52.
- Építéstud = Építés-tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. Bp. 9(1977):1–4., 10(1978):1–2.
- Az Érem = Az Érem. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének lapja. Bp. 34(1978):1.
- Ethn = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Bp. 88(1977):2–4., 89(1978):1–3.
- EthArchZt = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Berlin. 19(1978).
- ÉtudClass = Les Études Classiques. Namur. 46 (1978).
- ÉtudFinno-Ougr = Études Finno-Ougriennes. Bp. — Paris. 12(1975).
- FilKözl = Filológiai Közlöny. A Magyar Tudományos Akadémia és az Irodalomtörténeti Társaság világirodalmi folyóirata. Bp. 23(1977):1–4., 24(1978):1.
- FolArch = Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici. Bp. 29(1978).
- FolHist = Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 5(1977).

- FolHisNatMusMatr = Folia Historico-Naturalia Musei Matraensis. — A Mátra Múzeum Természettajzi Közleményei. Gyöngyös. 3 (1975).
- Forrás = Forrás. Szépirodalom, szociográfia, művészet. Bp. 10(1978).
- FöldrKözl = Földrajzi Közlemények. A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata. Bp. 25(1977): 1–4., 26(1978):1.
- Germania = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Mainz. 56(1978):1.
- GiornItalFil = Giornale Italiano di Filologia. 8(1977).
- Gnomon = Gnomon. München. 50(1978).
- Gymnasium = Gymnasium. Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung. Heidelberg. 85(1978).
- HadtKözl = Hadtörténeti Közlemények. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata. Bp. 24(1977):4., 25(1978):1–4.
- HajdúságiMúzÉvk = A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. Hajdúböszörmény. 3(1977).
- HambBeitrNum = Hamburger Beiträge zur Numismatik. Hamburg 24–26(1970–1972).
- JahresMitteldtVorg = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. Halle. 61(1977).
- JászKunság = JászKunság. A TIT Szolnok megyei Szervezetének folyóirata. Szolnok. 24(1978):1–4.
- JbOÖstMusV = Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines. Linz. 122(1977).
- JbÖstByzGes = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft. Wien. 26 (1977).
- JbStaatlKunsts = Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen. Dresden. 1970–1971.
- JschMitteldtVorg = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. Berlin. 61(1977).
- Keletkutatás = Keletkutatás. Tanulmányok az orientalisztika köréből. Bp. 1976–1977.
- KölnerJb = Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte. Köln. 14(1974).
- Latomus = Latomus. Revue d'Études Latines. Bruxelles. 36(1977), 37(1978):2.
- MAG = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. 104(1974).
- MÉpm = Magyar Építőművészet. Bp. 1978:1–5.
- MiskolciMúzÉvk = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc. 15(1976).
- MittArchInst = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 6(1976).
- MittÖstNumGes = Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft. Wien. 20(1978).
- MMezőgMúzKözl = Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. — Mitteilungen des Ungarischen Landwirtschaftlichen Museums. Bp. 1975–1977.
- MNyelv = Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. Bp. 74(1978):1–4.
- MTAOK II = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei. Bp. 26(1977):3.
- MTud = Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. Bp. 23(1978):1–12.
- MűvÉrt = Művészettörténeti Értesítő. Bp. 26(1977):2–4., 27(1978):1–4.
- Művéd = Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és Építészeti Szemle. Bp. 21(1977):4., 22(1978):1–3.
- Művészet = Művészet. A Magyar Képző- és Iparművészek Szövetségének Lapja. Bp. 19(1978):1–12.
- MuzHírPestmegye = Múzeumi Híradó. A Pest megyei Múzeumok Igazgatósága Tájékoztatója. Szentendre. 4(1977):4., 5(1978):1–2.
- MúzKözl = Múzeumi Közlemények. Bp. 1977:1–3.
- Múzsák = Múzsák. Múzeumi Magazin. Bp. 1978:3–4.
- NachrNiedersUrg = Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte. Hildesheim. 45(1976).
- Népművelés = Népművelés. A Kulturális Minisztérium folyóirata. Bp. 25(1978).
- NewHungQuart = The New Hungarian Quarterly. Bp. 18(1977).
- NumKözl = Numismatika Közlöny. Bp. 76–77(1977–1978).
- NyelvtKözl = Nyelvtudományi Közlemények. Bp. 79(1977):1–2., 80(1978):1.
- Oikumene = Oikumene. Studia ad Historiam Antiquam Classicam et Orientalem Spectantia. Bp. 2(1978).
- PamArch = Památky Archeologické. Praha. 68(1978).
- Pannonia = Pannonia. Wien. 6(1978).
- PécsiMúzÉvk = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. — Annales Musei de Iano Pannonio nominati. Pécs. 20–21(1975–76).
- Pontica = Pontica. Studii și Materiale de Istorie, Arheologie și Muzeografie. Constanța. 10(1977).
- Präparator = Der Präparator. Präparationstechniken für Naturwissenschaften Museum, Medizin, Kultur- und Kunstgeschichte. Bochum. 23(1977).
- RégFüz = Régészeti Füzetek. Bp. Ser. I:31. (Az 1977. év régészeti kutatásai.)
- RevÉtAnciennes = Revue des Études Anciennes. Paris 55(1977).
- RivStorAnt = Rivista Storica dell'Antichità. Bologna. 6–7(1976–77).
- SlovArch = Slovenská Archeológia. Bratislava. 18(1970).
- SoprSze = Soproni Szemle. Helytörténeti folyóirat. Sopron. 32(1978):1–4.
- Starinar = Starinar. Beograd. 27(1976).
- StudSlav = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 23(1977):1–4.
- SüdostF = Südost-Forschungen. München. 36(1977).
- SzabSzatSze = Szabolcs-Szatmári Szemle. Gazdasági, társadalmi és kulturális folyóirat. Nyíregyháza. 13(1978):1–4.
- Századok = Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. Bp. 111(1977):3–6., 112(1978):1–4.
- SzegediMúzÉvk = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Jahrbuch des Móra-Ferenc-Museums, Szeged. (1974–75):2., (1976–77):2.
- SzekszárdiMúzÉvk = A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. Annales Musei Szekszárdiensis de Béri Balogh Ádám nominati. Szekszárd. 6–7(1975–1976).
- TársSze = Társadalmi Szemle. A Magyar Szocialista Munkáspárt elméleti és politikai folyóirata. Bp. 33(1978):1–12.
- TermVil = Természet Világa. Természettudományi Közlöny. Bp. 109(1978):1–12.
- Tisztatáj = Tisztatáj. Irodalmi és kulturális folyóirat. Szeged. 32(1978).
- Történelemtanítás = Történelemtanítás. Az Oktatási Minisztérium módszertani folyóirata. Bp. 23(1978).
- TörtSze = Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. Bp. 20(1977):3–4., 21(1978):1,2.

- Új Írás. = Új Írás. Irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat. Bp. 1978.
 Valóság. = Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat havi folyóirata. Bp. 21(1978):1–12.
 VasiSzle. = Vasi Szemle. Helyismereti folyóirat. Szombathely. 32(1978):1–3.
 Világosság. = Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. Bp. 19(1978):1–12.
 ZfArch. = Zeitschrift für Archaeologie. Berlin. 11(1977).
 ZtPapyrEp. = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn. 28(1978).

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák. —
 Periodica et collectanea

- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. 29 (1977): 3–4. p.323–478., ill., 30 (1978): 1–2. 298. p. ill. Aduvantibus: I. Bóna, I. Dienes, T. Kovács, A. Kubinyi, A. Mócsy, E. Patek. Redigit: L. Castiglione. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977–1978.
Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. 13 (1977). Editores: I. Borzsák et J. Sarkady. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1977. 87 p.
Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. 20 (1977). Redigunt: S. Szádeczky-Kardoss et E. Maróti. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1977. 136 p. 15 t.
Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Az István Király Múzeum Évkönyve, 16 (1978). Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1978. 398 p. ill. (Az István Király Múzeum Közleményei, C. sorozat 16. sz.) *Alba Regia* 14 (1975). 384 p. Rec. = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. 419. p.
Anthropologia Hungarica. Studia Historico-Anthropologica. Redigit: T. Tóth. Bp.: Mus. Hist-nat. Hung. 1978. 190 p. ill.
Anthropologiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társaság Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. 21 (1977): 1–2. Szerk.: Eiben Ottó. Szerk. bizottság: K. Éry, Gy. Farkas, P. Lipták, J. Nemeskéri, D. Schuller, T. Tóth. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 180 p. ill.
Archaeológiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. 105 (1978): 1. Szerk.: Fülep Ferenc. Szerk. bizottság: Barkóczi L., Holl I., Kalicz N., Korek J., L. Kovrig I. Bp.: Akadémiai Kiadó. 1978. 162 p. ill. *ArchÉrt* 102 (1975): 1–2. 327 p. Rec.: eč = *ArchRozhl* 19 (1977): 5. p.578–579. 103 (1976): 1. 170 p. ill. Rec. = *The Antiquaries Journal* 57 (1977): 2. 439. p., 103/1976: 2. p.171–327. ill. Rec.: *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. 268. p.
Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei. — Bulletin of the Institute of Art History of the Hungarian Academy of Sciences. 5 (1977): 2. Szerk.: Timár Árpád. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. p. 201–372. 53 ill.
Budapest Régiségei. 24 (1976): 1–2. Bp. Történeti Múzeum, 1976. 450, 251 p. 114, 353 ill. Rec.: *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.419–420.
Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 48–49 (1977), 50 (1978). Felelős szerk.: Garas Klára. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1977–78. 253, 207 p. ill.
A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati, 1976. Debrecen: Déri Múzeum, 1977. 466 p. ill. (A Debreceni Déri Múzeum kiadványai, 57.) *DebrMúzÉvk* 1974. 879 p. ill. Rec.: *Moucha*, V. = *ArchRozhl* 29 (1977): 5. 577. p.
Az Egri Múzeum Évkönyve. — Annales Musei Agriensi. 15 (1977). Szerk.: Bakó Ferenc. Munkatársa: Korompai János. Eger: (Franklin ny. Bp.) 1977. 382 p. ill. *EgriMúzÉvk* 13 (1975) 341 p. ill. Rec.: *Moucha*, V. = *ArchRozhl* 29 (1977): 5. 583. p.
Az Érem. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének Lapja. 34 (1978): 1. Bp. 1978. 48 p. ill.
Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici. 29 (1978). Főszerk.: Fülep Ferenc. Szerk. biz.: Fodor István, Kemenczei Tibor, L. Kovrig Ilona. Szerk.: Sárdy Judit. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1978. 210 p. ill. *FolArch* 25 (1974) 262 p. 111 ill., 26 (1975) 205 p. 87 ill. Rec.: *Póczy Klára—Entz Géza* = *ArchÉrt* 104 (1978): 1. p.131–134. 27(1976) 212 p. Rec. = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. 420. p.
Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. 5 (1977). Főszerk.: Fülep Ferenc. Szerk. bizottság: Bánkuti Imre, Rózsa György, Tamás István. Szerk.: Haider Edit. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 1977. 252 p. ill.
Hadtörténeti Közlemények. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata. 24 (1977): 4. p.543–695., 25 (1978): 1–4. 635 p. Főszerk.: Balázs Tibor. Bp.: Hadtört. Intézet és Múzeum, 1977–78.
A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. 3 (1977). Szerk.: Nyakas Miklós. Hajdúböszörmény: Alföldi ny. (Debrecen), 1977. 280 p. 7 ill.
A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 15 (1976.) Szerk.: Bodó Sándor közreműködésével: Szabados József. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1976. 375 p. ill.
A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Annales Musei de Ianus Pannonio nominati. 20–21 (1975–1976). Szerk.: Uherkovich Ákos. Szerk. bizottság: Bezerédy Győző, Hárs Éva, Maráz Borbála etc. Pécs: Baranya Megyei Múz. Ig. 1977. 342 p. ill.
Keletkutatás. Tanulmányok az orientalisztika köréből. Bp.: Kőrösi Csoma Társ. 1976–1977. 282 p. ill.
Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Mitteilungen des Ungarischen Landwirtschaftlichen Museums. 1975–1977. Szerk.: Takács Imre. Bp.: MÉM Kut. Okt. Közp. 1978. 431 p.
Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 6 (1976). Hg. von L. Castiglione. Zusammengestellt von Á. Salamon. Bp.: MTA KESZ Soksz. 1977. 191 p. 72 t. 1 térk. *MittArchInst* 4 (1973). 227 p. 61 t. Rec.: *Tóth István* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.266–267.
Múzeumi Híradó. A Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Tájékoztatója. 4 (1977): 4., 5 (1978): 1–2. Szerk.: Szabó Sándor. Szentendre: KMI Rotaüzem, 1977. 31 p.
Múzeumi Közlemények. 1977: 1–3. Szerk.: Kodolányi János. Bp.: Orsz. Múzeumi Tanács, 1978. 167 p.
Numizmatikai Közöny. 76–77 (1977–1978). Szerk.: Biróné Sey Katalin. Szerk. bizottság: Fitz Jenő, Gedai István. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1978. 152 p. 13 t.
Oikumene. Studia ad Historiam Antiquam Classicam et Orientalem Spectantia. 2 (1978). Editores: I. Hahn, L. Kákossy, E. Maróti, J. Sarkady. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1978. 263 p.
Régészeti Füzetek. Ser. I: 31. Az 1977. év régészeti kutatásai. Szerk.: Sz. Burger Alice. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1978. 136 p. 1 térk.
RégFüz Ser I: 28. Az 1974. év régészeti kutatásai. 160 p. 2 térk. Rec.: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. 418. p.
RégFüz Ser. I: 29. Az 1975. év régészeti kutatásai. 102 p. 1 térk. Rec.: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.267–268.
Somogyi Múzeumok Közleményei. Kaposvár. 2 (1975). 334 p. Rec. = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p. 420–421.
Székesfehérvár évszázadai. 3. Török kor. Szerk.: Kralovics Alán. Székesfehérvár: István király Múzeum, 1977. 168 p. ill. (István Király Múzeum Közleményei, A sor. 15. sz.).

A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve: — Annales Musei Szekszárdiensis de Béri Balogh Ádám nominati. 6–7 (1975–1976). Szerk.: Szilágyi Miklós. Szekszárd: Tolna megyei Tanács V. B. 1977. 376 p. ill.

II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések. — Generalia, Effossiones

Analyse documentaire et calcul en archéologie. — CNRS. M.—S. Lagrange: Code pour l'analyse des monuments civils, 1–2. Paris: 1975. 193 + 118 p., N. Nivelles: Code pour l'analyse des monuments religieux, 1–2. Paris: 1975. 91 + 111 p., G. Le Rider: Code pour l'analyse des monnaies. Paris: 1975. 64 p. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p. 422–423.

F. Antoni Judit: Régészeti kutatások. Archäologische Forschungen (István Király Múzeum, Székesfehérvár). = Alba Regia 16 (1978). p. 383–385.

Askerec Éva: Az I. országság érembiennale Sopronban. = Soprszle 23 (1978): 4. p. 366–371. 10 ill.

Bán Jenő: A fekete-sárga tarkaság. A sakkfigurák fejlődésének története, 1. rész. = Éltud 33 (1978): 28. p. 867–870. 12 ill., 2. rész = Éltud 33 (1978): 29. p. 909–913. 15 ill.

Bartha Antal: Mítosz és történelem. = Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3. (Bp. 1978.) p. 13–15.

Bárth János vide: Vésztő története.

Benda Kálmán: Magyarország új történeti kronológiája. = TörtSzle 20 (1977): 3–4. p. 565–576.

Benda Kálmán vide: Bodoki Fodor Zoltán

Bodoki Fodor Zoltán és Zsigmond: Mezőtúr város története a honfoglalástól a felszabadulásig. Rec.: Benda Kálmán = Jászkutság 24 (1978): 3–4. p. 94–96.

Bökönyi Sándor: „Vadakat terelő juhász”. Az állattartás története. Bp.: Magvető Kiadó, 1978. 163 p. (Gyorsuló idő.)

Budapest története, 1–2. Szerk.: Gerevich László és Kosáry Domokos. 2. kiad. Bp. 1975. 429 p. 3 t., 469 p. 1 t. Rec.: Érszegi Géza – Vass Előd = Századok 111 (1977): 4. p. 802–810.

Sz. Burger Alice (szerk.): Régészeti Füzetek. Ser. I: 31. Az 1977. év régészeti kutatásai. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1978. 136 p. 1 térk.

Castiglione László vide: Analyse documentaire
Darvas Gábor: Évezredek hangszerei. 2. átdolg. kiad. Bp.: Zeneműkiadó, 1975. 333 p. ill.

Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, 1–2. Hg. von Jan Filip. Praha: Acad. Verl., Berlin–Köln–Mainz: Kohlhammer, 1966–1969. 1756 p. 92 t. ill. Rec.: Ojtozi Eszter = Acta-LingHung 26 (1976): 3–4. p. 477–482.

Az erdőgazdaság története Magyarországon. Szerk.: Koloss-váry Szabolcsné. Bp.: Akad. Kiadó, 1975. 525 p. ill. 2 t.

P. Erményi Magdolna: Forrástanulmány a régészeti korokból származó csonthejas gyümölcselekről Közép-Európában. = MMezőgMúzközl 1975–1977. p. 135–165.

Éremleletek. Schatzfunden. = NumKözl 76–77 (1977–1978) 17. p.

Die ersten sowjetisch-ungarischen und ungarisch-sowjetischen Ausgrabungen im Jahre 1975. = MittArchInst 6 (1976) p. 119–124. 59. t.

Érszegi Géza vide: Budapest története, 1–2.

Gábor Judit–Hellebrandt Magdolna: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1975-ben. = MiskolciMúzÉvk 15 (1976) p. 65–71. 2 ill.

Gunst Péter: A történelmi kronológiáról. = TörtSzle 20 (1977): 3–4. p. 579–583.

Hellebrandt Magdolna vide: Gábor Judit

Hollán Zsuzsa vide: Lengyel Imre

Hoppál Mihály vide: Mítosz és történelem.

Horváth Ferenc vide: Sárvár monográfiája.

Hoyle, Fred: Stonehenge-től a modern kozmológiáig. Bp.: Magvető Kiadó, 1978. 165 p. ill. (Gyorsuló idő.)

Istvánovits Márton vide: Mítosz és történelem.

Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1975. 854 p. Rec.: T. Mérey Klára. = Századok 112 (1978): 1. p. 180–183.

Kiszely György vide: Lengyel Imre

Kiszely István: The origins of artificial cranial formation in Eurasia from the 6th mill. B. C. to the 7th century A. D. Oxford, BAR. 1978. 76 p. 41 t. (British Archaeological Reports, Suppl. 50.)

Komjáthy Miklós: Történelem és kronológia. = TörtSzle 20 (1977): 3–4. p. 576–579.

Korek József: Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1976. = FolArch 29 (1978) p. 205–210.

Lengyel Imre: Paleoszerológiai vizsgálatok. (Palaeoserological investigations. (Kandidátusi értekezés tézisei.) Hollán Zsuzsa: Opponensi véleménye, p. 142–143. Kiszely György: Opponensi véleménye, p. 144–146. Lengyel Imre válasza az opponensi véleményekre, p. 146–148. = AnthrKözl 21 (1977): 1–2. p. 133–148. 5 táblázat.

Lengyel I. A.: Palaeoserology. Blood typing with the fluorescent antibody method. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 240 p. 190 t. 37 ill. Rec.: Nemeskéri János = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p. 417–418.

Marsik Antónia: Egy jelentős magyarországi paleoantropológiai gyűjteményről. (A szegedi József Attila Tudományegyetem Embertani Tanszéke gyűjteményéről.) = AnthrKözl 21 (1977): 1–2. p. 155–159.

Mátrai László: A kultúra történetisége. Válogatott tanulmányok és cikkek. Bp.: Gondolat Kiadó, 1977. 418 p.

T. Mérey Klára vide: Kaposvár

Mítosz és történelem. Szerk.: Hoppál Mihály és Istvánovits Márton. Bp.: MTA Népr. Kutatócsoport, 1978. 401 p. ill. (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.)

Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése a késővaskortól a törökkor végéig és a középkor agrotechnikai fejlődése. Bp.: MTA soksz. 1977. 8 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)

Nagy József: Eger története. Bp.: Gondolat Kiadó, 1978. 388 p. 36 t.

Nemeskéri János vide: Lengyel I. A.

Nemzetközi éremművészeti alkotótételek, Nyíregyháza–Sóstó, 1977. — Symposium internationale de l'art des médailles. Nyíregyháza: Városi Tanács V. B. 1977. 59 p. ill.

Nováki Gyula: Paleoethnobotanikai szimpózium Wilhelmshavenben. = ArchÉrt 105 (1978): 1. 130. p.

Ojtozi Eszter vide: Enzyklopädisches Handbuch

Pach Zsigmond Pál: Történetiszemlélet és történettudomány (cikkek, tanulmányok.) Bp.: Kossuth Kiadó, 1977. 565 p.

Pais István: Ember és vallás. Adalékok a vallás kritikájához és struktúrájához. 3. kiad. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1978. 325 p.

Rákos István vide: Szántó Imre

Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk.: Szombathy Viktor. Bp.: Panoráma Kiadó, 1978. 395 p. ill. (Utazások a múltban és a jelenben.)

Révay Zoltán: Titkosírások. Fejezetek a rejtjelzés történetéből. Bp.: Zrínyi Katonai Kiadó, 1978. 240 p. ill.

Sárvár monográfiája. Szerk.: Horváth Ferenc. Szombathely: Sárvár Város Tanácsa, 1978. 787 p. 1 térk. ill.

Stanczik Ilona vide: Szolnok megyei régészeti adatok.

Szántó Imre: Hévíz története, I. Az őskortól az 1857. évi tagosítás befejezéséig. Szeged: Hévíz Nagyközségi Tanács V. B. kiadása, 1977. 271 p. 78 ill.

Rec.: Rákos István = Századok 112 (1978): 3. p. 582–583.

Szolláth György: Az Első Országos Érembiennálé Sopronban. = Az Érem 34 (1978): 1. p. 26–27.

Szolláth György: Magyar éremantológia, 1945–1976. = Az Érem 34 (1978): 1. 26. p. 3 ill.

Szolnok megyei éremtani adatok. Hild Viktor jegyzeteiből összeállította: H. Vaday Andrea. Szolnok: Damjanich János Múz. 1975. 92 p. 5 t. (Szolnok Megyei Múzeumi Adattár, 27.)

- Szolnok megyei régészeti adatok.* Hild Viktor jegyzeteiből összeállította: *Stanczik Ilona.* Szolnok: Damjanich Múz. 1975. 239 p. ill. (Szolnok megyei múzeumi adattár, 25–26.)
- Szombathy Viktor* vide: *Régészeti barangolások Magyarországon.*
- Tanulmányok Győr és vidéke történetéből.* Szerk.: *Gecsenyi Lajos.* Győr: Győr–Sopron Megyei Levéltár, 1978. 161 p.
- Tálas István:* Kiskunság. Bp.: Gondolat Kiadó, 1977. 271 p. 78 ill. *Rec.: L. T. = TermVil* 109 (1978): 2. 96. p.
- T[ettamanti] S[arolta]:* Régészeti kutatások 1977. nyarán. = *MúzHírPestmegye* 4 (1977): 4. p.10–11.
- Történetelméleti és módszertani tanulmányok.* Szerk. és bev.: *Glatz Ferenc.* Vál.: Glatz Ferenc és Niederhauser Emil. Bp.: Gondolat Kiadó, 1977. 389 p.
- H. Vaday Andrea* vide: *Szolnok megyei éremtani adatok.*
- Vass Előd* vide: *Budapest története, 1–2.*
- Vésztő története.* Vésztő nagyközség tanácsának kiadása. Szerk.: *Szabó Ferenc.* Vésztő, 1973. 547 p. ill. *Rec.: Bárh János = Ethn* 88 (1977): 2–3. p.495–496.
- Visy Zsolt:* Légifényképezés a régészet nyomában. = *TermVil* 109 (1978): 11. 498. p.
- III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti múzeológia. — *Historia archaeologica. Catalogi museorum.*
- Állandó kiállítások.* Ständige Ausstellungen. (István Király Múzeum, Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 16 (1978) 389. p.
- Bakó Ferenc:* A Heves megyei Múzeumi Szervezet munkája 1976-ban. = *EgriMúzÉvk* 15 (1977) p.369–380.
- Bálintné Hegyesi Júlia–Selmecziné Püspöki Anikó:* A Jászkunság repertóriuma 1954–1974. Szerk.: Kaposvári Gyula és Szirmai Ernő. Szolnok: Vereseghy F. Megyei Könyvt. 1976. XVIII, 157 p. *Rec.: Szabó Ferenc = Békési Élet* 13 (1978): 4. p.518–519.
- Bánkuti Imre:* Újkori Osztály. = *A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.)* p.181–268. t.77–124.
- A Baranya megyei múzeumok 1975–1976. évi működése.* — Die Tätigkeit der Museen des Komitats Baranya in den Jahren 1975–1976. = *PécsiMúzÉvk* 20–21 (1975–1976) p.335–342.
- Bendefy László (1904–1977).* Nekrológ. Összeállította a szerkesztő bizottság. = *VasiSzele* 32 (1978): 1. p.137–140.
- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1975.* — Библиография избранных работ по истории, вышедших в Венгрии в 1975 г. = *ActaHist Hung* 23 (1977): 1–2. p.205–233.
- Bibliographie.* Publikationen der Mitarbeiter des Instituts. (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében.) = *MittArchInst* 6 (1976) p. 167–183.
- Bognár-Kutzián Ida* vide: *Párducz Mihály.*
- B. Bónis Éva:* Megemlékezés Nagy Lajosról. = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.106–107.
- Braznovszky Mihály:* Barokk kastélymúzeum Szécsényben. = *ÉlTud* 33 (1978): 15. 475. p. 1 ill.
- Sz. Burger Alice:* Adattár. = *A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.)* 315. p.
- Burgján Miklós* vide: *F. Fejér Mária*
- Castiglione László* vide: *Doran, J. E., In memoriam O. J. Brendel, Mueller, J. V.*
- Dalmi Kálmán–Takács Miklós:* Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1977. jan. 1. — márc. 31. = *VasiSzele* 32 (1978): 2. sz. melléklete, 1–9 p., 1977. júl. 1. — szept. 30. = *VasiSzele* 32 (1978): 3. p.453–463.
- Dankó Imre:* Adatok Déri Frigyes műgyűjtéséhez. Angaben zur Kunstsammlung von Frigyes Déri. = *DebrMúzÉvk* 1976. p.411–417. 1 t.
- Dankó Imre:* A Dériek, A Déri-gyűjtemények. Debrecen: Alföldi ny. 1977. 14 p. 18 t.
- Dankó Imre:* Jelentés a Déri Múzeum 1976. évi munkájáról. = *DebrMúzÉvk* 1976. p. 457–466. 4 ill.
- Divald Lászlóné:* A Budapesti Történeti Múzeumban folyó múzeumpedagógiai munka tapasztalatai. = *Történelemtanítás* 23 (1978): 4. p.15–16.
- Ditrőiné Sallay Katalin:* A Déri Múzeum kiállításainak története (1945–1975). Die Geschichte der Ausstellungen des Déri Museums (1945–1975). = *DebrMúzÉvk* 1976. p.419–444. 5 ill.
- Ditrőiné Sallay Katalin:* A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok munkatársainak bibliográfiája, 1975. = *DebrMúzÉvk* 1976. p.447–456.
- Doran, J. E.–Hodson, F. R.:* Mathematics and computers in archaeology. Edinburgh: Univ. Press, 1975. 381 p. *Rec.: Castiglione László = ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.421–422.
- Eiben Ottó:* A Magyar Biológiai Társaság embertani Szakosztályának működése az 1977. évben. = *AnthrKözl* 21 (1977): 1–2. p.171–173.
- Erdélyi István* vide: *Halikova, J. A.*
- Éri István:* Múzeumi kiállításrendezési törekvések Magyarországon az elmúlt 30 évben. = *Nemzetközi Múzeológiai szeminárium.* Veszprém, 1977. VII. 15–26. p.15–29.
- Éri István:* Történelemkutatás számítógéppel. Céhkataszter segíti a kutatókat. = *ÉlTud* 33 (1978): 48. p.1523–1525. 5 ill.
- Sz. Észlári Éva* vide: *Kisplasztikai kiállítás*
- F. Fejér Mária:* Bibliographia Archaeologica Hungarica, 1977. Magyar régészeti irodalom, 1977. = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.140–162.
- F. Fejér Mária–Huszár Lajos:* Bibliographia numismatica hungaricae. A magyar numizmatika bibliográfiája. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 322 p. *Rec.: Burgján Miklós = Reformátusok Lapja (Bp.)* 23 (1979): jan. 7., *Buza János = ArchÉrt* 105(1978):2. p.304–305., *Deutsche Literaturzeitung (Berlin)* 99 (1978): 7–8., *Galambos Ferenc = A Könyvtáros (Bp.)* 27 (1977): 12. p.753–754., *Gedai István = NumKözl* 76–77 (1977–78) p.137–138., *uaz = Num.Literature (New York)* 99 (1978): márc. 21. sz., *Jontes, G. = SüdostF* 37 (1978) 271. p., *MittÖstNumGes* 20 (1978): 8. 64. p. *Varannai Gy. = Az Érem* 33 (1977): 2. 19. p., *Winkler, Iudita = ActaMusMap* 15 (1978) p. 693–694.
- F. Fejér Mária:* Hírlapokban és folyóiratokban megjelent numizmatikai vonatkozású közlemények. = *NumKözl* 76–77 (1977–1978) p.143–147.
- F. Fejér Mária:* Egyéb magyar vonatkozású (numizmatikai) irodalom. = *NumKözl* 76–77 (1977–1978) p. 139–142.
- A Fejér megyei Múzeumok létszáma az 1975. évben.* Personalstand. = *Alba Regia* 16 (1978) 393. p.
- A felsőőrsi helytörténeti gyűjtemény.* = *ÉlTud* 33 (1978): 9. 281. p. 1 ill.
- A finnugor népek irodalmának bibliográfiája.* Szerk.: *Jávori Jenő.* Bp.: Főv. Szabó Ervin Könyvt. 1975. 630 p. *Rec.: Szopori N. Lajos = NyelvtKözl* 89 (1977): 1–2. p. 438–440., *Molnár Ferenc = FilKözl* 23 (1977): 1. p. 107–110.
- Fitz Jenő:* Jelentés a Fejér Megyei Múzeumok helyzetéről, 1975. Jahresbericht über die Lage der Museen im Komitat Fejér 1975. = *Alba Regia* 16 (1978) p.381–383.
- Friedl, I.:* Auswahlbibliographie der ungarischen literaturwissenschaftlichen Slawistik (1959–1975). = *StudSlav* 23 (1977): 3–4. p.391–451.
- Fülep Ferenc:* Az ICOM 1977. évi kongresszusa, Leningrád–Moszkva. = *MúzKözl* 1977: 1–3. p.141–144.
- Fülep Ferenc (szerk.):* A Magyar Nemzeti Múzeum. Megjelent a múzeum alapításának 175. évfordulójára. Bp.: Corvina, 1976. 355 p. (155 t.)
- Fülep Ferenc (ed.):* The Hungarian National Museum. Published for the 175th anniversary of the Museum. Bp.: Corvina, 1978. 351 p. (155 t.)
- Fülep Ferenc (hrg.):* Das Ungarische Nationalmuseum. Herausgegeben zum 175. Jahrestag seiner Gründung. Bp.: Corvina, 1978. 351 p. (155 t.)
- Fülep Ferenc (red.):* Венгерский Национальный Музей. К 175-летию со дня основания. Bp.: Corvina, 1978. 351 p. (155 t.)

- Gaál Attila*: Tolna vármegye múzeumának megalakulása és közművelődési tevékenysége a század első évtizedeiben. — Die Gründung des Museums des Komitats Tolna und seine Tätigkeit im Dienste der Volksbildung in den ersten Jahrzehnten des Jahrhunderts. = Szekszárdi Múzei Évk. 6–7 (1975–76) p.3–28. 7 ill.
- Galambos Ferenc* vide: *F. Fejér Mária*
- Gedai István*: Éremtár. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) p. 271–292. t.125–140.
- Gedai István*: A külföldi numizmatikai gyűjtemények és kutatások főbb irányai. = Múzközl 1977: 1–3. p.125–132.
- G[edai] I[stván]*: Társulati élet (Magyar Numizmatikai Társulat.) Gesellschaftliches Leben. = NumKözl 76–77 (1977–1978) p.149–152.
- Gedai István* vide: *F. Fejér Mária*
- Glatz Ferenc*: Újkori múzeológia, mint történeti forrástan és kultúrtörténet. = Századok 112 (1978): 1. p.134–153.
- Sz. Gyivicsán Mária* vide: *Rozsnyói Ágnes*
- Gyűjtemények, új szerzemények*. Sammlungen, Neuerwerbungen. (István Király Múzeum, Székesfehérvár.) = Alba Regia 16 (1978) p.388–389.
- Halikova, J. A.* (1930–1977) Nekrológ: *Erdélyi István* = ArchÉrt 105 (1978): 1. 106. p.
- Héjj Miklós*: Mátyás Király Múzeum, Visegrád. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) p.329–332. t.152–153.
- Héthy Zoltán–T. Horváth Ildikó–Ormosi László*: A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája. Sorozatok és önálló kiadványok repertórium, 1945–1974. Bp.: Múz. Rest. és Módsz. Közp. 1978. 259 p.
- Hodson, F. R.* vide: *Doran, J. E.*
- Hogyan éltek eleink Tolnában? A Béri Balogh Ádám Múzeum új kiállításáról.* = Éltud 33 (1978): 42. 1337. p. 2. ill.
- T. Horváth Ildikó* vide: *Héthy Zoltán*.
- Huszár Lajos* vide: *F. Fejér Mária*
- Időszaki kiállítások*. Sonderausstellungen. (István Király Múzeum, Székesfehérvár.) = Alba Regia 16 (1978) p.389–390.
- International Museological Seminary. Cours International pour Museologues. Internationales Seminar für Museologie.* 15–26. VII. 1977. Veszprém. The problems of contents, didactics and aesthetics of modern museum exhibitions. Bp.: Múz. Rest. és Mód. Közp. 1978. 330 p.
- Janó Ákos*: Rákóczi Múzeum, Sárospatak. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) p.335–338. t. 336–337.
- Javaslat a kulturális javak nemzetközi cseréjére.* = Múzközl 1977: 1–3. p.145–149.
- Jávori Jenő* vide: *A finnugor népek irodalmának bibliográfiája*.
- Jelentés a régészettudomány helyzetéről (1969–1976).* = MTAOK II. 26 (1977): 3. p.237–247.
- Jontes, G.* vide: *F. Fejér Mária*
- Kaiser, Wolfram*: Das wissenschaftliche Werk des transylvanischen Arztes und Altertumsforschers Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752). = CommHist-ArtisMed 81 (1977) p.73–87. 2 ill.
- Kerti Katalin–B. Szatmáry Sarolta*: A múzeumi közművelődés. = Népm 25 (1978): 8. p.29–30. 2 ill.
- Kiadványok*. Publikationen. (István Király Múzeum, Székesfehérvár.) = Alba Regia 16 (1978) 389. p.
- Kisplasztikai kiállítás a 10. századtól a 19. századig az Iparművészeti Múzeum és a Szépművészeti Múzeum anyagából*. Katalógus. Bp. Szépművészeti Múzeum, 1978. Összeáll.: *Sz. Eszláry Éva* és *Sz. Koroknay Éva*. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1978. 56 p. 50 t.
- Kiss Ákos*: Hollandia múzeumkultúrájáról. = Múzközl 1977: 1–3. p.133–140.
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. Akad. Kiadó, 1978. 726 p.
- Kiss László* vide: *A múzeumok munkájának eredményei*.
- Konferencia*. Konferenzen. (István Király Múzeum, Székesfehérvár. = Alba Regia 16 (1978) 390. p.
- Korek József*: Dokumentumok a 175 éves Magyar Nemzeti Múzeum történetéből. = Múzközl 1977: 1–3. p.14–37.
- Korek József*: Einige Fragen zur Installation der Ausstellung: Die Geschichte der Völker Ungarns... = Der Präparator 23 (1977) p.142–144.
- Korek József*: A kiállítás első kelleke a koncepció. = Nemzetközi múzeológiai szeminárium, Veszprém, 1977. VII. 15–26. p.278–280.
- Korek József*: A Magyar Nemzeti Múzeum mint a régészeti kiállítások iskolája. = Nemzetközi múzeológiai szeminárium, Veszprém, 1977. VII. 15–26. p.281–283.
- Korek József*: A Magyar Nemzeti Múzeum története. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) p.7–23. 7 t.
- Korek József*: A Magyar Nemzeti Múzeum tudománysszervező tevékenysége a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása előtt. — Wissenschaftsorganisatorische Tätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums vor Gründung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. = FolHist 5 (1977) p.38–41. 1 ill.
- Korek József*: A 175 éves Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára. — Das Münzkabinett des 175 jährigen Nationalmuseums. = NumKözl 76–77 (1977–1978) p.3–5.
- Koroknay Éva* vide: *Kisplasztikai kiállítás*.
- Kossuth Emlékmúzeum, Monok*. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) 341. p.
- Kovács Ádám*: Régészek és fizikusok kerekasztal-megbeszélése. = MTud 23 (1978): 4. p.321–322.
- Kovács Tibor*: Múzeumi tervek 1977–1978. = MúzHír-Pestmegye 5 (1978): 1–2. p.7–13.
- Kovrig Ilona*: Régészeti Osztály. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977) p.27–100. 37 t.
- Kőszegi Frigyes*: 90 éves a Budapesti Történeti Múzeum. = Népm 25 (1978): 6. p.24–26. 6 ill.
- A közművelődésért*. Komárom megye közművelődési intézményeinek bemutatkozása. Tata: Komárom megyei Tanács V. B. 1978. 71 p. ill.
- Kriston László*: Múzeumi műtárgyak röntgenvizsgálata. Bp. Múz. Rest. és Módsz. Közp. 1978. 63 p. 11 ill. (Magyar Képzőművészeti Főiskola Restaurátor- és Konzervátorképző Int. jegyzetei, 6.)
- A Magyar Nemzeti Múzeum* vide: *Fülep Ferenc*
- A Magyar Nemzeti Múzeum dolgozói* 1977. jan. 1-én. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) p.349–353.
- In memoriam Otto J. Brendel*. Essays in Archaeology and the Humanities. Ed. by L. Bonfante and H. von Heintze with the collaboration of C. Lord. Mainz: Philipp v. Zabern, 1976. XVIII + 264 p. 62 t. *Rec. Castiglione László* = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p. 268–270.
- Méri István* (1911–1976). Nekrológ: *Parádi Nándor* = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p.241–243. 1 ill.
- Molnár Ferenc* vide: *Jávori Jenő*
- Mueller, J. W.* (ed.): Sampling in Archaeology. Tucson, Arizona: The University of Arizona Pr. 1975. 300 p. *Rec.*: *Castiglione László* = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.421–422.
- Le Musée des Beaux-Arts en 1975–1976.* — A Szépművészeti Múzeum 1975–1976-ban. = BullBAHongr 50 (1978) p.125–133, 203–205.
- A múzeumi kutatók irodalmi munkássága az 1975. évben*. Wissenschaftliche Tätigkeiten. (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = Alba Regia 16 (1978) p.392–393.
- A múzeumok munkájának eredményei a IV. öt éves terv-időszakban* (1971–1975). Szerk.: *Kiss László*. Bp.: Múz. Rest. és Módsz. Közp. 1978. 310 p.
- A múzeumi szakterületre vonatkozó jogszabályok jegyzéke*. Összeáll.: *Nagyhegyi Zoltán*. Bp.: Múz. Rest. és Módsz. Közp. 1978. 38 p.
- Nagy Emese*: Középkori Osztály. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) p.103–178. t.38–76.
- Nagyhegyi Zoltán* vide: *A múzeumi szakterületre vonatkozó jogszabályok gyűjteménye*.
- Nemzetközi múzeológiai szeminárium*, 1977. VII. 15–26. Veszprém. A korszerű múzeumi kiállítások tartalmi,

- didaktikai és esztétikai problémái. Bp.: Múz. Rest. és Módsz. Közp. 1978. 283 p.
- Novák László: Új állandó kiállítás Nagykovácsán. = MúzHírPestmegye 5 (1978): 1–2. p.21–23.
- Ormosi László vide: A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája.
- Parádi Nándor: Archäologisch-literarisches Schaffen von István Méri.
- Parádi Nándor vide: Méri István
- Párducz Mihály (1908–1974). Nekrológ: Bognár-Kutzián Ida = MittArchInst 6 (1976) p.133–144.
- F. Petres Éva: Előadások. – Vorträge. (István Király Múzeum, Székesfehérvár.) = Alba Regia 16 (1978) p. 391–392.
- A Rippl-Rónai Múzeum állandó kiállítása. Vezető. Írta: Jankovics Dénes, Knézy Judit, Makkay János. Kaposvár: Somogy megyei Múz. Ig. 1978. 71 p. ill.
- Rózsa György: Történelmi Képesarnok. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) p.295–310. t.141–148.
- Rózsnyói Ágnes–Sz. Gyivicsán Mária: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. (1976. jan. 1. – dec. 31.) = Századok 111 (1977): 6. p.1368–1459.
- Sárdy Judit: Központi Régészeti Könyvtár. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) 313. p.
- Selmecziné Püspöki Anikó vide: Bálintné Hegyesi Júlia Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1976. évi működéséről. = MűvÉrt 26 (1977): 3–4. 305. p.
- Szabó Ferenc vide: Bálintné Hegyesi Júlia
- B. Szatmáry Sarolta: A Komárom Megyei Múzeumi Szervezet múzeumai. = A közművelődésért. Komárom megye közművelődési intézményeinek bemutatkozása. (Tata.) p.31–43. 9 ill.
- B. Szatmáry Sarolta vide: Kerti Katalin
- Szilágyi Miklós: Jelentés a Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum 1975–1976. évi munkájáról. = Szekszárdi–MúzÉvk 6–7 (1975–76) p.361–376.
- Szopori N. Lajos vide: A finnugor népek irodalmának bibliográfiája. Tájékoztató a Múzeumi Restaurátor- és Módszertani Központ munkájáról, 4 (1977). Szerk.: Czeglédy Ilona. Bp.: Múz. Rest. és Módsz. Közp. 1978. 134 p.
- Takács Miklós vide: Dalmi Kálmán
- Tamás István: A Magyar Nemzeti Múzeum 1976. évi munkájáról. – Über die Tätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1976. = FolHist 5 (1977) p.239–251.
- Tamás István: 175. éves a Magyar Nemzeti Múzeum. = MúzKözl 1977: 1–3. p.3–13.
- Tamás István: 175. éves a Magyar Nemzeti Múzeum. – Das Ungarische Nationalmuseum ist 175 Jahre alt. = FolHist 5 (1977) p.11–19.
- Tanácskozások a geodézia és fotogrammetria régészeti és műemlékvédelmi alkalmazásáról. = MúzKözl 1977: 1–3. p.164–166.
- B. Thomas Edit: Restaurátor Osztály. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) p.317–320. t. 149–150.
- Tok Béla: Kilencvenéves a Komáromi Múzeum. = MúzKözl 1977: 1–3. p.103–124.
- Tóth János: A Jászság élete. Megemlékezés a jászberényi Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójáról. = Éltud 33 (1978): 25. 795. p. 1 ill.
- Történelmi jelentőségű területek védelméről és mai szerepével kapcsolatos javaslat. = MúzKözl 1977: 1–3. p.150–160.
- Varannai Gy. vide: F. Fejér Mária
- Vayer Lajos: Centenaire de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art. = ActaHistArtHung 23 (1977): 3–4. 381. p.
- B. Villányi Éva: Munkásművelődés és a múzeumok. = MúzKözl 1977: 1–3. p.76–83.
- Viniczai Istvánné–Windisch Aladárné: Az 1975. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája, I. rész = HadtKözl 24 (1977): 4. p. 675–692., II. rész = HadtKözl 25 (1978): 1. p.153–167.
- Visy Zsolt: A légifényképezés szerepe a régészetben. = TermVil 109 (1978): 11. p.498–500. 5 ill.
- Windisch Aladárné vide: Viniczai Istvánné
- Winkler, Iudita vide: F. Fejér Mária
- Zádor Anna: Múzeumok és könyvtárak az USA-ban. = Művéd 22 (1978): 1. p.32–35.

IV. Őskor – Praehistorica

- Die aktuellen Fragen der Bandkeramik. – A vonaldíszes kerámia időszak kérdései. – Akten der Pannonia-Konferenzen, I. Székesfehérvár, 1972. 335 p. 36 t. 79 ill. (Az István Király Múzeum Közleményei, A.: 18.) Rec.: Behrens, H. = JahresMitteldtVorg 61 (1977) 159. p., Dohrn-Ihmig, M. = ActaPraehist 5–6 (1974–75) p. 406–415., Ruttkay, E. = MAG 104 (1974) p. 187–189., Stehli, P. = KölnerJb 14 (1974) p.137–138.
- Bartha Antal: International Conference on Prehistory in Novosibirsk. = ActaHistHung 22 (1976): 3–4. p. 509–515.
- Behrens, H. vide: Die aktuellen Fragen der Bandkeramik.
- Bianco Peroni, V.: I coltelli nell'Italia continentale. München: Beck, 1976. 111 p. 71 t. (Prähistorische Bronzefunde Abt. VII. Bd. 2.) Rec.: Mozsolics Amália = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.431–432.
- Bóna István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 317 p. 281 t. 57 ill. 6 térk. mell. (Archaeologia Hungarica, 49.) Rec.: Breddin, R. = ZfArch 11 (1977): 2. p.294–296., Trbuković, Vojislav = Starinar 27 (1976) 197. p., Soroceanu, Tudor = ActaMus-Nap 14 (1977) p.669–672.
- Bökönyi Sándor: The animal remains of the 1970–72 excavation seasons at Tell ed-Der: a preliminary report. = De Meyer, L. (szerk.): Tell ed-Der II. Progress reports. Leuven, 1978. p.185–189.
- Bökönyi Sándor: The animal remains (of Nush-i Jan), a preliminary report, 1973 and 1974. = Iran, 14 (1978) p.24–28.
- Bökönyi Sándor: Environmental and cultural differences as reflected in the animal bone samples from five early neolithic sites in Southwest Asia. = Meadow, R. H. – Zeder, M. A. (szerk.): Approaches to faunal analysis in the Middle East. Peabody Mus. Bull. 2 (1978) p.57–62.
- Bökönyi Sándor: The introduction of sheep breeding to Europe. = Ethnozootechnie 21 (1978) p.65–70.
- Breddin, Rolf vide: Bóna István
- Castelin, Karel: Zu den gefütterten (plattierten) Goldmünzen der böhmischen Kelten. = NumKözl 76–77 (1977–1978) p.7–11.
- T. Cuyler Young, Jr.: Excavations at Godin Tepe: First Progress Report. Occasional Paper 17. Toronto, 1969. and excavations of the Godin Project; Second Progress Report. Occasional Paper 26. Toronto: Royal Ontario Museum, Art and Archaeology, 1974. 145, 167 p. Rec.: Makkay János = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.424–425.
- T. Dobosi Viola: A pattintott kőszerszögek nyersanyagáról. – Über das Rohmaterial der retuschierten Steingeräte. = FolArch 29 (1978) p.7–19. 3 ill.
- T. Dobosi Viola: Vértesszőlősi bemutatóhely. = A Magyar Nemzeti Múzeum (Bp. 1977.) p.325–326.
- T. Dobosi Viola vide: McBurney, C. B. M.
- Dohrn-Ihmig, M. vide: Die aktuellen Fragen der Bandkeramik.
- Ecsedy István: Bronzkori telep Biharugrán. – Bronze Age settlement at Biharugra. = FolArch 29 (1978) p.59–69. 6 ill.
- Farkas Gyula: Anthropological outlines of the prehistory of the southern part of the Great Hungarian Plain and of Northern Yugoslavia. = ActaBiolSzeged 23 (1977): 1–4. p.139–167. 14 táblázat.
- Farkas Gyula: A Dél-Alföld őskorának paleoantropológiája. – Palaeoanthropology of the prehistoric age in the South-Hungarian Great Plain. (Kandidátusi érte-

- kezés tézisei.) *Tóth Tibor*: Opponensi véleménye, p. 122–125. *Trogmayer Ottó*: Opponensi véleménye, p. 125–128. *Farkas Gyula* válasza az opponensi véleményekre. = *AnthrKözl* 21 (1977): 1–2. p. 115–132.
- Fitz Jenő* vide: *Kos, P.*
- Gábori-Csánk Vera*: Une oscillation climatique à la fin du Würm en Hongrie. = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p. 3–11. 1 ill.
- Gábori-Csánk Vera* vide: *Gábori Miklós*
- Gábori Miklós*: Ala Tau-Ararát. Bp.: Gondolat Kiadó, 1978. 364 p. 64 t. (Régészeti utazások. *Rec.* = *TermVil* 109 (1978): 11. 527. p.
- Gábori Miklós*–*Gábori-Csánk Veronika*: A magyar középső paleolitikum ökológiája. = The ecology of the Hungarian Middle Palaeolithic. = *FöldrKözl* 25 (1977): 1–3. p. 175–187.
- Goldman György*: Arcos edények Battonyáról. = *Művészet* 19 (1978): 7. p. 2–3. 6 ill.
- Goldman György*: Arcos edények és más emberábrázolások Battonyáról. = *Békési Élet* 13 (1978): 1. p. 102–105. 4 ill.
- Harsányi László*: Hamvasztásos temetkezésekből származó fogletelek scanning elektronmikroszkopos vizsgálata. = Scanning electron microscopic examination of tooth finds from cremation burials. = *AnthrKözl* 21 (1977): 1–2. p. 3–14. 6 t.
- Hatezer éves sziklarajzokat találtak Észak-Mongóliában* a Csulut folyó partján a szovjet–mongol tudományos expedíció tagjai. = *Műzsák* 1978: 2. 46. p.
- Hellebrandt Magdolna*–*Kordos László*–*Tóth Lajos*: A Diósgyőr-Tapolca-barlang ásatásának eredményei. = Ergebnisse der Ausgrabungen in der Diósgyőr-Tapolca-Höhle. = *Miskolci Múzeum* 15 (1976) p. 7–34. ill.
- Horst, Fritz* vide: *Trogmayer Ottó*
- Horváth Ferenc*: A rézkori állattartás emléke az ordosi szertartási edény. = *ÉlTud* 33 (1978): 38. 1211. p. 2 ill.
- Huszár Lajos* vide: *Preda, Constantin*
- Ivanov, St.* vide: *Todorova, H.*
- Jakucs László*: Gipszbarlangok útvesztőiben. (Az ukrainai Podoliai hátságán.) = *ÉlTud* 33 (1978): 13. p. 399–402. 6 ill.
- Jerem Erzsébet* vide: *Ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz.*
- Kádár Zoltán*: Sárkányok újjászületése. Bp.: Magvető Kiadó, 1978. 146 p. 42 ill. (Gyorsuló idő.)
- Kalicz Nándor*: Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. 2. kiad. Bp. Corvina Kiadó, 1974. 73 p. 73 ill. + 47 szövegközti ill. (Hereditas sorozat.) *Rec.*: *Kovács Tibor* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p. 404–405.
- Kalicz Nándor*–*Makkay János*: Frühneolithische Siedlung in Méhtelek-Nádas. = *MittArchInst* 6 (1976) p. 13–24. t. 1–8.
- Kalicz Nándor*–*Makkay János*: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 385 p. (189 t.) 47 ill. 8 térk.mell. (*Studia Archaeologica* 7.) *Rec.*: *Pavlu, I.* = *ArchRozhl* 30 (1978) p. 447–448.
- Károlyi Mária*: Óskori településtörténet. = Die Siedlungsgeschichte Sárvárs in der Urzeit. = Sárvár monográfiája (Szombathely, 1978.) p. 45–63, 762. 7 t.
- Kemenczei Tibor* vide: *Vulpe, A.*
- Kessler Hubert*: A Szemlő-hegyi barlang. = *TermVil* 109 (1978): 4. p. 175–176. 7 ill.
- Kordos László* vide: *Hellebrandt Magdolna*
- Kos, P.*: Kelti novci Slovenije. = Keltische Münzen Sloweniens. *Situla* 18. (1977) 156 p. 42 t. *Rec.*: *Fitz Jenő* = *Alba Regia* 16 (1978) 359. p.
- Kovács Tibor* vide: *Kalicz Nándor, Vladár, J.*
- Krolopp, E.*: Middle Pleistocene Mollusc Fauna from the Vértesszőllős campsite of Prehistoric Man. = A vértesszőllői ősemberi lelőhely középső pleisztocén Mollusca-faunája. = *FöldrKözl* 25 (1977): 1–3. p. 188–211. 1 t.
- Laet, S. J. De*: Prähistorische Kulturen in Het Zuiden der Lage Landen. Wetteren: Universa, 1974. 561 p. 25 ill. *Rec.*: *Patek Erzsébet* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. 424. p.
- Láng János*: Az őstársadalmak. Bp.: Gondolat Kiadó, 1978. 423 p. *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 23 (1978): 9. 718. p.
- Makkay János*: Excavations at Bicske. I. The Early Neolithic. = The Earliest Linear Band Ceramic. = *Alba Regia* 16 (1978) p. 9–60. 27 t. 1 táblázat, 7 ill.
- Makkay János*: Kísérletek új-kőkori mítoszok rekonstrukciójára. = Mítosz és történelem. (Bp. 1978.) = (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p. 385–394.
- Makkay János*: Mahlstein und das rituale Mahlen in den prähistorischen Opferzeremonien. = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p. 13–36.
- Makkay János* vide: *T. Cuyler Young, Jr., Kalicz Nándor, Le Préhistoire Française.*
- Masszon, V. M.*: Egy kőkori település Közép-Ázsiában: Dzsejtun. A termelő gazdálkodás kezdetei. Bp.: Gondolat Kiadó, 1978. 197 p. 8 t. ill.
- (*Matjusin, G. N.*) Матюшин, Г. Н.: Мезолит Южного Урала. Москва: Изд. «Наука» 1976. 368 p. 56 t. 56 ill. *Rec.*: *Fodor István* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p. 275–276.
- Sz. Máthé Márta*: A hajdúsámsoni bronzlelet. = *ÉlTud* 33 (1978): 10. 315. p. 1 ill.
- McBurney, C. B. M.*: Early Man in the Soviet Union. London: The British Academy, 1975. 55 p. 16 t. 8 ill. *Rec.*: *T. Dobosi Viola* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p. 274–275.
- Mészáros Gyula*: Későbronzkori kincslelet Regöly-Keszilás dűlőből. Spätbronzezeitlicher Schatzfund von Regöly-Keszilás dűlő. = *Szekszárdi Múzeum* 6–7 (1975–1976) p. 61–72. 7 t.
- Mészáros Gyula*: Szkita kori sírlelet Bonyhádról. = Skythenzeitlicher Grabfund von Bonyhád. = *Szekszárdi Múzeum* 6–7 (1975–1976) p. 73–77. 4 ill.
- Mordant Cl. et D.*–*Prampart, J. Y.*: La dépôt de bronze de Villethierry (Yonne). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1976. 237 p. 196 ill. 35 t. *Rec.*: *Mozsolics Amália* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p. 428–429.
- Mozsolics Amália*: Achsenkappen mit Splint aus dem Karpatenbecken. = Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 1 (1978) p. 165–173. 2 t.
- Mozsolics Amália* vide: *Bianco Peroni, V.*–*Mordant, Cl. et D.*
- M. Nepper Ibolya*: Okkersíros temetkezés Püspökladány-Kincsesdombon. = Ockergräber-Bestattung in Püspökladány-Kincsesdomb. = *DebrMúzeum* 1976. p. 49–67. 9 ill. 3 mell.
- Panyik, I.*–*Sellei, S.*–*Várkonyi, N.*: Stonehenge. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 20 p. 49 t. 2 ill. *Rec.*: *Raczky Pál* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. 403. p.
- Patay Pál*: Háromezer éves bronzedények. = *Műzsák* 1978: 2. p. 4–5. 5 ill.
- Patay Pál*: Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1978. 60 p. 17 t. 1 mell. 55 ill. (*Fontes Archaeologici Hungariae.*) *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 23 (1978): 12. 959. p.
- Patay Pál*: A Tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep. = Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes. = *FolArch* 29 (1978) p. 21–58. 41 ill.
- Patay Pál*: Újabb ásatások Békés megyében. = *Békési Élet* 13 (1978): 2. p. 98–101. 5 ill.
- Patek Erzsébet*: Über die neueren Ausgrabungen in Sopron-Várhely (Burgstall) und die Probleme der östlichen Beziehungen. = *MittArchInst* 6 (1976) p. 39–46. t. 13–23.
- Patek Erzsébet* vide: *Laet S. J. De, La Préhistoire Française.*
- Pauli, L.*: Keltischer Volksglaube. Amulette und Sonderbestattungen am Dürrenberg bei Hallein und im eisenzeitlichen Mitteleuropa. München: Beck, 1975. 235 p. 11 t. 22 ill. *Rec.*: *Szabó Miklós* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p. 278–280.
- Pavlu, I.* vide: *Kalicz Nándor*
- Prampart, J. Y.* vide: *Mordant Cl. et D.*
- Preda, Constantin*: Monedele Geto-Dacilor. București: Bibl. de Arh. 1973. 484 p. 80 t. (Academia de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România.

- Inst. de Arh.) *Rec.*: Huszár Lajos = Századok 112 (1978): 4. p.771–772.
- La préhistoire Française*. Tome I. 1–2: Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France, sous la direction de Henry de Lumley. Tome II: Les civilisations néolithiques et protohistoriques de la France, sous la direction de Jean Guilaine. Paris: Ed. du Centre National de la Recherche Scientifique, 1976. Tome I: 1. 759 p. Tome I: 2. 76 – 1521 p. Tome II: 912 p. ill. *Rec.*: Patek Erzsébet–Makkay János = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p.273–274.
- Raczky Pál vide: Panyik I.
- Rét Rózsa vide: Láng János, Patay Pál
- Ruttikay, E. vide: *Die aktuellen Fragen der Bandkeramik*. Schlette, F.: Kelten zwischen Alesia und Pergamon. Eine Kulturgeschichte der Kelten. Lpzg. – Jena – Berlin: Urania Verl. 1976. 183 p. 24 színes, 59 fekete-fehér ill. + színes szövegközi ill. *Rec.*: Szabó Miklós = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. 278. p.
- Sellei, E. vide: Panyik, I.
- A soproni észak-nyugati lakótelep szomszédságában kora vaskori urnasírt tártak fel a MTA Régészeti Intézetének munkatársai. = Múzsák 1978: 3. 45. p. 2 ill.
- Soroceanu, Todor vide: Bóna István
- A Spitzbergákon egy szovjet régészeti kőkori települést fedezett fel. = Éltud 33 (1978): 31. 989. p.
- Stanczik Ilona: Vorbericht über die Ausgrabung der bronzezeitlichen Tellsiedlung von Füzesabony-Öregdomb. – Előzetes jelentés a Füzesabony-öregdombi bronzkori tell-telep ásátásáról. = FolArch 29 (1978) p.93–102. 7 ill.
- Stehli, Petar vide: *Die aktuellen Fragen der Bandkeramik*
- Szabó Miklós: Thrák művészet. Kiállítás. (Szépművészeti Múzeum, 1978. = Művészet 19 (1978): 8. p.36–39. 6 ill.
- Szabó Miklós: Trákia kinesei. = Múzsák 1978: 2. 40. p. 3 ill.
- Szabó Miklós vide: Pauli, L., Schlette, F.
- Szathmáry László: A Hillebrand barlang neolitikus csontvázletele. – Die neolithische Skelettfunde der Hillebrand-Höhle. = Miskolci Múzeum 15 (1976) p. 323–339.
- Szathmáry László vide: Vörös István
- Szénászkó Júlia: Egy újkőkori szobor töredéke. = Békési Élet 13 (1978): 2. p.222–223. 2 ill.
- Thrák kultúra és művészet. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. A katalógust írta: Ivan Venedikov. Bp.: Szépművészeti Múzeum, 1978. 76 p. ill.
- Todorova, H. – Ivanov, St. – Vasilev, V. (etc.): Le tell près de Goljamo Del'ev. (Fouilles et recherches, 5.) Sofia: Ed. de l'Académie Bulgare des Sciences, 1975. 334 p. 131 t. 44 ill. *Rec.*: Tulok Magdolna = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.425–427.
- Torma István: Ein Grab der transdanubischen inkrustierten Keramik aus Esztergom. = MittArchInst 6 (1976) p.25–37. t. 9–12.
- Torma István: Rézkori telep Páriban. – Kupferzeitliche Siedlung von Pári. = Szekszárdi Múzeum 6–7 (1975–1976) p.29–59. 11 ill.
- Tóth Tibor: Morfogenetika trendek az őskori Közép-Duna medencében. – On the morphogenetic trends in the Central Danube Basin during the prehistoric age. = AnthrKözl 21 (1977): 1–2. p.31–42. 8 ill.
- Tóth Tibor vide: Farkas Gyula
- Trbuković, Vojislav vide: Bóna István
- Trogmayer Ottó: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé von Gy. Farkas und P. Lipták. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 268 p. 61 + 27 t. ill. 36 mell. (Fontes Arch. Hung.) *Rec.*: Horst, Fritz = EthnArchZt 19 (1978) p.380–382.
- Trogmayer Ottó Kőkenydombi kerámiák. = Éltud 33 (1978): 2. 63. p. 1 t.
- Trogmayer Ottó vide: Farkas Gyula
- Tulok Magdolna vide: Todorova, H.
- Urgeschichte. (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete által 1974. évben vezetett feltárások.) = MittArchInst 6 (1976) 147. p.
- Ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz. Red.: W. Drack. Basel 1974. 204 p. ill. *Rec.*: Jerem Erzsébet = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.432–434.
- Várkonyi Nándor vide: Panyik István
- Vasilev, V. vide: Todorova, H.
- Venedikov, Ivan vide: Thrák kultúra és művészet
- Vladár, J.: Die Dolche in der Slowakei. München: Beck, 1974. 61 p. 15 ill. (Prähistorische Bronzefunde, VI: 3.) *Rec.*: Kovács Tibor = ActaArchHung 29 (1977) 3–4. p.429–431.
- Vörös István: A Biharugra-Földvárhalom bronzkori telep állatsontleletei. – Animal bones of the Bronze Age settlement at Biharugra-Földvárhalom. = FolArch 29 (1978) p.71–91. 2 ill.
- Vörös István: A mátradereskei mammutcsontváz. = FolHist.NatMusMatr 3 (1975) p. 151–157.
- Vörös István–Szathmáry László: A barabási (Szabolcs-Szatmár megye) farkas (Canis lupus Linné, 1758) osteometriai vizsgálatának eredményei. = ActaBiol Debrecen 14 (1977) p.159–163.
- Vulpe, A.: Die Äxte und Beile in Rumänien, II. Prähistorische Bronzefunde, IX: 5. Hg. v. H. Müller-Karpe. München: Beck, 1975. 97 p. 63 t. *Rec.*: Kemenczei Tibor = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p. 277–278.
- K. Zoffmann Zs.: Excavations at Bicske, II. Anthropological Finds from the Neolithic Cemetery. = Alba Regia 16 (1978) p. 61–69. 2 t. 6 táblázat.
- V. Klasszikus és keleti régészet. – *Archaeologia classica et orientalis*.
- Állatmúmiák a röntgenenyrő alatt a bécsi Művészettörténeti Múzeum Egyiptomi osztályán. = Éltud 33 (1978): 18. 753. p. 4 ill.
- The Archaeologists' Year Book 1977. An International Directory of Archaeology and Anthropology. Ed.: M. Ridley. Poole, 1976. 312 p. *Rec.*: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p. 423–424.
- Asszír agyagtábla-levéltár. (Szíriában az Eufrátesz egyik mellékfolyója mentén találtak rá nyugatnémet kutatók.) = Éltud 33 (1978): 23. 734. p.
- Auberson, P. vide: Vallet, G.
- Bachofen, Johann Jakob: A mítosz és az ősi társadalom. Válogatott írások. Az előszót írta: Sarkady János. Bp.: Gondolat, 1978. 466 p. 1 t.
- Bagnall, R. S. – Sijpesteijn P. J. – Worp, K. A.: Ostraka in Amsterdam Collections. Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologicam pertinentia. Vol. IX. Zutphen: Terra Publ Co., 1976. 102 p. 17 t. *Rec.*: Castiglione László = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. 287. p.
- Barkóczy László–Castiglione László–Szabó Miklós–Szentlélek Tihamér–Szilágyi János György: Art antique au Musée Déri de Debrecen et dans d'autres collection hongroises, III. Art Romain. – Antik művészet a debreceni Déri Múzeumból és más magyar gyűjteményekből, III. Római művészet. = BullBA-Hongr 48–49 (1977) p.5–47, 179–200. 31 ill.
- Biagov, L. N.: Über die Natur des Gottes. Haldi und der Göttin 'Arubani-Bagbartu. = Oikumene 2 (1978) p.149–152.
- Bianchi, U.: The Greek Mysteries. Iconography of Religions. Ed. by Th. P. van Baaren, L. Leertouwer, F. Leemhuis an H. Buning. Section XVII. Greece and Rome. Fasc. 3. Leiden: Brill, 1976. 37 p. 97 ill. *Rec.*: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.436–437.
- Castiglione László: Egy szenzációs hír nyomában. Megtalálták II. Philipposz sírját? = Éltud 33 (1978): 7. p.195–199.
- Castiglione László: Eine neuere Darstellung des Pharos und die Kult-Statue des alexandrinischen Paneions. = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.351–362. 7 ill.
- Castiglione László: Évezredek dokumentumai. Beszélő falak. (Pompeji) = Éltud 33 (1978): 3. p.83–84. 3 ill.
- Castiglione László: Évezredek dokumentumai. A birodalom felélte alapjait. 1. Diocletianus árrendelete. =

- Éltud 33 (1978): 16. p.491–494. 6 ill., 2. A bukás egyensúlyelmélete. = Éltud 33 (1978): 17. p.525–529. 7 ill.
- Castiglione László: Évezredek dokumentumai. A római birodalom és az üldözött kereszténység. = Éltud 33 (1978): 22. p.691–694. 7 ill.
- Castiglione László: Évezredek dokumentumai. Üldözött vallásból üldözött vallás. = Éltud 33 (1978): 23. p.715–718. 8 ill.
- Castiglione László: The Paneion of Alexandria: The Social and Economic Aspects of Graeco-Egyptian Religious Syncretism. = Oikumene 2 (1978) p.177–189.
- Castiglione László–Szentlélek Tihamér–Szilágyi János György: Art antique au Musée Déri de Debrecen et dans d'autres collections hongroises, IV. Art égyptien d'époque Ptolémaïque et d'époque romaine. – Antik művészet a debreceni Déri Múzeumból és más magyar gyűjteményekből, IV. Egyiptomi művészet a Ptolemaios és a római korban. = BullBAHongr 50 (1978) p.3–34., 135–151. 34 ill.
- Castiglione László vide: The Archaeologists' Year Book 1977., Bagnall, R. S., Barkóczi László, Bianchi, U., Drijvers, H. J. W., Festschrift für Frank Brommer, Führer durch Tyrins, Himmelmann, N., Hoepfner, W., Jentel, M. O., Kyrieleis, H., Lane, E. N., Moeller, W. O., Scheibler, I., Tassinari, S., Tompos Erzsébet, Tóth István, Trillmich, W., Vallet, G., Vermaseren, M. J., Wytzes, J., Zanker, P.
- Demény János: Görög mitológia – visszatért hellenika. Kerényi Károlyról könyve megjelenése alkalmából. = Új Írás 1978: 8. p.110–114.
- Drijvers, H. J. W.: The religion of Palmyra. Iconography of Religions. Section XV: Mesopotamia and the Near East, Fasc. 15. Leiden: Brill, 1976. XII, 37 p. 80 t. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p.293–294.
- Ecsedy I.: Archaic Markets in Ancient China. = Oikumene 2 (1978) p.69–78.
- Von Effenterre, H.: La seconde fin du monde. Mycènes et la mort d'une civilisation. Toulouse: Éd. des Hespérides, 1974. 240 p. 66 t. ill. Rec.: Makkay János = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. 428. p.
- A fáraó malachitbányája a dél-izraeli Timma-völgyben. = Éltud 33 (1978): 23. 734. p. 3 ill.
- Festschrift für Frank Brommer, hg. von U. Höckmann und A. Krug. Mainz: Verl. Ph. von Zabern, 1977. XVI, 309 p. 85 t. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p.270–273.
- Forgács András–Szabó Miklós: Görögország. Bp.: Pannónia, 1977. 616 p. 96 t. 24 térk. (Útikönyvek.)
- Führer durch Tyrins von Mitarbeitern der Grabung. hg. von U. Jantzen. Athen: DAI 1975. 213 p. 96 ill. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p.276–277.
- Gaal E.: Pürium Lands and Houses in Alalah. = Oikumene 2 (1978) p.145–148.
- Hahn István: Ázsiai termelési mód és rabszolgatartó társadalom. = MTAOK II. 26 (1977): 3. p.323–348.
- Hahn István: Representation of Society in the Old Testament and the Asiatic Mode of Production. = Oikumene 2 (1978) p.27–41.
- Hayes, J. W.: Roman Pottery in the Royal Ontario Museum. A Catalogue. Toronto, 1976. IX, 125 p. 40 t. 12 ill. Rec.: Török László = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p.288–289.
- Himmelmann, N.: Drei hellenistische Bronzen in Bonn. Mit einem Anhang über den Dornauszeiger Castellani. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie d. Wiss. und der Literatur, Mainz. 1972: 2. Wiesbaden: Steiner Verl. 1975. 35 p. 25 t. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.438–440.
- Hoepfner, W.: Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten. Mit Beiträgen von F. W. Hamdorf, J. Frel, A. Höhle etc. Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen, Bd. 10. Berlin: De Gruyter, 1976. XI, 248 p. 30 t. 1 színes t. 265 ill. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p.282–284.
- Ivanji, Ivan: Diocletianus. Ford.: Predrag Stepanović. Bp.: Gondolat Kiadó, 1978. 340 p. ill.
- A jávai Borobudur Buddha-templom megmentése. = Éltud 33 (1978): 1. 29. p. 4 ill.
- Jentel, M. O.: Céramiques hellénistiques à reliefs (C. H. A.R.) I. Les gutti et les askoi à reliefs étrusques et apuliens. Essai de classification et de typologie, 1–2. Leiden: Brill, 1976. XVIII. 476 p. 73 t. 2 térk. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p.285–286.
- A Kairói Egyiptológiai Múzeumban, egy raktárhelyiségben, 3000 évvel ezelőtt élt egyiptomi király feje került elő. = Éltud 33 (1978): 11. 349. p.
- Kákósy László: Az alexandriai Idő-isten. = Világosság 19 (1978) p.613–620.
- Kákósy László: Einige Probleme des ägyptischen Zeitbegriffes. = Oikumene 2 (1978) p.95–111. 2 ill.
- Kater-Sibbes, G. J. F.–Vermaseren, M. J.: Apis, 1–2. Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain. Tome 48. Leiden: Brill, 1975. 1.: L + 65 p. 134 t. 1 ill. 2 térk., 2.: IX + 107 p. 211 t. 11 ill. 1 térk. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.452–454.
- Kerényi Károly: Görög mitológia. 1.: Történetek az istenekről és az emberiségről, 2.: Hérosztörténetek. Bp.: Gondolat, 1977. 520 p. 149 t.
- Kertész I.: Bemerkungen zum Kult des Demetrios Poliorketes. = Oikumene 2 (1978) p.163–175.
- Komoróczy G.: Landed Property in Ancient Mesopotamia and the Theory of the so-called Asiatic Mode of Production. = Oikumene 2 (1978) p.9–26.
- K. T.: Magyarázom a kiállítást. (A Szépművészeti Múzeum egyiptomi kiállításán.) = Éltud 33 (1978): 28. 894. p. 2 ill.
- Kyrieleis, H.: Bildnisse der Ptolemäer. Deutsches Archäologisches Institut. Archäologische Forschungen, 2. Berlin: Gebr. Mann Verl. 1975. IX, 191 p. 108 t. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.437–438.
- Lane, E. N.: Corpus monumentorum religionis dei Menis [CMRDM] Vol. 3. Interpretationis et Testimonia. EPRO Tome 19me. Leiden: Brill, 1976. X, 145 p. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p.292–293.
- Makkay János vide: Effenterre, H. v.–Marinatos, Sp.
- Marinatos, Sp.: Excavations at Thera VI. (the 1972. season). Bibliothéké és Athinai Arhaiologikés Hetaireias Arith., 64. Athen, 1974. 60 p. 112 t. 11 színes t. 6 szövegközti ill. 7 térk. Rec.: Makkay János = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.427–428.
- Maspero, Henri: Az ókori Kína. Bp.: Gondolat, 1978. 525 p. 3 térk.
- Moeller, W. O.: The Wool Trade of Ancient Pompeii. Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society. Vol. 3. Leiden: Brill, 1976. 119 p. 10 t. 9 ill. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.445–447.
- Nagy István: Fragments de sistres au Musée des Beaux-Arts. – Szisztrum töredékek a Szépművészeti Múzeumban. = BullBAHongr 48–49 (1977) p.49–70, 201–208. 48 ill.
- Nyikiforov, V. N.: A Kelet és a világtörténelem. Bp.: ELTE soksz. 1977. 459 p. (Az ELTE Ókori Tört. Tan-székeinek kiadványai, 19.)
- Olaszországban az ókori Lavinium helyén, egy antik templom közelében ötven életnagyságú és több száz kisebb, antikszobor került elő. = Múzsák 1978: 1. 47. p. 2 ill.
- Pompejinél is gazdagabb volt Oplontis. (Claudius császár nyári székhelye.) = Éltud 33 (1978): 48. 1531. p.
- Powell, M. A.: Götter, Könige und „Kapitalisten“ im Mesopotamien des 3. Jahrtausends v.u.Z. = Oikumene 2 (1978) p.127–144.
- Puskás I.: Ancient India and the Asiatic Mode of Production. = Oikumene 2 (1978) p.55–67.
- Rét Rózsa vide: Strabón
- Sarkady János: Die Rolle der asiatischen Produktionsweise in der griechischen Entwicklung und das Pro-

- blem der Entstehung der antiken Produktionsweise. = *Oikumene* 2 (1978) p.43–54.
- Sarkady János vide: *Bachofen, J. J.*
- Scheibler, I.: Griechische Lampen, Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen, Bd. 11. Deutsches Archäologisches Institut. Berlin: De Gruyter, 1976. XI, 199 p. 93 t. 19 ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.284–285.
- Sijpesteijn, P. J. vide: *Bagnall, R. S.*
- Strabón: *Geographika*. Bp.: Gondolat, 1977. 998 p. 44 t. *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 23 (1978): 4. 331. p.
- Szabó Miklós vide: *Barkóczi László, Forgács András, Wurster, W. W.*
- Szentlélek Tihár vide: *Barkóczi László, Castiglione László Széphelyi F. György* vide: *Szilágyi János György*
- Szilágyi János György: Etruszkó-korinthusi vázafestészet. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 284 p. 48 t. (Apollo Könyvtár 6.) *Rec.*: *Széphelyi F. György* = *Ars Hungarica* 5 (1977): 2. p.345–346.
- Szilágyi János György vide: *Barkóczi László, Castiglione László*
- Tassinari, S.: La vaisselle de bronze, romaine et provinciale, au Musée des Antiquités Nationales. 29e supplément à Gallia. Paris: CNRS, 1975. 84 p. 40 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.287–288.
- Cs. Tompos Erzsébet: Görögország építészete. 2. átdolg. kiad. Bp.: Corvina, 1976. 117 p. 49 t. ill. (Az építészet világa, 2.) *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.405–406.
- Tóth István: Juppiter Dolichenus-tanulmányok. Bp. 1976. 172 p. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai, 14.) *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.263–264.
- Török László: Meroé és Nubia a 2–7. században. Régészeti tanulmányok. Bp.: ELTE soksz. 1977. 235 p. 27 ill. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai, 20.)
- Török László: Two Meroitic Studies: The Meroitic Chamber in Philae and the Administration of Nubia in the 1st to 3rd Centuries A. D. = *Oikumene* 2 (1978) p. 217–237.
- Török László vide: *Hayes, J. W.*
- Trillmich, W.: Das Torlonia-Mädchen. Zu Herkunft und Entstehung des kaiserzeitlichen Frauenportraits. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Kl. III: 99. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1976. 92 p. 20 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.444–445.
- Vallet, G. – Villard, F. – Auberson, P.: Mégara Myblaea, I. Le quartier de l'agora archaïque. École Française de Rome. Mélanges d'archéologie et d'histoire. Suppl. 1. Rome–Paris: De Boccard „L'Erna” di Bretschneider, 1976. Texte: 440 p. 69 ill. Illustrations: portefeuille 1 avec 55 dessins, portefeuille 2 avec 142 plaches, portefeuille 3 avec 18 plans. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.280–281.
- Vermaseren, M. J. – Simoni, P.: Liber in Deum. L'apoteosi di un inviato dionisiaco. Leiden: Brill, 1976. XV, 80 p. 45 t. 18 ill. (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain, 53.) *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.451–452.
- Vermaseren, M. J. vide: *Kater-Sibbes, G. J. V.*
- Villard, F. vide: *Vallet, G.*
- Worp, K. A. vide: *Bagnall, R. S.*
- Wurster, W. W.: Der Apollotempel. Alt-Ägina I. 1. Mainz: Ph. von Zabern, 1974. 135 p. 34 t. 157 ill. *Rec.*: *Szabó Miklós* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p. 435–436.
- Wytzes, J.: Der letzte Kampf des Heidentums in Rom. EPRO tom 56me. Leiden: Brill, 1977. XIII, 387 p. 23 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.294–295.
- Zanker, P. (hrg.): Hellenismus in Mittelitalien. Kolloquium in Göttingen vom 5. bis 9. Juni 1974. (Abh. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. 3. F. N. 97/I–II. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1976. 2 Teile, 627 p. mit zahlr. abb. im Text. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.441–444.
- Z. Gy.: Egy fáraó Párizsban . . . II. Ramszesz múmiájának „gyógyítása”. = *Éltud* 33 (1978): 10. p.307–309. 4 ill.

VI. Provinciális régészet és „Barbaricum” – Saecula imperii romani et „Barbaricum”

- Abrahám Ferenc: Sopianae – Quinque Basilicae – Pécs. = *Das Altertum* 24 (1978) p.55–59.
- Albeker Mária: Késrómai-kori temető Dombóváron. – Spät Römerzeitliches Gräberfeld in Dombóvár. = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.66–77. 14 ill.
- Auguet, Roland: Kegyetlenség és civilizáció. A római játékok. Utószó: Tóth István. Bp.: Európa, 1978. 291 p. ill.
- Batz, D.: Neufunde antiker Geschütze . . . = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.597–600. 4 ill.
- Batz, D. vide: *Der römische Limes in Ungarn*
- Bakos Miklós: Adatok a viminaciumi kolonialis pénzverés kérdéséhez. – Zur Frage der kolonialen Münzprägung von Viminacium. = *NumKözl* 76–77 (1977–1978) p.19–25. 1 ill. 6 táblázat.
- Balla Lajos: Equites romani Daciae. = *ActaClDebrece* 13 (1977) p.51–58.
- Bánki Zsuzsanna vide: *Fitz Jenő, Gebühr, M.*
- Barkóczi László: Ein Glasstempel aus Aquincum. Verbreitung und Herstellung der Flaschen mit Würfelleib und der rechteckigen Prismenflaschen in Pannonien. = *MittArchInt* 6 (1976) p.57–67. t.34–37.
- Barkóczi László: Das Glasmaterial von Vindobona. = *Vindobona – Die Römer im Wiener Raum*. (Wien, 1977.) p.136–140., 243–248.
- Barkóczi László–Mócsy András: Die römischen Inschriften Ungarns. 2. Lieferung. Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Bp.: Akadémiai Kiadó – Amsterdam: Hakkert Verl. 1976. 358 p. *Rec.*: *Lőrincz Barnabás* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.407–408.
- Barkóczi László vide: *Besborodow, M. A.*
- Beckmann, B.: Die Ergebnisse der Ausgrabungen im römischen Limeskastell Miltenberg-Altstadt (ORL Nr. 38.) = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.113–122. 2 ill.
- Benea, D.: Einige Aspekte der Römerherrschaft im Gebiet des Eisernen Tores nach Aurelians Rückzug. Die Militärziegelei von Dierna. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.321–332. 2 ill.
- Berciu, L. – Petolescu, C. C.: Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale. EPRO 54. Leiden: Brill, 1976. XVI, 71 p. 32 t. 1 térk. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.457–458.
- Desborodow, M. A.: Chemie und Technik der antiken und mittelalterlichen Gläser. Mainz: Philipp Zabern, 1975. 327 p. 52 ill. *Rec.*: *Barkóczi László* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p. 289–290.
- Birley, E.: The Vindolanda project. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.35–42. 5 ill.
- Biróné Sey Katalin vide: *Price, M.*
- Blachard-Lemée, M.: Maisons à mosaïques du quartier central de Djemila (Cuicul). Aix-en-Provence: ed. Ophrys, 1975. 260 p. 52 t. 120 ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.461–462.
- Bogaers, J. E.: Auxiliaria. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.601–632. 11 ill.
- Bogdan Cataniciu, I.: Nouvelles recherches sur le limes du Sud-Est de la Dacie. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.333–352. 7 ill.

- Bóna István: A kálózi koracsászárkori sírok revíziója. — Die Revision der frühkaiserzeitlichen Gräber von Káloz. = Alba Regia 16 (1978) p. 269–280. 5 ill.
- Bóna István vide: Vágó Eszter
- Bonamente, G. vide: Fitz Jenő
- B. Bónis Éva: A Rei Cretariae Romanae Fautores XI. Kongresszusa Metzben és Nancyban, 1977-ben. = ArchÉrt 105 (1978): 1. 130. p.
- B. Bónis Éva: Rekonstruktionsversuche aus dem Fundinventar des römischen Bestattungswagens von Szomor-Somodorpuszta. — Rekonstrukciók a Szomor-somodorpusztai római kori temetkezési kocsi felszereléséből. = FolArch 29 (1978) p.103–124. 13 ill.
- Bouzek, J.: Roman imported figural bronzes in Bohemia. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.171–179. 4 ill.
- Božilova, V.: Ex-voto des militaires romains dusanctuaire de Diane et Apollon près de Montana. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.473–484. 8 ill.
- Brizzi, G. vide: Fitz Jenő
- Brulet, R.: La fortification du Bas-Empire de Furooz. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.73–74.
- P. Buocz Terézia: Római kor. — Die Römerzeit. = Sárovar monográfiája (Szombathely, 1978.) p.67–76., 762–763.
- Bulgária az ókorban. = Éltud 33 (1978): 30. 958. p.
- Sz. Burger Alice: Ein spätrömischer Münzschatz aus Mernye. — Későrómai éremlelet Mernyéről. = FolArch 29 (1978) p.135–150.
- Buttrey, T. V. vide: Fitz Jenő
- Carte Archéologique de la Gaule Romaine, fasc. XV. A. Blanc: Ardèche. Paris: CNRS 1975. 100 p. 8 t. 1 térk. 5 ill. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. 430. p.
- Castiglione László vide: Berciu, L., Blanchard-Lemée, M., Carte Archéologique, Celtic Art in Ancient Europe, Corpus Signorum Imperii Romani, Filtzinger, Ph., Kobylina, M. M., Laubscher, H. P., Póczy Klára, Studia Ietina, Visy Zsolt
- Celtic Art in Ancient Europa. Ed. P. M. Duval and Chr. Hawkes. London—New York—San Francisco: Seminar Press, 1976. 316 p. ill. (Five Protohistoric Centuries. Proceedings of the Colloquy held in 1972 at the Oxford Maison Française.) Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.434–435.
- Chastagnol, A. vide: Fitz Jenő
- Chera-Margineanu, C. vide: Der römische Limes in Ungarn
- Chirilă, E.—Gudea, N.—Stratan, I.: Drei Münzhorte des 4. Jahrhunderts aus dem Banat. Lugoj, 1974. 104 p. 35 t. 3 térk. Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 16 (1978) 360. p.
- Corpus Signorum Imperii Romani. Österreich. Bd. III: 2. Eckhart, L.: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauriacum. Wien: Öst. Akad. d. Wiss. 1976. 84 p. 49 t. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.447–448.
- Devijver, H.: Prosopographia militarium equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum. Symbolae. Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, A/3. 1976. 511 p. Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 16 (1978) p. 357–358.
- Dierkens, A. vide: Fitz Jenő
- Dobó Árpád: Contributions à l'histoire de la douane en Illyricum. = ActaCidebrecen 13 (1977) p.59–61.
- Döhle, B.: Zwei Badanlagen aus dem 4. Jahrhundert im spätrömischen Limeskastell Iatrus. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.427–439. 3 t. 3 ill.
- Dušanić, S.: Mounted cohorts in Moesia Superior. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.237–247. 1 térk.
- Epithètes impériales sur les cursus honorum. Rec.: Fitz Jenő = ArchVestnik 28 (1977) p.393–398.
- Euzennat, M.: Les recherches sur la frontière romaine d'Afrique (1974–1976). = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.533–543. 1 térk.
- Fadie, J. W.: The development of the Pannonian frontier south of the Drave. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.209–222.
- Ferenczi Géza—Ferenczi István: Neue Forschungen und Ergebnisse am Nordostlimes der Dacia Porolissensis. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.365–375.
- Filtzinger, Ph.—Planck, D.—Cammerer, B. (hg.): Die Römer in Baden-Württemberg. Stuttgart, Aalen, 1976. 600 p. 340 ill. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. 448–449.
- Fitz Jenő: XIe Congrès International sur le Limes. = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.369–371.
- Fitz Jenő: Császárkultusz Gorsiumban. = Régészeti barangolások Magyarországon. (Bp. 1978.) p.69–89.
- Fitz Jenő: Epigraphica IX. = Alba Regia 16 (1978) p.371–372.
- Fitz Jenő: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts, 1–2. Bp.: Akadémiai Kiadó — Bonn: Habelt, 1978. 945 p. (57 t.)
- Fitz Jenő: Gorsium-Herculia. Székesfehérvár: István Király Múzeum, 1976. 115 p. 41 t. 19 ill. Rec.: Diekens, A. = Latomus 36 (1977) p.886–887.
- Fitz Jenő: Gorsium — Herculia. Pannonia rómaiakkal és rómaiak nélkül. = Művészet 19 (1978): 10. p.2–4. 5 ill.
- Fitz Jenő: Gorsium — Herculia — Tác. 3. kiad. Bp. 1978. 32 p. 20 t.
- Fitz Jenő: Grenzberichtigung im Jahre 214 zwischen Pannonia Superior und Inferior. = Alba Regia 16 (1978) p.71–86.
- Fitz Jenő: Kleinasiaten in Pannonien. = Alba Regia 16 (1978) p.365–368.
- Fitz Jenő—Lányi Vera—Bánki Zsuzsanna: Kutatások Gorsiumban 1975-ben. — Forschungen in Gorsium im Jahre 1975. = Alba Regia 16 (1978) p.169–268. 30 t.
- Fitz Jenő: Das Leben an der Grenze Roms. = Pannonia (Wien) 6 (1978) p.88–89.
- Fitz Jenő: Limes Congress in Székesfehérvár. = New-HungQuart 18 (1977) p.193–198.
- Fitz Jenő: Notes. = Alba Regia 16 (1978) p.373–374.
- Fitz Jenő: La Pannonie sous Gallien. Bruxelles 1976. 85 p. 16 ill. (Coll. Latomus 148.) Rec.: Bonamente, G. = GiornItalFil 8 (1977) p.243–244., Brizzi, G. = Riv-StorAnt 6–7 (1976–77) p.423–428., Buttrey, T. V. = AmHistRev (1977) p.339–340., Chastagnol, A. = RevÉtAnciennes 55 (1977) Nagy Tibor = Gymnasium 85 (1978): 6. p.561–563., Raepsaet-Charlier, M. T. = L'AntClass 47 (1978): 1. p.341–342.
- Fitz Jenő: Revision der Inschrift der Legio IIII Flavia aus Aquincum. ArchÉrt 1967. 362. p. = ZtPapyrEp 28 (1978) p.51–54.
- Fitz Jenő: Ulpianus Marcellus. = Alba Regia 16 (1978) p. 369–370.
- Fitz Jenő: Das Verhalten der Armee in der Kontroverse zwischen Caracalla und Geta. = Studien zu den Militärgrenzen Roms, II. (Bonn–Köln, 1977.) p.545–552.
- Fitz Jenő vide: Devijver, H., Epithètes impériales sur les cursus honorum., Gudea, N., Kiss Ákos, Kos, P. Limes, Petriković, P.
- Fülep Ferenc: Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae [Pécs]. Régészeti Füzetek Ser. II: 16. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1974. 195 p. Rec.: Tóth Endre = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p.262–263.
- Fülep Ferenc—Török Gyula: Ungarn = Brenk Beat: Spätantike und Frühes Christentum. Frankfurt am Main—Berlin—Wien: Propyläen Verl. 1977. (Propyläen Kunstgeschichte, Suppl. Bd. I.) p.310–316. 384–393. ill.
- Fülep Gy.: Forschungsbericht über das römische Straßennetz bei Gorsium. = Alba Regia 16 (1978) p.281–285. 2 t. 4 ill.

- Füzes Miklós: A fenékpusztai „gabonatemető”. Egy római katonai expedíció növényi bizonyítékai. = *ÉlTud* 33 (1978): 22. p.787–790. 9 ill.
- Gabler Dénes: Die Keramik von Vindobona. = *Vindobona* – die Römer im Wiener Raum (Wien, 1977.) p.118–136., 215–242.
- Gabler Dénes: Die Sigillaten von Pfaffenhofen in Pannonien. = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.77–147. 20 ill.
- Gabler Dénes: Untersuchungen am oberpannonischen Donaulimes. = Studien zu den Militärgrenzen Roms, II. Bonner Jahrbücher Beiheft 38. (Bonn, 1977.) p.297–312. 8 ill.
- Gáspár Dorottya: Neue Kästchenbeschläge von Ságvár aus frühchristlicher Zeit. = *JbÖstByzGes* 255–257. 2 t.
- Gáspár Dorottya vide: Martin-Kilcher, S.
- Gebühr, M.: Der Trachtschmuck der älteren römischen Kaiserzeit im Gebiet zwischen unterer Elbe und Oder und auf den westlichen dänischen Inseln (Brandenburg, Mecklenburg, Fünen, Langenland, Lolland). Neumünster: Wachholtz Verl. 1976. 256 p. (Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte. (Hrsg. v. Herbert Jankuhn und Klaus Raddatz.) Bd. 18. *Rec.*: *Bánki Zsuzsanna* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.295–296.
- Gesztyeli Tamás: Eine singuläre Terra Mater-Darstellung aus Sopianae. = *ActaClDebrece* 13 (1977) p.45–49. 2 ill.
- Gesztyeli Tamás: Terra Mater ábrázolás egy sopianaei oltáron. – A Terra Mater representations on an altar from Sopianae. = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.51–53. 2 ill.
- Grünevald, M.: Zur Frage der „nachvalentinianischen” Bewohner des Legions-lagers von Carnuntum. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.165–169. 2 ill.
- Gudea, N.–Lőrincz, B.: Eine Weitere Angabe zu den Beziehungen zwischen Pannonien und Dazien. = *Alba Regia* 16 (1978) p. 363–364. 2 ill.
- Gudea, N.–Lucăcel, V.: Inscriptii și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău. Zalău, 1977. 52 p. 46 t. 1 térk. *Rec.*: *Fitz Jenő* = *Alba Regia* 16 (1978) 360. p.
- Gudea, N.: Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.223–236. 6 ill.
- Gudea, N. vide: Chirilă, E.
- Haase, W.: „Si vis pacem, para bellum”. Zur Beurteilung militärischer Stärke in der römischen Kaiserzeit. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.721–755.
- Hanson, W. S.: Corbridge and Croy Hill: recent work in Agricola's third and fourth campaigns. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.1–12. 3 ill.
- Harl, O.: Neufund römischer Architekturstücke aus Wien und Bemerkungen zur Geschichte der Lagermauer von Vindobona im Mittelalter. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.137–143. 2 ill.
- Janon, M.: A propos de l'Asclepeium de Lambese (Numidie). = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.705–719. 4 ill.
- Jobst, W.: Jupiter Kapitolinus oder Jupiter Karnuntinus. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.155–164. 3 ill.
- Johnson, J. S.: An early Flavian fort at Hayton, near York. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.43–46. 1 ill.
- Kaiserzeitliches Barbarikum. (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete által vezetett feltárások.) = *MittArchInst* 6 (1976) p.157–158.
- Kandler, M.: Zum territorium legionis von Carnuntum. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.145–154. 4 ill.
- Karnapp, W.: Die Stadtmauer von Resafa in Syrien. Deutsches Archäologisches Institut. Denkmäler Antiker Architektur, Bd. 11. Berlin: de Gruyter, 1976 55 p. 258 ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.463–464.
- Kennedy, D. L.: Parthian regiments in the Roman army. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.521–531.
- Kiss Ákos: Roman mosaics in Hungary. Bp. 1973. 72 p. 18 t. (Fontes Archaeologici Hungariae.) *Rec.*: *Fitz Jenő* = *Alba Regia* 16 (1978) 359. p., *ArchÉrt* 105 (1978): 1. 134. p.
- Klumbach H.: Ein Paradeschildbuckel aus Brigetio. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.199–208. 2 ill.
- Kobylyina, M. M.: Divinités orientales sur le Littoral Nord de la Mer Noire. Avec un appendice de O. J. Névérov. EPRO 52. Leiden: Brill, 1976. VII, 70 p. 52 t. 1 térk. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.454–455.
- Kolendo, J.: Le recrutement des légions au temps de Néron et la création de la legio I Italica. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.399–408.
- Kolník, T.: Q. Atilius Primus – interpres centurio und negotiator. = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.61–75. 5 ill.
- Kolník, T.: Cifer-Pác – eine spätrömische Station im Quadenland? = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.181–197. 5 ill.
- Kos, M. Š.: The military role of Macedonia from the civil wars to the establishment of the Moesian limes. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.277–296. 3 ill.
- Kos, P.: Keltiski novci Slovenije. – Keltische Münzen Sloweniens. *Situla* 18 (1977) 156 p. 42 t. *Rec.*: *Fitz Jenő* = *Alba Regia* 16 (1978) 359. p.
- Lányi Vera vide: *Fitz Jenő, Vágó Eszter*
- Laubscher, H. P.: Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki. Deutsches Archäologisches Institut. Archäologische Forschungen, 1. Berlin: Gebr. Mann Verl. 1975. IX, 181 p. 71 t. 5 mell. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.459–460.
- Leach, J. D.–Wilkes, J. J.: The Roman military base at Carpow, Perthshire, Scotland: summary of recent investigations (1964–70, 1975). = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.47–62. 2 ill.
- Le Glay, M.: Les discours d'Hadrien à Lambèse (128 apr. J. C.) = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.645–558.
- Liebeschuetz, J.: Epigraphic evidence on the Christianisation of Syria. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.485–508. 5 ill.
- Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 30. VIII. – 6. IX. 1976.) *Hrg. von J. Fitz*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. XIV, 766 p.
- Lőrincz Barnabás: Ala-bélyeges téglák Pannóniában. – Die Stempelziegel der Ala in Pannonien. = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.3–10. 4 ill.
- Lőrincz Barnabás: Die ala I Britannica in Pannonien. = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.363–367. 2 ill.
- Lőrincz Barnabás: Die Stempelziegel der legio X Gemina in Pannonien und im benachbarten Barbaricum. = *Vindobona* – die Römer im Wiener Raum. (Wien, 1977.) p.144–146., 276–280. 1 térk.
- Lőrincz Barnabás: Zur Ergänzung einer Inschrift aus Ad Statuas (Pannonia Superior). = *Alba Regia* 16 (1978) p.361–362. 1 ill.
- Lőrincz Barnabás: Zur Konsulliste des Jahres 154. = *ArchVestnik* 28 (1977) p.369–377.
- Lőrincz Barnabás vide: *Barkóczy László, Gudea, N.*
- Lucăcel, V. vide: *Gudea, N.*
- Magyarázom a kiállítást! A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának 6. terme. A római katonaság emlékeit bemutató tárlók. = *ÉlTud* 33 (1978): 25. p.790–791. 2 ill.
- Martin-Kilcher, S.: Das römische Gräberfeld von Courroux im Berner Jura. Mit einem anthropologischen

- und osteologischen Beitrag von B. Kaufmann. Derendingen-Solothurn: Habegger Verl. 1976. 231 p. 68 ill. (Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte, 2.) *Rec.: Gáspár Dorottya* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.458–459.
- Matolcsi János*—*Sági Károly*: Rejtélyes kutyaleletek Fenékpusztán. = *ÉlTud* 33 (1978): 4. p.117–119. 6 ill.
- Megkezdődött a 21. ásatási idény Tácon*, ahol egy 20 ezer lakosú római város maradványait tárják fel. = *Term-Vil* 109 (1978): 7. 320. p. 1 ill.
- Mertens, J.*: Quelques considérations sur le Limes Belge. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.63–71. 1 ill.
- Mirković, M.*: Ein Barbareneinfall in Obermoesien und das nordöstliche Dalmatien im Jahre 254. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.249–258. 1 térk.
- Mócsy András*: Die mittlere Donau im Altertum. = *Vindobona* — Die Römer im Wiener Raum. (Wien, 1977.) p.13–19. 1 térk.
- Mócsy András*: Ein pannonisches Volk bei einem wenig bekannten Gewährsmann des Stephanos Byzantios. = *Studia in honorem V. Besevliev*. (Sofia, 1978.) p.486–488.
- Mócsy András*: Pannonia-Forschung 1973–1976. = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.37–401. 2 ill.
- Mócsy András*: Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms. Opladen: Westdt. Verl. 1978. 30 p. (Rheinisch-Westfälische Akad. d. Wiss. Geisteswiss. Vorträge, G. 229.)
- Mócsy András* vide: *Barkóczy László*
- Moore, D.*: Roman and Norman military sites in Wales: a comparison of two frontiers. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.19–34. 3 ill.
- Müller Róbert*: V. századi bronzművesműhely maradványai Keszthely–Fenékpusztáról. — Остатки бронзолитейной Мастерской V. в Кестхей-Фенекпесте. — Reste einer Bronzewerkstätte aus dem 5. Jh. in Keszthely–Fenékpuszt. = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.11–29. 13 ill.
- Nagy Tibor*: Die verkannten Ehrennamen der syrischen Kohorte von Ulcisia Castra. = *Academie Litterarum Bulgarica*, *Studia in Honorem Veselini Beševliev* (Sofia, 1978.) p.208–216.
- Nagy Tibor*: Das zweite Lager der legio II adiutrix in Aquincum (Óbuda). = *Studien zu den Militärgrenzen Roms, II.* (Bonner Jahrbücher Beiheft 38. Bonn, 1977.) p.359–366. 2 ill.
- Nagy Tibor* vide: *Fitz Jenő, Tudor, D.*
- Neue Forschungen in Carnuntum*. Red.: H. Stiglitz. Wien: Bundesverlag, 1976. 120 p. ill. (Kultur und Natur in Niederösterreich, I.)
- Óvári Ferenc*: Statisztikai elemek alkalmazása a pannóniai és egyéb római ezüstpénzletek összehasonlító analíziséhez (238–253). — Die Verwendung statistischer Elemente bei pannonischen und anderen römischen Silbermünzen, Funden zur vergleichenden Analyse. = *NumKözl* 76–77 (1977–1978) p.27–48. 9 ill. 5 táblázat.
- Ovcarov, D.*: Observations sur le système de fortifications de la haute époque byzantine dans les terres bulgares d'aujourd'hui durant les 5e–6e siècles. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.467–471.
- K. Palágyi Szilvia*—*Tóth Sándor*: Római és középkori kő-
tár katalógusa. — Katalog des römischen und mittelalterlichen Lapidariums. Museum von Tihany. Veszprém, 1976. 48 p. *Rec.: Fitz Jenő* = *Alba Regia* 16 (1978) 359. p.
- Pannonia Provincia*. (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete által 1974. évben vezetett feltárások.) = *MittArchInst* 6 (1976) p.153–157.
- Petolescu, C.*: Données inédites sur la legio II Italica en Dacie. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.297–302. 1 ill.
- Petolescu, C.* vide: *Berciu, L.*
- Petrikovits, H. v.*: Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 56.) Opladen, 1975. 227 p. 12 t. 34 ill. *Rec.: Póczy Klára* = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. 138. p.
- Petrikovits, H. v.*: Verpflegungsbauten der Legion. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.633–641.
- Petrović, P.*: Forteresse romaine à l'embouchure de la rivière Proečka dans les Portes de fer. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.259–275. 3 ill.
- Petrović, P.*: Niš u antičke doba. — Niš in ancient times. Gradina, 1976. 202 p. *Rec.: Fitz Jenő* = *Alba Regia* 16 (1978) 360. p.
- Pitörfly-Szabó Béla* vide: *Watermann, R. A.*
- Póczy Klára*: Beiträge zur Baugeschichte des 3. und 4. Jahrhunderts im Legionslager Aquincum. Vorbericht über die Grabungen 1973–1974. = *Studien zu den Militärgrenzen Roms, II.* (Bonner Jahrbücher Beiheft 38. Bonn, 1977.) p.373–378. 2 ill.
- Póczy Klára*: Pannonische Städte. Bp.: Corvina Kiadó, 1976. 92 p. 105 ill. + szövegközti ill. *Rec.: Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.408–410.
- Póczy Klára*: Städtebau in Pannonien. = *Neue Forschungen in Carnuntum* (Wien, 1976.) p.95–113. 6 ill.
- Póczy Klára*: Újév Aquincumban. = *Budapest*, 16 (1978): 1. p.39–41. 7 ill.
- Póczy Klára* vide: *Petrikovits, H. v.*
- Poenaru Bordea, Gh.* vide: *Vlădescu, Cr. M.*
- Popescu, E.*: Epigraphische Beiträge zur Organisation des skythischen Limes im 4.–6. Jahrhundert. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.441–450. 1 ill.
- Price, M.*: Coins of Macedonians. London: The Trustees of the British Museum Publ. Limited, 1974. 47 p. 16 t. *Rec.: Biróné Sey Katalin* = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.136–137.
- Protase, D.*: Römische Lager mit doppelten Umfassungsmauern in Dakien. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.303–320. 5 ill.
- Reapsaet-Charlier, M. T.* vide: *Fitz Jenő*
- Reece, R. M.*: Coins and frontiers — or supply and demand. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.643–646. 1 ill.
- Rét Rózsa* vide: *Soproni Sándor*
- Der römische Limes in Ungarn*. Hrg.: *Jenő Fitz*. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1976. 139 p. ill. *Rec.: Baatz, D.* = *Gnomon* 50 (1978) p.501–502., *Chera-Margineanu, C.* = *Pontica* 10 (1977) p.365–366., *Vanderhoeven, M.* = *Latomus* 37 (1978) 575. p.
- Rowland, R. J.*: Numismatics and the military history of Roman Sardinia. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.87–112. 14 ill.
- Russu, I. I.*: Inscriptiile Daciei Romane I. Introducere istorică și epigrafică. Diplomele militare. Tablițele cerate. București: Academie, 1975. 285 p. 124 ill. 2 térk. *Rec.: Visy Zsolt* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.455–457.
- Sági Károly* vide: *Matolcsi János*
- Salama, P.*: Les déplacements successifs du limes en Maurétanie Césarienne (essai de synthèse). = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.577–595. 4 térk. 1 táblázat.
- Salamon Ágnes*: Archäologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des pannonischen Limes — Geweihermanufaktur in Intercisa. = *MittArchInst* 6 (1976) p.47–54. t. 24–33.
- Sarnowski, T.*: Fortress of the legio I Italica at Novae. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.409–426. 5 ill.
- Simpson, G.*: Some aspects of the work of F. Gerald Simpson on the Hadrianic frontier in Northumberland. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.13–18.

- Soproni Sándor*: Contra Acinco et Bononia. Bemerkungen zu den Fasti des Hydatius. = Studien zu den Militärgrenzen Roms, II. Bonner Jahrbücher Beiheft 38. (Bonn, 1977.) p.393–397. 1 ill.
- Soproni Sándor*: Das Heidentor von Carnuntum. — A carnuntumi Heidentor. = *FoArch* 29 (1978) p.125–133. 2 ill.
- Soproni Sándor*: Római erődrendszer a Duna-kanyarban. (Kiállítás nyílt a szentendrei Művésztelepi Galériában.) = *MűzHírPestmegye* 4 (1977): 4. 15. p.
- Soproni Sándor*: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jh. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1978. 231 p. 95 t. *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 23 (1978): 10. 799. p.
- Speidel, M. P.*: Pannonian troops in the moorish war of Antoninus Pius. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976. p.129–135.
- Stefan, A. S.*: Nouvelles recherches de photo-interpretation archéologique concernant la défense de la Scythie Mineure. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.451–465. 6 ill.
- Strata, I.* vide: *Chirilă, E.*
- Studia Ietina*. Hrsg: H. Bloesch – H. P. Isler. Bd. I. Erlenbach-Zürich: Rentsch Verl. 1976. 119 p. 36 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.440–441.
- Swoboda, R. M.*: Ein neues spätrömisches Kastell am Oberrhein. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.123–127. 1 ill.
- Szirmai Krisztina*: Előzetes jelentés a budatétényi római telep feltárájáról, 1972–73. — Vorbericht über die Freilegung der römischen Siedlung von Budatétény, 1972–73. = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.54–65. 8 ill.
- Szirmai Krisztina*: Rómaiak Albertfalván. [Kiállítási vezetők.] Bp. (Bp. Történeti Múzeum), 1978. 11 + 2 p. 5 t.
- Szirmai Krisztina*: Die Römer in Albertfalva. [Führer.] Bp.: (Bp. Történeti Múzeum), 1978. 11 + 2 p. 5 ill.
- Szirmai Krisztina*: Римляне в Албертфалве. [Переводчица: Ирина Лендел.] Bp.: (Bp. Történeti Múzeum), 1978. 11 + 2 p. 5 ill.
- Szólósgyőrök* (Somogy m.) *homokbányájában I–II. századi* (római kori) *ezüstözött bronz tárgyakat, étkészletet stb. találtak.* = *Múzsák* 1978: 2. 46. p.
- B. Thomas Edit*: Zu den römischen Villen in Pannonien. = Neue Forschungen in Carnuntum (Wien, 1976.) p.80–94.
- Tóth Endre*: Elfelejtett római éremleletek (I. rész.) — Vergessene römischen Münzfunden (I. Teil.) = *NumKözl* 76–77 (1977–1978) p.13–18.
- Tóth Endre*: „... protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii.” = *ArchVestnik* 28 (1977) p.278–287.
- T[óth] E[ndre]*: Sikertült meghatározni Visegrád római nevét. = *Dunakanyar Táj* 15 (1978): 2. p.28–29. 1 térk.
- Tóth Endre* vide: *Fülep Ferenc*
- Tóth István*: Die Denkmäler des Iuppiter Dolichenuskultes in Savaria. = *ActaClDebrecen* 13 (1977) p.63–77.
- Tóth István*: Four new EPRO volumes about the Mithraeum. = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.245–255.
- Tóth István*: A pogányság végnapjai a Duna mellett. A vallások történetéből. = *Világosság* 19 (1978): 3. p.176–181.
- Tóth István*: Problems of the Dolichenus Altar in Gorsium (Comments on the History of Syrian Cults in the Age of Septimius Severus). = *Oikumene* 2 (1978) p.201–216.
- Tóth Sándor* vide: *K. Palágyi Szilvia*
- Török Gyula* vide: *Fülep Ferenc*
- Trousset, P.*: Le camp de Gemellae sur le limes de Numidie d'après les fouilles du colonel Baradez (1947–1950). = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.559–576. 6 ill. 1 táblázat.
- Tudor, D.*: Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum [CMRED] II. The analysis and interpretation of the monuments. Leiden: Brill, 1976. 309 p. 15 t. 2 térk. *Rec.*: *Nagy Tibor* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.290–292.
- Vadai Andrea* vide: *Vörös István*
- B. Vágó Eszter – Bóna István*: Die Gräberfelder von Intercisa I. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1976. 243 p. 48 t. 156 ill. *Rec.*: *Dierkens, Alain* = *Latomus* 37 (1978): 2. p.574–575., *Lányi Vera* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.259–261., *Motyková, K.* = *PamArch* 69 (1978) p.245–246., *N. V.* = *ArchRozhl* 29 (1977): 5. p.682–683., *Ruprechtsberger, E. M.* = *JbOOst-MusV* 122 (1977) p.351–352.
- Vanderhoeven, M.* vide: *Der römische Limes in Ungarn*
- B. Villányi Éva*: A Járdányi Paulovics István romkert. = *ÉlTud* 33 (1978): 17. 542. p. 1 ill.
- Vindobona* — die Römer im Wiener Raum. 52. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, Karlsplatz, 8. Dez. 1977 bis 9. April 1978. Wien: Mus. d. Stadt Wien, 1977. 296 p. 36 t. ill.
- Visy Zsolt*: Der Beginn der Donau-Kriege des Domitian. = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.37–60.
- Visy Zsolt*: Intercisa. A római kori Dunaujváros. Bp.: Corvina, 1977. 45 p. 41 képes, 12 rajzos ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.261–262.
- Visy Zsolt*: Intercisa — ein römisches Grenzkastell am pannonischen Limes. *Altertum* 24 (1978): 2. p.106–111.
- Visy Zsolt* vide: *Russu, I. I.*
- Vlădescu, Cr. M. – Poenaru Bordea, Gh.*: Le complex de fortifications de Romula dans le cadre du système défensif du limes alutanus. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.353–364. 3 ill.
- Vörös István*: Beschreibung der bearbeiteten Geweihebruchstücke aus Intercisa. = *MittArchInst* 6 (1976) p.55–56.
- Vörös István – Vadai Andrea*: Szarmata telep nyomai Bánhalma határában. = *ArchÉrt* 104 (1977) p.98–105.
- Wachtel, K.*: Zum Militärkommando an der Unteren Donau in augusteischer Zeit. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.377–383.
- Wagner, J.*: Vorarbeiten zur Karte „Ostgrenze des römischen Reiches” im Tübinger Atlas des Vorderen Orients. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.669–703. 21 ill.
- Warmington, B. H.*: Objectives and strategy in the Persian war of Constantius II. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.509–520.
- Watermann, Rembert A.*: Medizinisches und Hygienisches aus Germania Inferior. (Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin und Hygiene der römischen Provinzen). Neuss: Ges. für Buchdruckerei AG, 1974. 308 p. ill. *Rec.*: *Pitrolffy-Szabó Béla* = *CommHistArtisMed* 80 (1976) 130. p.
- Weber, E.*: Eine neue Ausgabe der Tabula Peutingeriana. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.647–657.
- Wellner István*: Einige Siedlungsprobleme in den canabae legionis von Aquincum. = Studien zu den Militärgrenzen Roms, II. 38. Beiheft d. Bonner Jahrbücher. (Bonn, 1977.) p.411–415.
- Wellner István*: Mit Astralsymbolen verziertes Altarsteinbruchstück aus Aquincum. = Neue Forschungen in Carnuntum (Wien, 1976.) p.114–120. 5 ill.
- Wells, C. M.*: Where did they put the horses? Cavalry stables in the early empire. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.659–665.
- Wightman, E. M.*: Soldier and civilian in early Roman Gaul. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.75–86. 2 ill.
- Wilkes, J. J.* vide: *Leach, J. D.*
- Zahariade, M. M.*: The structure and functioning of the Lower Danube limes in the 1st–3rd centuries A. D.

— A few problems. = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 1976.) p.385—398.

VII. Népvándorlaskor. Kora középkor. Magyar őstörténet.
Aetas migrationum. Initium medii aevi. Origines Hungarorum.

Ament, H.: Die fränkischen Grabfunde aus Mayen und Pellenz. Berlin: Mann, 1976. 305 p. 130 t. 35 ill. 1 táblázat, 4 mell. *Rec.*: *Salamon Ágnes* = *ActaArchHung* 30 (1978): 2 p.296—298.

Árpád-kori kőfaragványok. (Kiállítás.) Székesfehérvár, István király Múzeum, 1978. május—augusztus. Katalógus. Szerk.: *Tóth Melinda*, *Marosi Ernő*. Bp.—Székesfehérvár, MTA Műv. tört. Kut. Csop. — István Kir. Muz. 1978. 386 p. 45 ill. 1 mell. (A Székesfehérvári István király Múzeum Közleményei, D. 121.)

Bakay Kornél: Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti (Komitat Somogy, Kreis Marcali). = *ActaArchHung* 30 (1978) p.149—172. 7 ill.

Bakay Kornél: A magyar államalapítás. Bp.: Gondolat, 1978. 238 p. 65 ill. (Magyar História)

Bálint Csanád: Kora középkori falunyomok a Csongrád megyei Eperjesen. = *Tiszatáj* 32 (1978): 2. p.41—47.

Bálint Csanád: Vestiges archéologiques de l'époque tardive des Sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes. = *ActaArchHung* 30 (1978): 1—2. p.173—212. 17 ill.

Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 462 p. 38 ill. *Rec.*: *Erdődi József* = *ÉtudFinno-Ougr* (Bp.—Paris) 12 (1975) p.304—307.

Bartha Antal: (L. Feuchtwanger.) „Ami nem az értelem szerint való az rút.” (A magyar nép őstörténetének vitáikra.) = *TörtSzle* 21 (1978): 1. p.182—184.

Bartha Antal: Magyar őskor — magyar jelenkor. = Domokos Péter: *Uralisztikai olvasókönyv.* (Bp. 1977.) p.83—90.

Bartha Antal vide: *Bóna István, Fodor István, Lakatos Pál Szádeczky-Kardoss Sámuel.*

Bárony István vide: *Győrffy György*

Berezcki Gábor: Ósmúltba világító szavak. (A finnugor nyelv rokonságáról.) = *Éltud* 33 (1978): 43. p.1350—1351.

Berezcki Gábor: vide: *Uráli népek*

Bertényi Iván: A magyar korona története. Bp. Kossuth Kiadó, 1978. 169 p. 8 t. (Népszerű történelem.)

Bese Lajos: A hármaskoporsó motívum egy angol népmesében. = *Mitosz és történelem.* (Bp. 1978.) (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.77—80.

Biró-Sey Katalin: Der frühbyzantinische Solidus-Fund von Szikács. *JbStaatKunsts* (Dresden) 1970/71. p.177—186.

Biróné Sey Katalin: Újabb avar utánzatú ezüstpénz a MNM éremgyűjteményében. Eine neuerliche von Avarien nachgeahmte Silbermünzen im Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums. = *NumKözl* 76—77 (1977—1978) p. 49—52. 1 t.

Bóna István: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. Árpád-kori templom és temető Dunaújváros déli határában. = *Alba Regia* 16 (1978) p.99—157. 7 t. 41 ill.

Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973, 162 p. 42 t. 2 térk. 16 ill. (*Fontes Archaeologici Hungariae*) *Rec.*: *Bartha Antal* = *Századok* 111 (1977): 3. p.601—603.

Bóna István vide: *The Sutton Hoo Ship-Burial*

Borosy András: Határőrség és határőrök az Árpádok korában. Grenzschutz und Grenzwachter zur Zeit der Arpaden. = *HadtKözl* 24 (1977): 4. p.543—557.

Bökönyi Sándor: Árpád-kori magyar szokás analógiája: kiaggatott lókoponyák közel-keleti falvakban. Analogy of a custom from the period of the Árpád dynasty: horse skulls stuck up on poles in Near Eastern villages. = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.91—94. 4 ill.

Bölöny József: *Sacra Regni Corona.* = *TörtSzle* 21 (1978): 2 p.355—363.

C. I.: Magyarázom a kiállítást. A pécsi Janus Pannonius Múzeum népvándorlaskori kiállításán a VI. teremben látható 4. tárlót ábrázolja. Mit fejez ki a kiállítás? = *Éltud* 33 (1978): 29. 923 p.

Čilinská, Z. vide: *Kiss Attila*

Csepregi Márta: vide: *Medveének.*

Csernyecov, Valerij: Adalékok az obi-ogurok nemzeti szervezetének történetéhez. = Domokos Péter: *Uralisztikai olvasókönyv.* (Bp. 1977.) p. 150—168.

Dercsényi Dezső: A magyar koronázási ékszerek. = *Művéd* 22 (1978): 2 p. 97—102. 8 ill.

Dercsényi Dezső vide: *Győrffy György*

Dienes István: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmének régészeti bizonyítékai. = *Mitosz és történelem.* (Bp. 1978.) — (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.28—39.

Dienes István — Kristó Gyula: Opponensi vélemények Bálint Csanád Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.107—129.

Diószegi Vilmos: A magyarság eredetének kérdéséhez. = Domokos Péter: *Uralisztikai olvasókönyv.* (Bp. 1977.) p.63—72.

Domokos Péter: *Uralisztikai olvasókönyv.* Bp.: Tankönyvkiadó, 1977. 634 p.

Domokos Péter vide: *Hajdú Péter, Medveének*

Dömötör Tekla: Csodaszarvas. = *Múzsák* 1978: 1. p.12—13. 8 ill.

Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Bp.: Panoráma, 1977. 510 p. ill. *Rec.*: *Vértessy György* = *Dunakanyar Táj*. 15 (1978): 2. p.29—30.

Ecsedy Ildikó: A magyarországi „Attila-sírja”-hagyomány keleti hátteréről. = *Mitosz és történelem.* (Bp. 1978.) — (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.64—77.

Erdélyi István: Egyes avarkori ábrázolások mitológiai vonatkozásairól. = *Mitosz és történelem.* (Bp. 1978.) — (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p. 338—341.

Erdélyi István (ed.): Les anciens hongrois et les ethnies voisines à l'Est. (*Studia Archaeologica* 6.) Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 360 p. ill. *Rec.* = *AJA* 82 (1978) 133. p.

Erdélyi István — Zeweendordsch, D.: Mongolisch-ungarische archaologische Forschungen in der Mongolei im Jahre 1974. = *MittArchInst* 6 (1976) p.115—117. t. 63—58.

Erdélyi István: Recently found relics of Turcic Stone Sculpture from the territory of the Mongolian People's Republic. *Arts of the Eurasian Steppelands* (ed.: Ph. Denwood) *Colloquies on Art and Archaeology in Asia*, 7. London 1978. p.203—214. 3 t. ill.

Erdélyi István: Régészeti kiegészítések Kresz Mária tanulmányához. — *Archaeologische Ergänzungen zum Artikel von Maria Kresz.* = *Ethn* 89 (1978): 3. p.354—362.

Erdélyi István — Szimonova Eugenia: Ásatások Vásárosnamény határában. Vásárosnamény, 1978. = *Találkozás Bereggel.* Múlt és jelen. p.155—163.

Erdélyi István: A verebi honfoglaláskori sírlelet egyes tárgyainak Don menti analógiái. — *Analogies de vestiges sépulcraux près du Don avec ceux de Vereb de l'époque de la conquête Arpadienne.* = *Alba Regia* 16 (1978) p.287—292. 7 ill.

Erdélyi István: Zur Frage der ethnischen Grenzen des landnehmenden Ungartums. = *MittArchInst* 6 (1976) p.75—81. 73. t.

Erdődi József vide: *Bárczi Géza*

Éry Kinga: An Anthropological Sketch of Arpadian Age Burials at the Holy Crucifix Church in Székesfehérvár. = *Alba Regia* 16 (1978) p.159—167. 2 t. 3 táblázat.

Éry Kinga: Az embertan helyzete és feladatai az uralisztikában. The situation and tasks of Anthropology in Uralian studies. = *AnthrKözl* 21 (1977): 1—2. p.149—153.

- Éry Kinga*: Embertani adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi népességéhez. Anthropological data of the tenth century population of the Upper-Tisza Region. = *AnthrKözl* 21 (1977): 1–2. p. 15–30. 7 t.
- Fehér Géza*: Piroska-Eiréné mozaikképe. = *ÉlTud* 33 (1978): 34. p.1074–1075. 2 ill.
- Fodor István*: Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland (Archäologische Beiträge). Mit einem Vorwort von Samuel Szádeczky-Kardoss. p.5–6. Szeged: JATE soksz. 1977. 136 p. 15 t. = *Acta Ant Szeged* 20 (1977) (Opuscula Byzantina 4.)
- Fodor István*: A honfoglalók társadalma. = *ÉlTud* 33 (1978): 47. p.1494–1496. 5 ill.
- Fodor István*: Őseink hajléka. = *ÉlTud* 33 (1978): 21. p.66–664. 4 ill.
- Fodor István*: Őseink nyomában – szovjet földön. = *ÉlTud* 33 (1978): 44. p.1396–1397. 3 ill.
- Fodor István*: Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet. (A magyar őstörténet néhány művelődéstörténeti vonatkozása.) = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. (Bp. 1977.) p.107–120.
- Fodor István*: Az uráli és finnugor őshaza kérdéséről. = *MTAOK II.* (1977): 3. p.279–302.
- Fodor István*: Der Ursprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel. In memoriam István Méri (1911–1976). = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.323–349. 7 ill. 1 térk.
- Fodor István*: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Bp.: Magyar História, Gondolat, 1975. 297 + 5p. ill. *Rec.*: *Zaicz Gábor* = *NyelvtKözl* 89 (1977): 1–2. 457 p.
- Fodor István*: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1973. 120 p. 8 térk. (Régészeti Füzetek Ser. II: 10.) *Rec.*: *Bartha Antal* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p.410–411.
- Fodor István* vide: *László Gyula*
- Freeden, U.* vide *Kiss Attila*
- Fülöp, Gy.*: La survivance des Avars au IXe siècle = *Alba Regia* 16 (1978) p.87–97. 2 t. 6 ill.
- Garam Éva* vide: *Kiss Attila*
- Gedai István*: Az első magyar pénz történeti körülményeinek kérdéséhez. Die geschichtlichen Umstände des ersten ungarischen Geldes. = *NumKözl* 76–77 (1977–1978) p.53–55.
- Glen, E.* vide *Kaczanowski, K.*
- Göckenjan, Hansgerd*: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden: Steiner Verl. 1972. 261 p. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas.) *Rec.*: *Györffy György* = *Századok* 112 (1978): 2. p.362–363.
- Gulya János*: Őstörténet és szemantika. = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. (Bp. 1977.) p.53–57.
- Györffy György*: Az augsburgi csata: 955. = *ÉlTud* 33 (1978): 49. p. 1539–1541. 1 ill.
- Györffy György*: A fehérló monda háttere. = *ÉlTud* 33 (1978): 46. p.1452–1453. 1 ill.
- Györffy György*: István király és műve. Bp. Gondolat 1977. 667 p. 62 ill. 80 t. *Rec.*: *Bársony István* = *SzatSze* 13 (1978): 2. p.107–110.
- Györffy György*: A „lovagszent” uralkodása (1077–1095). I. László egveduralmának biztosítása. = *TörtSze* 20 (1977): 3–4. p.533–564.
- Györffy György* vide: *Göckenjan, Hansgerd, László király emlékezete*
- Hajdú Péter*: Mit mond a nyelvészet a honfoglalók életmódjáról. = *ÉlTud* 33 (1978): 48. p.1510–1511.
- Hajdú Péter*: Rekonstrukció az uralisztikában. = *MTud* 23 (1978): 7–8. p.508–515.
- Hajdú Péter*: Új hazát találtak, őshazát keresnek. = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. (Bp. 1977) p.27–33.
- Hajdú Péter*–*Domokos Péter*: Uráli nyelvrokonaink. Bp.: Tankönyvkiadó, 1978. 423 p. 28 ill. 6 térk. 14 t.
- Hajdú Péter*: Az uráli őstörténet-kutatás helyzete és néhány problémája. = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. (Bp. 1977) p.73–82.
- Hungaro-Slavica* 1978. VIII. Internationaler Kongress der Slavisten Zagreb, 3–9. Sept. 1978. Hg v. L. Hadrovics, A. Hollós. Budapest., Akad. 1978. 402 p.
- Ismeretlen írásjelek a romokon*. Voronyezs közelében ősi bolgár és alán népcsoportok településnyomait találták meg. = *ÉlTud* 33 (1978): 10. 316 p.
- Johnson, Eyvind*: Kegyes urunk Carolus. Bp.: Európa Könyvkiadó, 1978. 596 p.
- Kaczanowski, K.*–*Glen, E.*: Anatomisch-anthropologische Begutachtung des männlichen Skeletts aus Przemyśl. = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.231–233. 6 ill.
- Kádár Zoltán*: Basileus-naporoszlán. = Mítosz és történelem. Bp. 1978. (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.106–110.
- Kádár Zoltán*: Survivals of Greek zoological illuminations in Byzantine manuscripts. Bp. Akad. 1978. 138 p. 242 t. 30×21. *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 23 (1978): 7–8. 634 p.
- Kiss Attila*: Avar cemeteries in county Baranya. (Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary 2.) Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 147 p. 92 t. = *AJA* 82 (1978): 2 p.271–272., *Čilinská, Z.* = *ArchRozhl* 30 (1978): 3 p.338–339., *Freeden, U.* = *Germania* 56 (1978) p.312–314.
- Kiss Attila* vide: *Čilinská, Z.*, *Die Obere Wart.*
- Kiszely I.*: Anthropologische Bearbeitung der prälombardischen Gräber in Soponya = *MittArchInst* 6 (1976) p.125–131. t.60–64. 1–3. táblázat.
- Kocsis Mátyás*: A népvándorlás kori népek rangjelző díszeknek egyik legszebb darabja az ún. cikádafibula. = *ÉlTud* 33 (1978): 40. 1250 p. 1 ill.
- Komoróczy Géza*: Adalékok egy jelenség természetrajzához. A sumer–magyar nyelvrokonítás. = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. (Bp. 1977) p.34–52.
- Koperski, A.*–*Parczewski, M.*: Das altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen). = *ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. p.213–230. 16 ill.
- Korompay Bertalan*: A finnugor néprajz jellege és szükség. = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv (Bp. 1977.) p.130–136.
- Kovács László*: Melyik István király verette és mikor? (Vélemények a magyar pénzverés kezdeteiről.) = *Tiszatáj* 32 (1978): 2. p.48–55. 3 ill.
- Kovács László*: Régészeti jegyzet „szablya” szavunk eredetéhez. Bemerkung zur Herkunft des Wortes „Szablya” Säbel. = *NyelvtKözl* 80 (1978) p.161–165.
- Kovács László*: Über den Stand der ungarischen landnahmezeitlichen Waffengeschichtsforschung. = *MittArchInst* 6 (1976) p.81–98.
- Kovács László* vide: *Uráli népek*
- Kovács Vilmos*: Uráli népek és a honfoglaló konglomerátum = *Forrás* 10(1978): 4. p.48–68.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Magyar őstörténeti tanulmányok*
- Kurucz Ágnes* vide: *László király emlékezete*
- Kristó Gyula*–*H. Tóth Imre*: A legrégebb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. = Наиболее древнее житие Наума и обретение родины венграми. = *Acta HistSzeged* 58 (1977) p.13–201.
- Kristó Gyula*: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? = Mítosz és történelem. (Bp. 1978) – (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.55–64.
- Lakatos Pál*: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Szeged, 1973. 135 p. (*Acta Antiqua*, Szeged 17 (1973) *Rec.*: *Bartha Antal* = *Századok* 111 (1977): 4. p.814–815.
- László Gyula*: Felgyő. Egy honfoglaláskori falu ásátásáról. = *Tiszatáj* 32 (1978): 2. p.33–40. 6 ill.
- László Gyula*: Hol volt, hol nem volt... = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. (Bp. 1977) p.121–125.
- László Gyula*: A kettős honfoglalás. Bp.: Magvető Kiadó, 1978. 215 p. 6 ill. (Gyorsuló idő.)
- László Gyula*: A nagyszentmiklósi kincs. Fényképek: *Rácz István*. Bp. Corvina Kiadó, 1977. 191 p. ill. 2. kiad. 1978. *Rec.*: *ÉlTud* 33 (1978): 3. 94. p. 1 ill.

- László Gyula: A népvándorláskori övekről. — О поясах эпохи переселения наводов. = Ethn 89 (1978): 2. p.185–196. 10 ill.
- László Gyula: Régészeti tanulmányok. Bp.: Magvető Kiadó, 1977. 486 p. 24 t. Rec.: Fodor István = Tiszatáj 32 (1978): 2. p.86–88.
- László király emlékezete. Vál.: Kurcz Ágnes. Bev.: Györffy György. Bp. Magyar Helikon 1977. 79, (6) p. 37 t. (Bibliotheca Historica.)
- Lipták Pál–Marcsik Antónia: Kora-népvándorláskori embertani leletek Kelet-Magyarországon. Anthropologische Funde in Ostungarn aus der Frühvölkerwanderungszeit. = DebrMúzÉvk 1976. p.37–48. 1t.
- Lipták Pál: The taxonomic method in Hungary and its application in the paleoanthropological research. = ActaBiolSzeged 23 (1977): 1–4. p.169–175. 5 táblázat.
- Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Bp. MNM 1978. 35 p. ill.
- Ludikovský, K.—Snášil, R.: Mladohradištní kostrove pohřebište ve Velech Hostěradkách (o Breclav). Studie AUSAV v Brně, Ročník II, 4. Praha: Academia, 1974. 103 p. 8 t. 12 ill. Rec.: Szőke Béla Miklós = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.468–470.
- Magyar István vide: Moravcsik Gyula
- Magyar Kálmán: Honfoglaló őseink kőbe vésett hagyatéka. = Éltud 33 (1978): 12. 382 p. 1 ill.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 3. Ő–Zs. Főszerk.: Benkő Lóránd. Szerk.: Kubinyi László, Papp László. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 1229 p.
- Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal — Czeglédy Károly — Róna-Tas András. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 341 p. ill. Rec.: Kőhegyi Mihály = Forrás. 10 (1978): 4. 39. p.
- A magyar szókészlet finnugor elemei. 1–3. Etimológiai szótár. Főszerk.: Lakó György. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1967–1978.
- A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp.: Múz. Rest. és Módszert. Közp. 1978. 19 p. (Rendezvénysorozat).
- Marcsik Antónia vide: Lipták Pál
- Mark, Karin: A finnugor népek etnogeneze az antropológia fényében. = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. (Bp. 1977.) p.126–129.
- Marosi Ernő vide: Árpád-kori kőfaragványok.
- Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Válogatta, szerk. és bev.: Domokos Péter. Bp. 1975. 925 p. Rec.: Ósepregi Márta = NyelvtKözl 79 (1977): 1–2. p.458–459.
- Mesterházy Károly: Az ártánd-zomlinpusztai uz sírlelet. — Grabfund eines Uz-Kriegers auf der Pusztá Ártánd-Zomlin. = DebrMúzÉvk 1976. p.69–80. 6 ill.
- Mesterházy Károly: Hitvilág és társadalom kapcsolata a honfoglaló magyaroknál. = Mítosz és történelem. (Bp. 1978.) — (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.39–47.
- Mesterházy Károly vide: Uráli népek
- Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen. Árpádenzeitlicher Burgwall in Váchartyán-Várhegy. = ArchÉrt 104 (1978): 1. p. 95–104. 13 ill.
- Mikola Tibor vide: Pais Dezső
- Molnár Erik: A magyar őstörténetről. = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. (Bp. 1977.) p.58–62.
- Moravcsik Gyula: Einführung in die Byzantinologie. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1976. 186 p. 22 t. 4 térk. Rec.: Magyar István = Századok 112 (1978): 1. p.162–165.
- Nemeskéri János: Über den künstlich deformierten Schädel von Schöningen Kr. Helmstedt (5–6. Jahrhundert). = NachrNiedersUrg (Hildesheim) 45 (1976) p.129–154.
- Die Obere Wart. Festschrift zum Andenken an die Wiederrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Oberwart: Triber, 1977. 500 p. 150 ill. Rec.: Kiss Attila = ArchÉrt 105 (1978): 1. p.138–139.
- Olajos Teréz: Megjegyzések Maurikios császár avar háborújának utolsó éveire. Theophylaktos Simokattes elbeszélésében. — К вопросу о последних аварской войны императора Маврикия в истории Феодилakta Симокатты. = ActaHistSzeged 58 (1977) p.3–12.
- Ortutay Gyula (szerk.): Messzi népek magyar kutatói. Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői, 1–2. (A magyar néprajz klasszikusai.) Bp.: Gondolat Kiadó, 1978. 411, 415 p. Rec.: Rét Rózsa = MTud 23 (1978): 9. 718 p.
- Osier, Guillaume vide: Pais Dezső
- Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 345 p. Rec.: Mikola Tibor = Nyelvtközl 79 (1977): 1–2 p.369–371.
- Pannoniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Bratislava — Bp.: Madács — Európa Könyvkiadó, 1978. 107 p. 1 t.
- Parcewski, M. vide: Koperski, A.
- Püspöki Nagy Péter: Nagymorávia fekvéséről. = Valóság 21 (1978): 11. p.60–82.
- Rácz István vide: László Gyula, Valonen, Niilo
- Radev, Sztójan: Bolgárok és magyarok. Fejezetek a bolgár–magyar művelődési kapcsolatok történetéből. Bp.: Gondolat, 1977. 331 p.
- Rét Rózsa vide: Györffy György, Kádár Zoltán, Magyar őstörténeti tanulmányok, Messzi népek magyar kutatói, Ortutay Gyula, Radev Sztójan, Róna-Tas András
- Reuter Camillo: Csörsz-árok. — The Csörsz trench. = Ethn 88 (1977): 2–3. p.440–448.
- Ripoche, Jean Pierre: Constantin VII Porphyrogénète et sa politique hongroise au milieu de Xe siècle. = Südost-Forschungen 36 (1977) p.1–12.
- Róna-Tas András: A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. Bp.: Gondolat Kiadó, 1978. 486 p. Rec.: Rét Rózsa. = MTud 23 (1978): 9. 718 p.
- Rosner Gyula: A Szekszárd-Bogyiszlói úti avar temető lö- és lovastemetkezései. Die Pferde- und Reiterbestattungen im awarischen Gräbfelden von Szekszárd-Bogyiszló-Strasse. = SzekszárdiMúzÉvk 6–7 (1975–1976) p.79–109. 12 t.
- Sági Károly: A keszthelyi aranycsüngők. = Éltud 33 (1978): 37. p.1183–1184. 1 t.
- Salamon Ágnes vide: Ament, H.
- Sármány Ilona: A hun–magyar mondkör képzőművészeti ábrázolása a századfordulón. = Mítosz és történelem. (Bp. 1978.) — (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.81–86.
- Shamanism in Siberia. Ed. by Vilmos Diószegi, Mihály Hoppál. Budapest, Akad. 1978. 532 p. ill. (Bibliotheca Uralica 1.)
- Snášil, R. vide: Ludikovský, K.
- Sós Ágnes: Frühmittelalterliche slavische Siedlung im Zagvyatal. = SlovArch 18 (1970) p.97–112.
- Steinitz, Wolfgang: A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. (Bp. 1977.) p.137–149.
- The Sutton Hoo Ship-Burial. Vol. I. 464. Unter Mitwirkung von 32 Mitarbeitern geschrieben und redigiert von R. Bruce-Mitford. London: The Trustees of British Museum, 1975. XXXVIII + 792 p. 37 táblázat, 12 színes t. 440 ill. Rec.: Bóna István = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.464–468.
- Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. I. Közép-Ázsiától az Al-Dunáig. — Источники по истории авар. Часть I.: От Средней Азии до Нижнего Дуная. — Die Quellen der Awarengeschichte I.: Von Mittelasien bis zur Unteren Donau. = ArchÉrt 105 (1978): 1. p.78–90.
- Szádeczky-Kardoss Sámuel: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl anderssprachiger Quellen. Szeged, 1972, 140 p. Rec.: Bartha Antal = Századok 111 (1977) 4. 815. p.
- Szathmáry László: Mekkoraak voltak a honfoglalók? = Éltud 33 (1978): 45. p.1416–1418. 2 ill.
- Szathmáry László: A posztkraniális vázelemek bilaterális szimmetria viszonyai Kál 10. századi népességénél. Die bilaterale Symmetrieverhältnisse des postkranialen Skelettelementen bei der Bevölkerung von

- Kál im 10. Jh. = EgriMúzÉvk 15 (1977) p.63–72.
2 táblázat
- Szegfű László: Az államszervező harcok során keletkezett hősi énekekről. = Mítosz és történelem. (Bp. 1978.) — Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.48–54.
- Szili István: A finnugor őstörténetírás hiányosságairól. Bp. 1977. soksz. 71 p.
- Szimonova, Eugenia: Das spätaurenezeitliche Gräberfeld von Toponár. = MittArchInst 6 (1976) p. 69–74. t. 38–39.
- Szimonova, Eugenia vide: Erdélyi István
- Szőke, B. M. — Vándor, L.: Das Gräberfeld von Pusztaszentlászló aus dem 11. Jahrhundert. = MittArchInst 6 (1976) p.99–106. t. 40–45.
- Szőke B. M. — Szőnyi E. T. — Tomka P.: Sondierungsgang in Győr-Káptalándomb. = MittArchInst 6 (1976) p.107–113. t.46–52.
- Szőke Béla Miklós vide: Ludikowsky, K.
- T. Szőnyi Eszter vide: Tomka Péter
- Tajti T. Zs. — Tóth T.: Adatok Délkelet-Dunántúl avarkori népességének embertanához. = AnthrHung 15 (1976–77) p.5–124. 3 t. 16 ill. 36 táblázat
- Tarday Lajos: A naiv óshazakutatás múltjából. = Keletkutatás 1975. p.153–159.
- Torma István: Régészeti adatok a néphagyományban és a történeti mondákban. = Mítosz és történelem. Bp. 1978. (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.148–154.
- Tóth Endre: Die karolingische Burg von Sabaria-Szombathely 151. Sabaria-Szombathely karoling vára. = FolArch 29 (1978) p.151–182. 18 ill.
- Tóth Endre: Sabaria-Szombathely karoling vára. = VasiSzele 32 (1978) p.396–413.
- H. Tóth Imre vide: Kristó Gyula
- Tóth Melinda vide: Árpád-kori kőfaragványok
- Tóth Tibor: Beszámoló a IV. Nemzetközi Finn-Ugor Kongresszusról. = AnthrKözl 21 (1977): 1–2. 172 p.
- Tóth Tibor vide: Tajti T. Zs.
- Török Gyula: Az avarok első és második felének temetkezései Halimbán. Bp.: MTA KESZ soksz. 1978. 16 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)
- Trogmayer Ottó: A csorvai füstölő. = Éltud 33 (1978): 29. 927 p. 1 t.
- Uráli népek. Nyelvrokainak kultúrája és hagyományai. Szerk.: Hajdú Péter. Bp.: Corvina, 1975. 312 p. 16 mell. Rec.: Bereczki Gábor = NyelvTKözl 79 (1977): 1–2. p.430–431.
- Váczy Péter: A pogány magyar fejedelmi jelvénytől I. István koronájáig. = Világosság 19 (1978): 2. p.97–99.
- Valonen, Niilo: A finnugor népek népművészete. Fényképek: Rácz István. Bp. — Helsinki: Corvina — Otava, 1978. 337 p. 266 ill.
- Vándor L. vide: Szőke B. M.
- Vargyas Lajos: A honfoglalók hitvilágának legfejlettebb rétege a nyelv és a folklór tükrében. = Mítosz és történelem. (Bp. 1978.) p.15–28. — (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.)
- Vékony Gábor: Adatok Julianus utazásának topográfiájához. = Századok 111 (1977): 6. p.1175–1191.
- Veres Péter: Az obi-ugorok önelnevezéseinek mitikus háttere. = Mítosz és történelem. (Bp. 1978.) — (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.369–378.
- Veres P. Tibor: A magyar nép etnikai történetének vázlata. = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv (Bp. 1977.) p.91–106.
- Vértess Edit: Néhány azonosság és különbség az obi-ugorok és a szamojédok hitvilágában. = Mítosz és történelem. (Bp. 1978.) (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.378–385.
- Vértess György: Árpád sírja és a 896-os honfoglalás. = DunakanyarTáj 14 (1978): 1. p. 49–69. 2 ill.
- Voigt Vilmos: A magyar mitológia kutatásának tanulmányai. = Mítosz és történelem. (Bp. 1978.) — (Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 3.) p.121–132.
- Vértess György vide: Dümmerth Dezső
- Voigt Vilmos vide: Pais Dezső
- Völkerwanderungszeit — Frühmittelalter. (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete által vezetett feltárások.) = MittArchInst 6 (1976) p.158–159.
- Weiss, Günter vide: Moravcsik Gyula
- Wenger Sándor: Analyses anthropologiques de nouvelles découvertes des Keszthely (Transdanubie) Provenant de l'époque avar. = AnthrHung 15 (1976–77) p.125–190. 2 t. 8 ill. 18 táblázat
- Zaicz Gábor vide: Fodor István
- Zakrzewska, G.: Die Knochenreste eines Pferdes aus dem altungarischen Grab in Przemyśl. = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. p. 235–239. 4 ill.
- Zeweendordsch, D. vide: Erdélyi István
- Zsirai Miklós: Őstörténeti csodabogarak. = Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. (Bp. 1977.) p.11–26.

VIII. Középkor. Műemlékek — Antiquitates et monumenta mediæ ævi

- Adorján Imre: Szeldzsuk-török palmetták Anatóliában. = Művészet 19 (1978): 5. p.36–39. 22 ill.
- Antalfy Gyula: A Dunakanyar szép ívében: Esztergom és a Visegrádi vár. = Műzsák 1978: 3. p.6–8. 9 ill.
- Baart, I.—Krook, W.—Lagerweij, A.: Opgravingen in Amsterdam. Amsterdam: Fibula-van Dishoeck, Haarlem, 1977. 524 p. 164 ill. Rec.: Holl Imre = AarÉrt 105 (1978): 1. 139. p.
- Bakay Kornél: Kőszeg város díszkulcsa. = Éltud 33 (1978): 32. p.1023–1024. 1 t.
- Bakó Ferenc: Eger ismeretlen látképe Londonban. — An unknown view of the Eger castle in London. = EgriMúzÉvk 15 (1977) p.73–90. 15 ill.
- Bakó Ferenc vide: Voit Pál
- Balassa Iván (szerk.): Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 653 p. Rec.: Selmezi Kovács Attila = AgtSzele 19 (1977): 3–4. p.571–572.
- Balassa M. Iván: A mándi templom. = Műzsák 1978: 2. p.6–7. 4 ill.
- Balogh László: Szentendre műemléki munkájáról. = DunakanyarTáj 15 (1978): 2. 45. p. 1 ill.
- Balogh Sándor: Abony történeti és művészeti emlékei (1450–1471). Abony—Cegléd: Kossuth Múz. 1975. 127 p. 29 t. (Ceglédi Füzetek, 21.)
- Baranyai Béláné vide: Voit Pál
- Bárdos Edit: XVI–XVII. századi kályhacsempék a diósgyőri várból. — Figurale Ofenkacheln aus dem 16–17. Jahrhundert in der Diósgyőrer Burg. = Miskolci MúzÉvk 15 (1976) p.51–63. 7 ill.
- Bárh János vide: Szabó István.
- Beckmann, B.: Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulasse. Bonn: Rheinland Verl. 1975. 354 p. 97 t. Rec.: Holl Imre = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.470–471.
- Belitzky János: Feltételezések Anonymus és a Gesta Hungarorum egri és Eger-egyházmegyei vonatkozásairól. — Die Beziehungen des Anonymus und der Gesta Hungarorum zu Eger und zu Diözese Eger. = EgriMúzÉvk 15 (1977) p.33–62. 1 t.
- Bencsik János: A középkori halászat emlékét őrző helynevek a Közép-Tisza vidékéről. — Denkmäler mittellalterlicher Fischerei in Ostnamen der Gegend der Mittleren Theiss. = Ethn 89 (1978): 2. p.272–285. 7 ill.
- Bendefy László: Mikoviny Sámuel megyei térképei, 1–2. Bp. 1976. 360 p. 24 térk. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 71–72.) Rec.: Molnár József = MTud 23 (1978): 11. p.874–875.
- Bendefy László vide: Molnár József
- Bezerédy Győző: Baranya megye lakossága a török alóli felszabadulás idején. — Die Bevölkerung des Komitats Baranya zur Zeit der Befreiung von der Türkenherrschaft. = PécsiMúzÉvk. 20–21 (1975–1976) p.103–112.
- B. I.: A gyergyószentmiklósi Anna-kápolna (Gheorgheni, Román Szocialista Közt.) = Művéd 22 (1978): 3. p.223–236. 4 ill.

- Bibliotheca Corviniana.* A tanulmányt és a jegyzeteket írta: *Csapodi Csaba* és *Csapodiné, Gárdonyi Klára*. 2. jav. kiad. Bp.: Magyar Helikon – Corvina Kiadó, 1976. 320 p. (114 t.) *Rec.: Wehli Tünde = Ars Hungarica* 5 (1977): 2. p.349–351.
- Bibó István:* A pesti Szerb utcai volt klarissza kolostor építéstörténete. = *Építéstud* 9 (1977): 2–3. p.175–228. 34 ill.
- Bogdán István:* Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp.: Akad. Kiadó, 1978. 388 p. (A Magyar Orsz. Levéltár Kiadványai, IV. Levéltartan és történeti forrástanulmányok, 3.)
- Bolla Ilona* vide: *Molnár József*.
- Borka László:* A 800 éves norvég fatemplomok titka. = *TermVil* 109 (1978): 10. p. 450–451. 5 ill.
- Brestyánszky Ilona, P[atakyné]:* A pest-budai ötvösség. Bp.: Műszaki Kiadó, 1977. 470 p. 88 ill.
- Buza János:* Mezőgazdaság és parasztság a török korban. – *Die Landwirtschaft und Leben der Bauernschaft in der Türkenzeit.* = *Sárvár monográfiája.* (Szombathely, 1978.) p.243–304., 764.
- Csapodi Csaba:* Az Anonymus-kérdés története. Bp. Magvető Kiadó, 1978. 162 p. (Gyorsuló idő.)
- Csapodi István:* Sopron város erdőbirtokának kialakulása és a középkori erdőgazdálkodás nyomai. = *Az erdőgazdaság története Magyarországon.* (Bp. 1975.) p.107–123.
- Csapodiné Gárdonyi Klára:* Humanista kódexeink nyomában. Bp. Magvető Kiadó, 1978. 145 p. (Gyorsuló idő.)
- Császár László:* A monostói református templom újonnan feltárt román kori kapuzata. = *Művéd* 22 (1978): 1. p.36–41. 12 ill.
- Csonka Ferenc:* Nézzük meg együtt a cserkúti templomot. = *Művészet* 19 (1978): 2. p.26–28. 8 ill.
- Csorba Csaba:* Esztergom hadi krónikája. Bp.: Zrínyi Kiadó, 1978. 273 p. 48 t. ill.
- Csorba Csaba:* Gondolatok Visegrád műemlékeiről. = *DunakanyarTáj* 14 (1978): 1. p.44–48.
- Csorna Antal:* Műemlék a háztömbök árnyékában. A Cziráky-kastély. = *Budapest* 16 (1978): 9. p.28–29. 4 ill.
- Csorna Antal:* A röjtökmuzsaji kastély és parkja. = *Művéd* 22 (1978): 2. p.154–156. 4 ill.
- Csőre Pál:* Adatok a középkori fakitermelés történetéhez Magyarországon. = *Az erdőgazdaság története Magyarországon.* (Bp. 1975.) p.88–106.
- Czagány István:* Budapest klasszicista építészetének előzményei. = *MűvÉrt* 25 (1977): 2. p.153–161. ill.
- Czagány István:* Budapest településeinek kialakulása a tatárjárás előtt. = *Budapest* 16 (1978): 10. p.35–37. 4 ill.
- Czagány István:* A budavári gótika építészeti tipológiája. Csúcsíves záradéku ülfülkék. = *Építéstud* 16 (1978): 1–2. p.135–142. 8 ill.
- Czagány István:* A budavári gótika tervezéstechnikai rendszerei. Ülfülkeszerkesztések. = *Építéstud* 10 (1978): 1–2. p.149–188. 40 ill.
- Dankó Imre:* A Déri Múzeum épülete. = *MűzKözl* 1977: 1–3. p. 95–102.
- Dávid Géza* vide: *Molnár József*.
- Dercsényi Dezső:* Román kori művészet Magyarországon különös tekintettel a műemlékvédelem elvi és gyakorlati kérdéseire c. művészettörténeti tudományok doktori értekezéséről. *Pogány Frigyes* opponensi véleménye, p.204–206., *Székelgy György* opponensi véleménye, p. 204–206., *Dercsényi Dezső* válasza, p.206–208. = *MűvÉrt* 26 (1978): 2–3. p.202–208.
- Dercsényi Dezső:* Vác. Fotók: *Kornis Péter*. Bp.: Magyar Helikon – Corvina, 1977. 25 p. 91 t.
- Dercsényi Dezső* vide: *Entz Géza*
- Draskóczy István:* Adatok a Mátraalja és az Idavölgye középkori település és agrártörténetéhez. (XIII–XIV. század.) = *AgtSzle* 19 (1977): 3–4. p.337–373.
- Endrei Walter:* A középkor technikai forradalma. Bp.: Magvető Kiadó, 1978. 107 p. 16 ill.
- Entz Géza:* Árpád-kori kőfaragványok kiállítása Székesfehérváron. = *Művészet* 10 (1978): 10. p.5–7. 6 ill.
- Entz Géza:* A középkori Magyarország gótikus építésze 1242–1360. c. művészettörténeti tudományok doktori értekezéséről. *Dercsényi Dezső* opponensi véleménye, p.87–88., *Gerő László* opponensi véleménye, p. 89–92., *Zádor Mihály* opponensi véleménye, p. 92–93., *Entz Géza* válasza, p.93–95. = *MűvÉrt* 27 (1978): 1. p.87–95.
- Entz Géza:* Die römisch-katholische Pfarrkirche von Torda. = *ActaHistHung* 24 (1978) p.153–158. 4 ill.
- Erdei Ferenc:* Ref. templom helyreállítása Rudabányán. = *MEpm* 1978: 2. p.48–53. 16 ill.
- Erdélyi Balázs:* A kallódi kerek templom. = *ÉlTud* 33 (1978): 30. p.940–942. 4 ill.
- Erdélyi Balázs* vide: *Várépítészetiünk*.
- Érszegi Géza:* Középkor. – *Das Mittelalter.* = *Sárvár monográfiája.* (Szombathely, 1978.) p.79–82., 763.
- Az Esterházy család hercegi ágának levéltára.* Repertórium, Szerk.: *Kállay István*. Bp.: M. Orsz. Levéltár 1978. 271 p. (Levéltári leltárak, 66.)
- Fehér Géza:* Türkische Miniaturen aus den Chroniken der ungarischen Feldzüge. Bp.: Corvina – Magyar Helikon, 1976. 24 p. 51 színes t. *Rec.: Rózsa György = ActaHistArtHung* 23 (1977): 3–4. p.377–378.
- Feld István:* A csővári vár. = *Művéd* 22 (1978): 3. p.226–232. 6 ill.
- Ferenczy Károly:* Tűnődés Miskolcon. = *Művéd* 22 (1978): 3. p.266–275. 9 ill.
- Ferenczy Károly:* Tűnődés Sárospatakon. = *Művéd* 22 (1978): 1. p.24–31. 4 ill.
- Feuerné Tóth Rózsa:* Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp.: Helikon – Corvina, 1977. 244 p. 209 ill 20 alaprajz. *Rec.: Gerő László = Építéstud* 22 (1978): 3. p.286–287.
- Fülöp Gyula:* Régészeti adatok Igar község középkori történetéhez. – *Archäologische Angaben zur mittelalterlichen Geschichte des Dorfes Igar.* = *Alba Regia* 16 (1978) p.293–298. 2 t. 4 ill.
- Gádor Judit–Nováki Gyula:* Ásatás az abaújházi földvárban. – *Ausgrabungen in der Erdburg von Abaújház.* = *Miskolci Múzevm* 15 (1976) p.37–50. 7 ill.
- Gedai István:* Körmöcbánya emlékezete. = *ÉlTud* 33 (1978): 49. 1563. p. 2 ill.
- Gedai István:* A Nemzeti Múzeum új kincse. Apafi Mihály erdélyi fejedelem 50 dukát súlyú aranypénze. = *ÉlTud* 33 (1978): 41. 1310 p. 1 t. 1 ill.
- Gedai István:* Történelmünk pénzein. Bp.: Közg. és Jogi Kiadó, 1975. 112 p. 114 t. *Rec.: Kőhegyi Mihály = ActaArchHung* 30 (1978): 1–2. 298 p., *Kőhegyi Mihály = NumKözl* 76–77 (1977–1978) 133. p.
- Gerő László:* Múzeumi gyűjtemények elhelyezése műemlékekben. = *NumKözl* 1977: 1–3. p.84–94. 7 ill.
- Gerő László:* Régi orosz építészet. Bp.: Műszaki Kiadó, 1977. 140 p. 143 ill. *Rec.: Rét Rózsa = MTud* 23 (1978): 2. 166 p.
- Gerő László:* Történelmi városmagok. Bp.: Corvina, 1978. 135 p. 88 ill. (Építészeti hagyományok.)
- Gerő László* vide: *Entz Géza, Feuerné Tóth Rózsa, Horler Miklós, Molnár József*
- Guzsik Tamás:* A középkori magyar építészet kutatásának helyzete (1968–1978). = *Építéstud* 10 (1978): 1–2. p.221–233.
- Guzsik Tamás:* Műemlékvédelem Zsámbékon. (Adalék a magyar műemlékvédelem történetéhez.) = *Építéstud* 9 (1977): 2–3. p.229–246. 7. ill.
- H. Gyürky Katalin:* Az egykori budai domonkos kolostor Bp.: Pannonia Kiadó, 1976. 59 p. 41 ill. (Műemlékeink.) *Rec.: Wehli Tünde = Ars Hungarica* 5 (1977): 2. p.348–349.
- H. Gyürky Katalin:* Városfalak a középkori Buda nyugati oldalán. – *Stadtmauern an der westlichen Seite des mittelalterlichen Buda.* = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.30–50. 19 ill.
- Hársfalvi Péter* vide: *Szabó István*
- P. Hartyányi Borbála:* Középkori budai lakóházak mellékgödörben talált növényi maradványok. – *In der Nebengrube eines mittelalterlichen Wohnhauses in Buda vorgefundene Pflanzenreste.* = *MMezőgMűz Közl* 1975–1977. p.15–51. 34 ill.

- Héri Vera*: Mária királyné érmei. — Die Medaillen Königin Maria. = NumKözl 76–77 (1977–1978) p.85–88. 1 t.
- Heves megye műemlékei*. Irta: Voit Pál, Bakó Ferenc, Baranyai Béláné. Bp.: Akad. Kiadó, 1978. 741 p. 977 ill. (Magyarország műemléki topográfiája, 9. Szerk.: Derősényi Dezső.)
- Hoffman Tamás* vide: *Maksay Ferenc*.
- Holl Imre* vide: *Baart, J., Beckmann, B., Meyer, W., Várépítészetiünk*.
- Horler Miklós*: Magyarország építészeti kőtöredékeinek helyzetfelmérése. = Építéstud 8 (1976): 3–4. p. 285–286. Rec.: *Gerő László* = Művéd 22 (1978): 3. p.285–286.
- Hrenkó Pál*: Szabolcs megye Mikoviny-féle térképe. = SzabSztSze 13 (1978): 4. p.103–109. 1 térk.
- Hrenkó Pál*: A tarnaórsi Oreczy-kastélyrom. = Művéd 22 (1978): 1. p.73–76. 6 ill.
- Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 168 p. 24 t. Rec.: *Gedai István* = NumKözl 76–77 (1977–1978) p.133–134.
- Huszár Lajos*: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai (3. rész). — Die urkundlichen Quellen der ungarischen mittelalterlichen Münzgeschichte (3. Teil). = NumKözl 76–77 (1977–1978) p.71–84
- Huszár Lajos*: Der ungarische Goldgulden im mittelalterlichen Münzverkehr. = HambBeitrNum 24–26 (1970–72) p.71–88.
- Huszár Lajos—Varannai Gyula*: Medicina in nummis. Hungarian coins and medals related to medicine. Bp.: Semmelweis Orvostört. Múz. 1977. 216 p. 104 t. Rec.: *MittÖsNumGes* 20 (1978): 8. 64. p.
- Joó Tibor*: A szikszói református templom. — Die reformierte Kirche von Szikszó. = MiskolciMúzÉvk 15 (1976) p. 73–89. 4 ill.
- Juhász Irén*: A Csolt monostor faragott kövei. = Művészet 19 (1978): 7. p.4–6. 6 ill.
- Kahler Frigyes*: A magyarországi középkori pénzhamisítás (I. rész). — Mittelalterliche Falschgeldprägung in Ungarn (I. Teil). = NumKözl 76–77 (1977–1978) p.57–65.
- Kahler Frigyes*: Pénzhamisítás a középkorban. = Éltud 33 (1972): 11. 347. p. 4 ill.
- Katona Magda* vide: *Molnár József*
- Kecskés László*: Komárom erődrendszere. = Művéd 22 (1978): 3. p.193–222. 36 ill.
- Kelenyi Gy.*: Kastélyok, kúriák, villák. Bp.: Corvina, 1974. 122 p. 93 ill. 22 szövegközti ill. Rec.: *Pusztai L.* = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.416–417.
- Képek Nagyvázsöny történetéből*. Bp.: Magyar Posta (1978). 14 p.
- Klanczay Gábor*: Öltözködés és ideológia a középkorban. = Valóság 21 (1978): 8. p.35–50.
- Kollányi Béla*: Az újjáépített Várszínház, Budapest. = MÉpm 1978: 5. p.14–19. 12 ill.
- Komárik Dénes*: A fővárosi műemlék-lakóházak építéstörténeti kutatásának 20 éve. = Művéd 22 (1978): 2. p.103–107. 9 ill.
- Komárik Dénes*: A zalazántói rk. templom bővítésének terve 1865-ből. = Művéd 22 (1978): 1. p.60–62. 3. ill.
- Komjáthy Attila*: A gutaóttösi rk. templom helyreállítása. = Művéd 22 (1978): 2. p.133–139. 11 ill.
- Komjáthy Attila*: Református templom műemléki helyreállítása, Csaroda. = MÉpm 1978: 1. p.46–51. 16 ill.
- A korona elrablása*. Kottáner Jánosné emlékirata 1439/1440. Közzéteszi: *Mollay Károly*. Bp.: Magyar Helikon, 1978. 106 p. (Bibliotheca Historica)
- Kozák Károly*: A szekszárdi bencés apátság feltárása, IV. — Die Ausgrabungen der Szekszárdi Benediktiner-Abtei, IV. = SzekszárdiMúzÉvk 6–7 (1975–76) p. 111–136. 33 ill.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Gedai István, Pohl Artur*.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Nohejlova-Prátova, E.*
- Kralovánszky Alán* (szerk.): Székesfehérvár évszázadai, 3. Török kor. Székesfehérvár: István Király Múzeum, 1977. 168 p. ill. (István Király Múzeum Közleményei, A.15.)
- Kristó Gyula*: Rómaiak és vlahok Nyesztornál és Anonymusnál. — Римляне и вlahи в трудах Нестора и Анонима. Romains et „Vlach” chez Nestor et Anonymus. = Századok 112 (1978): 4. p.623–661.
- Kriszt György*: A nagycenki Széchenyi-kastély helyreállítása. = Művéd 22 (1978): 1. p.45–59. 20 ill.
- Krook, W* vide: *Baart, J.*
- Lagerweij, A.* vide: *Baart, J.*
- László Gyula*: A margitszigeti „rovásémlék” = MNyelv 74 (1978): 1. 127. p.
- László Gyula* vide: *Maksay Ferenc*
- Lehmann, E.*: Zur Rekonstruktion der Neumünsterkirche in Würzburg im 11. Jahrhundert. = ActaHistArchHung 24 (1978): 1–4. p.27–32. 3 ill.
- Lovag Zsuzsa*: A kalocsai román kori feszület és köre. — Die romanische Kruzifix von Kalocsa und sein Kreis. = FolArch 29 (1978) p.183–204. 11 ill.
- Magyar Kálmán*: A nagyecsedí reneszánsz vár Báthory-címeres köve. = MűvÉrt 27 (1978): 1. p.67–74. 15 ill.
- Magyar Kálmán*: A nagyecsed-sárvár palmettás kövek. = Művészet 19 (1978): 5. p.32–35. 20 ill.
- Magyarországi reneszánsz és barokk* Szerk.: *Galavics Géza*. (Művészettörténeti tanulmányok.) Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 561 p. Rec.: *Mojzer Miklós* = MűvÉrt 27 (1978): 1. p.96–97.
- Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje c. akadémiai doktori értekezésének vitája. *László Gyula* opponensi véleménye, p.534–539., *Székelgy György* opponensi véleménye, p.539–543., *Hoffman Tamás* opponensi véleménye, p. 543–547. *Maksay Ferenc* válasza, p.547–554. = AgtSze 19 (1977): 3–4 p. 534–554.
- Meyer, W.*: Die Burgruine Alt-Wartburg. Olten: Walter-Verl. 1974. 139 p. ill. Rec.: *Holl Imre* = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.472–473.
- Mezősiné Kozák Éva*: A gutatóttösi rk. templom régészeti kutatása. = Művéd 22 (1978): 2. p.128–133. 6 ill.
- Mithay Sándor*: Pápa a XVIII. században. = Éltud 33 (1978): 21. 665. p. 1 ill.
- Mittelalter*. (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete által vezetett feltárások.) = MittArchInst 6 (1976) p.159–163.
- Mojzer Miklós* vide: *Galavics Géza*
- Mollay Károly*: Olasz művelődési kapcsolatok a középkori Sopronban. (Szélgjegyzetek a Magyar Anjou Legendáriumhoz.) = Soprsze 22 (1978): 1. p.78–81.
- Mollay Károly* vide: *Die Obere Wart*.
- Molnár József*: Magyarországi török építészeti emlékek. — Macaristan'daki türk anitlari. — Monuments tures en Hongrie. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1973. X, 48 p. 69 t. (Türk Tarih Kurumu Yayinlari, 6. dizi-Sa 11.) Rec.: *Katona Magda* = MűvÉrt 27 (1978): 1. p. 113–114.
- Molnár József*: Néhány ismeretlen török emlékről. = Művéd 22 (1978): 3. p.236–238. 9 ill.
- Molnár József—Simon György*: Magyar nyelvemlékek. Bp.: Tankönyvkiadó, 1976. 287 p. Rec.: *Bolla Ilona* = Századok 111 (1977): 5. p.1043–1045.
- Molnár József*: A török világ emlékei Magyarországon. Bp.: Corvina, 1976. 126 p. ill. Rec.: *Dávid Géza* = Ars Hungarica 5 (1977): 2. p.353–354.
- Müller Róbert* vide: *Nekuda, V.*
- Nekuda, V.*: Pfaffenschlag, Zenikla stredoveká ves u Slavonic. Brno: Moravské Museum, 1975. 277 p. 85 t. Rec.: *Müller Róbert* = ActaArchHung 29 (1977): 3–4. p.471–472.
- Nemerkényi Antal*: A műveltség erődje. A kora-középkori Sárvár. = Múzsák 1978: 2. p.2–4. 2 ill.
- Nohejlová-Prátová, Emanuela*: Základy numismatiky. Praha: Academia, 1975. 263 p. 64 t. Rec.: *Kőhegyi Mihály* = ActaArchHung 30 (1978): 1–2. 298. p.
- Nováki Gyula*: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. — Spuren von einstigen Ackerfeldern im Börzsöny-Gebirge. = MMezőgMúzKözl 1975–1977. p.53–79. 16 ill.
- Nováki Gyula* vide: *Gábor Judit*
- Die Obere Wart*. Festschrift zum Gedenken an die Wiederrichtung der Obere Wart im Jahre 1327, mit Unter-

- stüttzung der Burgenländischen Landesregierung, hrsg. von der Stadtgemeinde Oberwart, in deren Auftrag koordiniert und redigiert von Ladislaus Trieber. Innsbruck: Tyrolia, 1977. 500 p. 7 mell. *Rec.*: *Molloy Károly* = *SoprSze* 22 (1978): 1. p.93–94.
- Panyik István* vide: *Sellei Sarolta*
- Patay Pál*: A Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteménye, I. = *FolHist* 5 (1977) p.43–77. 11 ill.
- Patay Pál*: Régi harangok. Bp.: Corvina, 1977. 55 p. 9 ill. 48 t.
- Perehényi Károly*: Még egyszer fővárosunk műemlékvédelméről. = *Művéd* 22 (1978): 2. p.173–175.
- Pogány Frigyes* vide: *Dercsényi Dezső*
- Pohl Artúr*: Jolsvai György kamaragrófsága és Steck Gáspár verdejegye. = *Az Érem* 34 (1978): 1. p.1–2.
- Pohl Artúr*: A magyar aranyéremverés kezdete. — Der Beginn der ungarischen Goldprägung. = *NumKözl* 76–77 (1977–1978) p.67–70. 1 t.
- Pohl Artúr*: Ungarische Goldgulden des Mittelalters. Graz, 1974. 50 p. 59 t. *Rec.*: *Kőhegyi Mihály* = *NumKözl* 76–77 (1977–1978) 132 p.
- Polgár Ernő*: Szent Márton hegye. Pannonhalma az első magyarországi benedekrendi apátság. = *Műzsák* 1978: 2. p. 42–43. 6 ill.
- Prokopp Gyula*: A drégelyi várrom. = *Művéd* 22 (1978): 2. p.175–176. 1 ill.
- Pusztai László*: Az Országos Műemléki Felügyelőség Magyar Építészeti Múzeumának újabb szerzeményeiről. = *MÉpm* 1978: 4. p.54–57. 18 ill.
- Pusztai L.* vide: *Kelényi Gy.*
- Rác Endre*: Tihany. Az előszót írta: *Illyés Gyula*. Bp.: Corvina, 1978. (8 p.) 110 t.
- Radnai Lóránt*: A ráckevei kastély. = Budapest 16 (1978): 2. p.42–45. 5 ill.
- Radocsay Dénes* vide: *Dercsényi Dezső*.
- Reischl Antal*: Budapest az építész szemével. = Budapest 16 (1978): 8. p.1–5. 6 ill.
- Rét Rózsa* vide: *Gerő László*
- Rózsa György* vide: *Fehér Géza*
- Ruffy Péter*: Bujdosó nyelvműleink. A tihanyi alapítólevéltől a bori noteszig. Bp.: Móra Kiadó, 1977. 164 p. ill.
- Salvini, R.*: Au de la sculpture romane: les chapiteaux la Rotonde de Saint-Benigne à Dijon. = *ActaHistArtHung* 24 (1978): 1–4. p.33–42.
- Sáros András*: A jászberényi ferences templom újabban talált gótikus részei. = *Művéd* 22 (1978): 3. p.223–225. 6 ill.
- Schönnerné Pusztai Ilona*: A tornaszentandrás rk. templom helyreállítása. = *Művéd* 22 (1978): 2. p.118–127. 10 ill.
- Sedlmayr János*: A kőszegi Jurisich tér nyugati beépítésének elméleti rekonstrukciója. = *MÉpm* 1978: 4. p.44–47. 7 ill.
- Sedlmayr János*: Róm kat. templom helyreállítása, Tornaszentandrás. = *MÉpm* 1978: 5. p.46–51. 11 ill.
- Sedlmayr János*: XIV. század eleji zsinagóga helyreállítása Sopronban. = *Művéd* 22 (1978): 1. p.10–18. 10 ill.
- Selmezsi Kovács Attila* vide: *Balassa Iván*
- Sellei Sarolta*–*Panyik István*: Pécs. A bevezetőt írta: *Pogány Frigyes*. Bp.: Corvina, 1975. 19 p. 84 t. (Angol, horvát, német, orosz nyelven is.)
- Simon György* vide: *Molnár József*
- Sinkovics István*: Sárvár társadalmi, politikai és hadtörténete 1530–1848. — Gesellschaft, politische und Kriegsgeschichte. = Sárvár monográfiája (Szombathely, 1978.) p.341–417., 765. ill.
- Skerletz Iván*: Ismeretlen kaptárkő a Duna-kanyarban. = *DunakanyarTáj* 15 (1978): 2. p.36–37. 4 ill.
- Sugár István*: Sebészborbélyok és sebesültek az egeri vár 1552. évi ostromában. — Feldscher und Verwundeten, während der Belagerung der Burg Eger im Jahre 1552. = *EgriMúzÉvk* 15 (1977) p.93–102.
- Szabó István*: Jobbágyparaszttok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: *Für Lajos*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1976. 387 p. *Rec.*: *Bárh János* = *Ethn* 88 (1977): 2–3. p.483–485., *Hársfalvi Péter* = *Századok* 111 (1977): 6. p.1327–1330.
- Szabó János Győző*: Az egyház és a reformáció Egerben (1553–1595). — La chiesa e la riforma in Eger (1553–1595). = *EgriMúzÉvk* 15 (1977) p.103–165. 3 ill.
- Szalontai Barnabás*: Nyírbátor története és középkori cserépedényei. = *SzabSzatSze* 13 (1978): 2. p.73–95. 12 t.
- Szántó Tibor*: Az iniciálé. = *Műzsák* 1978: 1. p.6–7. 10 ill.
- Székelgy György* vide: *Dercsényi Dezső*, *Maksay Ferenc*
- Szilágyi Lajos*: Rovásírásos emlékek Balatonszepezden. = *ÉlTud* 33 1(1978): 18. 553. p. 1 ill.
- Szönyi György Endre*: Titkos tudományok és babonák. A 15–17. sz. művelődéstörténetének kérdéseiről. Bp. Magvető Kiadó, 1978. 156 p. (Gyorsuló idő.)
- Tamás Ervin*: Cegléd. = Budapest 16 (1978): 4. p.10–13. 8 ill.
- Tamás Ervin*: Hatvan. = Budapest 16 (1978): 5. p.6–9. 5 ill.
- Tamás Ervin*: Pápa. = Budapest 16 (1978): 12. p.16–19. 8 ill.
- Tamás Ervin*: Sárospatak. = Budapest 16 (1978): 3. p.8–11. 9 ill.
- Tamás Ervin*: Siklós. = Budapest 16 (1978): 2. p.10–13. 8 ill.
- Tamás Ervin*: Sopron. = Budapest 16 (1978): 1. p.10–13. 8 ill.
- Tarday Lajos*: The Caucasian peoples and their Neighbours in 1404. = *ActaOrHung* 32 (1978): 1. p.83–111.
- Tarday Lajos*: Perzsia és a Nyugat Mohács előtt. = *Századok* 111 (1977): 4. p. 728–734.
- Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp.: Gondolat, 1978. 267 p.
- Tompos Ernő*: Sopron megyei címeres pecsétek. (Szélgjegyzetek Horváth Zoltán könyvéhez.) = *SoprSze* 22 (1978): 1. p.81–83. 3 ill.
- Tóth János*: A műemlékek nyomában. (Egy kutató építész beszámolója.) — Stets auf den Spuren von Baudenkmalern. (Bericht eines forschenden Architekten.) = *VasiSze* 32 (1978): 1. p.61–81.
- Tóth Melinda*: La cathédrale de Pécs au XIIe siècle. Problèmes que posent les recherches d'un décor sculptural. = *ActaHistArtHung* 24 (1978): 1–4. p.43–59. 12 ill.
- Tóth Sándor*: Zur Frage der Vorbilder der Aachener Pfalzkapelle. = *ActaHistArtHung* 24 (1978): 1–4. p.17–26. 6 ill.
- Vadász György*: Mohácsi történelmi emlékhely. = *MÉpm* 1978: 2. p.58–63. 15 ill.
- Valter Ilona*: A tornaszentandrás rk. templom kutatása. = *Művéd* 22 (1978): 2. p.108–117. 12 ill.
- Varannai Gyula* vide: *Huszár Lajos*
- Várépítészünk*. Főszerk.: *Gerő László*. Írták: *Czeglédy I.*, *Détsky M.*, *Éri I.* etc. Bp.: Műszaki Kiadó, 1975. 381 p. 275 ill. *Rec.*: *Erdélyi B.* = *ActaArchHung* 29 (1977): 3–4. p. 414–415., *Holl Imre* = *ArchÉrt* 105 (1978): 1. p.137–138.
- V. E.*: Magyarázom a kiállítást. A székesfehérvári István király Múzeum középkori kiállítása. = *ÉlTud* 33 (1978): 30. 955. p. 3 ill.
- Vértessy Miklós*: A Múzeum körút. = Budapest 16 (1978): 9. p.31–35.
- Vida Tivadar*: Bél Mátyás kézirata a magyarok öltözködéséről és erkölceiről. = *CommHistArtisMed* 82 (1977) p.123–130.
- H. Vladár Ágnes*: Rakacaszend román kori templomának műemléki helyreállítása. = *Művéd* 22 (1978): 2. p.140–153. 22 ill.
- Vő Imre*: Szigetszentmiklós falumúzeuma. = Budapest 26 (1978): 7. p.31–33. 9 ill.
- Vujicsics D. Sztoján*: Dubrovnik. Fotó: Szabóky Zsolt. Bp.: Corvina, 1978. 16 p. 58 t.
- Vujicsics D. Sztoján*: Szentendre. Fotó: Lőrinczy György. Bp.: Corvina, 1973. 14 p. 110 t.
- Wehli Tünde* vide: *Bibliotheca Corviniana*, *H. Gyürky Katalin*

- Zádor Mihály*: Műemléképületek homlokzati felületvédelmének speciális követelményrendszere. = Építéstud 10 (1978): 1–2. p.127–134. 3 ill.
- Zádor Mihály* vide: *Entz Géza*
- Zolnay László*: A budai képfaragók középkori emlékei, I. rész = Budapest 16 (1978): 11. p.37–41. 9 ill., II. rész = Budapest 16 (1978): 12. p.34–38. 14 ill.
- Zolnay László*: A budavári barlangokról. = Budapest 16 (1978): 5. p.31–33. 5 ill.
- Zolnay László*: Corvin János herceg képmása egy Vág menti templomban. = Budapest 16 (1978): 10. p.38–41. 6 ill.
- Zolnay László*: A hatszázéves Csensztohova magyar emlékei. = MűvÉrt 26 (1977): 2. p.177–180. ill.
- Zolnay László*: Mátyás király temetési pajzsa. Egy magyar műtárgy kalandos sorsa. = Budapest 16 (1978): 1. p.42–44. 5 ill.
- Zolnay László*: A régi zólyomi ispánság építkezéseinek történetéhez. (2. közlemény.) = Ars Hungarica 5 (1977): 2. p.203–222. 2 ill.
- Zsiray Lajos*: A lövöldi karthauzi kolostor. = Művéd 22 (1978): 1 p.19–23. 4 ill.

F. Fejér Mária

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. III. 28. — Terjedelem: 22 (A/5) ív — Műszaki szerkesztő: Marton Andor
80.7006 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>Bóna István</i> : Alt-Thüringen XIV. kötet	144
<i>T. Dobosi Viola</i> : Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe. Szerk. J. V. S. Megaw, 1977	144
<i>Szilágyi János György</i> : W. H. Schuchardt, Alkamenes	145
<i>Szilágyi János György</i> : I. Scheibler, Griechische Lampen. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen. Bd. XI.	147
<i>Gabler Dénes</i> : Römerlager Rödgen. H. Schönberger, Das augusteische Römerlager Rödgen. H. G. Simon, Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern Rödgen, Friedberg und Bad Nauheim	147
<i>Topál Judit</i> : Novaesium VII. Die römischen Gräberfelder von Novaesium	149
<i>Kádár Zoltán</i> : A. Alföldi—E. Alföldi, Die Kontorniat-Medaillons. I. Teil 1. Katalog Antike Münzen und Geschnitene Steine. VI. Teil 1.	150
<i>Holl Imre</i> : B. Nechvátal, Středověká studna v. Plzni-Solní ulici	150
<i>Gerelyes Ibolya</i> : Molnár J., A török világ emlékei Magyarországon	151
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1978	152

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. Бона</i> : Захоронение с конями в д. Сегвар-Шаполдал. К вопросу о погребальном обряде раннеаварского времени	3
<i>И. Холл</i> : Средневековые жилые постройки в д. Шарвай	33
<i>Н. Паради</i> : Средневековые погребы и печи в д. Шарвай	52

СООБЩЕНИЯ

<i>Ю. Г. Сенански</i> : Поселение ранней сакалхатской группы в Баттоне	67
<i>Б. Мараз</i> : Печ-Якабхедь. Предварительный отчет о раскопках в 1976—1977 гг.	78
<i>Ш. Садецки-Кардош</i> : Источники по истории авар. Часть. II: Предпосылки и история завоевания Карпатского бассейна аварами и его вероятное признание Византией	94
<i>И. Эрдели</i> : Отчет о работе монгольско-венгерской археологической экспедиции в 1974 г.	112

ОБОЗРЕНИЕ

<i>О. Трогмайер</i> : Йозеф Чалог.	127
<i>Ш. Янкович—Т. Ковач</i> : О положении венгерской археологии	128
<i>З. Кадар</i> : История народов, населявших Венгрию с древнейших времен до прихода венгров. Новая археологическая выставка Венгерского Национального музея	132
<i>И. Торма</i> : Международное совещание о раннебронзовом веке Карпатского бассейна и соседних областей. Будапешт-Велем, 1977	134
<i>В. Вешецки</i> : Конференция египтологов в Любляне в 1978 г.	135
<i>В. Вешецки</i> : Конференция EPRO в Амстердаме 1978 г.	135
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о юбилее Венгерского Археологического и Искусствоведческого Общества	135

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Маккаи</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXIX. 1977.	137
<i>Ш. Шопрони</i> : Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses.	139
<i>О. Трогмайер</i> : Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 6. 1976.	140
<i>Г. Банди</i> : Kovács T., A bronzkor Magyarországon (Т. Ковач: Бронзовый век Венгрии)	141
<i>О. Трогмайер</i> : T. Kovács, Tumulus culture of Tiszafüred	142
<i>Ж. Виши</i> : Lőrincz B., Pannonische Stempelziegel I. Limes Strecke Annamatia-Ad Statuas	143
<i>И. Бона</i> : Alt-Thüringen XIV. kötet	144
<i>В. Т. Добоши</i> : Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe. Szerk. J. V. S. Megaw, 1977.	144
<i>Дь. Я. Силади</i> : W. H. Schuchardt, Alkamenes	145
<i>Дь. Я. Силади</i> : I. Scheibler, Griechische Lampen. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen Bd. XI.	147
<i>Д. Габлер</i> : Römerlager Rödgen. H. Schönberger, Das augusteische Römerlager Rödgen. H. G. Simon, Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern Rödgen, Friedberg und Bad Nauheim	147
<i>Ю. Топал</i> : Novaesium VII. Die römischen Gräberfelder von Novaesium	149
<i>З. Кадар</i> : A. Alföldi—E. Alföldi, Die Kontorniat-Medaillons. I. Teil 1. Katalog. — Antike Münzen und Geschnitene Steine. VI. Teil. 1.	150
<i>И. Холл</i> : B. Nechvátal, Středověká studna v. Plzni-Solní ulici	150
<i>И. Герееш</i> : Molnár J., A török világ emlékei Magyarországon (Й. Мольнар: Памятники эпохи турецкого владычества в Венгрии)	151
<i>М.Ф. Феер</i> : Венгерская археологическая литература за 1978	152

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>I. Bóna</i> : The horse grave of Szegvár-Sápoldal. Data to the early Avar burial customs	3
<i>I. Holl</i> : Medieval dwellings of Sarvaly	33
<i>N. Parádi</i> : Medieval cellars and furnaces of Sarvaly	52

REPORTS

<i>J. G. Szénásky</i> : The settlement of the early Szakálhát group at Battonya	67
<i>B. Maráz</i> : Pécs-Jakabhegy. Preliminary report of the 1976-77 excavations	78
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> : Sources of the Avar history. II. The background of the Avar conquest, its process and presumed Byzantina acknowledgement	94
<i>I. Erdélyi</i> : Preliminary report on the works of the Mongolian-Hungarian archaeological expedition in 1974	112

REVIEWS

<i>O. Trogmayer</i> : József Csalog	127
<i>S. Janković-T. Kovács</i> : The situation of our archaeological science	128
<i>Z. Kádár</i> : The history of the people of Hungary from Prehistoric times to the period of the Conquest. The new archaeological exhibition of the Hungarian National Museum	132
<i>I. Torma</i> : International Symposium about the early bronze period of the Carpathian Basin and the neighbouring areas. Budapest-Velem, 1977.	134
<i>V. Wessetzky</i> : Egyptologists Conference in Ljubljana. 1978.	135
<i>V. Wessetzky</i> : The EPRO Conference in Amsterdam. 1978.	135
<i>S. Soproni</i> : Report of the Jubilee of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society	135

LITERATURE

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXIX. 1977.	137
<i>S. Soproni</i> : Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses	139
<i>O. Trogmayer</i> : Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 6. 1976.	140
<i>G. Bárdi</i> : Kovács T., A bronzkor Magyarországon (Bronze Age in Hungary)	141
<i>O. Trogmayer</i> : T. Kovács, Tumulus culture of Tiszafüred	142
<i>Zs. Visy</i> : Lőrincz B., Pannonische Stempelziegel I. Limes Strecke Annamatiä — Ad Statuas	143
<i>I. Bóna</i> : Alt-Thüringen Bd. XIV.	144
<i>V. T. Dobosi</i> : Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe. Red. J. V. S. Megaw, 1977.	144
<i>J. György Szilágyi</i> : W. H. Schuchardt, Alkamenes	145
<i>J. György Szilágyi</i> : I. Scheibler, Griechische Lampen. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen. Bd. XI.	147
<i>D. Gabler</i> : Römerlager Rödgen. H. Schönberger, Das augusteische Römerlager Rödgen. H. G. Simon, Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern Rödgen, Friedberg und Bad Nauheim	147
<i>J. Topál</i> : Novaesium VII. Die römischen Gräberfelder von Novaesium	149
<i>Z. Kádár</i> : A. Alföldi—E. Alföldi, Die Kontorniat- Medaillons. I. Teil 1. Katalog Antike Münzen und geschnittene Steine VI. Teil 1.	150
<i>I. Holl</i> : B. Nechvátal, Středověka studna v. Plzni-Solní ulici	150
<i>I. Gerélyes</i> : Molnár J., Monuments of the Turks in Hungary (A török világ emlékei Magyarországon)	151
<i>M. F. Fejér</i> : Hungarian archaeological literature, 1978.	152

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 70 Ft

1 szám ára: 35 Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

5007

4/19

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1980 JUL 1 8

Folyóiratok
SZEGED

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
Megjelenik Budapesten félévenként

106. kötet (teljes sorozatban) 1979

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 70 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Mócsy András: Illyricum északi határa Claudius előtt	177
Lányi Vera: Pannonia pénzforgalma az 1. században	187
Gabler Dénes: Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében	199

KÖZLEMÉNYEK

Szabó J. József—Vörös István: Gepida lelőhelyek Battonya határában	218
Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai III. Az avar-bizánci kapcsolatok alakulása a honfoglalás lezáródásától Sirmium elfoglalásáig	231
Sándorfi György: A magyar várépítézet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján	244
Juan Cabello: Jelentés a tiszadorogmai középkori falu ásatásáról	255

SZEMLE

Schreiber Rózsa: Nagy László	267
Korek József—Nemeskéri János: Az ember bemutatása a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításában	268
Kalicz Nándor: Neolitikus tanácskozás Krakkó-Mogilanyban 1979-ben	272
F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1978. évi régészeti tevékenysége	272
Archäologische Forschungen im Jahre 1978. Sz. Burger Alice szerk.	273

IRODALOM

Soproni Sándor—Parádi Nándor: Budapest Régiségei XXIV. kötet	294
Korek József: P. Patay, Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld	296
Lovag Zsuzsa: P. Weiner, Zinngießmarken in Ungarn	297
Bóna István: Alt Thüringen XV.	297
Szabó Miklós: W. Heyder—A. Mallwitz, Die Bauten im Kabirenheiligtum bei Theben	298
Biróné Sey Katalin: K. Castelin, Keltische Münzen	299
Fitz Jenő: B. E. Thomasson, Senatores, procuratoresque romani	299
Nagy Tibor: G. Alföldy, Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen	300
Gerelyes Ibolya: M. Levey, The World of Ottoman Art	301

ILLYRICUM ÉSZAKI HATÁRA CLAUDIUS ELŐTT

Amióta hazánk római korának módszeres kutatása folyik, visszatérő vitakérdés a Dunántúl¹ bekebelezésének időpontja. A nézetek két tétel körül csoportosulnak. Az egyik szerint a Dunántúlt Augustus alatt, Tiberius első délpannoniai háborújával egyidőben, a másik tétel szerint fokozatosan, de Claudiusnál nem korábban kebelezték be a Római Birodalomba. A vitát néhány évtizede eldönteni látszott az óbudai ún. Drusus-kő, amelynek első kiegészítése szerint Aquincumban Tiberius alatt auxiliáris tábor épült. Miután azonban kiderült, hogy a felirattörődék Vespasianus építési felirata,² ez a rendkívül fontos felismerés láncreakcióként vonta maga után az egyre messzebb menő következtetéseket, amelyek ma már eljutottak odáig, hogy Pannonia provinciát csak az 1. sz. közepe felé hozták létre.

A Dunántúl Augustus-kori bekebelezését tagadó nézeteket a következőképpen lehet összefoglalni:³

Augustus korának egyetlen Duna-vidéki háborúja sem terjedt ki a Dunántúlra, pontosabban egyetlen forrásadatból sem lehet ilyen háborúra következtetni. Mivel Tiberius mindkét nagy háborúját a Drávától délre vívta meg, a Dunántúl meghódítására e harcokban nem került sor. A Monumentum Ancyranumban hangsúlyozott Duna-határ így a harcok színterének megfelelően csak a szerémségi Duna-szakaszra vonatkozik. A Dunántúl katonai megszállását forrásaink alapján legkorábban Claudiusnál számíthatjuk; a megszállást ennél korábban

sem a germán, sem a szarmata szomszédság magatartása, illetve jelenléte nem indokolta. Pannoniát tehát három lépésben vették a rómaiak birtokba: először Dél- (vagy Nyugat-), másodsor Nyugat- (vagy Dél-)⁴ és harmadszorra Északkelet-Pannoniát. A Dunántúl keleti fele Claudiusig nem volt a Birodalom része, sőt, az sincsen kizárva, hogy Illyricum provinciát csak jóval Augustus után választották ketté, akkor, amikor a területnövekedés már szükségessé tette két külön helytartóság létrehozását.

A következtetések e tagadhatatlanul koherens láncolatából csak a tételszerűen kikristályosodott elemeket vettem sorra. Mielőtt a részletekbe bocsátkoznék, egy terminológiai bizonytalanságra kell felhívnom a figyelmet. Megszállás, hódítás, foglalás, birtokbavétel stb. gyakran szinonimaként szerepelnek, ami azt a veszélyt hordja magában, hogy a római uralom egyedüli biztos jelének a terület, sőt a határ katonai megszállását tartjuk, vagy pedig, hogy egy terület birtokbavételét (a római uralom elismertetését) kizárólag háborús akcióval tartjuk lehetségesnek. Ezzel szemben tudunk provinciává soha sem vált területeken tartós koracsászárkori katonai jelenlétről,⁵ Augustus számos hadjáratáról birtokba venni nem szándékolt barbarikumai területeken, és tudunk katonailag meg nem szállt provinciákról vagy provincia-részekről, valamint békés úton, szinte észrevétlenül birtokba vett provinciákról. Félreértések és félremagyarázások elkerülése céljából ezért a továbbiakban

¹ Nem hagyhatom szó nélkül, hogy a mi Dunántúl szavunk sajnos minduntalan tükörfordításban (Transdanubien, Transdanuvia stb.) kerül bele idegen nyelvű közléseinkbe (legutóbb pl. Fitz J. alább többször idézendő tanulmányában), ami a nem magyar olvasót alaposan félrevezetheti. Rajtunk kívül ugyanis mindenki a Dunától É-ra vagy K-re eső területet érti „a Dunán túl fekvő” területnek. Vajon Patsch máig alapvető könyvének címében a Transdanubien-t a Dunántúlra kellene vonatkoztatnunk, amikor a címben jelzett időhatár (Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanubien) Dacia elfoglalása?

² Tóth E.—Vékony G., Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. Acta Arch Hung 22 (1970) 133—.

³ A ma már egységes gondolatmenetű összeálló tételeket elsősorban az alábbi közleményekben találni meg (e jegyzék egyúttal a továbbiakban rövidítve idézett munkák jegyzéke is):

Fitz 1974 Fitz, J., Römische Lager in Gorsium. Actes du

IXe Congr. Internat. d'Études sur les frontières romaines (Bukarest—Köln—Wien 1974) 190—.

Fitz J., Adatok Pannonia pénzforgalmának alakulásához Vespasianus trónralépéséig. NK 72—73 (1973—1974 [1975]) 15—.

Fitz 1977 Fitz, J., Die Eroberung Pannoniens. Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II, 6. (Berlin—New York 1977) 543—.

Tóth 1976 Tóth E., Pannonia-történetének (sic) problémái. AntTan 23 (1976) 114—.

Tóth 1977 Tóth E., Pannonia provincia kialakulásához. ArchÉrt 103 (1976) 197— = Protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii. AV 28 (1977) 278— (mindig a magyar változatra hivatkozunk).

⁴ Vö. Fitz, 1974, 190, 1977, 555, illetve Tóth 1976, 115; 1977, 201. Fitz a hagyományosnak felfogható D—Ny—K, Tóth a merészebb Ny—D—K sorrendet vallja.

⁵ A legújabb példa Bentumersiel (Friesland): Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet Bd. 12 (Hildesheim 1977), különösen 33—65 (G. Ulbert).

különbséget teszek megszállás (katonai jelenlét) és bekebelezés (birtokbavétel, a római uralom kiterjesztése és elismertetése) között.

Vegyük sorra ezek után a Dunántúl késői birtokbavétele, illetve a három fázisban lefolyt hódítás mellett felhozott érveket.

a) Kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy a Dunántúl bekebelezésének a kortársak földrajzi ismereteiben is jelentkeznie kellene. Néhány Strabonnál megőrzött értesülésből csakugyan azt a következtetést lehet levonni, hogy Augustus korában „a Dunántúl valódi nagyságát nem ismerték”, és a Duna derékszögű irányváltozásáról sem volt tudomásuk. Strabon egy helye szerint ugyanis a Dráván és a Száván észak felé bonyolódik a hajóforgalom,⁶ Strabon tehát még úgy képzelte, hogy a Duna a Kárpát-medencében törés nélkül Ny–K irányban folyik. „Ilyen földrajzi kép esetében a rómaiak a K-Dunántúl területét nem vették figyelembe, vagy jelentéktelennek tartották. Ezért lehet, hogy Augustus a Monumentum Ancyranumban ... a saját maga által hitt tényről írta le.”⁷

Tekintsünk most el attól a kérdéstől, hogy Augustus egyéni világképe mennyiben vágott össze korának földrajzi ismereteivel, és hogy Augustus épp a Res gestae-ben függetleníthette-e magát korának ismereteitől. Tegyük fel, hogy Augustus és kortársai szemében a Borostyánút és a Dráva közötti Duna valóban rövid, Ny–K irányú folyószakasz lett volna. Nagyon valószínű lenne ebben az esetben, hogy a Mon. Ancyr. a teljes pannoniai Duna-szakaszt értette Illyricum új dunai határán. Alább még látni fogjuk, hogy egy ilyen kijelentés nem lehetett — s különösen nem a Res gestae divi Augusti-ban — merő propaganda,⁸ hanem a kortársak által is ellenőrizhető államjogi helyzet. Inkább az itt a kérdés, hogy a Strabon által közvetített ismeretek tartalmazzák-e már Augustus korának megnövekedett földrajzi ismereteit? Erre a kérdésre Strabon munkamódszerének és ábrázolásmódjának ismeretében nem lehet általános érvényű igennel vagy nemmel felelni. A Száva és a Dráva vonatkozásában azonban biztos, hogy Strabon régebbi forrásokat használt és azokat is súlyosan félreértette, vagy pedig e tévedések már forrásaiban is megvoltak. Ugyanott, ahol e két folyó északi irányú folyásáról ír, a következőképp sorolja fel Dél-Pannonia vizeit: a Nauportus ömlik a Szávába, a Száva a Drávába, a Dráva Segestikénél a Noarosba, a Noaros a Kolapisba, és a Kolapis a Dunába; Segestiké közelében van Siscia és Sirmium. Nyil-

vánvaló, hogy ezek az értesülések nem származhattak a Száva mentén háborúskodó hadvezérektől, s megfordítva — ilyen vízrajzi ismeretekkel Augustus hadvezetése nem sok sikerre számíthatott volna. Korábbi vagy téves adat Strabonnál ugyanitt az is, hogy a Duna Tergestétől 1200 stadion távolságra van. Ez a távolság Triesztől csak a Drávaig ér, holott elképzelhetetlen, hogy Strabon idejében a római hadvezetésnek ne lett volna pontos felmérése a Borostyánútról, amelyen pl. Tiberius is felvonult Maroboduus ellen. Strabon ismeretei tehát nem lehetnek azonosak Augustus hadvezéreinek Duna-vidéki ismereteivel. Maga Strabon is hangsúlyozza, hogy a Duna-vidékről kortársai sokkal többet tudnak, mint amit ő másodkézből, régebbi forrásokból megírt.⁹ Ha a Strabonnál megőrzött ismeretekből a római hódítás mértékére lehetne következtetni, akkor pl. kétségbe kellene vonnunk azt, hogy Aquitania, Gallia Narbonensis és Hispania Citerior római provinciák lettek volna Augustus korában, mert Strabon szerint a Pireneusok hegyláncja É–D irányban húzódik,¹⁰ a délpannon folyók leírásából pedig az következne, hogy Augustus alatt a Száva völgyébe sem jutottak el a rómaiak.

Voltaképpen inkább azon kellene csodálkoznunk, ha Strabon leírta volna a Duna Kárpát-medencei irányváltozását. Ahogyan ugyanis — végső soron nem tévesen — a Dunát Ny–K-i irányú folyónak tartja,¹¹ ugyanúgy ignorálja a Rajna felső folyásának irányváltozásait is,¹² talán azért, mert — mint a Tagusszal kapcsolatban mondja — egy folyó kanyarulatai nem valók egy földrajzi leírásban.¹³ Az antik geográfiai irodalom azonban más okokból sem egyszerűen tükröződése az ókor gyakorlati földrajzi ismereteinek.¹⁴ Az égtájak esetenkénti megadásából például nem áll össze tájolt, térképszerű földrajzi kép. Strabon ugyanabban a fejezetben, amelyben a délpannoniai folyókat írja le, a pannonokat a szkordiszkuszoktól északra helyezi.¹⁵ Ha Strabonnál következetes égtájtevesztést (É = K) tételeznénk fel,¹⁶ akkor e Strabon-adat szerint a pannonok a szkordiszkuszoktól K-re laktak volna, aminek minden eddigi adat és feltevés ellene mond, sőt maga Strabon is, aki másutt azt írja, hogy a szkordiszkuszok a pannonok keleti szomszédai.¹⁷ Tehát Strabonnál még egyetlen bekezdésen belül sincsen olyan égtájtevesztés, amelynek korrekciója alapján egy térképszerű földrajzi elképzelést rekonstruálhatnánk.¹⁸ Csak annyi kockáztatható meg, hogy a pannonok fogalma Strabonnál talán már kiterjedőben van; mivel a szkor-

⁶ VII 5, 2.

⁷ Tóth 1977, 199–.

⁸ Tóth 1976, 115: „presztízshatár” (?).

⁹ II 5, 12, vö. uo. 11.

¹⁰ Pld. II 1, 11; 5, 26–27. III. 1, 3; 4, 6 stb.

¹¹ II 5, 3.

¹² IV 6, 5.

¹³ II 4, 4. Még a csodálatosan pontos csillagászati méréseken alapuló humanista világtérképek sem törődtek ilyen részletekkel, így pl. Girolamo da Verazzono térképe (1529), amelyen a Duna nyílegyenesen folyik Ny-ról K-re.

¹⁴ L. pl. MacMullen, R., Roman Governments Response to Crisis (New Haven–London 1976) 52–.

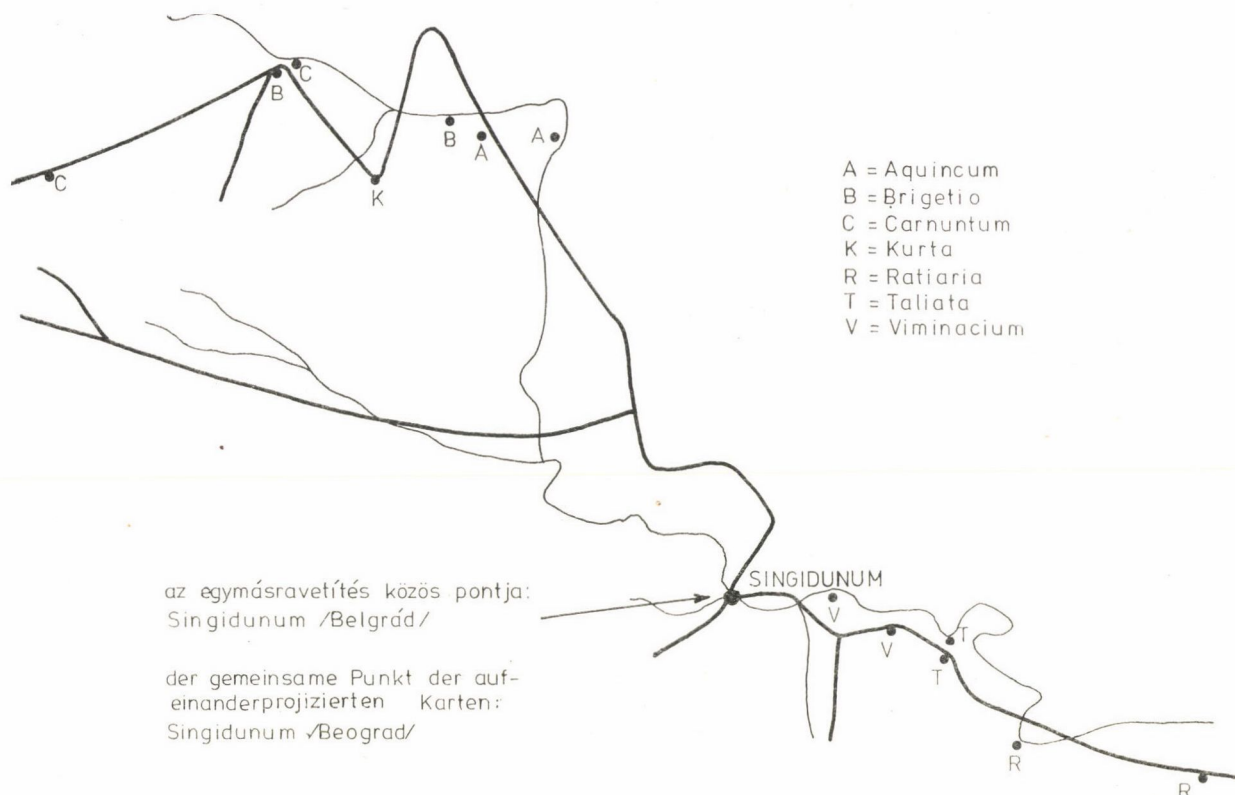
¹⁵ VII 5, 2.

¹⁶ Tóth 1977, 200: „az északi irány meghatározása nem jelent problémát. Strabon ugyanis azt írja a Száváról és a Dráváról, hogy az útírány ezeken a folyókon nagyjából észak. Ezek után világos; a pannonok északi határa ... a szerémségi Duna-vonal.”

¹⁷ VII 5, 10.

¹⁸ Mint Tóth 1977, 200, 1. képe: „Illyricum északi része a foglalás idején az egykorú földrajzi ismeretek alapján.”

I. kép. Pannónia térképe Ptolemaiosnál és a valóságban
Abb. 1. Die Karte Pannoniens bei Ptolemaios und in der
Wirklichkeit

diszkuszkok a szerémségi Duna mentén laktak, a pannonok mindkét hivatkozott Strabon-helyen említett Duna-határát ettől folyás szerint feljebb, tehát némi valószínűséggel a Dunántúlon kell gyanítanunk. Ennyiben lehet, hogy Strabon korának értesüléseit is felhasználta, és a pannonokat már a későbbi szóhasználat szerint nagyobb terület birtokosainak tartotta. Az ilyen szórványos és bizonytalan értesüléseket azonban Strabon — egész művében követett eljárásához híven — itt sem egyeztetette korábbi forrásokból nyert értesüléseivel.¹⁹

Ahogy Strabon nem jogosít fel bennünket arra, hogy Augustus korának római ismereteit rekonstruáljuk, ugyanúgy elhamarkodott megállapítás az is, hogy „a rómaiak (a Duna) derékszögű törését nem ismerték vagy érzékelték” és ezért „a Dunántúl valódi nagyságát sem ismerték”.²⁰ Csak-hogy még a bizonyítékul felhozott Ptolemaios adataiból megrajzolt Duna is derékszögben törik, a

Dunántúl pedig Ptolemaios térképén inkább nagyobb, mint kisebb a valóságosnál (I. kép).²¹ A korán megismert és nevezetes Djerdap—Vaskapu-szakasz kanyarulatait Ptolemaios ugyanakkor szinte mellőzte, talán mert kevés bemért vagy kiszámított pontja volt, és e kanyarulatok a Duna lényeges irányváltozását nem eredményezték (a folyó e szakasz fölött és alatt egyaránt Ny—K irányú).

Bár a Duna-kanyar derékszögű irányváltozását Ptolemaios meglepő pontossággal érzékeltte,²² téves lenne most már az ellentétes következtetés, ti. hogy a császárkorban a Dunántúlt a valóságosnál nagyobbak gondolták. Ptolemaios forrása, tyrosi Marinos csillagászati helymeghatározások és úti távolságadatok kombinációjából számította ki helymeghatározásait. A heterogén adatok különösen a földrajzi hosszúságban vezettek torzulásokhoz. Nem állíthatjuk, hogy Marinos ismeretei a provinciális igazgatás és a hadvezetés ismereteit

¹⁹ A korábbi kutatást épp ezért nem lehet „meddő vizsgálatokkal”, „a források nem kellő súllyal történő figyelembevételével”, „prekonceptiós” nézetekkel vádolni (így Tóth 1977, 200—). E hibákban inkább azt az eljárást lehet elmarasztalni, amely az írott forrásokat összefüggéseikből kiragadható olyan adatok halmazának tekintti, amelyek között válogatni lehet aszerint, hogy melyikük „ellentétektől mentes” (Tóth i. h.). Az ellentét ilyen esetben könnyen egy prekonceptióval fennálló ellentét lesz.

²⁰ Tóth 1977, 199.

²¹ Vö. Borzsák I., Budapest helyének ismerete stb. Földr. Ért. 13 (1965) 342, I. kép. E térképet annak idején négyzethálózatra vittem fel. Az itt közölt vázlatot a csillagászati hálózatra rajzoltam; a Ptolemaios-térkép Ny—K irányú erős torzulása miatt egy közös pontot vehettem csak fel.

²² A Kurta melletti törés, amelyet olykor a dömösi kanyarral azonosítanak, lehet számítási hiba, vagy több, tévesen azonosított helymeghatározás kontaminációja; ilyenre példa térképünkön a Rába-torkolat és Brigetio egybeesése.

adják. Ezeket az ismereteket elsősorban empirikus úton szerzett távolságadatok alkották, amelyek nélkül egyetlen helytartó vagy hadvezér sem boldogult volna. Sem Strabon, sem Ptolemaios alapján nem állítható, hogy a Dunántúl kiterjedéséről vagy a Duna folyásáról a rómaiaknak téves elképzeléseik lettek volna. Az itinerariumok alapjául szolgáló távolságadatok olyan pontosak voltak, hogy legalábbis az úthálózat kijelölése után, sőt az első hadjáratok felderítő munkája után már olyan súlyos tévedések nem fordulhattak elő, amelyek a Duna váci irányváltozását elfedték volna. A görög geográfusokat az ilyen ismeretek kevésbé érdekelték. Még kevésbé követték a gromatikusok pontos területméréseit, amelyek voltaképp ki is zárják azt, hogy a császárkorban a Dunántúl valódi nagysága ismeretlen maradt volna.

Hogy Pannonia különböző részeire vonatkozólag mikor kezdték a távolságadatokat regisztrálni, az csak a történeti eseményekből következtethető ki. Nem tudjuk, hogy a Dunántúlon mikor történtek az első mérések, azt azonban valószínűnek kell tartanunk, hogy a Duna-kanyart, amelyről alighanem már Caesar is tudott,²³ az Alföld északi pereméig felhatoló Vinicius is észrevette. Ha Augustus e hadvezére eljutott a cotinusokig és anartiusokig, akkor igazolhatta vagy helyesbíthette Caesarnak az anartiusokra és a Dunára vonatkozó adatát. Ha pedig Augustus alatt a Maroson is felhajóztak római csapatok, és úgy tartották számon ezt a folyót, mint a dákok elleni felvonulás kedvező útvonalát,²⁴ akkor legkésőbb Viniciusnak a Duna dunántúli szakaszáról is hasonló információkat kellett szereznie. Lehet, hogy ezek az értesülések az ún. Agrippa-térkép távolságadatait is gazdagították.²⁵ E térkép kommentárjai még az európai barbarikumról is bőségesen tartalmaztak — olykor meglepő pontos — adatokat. A számos Augustus-kori hadjárat során szerzett földrajzi ismeretek természetesen elsősorban a legfelsőbb hadvezetés, Agrippa és Augustus kezében futottak össze. Nagyon valószínű ezek után, hogy ha Augustus a Monumentum Ancyranumban „a saját maga által hitt tényt” írta le, akkor e „hiedelmek” korának legpontosabb ismereteivel vágtak össze.

Összefoglalva: a görög geográfusoknál összegezett földrajzi ismeretekből sem az Augustus-kori

hódítás mértékére, sem a császárkori igazgatás és hadvezetés ismereteire nem következtethetünk. Valószínű ellenben, hogy a Kárpát-medence földrajzáról már Augustus korában is valóságghú értesülések voltak a római kormányzat birtokában.

b) Kézenfekvőnek látszó következtetés, hogy ha a Dunántúl nagy részét csak Claudius alatt kebelezték be a Birodalomba,²⁶ akkor a jóval kisebb pannoniai területek Claudius előtt nem is alkottak különálló provinciát;²⁷ az akkor még Noricumhoz tartozó Nyugat-Pannoniában állomásozó sereg az osztatlan Illyricum legatusa alá tartozott, hasonlóan Macedonia és Moesia viszonyához, ahol Macedonia helytartója alá tartozott a provincia-státussal még nem rendelkező Moesia hadserege.²⁸

E logikusan végigvitt következtetéshez először a moesiai sereggel kapcsolatban kell megjegyezést fűzni. Moesia csak Augustus alatt nem rendelkezett a provincia státusával, Tiberius alatt már helytartója volt Poppaeus Sabinus személyében. Más volt a helyzet Noricumban. Ez a regnumként a Birodalomhoz csatolt terület a definiálatlan területű nagy moesiai parancsnoksághoz Augustus korában sem hasonlított. Moesia mint egy *exercitus* állomásterülete szerveződött meg, míg Noricum királyságként került a Birodalomba, megszálló sereg nélkül. Ha Noricum területén legiók állomásoztak volna, akkor Augustus alatt egy noricumi *legatus exercitus* alá tartoztak volna, Claudius pedig nem procuratori, hanem praetori vagy consularis legatus által igazgatott tartománnyá alakította volna Noricumot.²⁹

Pannonia kezdeti igazgatását ennek ellenére másképp kell megítélnünk, mint eddig. Illyricumot valószínűleg nem a pannondalmata lázadás vége felé osztották ketté,³⁰ hanem Tiberius alatt. H. Braunert hívta fel a figyelmet arra, hogy Augustus a Mon. Ancyranban sohasem arról beszél, hogy új provinciákat hozott létre, hanem arról, hogy a provinciák (így Illyricum) határát kiterjesztette. A megnövelt tartományokból csak Augustus után alakítottak ki új provinciákat.³¹ Kérdés mármint, hogy Pannonia mikor lett provincia. Kutatásunk sajnos figyelmen kívül hagyta J. Morris egy 1965-ben már közzétett felismerését.³² Egy római városi későantik szoborbázist egy egyébként ismeretlen szenátori házaspár állította ősenek:

²³ Caes. b. G. VI 25, 2—3 (. . . hinc se flectit sinistrorsus . . .)

²⁴ Strab. VII 3, 13.

²⁵ Vö. Plin. nat. hist. III 26 (29), 150 Illyricum szélességéről (325 mérföld), ugyanígy a Dimensuratio is az Adria—Duna közötti távolságról. Mivel ezek úton mért adatok, a mért út vonala pedig ismeretlen, merész dolog lenne a 325 MP = 481 km távolságban az Adria—Duna-kanyar egyező légvonal-távolságát felismerni.

²⁶ L. a 3. j.-ben idézett tanulmányokat.

²⁷ Így Tóth 1977, 202, 17 j.: „a provinciastátus hiányát az Epitome de Caes. sorai igazolni látszanak”. Ott (I 7) ugyanis az áll, hogy Augustus a pannonokat *stipendiarios adiecit*, míg *provinciarum numero* a Cantabri, Aquitani, Rheti, Vindelici és Dalmatae. E késői összegezésből ilyen különbségtételt nem szabad kiolvasni. Nem lett önálló provincia a cantaberek és dalmaták területéből,

vagy pedig ha a dalmaták itt Dalmácia provinciát jelentik, akkor a *Pannonii* jelentheti Pannoniát, ahogyan az Epit. szóhasználatára szerint Velleiusnál II 38, 1: *gens ac natio redacta in formulam provinciae stipendiaria facta*.

²⁸ Tóth 1977, 201—.

²⁹ Már Mommsen rámutatott arra, hogy Carnuntumnak, mielőtt legiót kapott (Mommsen ezt bizonytalan későbbi időre tette), Pannoniához kellett kerülnie: Röm. Gesch. V, 181.

³⁰ Mindannyiunk véleménye, legutóbb Fitz 1977, 548—.

³¹ Braunert, H., *Omnium provinciarum fines auxi*. Chiron 7 (1977) 207—. Ezzel megoldódik a Tóth 1977, 199 felvetett probléma, hogy Augustus miért nem szól pannoniai vonatkozásban (sem) provincia létrehozásáról.

³² Morris, J., *Munatius Plancus Paulinus*. BJ 165 (1965) 88—.

*Munatio Planco Paulino v(iro) c(larissimo) prae-sidi Pann(oniae) per ann(os) XVII.*³³ Morris rövidre fogott érvelését kiegészítve az alábbi meg-gondolások szólnak amellett, hogy ezt az őst (aba-vus) csak Tiberius korába helyezhetjük:

— az *abavus* legalább a nagyapa nagyapja, tehát legalább öt nemzedék választja el a bázis leg-később 4. sz. végi vagy 5. sz. eleji állítóitól. Leg-később tehát a 3. sz.-ban lehetett helytartó. Azon-ban mindkét Pannonia helytartólistáját elég jól ismerjük ahhoz, semhogy egy 17 éves helytartósá-got elhelyezhessünk benne. Különösen nem Gallie-nus után, amikor a lovagrendű helytartók között egy clarissimus ilyen hosszú kormányzása ki is zárható;³⁴

— Pannonia négy későantik tartományának helytartói nem clarissimusok, hanem perfectissi-musok voltak. Egyedül Pannonia Secunda kapott a 4. sz. későbbi szakaszában clarissimus rangú helytartót, ez azonban nem praeses volt, hanem consularis;

— mind a principátus, mind a dominátus³⁵ helytartóságainak időtartama jóval rövidebb volt 17 évnél. Az egyetlen olyan időszak, amikor a császár ilyen hosszú ideig hagyott egy helytartót ugyanazon provincia élén, közismerten³⁶ Tiberius kora. Márpedig épp az ő korából ismert az ifjabb Munatius Plancus, aki 13-ban volt consul, majd az Augustus halálakor kitört legiölázadás lecsendesí-tésére küldött szenátori küldöttség tagjaként Ger-mániában járt. További sorsáról nincsen híradás, de ha hamarosan Pannonia élére állították, ahol 17 éven át helytartószkodott, akkor leváltása után mint idős, legalább 63 éves ember már további je-lentős megbízatásoknál aligha kerülhetett szóba. A rómvárosi felirat pannoniiai helytartóját ezért az ifjabb Munatius Plancusszal kell azonosíta-nunk.

Aligha véletlen, hogy a Duna-vidék többi, le-gióval rendelkező provinciájában is hosszú hely-tartóságok voltak Tiberius alatt: Dalmáciában Volusius Saturninus legalább 12 évig,³⁷ Moesiában a tartomány első helytartójaként Poppaeus Sabi-nus összesen csaknem három évtizedig.³⁸ Valószí-nű, hogy Pannoniát, Dalmáciát és Moesiát Tiberi-us szervezte provinciákká, az első helytartókra há-

ruló szervezési feladatok pedig a hosszú helytar-tóságokat eléggé indokolhatták.

Pannonia tehát Tiberius alatt már rendelkezett a provincia státusával; consuli rangú helytartója természetesen a három legiónyi sereg parancsnoka is volt. Ha a tartomány kis területéből — megkér-dőjelezhető módon — a külön helytartóság hiányá-ra következtetünk, akkor a külön helytartóság bizonyításából — e gondolatmenetet elfogadva — a tartomány nagyobb kiterjedése következne. He-lyesebb azonban a tartomány kiterjedését más, biztosabb módon megközelíteni.

c) A Dunántúl késői birtokbavételének egyik érve az, hogy a Duna mentén csak Claudius korá-tól kezdve bizonyíthatók katonai táborok.³⁹ Úgy látom, hogy egy félremagyarázásból eredő cáfolati kísérlet⁴⁰ ellenére ebben mai ismereteink mellett nézetkülönbség nincsen: legkorábbi ismert Duna-parti auxiliáris táboraink Pannonia egész határán Claudiusnál nem korábbiak.⁴¹ A folyóhatár Clau-dius alatti katonai megszállására bizonyítékként felhozott két forráshely⁴² azonban semmit sem bizonyít. Tacitus az 50. év eseményeivel kapcsolat-ban írja, hogy a helytartó Claudius parancsára a legiót és a tartományban sorozott auxiliákat a par-ton vonta össze.⁴³ A *componere* ige csupán csapat-összevonást, hadrendbe állítást jelent. A seregde-monstráció színtere egyébként a regnum Vannia-nummal szomszédos Duna-part volt („a győztesek megfélemlítésére” — írja Tacitus), a Dunántúl keleti felének megszállását tehát már ezért sem bi-zonyíthatja. A másik forráshely Aurelius Victor-nál olvasható,⁴⁴ aki szerint Claudius alatt „a Római Birodalom határokat tartott meg vagy kapott; Mesopotamia keleten, a Rajna és a Duna északon, délről pedig a maurusok járultak a provinciák-hoz”. Ebből a sok mindent — határmegvonást, új provincia létesítését, háborúkat — összesítő és ösz-szevonó fogalmazásból aligha lehet akár egy pan-noniai védelmi vonal kialakítására, akár Panno-nia területének megnagyobbítására következtetni. A Duna említését ebben a késői kompendiumban eléggé indokolja Noricum és Thracia provinciá-lizálása.

Az érvelés gyöngéje nem is itt van, hanem ab-ban a más összefüggésben egyébként joggal hely-

³³ CIL VI 1743.

³⁴ Felmerülhetne az első későantik igazgatási reform után még fennálló Pannonia Superior helytartósága (e tartományról Mócsy A. Pannonia and Upper Moesia. [London—Boston 1974] 396, 34. j.). Az ILS 704 felirat szerint azonban e tartomány élén perfectissimus állt. Lásd különben D. Hoffmann Actes du IXe Congr. Internat. sur les frontières romaines (Bukarest—Köln—Wien 1974) 383—386.

³⁵ Vö. Jones A. H. M., The Later Roman Empire I, 381.

³⁶ Suet. Tib. 41. Tac. Ann. I 80.

³⁷ Wilkes, J. J., Dalmatia (London 1969) 442—.

³⁸ Tac. Ann. I 80.

³⁹ Fitz 1974, 191, Tóth—Vékony i. h. 158, általában Tóth 1977, 201.

⁴⁰ Vö. Tóth 1976, 115 és Mócsy A., Pannonia a korai császárság idején (Bp. 1974) 53— és passim. Még a kiragadott mondattöredékek sem mondanak mást, mint amit bírálom is vall.

⁴¹ Az epigráfiai adatok felsorolva pl. Mócsy, Pannonia and Upper Moesia, a 49 skk. lapokhoz tartozó 96—101. j.-ben. Legkésőbb Claudius uralkodása elején elbocsátott auxiliáris katona Aquincumban CIL III 10514, Duna-kömlődön CIL III 3322, vö. Tóth—Vékony i. h. 153— és különösen 141.

⁴² Tóth—Vékony i. h. 158 (Tacitus és Aur. Victor); Tóth 1977, 202, 17. j. (Aur. Victor).

⁴³ Tac. Ann. XII 29.

⁴⁴ Aur. Victor Caes. 4, 2.

telenített⁴⁵ nézetben, hogy egy terület birtokbavétele együtt járt határának lineáris megszállásával. Ez a meg nem alapozott feltevés nyilvánul meg abban, hogy — mivel Claudiusig csak Nyugat-Pannónia lett volna római uralom alatt — a Borostyánút⁴⁶ vagy a Rába—Marcal mentén⁴⁷ védelmi vonalat tartottak megszállva. A feltételezett vonal katonai megszállásának azonban eddig csak két ponton van bizonyítéka: az egyik a gyalókai (peresznyei), a másik a mattersdorfi auxiliáris sírkövekkel jelzett, bár még meg nem talált⁴⁸ tábor. Ehhez járulhatna Zalalövő legalsó rétegének feltehetőleg katonai horreuma,⁴⁹ ellenben csupán kutatási terv pontjaként jöhetnek szóba Savaria⁵⁰ és Sitke.⁵¹ Mindezek a helyek természetesen a határ felé sugarasan menő utak mélyen tagolt megszállásának pontjaiként is felfoghatók, megszállt határt vagy katonai védvonalat nem bizonyítanak. Jelenlegi ismereteink mellett sem a lineáris határvédelem, sem a mélyen tagolt megszállás nem bizonyítható véglegesen, de hogy az utóbbi sokkal valószínűbb, az a sereg zömének a tartomány belsőjében való elhelyezéséből kiviláglik. A három legió közül az 1. sz. első felében legfeljebb a XV. Apollinaris táborhelyét kereshetjük a Duna partján; az i. sz. 6. évben egy dunai legiótábort Velleius egy sokáig figyelmen kívül hagyott megjegyzése tesz valószínűvé.⁵² Carnuntum azonban az egyetlen dunai legiótábora Pannoniának az i. sz. I. sz. első felében. A VIII. Augusta poetovioi táborát nincsen okunk kétségbevonni. A IX. Hispana helye még ismeretlen, de az i. sz. 6. évben Sirmiumot sem zárhatjuk ki.⁵³ A hagyományos nézet szerint Sisciában táborozott. Tacitus egy nagyon jellemző megjegyzése azokra az évekre vonatkozik, amikor a IX. Hispanát átmenetileg elvezényelték Afrikába, Pannoniában tehát két legió maradt s ezek közül egy biztosan nem a Duna partján, hanem Poetovioiban. Tacitus szerint ekkor „a Duna partját (!) két legió őrzi Pannoniában és kettő Moesiában”.⁵⁴ A Duna-határ védelme tehát az 1. sz. első felében nem jelentette azt, hogy a csapatok a Duna-parton állomásoznak.

E három legióból mármint Claudius véglegesen elvonta a IX. Hispanát. Vajon Pannónia seregét

épp akkor csökkentették volna (stratégiai magját illetően egyharmaddal), amikor a Dráván túli területek, Pannónia egyharmadának bekebelezésére készülték volna? A Kelet-Dunántúl forrásokkal nem támogatott Claudius-kori birtokbavétele ennek fényében még kevésbé válik valószínűvé.

d) Amíg Vespasianus aquincumi építési feliratát Drusus illyricumi tevékenységének idejére tette kutatásunk, addig ezt a — mint kiderült, tévesen — feltételezett i. sz. 20. körüli aquincumi táborépítést a jazigok beköltözésével hozta kapcsolatba. Az a feltételezés, hogy egy határvonal katonai megszállása a határ mentén feltűnt új nép miatt válik szükségessé, tovább él a jazigok beköltözésének új datálásában, amely szerint a Kelet-Dunántúl katonai megszállását Claudius alatt a jazigok beköltözése tette elodázhatalanná.⁵⁵

A külpolitikai helyzet elemzése⁵⁶ valóban támpontokkal szolgálhat a római előretörés értelmezéséhez. Az első kérdés természetesen az, hogy egy új nép feltűnése kényszerítően kiváltotta-e a közös határ katonai megszállását. Úgy tűnik, hogy nem. A Borostyánút dunai átkelőhelye nem akkor kapott legiót, amikor a szvébek bevándoroltak a cseh medencébe, hanem később, legkorábban akkor, amikor Tiberius felvonult Maroboduus ellen (ez a Velleiusnál említett *hiberna ad Danuvium*). A Duna partjának két legkorábbi legiótábora ugyan egy-egy gyanús szomszédra ügyelt,⁵⁷ a Vanniuszal és kelet felé egyre jobban terjeszkedő királyságával kialakult jó viszony azonban nem indokolta a határ további erősítését.⁵⁸ Problémánk szempontjából mellékes kérdés, hogy Vannius eredeti uralmi területe a Morvától Ny-ra vagy K-re feküdt-e, mert Vannius 50-ben bekövetkezett bukásakor már a cotinusok és a jazigok szomszédja volt, tehát királysága határos volt csaknem a teljes későbbi felsőpannoniai limesszel. A Kelet-Dunántúl katonai megszállása szempontjából az egyébként is rómarabaráttal Vannius magatartása figyelmen kívül maradhat, és vonatkozik ez a Claudius utáni időkre is, amikor az utódok Vannius rómarabaráttal politikáját folytatták.

A Kelet-Dunántúl katonai megszállását indokolhatta ugyan, hogy a jazigok nem római kezdé-

⁴⁵ Pl. velem szemben Tóth 1976, 115: „a vízihatár . . . feltételezné a . . . lineáris határrendszer ideájának Augustus-kori meglétét, amit viszont szerző nem bizonyít”. Mivel nem vallom, nem is bizonyítottam.

⁴⁶ Amelynek stratégiai fontosságát Tóth 1976, 115 velem szemben fölöslegesen hangsúlyozza.

⁴⁷ Tóth E., Alba Regia 13 (1974)301.

⁴⁸ Gabler, D., Römerzeit I. Villa in Szakony—Békástó. MittArch Inst 2 (1971)57.—

⁴⁹ Közlése Redő Ferenctől a zalalövői ásatás 1977. évi jelentésében, Acta Arch.

⁵⁰ Tóth E., A savariai császári palota építéstörténetéhez. ArchÉrt 102 (1975)42, 54. j.; határozottabban fogalmazva Zu den historischen Problem der Stadt Savaria stb. FA 27 (1976)97, 24. j.

⁵¹ Tóth E., Alba Regia 13 (1974) 301, a RIU 160. felirathoz; e feliratot Verancsics pontosan írta volna le és ezért (!) Mommsen emendációja „elképzeltet”. Ezzel szemben Mommsen egyrészt látta, hogy a felirat emendá-

cióra szorul, tehát Verancsics nem hüen írta le, másrészt Mommsen az általa felvetett emendációt el is vetette (corrigere, nisi . . .). A felirat azért nem biztos adat, mert gondolni lehetne Hadrianus vagy Pius töredékes titulaturájára is: *Imp. Caesar Tr[aijanus]* — — — vagy *Imp. Caesar Ti[tus Aelius]* — — —.

⁵² *praeparaverat iam hiberna ad Danuvium* . . . Vell. II 110, 1, vö. *Pannonica hiberna Carnunti* Pliniusnál: Mócsy A., Die Einwanderung der Iazygen. Acta AntHung s. a.

⁵³ Cass. Dio LV 29, 3, ahol a sirmiumi „rómaiak” talán legionáriusoknak tekinthetők.

⁵⁴ Tac. Ann. IV 5.

⁵⁵ Így Fitz 1977, 554—.

⁵⁶ Részletesen Fitz 1977, 545—.

⁵⁷ Carnuntum a germánokra, Oescus a dákokra, vö. Mócsy A., Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien. Acta ArchHung 23 (1971)42.

⁵⁸ Fitz 1977, 551.

ményezésre (mint a Drusus-kőre alapított korábbi okfejtés vallotta), hanem önhatalmúlag vették birtokba az Alföld északnyugati részét.⁵⁹ Azonban több bizonytalan elemet építenénk gondolatmenetünkbe, ha a Duna-part feltételezett Claudius-kori megszállását a jazigok beköltözésével magyaráznánk. E magyarázat szerint⁶⁰ a beköltözés időpontja 43/45 és 50 közé esik, mert 43/45-ben még elvonhatták a legió IX. Hispanát, 50-ben azonban a jazigok már Vannius lovasságát szolgáltatták. Csakhogy a jazigok beköltözésének időpontját semmiképp sem tehetjük ilyen késői időre. Lucanus Caesar szájába adott, mindenképp anakronisztikus szavai szerint a szarmata-pannon szomszéd-ság már Caesar korában fennállt volna.⁶¹ Ha a jazigok nem sokkal 50 előtt költöztek volna az Alföldre, akkor alig másfél évtized múlva Lucanus ilyen tévedést nem írhatott volna. Másutt kimutattam, hogy a jazigok i. sz. 6. és 19/20 között, valószínűleg hosszabb ideig tartó lassú beszivárgással kerültek az Alföldre.⁶² A kulcsforrás Plinius egy interpolált helye,⁶³ amelyből kiderül, hogy a dák-jazig szállásterület eredetileg Carnuntumnál volt határos a germánokkal, ami csak a regnum Vannianum előtti, tehát Claudiusnál jóval korábbi időre lehet érvényes.

Ezek után a Kelet-Dunántúl katonai megszállását Claudius alatt nem a jazigok beköltözése, hanem esetleges fenyegető fellépésük indokolhatná. Erre azonban eddigi tudomásunk szerint semmi jel sincsen. Ellenkezőleg: a jazig beköltözés datálása is azért nehéz, mert a jazigok egészen Domitianusig alig hallattak magukról azon kívül, hogy az I. sz. közepe után már régi szomszédoknak tartották őket. Még a 69. évi válság alkalmával sem okoztak bonyodalmat. A rómaiaknak tehát nem voltak velük olyan tapasztalataik, mint amilyeneket Maroboduusszal kapcsolatban szereztek s amelyek szükségessé tették egy legiónak a Dunához való helyezését. Amikor a jazigok Domitianus alatt valóban veszélyessé váltak, Aquincumba azonnal legió került.

Külpolitikai, határbiztonsági megfontolásokkal tehát sem Augustus, sem Claudius korában nem lehet a Kelet-Dunántúl bekebelezését magyarázni.

Más okokat kell keresnünk, vagy pedig meg kell maradnunk amellett, ami Tacitus mondatából is következik: a határ védelme nem azonos a csapatok lineáris felállításával, és különösen nem tartották azonosnak a Iulius–Claudius-dinasztia korában.

e) A reguláris csapatokba való sorozás feltételezi a római uralmat,⁶⁴ sőt általában a konszolidált, már tartóssá vált provinciális berendezkedést. A Dunántúl Claudius alatti birtokbavételének egyik érve (nyilvánvaló argumentum ex silentio-ként) az, hogy a Drávától északra Claudius előtt nem volt sorozás.⁶⁵ Az első biztos eset eszerint a sikatori diploma feltehetőleg azalus katonája, akit legkésőbb 49-ben soroztak be.⁶⁶ Kérdés azonban, hogy egy frissen bekebelezett területen ilyen hamar megindították-e a bennszülöttek sorozását, méghozzá olyan csapatba, amelyik a tartományban állomásozott? A sikatori diplomából ugyanis ez következne.

Van azonban egy további adatunk is, amely ugyanebből az északpannoniai törzsből való jóval korábbi sorozást bizonyít. Egy Oescus-környéki sírkövön az *ala Capitoniana* egy azalus katonája szerepel,⁶⁷ akit Claudius reformja előtt bocsátottak el, tehát legkésőbb Tiberius alatt soroztak be. A sírfelirat többféle kombinációra adott alkalmat,⁶⁸ a kérdés ezért több oldalról kell megnéznünk.

Az egyik feltevés szerint ez az ala libertusokból állt; egy haeduus származású katonája *Iulius Satorius Iuli I(ibertus)* volt. Ezért a nála valószínűleg korábbi azalus katonának is libertusnak kellett lennie, töredékes nevét így *Primus [Iuli I(ibertus)]*-ra kell kiegészíteni. Ha ez az okfejtés helyes, akkor azalus katonáknak rabszolgasorba kellett jutnia, s erre az egyetlen valószínű időpont Tiberius i. e. 12–9 közötti hadjárata, amikor a levert pannonok fiatalságát rabszolgának adták el. Az okfejtés itt két irányban folytatható. Az egyik lehetőség az, hogy azalus katonánk Tiberius háborúja során Észak-Pannoniába került fogságba, tehát Tiberius hódító háborúja kiterjedt a Dunántúlra is. Ebben az esetben forrásaink hallgatása ellenére számolnunk kell a Dunántúlon vívott harcokkal és következésképp a Dunántúl birtokba-

⁵⁹ Fitz 1977, 551–553.

⁶⁰ Fitz 1977, 553.

⁶¹ Lucan. b. civ. III 93–95.

⁶² Lásd az 52. j.-ben idézett tanulmányomat. Korábban (pl. Pannonia and Upper Moesia 37) még Lentulus akciójával hoztam a bevándorlást kapcsolatba, de mivel ezt a szarmataellenes akciót Florus hagyományozta, Lentulust olyan időre kell tennünk, amire Livius munkája még kiterjedt. Abban az időben a jazigok még semmiképp sem lehettek az Alföldön.

⁶³ Plin. nat. hist. IV 25, 80.

⁶⁴ Fitz 1977, 556, 53. j.

⁶⁵ Cass. Dio LV 29, 1–2 szerint a pannondalmata lázadást i. sz. 6-ban többek között az váltotta ki, hogy Tiberius germán hadjáratának seregébe dalmata egységeket is beosztottak. A pannonok sorozására ez nem bizonyíték, azonban meggyőzőnek látszik P. A. Brunt feltételezése, hogy a lázadók harci magját a pannonokból

és dalmatákból felállított, helyben szolgáló — tehát még nem a későbbi értelemben reguláris — auxiliák alkották, lásd Italian Manpower 225 B. C. — A. D. 14, (Oxford 1971) 243 sk. Velleius nevezetes állítása a pannonok romanizációjáról ebben az összefüggésben pontos tartalommal telítődik; a Tiberius érdemeit kiemelő nyilvánvaló túlzás annyiban gyökerezik a valóságban, hogy ezekben az auxiliákban a fegyverfogó korú (vö. Cass. Dio i. h.) bennszülöttek megismerkedhettek a rómaiak nyelvvel, kiképzésével stb. (Vell. Pat. II 110, 5.).

⁶⁶ CIL XVI 20, vö. Fitz 1977, 556.

⁶⁷ Dobó A., Inscriptiones ad res Pannonicas etc. pertinentes⁴ (Bp. 1975) 220 sz.

⁶⁸ Vö. Mócsy A. Acta ArchHung 23(1971)144; 21(1969)353 és Pann. and Upper Moesia 55. M. Speidel, Ala I. Claudia Gallorum Capitoniana. In memoriam C. Daicovicu (Cluj 1974) 376.

vételével. A másik lehetőség szerint az azalusok Tiberius győzelme idejében még a Száva—Dráva köze lakói voltak, és csak Tiberius telepítette fel őket Észak-Pannoniába, a keményen ellenálló pannonokkal való leszámolás keretében. Az azalusok délpannon-illír névadása ezzel könnyen megmagyarázhatóvá válik. Ebben az esetben Észak-Pannonia, ahol Tiberius az azalusoknak új szállásterületet jelölt ki, Augustus alatt már a Birodalomhoz tartozott.

A másik feltevés szerint az ala Capitoniana nem volt eredetileg sem libertusokból álló csapat. Az azalus katona nevét ebben az esetben *Primus* [... *f(i)lius*)]-ra kell kiegészíteni, a fenti kombinációk pedig elesnek ugyan, de velük szemben biztos adatunk lenne arra, hogy a Dunántúl északi felében legkésőbb Tiberius alatt már auxiliáris sorozás folyt.⁶⁹ Gyengíti ezt a második feltevést az, hogy kiindulása Speidel egy önkényes szövegkorrekciója. Szerinte a haedus katona nevében a l(i)bertus elírás f(i)lius helyett, tehát az ala Capitoniana nem állt libertusokból. Kérdéses azonban, hogy a sírkövön elkövethettek-e egy ilyen súlyos, a halott jogállását érintő tévedést?

Mindkét értelmezésből egyformán következik, hogy a Dunántúl északi része egészen a Duna-kanyarig legkésőbb az 1. sz. elejétől kezdve római fennhatóság alatt állt.

f) A mondottak alapján nem fogadható el az a feltevés, hogy a *civitas Azaliorum*-ot csak 50-ben hozták létre.⁷⁰ A civitasok megszervezésének időpontját azonban közelebből meg kell vizsgálnunk, mert hiszen az igazgatás helyi szerveinek, önkormányzati egységeinek létrejötte a római fennhatóság bizonyítéka. A civitasok teljes felsorolását Plinius adja⁷¹ nagyrészt betűrendben. Ez a betűrendes jegyzék, amely sok tartomány közösségeit tartalmazta, valamilyen hivatalos összeállítás volt,⁷² amelyet Plinius messzemenően felhasznált úgy, hogy „a száraz adathalmaz”⁷³ leírásainak egyéb anyagától jól elválasztható. A Dunántúl Claudius alatti birtokbavételének tétele e betűrendes nép- és városjegyzék késői datálását posztulálja, mert hiszen egy Claudius előtti jegyzékben

nem lehetnének északpannoniai civitasok felsorolva, ha e civitasok csak Claudius alatt szerveződtek meg. E feltevés értelmében a betűrendes jegyzék nem származhat Agrippa földrajzi művéből, mert Agrippa meghalt, mielőtt Tiberius behódoltatta volna a pannonokat; Agrippa műve nem tartalmazott betűrendes jegyzéket, mert az öt kivonatoló *Dimensuratio provinciarum* és *Divisio orbis terrarum* c. késői kompendiumokban ilyenek nem találhatók; Pliniusnál csak a területek kiterjedési adatai valók Agrippától.⁷⁴ A betűrendes jegyzék tehát későbbi lenne, mint Agrippa nevezetes térképe és kommentárja.

Ezekkel az érvekkel szemben elsősorban azt kell felhoznunk, hogy a Birodalom és a környező ismert világ Agrippa nevéhez fűződő, általa kezdeményezett térképét és kommentárját nem Agrippa, hanem halála után Augustus készítette el.⁷⁵ A leírások tehát tartalmazhattak Agrippa halála (i. e. 12: a pannóniai hódítások első éve) utáni adatokat. A *Dimensuratio* és a *Divisio* továbbá olyan rövid és kevés szempontra kiterjedő kivonatok, amelyek Agrippa (és Augustus) munkájából első sorban a területek kiterjedési adatait gyűjtötték ki, hiszen a legnagyobb ilyen adatgyűjtemény épp az Augustus tekintélyével is alátámasztott⁷⁶ Agrippa-kommentár volt, s ezért Plinius is őt idézte, bár ahol lehetett, az adatokat más szerzők adataival szembesítette. Mármost nincsen tudomásunk arról, hogy Augustus egy Agrippától független olyan Birodalom-leírást szerkesztett volna,⁷⁷ amely a városokat és egyéb közösségeket felsorolta, ellenben Plinius említ egy Augustustól származó — és ezért nyilván Agrippa kommentárjához tartozó — betűrendes jegyzéket (*digestio in litteras*⁷⁸), amelyet városok és közösségek leírásához használt fel.

Ez az (Agrippa-) Augustus-féle jegyzék a Birodalom közösségeire korlátozódott, ami egyben datáló támpont is, ⁷⁹ amennyiben az Augustus után provinciává szervezett Mauretania, Britannia, Noricum, Moesia és Thracia leírásában éppúgy nincsen nyoma betűrendes felsorolásoknak, mint a barbarikum leírásában. A betűrendes jegyzék el-

⁶⁹ Tóth 1976, 116 velem polemizálva kétli, hogy Tac. Ann. XII 29 (*ipsaque e provincia lecta auxilia*) a dunántúli sorozás bizonyítéka. Kételeit teljes mértékben osztom, mert az általa kifogásolt helyen (Pannonia a korai császárság idején 55—56) épp arról van szó, hogy a sorozás a délpannoniai bennszülöttek körében bizonyítható, l. még Acta ArchHung 23 (1971) 43, 37 j.

⁷⁰ Fitz 1977, 556, 53. j.

⁷¹ Plin. nat. hist. III 24—25 (27—28), 146—148.

⁷² Sallmann, K. G., Die Geographie des älteren Plin. in ihrem Verhältnis zu Varro (Berlin—New York 1971) 201 és passim.

⁷³ Vö. Sallmann i.m. 147 és 210.

⁷⁴ Fitz J., Alba Regia 14 (1975) 360.

⁷⁵ Lásd különösen Plin. nat. hist. III 2 (3), 17.

⁷⁶ „ki gondolná, hogy tévedett volna, és vele Divus Augustus?” uo.

⁷⁷ A halála után felbontott *breviarium* az államháztartással foglalkozott: Tac. Ann. I 11, Suet. Aug. 101.

⁷⁸ Plin. nat. hist. III 5 (6), 46.

⁷⁹ Ha Plin. a betűrendes jegyzékben talált közösségek (népek és városok) fekvéséről, alapításáról stb. egyéb forrásokban mást, többet is megtudott, akkor e közösségeket gyakran kiemelte a betűrendből, így Pannoniában azokat a többnyire délpannoniai törzseket, amelyek fekvését ismerte (a *situs* a földrajzi könyveknek természetesen fő szempontja, lásd a nat. hist. I. könyvében a III.—VI. könyvek tartalmi áttekintését). Érdekes, hogy Emonát — bár sem fekvéséről, sem alapításáról nem tud részleteket — a betűrenden kívül említi; talán azért, mert az i. sz. 14. előtti jegyzék Emonát nem is tartalmazhatta? — Nem tulajdonítok ma már (vö. pl. PWRE Suppl. IX, 583, 50—53) jelentőséget annak, hogy a deserta Boiorum leírása a voltaképpeni Pannonia-leírás előtt, Noricum után van beszúrva. Ez a leírás egy igen korai forrásra épül, amelyet Tiberius- és Claudius-kori adatokkal egészített ki (*iam tamen*...), a *iunguntur* pedig Plinius szóhasználatában nem jelentett többet, mint szomszédságot, pl. III 21 (25), 139; 24 (27), 146; 26 (29), 149 stb.

lenben tartalmazta a Dunántúl népeit is, tehát azoknak Augustus korában római uralom alatt kellett állniuk.⁸⁰

g) Hogy az egész Dunántúl Augustus alatti bekebelezését tagadni lehessen, a Monumentum Ancyranum 30. caputjában a *ripa fluminis Danuvi*-nak természetesen korlátozott jelentőséget kellene tulajdonítani. Illyricum dunai határa eszerint csak a szerémségi Dunára vonatkozna. Mivel az ilyen szövegértelmezés meggyőző erejét gyengíti az, hogy egyéb, nem a Monumentum Ancyranumból merített feltevésekre támaszkodik, legutóbb belső érv is született: eszerint, mivel a Duna nevéhez kapcsolódó mellékmondatban (*citra quod . . .*) a Dunán átkelt dákokról van szó, márpedig a dákok csak a szerémségi Dunán kelhettek át (?), a „Duna partja” ebben a mondatban csak a szerémségi folyópartot jelentheti.⁸¹ Az ilyen szövegértelmezések erőltettségét könnyen cáfolhatjuk ellentétes eredményre vezető, bár hasonlóan erőltetett értelmezési kísérletekkel. A betű szerinti értelmezés oda vezet, hogy a mellékmondat nem a *ripa*-hoz, hanem a *flumen*-hez kapcsolódik (*quod!*): míg a *ripa* talán jelenthette a Duna valamely körülírt partszakaszát, addig a *flumen* kevésbé. Továbbá: a *Pannoniorum gentes* a Drávától északra lakó, tágabb értelemben vett pannonokat („pannoniaiakat”) jelenti, mert csakis ezekről mondhatta Augustus, hogy „principátusom előtt római hadsereg soha nem jutott el hozzájuk”. A tulajdonképpeni pannonok ugyanis Augustus principátusa előtt nemcsak Octavianusszal kerültek szembe, hanem korábbi római hadvezérekkel is.⁸² Vagy: a pannonok legyőzése és a határ előretolása két külön aktus (*subieci* — *protuli*), amelyeket azért nem szükséges okozati összefüggésbe hozni, mert a szerémségi Duna nem a pannonokkal, hanem a szkordiszkuszokkal volt határos. A szkordiszkuszok pedig azért nem értendők bele a *Pannoniorum gentes* gyűjtőfogalmába, mert velük a rómaiak az i. e. 2. sz.-tól kezdve igen gyakran megütköztek. A pannonok legyőzése csak akkor hozhatta magával a határnak a Dunáig való kiterjesztését, ha „pannonokon” — mint ezt Strabon alapján is sejteni lehetett — már Augustus alatt sem csak a Drávától délre lakó illír népeket értették. A *subieci* — *protulique* kapcsolat tehát csak akkor indokolt, ha Augustus az egész későbbi Pannonia behódolását jelentette ki.

Félreértés ne essék: az ilyen szöveginterpretációk nem kevésbé erőltetettek. Az mindenesetre

biztos, hogy Augustus szavaiból nem következik a Duna-határ bármilyen szűkebb értelmezése.

Itt kell végül rátérnünk Mommsen nézetére, akit a Dunántúl késői bekebelezését vallók elődjüknek tekintenek.⁸³ Csakhogy a tekintély — mint ez gyakran előfordul — árnyaltabban és óvatosabban fogalmazott, mint követői.⁸⁴ A Római Történet V. kötetében szinte mondatról mondatra felismerhetőek azok a források, amelyekre Mommsen kijelentéseit alapozta (már a pozitivisták kritika szemére vetette a „Nacherzählung”-ot). Elképzelhetetlen, hogy a Monumentum Ancyranum 30. caputja ne jutott volna szóhoz Augustus dunai hódításainak ábrázolásában. Bizonyára nem belemagyarozás, ha kizárólag vagy főként⁸⁵ ezt a fejezetet tartjuk a következő kijelentések forrásának: „az egész Magyarország (! = tota Hungaria) pedig talán római uralom alatt állt valamilyen módon, azonban római telepések és városok nélkül”⁸⁶ — majd tizenkét évvel később a Római Történet V. kötetében: „(Tiberius i. e. 12–10. évi hadjáratainak) eredményeképp a kormányzat a Dunát állapította meg Illyricum határának. Hogy azt attól fogva a római terület határának tekintették, kétségtelen . . .”⁸⁷ „Amikor Augustus meghalt, addigra a Duna egész hosszában a Birodalomnak ha nem is mindenütt a katonai, de mégis a politikai határává vált.”⁸⁸

Mommsen szerint tehát a Dunántúlt Augustus vette birtokba, Pannonia kezdeteiről vallott nézeteit azért értelmeztük félre, mert a katonai megszállást és a városi fejlődés kezdeteit a Flaviusok, sőt Traianus utánra helyezte, korának pannoniái kutatását tekintve kifogástalan módszerességgel.⁸⁹ Mommsen 1885-ben csak kis töredékét ismerte az északpannoniai epigráfiai forrásoknak, nem tudhatott a carnuntumi temető hatalmas sírkőanyagáról, a Vinicius-feliratról és különösen nem a régészeti kutatások napjainkig sem kellően összegezett eredményeiről. Természetesen helytelen lenne most már úgy érvelni, hogy mivel száz évvel ezelőtt még a Traianus előtti katonai megszállást sem látta Mommsen bizonyítva, ma pedig már a katonai megszállást Claudiusztól számítjuk, a bizonyítékok hiánya egyre korábbi időre fog korlátozódni. Mindenesetre ma még nem tartunk ott, hogy a katonai megszállás legkorábbi pontjait, a megszállás kezdetét régészeti módszerekkel meghatározzuk. A katonai táborok eddig kimutatott legkorábbi rétegei jelentősen későbbiek a katonasággal kapcsolatba hozható legkorábbi sigillaták-

⁸⁰ A RAVIS-csoport ezüst denárverése éppúgy nem az eraviszkuszkusok teljes függetlenségének bizonyítéka (Fitz 1977, 545, vö. Tóth 1976, 115), mint más tartományok lokális denárverése a császárkor elején. Ennek a Pannoniában egyedülállónak látszó pénzverésnek korszerű feldolgozása kutatásunk egyik nagy adóssága. Egy újabb felmerült lehetőségre l. Acta ArchHung 29 (1977) 387.

⁸¹ Tóth 1977, 198.

⁸² Legutóbb Gwynn Morgan M., Cornelius and the Pannonians. Historia 23 (1974) 182.

⁸³ Legutóbb Tóth 1977, 197.

⁸⁴ Vö. Pannonia and Upper Moesia 370, 93. j.

⁸⁵ Gondolhatott ugyanis olyan helyekre is, mint Tac. Ann. I 9: Augustus uralmának eredményeképp „az Óceán és messzi folyók határolják a Birodalmat; a legiók, a provinciák, a hajóhadak, minden összeköttetésben áll egymással.”

⁸⁶ CIL III p. 415.

⁸⁷ Röm. Gesch. V (1885) 21.

⁸⁸ Uo. 178.

⁸⁹ Különösen Röm. Gesch. V, 187—.

nál, epigráfiai támpontok pedig nem várhatók, mert a feliratállítás szokása köztudomásúan nem azonnali következménye egy tábor létesítésének. Érthető, hogy a régészeti források ilyen hézagai időről időre kételyeket váltanak ki a hódítás idejét, a bekebelezést és a megszállás kezdetét illetően. Az elmondottakból azonban talán világossá válhatott az, hogy a politikai fennhatóságot,

amelyet elsősorban írott forrásaink útján vizsgálhatunk, nem vonhatjuk kétségbe pusztán azért, mert a csaknem kizárólag régészeti forrásokkal nyomon követhető katonai megszállás első szakasza egyelőre inkább kérdésekből, mint biztos válaszokból áll.⁹⁰

Mócsy András

DIE NORDGRENZE ILLYRICUMS VOR CLAUDIUS

Auszug

Es wurde neulich die Ansicht geäußert (s. Anm. 3.), Nordost-Pannonien wäre erst unter Claudius dem Römischen Reich angegliedert worden. Diese Ansicht stützt sich auf das Schweigen unserer Quellen bzw. auf einige geographische und strategische Erwägungen, die z. T. verfehlt, z. T. in bezug auf die politische Zugehörigkeit belanglos sind. Es wird zunächst darauf eingegangen, daß aus einigen isolierten Strabonstellen keineswegs gefolgert werden kann, unter Augustus wären NO-Pannonien und der Donauknie den Römern unbekannt gewesen (a). Dann wird auf den jüngeren Munatius Plancus, einen bisher verkannten pannonischen Statthalter des Tiberius aufmerksam gemacht (b). Im Punkt c) wird darauf hingewiesen, daß für die Besitznahme der Donaugrenze unter Claudius weder Tac. Ann. XII 29 noch Aur. Victor Caes. 4,2 als Beweise dienen können. Ebenfalls unbeweisbar ist eine vorclaudische Verteidigungslinie entlang oder östlich der Bernsteinstraße; die Annahme dieser Militärgrenze setzt übrigens eine lineare Grenzbesatzung voraus, die in bezug auf die Donaugrenze von den Verfechtern der claudischen Eroberung NO-Pannoniens mit Recht gelehnet wird. Im Zusammenhang mit den außen-

politischen Verhältnissen wird betont (d), daß die Iazygen nicht erst unter Claudius in der Ungarischen Tiefebene erschienen waren. Die angebliche Eroberung NO-Pannoniens durch Claudius kann daher mit der Westwanderung der Iazygen nicht begründet werden. Ein in vorclaudischer Zeit rekrutierter Azaler (Ann. Ép. 1967, 425) ist dagegen ein Beweis dafür, daß der Stamm der Azali in Nordpannonien unter römischer Herrschaft war (e), was übrigens auch aus der alphabetische Völkerliste bei Plinius hervorgeht. Diese Listen gehen auf Augustus zurück, vgl. Plin. nat. hist. III 5(6), 36; die Gemeinden der nach Augustus provinzialisierten Gebiete werden nicht alphabetisch bei Plinius aufgezählt. Die pannonische Völkerliste enthält aber auch die Stämme NO-Pannoniens (f). Schließlich wird der Versuch, die Gültigkeit der Aussage über die Donaugrenze im Mon. Ancyr. 30. einzuschränken, widerlegt und betont (g), daß auch Mommsen der Meinung war, Augustus habe die Grenze Ilyricums bis zur Donaustrecke Wien—Belgrad vorgeschoben.

A. Mócsy

⁹⁰ E tanulmány leadásakor jelent meg Tóth Endre Pannonia és Noricum közös határának kialakulása c. cikke — AntTan 24 (1977[1979]) 192–200 —, amelyben újra kifejti Noricum és az illyricumi sereg viszonyára vonatkozó nézeteit. Ehhez lásd a b) pont elején mondotakat. Egy *regnum* helyzetére nem alkalmazhatók analógiaként a régebbi provinciák területén vagy előterében külön legatusok alatt kialakított, majd külön provinciává szervezett exercitus-körzetek esetei, amelyeket Braunert

(nem Breunert!) is tárgyalt. Nyilván tévedés, hogy Noricum és az illyricumi sereg államásterületét alkotó Borostyánút e vélt „közös igazgatását” (i. h. 198) mint sajátos korai „kormányzási formát ... Cassius Dio Augustus korára vonatkozó megjegyzése bizonyítja” (i. h. 197); Dio szó szerint is idézett mondata (LIII 12, 8) valószínűleg elnézésből került egy másik görög forráscitátum helyett a szövegbe. Várjuk az igazít.

PANNONIA PÉNZFORGALMA AZ 1. SZÁZADBAN

Nyilvánvaló, és ezt a 2–3. század provinciális és barbaricum pénzforgalmának összehasonlító vizsgálata is bizonyítja, hogy a római uralom alatt levő és a határon kívül eső terület pénzforgalma sem az érmek mennyiségét, sem a változások tendenciáját tekintve nem azonos. Így kézenfekvő a feltételezés, hogy Pannónia lépcsőzetes birtokbavételének a korai pénzforgalomban is tükröződnie kell: másként kell alakulnia a már birtokba vett és a még barbaricumnak számító terület pénzforgalmának. Feltételezhető ugyanakkor, hogy a Birodalom meghatározott területegységein belül a települések pénzforgalma azonos vagy hasonló tendenciát mutat. Szórványanyagot vizsgálva — a statisztika törvényszerűségei folytán — még inkább fennáll az azonosság vagy hasonlóság lehetősége. Azonban csak lehetőségről van szó, ugyanis időszakunkra nézve ez mindeddig nem nyert bizonyítást. Ahhoz, hogy ezeket a fel-

tételezéseket bizonyíthassuk, nemcsak a pannóniai pénzforgalom, hanem a Birodalom több területe egykorú — első századi — pénzforgalmának vizsgálatára is szükség van. Mivel nem célunk az egész római birodalom első századi pénzforgalmának elemzése, csak néhány területet választottunk ki, elsősorban jól publikált anyaga alapján: Germania Superior limesének egy kisebb területét, Germania Superior déli részét (Vindonissa—Lausanne körzetét), valamint Raetia északi limesét és annak közvetlen hátszágát (1. kép). E területek éremanyagát vizsgálva feleletet szeretnénk kapni arra a kérdésre, hogy egy összefüggő területegység egyes településeinek pénzforgalma szükségszerűen azonos vagy hasonló-e. Másrészt szeretnénk a három körzet pénzforgalmának összehasonlító vizsgálatából a Birodalomban mindenütt ható általános pénzforgalmi tendenciákra nyerni adatokat.

1. kép. A vizsgált lelőhelyek térképe
Abb. 1. Die Fundorte des analysierten Münzmaterials

Bár a pannoniai anyaggal a közelmúltban két tanulmány is foglalkozott,¹ mégis szükség van az anyag újraértékelésére, ti. az első e tárgyban közölt munkát hibás adatsorokra épült,² és ma már elfogadhatatlan grafikus megoldást³ alkalmazott, a második pedig (némi korrekcióval) átvette az első munka hibás adatsorát, és vizsgálatainál nem vette figyelembe a Birodalom többi területe egykorú pénzforgalmának vizsgálatából adódó következtetéseket.

Anyag és módszer

Sajnos a korszak vizsgálható éremanyaga a fent említett területeken jobb esetben régi ásatásokból, rosszabb esetben magán- vagy egyesületi gyűjtésből származó szórvány. A magángyűjtemények — a gyűjtő érdeklődési körének megfelelően — még akkor is torzíthatják a pénzforgalom képét, ha a gyűjtő csak egy bizonyos zárt területről szerezte be anyagát. Ez a torzulás enyhébb formában még közgyűjtemények anyagában is megnyilvánulhat. Tehát ha egy gyűjtemény bármiféle vonatkozásban eltér az általános képtől, azt vizsgálatra alkalmatlannak kell tekinteni. Ezért hagyjuk ki a pannoniai anyagból a soproni Herz-féle gyűjteményt,⁴ ahol már a köztársaságkori érmek nagy száma szelektált gyűjtést feltételez; erre utal a könyv előszava is, mely Herz messze földről drága pénzen vásárolt érmeiről ír.⁵ A vizsgált éremanyagok is rendelkeznek gyűjteményi vagy részben gyűjteményi jellegüknél fogva bizonytalansági tényezőkkel, így véleményem szerint, csak

a pénzforgalom tendenciáinak megállapítására alkalmasak, részletesebb vizsgálatra nem.

Ahhoz, hogy a nagyon eltérő darabszámmal rendelkező szórványanyagokat összehasonlíthatóvá tegyük, egy index segítségével valamiféle közös nevezőre kellett hozni azokat. Az indexek kiszámítása úgy történik, hogy az egyes leletekben a vizsgált időszak anyagát (esetünkben az Augustustól Domitianusig vert érmék számát) osztjuk a vizsgált időszak éveinek számával, így megkapjuk a teljes időszak átlagos évi pénzforgalmát. Ezt száznak véve, hozzá viszonyítjuk az egyes császárok uralkodása alatt észlelhető évi pénzforgalmat.⁶

Pannonia

Vizsgálható lelőhelyek: Aquincum,⁷ Brigetio,⁸ Carnuntum,⁹ Győr,¹⁰ Pápa,¹¹ Savaria,¹² Zágráb.¹³ E lelőhelyek anyagának a fenti módszer segítségével kiszámított pénzforgalmi indexeit (I. táblázat) grafikonra vetítettük (2. kép). Mint azt az ábra mutatja, az egyes települések pénzforgalma csak mennyiségében különbözik, de változásainak tendenciájában hasonló képet mutat.

Augustus — alacsony indexek, de igen kicsi eltéréssel.

Tiberius — minden vizsgált lelőhelyen emelkednek az indexek, tehát a pénzforgalom; egyedül Zágráb mutat kissé csökkenő tendenciát.

Caligula — az indexek kissé emelkednek, kivéve Aquincumot, melynek indexe mérsékelten, és Savariát, mely erőteljesebben csökken.

¹ Tóth, E. — Vékony, G., Acta ArchHung 22(1970) 133 — Fitz J., NK 72 — 73 (1973 — 74) 25 —.

² A hibás adatok a következőkből adódtak: a) Tóth — Vékony nem vették észre az anyagközlésekben a sorszámozáson belüli darabszámot. Pl. a győri anyagban a 249. tétel: Claudius császár érme 6 db. Ez a fenti szerzőknél 1 darabként szerepel. b) A consecratió vereteket annak a császárnak a veretei közé sorolták, akinek a tiszteletére verték, és nem azéhoz, aki verette. Pl. a Divus Augustus feliratú érmekeket Augustushoz és nem Tiberiushoz, Caligulához, vagyis azokhoz, akik verették. c) Az egyes császárok azon vereteit, melyeket számukra még trónörökös korukban az uralkodó császár vert, nem az uralkodó császárnak, hanem a csak későbbi időpontban trónra lépett caesarnak a vereteihez sorolták. Pl. a Vespasianus által Titus részére vert vereteket Titushoz, holott ezeket, mivel Vespasianus alatt kerültek kiverésre, nyilván Vespasianus éremveréséhez kell számítani. d) A szerzők nem vették észre, hogy a köztársasági „családi pénzek” felsorolásokba néhány anyagközlésben (pl. Pápa, Győr, Szombathely) több Augustus-érem is keveredett. A sokféle hiba természetesen az anyag súlyos torzulásához vezetett. Pl. a győri anyag: Augustus-érem Tóth — Vékony szerint 23 db, valójában 45. Tiberius Tóth — Vékony szerint 22, valójában 33. Caligula Tóth — Vékony szerint 5 db, valójában 11. Claudius Tóth — Vékony szerint 13, valójában 38(!). Vespasianus Tóth — Vékony szerint 65, valójában 62. Titus Tóth — Vékony szerint 15, valójában 17. Domitianus Tóth — Vékony szerint 39, valójában 40. Különösen jelentős a torzítás Augustustól Claudiusig, ahol egy-egy császár uralkodására másfélszer, kétszer, sőt Claudius esetében közel háromszor annyi érem esik, mint azt a fenti szerzők megállapították.

³ Tóth, E. — Vékony, G., i. m. A szerzők azt vetítették grafikonra, hogy az I. századi érmeknek hány százaléka tartozik egy-egy császárhoz, ami nyilvánvalóan a császár uralkodási éveinek számától függ. Pl. Titus az általuk készített grafikon mélypontja, a valóságban az első századi pénzforgalom egyik csúcsa.

⁴ Darvas O., A soproni Szt. Benedek-rendi Főgymnasiumban levő Herz-féle római pénzgyűjtemény (Sopron 1903).

⁵ Darvas O., i. m. 4.

⁶ Gebhart, H., Kraft, K., Kuthmann, H., Franke, P. R., Christ, K., Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 7 (1956) 51 —.

⁷ Pekárý T., ArchÉrt 80 (1953) 106 —. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Budapesti Történeti Múzeum Ókori Osztályának és az Éremtár kezelőjének, Pető Máriának, hogy lehetővé tették számomra a fentebbi munkában vizsgált anyag megtekintését, és ezzel módot adtak az anyag pontosabb szétválasztására.

⁸ Bíró-Sey K., Coins from identified sites of Brigetio and the question of local currency. RégFüz II 18.

⁹ Hahn, W., Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich Abt. III. Niederösterreich Band I. Carnuntum (Wien 1976).

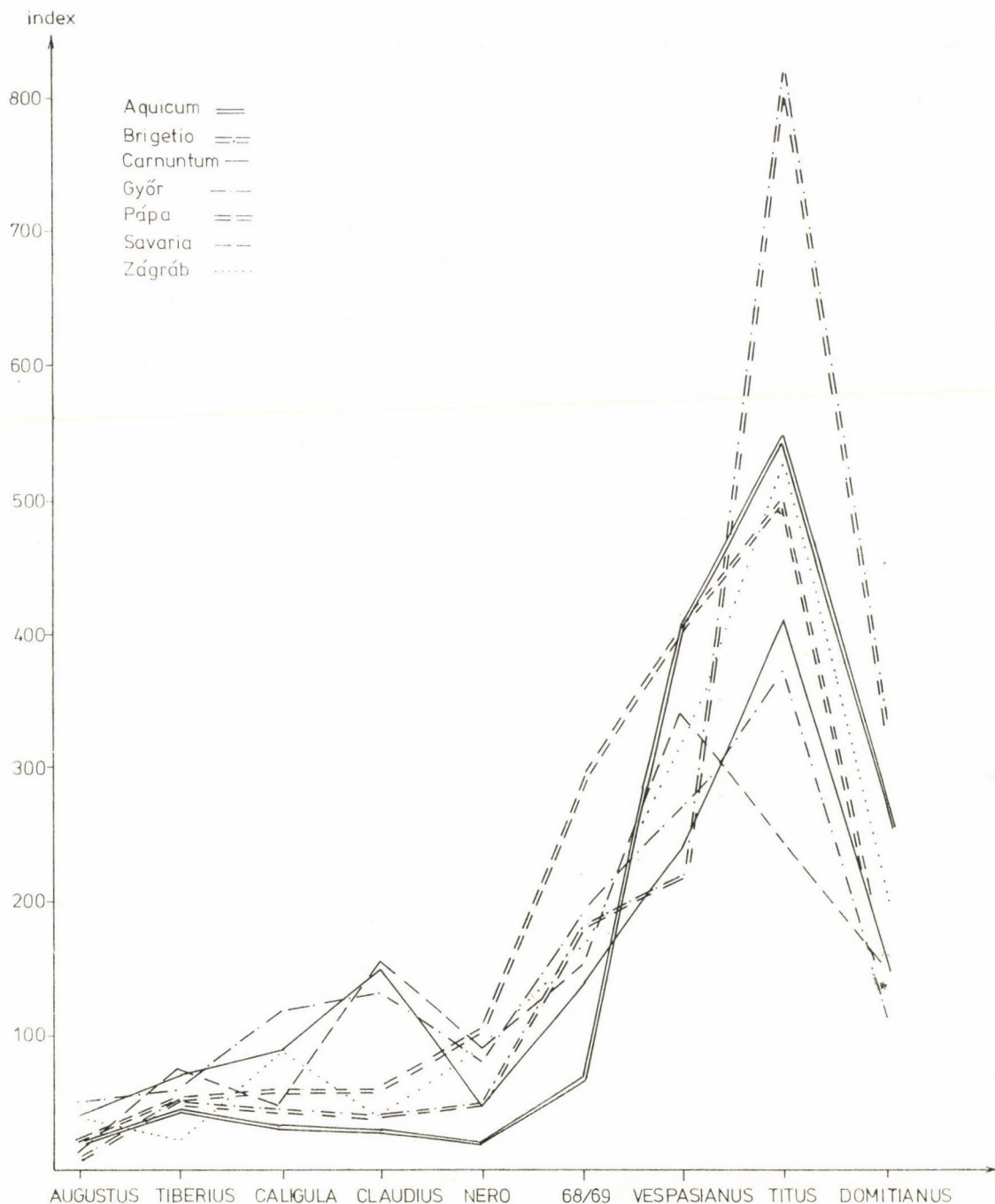
¹⁰ Börzsönyi A., A győri főgymnasium régiségtárának római érem- és pénzgyűjteménye (Győr 1903).

¹¹ Borsos I., A pápai ref. főiskola éremgyűjteményének leírása II. Görög, barbár és római érmek (Pápa 1911).

¹² A Vas megyei Régészeti Egylet gyűjteményének jegyzéke. A Vas megyei Régészeti Egylet évi jelentése 9 — 10 (1882/83) 73 —.

¹³ Ljubić, S., Popis arkeologickoga odjela Nar. Zem. Muzeja u Zagrebu (Zágráb 1890).

2. kép. A pannoniai pénzforgalom alakulása
Abb. 2. Der Geldumlauf in Pannonien

Claudius — Aquincum, Pápa és Brigetio indexei kissé csökkennek vagy stagnálnak, Carnuntum, Győr és Savaria indexei jelentősen emelkednek.

Eddig a pontig a nyugati területek indexei kissé magasabbak voltak a keleti területek indexeinél, de lényegesebb különbség csak Claudius uralkodása alatt mutatkozik a nyugati területek javára. Nero — bár az indexek közti eltérés számbelileg kicsi, a tendenciákat tekintve ez a grafikon legzavarosabb pontja. A különböző tendenciák

hordozói területileg nem különíthetők el; Brigetio, Pápa és Zágráb emelkedő, Aquincum, Arrabona, Carnuntum és Savaria csökkenő tendenciát mutat.

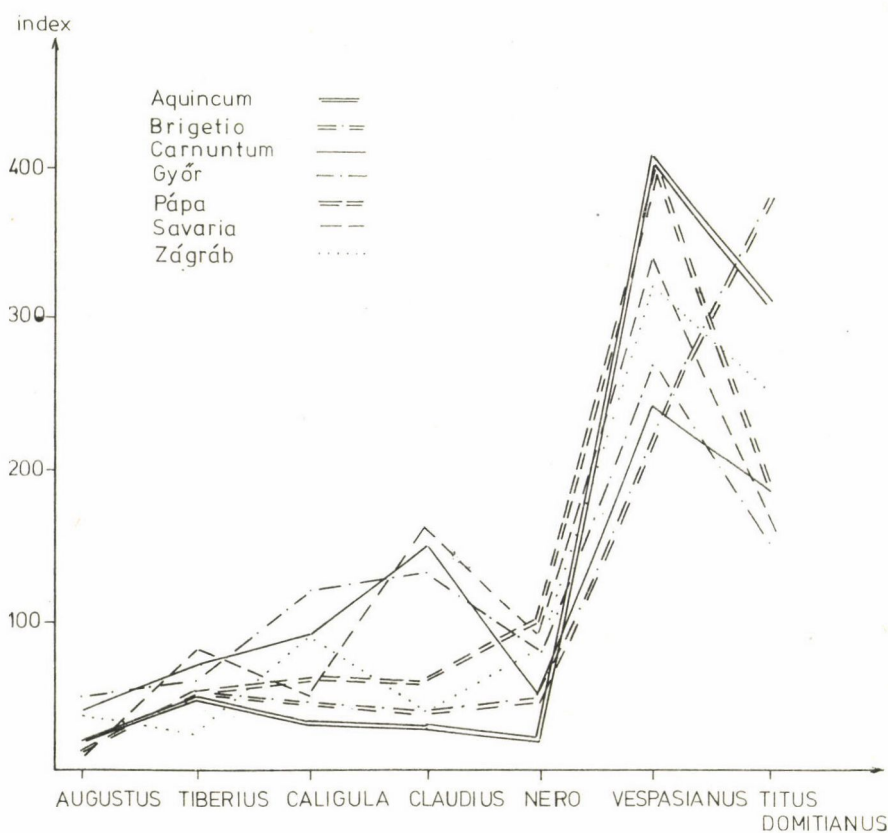
68/69 — minden területen emelkedő a tendencia; az erős eltéréseket valószínűleg a vizsgált időköz rövidege is indokolja, így ti. már néhány érem is jelentősen módosíthatja az indexeket.

Vespasianus — az indexek mindenütt jelentősen emelkednek, legmeredekebben Aquincum esetében.

I. táblázat

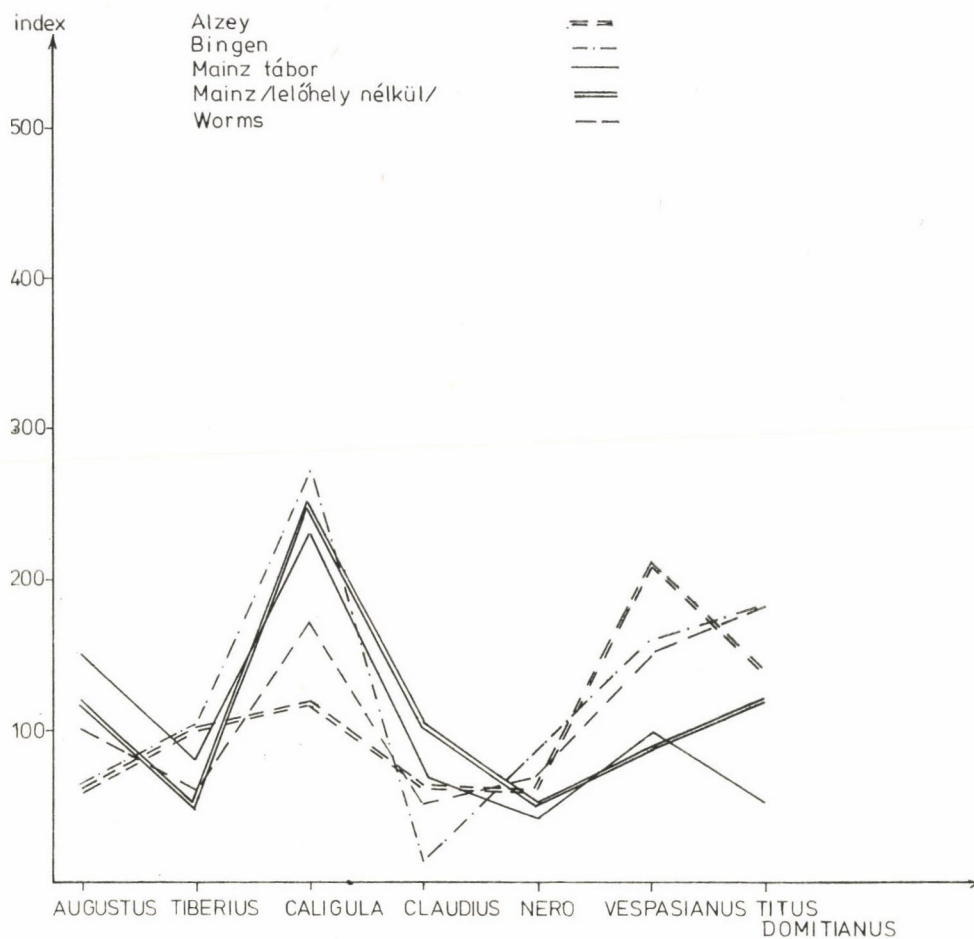
	Augustus	Tiberius	Caligula	Claudius	Nero	68/69	Vespasianus	Titus	Domitianus	Titus Domitianus	Összesen
Aquincum, db	6	8	1	3	2	1	30	8	31	39	90
évi db	0,14	0,34	0,25	0,23	0,14	0,50	3,00	4,00	2,06	2,29	0,73
index	19	46	34	31	19	68	410	547	282	313	100
Brigetio, db	3	7	1	3	4	2	12	9	27	36	68
évi db	0,07	0,30	0,25	0,23	0,29	1,00	1,20	4,50	1,80	2,11	0,55
index	12	54	45	41	52	181	218	818	327	383	100
Carnuntum, db	97	89	19	106	39	15	128	44	127	171	664
évi db	2,37	3,86	4,75	8,15	2,78	7,50	12,80	22,00	8,46	10,05	5,39
index	43	71	88	151	51	139	237	408	156	186	100
Győr, db	45	33	11	38	27	9	62	17	40	57	282
évi db	1,09	1,43	2,75	2,92	1,92	4,50	6,20	8,50	2,66	3,35	2,29
index	47	62	120	127	83	196	270	371	116	146	100
Pápa, db	14	21	4	14	25	10	68	17	38	55	211
évi db	0,34	0,91	1,00	1,07	1,75	5,00	6,80	8,50	2,53	3,23	1,71
index	19	53	58	62	104	292	397	497	147	188	100
Savaria, db	10	29	3	33	21	5	55	8	36	44	200
évi db	0,24	1,26	0,75	2,53	1,50	2,50	5,50	4,00	2,40	2,58	1,62
index	14	77	46	156	92	154	339	246	148	159	100
Zágráb, db	76	25	15	23	53	15	136	45	135	180	523
évi db	1,85	1,08	3,75	1,76	3,78	7,50	13,60	22,50	9,00	10,58	4,25
index	43	25	88	41	88	176	320	529	211	248	100

3. kép. A pannoniai pénzforgalom alakulása a pénzforgalmi szempontból nem jellemző időszakok kihagyásával, illetve összevonásával

Abb. 3. Der Geldumlauf in Pannonien; die atypischen Perioden ausgeklammert bzw. zusammengezogen

4. kép. Germania Superior limese pénzforgalmának alakulása
Abb. 4. Der Geldumlauf am obergermanischen Limes

II. táblázat

	Augustus	Tiberius	Caligula	Claudius	Nero	68/69	Vespasianus	Titus Domitianus	Összesen
Alzey, db	22	19	4	7	7	6	17	20	102
évi db	0,53	0,82	1,00	0,53	0,50	3,00	1,70	1,17	0,82
index	64	100	121	64	60	365	207	142	100
Bingen, db	22	19	9	1	11	3	13	25	103
évi db	0,53	0,82	2,25	0,07	0,78	1,50	1,30	1,47	0,83
index	63	98	271	8	93	180	156	177	100
Mainz, A db	288	88	43	42	27	5	45	44	582
évi db	7,02	3,82	10,75	3,23	1,92	2,50	4,50	2,58	4,73
index	148	80	227	68	40	52	95	54	100
Mainz, B db	83	22	17	23	13	5	16	35	214
évi db	2,02	0,95	4,25	1,76	0,92	2,50	1,60	2,05	1,73
index	116	54	245	101	53	144	92	118	100
Worms, db	143	47	24	24	34	6	55	112	445
évi db	3,48	2,04	6,00	1,84	2,42	3,00	5,50	6,58	3,61
index	96	56	166	50	67	83	152	182	100

Titus — a legmagasabb indexeket ez az időszak mutatja, és az eltérések is igen nagyok. A jelenség oka valószínűleg szintén az időszak rövidségében keresendő.

Domitianus — Titushoz képest csökkenő tendencia minden területen, de az indexek így is viszonylag magasak maradnak, és magasságukhoz képest az eltérés kicsi.

Az általános tendenciától való jelentősebb eltérés csak egy időszakban mutatható ki, ez Savaria indexének Titus alatti csökkenése, ami — mint már mondtuk — nem pénzforgalmi okokból magyarázható. A továbbiakban egyszerűsítés céljából a 68/69-es igen rövid és pénzforgalmi szempontból sem jellemző időszakot a vizsgálatból kihagyjuk, Titus érmeit pedig Domitianuséval együtt kezeljük¹⁴ (3. kép).

Tiberius és Claudius uralkodása idején Nyugat-Pannonia indexei, Titus alatt Kelet-Pannonia indexei a magasabbak. Augustus, Caligula, Nero, Vespasianus és Domitianus uralkodása alatt a magasabb, illetve alacsonyabb indexek területileg nem válnak el. Jelentősebb eltérés csak Claudius uralkodása alatt mutatható ki, ekkor a két terület átlagindexeinek különbsége 100.

A két terület pénzforgalma Claudius uralkodása idejétől eltekintve azonos tendenciát mutat, de indexeinek volumenében némileg eltér. Ahhoz, hogy eldönthessük, milyen gazdasági vagy történeti vonatkozások állnak az eltérés hátterében,

nem elég a pannoniai anyag vizsgálata. Vizsgáljuk meg tehát ugyanezen időszakban néhány olyan terület pénzforgalmát, melynek minden települése ebben az időben már a birodalomhoz tartozott.

Germania Superior lime

Vizsgált települések: Alzey,¹⁵ Bingen,¹⁶ Mainz tábor,¹⁷ Mainz telep,¹⁸ Worms.¹⁹ A fenti módszer segítségével kiszámított indexeket (II. tábla) grafikonra vetítettük (4. kép). A grafikon általánosságban jelentősen eltér a pannoniaitól, az indexek volumenében és a változások tendenciájában egyaránt. A jelentős mértékű Augustus-kori indexeket Tiberius-kori és követi. Caligula uralkodása idején az indexek meredeken emelkednek, az esetek többségében a vizsgált időszak legmagasabb indexeit kapjuk. Claudius alatt minden területen jelentékeny esés tapasztalható. Nero korában — bár a vizsgált területek indexeinek eltérése kicsi — a változások tendenciája itt is, hasonlóan a pannoniaihoz, igen különböző. Vespasianus uralkodása idején az indexek emelkednek, bár közel sem olyan mértékben, mint Pannoniában. A Titus és Domitianus alatt mért indexek igen változatosak, és tendenciájuk sem egységes.

Tehát a vizsgált terület egyes településeinek pénzforgalmi indexei elsősorban a változások tendenciájában mutatnak hasonlatosságokat (néhány esetben még tendenciájukban sem, pl. Titus, Do-

III. táblázat

	Augustus	Tiberius	Caligula	Claudius	Nero	68/69	Vespasianus	Titus Domitianus	Összesen
Augsburg, db	26	27	15	16	14	2	46	28	174
évi db	0,63	1,17	3,75	1,23	1,00	1,00	4,60	1,64	1,41
index	44	82	265	87	70	70	326	116	100
Aislingen, db	36	43	14	14	6	—	7	3	123
évi db	0,87	1,86	3,50	1,07	0,42	—	0,70	0,17	1,00
index	87	186	350	107	42	—	70	17	100
Burghöfe, db	8	16	7	10	8	1	14	12	76
évi db	0,20	0,70	1,75	0,77	0,57	0,50	1,40	0,70	0,61
index	32	114	286	126	93	81	229	114	100
Günzburg, db	8	11	3	7	8	1	27	46	111
évi db	0,20	0,47	0,75	0,53	0,57	0,50	2,70	2,70	0,90
index	22	52	83	58	63	55	300	300	100
Kempton, db	171	224	59	117	41	3	39	45	699
évi db	4,17	9,73	14,75	9,00	2,93	2,50	3,90	2,64	5,68
index	73	171	259	158	51	26	68	46	100
Lorenzberg bei Epfach, db	33	12	6	3	5	2	6	10	77
évi db	0,80	0,52	1,50	0,23	0,35	1,00	0,60	0,58	0,62
index	129	83	241	37	56	161	96	93	100

¹⁴ A mindössze két évig uralkodó Titus érmeinek nagyobb része valószínűleg már Domitianus korában került a tartományba.

¹⁵ Franke, R., Rheinessen FMRD IV/1 41 —. 1002

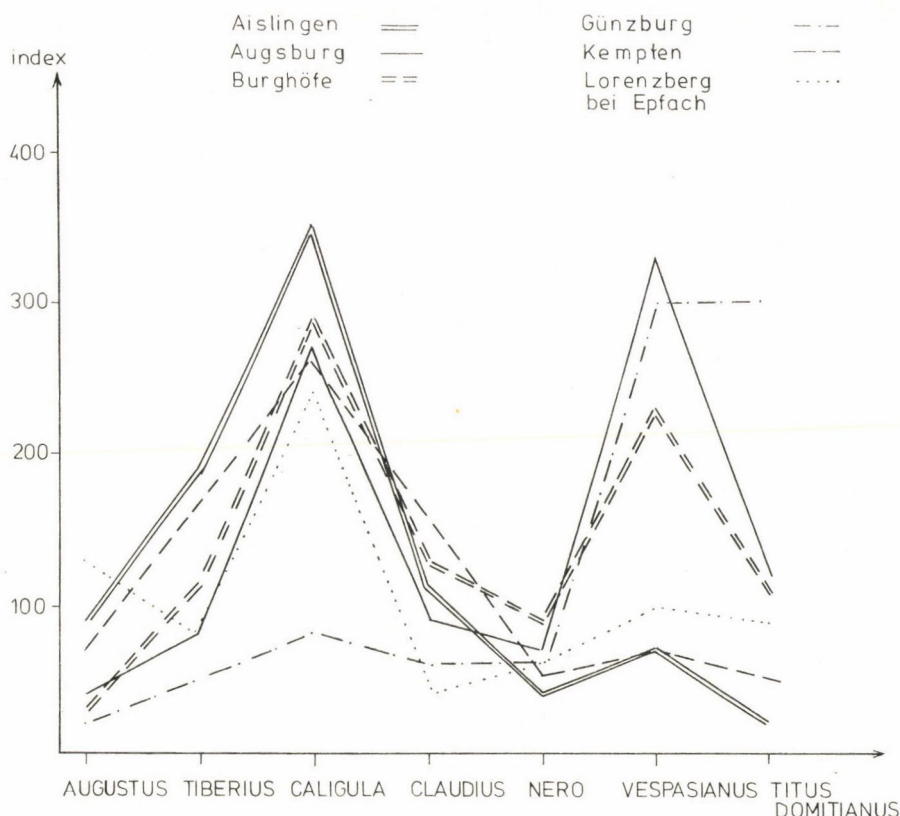
¹⁶ Franke, R., i.m. FMRD IV/1 104 —. 1051

¹⁷ Franke, R., i.m. FMRD IV/1 205 —. 1148

¹⁸ Franke, R., i.m. RMFD IV/1 260 —. 1157

¹⁹ Franke, R., i.m. FMRD IV/1 430 —.

5. kép. Raetia limese és limesének közvetlen hátsországa pénzforgalmának alakulása
Abb. 5. Der Geldumlauf des rätischen Limes und seines unmittelbaren Hinterlandes

mitianus kora), mennyiségükben kevésbé, bár e települések egymáshoz közel helyezkednek el, és Alzey kivételével Augustus uralkodása alatt, tehát a vizsgált időszak kezdetén jöttek létre.

Külön fel kell hívnunk a figyelmet a két mainzi anyagra, amely arra mutat, hogy egy település két egysége (tábor és telep) között is lehetnek eltérések, sőt a vizsgált időszak végén változásuk tendenciája is különböző.

A raetiai limes és hátsországa

Vizsgált települések: Aislingen,²⁰ Augsburg,²¹ Burghöfe,²² Günzburg,²³ Kempten,²⁴ Lorenzberg bei Epfach.²⁵ A fenti módszerrel kiszámított (III. táblázat) és grafikonra vetített indexek (5. kép) együttesen az előbbieken megfigyeltékhez hasonló képet mutatnak. A változások tendenciája többé-kevésbé azonos, az egyes időszakokhoz tartozó indexek azonban jelentősen különböznek.

Ez a jelentős eltérés már az Augustus-kori viszonylag magas indexekben is megmutatkozik. Tiberius korának indexei további emelkedést jeleznek. A vizsgált időszak legmagasabb indexei — a középső Rajna-vidékhez hasonlóan — az esetek többségében Caligula-koriak. Claudius indexei Caligulához képest igen alacsonyak. Nero korában itt is, mint a többi eddig vizsgált területen, az indexek kis eltérést mutatnak, de a változás tendenciája itt a legkevésbé egységes. Vespasianus korának indexei, bár a korábbihoz képest mindenütt emelkedést jeleznek, volumenüket tekintve két élesen elkülönülő csoportot alkotnak. Titus és Domitianus korában az indexek tendenciája csökkenő vagy stagnáló, az előző időszakban észlelt két csoport itt közelít egymáshoz. Az eltéréseket sem a vizsgált települések helye (limes vagy hátsországa), sem létrejöttének időpontja, sem a település jellege nem indokolja.

²⁰ Ulbert, G., Die röm. Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe. Limesforschungen I (Berlin 1959).

²¹ Alföldi, M. R., Kellner, H. J., Küthmann, K., Schwaben FMRD I/7 26—, 7001

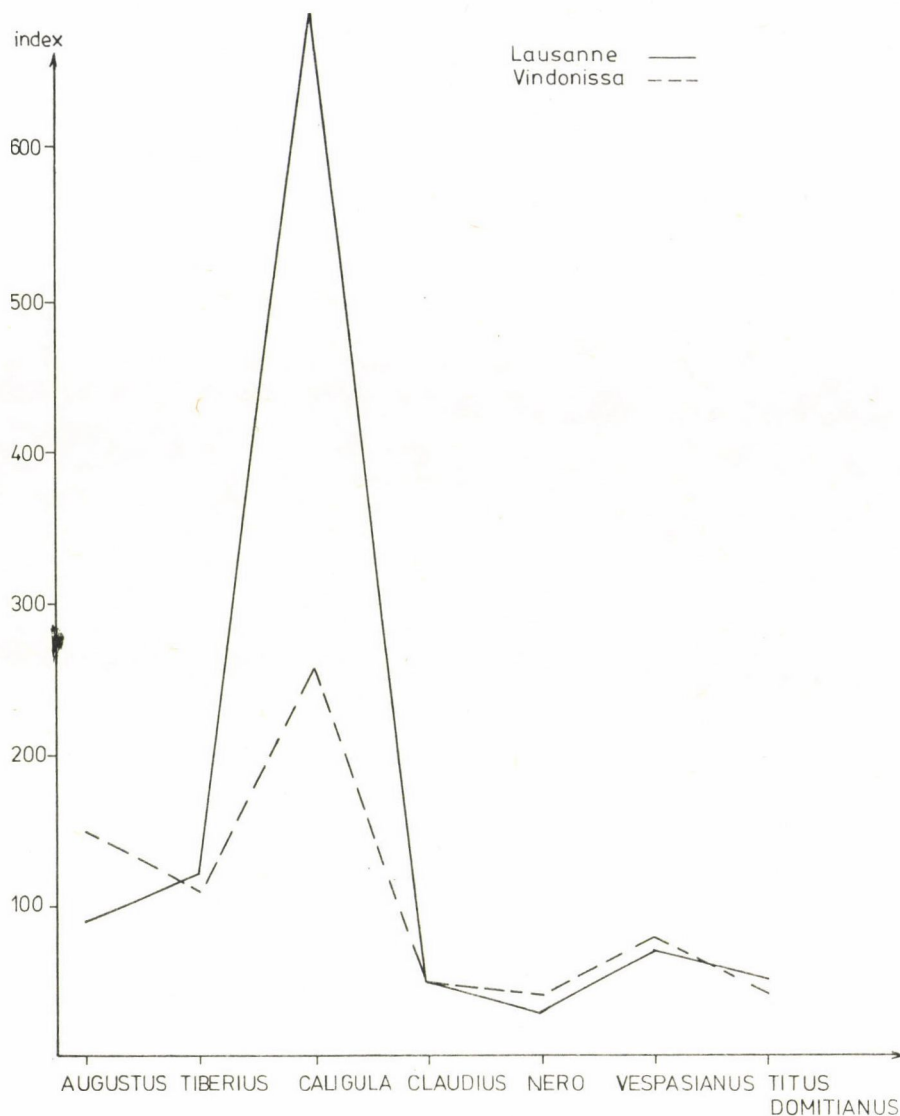
²² Ulbert, G., i. m. 27—.

²³ Alföldi, M. R., Kellner, H. J., Küthmann, K., Schwaben FMRD I/7 182—, 7132

²⁴ Alföldi, M. R., Kellner, H. J., Küthmann, K., Schwaben FMRD I/7 238—, 7182

²⁵ Kellner, H. J., Oberbayern FMRD I/1 234—, 1252

6. kép. Germania Superior déli része pénzforgalmának alakulása
Abb. 6. Der Geldumlauf im südlichen Obergermanien

Germania Superior déli része

Vizsgált települések: Vindonissa,²⁶ Lausanne.²⁷ A két település grafikonra vetített (6. kép) pénzforgalmi indexei (IV. táblázat) két pont kivételével tendenciájában és volumenében azonos képet mutatnak. Az Augustus-kori viszonylag magas indexek eltérőek, Lausanne növekedve, Vindonissa csökkenve éri el szinte ugyanazt a Tiberius-kori szintet. Caligula korában — bár mindkét grafikonnak ez a csúcspontja — igen jelentős az eltérés Lausanne javára. Ezután a két település indexsora szinte azonos. Igen alacsony Claudius- és Nero-kori

pénzforgalom után Vespasianus alatt jelentéktelen emelkedés, végül Titus, Domitianus korában csekély csökkenés mutatkozik.

Britannia

E terület pénzforgalmával nem kívánok itt foglalkozni, mindössze egy vizsgálatunk szempontjából érdekes jelenségre szeretném felhívni a figyelmet. Rendelkezésünkre áll Colchester területének két szórványanyaga.²⁸ A két anyag indexeit grafikonra vetítettük (7. kép). A két grafikon — melyet itt nem kívánok részletesen elemezni, és amelynek

²⁶ Kraay, C. M., *Die Fundmünzen von Vindonissa* (Basel 1962)

²⁷ *Revue historique Vaudoise* 73 (1965) 193 —.

²⁸ Hawkes, C. F. C., *Camulodunum* (Oxford 1947); Sutherland, C. H. V., *Roman Coins* 142 — b) Hull, M. R., *Roman Colchester* (1958) 277 —.

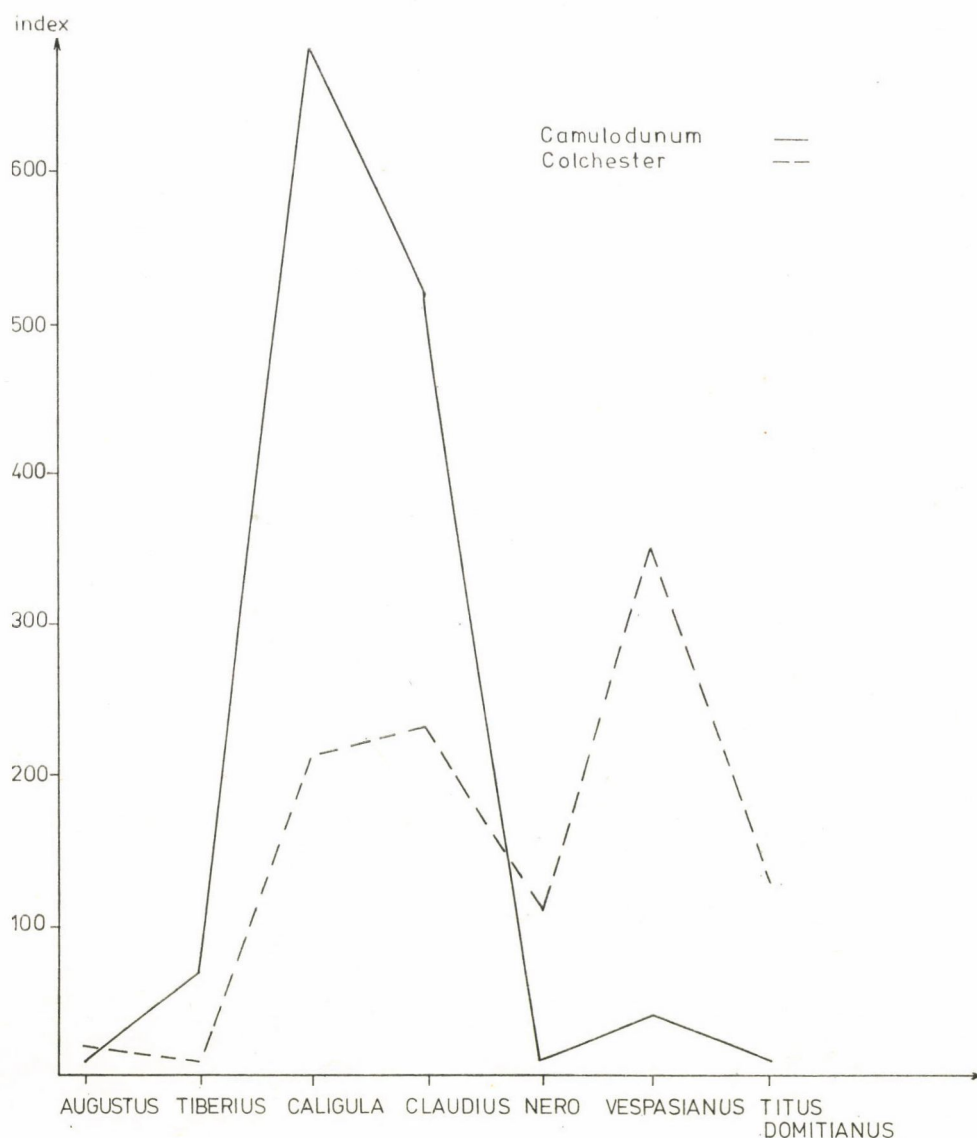
IV. táblázat

	Augustus	Tiberius	Caligula	Claudius	Nero	68/69	Vespasianus	Titus Domitianus	Összesen
Lousonna, db	154	113	109	27	18	5	28	35	489
évi db	3,75	4,91	27,25	2,07	1,28	2,50	2,80	2,05	3,97
index	94	123	686	52	32	62	70	51	100
Vindonissa, db	2567	1067	438	273	221	13	324	269	5172
évi db	62,60	46,39	109,50	21,00	15,78	6,50	32,40	15,82	42,04
index	148	110	260	49	37	15	77	37	100

mozgása jelentékenyen eltér az eddig vizsgáltaktól, csak tendenciájában egyezik, volumenében nem. Tehát mennyiségi eltérés még egy település különböző részei között is fennállhat.

Az előbbi három terület grafikonjainak alakulását szándékkal vizsgáltuk csak vázlatosan. Igen

messzire vezetne az egyes területeken felsorolt települések pénzforgalmának részletes vizsgálata és a történelmi eseményekkel való szembesítése. Célszerű, ahogyan már a bevezetőben is említettük, mindössze az volt, hogy megvizsgáljuk az I. századi pénzforgalom általános, több területen is megnyilvánuló hullámlását, valamint azt, hogy egy-

7. kép. Egy britanniai lelőhely pénzforgalmának összehasonlító vizsgálata
Abb. 7. Vergleichende Analyse zweier Münzmaterialien eines und desselben Fundortes (Colchester).

egy biztosan a birodalomhoz tartozó területen az egyes kisebb egységek, települések pénzforgalma változásának tendenciáját és volumenét tekintve szükségszerűen azonos vagy hasonló-e. Vagyis, hogy a Pannonia egyes településeinek pénzforgalmában megfigyelhető hasonló tendencia, de kissé eltérő volumen mögött állhat-e határral el nem választott, egységesen a birodalomhoz tartozó terület egység? A pénzforgalom vizsgálata alapján adott válasz egyértelmű, a pannoniai pénzforgalom egységes területet tükröz. A többi területen, amelyek a vizsgált időszak elejétől biztosan a római birodalomhoz tartoztak, ugyanúgy mint Pannoniában, csak a pénzforgalom változásainak tendenciája volt azonos vagy hasonló, a hozzá tartozó mennyiségek változtak (a változások nyilvánvalóan azt mutatják, hogy mikor, melyik település állt különböző politikai vagy gazdasági megfontolások alapján a birodalom érdeklődésének előterében), sőt az egy-egy időszakban mérhető indexek közti eltérés a többi területen általában nagyobb, mint Pannoniában. Kiszámítottuk, hogy az egyes időszakokban az indexek legnagyobb eltérései hány százalékat adják az átlagindexnek.

	Augustus	Tiberius	Caligula	Claudius	Nero	Vespasianus	Titus Domitianus
Pannonia	135	52	132	132	127	62	103
Rajnavidek	87	58	72	160	84	82	94
Raetia I	167	116	108	161	82	142	248

A fenti értékeket grafikonra vetítettük (8. kép). A négy vizsgált területen a fenti módszerrel kiszámított viszonyszám, az ingadozások mértéke, igen érdekesen alakul. Mindössze két időszak van, amikor Pannoniában a legmagasabb, Caligula és Nero uralkodásának időszaka. E ténynek egyelőre nem ismerjük a magyarázatát. Ha az igen magas Caligula- és Nero-kori pannoniai viszonyszámoktól eltekintünk, a három grafikon hullámvázása, különösen az Augustustól Claudiusig terjedő időszakban igen hasonló. Ez arra mutat, hogy az indexingadozások mértéke is általános birodalmi pénzforgalmi tendenciákkal függ össze, és azt mutatja, hogy egy-egy időszakban mennyi a pénzforgalom spontán és mennyi az irányított összetevője. Érdekes módon mind a négy grafikon egyik legmagasabb

pontja Claudius uralkodása. Gondolhatnánk arra, hogy ebben az időszakban a pénzforgalom spontán összetevői háttérbe szorulnak, vagyis Claudius alatt csak az általa meghatározott, fontosnak vélt pontokra irányítják a rendelkezésre álló pénzüsszegeket, ami jelentős különbségeket eredményez kisebb összetartozó területek településeinek pénzforgalmában is. De éppen a pannoniai anyagot tekintve a fentebbi tényből éppen ellentétes következtetésre is juthatunk, arra ti. hogy Claudius alatt a pénzforgalom spontán összetevői kerülnek előtérbe, a pénz szabadon áramlik a gazdasági szempontból fontos területekre, így például a Borostyánút mentén fekvő településekre, melyek kereskedelmi jelentősége okozná ez esetben a Pannonia keleti és nyugati része közt Claudius korában fennálló anomáliát. A kérdést eldönteni jelenlegi ismereteink alapján nem lehet.

Vizsgáljuk meg a továbbiakban a fenti területek pénzforgalmának hullámvázása alapján a római birodalom pénzforgalmának általános alakulását az első században, és azt, hogy hogyan kapcsolódik ebbe Pannonia.

Mivel, mint fentebb megállapítottuk, az egyes összetartozó területeken a pénzforgalom tendenciája azonos, csak volumene különböző, jogosnak látszik az egyes területek átlagindexeit kiszámítani.

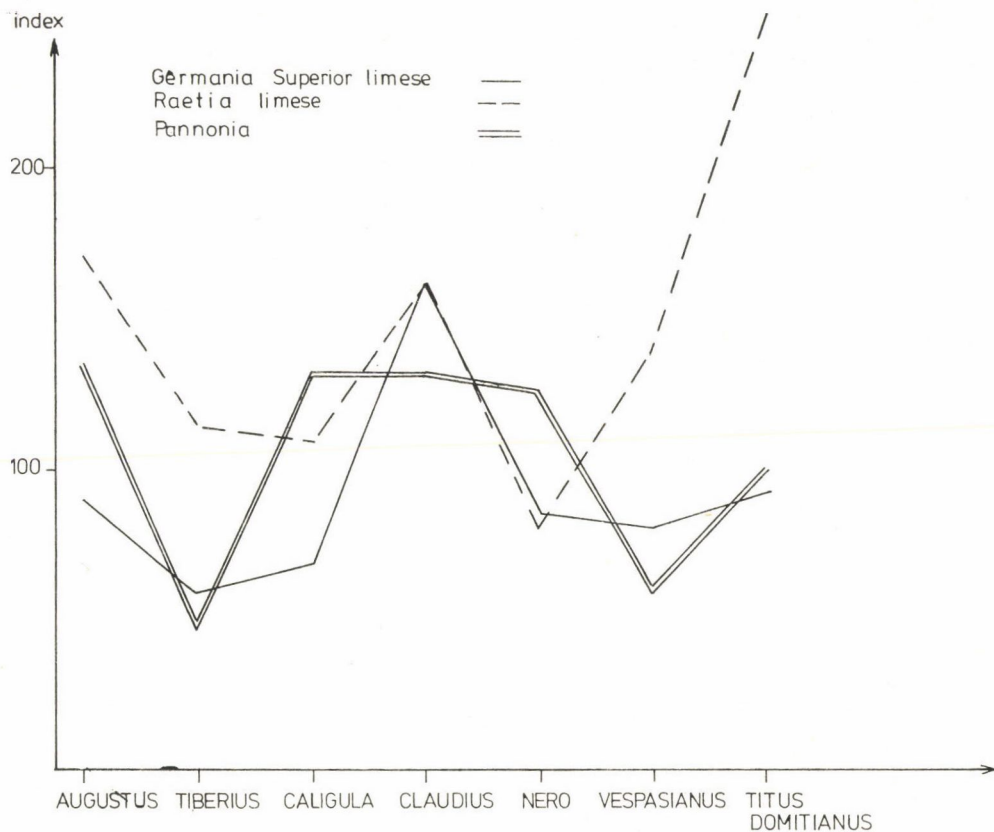
	Augustus	Tiberius	Caligula	Claudius	Nero	Vespasianus	Titus Domitianus
Pannonia	27	69	53	76	65	305	237
Germania Superior limese	97	78	206	58	63	140	135
Raetia	64	115	247	62	62	181	114
Germania Superior déli része	121	117	473	51	35	74	44

Az átlagindexeket grafikonra vetítjük (9. kép). A kép megfelel az egyes terület egységeken belül észleltnek: a változások tendenciája e szerint birodalmi méretekben is azonos, a mennyiségek különbözőek. E kettősség jól tükrözi azt a két összetevőt, amely véleményünk szerint a Birodalom egy-egy terület egységének pénzforgalmát meghatározza, ti.: 1) a változások azonos tendenciája mutatja az egy-egy időszakban kiverő pénz mennyiségét, amelynek változásai, növekedése, csök-

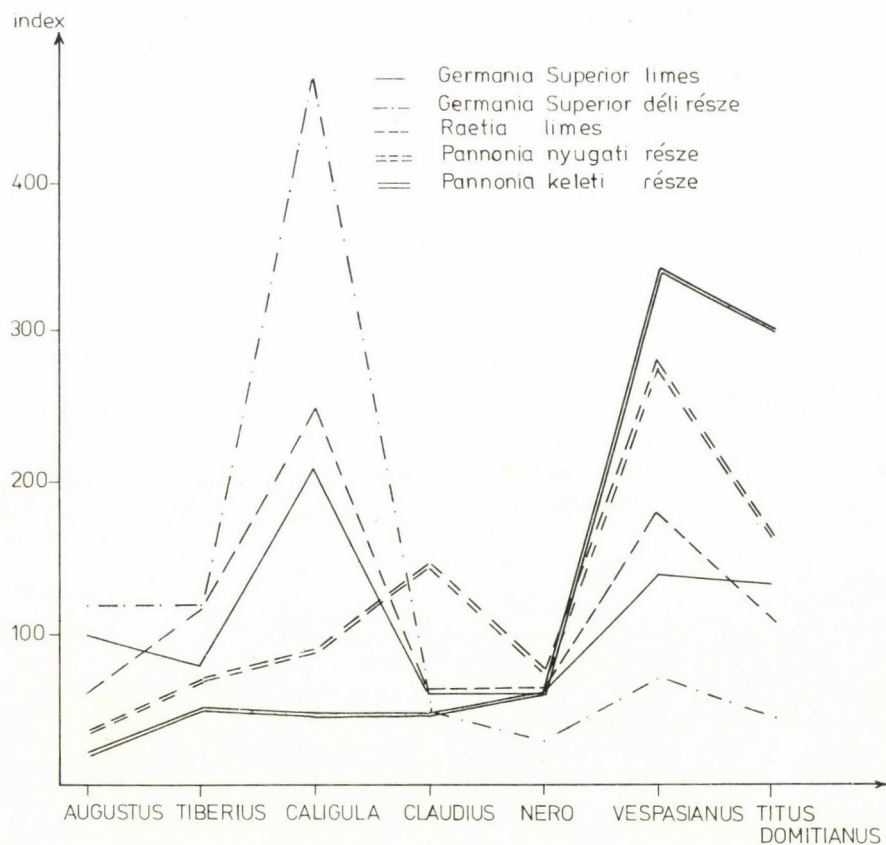
V. táblázat

	Augustus	Tiberius	Caligula	Claudius	Nero	68/69	Vespasianus	Titus Domitianus	Összesen
Camulodunum, db	9	32	55	135	4	—	8	5	248
évi db	0,21	1,39	13,75	10,38	0,28	—	0,80	0,29	2,01
index	10	69	684	516	13	—	39	14	100
Colchester, db	72	26	73	260	130	15	299	188	1063
évi db	1,75	1,13	18,25	20,00	9,28	7,50	29,90	11,05	8,64
index	20	13	211	231	107	86	346	127	100

8. kép. Az egyes területeken tapasztalt ingadozások viszonzyszámának alakulása
Abb. 8. Die relative Schwankungsgröße der untersuchten Gebiete.

9. kép. Germania Superior limese és déli része, Raetialimese és Pannonia pénzforgalmának összehasonlító vizsgálata
Abb. 9. Vergleich des Münzumlaufes am obergermanischen Limes, im südlichen Obergermanien, am rätischen Limes und in Pannonien.

kenése mindenütt hatnak, 2) az egy-egy időszakhoz tartozó változó mennyiségek a területegységek vagy azon belül egy településnek a birodalom szempontjából változó jelentőségét mutatják. Pl. Caligula alatt hatalmas pénzmennyiség kerül kiverésre, a pénzforgalom mindenütt emelkedik, de hogy mennyire meredeken szökkennek fel a pénzforgalom indexei, az az illető településnek Caligula uralkodása alatt betöltött jelentőségétől függ. Vagy Vespasianus uralkodása alatt szintén igen nagy mennyiségű pénz kerül kiverésre, mint ahogy azt a minden területen megmutatkozó emelkedés illusztrálja. Az emelkedés mértéke mégis Pannoniában, annak is a keleti részében a legmagasabb: e terület fontossága, mint tudjuk, a Flaviusok alatt ugrásszerűen megnőtt.

Tehát úgy látszik, hogy az első században a pillanatnyi politikai szempontok által diktált pénzirányítás csak a pénzforgalom általános tendenciájának keretén belül nyilvánulhat meg.

A három terület átlagos pénzforgalom-grafikonja alapján fő vonalaiban képet alkothatunk az európai provinciák pénzforgalmának alakulásáról. Augustus és Tiberius forgalma közepes, a kettőnek egymáshoz való viszonya sem egyértelmű, Caligula alatt a kivet pénz mennyisége igen nagy, az időszakot mindenütt igen magas pénzforgalmi indexek jellemzik. Claudius uralkodása alatt meredeken leesik minhárom területen a pénzforgalom, valószínű tehát, hogy a kivet pénz mennyisége is kicsi. Nero alatt szintén alacsonyak az indexek, a claudiusihoz képest stagnálás vagy további esés észlelhető. Vespasianus alatt igen jelentékeny emelkedés következik be — a kivet pénz mennyisége nő — mindhárom területen, bár az indexek nem érik el a Caligula-kori szinteket. Titus és Domitianus időszaka kisebb-nagyobb eséseket mutat, de még mindig jelentékeny indexekkel.

Hogyan illeszkedik ebbe az általános pénzforgalmi képbe Pannonia pénzforgalma?

Az előbbi grafikonra rávetítettük Pannonia feltételezett két részének átlagindexeit is (9. kép). Mint látható, Augustustól Claudiusig mindkét terület átlagindexe jelentősen eltér a nyugat-euró-

paitól, és csak Nero, vagy még inkább Vespasianus alatt kapcsolódik be a normális pénzforgalomba, ettől az időtől követik a pannóniai grafikonok az európai provinciák pénzforgalmának hullámzásait. Az Augustus és Tiberius korában mutatózó eltérést még magyarázhatjuk az abszolút mennyiség eltéréseivel. Caligula kora azonban, melyet mindenütt igen jelentékeny emelkedés jellemez, nálunk az indexek stagnálását vagy jelentéktelen emelkedését hozza. A claudiusi pénzforgalom pedig — amelynek indexei nyugaton meredek esést mutatnak Caligulához képest — nálunk stagnálást vagy emelkedést mutat. Vespasianustól pénzforgalmunk követi az általános pénzforgalmi változásokat, csak a többi területnél lényegesen nagyobb volumennel, ami Pannonia megnövekedett jelentőségét tükrözi. Ennek megfelelően — bár az általános csökkenés, amely a Titus—Domitianus-i kort jellemzi, területünkön is érezteti hatását — a Nyugat-Európában észlelteknél jóval magasabb pénzforgalmi indexek jelentkeznek. A megfigyelt eltérések azonban Pannonia keleti és nyugati részére egyaránt érvényesek kisebb mennyiségi különbségekkel. Tehát amennyiben a pénzforgalom általános tendenciájától való Augustus—Claudius-kori eltéréstől arra következtetnénk, hogy ilyen mértékű eltérést csak az hozhat létre, hogy az illető terület még nem tartozott a birodalomhoz, arra az abszurd eredményre kellene jutnunk, hogy Neroig, illetve Vespasianusig a Dunántúl egyáltalán nem tartozott a birodalomhoz, erről pedig nyilván nem lehet szó. Az általános pénzforgalomtól való eltérésre jelenleg magyarázattal nem tudunk szolgálni, csak utalhatunk analóg jelenségekre a terra sigillaták és egyéb importárúk vonatkozásában, melyek szintén a nyugaton észlelteknél később, és kezdetben kisebb mennyiségben kerülnek területünkre. Pannonia keleti és nyugati területének pénzforgalma közt mutatkozó kisebb mennyiségi különbségekre a két terület gazdasági fejlődése közötti különbség, a Borostyánút forgalma, az ott állomásozó katonaság adhat magyarázatot.

Lányi Vera

DER GELDUMLAUF PANNONIENS IM I. JAHRHUNDERT

Auszug

Im Aufsatz wurde der Geldumlauf einiger pannonischer Fundorte von Augustus bis zum Tode Domitians untersucht. Es hat sich nachweisen lassen, daß der Umlauf in allen untersuchten Materialien im wesentlichen der gleiche war, die zahlenmäßigen Abweichungen widersprechen den allgemeinen Tendenzen nicht, und sind daher von geringer Wichtigkeit. Die Analyse des Umlaufs in einigen anderen Gebieten des Imperiums hat eine allgemeine Tendenz ergeben, wobei quantitative Unterschiede selbst zwischen zwei Materialien eines und dessel-

ben Fundortes möglich sind. Die quantitativen Unterschiede innerhalb von Pannonien dürfen daher nicht darauf zurückgeführt werden, daß bestimmte Gebiete und Fundorte zum Imperium gehörten bzw. außerhalb des Reiches lagen. Der Vergleich des pannonischen Umlaufs mit den anderen Gebieten weist darauf hin, daß Pannonien erst von Nero oder von Vespasian an am Geldumlauf des Reiches vollwärtig teilnahm.

V. Lányi

PANNONIA MEGSZÁLLÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE A TERRA SIGILLATÁK TÜKRÉBEN

A katonai megszállás kérdésének kutatói számos alkalommal vonták be vizsgálódásukba a korai terra sigillatákat.¹ Tették ezt nemcsak azért, mert ez az áru fajta aránylag pontosan keltezhető,² és segítségével egy-egy tábor építése, átépítése jól meghatározható, hanem mert a sigillata magas ára³ miatt — különösen a foglalás korában — luxusárunak számított, ezért tömegesen csak meghatározott társadalmi réteghez juthatott el. Bár Noricumból,⁴ valamint a tartomány romanizált délnyugati területeiről idézhetnénk néhány példát arra vonatkozóan, hogy a korai sigillatákat kereskedő-telepek civil lakosságának szállíthatták (Neviodunum, esetleg Nauportus), mégis több jel mutat arra, hogy ennek az áru fajtának a rajnai és a dunai provinciákban legfőbb vásárlója a római hadsereg, ill. a katonai táborok mellett kialakult településeken élő, a katonasággal szorosan összefonódott civil lakosság. A provinciában állomásozó csapatok alkották azt az állandó, fizetőképes réteget, amelyet az itáliai — később a galliai — kereskedelem mindig számításba vehetett. A hadsereg megjelenésével nemcsak a vásárlóképes elemek lét-

száma növekedett meg, hanem — minthogy a katonák olyan területekről (eleinte főként Itáliából) kerültek tartományunkba, ahol a gazdasági élet már fejlettebb volt — magasabb igényével az importáru-kereslet állandó forrásává vált.⁵ (A kevésbé produktív helyi műhelyek — sem termelésük volumene, sem színvonala miatt — nem tudták vállalni ezeknek az igényeknek kielégítését.) A hadsereg gazdasági jelentősége azonban nemcsak a kereslet, tehát a piacterület vonatkozásában döntő, hanem meghatározó a kereskedelem számára kedvezőbb lehetőségek kialakításában is. Az úthálózat kiépítése, a helyőrségek adta biztonság az itáliai kereskedelem igényeinek is megfelelő feltételeket teremtetett.⁶

Nem csoda tehát, hogy a sigillaták elterjedése, feltűnése (sokszor még kisebb leletsoportok vagy egyes darabok is) szorosan követi a hadsereg felvonulását, a megszállás alakulását, kirajzolja a katonai szempontból fontos útvonalakat, ill. következtetni enged annak állomásaira. (A katonailag megszállt területek nem mindig terjednek ki azokig a határokig, melyek felett Róma bizonyos felség-

¹ L. Nowotny, E., Die Grabungen im Standlager zu Carnuntum 1908–1911. RLiÖ 12 (1914) 174; *Ua.*, Anz. der Öst. Akad. der Wiss. Phil.-hist. Kl. 1928, 44. Nowotny az arezzoi, Pó-vidéki táltöredékeket a korai foglalás kétségtelen bizonyítékainak tartotta. Az észak-itáliai sigillatákra, mint az Augustus–Tiberius-kori megszállás bizonyítékaira hivatkozik *Alföldi A.*, Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti keretei. Századok 70 (1936) 15. A korai Augustus-kori sigillatákat „als Überbleibsel militärischer Besetzung” tekintette *Ettlinger, E.*, Früh-Augusteische Arretina in der Schweiz. Limes Studien. (Basel 1959) 45. — Nem tartja kizártnak H. Schönberger sem azt, hogy az arezzoi kerámia vagy hasonló leletanyag alapján — különösen a határzónában, vagy annak közvetlen háttérzónájában — Augustus–Tiberius-kori erődök feltételezhetők, de a leletek elterjedésén alapuló, megalapozott hipotéziseket is a terepkutatásoknak kell megerősíteni — *l. Schönberger, H.*, The Roman Frontier in Germany. An Archaeological Survey. JRS 59 (1969) 149.

² A keltezés lehetőségeit és határait módszertanilag részletesen tárgyalja *Petrikovits, H. v.*, Grundsätzliches zur Beschreibung römischer Gefäßkeramik. In: *Filtzinger, Ph.*, Novesium V. Limesforschungen 11 (Bln. 1972) 118.

³ *Noll, R.*, Eine Sigillatasschüssel mit Eigentumsvermerk und Preisangabe aus Flavia Solva. Germania 50 (1972) 148–152 — a közölt karcolt felirat szerint Noricumban egy Cinnamus tál — mely nagyjából i. sz. 140–

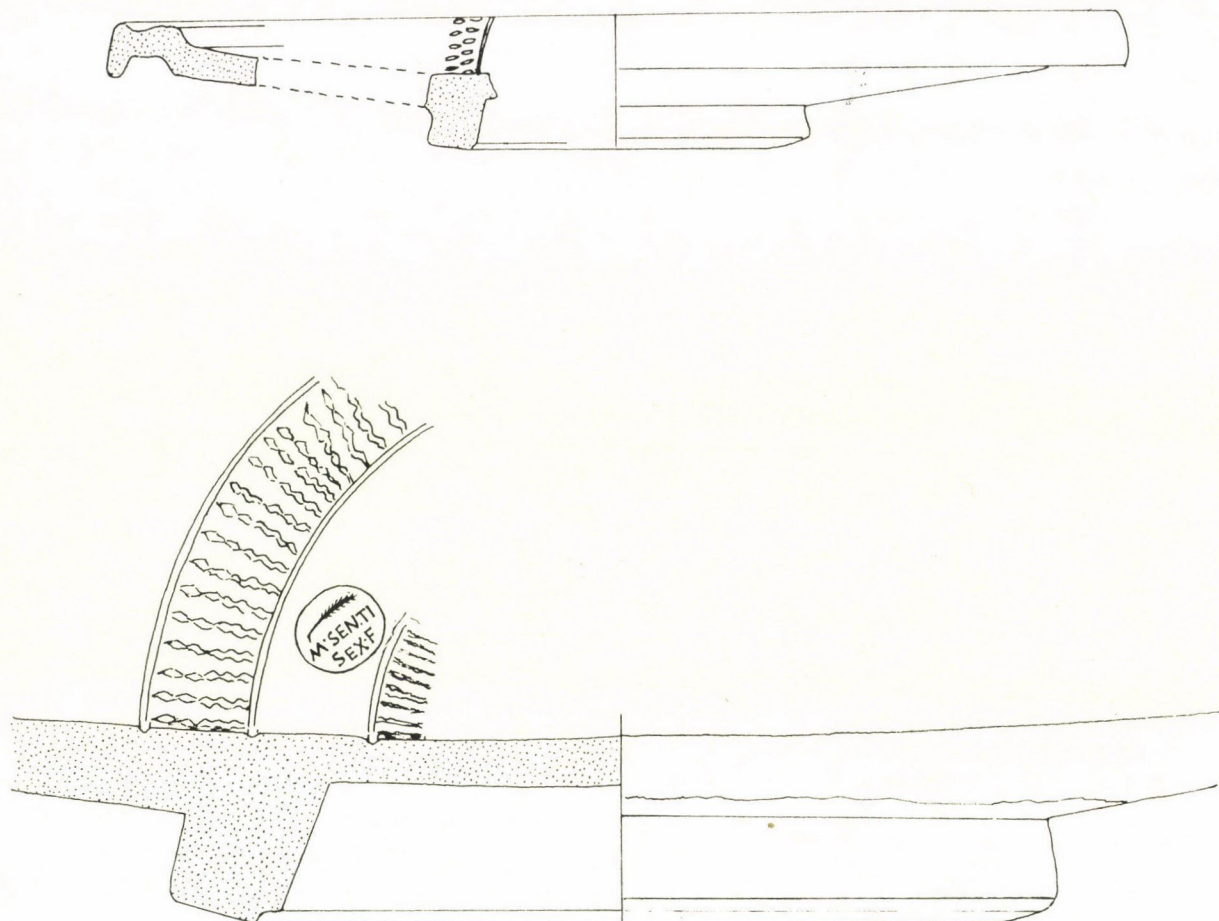
170 közti időszakra keltezhető — ára 20 as. Magas árának okát a szállítási költségeken túlmenően a különböző vámilletékekben kereshetjük. A szállítási költségek csökkentésének tendenciája miatt „követik” az egyes műhelyek a piacterületet — *l. Rostovtzeff, M.*, The Social and Economic History of the Roman Empire II. (Oxford 1957) 617, 39. j. — illetve kísérik meg már Augustus korában a sigillaták helyi előállítását — *l. Schnurbein, S. v.*, Die Produktion der Halterner Töpfereien Acta RCRF 17–18 (1977) 42; *Ua.*, Germania 52 (1974) 77 —.

⁴ *Curk* 1973, 43 „Sigillaten im Ostalpengebiet noch nicht vorwiegend dem Militär der augusteischen Zeit gewidmet waren”, hasonlóan *Curk* 1976, 180 — a sigillata „nicht nur als Zeugen der Militärbesetzung wie am Donau und Rhein-Limes ansehen kann”. Gyakran történik erre utalás a magdalensbergi publikációkban is a Carinthia kötetekben.

⁵ A kérdést részletesen fejti ki *Jobst, W.*, Das römische Heer als Wirtschafts- und Handelsträger. Vindobona — Die Römer im Wiener Raum. 52. Sonderausstellung im Historischen Museum der Stadt Wien. (Wien 1977) 54.

⁶ *Schlippschuh, O.*, Die Händler im römischen Kaiserreich in Gallien, Germanien und den Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien. (Amsterdam 1974) 183 —.

1. kép. Augustus-kori bélyeges sigillata-tál Izményről (Tolna m.). Fenti tál: párhuzam a Magdalensbergi
Abb. 1. Bodenfragment einer augusteischen TS-Platte, gefunden in Izmény (Kom. Tolna)
(Oben eine Parallele aus dem Magdalensberg).

jogokat gyakorolt,⁷ ill. melyek fölé uralmát meghatározott formában terjesztette⁸ ki.) Ez megfordítva is érvényes, vagyis a korai sigillaták a határterületen, felvonulási körzetben a katonaság jelenlétének bizonyítékeként jöhetnek számításba mindazon lelőhelyeken, melyeknél már több jel mutatott egy-egy csapategység hosszabb-rövidebb ideig tartó állomásozására.

Az alábbiakban ennek a ma már több, mint 1100 darabra tehető forrásanyagnak megszólaltatását kíséreljük meg. Az újabb összegezésre lehetőséget adott az emonai temetők anyagának teljes közreadása, Neviodunum, valamint Pannonia szlovéniai része sigillata-forgalmának áttekintése,

Vágó E. rég várt tanulmányának megjelenése, az újabb intenzív kutatások sora Carnuntumban, Scarbantiában, Savariában és Zalalövön (Salla) — nem utolsósorban a magdalensbergi ásatások sigillata-anyagának közreadása, mely éppen a legkorábbi időszak kronológiai kérdéseinek megoldását teszi lehetővé. Áttekintésünkben mellőzzük (az 1100 feletti itáliai sigillata is ezek nélkül érten-dő) az észak-itáliai barbotinos sigillatákat, melyek-ről nemrég derült ki, hogy Flavius-koriak,⁹ sőt használatuk Traianus korában is követhető; — e típusok elemzése tehát a tartomány Flaviusok előtti történeti kérdéseit nem viszi közelebb a megoldáshoz.

⁷ Schönberger, H., Der römische Limes in Deutschland. Begriff und Funktion. Forschungs- und Sitzungsber. 48. Historische Raumforschung 7. Grenzbildende Faktoren in der Geschichte. Hannover 1969. 14. Ugyanezt fejti ki K. Christ, Zur römischen Okkupation der Zentralalpen Historia 6 (1957) 425 „der Raum bis zur Donau beherrscht wurde, aber er war nicht bis zur Donau und vor allem nicht an der Donau besetzt”.

⁸ Braunert, H., Omnium provinciarum populi Romani . . . fines auxi. Chiron 7 (1977) 208.

⁹ A barbotinos itáliai sigillaták időrendjére vonatkozó relatív kronológiai megfigyeléseket l. Gabler D., Die Sigillaten der Hercules Villa in Aquincum. Acta ArchHung 28 (1976) 23—24. Az abszolút kronológia kérdései tisztázódtak a zalalövői ásatások rétegtani megfigyelései alapján — l. RFiZ 1976 — Acta ArchHung 30 (1978) 406—407. A foglалás kérdéseinek a sigillata-forgalommal való összefüggéseiről l. Gabler D., Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. Acta ArchHung 23 (1971) 83 —.

A sigillaták segítségével is kimutatható legkorábbi kereskedelmi kapcsolatok Itália és a Duna völgyének őslakossága között a korai Augustus-korig nyúlnak vissza.¹⁰ (A korábbi keleti sigillataműhelyek termékei erre a területre sohasem jutottak el, és a császárkor első évszázadait is mindössze néhány keleti gyártmányú sigillata képviseli.¹¹ E kapcsolatok kialakulásához a japodok, majd a pannonok hatalmának megtörése, a fontos kereskedelmi utak kiindulópontjainak birtokbavétele teremtetett lehetőséget.¹² A bizonyítékul felmutatható leletek gyér előfordulása azonban arról győzhet meg bennünket, hogy a feltételek még a tartomány birtokbavételének hivatalos deklarálása idején sem érték meg egészen.

A törekeny szállítmányok útnak indítása jól kiépített utak, a kereskedők biztonságának garanciája nélkül,¹³ csak veszélyes alkalmi vállalkozás lehetett — főként ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a bennszülött törzsek fizetőképes vásárlórétegtént aligha jöhettek számításba. Ebből a szempontból azonban igen tanulságos két nemrég közölt korai lelet, ill. leletcsoport, melyeknek kellő értékelése mind ez ideig nem történt meg. Az egyik a Tolna megyei Izményben került elő még a múlt század végén¹⁴ (1. kép). Vágó E.-é az érdem, hogy a Nemzeti Múzeumban őrzött, ismeretlen lelőhelyűnek tartott sigillata provenienciáját megnyugtatóan tisztázza;¹⁵ a lelőhely következtetéseink szempontjából lényeges. A táltörödéken ovális keretben kétsoros M·SENTI/SEX·F bélyeg található, felette pálmaág. A bélyeg elhelyezése sugárszerű, többszörös pecsételésre

utal. A bélyegforma alapján már Vágó E. is Augustus-ill. korai Tiberius-korinak tartotta¹⁶ az izményi sigillata-törödéket, további időrendi szűkítésre azonban nem volt lehetősége, minthogy maga a mesterjelzés is mind ez ideig párhuzam nélküli volt. Pontos megfelelőjét a magdalensbergi sigillatanyagban fedezhettük fel,¹⁷ melynek monografikus feldolgozása az elmúlt évben jelent meg. A M(arci) Senti(i) / Sex(ti) f(iguli) bélyeges tál a Magdalensbergen a II. leletgyűttesben (Komplex) található; a kétsoros, radiális bélyegek időbeni szóródása is ennél a csoportnál a legerősebb.¹⁸ Ez a bélyegtípus tehát szintén a II. leletgyűttes (Komplex) időrendi határain belülre utalja a táltörödéket. A magdalensbergi párhuzam alapján ha nem vesszük figyelembe az eltérő típusú, formájú és anyagú (!) M·S/NTI bélyegeket, melyek a későbbi leletgyűttesekben is előfordulnak, s melyeket S. Scheffenecker is nagy valószínűséggel egy másik fazekashoz köt, az izményi sigillatát az i. e. második évtized tájára keltezhetjük.¹⁹ (A II. Komplex időrendi határai i. e. 15–10, a függőlegesen előrenyúló peremű, függő szájrésű [Hängelippe] nagyméretű tálforma, mely a halterni Service I típusokhoz áll közel — még az i. e. 15-nél korábbi keltezést sem zárja ki.) Műhelye sajnos nem lokalizálható egyértelműen; valószínűleg nem arezzoi áru.²⁰

Bár a táltörödékek lelőköri körülményei nem ismeretesek (más római kori leletekkel együtt az izményi jóvánczai berekben találták), mégsem hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy a lelőhely Tolna és Baranya megye határában fekszik, közel

¹⁰ Eddig a Nauportuson és Novo meston talált fekete sigillatákat is egy foglалás előtti kereskedelem tárgyi bizonyítékainak lehetett volna tekinteni keltezésük bizonytalansága miatt („um Mitte des 1. Jh. v. Chr.” — I. Schindler, M., Die schwarze Sigillata des Magdalensberges. Arch. Forsch. zu den Grabungen auf dem Magdalensberg. Kärntner Museumsschriften 43. (Klagenfurt 1967) 65 — ehhez I. E. Eutlinger recenzióját Germania 50 (1972) 310–312. Amióta azonban kiderült, hogy felső időrendi határuk, tehát a fekete sigillatából a vörösbe váltás időpontja i. e. 30 körülre tehető [I. Scheffenecker, S.—Schindler—Kaudelka, E., Ein früher Fundort am Ostrand des Händlerforums des Magdalensberges, OR/39. Acta RCRF 17–18 (1977) 55], de a Magdalensbergen még a 3. periódus (i. e. 10-ig) leletgyűtteseiben is fellelhető (uo. 58), aligha feltételezhetjük, hogy a fekete sigillaták i. e. 35, a japodok hatalmának megtörése, Siscia elfoglalása előtti kereskedelmi kapcsolatokat tükröznek. (A fekete sigillaták többségét azonban még csak leírásból ismerjük.)

¹¹ Curk, I., Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija. Diss. 9 (Beograd—Ljubljana 1969) 66; Póczy, K., Keramik. Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 34.

¹² Ehhez I. Kahrstedt, U., Studien zur politischen und Wirtschaftsgeschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaftler zu Göttingen aus dem Jahre 1927 (Bln. 1928) 12. Mind a liburniai partvidékre, mind a japodok területére vonatkozóan „Der Befund ist also für die voraugusteische Zeit negativ” — I. Kurz, K., Zum römischen Handel im östlichen Adriagebiet. Listy Filologické 96 (1973) 24.

¹³ L. Velleius Paterculus II. 110 — trucidati negotiatores.

¹⁴ MNM lsz. 128/1878. 4. — a leltárkönyvi bejegyzés a lelőhelyet nem adja meg, ezért ismeretlen lelőhelyűnek tartotta Torma K., Római cserépedény bélyegek és karczolataik II. ArchÉrt 3 (1883) 13 —, Nr. 110.

¹⁵ Vágó 78, 80, 86, 88, 90, Abb. 4, 1. A pontos lelőhelyhez I. Wosinszky M., Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. (Bp. 1896) 778. A Búbics Zs. által átadott, az izményi jóvánczi berekből származó leletek közt további „arezzoi edénytörödékek”, római kerámia- és fal-festménytörödékek találhatók.

¹⁶ Vágó 86 Augustus—Tiberius uralkodásának eleje.

¹⁷ Schindler—Scheffenecker Taf. 117, 1-pálmaág nélkül, de azonos a betűtípus, a betűméret, a betűtávolság és az íráskarakter, azonos a bélyeg mérete. A magdalensbergi bélyeg feltehetően rosszabb kiformázású, ezért hiányoznak az interpunctio — az F betű pedig a gyengébb bélyegzés miatt alig olvasható. Éppen ezért S. Scheffenecker T-nek olvassa — tehát M. Senti(us) / Sext(us) vagy Sext(ilius)-t. A mi olvasásunk: M. Senti / Sex(ti) vagy (tili) f(iguli).

¹⁸ Schindler—Scheffenecker 291.

¹⁹ Formájához I. Schindler—Scheffenecker Taf. 2 a, 9; Taf. 81, 9; Taf. 81, 10 ugyanezzel a bélyeggel.

²⁰ Uo. Egyik ismert gyártmánnyal sem azonosítható. M. Senti az Oxé-Comfort-féle katalógusban egyáltalán nem szerepel — I. Schindler, M., Service I und II Formen eines auf den Magdalensberg importierten italischen Sigillata Fabrikates. Arch. Vestnik 26 (1975) 1976, 130.

a Kapos völgyéhez; egy olyan területen, melyről már más, a római foglалás előtti időszakból származó leleteket is számontarthat a kutatás. Itáliai gyártmányú, az i. e. I. sz. első felére keltezhető bronzedények²¹ mellett köztársaságkori bronzérmek kis csoportja került elő a Kapos völgyében,²² Izménytől alig 10 km-re, és a szomszédos Kurdról származik egy aes grave is.²³ E szerény leletcsoport, melyhez az izményi sigillata sorolható, azt bizonyítja, hogy a római áru — ha csekély mennyiségben is — már a foglалás előtt, feltehetően Octavianus japod hadjáratát követően²⁴ — utat talált Pannonia őslakosságához. A legkorábbi római pénzek és árucikkek a Száva völgyén Kelet felé, ill. a Drávától északra vezető kereskedelmi úton hatoltak be a Kapos völgyébe, ill. annak tágabb, de jól körülhatárolható környékére,²⁵ egy olyan útvonalon, mely már az i. e. I. sz. folyamán végig fontos szerepet játszott a dél-illyricumi területekhez fűződő kapcsolatok alakulása szempontjából.

A másik, igen korai sigillata-csoport bizonyíthatóan La Tène D erődtített telepről, Dévényből (Devín) származik.²⁶ Az arezzoi Cornelius műhelyben készült reliefszemes töredéken kívül²⁷ három további korai bélyeges sigillatát is közzétett J. Dekan.²⁸ Ezeknek egyikén a kétsoros, négy-

szögletes VTI / LIS mesterjelzés látható. A bélyeg egysoros változata Mainzban és a nijmegeni Kopseplateauról, valamint Aquileiából ismeretes,²⁹ a kétsoros variáns azonban csak a Magdalensbergen található egy Service II. típusú tál alján.³⁰ A forma és a bélyegtípus alapján Utilis észak-itáliai fazekas működése az i. e. első, ill. az i. sz. első évtizedre tehető. Ezt a keltezést támogatja a nijmegeni Kopseplateaun folytatott újabb feltárások során nyert kronológia,³¹ továbbá az VTILIS bélyeg J. Dekan által is idézett vindonissai párhuzama, mely a „Keltengraben”-ből került elő. A „Keltengraben” legkorábbi betöltéséből egy Halternnel és Dangstettennel egyidős leletegyüttes (i. e. 10—i. sz. 10) származik;³² ennek időrendi határai a magdalensbergi stratigráfiai adatokéval egyeznek meg.

Egy másik dévényi tálon négyszögletes keretben a kétsoros M·VE / TTI bélyeg található. A kétsoros, négyszögletes típusok Augustus-korai Tiberius-koriak,³³ a Magdalensbergen az i. e. 10—i. sz. 15 közötti idősakra keltezhető leletegyüttesekben a leggyakoribbak.

A dévényi sigillaták nagyjából egykorúak. Keletkezésükön kívül érdemes figyelni arra, hogy e négyszögletes bélyegtípusok egyetlen analógiája a Drávától északra fekvő területeken Carnuntumból ismeretes.³⁴ Carnuntumban csak ez az

²¹ Radnóti A., Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. Diss Pann II. 6. (Bp. 1938) 10—12. Radnóti I. típus. Lehelhelyei: Véménd (Baranya m.), Nagydorog? (Tolna m. Kapos völgye) és Szekszárd-Baltahegy (utóbbi Radnótinál mint ismeretlen Tolna megyei lelőhelyű darab szerepel. A lelőhely azonosítása L. Szabó K. érdeme, ugyancsak ő hívta fel a figyelmemet arra, hogy a nagydorogi lelőhelyadat bizonytalan. Az adat rendelkezésemre bocsátásáért neki ezúton mondok köszönetet). A korai bronzedényekhez i. még Hunyadi I., Die Kelten im Karpatenbecken Diss Pann II. 18 (Bp. 1944) 106.

²² ifj. Alföldi A., A Dunántúl felé terjeszkedő korai-római kereskedelem új nyomai. Magyar Múzeum 2 (1946) 52 —

²³ Uo.

²⁴ A kérdéshez i. Mócsy A., A római pénz forgalmáról a római uralom előtti Pannoniában. NK 60—61 (1961—1962) 18.

²⁵ Mócsy 94—95.

²⁶ Dekan, J., Die Funde der frühen Sigillata in dem keltischen Objekten auf Devín. Mosaica. Zbornik filozofickej fakulty Univerzity Komenského 12 (1961) 55. Az erődtített telepről i. még Collis, J., Defended Sites of the Late La Tène in Central and Western Europe. BAR Suppl. 2 (1975) 72 —

²⁷ Ezt közli Křížek, F., Römische Keramik in der Tschechoslowakei. Acta RCRF 1 (1958) 19. A Cornelius-műhelyt Tiberius-korinak tartja Dragendorff, H. — Watzinger, C., Arretinische Reliefkeramik mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen (Reutlingen 1948) 163. A keltezés azonban Haltern késői (i. sz. 16 évi) feladásának elméletén alapult. Miután a Cornelius-műhely áruja a 9-ben feladott halterni „főttábor”-ban már megtalálható [Haltern keltezéséhez i. Schnurbein, S. v., Die römischen Militäranlagen bei Haltern. Bodentertümer Westfalens 14 (1974) 77 —.] működésének kezdete feltétlenül i. sz. 9 előttre keltezendő! Késő Augustus—Tiberius-kori keltezéséhez i. még Vanderhoeven, M., La terre sigillée lisse. Campagnes de fouilles de 1963 à 1974. Ordon V. Études de Philologie d'Arch. publ. par l'Institut Historique Belge de Rome 16 (1976) 91.

²⁸ Dekan i. m. Tab. XIX. 2 a, 2 b, 52—53, Abb. 1—2.

²⁹ Oxé-Comfort 2500.

³⁰ Schindler—Scheffenecker Taf. 126, 1. A dévényi (Service II) edénytöredék formái párhuzamát i. uo. Taf. 79/b — ugyancsak VTILIS bélyeggel.

³¹ Bogaers, J. E. — Haalebos, J. K., Problemen rond het Kops Plateau. Oudheidkundige Mededelingen 56 (1975) 172; Bloemers, J. H. F., Die augusteischen Lager und die flavisch-traianischen canabae legionis in Nijmegen. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limes-Kongresses in Germania inferior. Köln—Bonn 1977. 89 — késő Augustus-kori.

³² Ettlinger, E., Keramik aus der untersten Einfüllung in „Keltengraben”. JbGes. pro Vindonissa 1972 (1973) 39.

³³ Comfort, H., Terra Sigillata. PWRE Suppl. VII (1940) 1315. A négyszögletes bélyegek későbbi előfordulásához i. Graue, J., Die Gräberfelder von Ornava. Eine Studie zur Chronologie der späten La Tène und frühen Kaiserzeit. Hamburg. Hamburger Beiträge zur Arch. Beih. 1 (1974) 147.

³⁴ Oxé-Comfort 2279 — a $\frac{M \cdot VE}{TTI}$ bélyeg leg-

közelebbi párhuzama Sisciából ismert. A dévényi leletek különös jelentőségét az alábbiakban látjuk: 1. A barbaricumból itáliai sigillatát nem ismerünk sem Augustus korából, sem az i. sz. I. sz. későbbi évtizedeiből. Két igen késői előfordulását (Drag. 36 formájú barbotindisztes tál) Stupaváról (Stomfa) és Sashalomról regisztrálhattuk — mindkettő a Flavius-kori limes közvetlen előteréből ismert [i. Gabler D., Terra sigillata a Kelet Pannóniával szomszédos barbaricumban. ArchÉrt 95 (1968) 234.]. 2. Az Augustus-kori itáliai sigillatákon kívül a dévényi erődtített telep anyagában Augustus-kori pénzeket és római amphorákat is találtak — i. Dekan és Collis op. cit. Az i. sz. I. sz. elejére keltezhető leletek eleve kizárják annak lehetőségét, hogy azokat a Traianus-korban épített, ill. Commodus uralkodása idején átépített őrtoronnyal hozzuk összefüggésbe, annyiival is inkább, mivel a kelta telep objektumaiból kerültek elő. [Az őrtoronnyhoz i. Křížek, F., Neue Ergebnisse der römischen Forschung in der Tschechoslowakei. Limes Studien. Vorträge des 3. Internatio-

ETTI / M·V bélyeg kétsoros és négyszögletes.³⁵ Nincs kizárva tehát, hogy a dévényi sigillaták is a carnuntumi azonos szállítmány részeként kerülhettek ennyire távol a kereskedelmi vérkeringésbe már bekapcsolódó délnyugat-pannoniai bázisoktól (az M·Vetti bélyeg legközelebbi párhuzama pl. Sisciából ismeretes). E leletcsoport térbeni és időbeni izoláltsága nem hagyható figyelmen kívül (Carnuntumban ezeket a darabokat késő Tiberius—Claudius-kori sigillaták követik!). Ha kronológiai helyzetüket vesszük figyelembe (i. e. 10—i. sz. 10/15) — felvetődik a kérdés, hogy gondolhatunk-e ebben az esetben „normális” kereskedelmi importra egy olyan területen, mely éppen ebben az időpontban katonai előkészületek színtere volt?³⁶ Valószínűbbnek látszik, hogy e sigillaták Carnuntum körzetében való feltűnésének hátterében Tiberius i. sz. 6 évi táborozására, Maroboduus elleni készülődéseire, ill. a pannondalmata lázadás kitörésének hírére kötött béke adta lehetőségekre gondoljunk. A sigillaták kis csoport-

ja talán a csapatok ellátását vállaló kereskedők vagy maguknak a katonáknak révén (?) kerülhetett a Dunától északra lakó bennszülött lakossághoz.

A dévényi Augustus-kori itáliai sigillaták területi és időrendi izoláltsága a rendszeres kereskedelmi kapcsolatok hiányát tükrözi. E leletek feltűnése inkább alkalmi transactióval hozható kapcsolatba, mely római sereg fedezete mellett bonyolódhatott le — ha nem éppen annak közreműködésével. Az ősi Borostyánút mentén a kereskedelmi kapcsolatok már a római foglalás előtt is intenzívek,³⁷ ennek ellenére római kereskedők tevékenységének semmi nyoma sincs — szemben például a nauportusi kereskedőteleppel. Ebből a szempontból a carnuntumi—dévényi sigillaták sem tekinthetők kivételnek. A forrásokban említett borostyánkereskedelem — mint azt Mócsy A. kifejtette³⁸ — valószínűleg a barbárok kezében volt (*affertur a Germanis in Pannoniam*) és csak a foglalás után kerülhetett római ellenőrzés alá.

1b. A terra sigillaták és Pannonia őslakossága

Az izményi és a dévényi leleteken kívül nincs adat arra, hogy Pannonia bennszülött őslakosságához eljutottak volna a drága importárúnak számító sigillaták (a dévényinél is inkább a hadsereg közvetítő szerepét kell kiemelni). Ez a helyzet közvetlenül a foglalás után sem változott meg lényegesen. A Julius—Claudius dinasztia korában a bennszülött lakosság, sőt még annak vezető rétege sem vásárolt jelentős mennyiségben római iparcikket.³⁹

Kivételként említhető néhány Itáliához közeli délnyugat-pannoniai — az őslakossággal kapcsolatba hozható — temető, így a mihovoi⁴⁰ vagy a

novo mestoi,⁴¹ melynek késő-La Tène vagy La Tène hagyományokat töretlenül folytató emlékganyagában korai sigillata vagy sigillata-utánszat is megtalálható. Közülük a novo mestoi temető fekete sigillatája tartható igen korainak, ez az i. e. I. sz. közepére⁴² tehető áru a Magdalensbergen az i. e. 30—20-as évekre keltezhető leletegyüttesekben tűnik fel utoljára.⁴³ A fekete sigillaták talán erre a területre is Octavianus japod hadjáratát követően kerülhettek.

Az őslakosság koracésárszárkori telepei közül egy-egy itáliai sigillata La Tène D áruval együtt (!) csak két helyen került elő: a Kapos völgyében (!)

nalen Limeskongressus in Rheinfelden (Basel 1957.) Basel (1959) 79—80.] Ugyanakkor csupán a barbaricum kereskedelmi kapcsolatok számlájára sem írhatjuk e leleteket, ez a megoldási kísérlet ugyanis nem ad feleletet arra a kérdésre, hogy miért hiányoznak a sigillaták a többi erődített La Tène telepről, miért pont csak Dévényben tűnnek fel ilyen jelentős mennyiségben? 3. Nincs kizárva, hogy éppen ezekkel a római importtárgyakkal keltezhetjük a telep életének záródását, pontosabban ezek nyújtanak terminus post quem adatokat. Aligha hihető ugyanis, hogy Carnuntum legióstáborának kiépítése után — a közvetlen szomszédságban — a római hadvezetés megtűrt volna egy ilyen erődöt. Ebből persze az is következhet, hogy addig, amíg az erődített telep élete folyamatos (késői Augustus-kor sőt még utána is) — még nem számolhatunk állandó carnuntumi helyőrséggel. (A sigillaták — pl. éppen a M·Vetti bélyeges darab — ugyanis kemence tapasztásából, hulladékgödörből származnak, ahová csak hosszabb használat után kerülhettek.)

³⁵ Egy korábbi négyszögletes bélyegtörödéket (PRIM. . .) 1. még *Hudeczek, E.*, Carn Jb 8 (1963/1964) 79, Abb. 1, 4. Valószínűleg észak-itáliai gyártmány.

³⁶ *Křížek, F.*, Acta RCRF I (1958) 19 is annak lehetőségét veszi fontolóra — kérdőjellel — hogy a sigillata esetleg katona felszereléséhez tartozott.

³⁷ *L. Pavan, M.*, La provincia romana della Pannonia Superior. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Memorie delle sc. morale. Ser. VIII. vol. VI. CCCLII (1955) 440; *Petru, P.*, Die provinziälromische Archäologie in Slowenien. ANRW II. 6 (1977) 520.

³⁸ *Mócsy 94.*

³⁹ *Mócsy A.*, Pannonia a korai császárság idején. Apollo könyvtár 3 (Bp. 1974) 73.

⁴⁰ A temetőről, melynek anyaga a bécsi Naturhistorisches Museumban található 1. *Kahrstedt i. m.* 13; *Beninger, E.*, Der westgotisch-alanische Zug. Mannus Bibl. 51 (Leipzig 1931) 94—96; *Šribar, V.*, Problemi prehoda poznega latene v rimsko dobo na področju doline Krke. Ljubljana 1964 — tipkopis (nem hozzáférhető); *Windl, H. J.*, MAG 106 (1976) 42—43; *Gabrovec, S.*, Arh Vestnik 17 (1966) 176. Döntőnek érezzük azt a körülményt, hogy ezen kívül egyelőre nem ismerünk olyan késő-La-Tène temetőt, amelynek anyagában importált sigillaták kerültek volna elő.

⁴¹ *Knez, T.*, Novo mesto in der Antike. Ausstellungskatalog. (Novo mesto 1974) 42—43; *Curk* 1973, 42.

⁴² *L. 17. j.*

⁴³ *Uo.*

a szakályi Réti földeken⁴⁴ és Kölesd-Lencsepusztán.⁴⁵ E néhány — már Augustus korára vagy még későbbre tehető — kivételtől eltekintve azonban egyelőre La Tène D temetőkből vagy telepekről sigillatát nem ismerünk.

Ugyanezt az eredményt kapjuk akkor is, ha a császárkor első évszázadainak sigillata-forgalmát vizsgáljuk a továbbbélő késő-latène telepeken, ill. azokon a stratégiai fontosságú, kereskedelmi utak mentén fekvő telepeken, melyeket a rómaiak tudatos telepítéspolitikája hívott életre (még ha lakosságának egy része bennszülöttekből állt is). Vessük össze ebből a szempontból a zalalövői (Hadrianus-tól municipium Salla) település, Gorsium ún. bennszülött teleprészének és a császárkorban továbbbélő szakályi későkelta falu (vicus) feltárása során felszínre került sigillaták mennyiségét (Zalalövő és Szakály esetében az összevetésre az nyújt némiképp lehetőséget, hogy mindkettő feltárása 1973 óta folyik — a teljesen feltárt terület közel azonos).

Salla (I. sz. második negyedétől a III. sz. közepéig)
614 db (1977 végéig)

Gorsium (I–II. sz. fordulójától a III. sz. közepéig)⁴⁶ 1019 db (1977 végéig)

Szakály (i. e. I. sz. közepétől a III. sz. közepéig)
47 db (1977 végéig csak 30)

Ha a gorsiumi anyagnál csak a szakályi feltártágnak megfelelő 1300 m² alapterületen előkerült mennyiséget vesszük figyelembe, akkor az 1019 helyett — egyenletes megoszlást véve alapul — 807-tel kell számolnunk. A több, mint húsz- ill.

huszonötszörös különbség azonban így is szembeeső; a „római” telepek sigillata-ellátottsága tehát ennyivel múlja felül a bennszülött őslakosság telepeinek importáru-részesedését. A számadatok arra vallanak, hogy az ilyen jellegű telepekre importáru csak elvétve jut.⁴⁷ (Ugyanez állapítható meg az éremforgalom alapján is; a szakályi telepen eddig mindössze 6 érem került elő.) Ugyanezt figyelte meg Mócsy A. is a göcseji „szegek” vidékén végzett terepbejárások eredménye alapján.⁴⁸ Feltűnőnek találta, hogy a Borostyánút, ill. a Poetovio–Aquincum diagonális út közötti területen végzett alapos kutatások ugyan számos római kori telep regisztrálására adtak lehetőséget, ezek közül azonban egyetlenegy sem került elő sigillata-töredék.⁴⁹

A sigillaták gyér előfordulása a bennszülött telepeken arra utal, hogy az őslakosság igénye és főként gazdasági ereje nemcsak a foglalat követően alacsony, hanem a császárkor későbbi évszázadai-
ban sem tette lehetővé a finomabb importáruk tömeges beszerzését. A kevés számú importáru csak egy igen szűk réteghez juthatott el. Ugyanerre vallanak az éremforgalmi adatok is; legutóbb Fitz J. mutatott rá arra, hogy a bennszülött központokban a foglalat előtti pénzforgalomhoz viszonyítva nemcsak emelkedés nem mutatható ki az i. sz. első évtizedekben, de még az is feltételezhető, hogy a foglalat előttihez képest az éremforgalom volumene kisebb⁵⁰ lett.

Döntő változást csak a római hadsereg megjelenése, illetőleg a megszállás fokozatos kiterjesztése hozott. Ennek okaira már fentiekben utaltunk.

2. Az Augustus-kori sigillaták Pannoniában

A legkorábbi terra sigillaták általában a tartomány déli–délnyugati részén levő legiótáborokban tűnnek fel, ill. azokon a lelőhelyeken, melyeken egy-egy Augustus-kori katonai egység állomásozására már más adatok is utáltak (2. kép).

Emona korai teleprétegeiben — kevés számban — mindenütt kerülnek elő késő-Augustus-kori sigillaták; a temetőkben ugyanakkor alig található belőlük egy-egy példány.⁵¹ E korai típusok — ha egyelőre nem is adnak lehetőséget a legiótábor lo-

⁴⁴ Gabler D. ásatása 1977, 36. szelvény, szántott humusz. Apró, Ohlenroth 3 formájú edény aljtöredéke a rovátkolt díszű gyűrű (Strichelring) részletével. A telepről egyelőre 1. Gabler D.—Horváth J., MittArchInst 5 (1974–1975) [1976] 210–213; MittArchInst 6 (1976) [1977] 155–157.

⁴⁵ Vágó E., ArchÉrt 89 (1962) 258. Kérdés azonban, hogy a földbe mélyített „Eingeborenenhaus” alatt La Tène D leletanyaggal keltezett ház értendő-e?

⁴⁶ Kocztur É., Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium. Alba Regia 13 (1972) [1974] 127.

⁴⁷ Ugyanezt állapítja meg a sigillaták és az importkerámia hiánya alapján Cunliffe, B., The Romano-British Villa at Chalton, Hants. Proc. Hants Field Club Arch Soc. 33 (1977) 66.

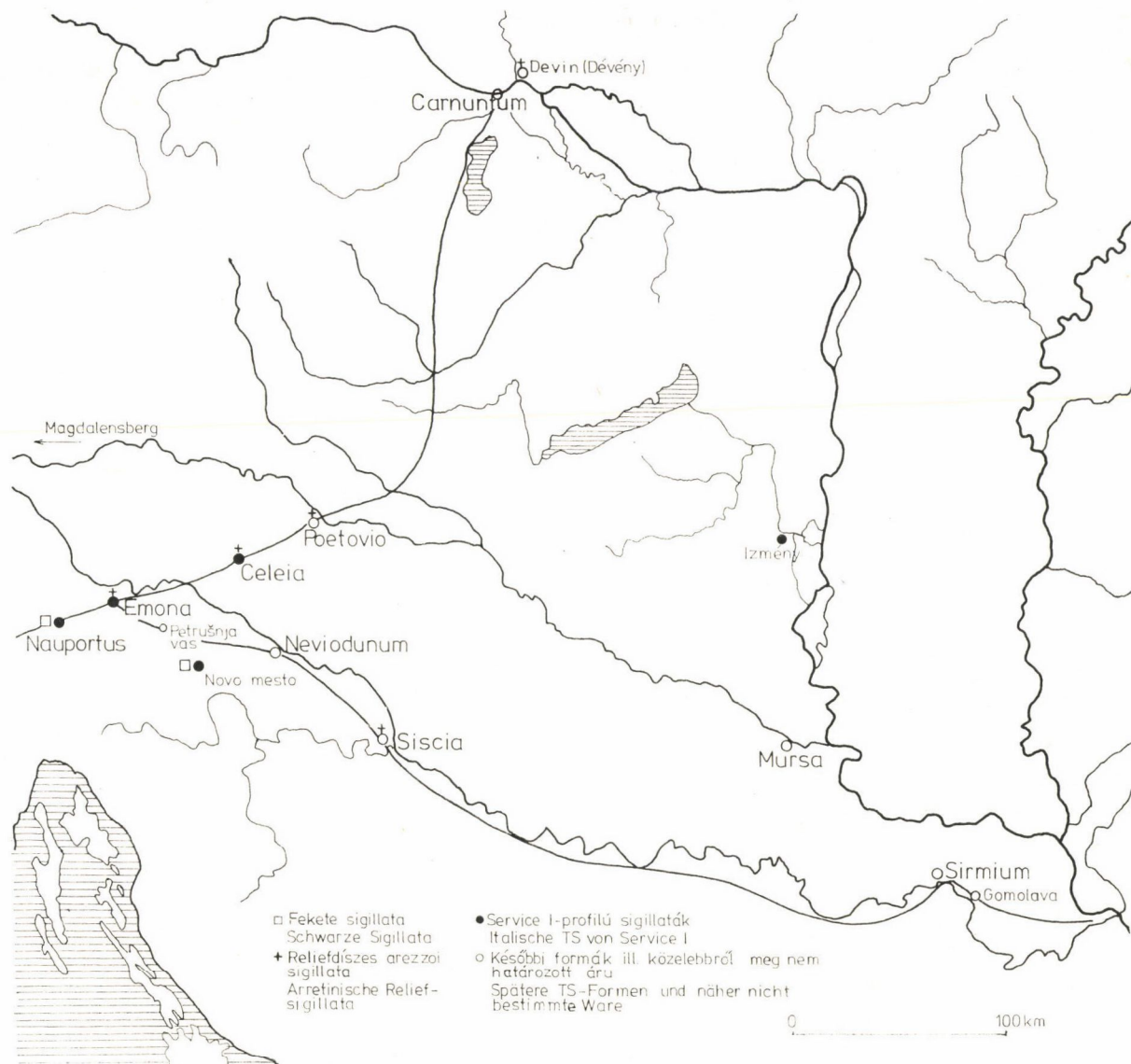
⁴⁸ Mócsy A., Pannonia-Forschung. Acta ArchHung 25 (1973) 389.

⁴⁹ Müller R., Régészeti terepbejárások a göcseji „Szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. (Zalaegerszeg 1971) 75 —. Erről a területről, ahol az intenzív régészeti kutatások csak az utóbbi évtizedben kezdődtek meg — sigillatát ismerünk még Zalaszöntgrótról — 1. Müller R., Római kori leletek Zalaszöntgrótról. Zalai gyűjtemény 6 (Zalaegerszeg 1976) 46, és Kallósdról — 1. uo. 65.

⁵⁰ Fitz J., Adatok Pannonia éremforgalmának alakulásához Vespasianus trónralépéséig. NK 72–73 (1973–1974) 24.

⁵¹ Curk 1977, 82 — időben közel áll a 900. sírban talált „Sarius Tasse” — 1. Plesničar; Curk, I., Zur Datierung der Keramik der ältesten Siedlungsschichten in Emona. Acta RCRF 14–15 (1972–1973) 125–127. A fórum legalsó rétegében talált sigillata alapján i. sz. 10 utánra lehet keltezni.

2. kép. Az Augustus-kori sigillaták elterjedése Pannoniában
Abb. 2. Die Verbreitung der augusteischen Sigillaten in Pannonien

kalizálására⁵² — minden bizonnyal a megszálló alakulattal hozhatók kapcsolatba.

Poetovioból már korábban közölt I. Curk egy arezzo reliefdiszes edényt,⁵³ a közelmúltban a Sp. Hajdinán felszínre került újabb késő-Augustus-kori töredékek⁵⁴ a legió VIII. Augusta poetovioi táborának kérdését hozták közelebb a megoldáshoz. E leletek B. Sariát látszanak igazolni,

aki már korábban feltételezte, hogy Poetovio Augustus-kori legiótábor lehetett.⁵⁵

Mitológiai jelenetes arezzo sigillaták, „Sarius—Tasse”⁵⁶ és számos korai bélyegtypus⁵⁷ képviseli az Augustus-kori importot Sisciaiban. A viszonylag nagyszámú korai áru feltűnésének hátterében Siscia esetében is a megszálló helyőrségek sejthetők, annál is inkább, mivel itt volt az

⁵² Šašel, J., Emona. PWRE Suppl. XI. (1968) 540; Curk 1973, 42; Curk 1976, 179; Šašel, J., Der Limes-Entwicklung in Illyricum. Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines. (București—Graz—Köln 1974) 193; Petru, P., ANRW II, 6 (1977) 511.

⁵³ Curk, I., Terra sigillata iz Poetovija. ČZN 4 (1968) 76; Ua., Bemerkenswerte Reliefsigillata aus Poetovio. Acta RCRF 7 (1965) 75.

⁵⁴ Curk, 1976, 180.

⁵⁵ Saria, B., PWRE XXI, 1 (1951) 1170—1171. Ugyanezt az álláspontot képviseli Curk, I., Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija. Dissertationes IX (Beograd—Ljubljana 1969) 43 és Petru i. m. 532.

⁵⁶ Vikić, B., Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji. Sztarinar 13—14 (1962—1963) 90.

⁵⁷ Oxé-Comfort 8 b (Acastus); 209 (P. Attius); 592 (Dento); 796 (Hilarus); 881 (Liccaeus); 1840 (Solimarus).

illyricumi katonai parancsnokság főhadiszállása.⁵⁸

Erős helyőrsége lehetett Sirmiumnak,⁵⁹ melyet a pannon—dalmata felkelés idején megtámadtak a felkelők.⁶⁰ Jól keltezhető Augustus-kori sigillaták jelenléte feltehetően e csapatokkal hozható összefüggésbe.⁶¹

Kisebb helyőrségek állomásozhattak a szkor-diszkuszok területén, azok korábbi erődítményeiben. Gomolava esetleg egyike lehetett azoknak a katonai állomásoknak Sirmium közelében („ea in regione”), ahol „magnus vexillarium numerus” egyike állomásozhatott — erre mutatnak az Augustus-kori bélyeges sigillaták is.⁶²

A fontos drávai átkelőhelyen és útcsomóponton Mursában a kutatás már eddig is feltételezett egy korai tábornok, melyet J. Klemenc szerint már a pannon—dalmata felkelés előtt megszállhattak a rómaiak.⁶³ Ha e feltevés helytálló, úgy minden valószínűség szerint e hídfőállást, ill. utánpótlási vonalat ellenőrző egységgel hozhatjuk összefüggésbe az egyik északi lelőhelyű késő-Augustus — korai-Tiberius-kori sigillatát, melyet a Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek,⁶⁴ valamint a közelmúltban talált ACO edényt.

A tartomány délnyugati részében az Augustus-kori sigillaták behozatala természetesen nem hozható összefüggésbe csupán a katonai megszállással. A lelőhelyek közt megtalálhatók az italikus bevándorlók, főként kereskedők telepei — olyanok is, amelyeken katonai alakulatok jelenléte egyáltalán nem bizonyítható. Neviodunum nemrég közreadott sigillata-anyagában több késő-Augustus-kori darab is felfedezhető.⁶⁵ Ez az emporium jellegű település sohasem volt katonai támaszpont;

kikötőjének⁶⁶ feltehetően fontos szerepe lehetett a szávai víziút áruforgalmában.⁶⁷

A forrásadatokból jól ismert kereskedelmi centrumból, átrakodóhelyről: Nauportusról⁶⁸ Service I. profilú arezzoi táltörödekéről van tudomásunk, de ismerjük innen a fekete sigillaták néhány késői példányát is.⁶⁹

Egyes adatok arra utalnak, hogy a Drávától északra fekvő területekkel ellentétben — a tartomány délnyugati részén a sigillaták már a korai időben eljutnak az őslakossághoz. Az Emona területén levő Novo meston kifejezetten Augustus-kori — a Halterni Service II. formákat mutató — darabok, továbbá fekete sigillaták kerültek elő,⁷⁰ melyek a magdalensbergi típusokkal mutatnak egyezéseket.⁷¹ Novo meston — mint ezt T. Knez több helyen hangsúlyozta — „Ansiedler keltischer und illyrischen Abstammung ansässig waren”⁷² — temetőjében a La Tène kerámia hagyományainak töretlen folytatása figyelhető meg.⁷³ Egy késő-Augustus-kori tálat ismerünk még Petrusnja vasról.⁷⁴

Az Augustus-kori sigillata-forgalmat tehát az alábbiak jellemzik:

1. Az itáliai (kevésbé az arezzoi — inkább a korai észak-itáliai⁷⁵) importáru viszonylag ritka.
2. Szinte kizárólag Pannónia délnyugati, ill. a Dráva—Száva közti területein jelenik meg ez az áru fajta a legiótáborokban, ill. a feltételezhetően katonailag megszállt pontokon és a korai kereskedőtelepeken.
3. Csekély mennyiségben utat talál Emona környékén az őslakosság egyes csoportjaihoz is.⁷⁶

⁵⁸ Erről legutóbb Šašel, J., Siscia. PWRE Suppl. XIV (1975) 735.

⁵⁹ Velleius Paterculus II. 112 — részletesen foglalkozik a korai történet kérdéseivel Mirković, M., Sirmium's History. Sirmium I (1971) 12—13. Eadie, J. W., The Development of the Pannonian Frontier south of the Drave. Limes. Akten des XI Int. Limeskongresses. (Bp. 1977) 210 Amellett foglalt állást, hogy Sirmiumnak nem volt állandó legiótábor a pannon—dalmata felkelés idején.

⁶⁰ Lokalizálásának kérdéséhez l. Popović, V., Topography and Urban Organization. Sirmium I (1971) 121—122.

⁶¹ Brukner, O., Basic Form and Technics of Roman Provincial Ceramics in Sirmium. Materijali VIII. Zenica 1970 sa simpozijuma hronološka i tipološka determinacija rimska keramike u Jugoslaviji. (Zenica 1971) 48, 53.

⁶² Brukner, O., The Roman Horizon at Gomolava. RVM 20 (1971) 120—121.

⁶³ Klemenc, J., Der panonische Limes in Jugoslawien. V. Congressus Internationalis Limitis Romani Studiorum. Arh. Radovi i Razprave III. (Zagreb 1963) 59—61 — vö. Pinterović, D., Mursa in the Spotlight of New Sources and New Literature. Osječki Zbornik 12 (1967) 63.

⁶⁴ LUCCI bélyeges táltörödek — részletesen foglalkozunk a keltezés kérdéseivel „Die Sigillaten aus Mursa in dem Ungarischen Nationalmuseum” Osječki Zbornik 16 (1977) 104. A bélyeg közölve: Boynychich I., Slavóniai leletek. ArchKözl 12 (1878) 19; Torma K., ArchErt 3 (1883) 13—14; CIL III 12014, 333; Oxé-Comfort 891 h; Gabler 40,

Nr. 4; Vágó 91, Abb. 5, 31; keltezéséhez l. még Buonopane, A., Materiali per la storia economica del basso veronese in età romana. Terra sigillata con marchio di fabbrica delle Valli Grandi Veronesi. Padusa 1976 89. Az ACO edényhez l. Bulat, M., Materijali (Beograd) 13 (1977) Taf. I. 2.

⁶⁵ Petru, S.-P., Tab. XLI. 6. 16, 18.

⁶⁶ Petru, P., ANRW II. 6. (1977) 533.

⁶⁷ A szávai úton végbemenő áruforgalom kérdéséhez l. Šašel, J.—Škaler, S., Amphora aus der Manufaktur der Sepulli bei Patavium. Arh. Vestnik 23 (1972) 431 —.

⁶⁸ L. Strabon IV. 6, 10; későköztársaság-kori feliratok CIL III 3776, 3777.

⁶⁹ Curk 1976, 179; Curk 1973, 41. E leletek feltehetően nemcsak a 14-es legióslázadás időpontjáig követhetők — a fekete sigillaták pedig biztosan korábbiak.

⁷⁰ Curk 1976, 179—180; Knez i. m. 16, 18, 20, 26, 69.

⁷¹ Uo.

⁷² Knez i. m. 36.

⁷³ Curk 1973, 42.

⁷⁴ Petru, P., Razprave SAZU 6 (1969) 33.

⁷⁵ Curk 1977, 84. Sem a fent (64. l.) idézett mursai, sem az izményi, sem a dévényi Augustus-kori tálak nem tekinthetők arezzoi importárának.

⁷⁶ Curk 1973, 43. Megjegyzendő, hogy Svájc déli, romanizált részére is (pl. Vidy Lausanne mellett) a sigillaták „können auch auf dem gewöhnlichen Handelsweg gekommen sein” — Ettlinger, E., Frühaugusteische Arretina in der Schweiz. Limes Studien. (Basel 1959) 47 — míg az északi részekben ugyanazok a típusok a katonaság jelenlétét eláruló importól tanúskodnak.

4. A Drávától északra csak egészen elvétve tűnik fel az akkor még Noricumhoz tartozó Carnuntum körzetében. (Ezt a carnuntumi-dévényi csoportot esetleg Tiberius i. sz. 6 évi carnuntumi előkészületeivel hozhatjuk kap-

csolatba.) A Drávától délre fekvő területekkel szemben itt az Augustus-kori típusok feltűnése időben is izolált — a többé-kevésbé rendszeres importbeáramlás csak évtizedekkel később kezdődik.

3. A Tiberius—Claudius-kori sigillaták Pannoniában

A Tiberius—Claudius-kori típusok mennyiségének vizsgálata, ill. térképre vetítése az eddigiektől lényegesen eltérő képet mutat (3. kép). A Dráva—Száva közti lelőhelyeken az import mennyisége ugrásszerűen megnőtt. Emona gazdag itáliai sigillata-anyagának zöme a késő Tiberius—Claudius-korra tehető.⁷⁷ Minthogy Emonát Tiberius alatt colonia rangra emelték⁷⁸ — ez a sigillata-anyag már nem köthető a katonasághoz (legfeljebb annyiban, hogy Emonába mint deductio coloniába a legio XV. Apollinaris katonáit telepítették le). A Tiberius-kori sigillaták megtalálhatók még a Száva völgy több pontján — így Neviodunumban⁷⁹ vagy Dobován.⁸⁰

Jelentősen megnőtt az import Tiberius korában Poetovioiban is.⁸¹

Míg a Dráva—Száva közti városokban, településeken, ill. táborokban jelentős emelkedés mutatható ki az Augustus-korhoz képest — a Drávától északra levő területeken Tiberius—Claudius korában tűnnek fel először a korai sigillata-típusok.

Carnuntumban nemcsak a legióstábor anyagában, hanem a közeli Pingitzer Baugrube területén talált római törmelékanyagban is jelentős a Tiberius—Claudius-kori áru.⁸²

A teljes carnuntumi leletanyag vizsgálata azt mutatta, hogy még a későarretiumi típusok száma is meglehetősen kevés:⁸³ a 29 itáliai bélyeg típus közül pedig csak kettő keltezhető Tiberiusnál korábbi időszakra.⁸⁴ Ugyanerre az eredményre veze-

tett az eddig közölt vékonyfalú kerámiaanyag vizsgálata is; a legkorábbi darabok Tiberius korára keltezhetők.⁸⁵ Feltehető, hogy a sigillaták, ill. a jól keltezhető kerámialeletek (késő-) Tiberius korától követhető forgalma az állandó tábor kiépítésével függ össze, azaz a rendszeressé váló import a legióstábor helyőrségének, ill. a vele szoros kapcsolatban álló betelepülők igényéhez alkalmazkodott.⁸⁶ A táborban 1968 óta folyó ásátások nemcsak az Augustus-kori keltezésnek mondanak ellent,⁸⁷ hanem még a korai-Tiberius-kori táborépítést sem igazolják.⁸⁸

A Carnuntum utánpótlása szempontjából döntő fontosságú Borostyánút mentén szinte mindegyik feltűnnek a Tiberius—Claudius-kori sigillata-típusok. Zalalövőn (Salla) az észak-itáliai sigillaták beáramlása ugyancsak Claudius korától követhető⁸⁹ — a „Sarius Tasse” azonban korábbi keltezés is megenged.⁹⁰

Savaria gazdag itáliai anyagában a Tiberius—Claudius-korra keltezhető L. Gellius áru, ill. az időben hozzá közelálló típusok szép számban találhatók meg.⁹¹ Sajnos a keltezés további finomítására jelenleg nincs lehetőség — noha ez Savaria esetében lényeges segítséget jelentene egy esetleges colonia-alapítás előtti település⁹² vagy tábor (?)⁹³ rétegeinek meghatározásához.

Tiberius-, ill. Tiberius—Claudius-kori sigillaták — főként L. Gellius áruja — a Savaria és Carnuntum közötti útszakaszon megtalálhatók Deutsch-

⁷⁷ Curk 1977, 81; Curk 1973, 41—41 — reliefdíszes áru is!

⁷⁸ Šašel, J. — Weiler, I., Zur augusteisch-tiberischen Inschrift von Emona. Carn Jb 8 (1965) 140.

⁷⁹ Petru, S. — P., Tab. XLI. 1, 5, 12, 17.

⁸⁰ Petru, P., Razprave SAZU 6 (1969) Taf. 4, 5.

⁸¹ Curk, I., Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija. Dissertationes IX (Beograd—Ljubljana 1969) 67.

⁸² Grünwald, M., Schuttdeponie des Legionslagers von Carnuntum. PAR 26 (1976) 1.

⁸³ Ua., Zur Frühzeit des römischen Carnuntum. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte Nr. 10 (Wien 1978) 79.

⁸⁴ L. 34 és 35 j. Primus valószínűleg észak-itáliai fazekas — mint azt E. Hudeczek helyesen vélte — l. *Océ-Comfort* 1390 — áruját Aquileiából és Emonából ismerjük (Ha 8 formát is). Scheffenecker szerint késő-Augustus—kora-Tiberius-kori mester. Valószínűleg ez a darab is ahhoz a carnuntumi—dévényi csoporthoz kapcsolható, melyre már a fentiekben hivatkoztunk.

⁸⁵ Ráadásul késő-Tiberius-koriak — l. *Gabler D.*, Die früheste Gruppe der dünnwandigen Keramik in Pannonien. Acta ArchHung 28 (1976) 458—459.

⁸⁶ A Tiberius-kori carnuntumi tábor kérdését felveti *Stiglitz, H.*, Carnuntum. PWRE Suppl. XII (1970) 1576.

⁸⁷ Korai keltezése mellett foglalt állást *Šašel, J.*, Der Limes Entwicklung in Illyricum. Actes du IXe congrès

international d'études sur les frontières romaines. (București—Graz—Köln 1974) 193 —. Vele szemben *Wilkes, J.*, Augustan Limes in Illyricum. Studien zu der Militärgrenzen Roms II. Vorträge des X. Internationalen Limes-Kongresses in Germania Inferior. (Bonn 1977) 245 — mutatja ki, hogy még a dalmáciai táborok sem keltezhetők i. e. 35-re vagy 15-re; építésük valószínűleg i. sz. 6 tájára tehető.

⁸⁸ *Kandler, M.*, Legionslager und Canabae von Carnuntum. ANRW II. 6. (1977) 657, 659. Részletes beszámolót ad az újabb feltárásokról *Kandler, M.*, Anz. der Öst. Akad. der Wiss. Phil.-hist. Kl. 111 (1974) 27 —; *Ua.*, Die Ausgrabungen 1968—1972 im Legionslager Carnuntum. Kultur und Natur in Niederösterreich I (1976) 53 —.

⁸⁹ RFIZ 1976, Acta ArchHung 30 (1978) M 405 —.

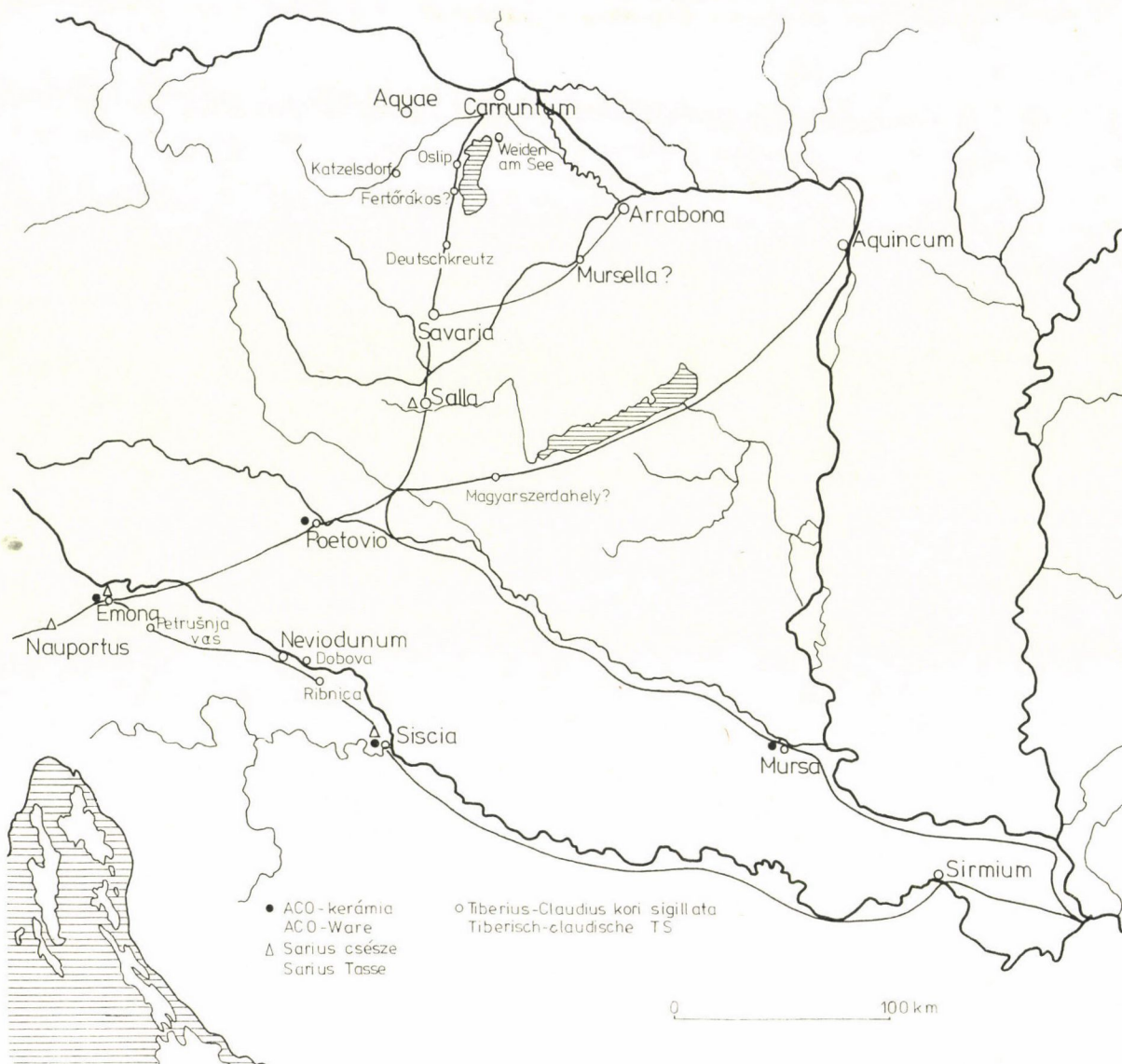
⁹⁰ RFIZ 1977, Acta ArchHung 31 (1979) s. a.

⁹¹ *Vágó* Taf. I. 1, Taf. II. 3, Taf. IX. 1—3; *Gabler* 40. Korban közel álló a L R(as) C(erm) (?) bélyeg, melynek párhuzamai a Magdalensbergen találhatók meg. (*Schindler—Scheffenecker* Taf. 114, 1.)

⁹² Ehhez l. *Balla L.*, Gesellschaft und Geschichte von Savaria. Die römische Steindenkmäler von Savaria. (Bp. 1971) 23—24.

⁹³ *Tóth E.*, A savariai császári palota építéstörténete. ArchÉrt 102 (1975) 43, 54 j.; *Ua.*, Zu den historischen Problemen der Stadt Savaria und ihren Umgebung zwischen den 4—9. Jh. FA 27 (1976) 97.

3. kép. A Tiberius—Claudius-kori terra sigillaták Pannoniában
Abb. 3. Tiberisch—claudische Sigillaten in Pannonien

kreutzban,⁹⁴ Oslipon,⁹⁵ Weiden am See-ben;⁹⁶ a Vindobona felé vezető leágazás mentén pedig Katzelsdorfban⁹⁷ és Badenben (Aquae).⁹⁸

Nem tartható véletlennek, hogy a Borostyánút Poetovio és Carnuntum közti szakaszán a Tiberius—Claudius-kori arretiumi — észak-itáliai anyag számottevő; ez az eredmény összhangban van a carnuntumi legióstáborban folytatott újabb feltárások eredményeivel, ill. a Carnuntumban eddig

előkerült sigillata-anyagnak teljes elemzéséből nyert megfigyelésekkel. Ezek szerint római csapatok állandó jelenlétének tárgyi bizonyítékai csak a Tiberius—Claudius-kortól regisztrálhatók.⁹⁹ A legió carnuntumi állomásoztatása — messze a Dráva—Száva közti katonai bázisoktól — csakis jól szervezett utánpótlás mellett képzelhető el. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a Borostyánút mentén több helyen is állomásoztak auxiliaris csapatok,

⁹⁴ Gabler 6.

⁹⁵ Uo. 8.

⁹⁶ Uo. 9. Hasonló korú a védenyi (Weiden am See) tumulusok egyikében talált ATERE bélyeges sigillata — közli Barb, A., Frühromische Gräber von Burgenland. Diss Pann II. 6 (Bp. 1938) 183. A Tere(ntius) mester működését a késő-Tiberius—Claudius-korra tehetjük — l. Schindler—Scheffenecker Taf. 122. Ez a fazekas Aquileiába, Emonába és Carnuntumba szállított.

⁹⁷ Kerchler, H., Beiträge zur Kenntnis der nörisch-pannonischen Hügelgräberkultur II. Arch Austr Beih. 8 (Wien 1967) Taf. LIX. 5.

⁹⁸ Gabler, D., Die Keramik von Vindobona. Vindobona — Die Römer in Wiener Raum (Wien 1977) 242, K. 369.

⁹⁹ L. 82, 83 és 88 j. Hasonló eredményre jutott korábban Wells, C., Emona and Carnuntum. Roman Frontier Studies VIII. International Congress of Limesforschung Cardiff 1969. (1974) 188.

ill. kiépültek jelző vagy őrállomások megfelelő rak-tárakkal — valamennyi földrajzi-stratégiai szempontból fontos ponton.¹⁰⁰

Ez az utánpótlási-megszállási rendszer figyel-hető meg a dunai limes nyugati: raetiai szakaszán, ahol az izolált (késő-) Tiberius-korban előretolt tá-bort, Aislingent¹⁰¹ a Vindonissa—Bregenz útvonal meghosszabbításában — egy összeköttetést bizto-sító vonal kiépítése követi, melynek főbb állomásai: Kempten, az Auerberg,¹⁰² a Lorenzberg Epfach-nál¹⁰³ és Gauting.¹⁰⁴ Nem véletlen, hogy éppen ezen a Tiberius-kori állomásokon gyakoriak ugyan-azok a felrakott díszű ill. relieves itáliai sigillaták (Gellius áru „Sarius Tasse”), melyek a Borostyán-út mentén is megtalálhatók.¹⁰⁵ (Különböző viszont a későbbi Claudius—Vespasianus-kori leletanyag: Raetiában a délgalliai áru ekkor már kiszorította az itálieit — Noricum és Pannonia viszont az észak-itáliai műhelyek piacterülete maradt.)

Már több adat utalt arra, hogy a noricum—pannoniai határterületen is hasonló megszállásirend-szert képzelhetünk el. Mint ismeretes, auxiliaris kat-onák sírkövei kerültek elő Scarbantia körzetében — mint az utóbbi évek kutatásai során kiderült — nem Gyalókan, hanem Peresznyén¹⁰⁶ és Matters-burgen.¹⁰⁷ E korai sírkövek lelőhelyének közvet-len közelében Tiberius—Claudius-kori sigillaták is feltűntek; a Peresznyével szomszédos Franke-

nau,¹⁰⁸ ill. a Mattersburghoz közeli Neudörfl—Katzelsdorf¹⁰⁹ határában.

A kutatás régi eredménye, hogy a korai meg-szálló csapatok táborai, állomásai ott keresendők, ahol az észak-itáliai (vagy éppen arretiumi) sigil-laták jelentősebb mennyisége regisztrálható. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a nyugat-pannoniai lelőhelyeket, feltűnő lehet a lelőhelyek szinte sza-bályszerű egymásutánja, egymástól való távolsá-guk azonossága. Közülük Salla esetében már fel-vetődött annak lehetősége, hogy Zalalövön korá-császárkori katonai tábor lehetett,¹¹⁰ de újabb megfigyelések alapján nem tartható ez kizártnak Savaria esetében sem.¹¹¹

A Borostyánút biztosítását¹¹² szolgáló katonai intézkedések természetesen nem merülhettek ki csupán táborok, katonai állomások elhelyezésével, hanem azt sokrétű intézkedésekkel egészítették ki. Scarbantia környékén már Tiberius korában itali-kus veteránokat telepítettek le;¹¹³ e veterántele-ppek katonai jelentősége aligha tagadható.¹¹⁴ (Nincs kizárva, hogy a korai sigillaták lelőhelyeinek Scar-bantia környéki sűrűsödése esetleg éppen e telepek-re vezethető vissza.) Róma — katonai érdekeinek biztosítása miatt — igyekezett megnyerni a benn-szülött arisztokráciát is. A korai sigillaták számos esetben a halomsírokból kerülnek elő.¹¹⁵ Bár min-den egyes esetben nem dönthető el az a kérdés,

¹⁰⁰ L. Šašel, J., *Viae militares. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des X. Internationalen Limeskongresses in Germania inferior.* (Bonn 1977) 242.

¹⁰¹ Ulbert, G., *Die römischen Donaukastelle Aislingen und Burghöfe. Limesforschungen 1* (Bln. 1959) 43 — a késő-Tiberius-kori keltezés mellett foglalt állást. A Gellius áruval részletesen foglalkozik 42 — 1. még Taf. 3, 1, továbbá *Oxé-Comfort* 736.

¹⁰² Frank, C.—Jacobs, J., *Ergebnisse der Ausgrabungen Christian Franks auf dem Auerberg im Allgau in den Jahren 1901—1906. Beiträge zur Anthropologie und Urgeschichte Bayerns 16* (1907) 63—84; Ulbert, G., *Römi-sche Gemmen und Glaspasten vom Auerberg mit einem Beitrag E. M. Schmidt. BVbl 35* (1970) 83—94 L. Gellius bélyeges darabot közöl az Auerbergéről *Oxé-Comfort* 737. C. Ulbert: *Der Auerberg. Ausgrabungen in Deutschland. Monogr. des Röm. Germ. Zentralmus.* 1975. 427.

¹⁰³ Krämer, W., *Cambodunum-Forschungen 1953 — I. Die Ausgrabung von Holzhauser zwischen der ersten und zweiten Querstrasse. Materialhefte zur Bayrischen Vor-geschichte 9* (1957) Abb. 10, 4 L. Gellius áruja. A Lorenz-berghez 1. Ulbert, G., *Der Lorenzberg bei Epfach. Die frühromische Militärstation. Münchner Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte* 1965.

¹⁰⁴ Ulbert, G., *Das römische Gauting 46—47 BRGK* (1965—1966) [1968] 85.

¹⁰⁵ A Gellius áru az Auerbergen, mind Aislingenben, mind Kemptenben megtalálható — 1. Krämer op. cit 89 f. Taf. 29 — míg a Lorenzbergen a Sarius Tasse jelentkezik — 1. Ulbert op. cit. 68.

¹⁰⁶ CIL III 4227, 4228 — lelőhelyére 1. Gabler, D., *Römerzeitliche Villa in Szakony-Békástó. Mitt Arch Inst 2* (1971) 57.

¹⁰⁷ CIL III 4244, Betz, A., *JÖAI 29* (1935) Bbl. 320. Értékelését 1. Mócsy A., *PWRE Suppl. IX* (1962) 648—650. A felirat újraolvasásához 1. Gabler D., *Scar-bantia és környékének római kőplasztikai emlékei. Arra-bona 11* (1969) 44, Nr. 38 — sajtóhívével.

¹⁰⁸ Burgenländisches Landesmuseum, Eisenstadt 1975. évi lelet. Ohlenroth Abb. 3, 3 formájú töredék — girland részletével.

¹⁰⁹ L. 97 j. — a lelőhely Neudörfl bei Weißen Kreuz an der Grenze gegen Katzelsdorf — 1. Franz, L.—*Neu-mann, A., Lexikon ur- und frühgeschichtlichen Fund-stätten Österreichs* (Wien—Bonn 1965) 13.

¹¹⁰ Redő F., *Die Erforschung des westpannonischen Municipiums Salla. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgesch.* 10 (Wien 1978) 89.

¹¹¹ L. 93 j.

¹¹² Nem véletlen, hogy Tiberius korában a „limes” szó jelentése: felvonulási út — 1. Forni, G., *Limes. Diz. Epigr. 4, fasc. 34, 1080; Piganiol, A., „La notion de limes” — Quintus Congressus Internationalis Limitis Romani Studiosorum, Arh. Radovi i Razprave III* (Zagreb 1963) 119—122; Schönberger, H., *Der römische Limes in Deutschland. Begriff und Funktion. Forschungs- und Sitzungsber. 48. Hist. Raumforsch. 7.* (Hannover 1969) Grenzbildende Faktoren in der Geschichte 14.

¹¹³ Mócsy 43.

¹¹⁴ Vö. Neumann, A., *Veterani. PWRE Suppl. IX* (1962) 1599. A veterántelepek katonai jellegéhez 1. *Tacitus Ann. XII. 32* („subsidiis adversus rebellis et imbuendis sociis ad officia legum”). Alföldi A. szerint e tele-pítések célja, hogy ott *praesidia et propugnacula imperii* legyenek (Századok 70 [1936] 32—37). A katonai jellegű telepítéshez 1. *ifj. Alföldi A., Adalék Szombathely ró-mai településtörténetéhez. ArchÉrt 1943, 78.*

¹¹⁵ A legfontosabbak: Weiden am See — 1. 96. j. Katzelsdorf — 1. 97. j. A noricum—pannoniai határvi-déken sigillata halomsírból még az alábbi lelőhelyekről ismert (nemcsak az itáliai áru lelőhelyei!): Großhöflein-Föllik — Barb, A., *DissPann II. 6* (Bp. 1938) 198—200. — Hütteldorf, Schuchbrecherinwald bei der Siedlung. — Jägerwald — Neumann, A., *RLiÖ 24* (1968) 40. — Haschendorf — FÖ 1 (1930—1938) Fb. 1925—1929, 42. Kirchfidisch — Barb, A., *BHbl 22* (1960) 166. — Koh-fidisch — Uo. 172; FÖ 1 (1930—1938) 43. — Pressbaum—Caspert, J., *MAG 68* (1938) 130, 162. — Schandorf—Barb, A., *MAG 67* (1937) 85. — Troppberg—Alzinger, W., *Die römerzeitlichen Hügelgräber in Österreich. Diss. Wien 1951, 49 Kézirat.*

hogy ezekbe a betelepülők vagy a bennszülött előkelők temetkeztek-e¹¹⁶ — feltehető azonban, hogy a római uralom egyik támaszának számító bójarisztokrácia egy része — amelyik a Tiberius—Claudius-korban polgárjog-adományozásban részesült — olyan anyagi helyzetben lehetett, hogy a drágább importárut is meg tudta szerezni. E réteg megnyerése is részét képezte Róma katonai-politikai intézkedéseinek, mellyel e térségben uralmát biztosíthatta.¹¹⁷

Míg a Borostyánút mentén a Tiberius—Claudius-kori áru nyolc — egymástól meglehetősen szabályos távolságban levő — lelőhelyen is kimutatható, figyelemre méltó mennyiségben (Poetovio, Savaria, Carnuntum), addig a Poetovio—Savaria—Carnuntum útvonaltól keletre e típusok csak egészen elvétve találhatók meg. Gellius bélyegei sigillata egyedül Aquincumban tűnt fel,¹¹⁸ ugyaninnen ismerjük az I. sz. közepére keltezett Ohlenroth 2 formájú tálakat is — bár ezeknek Claudius utáni továbbélésére egy nemrég közzétett Q·S·P bélyeges darab alapján következtethetünk.¹¹⁹ Sigillaták — feltehetően Gellius köréhez köthető díszítőmotívumokkal — szórványosan feltűnnek még Mursellában,¹²⁰ Arrabonában,¹²¹ Brigetióban¹²² és

Keszthely-Dobogón;¹²³ Ohlenroth 2 formájú tál töredékét ismerjük Magyarszerdahelyről is.¹²⁴ Meg kell említeni, hogy a Gellius csoport áruai feltehetően tovább bonthatók időrendileg. I. Curk hívta fel a figyelmet arra, hogy a praenomen nélküli Gellius bélyeges edények formagazdagabbak és technikai kivitelük is jobb azoknál, melyeken a névbélyeg L. Gellius.¹²⁵ A további kutatások feladata eldönteni azt, hogy e megfigyelés mennyiben váltható át kronológiai határértékekre.¹²⁶ A Gellius áru arretinitása¹²⁷ nem minden esetben egyértelmű, így valószínűnek tarthatjuk azt a feltevést, hogy ennek a műhelynek észak-itáliai filialái lehettek¹²⁸ — ez azonban az időrendi kérdéseket nem befolyásolja.

A tartomány nyugati része tehát valamivel korábban kapcsolódott be a rendszeres kereskedelmi hálózatba, feltehetően azért, mert már a (késő-) Tiberius—Claudius-korban katonai állomások, veterántelegek és betelepült itálikusok biztosították az áruforgalom feltételeit. A helyőrségek és a betelepülő lakosság alkothatták azt a vásárlóképes réteget, melyet az itáliai kereskedelem számításba vehetett.

¹¹⁶ L. Ubl, H.-J., Die Römerzeit des Bezirkes Oberwart. Österreichische Kunsttopographie 40. Bezirk Oberwart 48—50, 52, 54. Az eltemetettek mind etnikai, társadalmi hovatartozásuk, mind jogállásuk szempontjából a legkülönbözőbbek. Bónis É., Parallelitäten und Verschiedenheiten in der Bestattungsriten der west- und ostpannonischen Hügelgräber. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgesch. 10 (Wien 1978) 95; Alzinger i. m. 99; — a kérdéshez l. még Bónis É., A noricum-i pannoni halomsíros temetkezés kormeghatározásának kérdése. A Fejér megyei tumulusok jellegzetes emlékanyaga. Arch Ért 102 (1973) 246.

¹¹⁷ A tumulusok és a romanizáció összefüggéseinek kérdéséhez l. Nuber, H.-U., Kanne und Griffschale. 53 BRGK (1973) 1973 185.

¹¹⁸ Kaba M., Római épületmaradványok a Királyfürdőnél. BpR 20 (1963) 260, 276. Nagy T. szerint a budai oldalon már Tiberius uralkodása idején állomásozott egy ismeretlen nevű ala (a t.m.p formula utalna erre) — l. Nagy T., Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. (Bp. 1973) 85; Ua., Studien zu dem Militärgrenzen Roms II. Vorträge des X. Internationalen Limeskongresses in Germania inferior. (Bonn 1977) 359, mely a hispan lovassapatot megelőzően került Carnuntum körzetéből a budai táborba — l. Nagy T., Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. BpR 22 (1971) 107. A carnuntumi tábor kiépítése azonban csak Tiberius uralkodásának végére tehető, s nincs bizonyítékunk arra sem, hogy a tábor körzetében Augustus vagy Tiberius korában lett volna egy állandó legiós- vagy segédcsoport-tábor. Az aquincumi (budai) castellum még ennél is későbbre tehető, amit a sírkövek formuláin kívül a Tiberius—Claudius-kori sigillata-anyagok a carnuntumhoz viszonyított minimális előfordulása is igazol.

¹¹⁹ Popilian, Gh., Ceramica romană din Oltenia. (Craiova 1976) I. t. 1.

¹²⁰ T. Szőnyi E. 1976 évi ásatása. A sigillata-töredék a győri Xántus János Múzeumban. Az adat felhasználásáért Szőnyi E.-nek ezúton mondok köszönetet.

¹²¹ Gabler D., Arrabona legkorábbi sigillatái, Arrabona 9 (1967) 3. ábra. 5. Ha az arrabonai tábor Claudiusnál korábbi keltezése számításba jöhetne is — amit a feliratos emlékek egyáltalán nem bizonyít egyértelműen —, semmi esetre sem tekinthetjük Noricum keleti (= egy korábbi birodalmi) határvédelmi rendszerének láncszek-

meként — (így: Fitz J., Die Eroberung Pannoniens. ANRW II. 6 (1977) 555, 51. j. és Tóth E., Alba Regia 13 (1974) 301. Az arrabonai [és esetleg a ma még nem keltezhető sárvári tábor (?) — véleményünk szerint — helyes összefüggésbe akkor illesztjük, ha a felvonulási utak (a Julius—Claudius dinasztia alatt ez a limes!) rendszerébe helyezzük, melyek az előretolt táborok utánpótlását és biztosítását szolgálták — és nem a későbbi limes (határ, védővonal) kategóriáiban gondolkozunk. Az Augustus—Tiberius kori megszállási rendszer sem egy Duna, sem egy Rába menti, a későbbihez hasonló lineáris határvédelmi vonal kimondott vagy hallgatólagos feltételezését nem engedi meg. (Ha Arrabona és Sárvár Noricum keleti határait biztosító erődök lettek volna, vagy egy korai megszállás eddig terjedt volna ki — nyitva marad a kérdés, hogy hol voltak az északi vagy a nyugati védelmi szakasz táborai?) Carnuntum i. sz. 9 évi megszállását semmi sem bizonyítja. A teutoburgi ütközet és a pannondalmata felkelés elfojtásának évében Rómának valószínűleg éppen elég feladatot jelentett a felkelés gócpontjainak tartós megszállása — l. Wilkes 87. j-ben i. m. [A folyamhatárok túlértékelésének kritikáját l. Christ, K., Zur augusteischen Germanienpolitik. Chiron 7 (1977) 200 — kifejtve, hogy a lineáris védelem koncepciója csak Germanicus visszahívása után fogalmazódik meg — uo. 202.]

¹²² Juhász Gy., A brigetioi terra sigillaták. Diss Pann II. 3 (Bp. 1935) XLIII. t. 3.

¹²³ Vágó, 98, Nr. 5—6.

¹²⁴ A temető anyagát Horváth László fogja közölni a Zalai gyűjt. következő kötetének egyikében. A temető sigillatáinak feldolgozását e sorok írója végezte.

¹²⁵ Curk 1977, 83. Vágó, 98.

¹²⁶ Hasonló megfigyelést tehetünk L·MAG·VIRILIS hosszabb és rövidebb névbélyegeinek elemzése kapcsán — l. Gabler D. recenzió Oxé-Comfort: Corpus Vasorum Arretinorum. Acta ArchHung 26 (1974) 255.

¹²⁷ Ettlinger, E., Alcune osservazioni sulla terra sigillata padana. Atti del Convegno Internazionale sui problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell'alto Adriatico. Ravenna 10—12 Maggio 1969 (Bologna 1972) 143; Scotti, F., Terra sigillata aretina e norditalica del Museo di Cividale. Aquileia Nostra 48 (1977) 73—.

¹²⁸ Ugyanerre az eredményre jut Gabler D. in: RFiZ 1976 Acta ArchHung 30 (1978) 405.

Az itáliai sigillaták későbbi csoportjába sorolhatók azok a Pó-vidéki gyártmányok, melyek L·MAG·VIRILIS és Q·S·P körével hozhatók kapcsolatba. Míg a Gellius-csoport gyártmányai Itáliában, Hispániában, Dalmáciában és valamennyi dunai tartományban elterjedtek (Raetiát is beleértve), addig ez a Claudius—Vespasianus-kori¹²⁹ áru csak egy lényegesen szűkebb piacterülettel számolható, mely csak Észak-Itáliát, Noricumot, Pannoniát és részben Moesiát foglalta magában. Pannoniában ezek a típusok nagy számban találhatók meg a Dráva—Száva közén — főként Emonában, Poetovióban, Neviodunumban és Sisciában; a Drávától északra pedig a Borostyánút menti városokban, telepeken és korai táborokban (Carnuntum, Scarbantia, Savaria, Salla). A piacterület Claudius korától kiegészül Északkelet-Pannoniával, ahová elsősorban a Duna vonalát Itáliával összekötő, a Borostyánútról leágazó diagonális utakon juthattak el a szállítmányok. A Claudius korában megszállt Arrabonába a Savaria—Arrabona útvonalon¹³⁰ kerülhettek a sigillaták, míg Aquincum áruellátását a Poetoviónál leágazó és a Balaton két oldalán¹³¹ futó útvonalak biztosíthatták. Nincs kizárva, hogy ezeken a sugárszerűen futó útvonalak fontosabb pontjain is el-

helyezhettek utánpótlást biztosító állomásokat, táborokat (?) raktárakkal — bár e feltevést egyelőre csak a gorsiumi tábor látszik támogatni.¹³² Az itáliai sigillaták egy része ott bukkan fel, ahol a korai sírköveknek egy sajátos, Poetovióval és Flavia Solvával közvetlen kapcsolatban álló csoportja regisztrálható.¹³³ E sztélék állítói idegen betelepülők. A veterántepek, ill. az itálikus bevándorlók településeinek e fontos útvonalak menti elhelyezkedése arra mutat, hogy e telepek kialakulása, vagy éppen létrehozása a római stratégiai érdekeknek megfelelően történt.

Magyarszerdahelyen például az I. sz. közepére, ill. a korai Flavius-korra keltezhető sigillaták, importált vékonyfalú edények olyan temetőben tűnnek fel, mely az ott talált sírsztélé adatai alapján leginkább észak-itáliai (aquileiai) bevándorlókkal hozható kapcsolatba.¹³⁴ Ugyanígy veterántepekkel, ill. aquileiai betelepülőkkel függhet össze a Claudius—Vespasianus-kori Pó-vidéki sigillaták feltűnése Zalaváron vagy Keszthely környékén.¹³⁵ Ságvárról eddig csak egyetlen észak-itáliai sigillatát ismerünk — a lelőhely stratégiai fontossága azonban, melyet későrómai erődjé¹³⁶ bizonyít, nem hagyható figyelmen kívül. (Ugyanígy Mursella esetében sem!) Pó-vidéki sigillata-töredéket ismerünk

¹²⁹ Kronológiai kérdéseire 1. *Gabler D.*—*Lőrincz B.*, A dunai limes I—II. sz.-i történetének néhány kérdése. *ArchÉrt* 104 (1977) 147—1. A Gellius — ill. a vele többé-kevésbé egykorú fazekasok — árujának és az L·M·V—Q·S·P köréhez sorolható későbbi mestercsoport termékeinek megoszlása azokon a lelőhelyeken, ahol arányba állításukhoz elegendő adat állt rendelkezésünkre az alábbiak szerint alakul (csak a bélyeges darabokat vettük figyelembe !):

	L. Gellius és a vele egykorú itáliai fazekasok	L·M·V és a vele egykorú mesterek
Magdalensberg*	141	2
Emona	121	20
Poetovio	5	37
Savaria	7	16
Carnuntum	7	7
Aquincum	1	5

* csak Gellius áruját vettük figyelembe. A Gellius-kör és a vele egykorú fazekasok bélyeges típusainak összehasonlítása Pannoniában: 141 db L·M·V—Q·S·P és a velük egykorú fazekasok bélyeges sigillatainak száma Pannoniában: 95 db

A Gellius áru gyakori a Tiberius-kori telepeken, városokban, táborokban (Magdalensberg, Emona), de jóval ritkább azokon a lelőhelyeken, melyeknek élete feltehetően csak a Claudius-korban kezdődik. Figyelemre méltó a Gellius-csoport magas aránya Carnuntumban, melynek megszállását még valószínűleg a késői Tiberius-korra tehetjük, és egészen ritka aquincumi előfordulása. Ez az összevetés azonban semmi esetre sem értékelhető úgy, hogy egy adott időszakra csak egy meghatározott arány érvényes. Aquincumban a Gellius-csoporthoz köthető darabok alacsony száma valószínűleg arra vezethető vissza,

hogy a korai Bem téri tábor körzetében aránylag kevés kutatás folyt — 1. *Radnóti A.*, Buda régészeti emlékei. Bp. műeml. I (1955) 25. Az arány alakulása különben sem mindig csak kronológiai kérdés; meghatározó szerepet játszanak a gazdaságtörténeti tényezők is. A 79 év ugyanazon napján, szinte ugyanabban az órában elpusztult Pompei és Herculaneum esetében pl. lényegesen eltér a Dr. 29 és Dr. 37 formájú délgalliai sigillaták aránya. Pompeiben a Dr. 37 forma, Herculaneumban a Dr. 29 típus gyakoribb — 1. *Pucci, G.*, in: *Ostia III. prima parte. Carandini, A., Panella, G.*, Le terme del Nuotatore. Studi miscellanei 21 (Roma 1973) 323, mert Pompeiben egy frissen érkezett, még kicsomagolatlan szállítmány anyaga került vizsgálatra, míg Herculaneumban a ténylegesen használatban levő típusokról kaphatott áttekintést a kutatás.

¹³⁰ Ehhez 1. *Tóth E.*, A Savaria—Bassiana útvonal. *ArchÉrt* 104 (1977) 65—.

¹³¹ *Radnóti A.*, A zalahosszúfalusi ezüst lelet. FA 3—4 (1941) 103.

¹³² *Fitz J.*, Römische Lager in Gorsium. Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines (București—Köln—Wien 1974) 190—; *Ua.*, Gorsium—Herculia. (Székesfehérvár 1976) 21—23; *Ua.*, ANRW II. 6 (1977) 552. A tábor 46 és 49 közt megjelenő ala Scubulorum emelhetette. A táborhoz 1. *Mócsy A.* észrevételeit — *Acta ArchHung* 29 (1977) 390, 320. l.

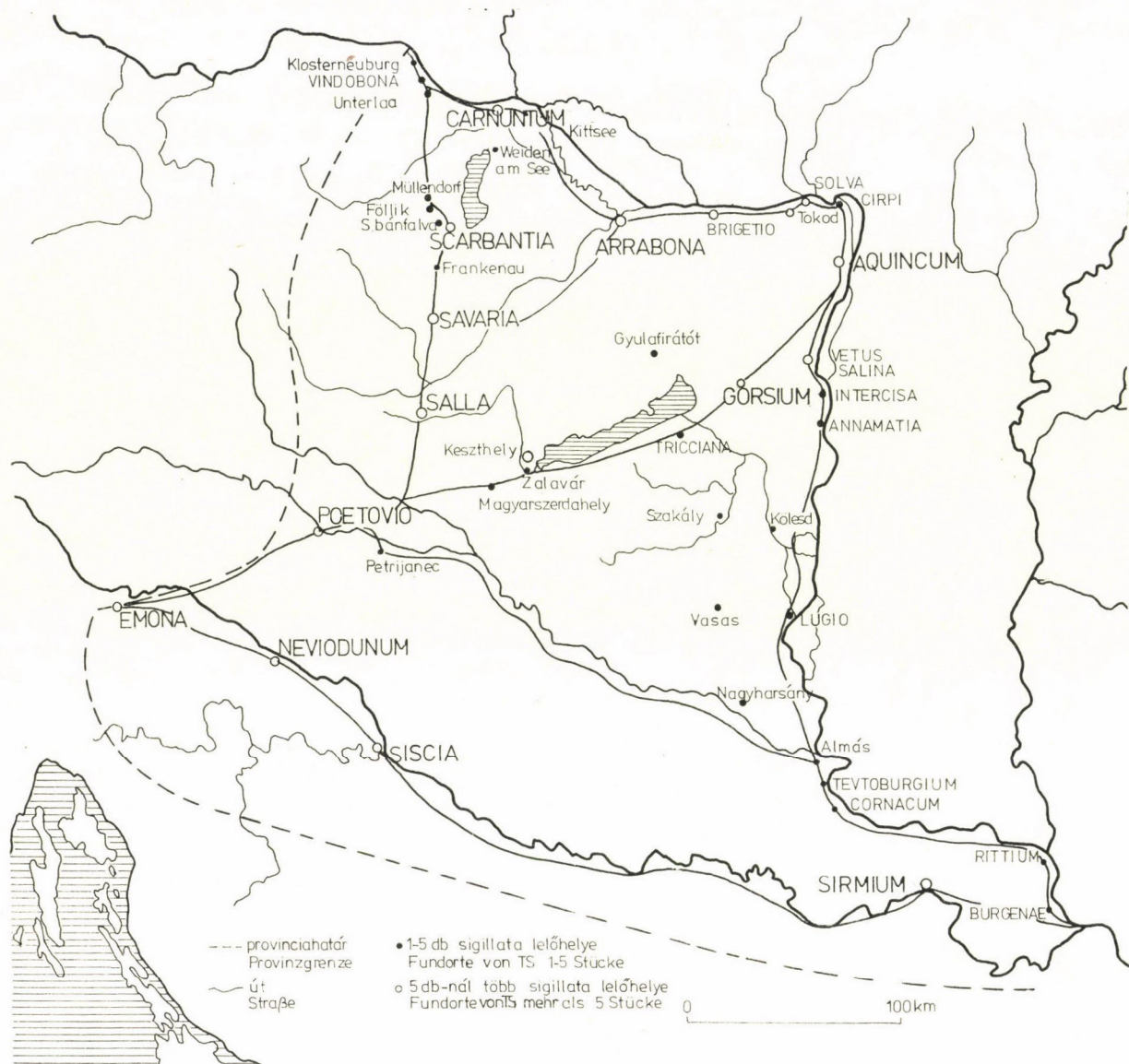
¹³³ *Mócsy A.*, Eine Gruppe von Marmorstelen in Westpannonien. Zbornik Narodnog Muzeja Beograd 8 (1975) Festschrift Mano Zisi 166.

¹³⁴ *Mócsy A.*, FA 9 (1957) 83—.

¹³⁵ A sigillatákhoz 1. *Vágó Taf. I.* 4—6, II. 1, 5—6, 8—9, 11 (Keszthely—Dobogó) III. 1 (Keszthely) IV. 3—5 (Keszthely—Újmajor) — Zalavárhoz 1. *Gabler D.*, *Acta ArchHung* 23 (1971) 90. A Keszthely környéki leletekre hivatkozik *Alföldi A.*, Századok 70 (1936) 19—20; *Pavan op. cit.* 441 és *Mócsy* 40—41. Veterán (?) telep lehetett Somogyvárott is — 1. *Alföldi A.*, Századok 70 (1936) 19.

¹³⁶ *Tóth E.*, A későrómai belsőpannoniai erődök kérdéséhez. Somogyi Múzeumok Közleményei 2 (1975) 183—.

4. kép. A Claudius-korai Flavius-kori sigillaták elterjedése Pannoniában
Abb. 4. Claudische bis frühflavishe Sigillaten in Pannonien

Gyulafirátót–Pogánytelekről is.¹³⁷ A pogánytelki villa¹³⁸ egy veteránbirtok szerényebb kivitelben épített központja lehetett éppúgy, mint a Balaton-Felvidék többi villatelepülése.¹³⁹

A Pó-vidéki sigillaták elterjedése — mint azt már Mócsy A. megfigyelte — egybeesik az italikus családok (Caeserniusok, Caniusok) által állított feliratok elterjedésével; az italikusok tehát ezeknek

az útvonalaknak áruforgalmát, az itt kínálgató piaclehetőségeket is birtokukba vették.¹⁴⁰

A dunai limestáborok Flavius-kori kiépítésével függ össze a Pó-vidéki sigillaták többé-kevésbé egyenletes megoszlása a Duna vonalán. A térkép terhelt pontjai természetesen azok a táborok (4. kép), melyeket már a (késő-) Tiberius–Claudius-korban helyezhettek a Dunához¹⁴¹ — így Aquin-

¹³⁷ Bakonyi Múzeum, Veszprém lsz. 55. 241. 320 — Rhé Gy. ásatása 1904.

¹³⁸ Hajnóczy Gy., Pannonia villaépítészete. Építés- és Építészettudomány 7 (1975) 21. A Pó-vidéki sigillata cáfolja azt, hogy „korai leletek nem kerültek elő” villatelepről. A főépület építésének idejét Thomas E., Römische Villen in Pannonien (Bp. 1964) 49 határozta meg helyesen (I. sz. vége).

¹³⁹ Mócsy 41.

¹⁴⁰ Mócsy A., Pannonia a korai császárság idején. Apollo könyvtár 3 (Bp. 1974) 123.

¹⁴¹ A Claudius-kori megszállás kérdéseiről részletesen l. Barkóczi L., Intercisa II. AH 36 (1957) 449; Fitz J., ANRW II. 6 (1977) 552—556.

cum, Arrabona — esetleg Lugio. Feltűnően sok Pó-vidéki sigillata került elő Tokodon és Esztergomban, ami — tekintettel e terület stratégiai jelentőségére, a Duna menti, ill. az azt lerövidítő diagonális út elágazásának, a Garam torkolatától északra vezető útvonal a Duna-kanyar ellenőrzése szempontjából — arra utal, hogy az itt feltételezhető, ill. részben már feltárt¹⁴² táborokat valószínűleg a Flavius-kor elején építhették.¹⁴³ A Pó-vidéki sigillaták lelőhelyei a Duna vonalán: Klosterneuburg, Vindobona, Carnuntum, Arrabona, Brigetio, Tokod, Solva, Cirpi, Aquincum (óbudai altábor(ok), Bem téri tábor, Rudas fürdő), Vetus Salina, Intercisa, Annamatia, Lugio, Teutoburgium, Almás a Dráva torkolatánál, Cornacum, Rittium, Burgenae egy lazább dunai védelmi rendszer láncszemei, melynek kialakítása Vespasianus határpolitikájával, a védelmi koncepció megváltozásával függ össze.¹⁴⁴

Az itáliai import a Drávától északra fekvő területeken tehát csaknem kizárólag a megszálló katonaság, ill. a nyomában betelepülő idegen telepések igényeit elégítette ki. Minthogy a tartomány északi részére, ill. a Duna vonalára ez az áru csak későn (Claudiustól a korai Flavius-korig) érkezik — mennyisége elenyésző tétel a Pannoniába irányuló importszállítmányok sorában. Ha Carnuntumot mint a Borostyánút — tehát egy korábbi katonai-kereskedelmi rendszer — egyik igen fontos pontját számításán kívül hagyjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy az itáliai árunak mindössze 10%-a került a Duna menti táborokba — beleszámítva a korábbi, Claudius-kori erődöket is.

Az itáliai sigillata-import újabb, az utóbbi években megjelent publikációk nyomán már mennyiségileg is értékelhető áttekintése a kutatás régi eredményeit erősítette meg. Az itáliai sigillaták Aquileia közvetítésével a kereskedelem két fő útjórén érkeznek Pannoniába: a Borostyánúton, melynek mentén már az I. sz. első felében kiépítettek az észak-itáliai kereskedők egy jól működő hálózatot¹⁴⁵ — és a Száva völgyi úton,¹⁴⁶ mely már a foglалás előtt is jelentős szerepet játszott.¹⁴⁷

Kereskedelmi jelentőségét a császárkor I. évszázadában is megtartotta, amit számos korai áru igazol Sisciától keletre is. Az Augustus-kori sigillaták Sirmiumba, Gomolavára, valamint a Tiberius—Claudius-kori áru a moesiai Duna-szakasz egyes pontjaira: Singidunumba,¹⁴⁸ Transdiernába,¹⁴⁹ Drobeta¹⁵⁰ és Ratiariába¹⁵¹ csakis ezen az útvonalon érkezhettek (5. kép). Az itáliai iparcikkek feltűnése az al-dunai területeken feltehetően észak-itáliai kereskedők tevékenységével hozható kapcsolatba; ezeknek feliratait Singidunumból¹⁵² és Viminaciumból¹⁵³ is ismerjük.

A fent említett két főútvonalról leágazó diagonális utak kereskedelmi jelentősége természetesen csak későbbi időponttól igazolható. Valószínűleg Claudius korától a dunai limes kiépítéséig vált kulcsfontosságúvá a Poetovio—Aquincum útvonal, talán ugyanerre az időpontra tehető az áruforgalom kezdete a Savaria—Arrabona útvonalon is.

Az itáliai sigillaták elterjedése, forgalma alapján az alábbi kép bontakozik ki:

1. Az Augustus-kori sigillaták a noricumihoz nem mérhető¹⁵⁴ csekély mennyiségben lelhe-

¹⁴² L. Soproni S., Der römische Limes in Ungarn. IKMK A/22 (Székesfehérvár 1976) 49.

¹⁴³ Gabler D.—Lőrincz B., ArchÉrt 104 (1977) 150.

¹⁴⁴ Mócsy A., Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire (London—Boston 1974) 88.

¹⁴⁵ Pavan i. m. 441. Šašel, J., Barbii. Eirene 5 (1966) 117; Panciera S., Vita economica di Aquileia (Aquileia 1957) 80, 95; Mócsy 94—; Petru, P., ANRW II. 6 (1977) 524.

¹⁴⁶ Mócsy A., Pannonia a korai császárság idején. Apollo könyvtár 3 (Bp. 1974) 75.

¹⁴⁷ Mócsy 44.

¹⁴⁸ Bojović, D., Rimska keramika Singidunuma (Beograd 1977) Tab. I. 1—2 — L.M.V és C.T.SVC áruja.

¹⁴⁹ Cermanović—Kuzmanović, A., Le terre sigillate trovate a Tekija. Zbornik Narodnog Muzeja Beograd 8 (1975) 207. Innen Gellius sigillatáját is ismerjük. A transdiernai kutatásokhoz l. Kondić, V., Ergebnisse der neuen Forschungen auf dem obermoesischen Donaulimes. Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines (București—Köln—Wien 1974) 42.

¹⁵⁰ l. Popilian i. m. 25; Ua., Dacia 17 (1973) pl. I. 1. A drobetai ásátások eddigi eredményei szerint a tábor Traianus korában épült — l. Florescu, R., Les phases de construction du castrum Drobeta (Turnu-Severin). Studien zu den Militärgrenzen Roms I. Vorträge des 6. Internationalen Limes-Kongresses in Süddeutschland (Köln—Graz 1967) 146.

¹⁵¹ A Gellius áru ratiariai előfordulásához l. Rutkowski, B., Die römische Keramik ausserhalb der Grenzen des Imperiums. Acta RCRF 17—18 (1977) 162. Az itáliai, majd később a nyugati sigillaták jóformán csak a Duna völgye mentén jutottak el Moesia keleti területeire — l. Rutkowski, B., Some Remarks on the Roman

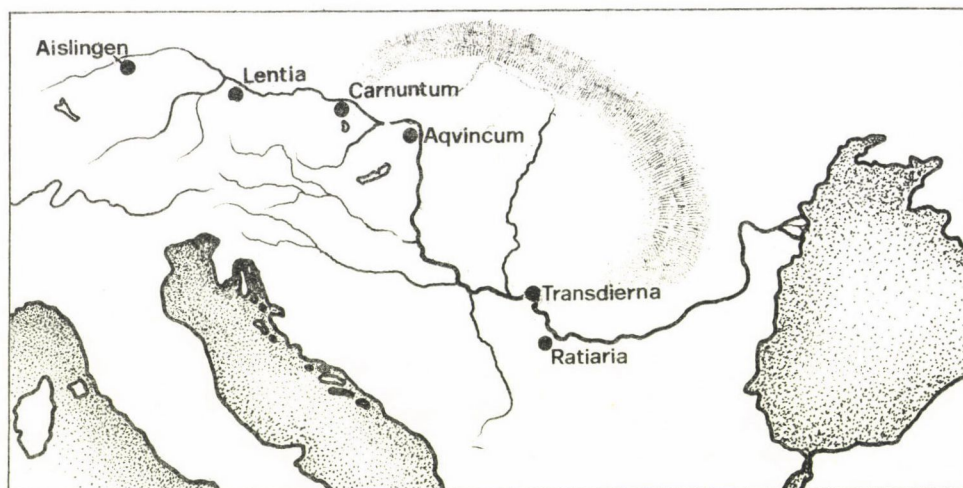
Pottery in Bulgaria. Acta RCRF 5—6 (1963—1964) 47—. A Gellius áru megtalálható a bukaresti dr. Severeanu gyűjteményében is (l. Popilian, Gh., Ceramica romană din Oltenia (Craiova 1976) 25, 34. j.) A gyűjteménybe általában olteniai darabok kerültek — feltehető tehát, hogy ez a Tiberius—Claudius-kori edénytípus Ratiariától keletre is eljuthatott a Duna mentén. Ugyanakkor Olbiába már valószínűleg tengeri úton kerülhetett ez az áru. A Tiberius—Claudius-kori Gellius-sigillaták gyakori feltűnése az Aldunánál feltehetően kapcsolatba hozható a két moesiai legio kolosszális vállalkozásával, a 33/34-ben befejezett dierdapi (Vaskapu) útépítéssel, mely a Dunához való felvonulás, ill. a felső és alsó Duna szakasz közti összeköttetés feltételeit biztosította (CIL III. 1698, 13813). Nem véletlen talán, hogy a Duna vonalának nyugati szakaszán éppen ekkor, a 30-as években épült ki az aislingeni tábor, és valamivel korábban a linzi [l. Karnitsch, P., Die Kastele von Lentia. Linzer Arch Forsch. IV. 1 (Linz 1970) 47]. Erre az időre keltezik a carnuntumi legiótábor kiépítését, majd időben ezt követi az első lovasalakulat Aquincumba (Bem téri tábor) helyezése. A Ratiariában folytatott régészeti kutatásokhoz l. Ivanov, T., Ausgrabungen am Donau-Limes in Bulgarien. Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines (București—Köln—Wien 1974) 55.

¹⁵² Panciera i. m. 77; Mócsy A., Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior (Bp. 1970) 131.

¹⁵³ Az aquileiei Barbisok egyik libertusának viminaciumi feliratához l. Panciera i. m. 96—99; Mócsy i. m. 186.

¹⁵⁴ A magdalensbergi telepen talált itáliai sigillaták száma (Augustus—Claudius-kori) kb. 3500 db — ezzel szemben a Pannoniában fellelhető itáliai sigillaták össz-

● A Gellius áru lelőhelyei a Duna vonalán

5. kép. A Gellius áru elterjedése a Duna vonalán
Abb. 5. Die Verbreitung der Gellius-Ware an der Donau

tők fel a későbbi Pannonia területén; szinte kizárólag a Dráva—Száva közén. Megtalálhatók minden ismert vagy feltételezett legiótáborban (Emona, Poetovio, Siscia) vagy kisebb helyőrségek állomáshelyén (Sirmium, Gomolava, Mursa). Az Itáliához közeli, korán romanizálódó területeken már ekkor felfedezhetők civil kereskedőtelepek anyagában (Nauportus, Neviodunum), sőt olyan bennszülött temetőkben is, melyeknek leletanyaga a foglalást megelőző időszak emlékeanyagához szorosan kapcsolódik (Novo mesto). Ugyanakkor a Drávától északra sigillata nemcsak a foglalás korában, hanem még a császárkor későbbi évszázadaiban is csak igen ritkán jut az őslakosság telepeire.

E sigillaták javarészt késő-Augustus-koriak — kronológiájuk további finomítása (különösen a korai kapcsolatok szempontjából fontos fekete sigillatáké) még a kutatás előtt álló feladat. (Figyelemre méltó, hogy a Service I formák és a fekete sigillaták lelőhelye egybeesik, mindkettő megtalálható Nauportusban

és Novo meston, míg a késői Service I típusú itáliai áru piacterülete kibővül Emonával.) A Drávától északra Augustus-kori sigillata három helyen található; ezeknek egyike (Service I profilú!) olyan területen, mely már a foglalást közvetlenül megelőző időszakban is élénk kereskedelmi kapcsolatban állt Rómával (Izmény). A Service II profilú (késő-) Augustus-kori áru kis csoportja található Carnuntum körzetében (a dévényi erődített telep), mely i. sz. 6-ban egy Maroboduus ellen irányuló támadó hadművelet előkészületeinek színhelye volt. A pannón—dalmata felkelés kitörésekor a carnuntumi „hiberna”-t valószínűleg éppúgy feladták, mint azokat a bázisokat, melyek a Drusus hadjárattal hozhatók kapcsolatba.¹⁵⁵ Bár nincs bizonyíték arra, hogy Augustus korában vagy Tiberius uralkodásának elején a Duna-vonalat katonailag megszállták volna akár egyetlen ponton is — mégis fel kell tételeznünk, hogy az Augustus-kori táborok és a folyó közti terület már ekkor római ellenőrzés alatt állt.¹⁵⁶

mennyisége (beleszámítva a korai Flavius-kori darabokat is) sem éri el az 1200-at. (vö. — Schindler—Scheffegger 12).

¹⁵⁵ Erről l. Schönberger, H.—Simon, H-G., Römerlager Rödgen, Simon, H-G., Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern Rödgen, Friedberg und Bad Nauheim. Limesforsch. 15 (Bln. 1976) 247 és különösen 254.

¹⁵⁶ Schönberger, H., The Roman Frontier in Germany. Archaeological Survey. JRS 59 (1969) 151. A *ripa Danuvii* védelme még nem jelenti azt, hogy a csapatok ténylegesen a Dunánál állomásoznak — l. Mócsy A., Acta ArchHung 23 (1971) 42. Tacitus IV. 5 adata (i. sz. 23) azt sem zárja ki, hogy valójában egy legiónak sem volt állandó tábora a Duna vonalán. Ugyanígy mindaddig, amíg régészeti kutatások nem nyújtanak megfelelő bizonyítékot a moesi szaksz Augustus-kori táboraira, fel kell tételeznünk, hogy a legiók valahol Dardaniában állomásozhattak. Az Augustus—Tiberius-kori erődített szá-

mitásba vett Oescus táborának kutatásához l. Ivanov, T., Untersuchungen zur Topographie und Stadt von Oescus. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limes-Kongresses. (Bonn 1977/350) „Die Frage nach der Lage des Lagers der legio V Macedonica ist immer noch nicht geklärt.”

Ugyanígy nincs közvetlen bizonyítékunk auxiliaris csapatok állandó táboraira vonatkozóan sem. Florus II. 28, 19 („misso igitur Lentulo ultra ulteriorem reppulit ripam: citra praesidia constituta”) adata nem vonatkozatható az első állandó táborok építésére [így: Zaharia-de, M. M., The Structure and Functioning of the Lower Danubian Limes in the 1st—3rd Centuries AD — A Few Problems. Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. (Bp.1977) 385].

Az Augustus-kori *praesidium* egy-egy hadjárat idejére létesített támaszpont — vö. Tacitus, Ann. I. 56.

Az Augustus-kori sigillaták egy része arretiumi, de már ekkor is jelentős a felső-itáliai műhelyek termékeinek aránya.

2. A Tiberius–Claudius-kori itáliai sigillaták mennyisége a Dráva–Száva közén számottevő, de e típusok a Drávától északra is több lelőhelyen megtalálhatók. Azok a sigillaták, melyek Claudiusnál nem keltezhetők későbbre — szinte kizárólag csak az ekkor már állandó legiótáborra kiépített Carnuntumban és annak utánpótlási vonala: a Borostyánút mentén találhatók. Néhány töredék egy-egy korai, előretolt tábor (Arrabona, Aquincum, Brigetio ?) anyagában is feltűnik. A Borostyánút menti lelőhelyek részben katonai állomások (?), korai veterántelepek, halomsírok. Annak kiderítése, hogy ezeknek elhelyezkedése mennyiben hozható összefüggésbe egy korai felvonulási út állomásaival — még a további terepkutatásokra vár. A tartomány másik fontos útvonala a Száva menti, melyen az itáliai áru már ekkor utat talált az al-dunai csapatok állomásaira (?).

3. A Claudius- és a korai Flavius-kor közti időszakra keltezhető — és csak a dunai tartományokban található — Pó-vidéki áru már a dunai limes teljes hosszában (csak a panonniai limes szakaszon 21 lelőhelye regisztrálható), valamint a hozzá vezető diagonális útvonalak mentén is megtalálható. Elterjedése egy lazább lineáris megszállási rendszerre enged következtetni.

Ez az áru már nemcsak a Dráva–Száva közének egy-egy kisebb lelőhelyén, hanem sok Borostyánút menti telep, temető anyagában sem található meg, holott ezeken a korábbi típusokat felismerhettük.

Mind a 2., mind a 3. pont alatt jelzett anyagnál történt már kísérlet a keltezés további finomítására — elsősorban a névbélyegek elemzése révén; az ebből adódó megfigyeléseket azonban a feltárások stratigráfiai eredményeinek kell igazolniuk.

Gabler Dénes

FÜGGELÉK

az itáliai sigillaták lelőhelyei Pannoniában

1. NAUPORTUS (Vrhnika) — *Curk* 1973, 41; *Curk* 1977, 82.
2. EMONA (Ljubljana) — *Petru* 1972, *Plesničar* passim, *Curk* 1973, 41; *Curk*, *Acta RCRF* 14–15 (1972–1973) 125.
3. Petrušnja vas — *P. Petru*, *Razprave SAZU*, Diss. 6 (1969) 33.
4. Novo mesto — 1. 70. j.
5. Ribnica pod Mokricami — *P. Petru*, *Razprave SAZU*, Diss. 6 (1969) 30.
6. NEVIODUNUM (Drnovo) — *S.—P. Petru* Taf. XLI. 1–6, 10, 12, 16–19.
7. Dobova — *P. Petru*, *Razprave SAZU*, Diss. 6 (1969) 35.
8. SISCIA (Sisak) — 1. 56–57 j.
9. SIRMIMUM (Mitrovica) — 1. 62. j.
10. Gomolava-Hrtkovci — *O. Brukner*, *RVM* 20 (1971) 110, Taf. II. 4–10.
11. POETOVIO (Ptuj) — 1. 53. j.; *Curk*, *ČZN* 1 (1965) Taf. 1, 8; *Curk*, *ČZN* 4 (1968) 65–80; *Curk* 1973, Taf. II. d, e, f.
12. Petrijanec — *Saric*, *Materijali* 13 (1977) Taf. XVIII. 3.
13. SALLA (Zalalövő) — *RFiZ* 1973 *Acta ArchHung* 27 (1975) 176, 179.
— *RFiZ* 1974 *Acta ArchHung* 28 (1976) 160; *RFiZ* 1975 *Acta ArchHung* 29 (1977) 230.
14. SAVARIA (Szombathely) — *Vágó* 98–109; *Gabler* 27–44.
15. Frankenau — 1. 108. j.
16. Deutschkreutz — *Gabler*, 6.
17. SCARBANTIA (Sopron) — *Vágó*, 98–99; *Póczy K.*, *ArchÉrt* 89 (1962) 51.
18. Sopronbátfalva — *Vágó*, 97.
19. Fertőrákos — *Gabler D.*, *Acta ArchHung* 25 (1973) 151–152.
20. Oslip — *Gabler*, 8.
21. Weiden am See (Védeny) — *Gabler*, 8–11.
22. CARNUNTUM (Deutsch Altenburg, Petronell) — *M. Groller*, *RLiÖ* 4 (1903) 113; *M. Groller*, *RLiÖ* 7 (1906) 118; *E. Nowotny*, *RLiÖ* 12 (1914) 165–166; *H. Kenner*, *RLiÖ* 18 (1937) 86; *U. Trinks*, *Carn Jb* 3 (1957) 65, 51, 61; *U. Trinks*, *Carn Jb* 5 (1959) 44–45; *G. Reinfuss*, *Carn Jb* 7 (1961–1962) 1963, 71; *E. Hudeczek*, *Carn Jb* 8 (1963–1964) 74, 79. *Mitt. des Vereins der Freunde Carnuntum* 3 (1950) 8; *Uo.* 5 (1952) 1 — 1. még 82–83 j.
23. Kittsee — *Gabler*, 7.
24. Großhöflein-Föllik — *Gabler*, 7.
25. Müllendorf — *Gabler*, *ArchÉrt* 91 (1964) 96; *Vágó*, 97.
26. Katzelsdorf — 1. 97. j.
27. AQUAE (Baden bei Wien) — 1. 98. j.
28. VINDOBONA (Wien) — *Vindobona*, *Die Römer in Wiener Raum*, *Ausstellungskatalog d. Hist. Mus. d. Stadt Wien* (Wien 1977) 215, K. 1–2.
29. Unterlaa — *O. Harl*, *Wiener Geschichtsblätter Beih.* 2 (1979) 10, Abb. 5.
30. CANNABIACA? Klosterneuburg — *H.—J. Ubl*, *PAR* 1977, 26.
31. MURSELLA (Árpás) — 1. 120. j.
32. ARRABONA (Győr) — *Gabler D.*, *Arrabona* 9 (1967) 29–33; *Ua.*, *Arrabona* 13 (1971) 12–14.
33. Magyarszerdahely — 1. 124. j.
34. Keszthely-Dobogó — *Vágó*, 98–99.
35. Keszthely-Újmajor — *Vágó*, 99.
36. Zalavár — *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.* *Veszprém megye régészeti topográfiája I. A keszthelyi és tapolcai járás.* (Bp. 1966) 183.
37. TRICCIANA (Ságvár) — *CIL* III. 12014, 39; *Oxé-Comfort* 921, 28.
38. GORSIUM (Tác) — *Bánki Zs.—Fitz J.*, *Alba Regia* 8–9 (1967–1968) 215, Taf. LIII. 1–3; *Fitz J.*, *Gorsium (Székesfehérvár 1970)* 68; *Fitz J.*, *Acta ArchHung* 24 (1972) pl. X. 2–3. *Gabler D.*, *Alba Regia* 13 (1974) 1975, 10. *Fitz J.*, *Gorsium-Herculia (Székesfehérvár 1976)* 86.
39. AQUINCUM (Óbuda, Buda-Víziváros) — *Vágó*, 109; *Gabler D.*, *Acta ArchHung* 28 (1976) 22.
40. Gyulafrátót-Pogánytelek — 1. 137. j.
41. Szakály-Réti földék — 1. 44. j.
42. Kölesd-Lencsepuszta — *Vágó*, 109.
43. Izmény-Jovánézai berek — 1. 15. j.
44. Vasas — *Fülep F.*, *Acta ArchHung* 9 (1958) 379.

45. Nagyhasrány — *Vágó*, 109 (utánzat)
 46. BRIGETIO (Szőny) — *Juhász Gy.*, A brigetioi terra sigillaták. Diss Pann II. 3 (Bp. 1936) 7. Tat. XLIII. 1–6.
 47. Tokod — *Gabler D.*: A tokodi terra sigillaták. Szakdolgozat az ELTE Bölcsészettud. Kar Régészeti Tanszékén. Bp. 1963.
 48. SOLVA (Esztergom) — *Gabler D.*—*Lőrincz B.*, ArchÉrt 104 (1977) 150.
 49. CIRPI (Dunabogdány) — *Paulovics I.*, Il limes romano in Ungheria. Quaderni dell'Impero (Roma 1938) 9.
 50. VETUS SALINA (Adony) — *Barkóczi L.*—*Bónis É.*, Acta ArchHung 4 (1954) 145.
 51. INTERCISA (Dunaújváros) — *Vágó*, 95, Abb. 8.
 52. ANNAMATIA (Baracs) — *Gabler D.*—*Lőrincz B.*, ArchÉrt 104 (1977) 150, 64. j.
 53. LUGIO (Dunaszekcső) — *Nagy L.*, ArchÉrt 45 (1941) 268.
 54. Almás és Szarvas közt — *M. Bulat*, Osječki Zbornik 12 (1969) 51.
 55. TEUTOBURGIUM (Dalj) — *B. Vikić*, AV 19 (1968) 511.
 56. CORNACUM (Sotin) — *B. Vikić*, AV 19 (1968) 511.
 57. Dumbovo kod Beočina — *O. Brukner*, Materijali (Beograd) 13 (1977) 127.
 58. RITTIIUM (Surduk) — CIL III 12014, 546
 59. BURGENSE (Novi Banovci) — *B. Vikić*, AV 19 (1968) 511.
 60. MURSA (Osijek, Eszék) — l. 64. j.
 61. Devín (Dévén) — l. 66–27. j.

A SZÖVEGBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

Curk 1973	= <i>I. Curk</i> : Vom Beginn der Römerzeit in nördlichen Jugoslawien. Arch Jug 14 (1973) 41 —.	Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata. Antiquitas III. 4 Bonn 1968.
Curk 1976	= <i>I. Curk</i> : Studium zur römischen Keramik als Quelle für die Ortsgeschichte Sloweniens. AV 26 (1975) 176–178–181.	Petru 1972 = <i>S. Petru</i> : Emonske nekropole. Katalogi in monografije. 7. Ljubljana 1972.
Curk 1977	= <i>I. Curk</i> : Einiges über die padanischen Sigillaten von Emona. Acta RCRF 17–18 (1977) 81–84.	S.—P. Petru = <i>S. Petru</i> — <i>P. Petru</i> : Neviodunum. Drnovo pri Krškem. Katalogi in monografije 15. Ljubljana 1978.
Gabler	= <i>D. Gabler</i> : Italische Sigillaten im Nordwestpannonien. Wiss. Arb. aus dem Burgenland. 51. Eisenstadt 1973.	Plesničar = <i>Lj. Plesničar</i> — <i>Gec</i> : Severno emonsko grobišče. Katalogi in monografije 8. Ljubljana 1972.
Mócsy	= <i>A. Mócsy</i> : Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959.	Schindler—Scheffenecker = <i>M. Schindler</i> — <i>S. Scheffenecker</i> : Die glatte rote Terra Sigillata vom Magdalensberg. Kärntner Museumsschriften 62. Klagenfurt 1977.
Ohlenroth	= <i>L. Ohlenroth</i> : Italische Sigillata mit Auflagen aus Rätien und dem römischen Germanien. 24–25 BRGK 1934–1935. 234 —.	Vágó = <i>B. Vágó E.</i> : Die oberitalisch-padanische Auflagen-Sigillata in Transdanubien. Acta ArchHung 29 (1977) 77–124.
Oxé-Comfort	= <i>A. Oxé</i> — <i>H. Comfort</i> : Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of	

DIE BESITZNAHME PANNONIENS IM SPIEGEL DER SIGILLATEN

Auszug

Die Verbreitung und der Umsatz der aus Pannonien bekannten mehr 1100 italischen Sigillaten ergeben das folgende Bild:

1a–b. Die augusteischen Sigillaten sind im Verhältnis zu Noricum¹⁵⁴ in einer geringen Zahl anzutreffen, und zwar vor allem zwischen Drau und Save. Sie kommen in allen nachgewiesenen bzw. vermuteten Legionslagern (Emona, Poetovio, Siscia) oder in Militärstationen (Sirmium, Gomolava, Mursa) vor. In den Italien näher liegenden, früh romanisierten Gebieten kommen sie bereits auch in zivilen Niederlassungen von Händlern vor (Nauportus, Neviodunum), und sogar in den Gräberfeldern der Urbevölkerung, deren Material sich dem Material der spätesten vorrömischen Zeit anschließt (Novo mesto). Nördlich der Drau sind Sigillaten auch später äußerst selten in den Siedlungen der Urbevölkerung.

Diese Sigillaten gehören größtenteils der spätaugusteischen Zeit an. Die Erarbeitung ihrer Feinchronologie ist die Aufgabe der zukünftigen Forschung, insbesondere bezüglich der schwarzen Sigillaten, die für die frühen Handelsbeziehungen wichtig wären. (Zu beachten ist, daß die Service I-Formen und die schwarzen Sigillaten gemeinsam auftauchen — Nauportus und Novo mesto —, während das Absatzgebiet der späten Service I-Waren sich vergrößert; diese kommen auch in Emona vor.) Nördlich der Drau sind augusteischen Sigillaten aus drei Fundor-

ten bekannt, davon ein Stück (Service I-Profil) aus Izmény—Kom. Tolna, wo Zeugnisse für italische Handelsbeziehungen aus der vorrömischen Zeit vorliegen. Eine kleine Gruppe (spät-) augusteischer Waren (Service II-Profil) findet sich in der Umgebung Carnuntums (befestigte Siedlung von Dévén—Theben—Devín), wo der Ausgangspunkt der Expedition gegen Maroboduus i. J. 6 u. Z. vermutet werden kann. Die *hiberna* Carnuntums wurden nach dem Ausbruch des pannonisch—dalmatischen Aufstandes wohl ebenso aufgegeben, wie die Stützpunkte in der Wetterau,¹⁵⁵ die mit dem Feldzug des Drusus in Zusammenhang gebracht werden können. Obwohl sich die militärische Besetzung der Donau unter Augustus oder in den ersten Jahren Tibers an keinem einzigen Punkt nachweisen läßt, müssen wir doch damit rechnen, daß das Gebiet zwischen Donau und den frühesten Militärlagern bereits zu dieser Zeit unter römischer Kontrolle stand.¹⁵⁶ Ein Teil der augusteischen Sigillaten ist zwar arretinisch, aber der Anteil der oberitalischen Werkstätten war auch damals schon bedeutend.

2. Die tiberisch—claudischen italischen Sigillaten sind zwischen Drau und Save in einer ansehnlichen Zahl vertreten, dieselben Typen kommen aber in einigen Fundorten nördlich der Drau ebenfalls zum vorschein. Die Sigillaten, die nicht später als Claudius datiert werden können, sind fast nur aus dem bereits zu einem Legions-

lager ausgebauten Carnuntum und entlang seiner Nachschublinie, der Bernsteinstraße bekannt. Einige Fragmente stammen aus vorgeschobenen militärischen Posten (Arrabona? Brigetio? Aquincum). Die Fundorte der Bernsteinstraße sind z. T. Militärstationen (?), z. T. frühe Veteranensiedlungen und Hügelgräberfelder. Ob sie mit einem Aufmarschweg in Verbindung gebracht werden können, sollte aufgrund weiterer Feldarbeiten untersucht werden. Die andere Hauptstraße der Provinz verlief entlang der Save; auf dieser Straße fand die italische Ware den Weg zu den mösischen Truppen.

3. Die von Claudius bis zur frühflavischen Zeit datierbaren, nur in den Donauprovinzen verbreiteten padanischen Sigillaten kommen bereits an der ganzen

Donaustrecke vor (einzig vom pannonischen Limes können 21 Fundorte aufgezählt werden). Ihre Verbreitung läßt auf eine lockere frühflavische lineare Besetzung der Donau schließen. Diese Ware fehlt nicht nur in einigen kleinen Fundorten südlich der Drau, sondern auch im Material vieler Siedlungen und Gräberfelder der Bernsteinstraße, wo doch die früheren Typen nachgewiesen werden konnten. Die Verfeinerung der Chronologie dieser Ware wurde durch die Analyse der Namenstempel versucht, die gewonnenen Ergebnisse müssen aber stratigraphische Beobachtungen bewahrheiten.

D. Gabler

GEPIDA LELŐHELYEK BATTONYA HATÁRÁBAN

Népvándorlás kori régészeti kutatásunkat hosszú időn keresztül — telepfeltárások hiányában — kizárólag a temetőkből, sírokból származó leletek értékelése, értelmezése foglalkoztatta; így volt ez a gepidák esetében is. Először Erdélyben tártak fel nagyobb gepida teleprészleteket,¹ hazánkban csak az elmúlt évtizedben került sor néhány gepida ház feltárására.² Természetesen a településtörténeti kép felvázolása is elsősorban sírleleteken alapult.³

A kutatás jelenlegi állása mellett úgy tűnik, nem minden haszon nélkül való néhány, Battonya (Békés me-

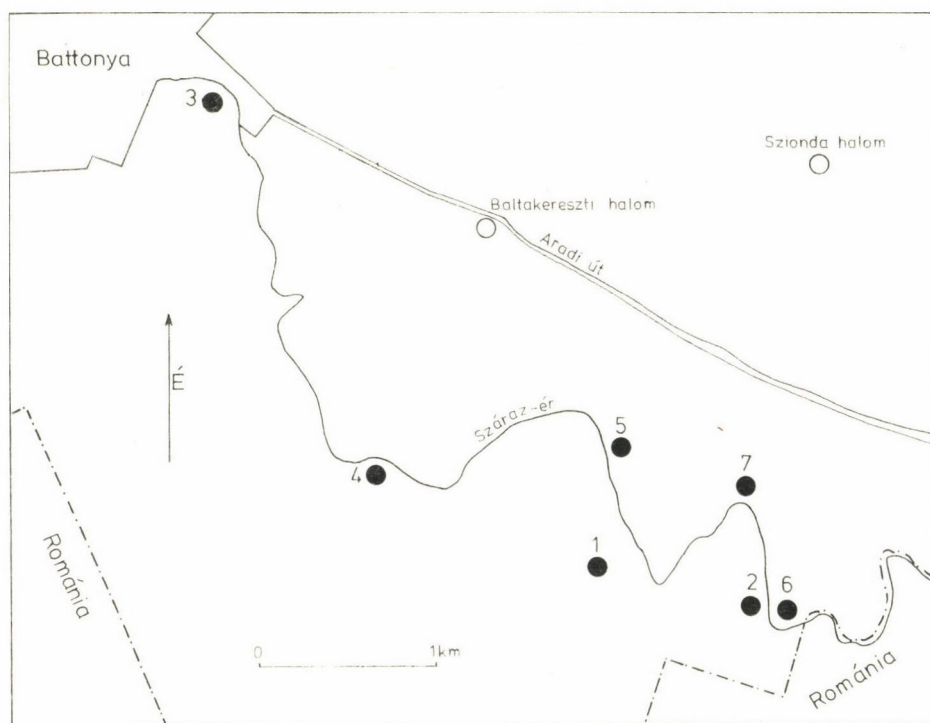
gye, Mezőkovácsházi járás) határának délkeleti részén végzett leletmentő ásatás, terepjárás megfigyeléseinek közreadása. A község határának északi részén már sikerült egy kisebb, talán szintén a gepidák által hátrahagyott, IV. század végi — V. századi teleprészlet feltárása, s a közelében néhány újabb telepet is találtunk,⁴ a meliorációs és belvízrendezési munkák, valamint a megélénkítő köőljakutatások miatt inkább a délkeleti részre kellett a figyelmünket fordítanunk (1. kép).⁵

A lelőhelyek és leleteik

1. *Basarága-Vidpart.* A Száraz-ér bal oldali magaspártján fekvő, a községi meliorációs munkák által megbolygatott lelőhelyen, az 1976–1977-ben lefolytatott leletmentő ásatások során újkőkori, korabronzkori, szarmata-kori és későközépkori telepobjektumok, illetve településnyomok mellett szkítakori sírok feltárására került sor.⁶ Az 1978-as ásatások során két nyújtott csontvázas sír is

előkerült, mellékletek csak az egyikben voltak (9. sír), amelyek alapján kétségtelen, hogy gepidakoriak.

9. sír. Erősen bolygatott, nyújtott csontváz; valószínűleg csak az alsó végtagok csontjai maradtak a helyükön. Az ovális sírgödör tájolása ÉK 335° — DNy 155°. Mélysége 195 cm (2. kép).

1. kép. A gepida lelőhelyek elterjedési térképe
Рис. 1. Расположение гепидских памятников
Abb. 1. Verbreitungskarte der gepidischen Fundorte

¹ Összefoglalóan Horedt, K., *Dacia* 18 (1974) 187.

² Összefoglalóan Bóna I., *MTAK* (II) 27 (1978) 139., 165.

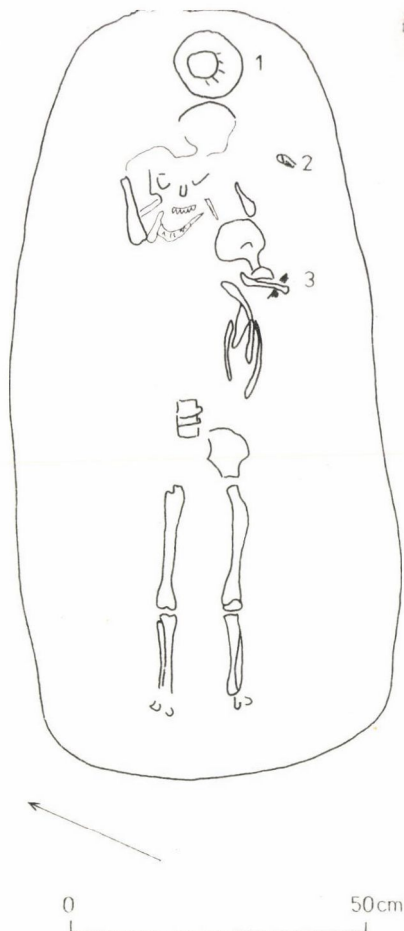
³ Bóna I., *A középkor hajnala.* (Bp. 1974) 27.

⁴ Szabó J. J., *BMMK* 5 (1978) 61–84.

⁵ A térképen látható lelőhelyek száma megegyezik a felsorolásban használt számmal.

⁶ Goldman Gy., *RégFüz* Ser. 1: 31 (1978) 5.; G. Szénánszky J., *A korai szakállhátú csoport leletei Battonyán.* *ArchÉrt* 106 (1979) 67–77.

2. kép. Basarága-Vidpart, 9. sír
Рис. 2. Башарага-Видпарт, погреб. 9.
Abb. 2. Basarága-Vidpart, Grab 9

Mellékletek: 1. Szürke, korongolt, finoman iszapolt, körteformájú edény a koponya mellett. Pereme enyhén kihajló. Nyakán két bemélyített vonal fut körbe, ezek alatt szélesebb, bemélyített sávban ovális formájú bepecsételések láthatók, a pecsétlő mintája hatágú csillaghoz hasonlítható. Vállán ferde besímtások láthatók. M: 12 cm. Szá: 8 cm, FÁ: 6 cm (7. kép 1). 2. Bronz, köpűs nyílhegy, teljesen szétrozdásodott állapotban, szintén a koponya környékén. 3. Vaskés nyomai a baloldali kulcsont mellett.⁷

2. **Georgievics tanya.** Az országhatár közelében, a Száraz-ér bal oldali partján, a mederhez közel, leletmentés során a korabronzkori Makó csoport gödrét tártuk fel, későbronzkori telepjelenségeket figyelhettünk meg; a felszínen azonban gyűjthettünk néhány V–VI. századi jellegű töredéket is: szürke, korongolt, finoman iszapolt, valamint szemcsésen iszapolt töredékeket, ez utóbbiak között előfordult egy íveltlen kihajló peremű darab is.

3. **Nagy-Gyep dűlő II.** A község belterületétől közvetlenül délkeletre, a Száraz-ér bal oldali, déli-délnyugati partján, meglehetősen lapos részén, a magas parttól távol, néhány gávai kultúrá és Árpád-kori töredéken kívül jelentősebb számú, szürke, korongolt, szemcsés iszapolt, V–VI. századi töredéket gyűjtöttünk, köztük egy kihajló peremdarabot is.

4. **Steiner dűlő, Rapos és Szávicz tanyák.** Lelőhelyünk a Száraz-ér bal oldali, déli-délnyugati partján található, a hajdani Lapos-ér torkolati részétől kezdődően keleti-déli-keleti irányban, mintegy 500 m hosszan elhúzódó, meglehetősen lapos területen. A felszínen rézkori és bronzkori cserepek voltak. A Lapos-éri csatorna ásása során, a Lapos-éri 3. csatorna torkolata közelében szürke, korongolt, szemcsés iszapolt, gepida cserepeket hozott fel színre a gép, köztük különös figyelmet érdemel a trapéz alakú, rácsmintás pecsételéssel díszített oldaltörődék (6. kép 3), ill. az íveltlen kihajló peremű (6. kép 1–2), az alj középpontja felé elvékonyodó (6. kép 4) fazekak darabjai. A kidobott földben sem más korszak leletei, sem embercsontok nem voltak, látszottak viszont átégett földdarabok, tehát minden valószínűség szerint valamilyen gepida telepobjektumhoz tartozhattak a cserepek.

5. **Szemesák tanya.** Lelőhelyünk az Áradi úttól mintegy 6–700 m-re van, a Száraz-ér jobb oldali, északkeleti partján, a közelmúltban épített műtőtől kezdődően északnyugat felé, mintegy 3–400 m hosszan, meglehetősen lapos területen. Árpád-kori és későközépkori cserepek társaságában jelentős számban fordultak elő szürke, korongolt szemcsés iszapolt, V–VI. századi töredékek, köztük kihajló (6. kép 5) és íveltlen kihajló (6. kép 6) peremtörödékek, elvékonyodó aljtörödékek (6. kép 7) és középen horonnyal tagolt edényfültörödékek (6. kép 8).

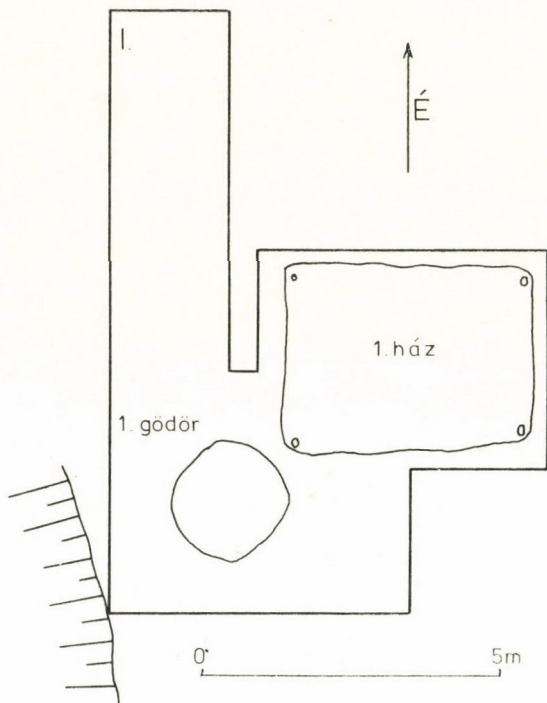
6. **Szondai gyep I.** A leelőhely az országhatár közelében van, a Száraz-ér jobb oldali partján, az ér egyik kisebb meanderében terül el; tulajdonképpen egy lapos hátság, amelyet nyugatról, délről és délkeletről a Száraz-ér határol, — ez utóbbi szakaszon maga az ér képezi az országhatárt — északról és északkeletről pedig egy igen jelentékeny mélyedés. Ebbe a hátságba az 1930-as, 1940-es években egy homokbányát mélyítették, amelynek során egy sírt találtak. Az ásatást megelőző terepjáráson késő-bronzkori és Árpád-kori cserepeket gyűjtöttünk. A hajdani, ma már nem művelt homokbánya északkeleti partjában, leletmentés során egy gepida ház alapját és a hozzá tartozó gabonásvermet tártuk fel (3. kép).

1. **ház.** Félíg földbe mélyített, kissé trapéz alaprajzú, nyugati végén szélesebb, mint a keleti, hossz tengelye megközelítőleg K–Ny-i irányú. A lejárt padlóba négy oszlopluk mélyedt, a négy sarokban, a padlószinttől számítva 30–38 cm mélyen. A középtájt, a hossz tengely vonalában átégett padlón csak vékony behordott földréteget figyelhettünk meg; a nyugati falon szintén vörös égésnyomok látszottak. A ház közepén levő, átégett felületen egy karólyuk nyoma volt. A ház bejárata nem rajzolódott ki. Hossza: 390 cm. Szélessége: 295–312 cm. Mélysége: 76 cm (4. kép).

Régészeti leletek: Szürke, korongolt, finoman iszapolt, éles hasvonalú edényke perem nélküli darabja. Nyakán ferde besímtások, vállán kis borda, ez alatt besímtott rácsminta nyomai láthatók. FÁ: 5 cm. Meglevő magassága: 7,5 cm (7. kép 2). Hasonló technikával készült edény aljtörödéke (7. kép 3). Szürke, korongolt, finoman iszapolt agyagveder peremtörödéke (7. kép 4). Szürke, korongolt, kissé szemcsésen iszapolt, vízszintesen kihajló peremű agyagveder peremtörödéke, a perem alatt kis, körbefutó, bordaszerű kitüremkedés látható, a peremet bekarcolt, fésűs hullámvonal díszíti (7. kép 6). Ugyancsak bekarcolt, fésűs hullámvonal figyelhető meg egy kis, hasonló technikával készült oldaltörödéken (7. kép 5). Szürke, korongolt, szemcsés iszapolt, öblös hasú, enyhén profilált aljú edény darabja, pereme hiányzik, a vállrészt sűrűn bekarcolt párhuzamosok díszítik (7. kép 7). Sötétszürke, korongolt, szemcsés iszapolt, kihajló és íveltlen kihajló peremű edények darabjai (7. kép 9–11). Ugyanilyen technikával készült, alján közepe felé levékonyodó edény aljtörödéke (7. kép 12). Sárgásszürke, vörösszürke, foltos, kézzel formált, kihajló peremű fazekak össze nem illő perem-, oldal- és aljtörödékei. FÁ: 12,5 cm (8. kép 1). FÁ: 9 cm (8. kép 2). Szövésszéknehezékek (esetleg tűzikutyák?) darabjai (7. kép 8). Bronz fibula, vas spirál- és tűszerkezet nyomaival; félkörívben hajló, kerek átmetszetű kengyele két oldalról rovátkolt, a kengyel ellaposodva megy át a lábészbe, és oldalról aláhajlítva képezi a tűtartót,

⁷ Az adatok közreadási jogának átengedéséért Goldman Györgynek tartozom köszönettel.

3. kép. Sziondai gyep I. Az 1. ház és az 1. gödör egymáshoz viszonyított helyzete fényképen és helyszínrajzon
 Рис. 3. Сиондское поле I. Соотношение жилища № 1 и ямы № 1 на плане и на фотографии
 Abb. 3. Sziondai gyep I. Das Verhältnis des Hauses 1 und der Grube 1 auf Photo und Lageplan

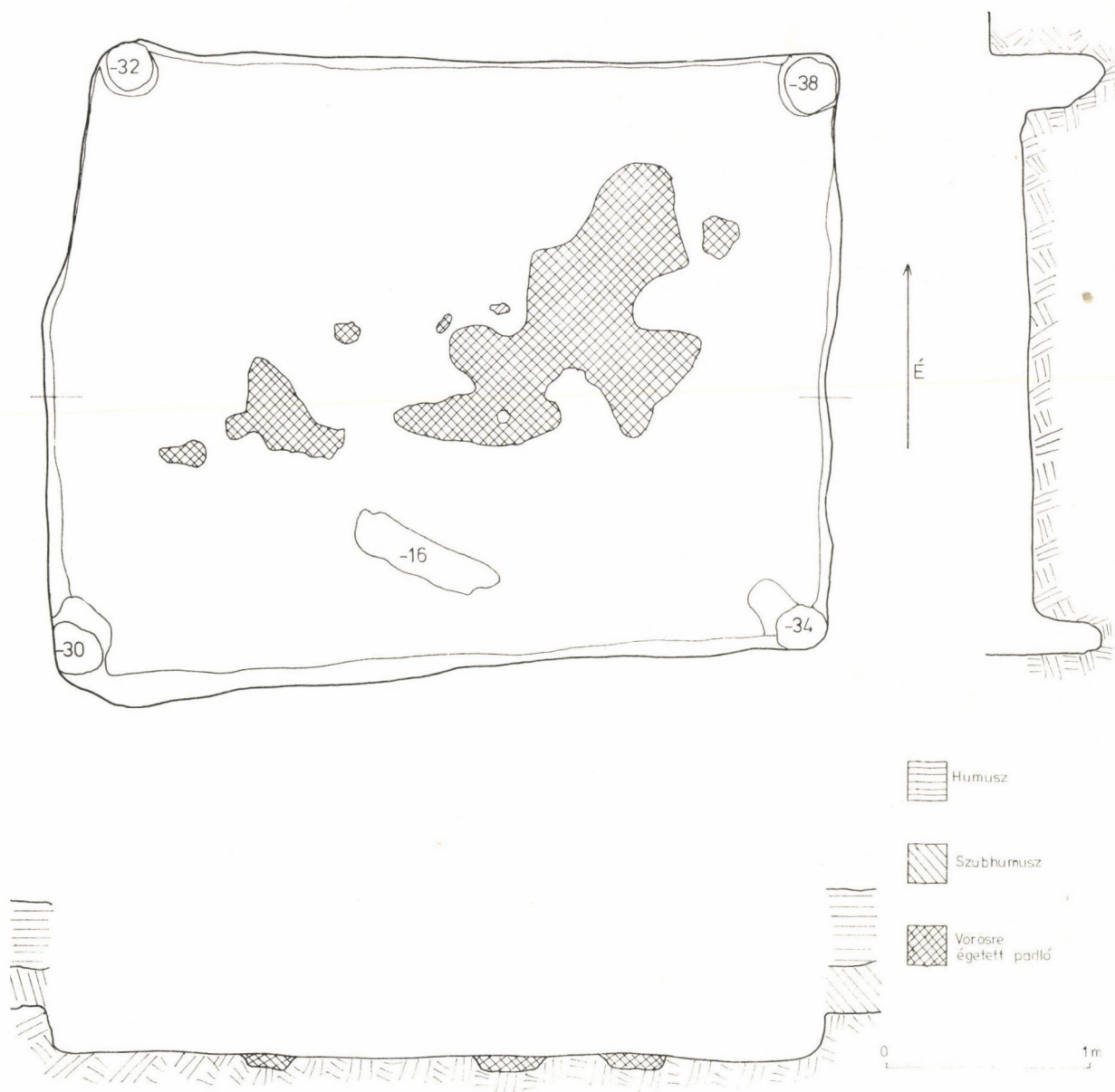
a kengyelt a fejrésznél szintén ellapították, majd ezt a lapos részt átfúrva erősítették fel a vas spirálszerkezetet és a tűt. Hossza: 5 cm (9. kép 1). Fehér színű, nyomott gömb formájú üvegpassztagyöngy (9. kép 2).

Osteológiai leletek: Szarvasmarha (*Bos taurus* L.) — 31 darab: jobb oldali os frontale a szarvesap darabjával (csúcsa letört, a processus cornualis hosszú, vékony, apicalis része előre-felfelé hajló. A fejl lateralis ívén vágási-hasítási nyomok találhatók, amelyek a koponya széthasítása-kor keletkeztek. A vágás-hasítás iránya sagittalis (10. kép 2), os frontale medialis darab, M¹ dext., M² sin., M inf. töredék (juvenilis), M sup. töredék, corpus mandibulae dext. (égett), vertebra cervicalis töredék, vertebra thoracalis töredék, processus spinosus darab, scapula töredék, humerus distalis darab a trochlea lateralis része részsütosan lehasítva, humerus dext. distalis diaphysis darab, humerus dext. distalis diaphysis lateralis cortex darab, olecranon sin., metacarpus diaphysis dorsalis cortex darab, pelvis sin. töredék (felületén rágcsálótól eredő rágásnyomok találhatók), femur sin. distalis diaphysis lateralis cortex darab, tibia sin. distalis diaphysis lateralis cortex darab, calcaneus sin. (égett, alsó processusa lehasítva), centrotarsale sin. (égett) 2 os phalangis II. töredék.

Juh (*Ovis aries* L.) — 3 darab: M³ dext., humerus sin. distalis darab, radius dext. Kiskérődző (Juh — *Ovis aries* L., Kecske — *Capra hircus* L.) — 47 darab: M¹⁻² sin., M sup. töredék, atlas, vertebra cervicalis, 3 vertebra thoracalis (a csigolyák teste transversalisan hasítottak), 12 borda (costa) darab, humerus sin. proximalis diaphysis darab (subadultus), humerus dext. diaphysis darab, humerus dext. diaphysis darab, radius sin. proximalis darab, radius dext. distalis darab (subadultus), radius sin. diaphysis darab (égett), olecranon sin. (égett), metacarpus sin. proximalis darab, pelvis töredék (égett), femur dext. proximalis darab, femur dext. proximalis epiphysis töredék (trochanter major lehasítva), femur sin. et dext. proximalis diaphysis darab (égett), femur diaphysis cortex darab, tibia sin. proximalis darab, 2 tibia sin. distalis darab (égett), 3 tibia diaphysis darab, 3 astragalus dext. (égett), 2 calcaneus dext. (subadultus), 2 os phalangis I. (égett).

Sertés (*Sus scrofa domestica* Gray) — 14 darab: maxilla sin. aboralis töredék, M³ töredék (subadultus), 2 M inf. töredék, corpus mandibuale dext. aboralis darab, femur dext. distalis töredék, fibula sin., metacarpus III. dext., metapodium töredék, 2 os phalangis II., os phalangis III.

4. kép. Sziondai gyeplő I. 1. ház
Рис. 4. Сшондское поле I. Жилище № 1.
Abb. 4. Sziondai gyeplő I. Haus 1

Kutya (*Canis familiaris* L.) — 1 darab: caninus dext. sup.

Gímszarvas (*Cervus elaphus* L.) — 5 darab: maxilla sin., maxilla dext. oralis töredék, ramus mandibulae dext., metacarpus sin., metatarsus trochlea töredék.

Hörsög (*Cricetus cricetus* L.) — 6 darab: agykoponya töredék (maturus), maxilla sin., corpus mandibulae sin. oralis darab, pelvis sin. et dext., femur sin. (juvenilis).

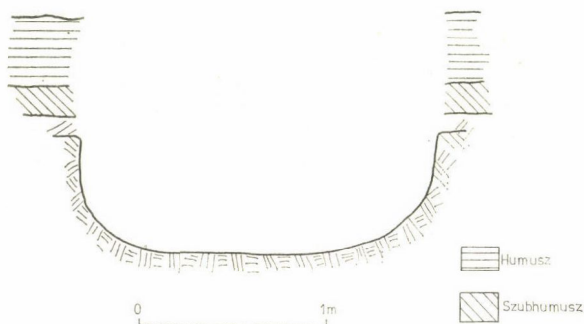
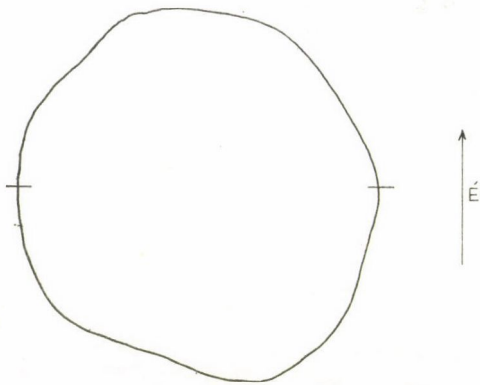
1. gödör. Felülnézetben kerekded, fala egy rövid szakaszon csaknem függőleges, majd lekerekítve megy át a lapos, egyenletesen sík aljrészbe. Mélysége: 123 cm. Legnagyobb átmérője: 200 cm (5. kép).

Régészeti leletek: Sötétszürke, korongolt, szemcsésen iszapolt, erősen kihajló (6. kép 10) és ívelten kihajló peremű (6. kép 9) fazekak darabjai. Sárgásszürke, korongolt, szemcsés iszapolt, nagyobb méretű edény oldaltöredéke, korongolástól eredő hornyokkal (6. kép 12).

A gödör feltárásának kirajzolódása előtt került elő néhány korongolt töredék. A szürke, finoman iszapolt darabok közül említésre méltó egy enyhén kihajló, kifelé kissé megvastagodó peremű, valószínűleg csónakakúpos nyakú, vékony falú edényke darabja (6. kép 11); hasonló technikával készült, éles hasvonalú edényke darabja, vállán kis körbefutó horony van, ezalatt ferde besítmások láthatók (6. kép 13); illetve egy középen horonnyal tagolt szalagfűl töredéke (6. kép 15). A szemcsésen iszapolt darabok között volt egy szélesen bekarcolt párhuzamosokkal díszített oldaltöredék (6. kép 14); egy profilált aljtöredék, Fő: 7 cm (6. kép 16); egy közepe felé kidomborodó aljú töredék (6. kép 17). Előfordult egy kettős csónakakúpos orsógomb töredéke is (6. kép 18).

Osteológiai leletek: Szarvasmarha (*Bos taurus* L.) — 16 darab: bal oldali os frontale a szarvesap darabjával (csúcsa letört, a processus cornualis rövid-vastag, apicalis

5. kép. Sziondai gyepl. I. 1. gödör
Рис. 5. Сиондское поле I. Яма № 1.
Abb. 5. Sziondai gyepl. I. Grube 1.

A régészeti leletek párhuzamai

A fent ismertetett leletek, jóllehet csaknem kizárólag töredékek, analógiáik alapján a gepida leletek közé sorolhatók.

A korongolt, finoman iszapolt, éles hasvonalú edények töredékeiből kettő is előfordult a Sziondai gyepl. ásatáson (6. kép 13, 7. kép 2). A Csallány Dezső által összeállított gepida-corpusban a besimított edények túlnyomó többsége éles hasvonalú. Erdélyben ez a forma viszonylag ritka,⁸ egy esetben éppen a Battonya-Sziondai gyepl. házzal rokonítható malomfalvi (Morești) 21. házból ismeretes.⁹ Igen gyakori a Tisza vidékén,¹⁰ de az erdélyi Malomfalván (Morești) is¹¹ a Battonya-Basarága-vidparti edénynek (7. kép 1) megfelelő körte forma. Agyagvedrek

része előre-felfelé hajló) (10. kép 1), jobb oldali os frontale a szarvcsapító darabjával, vertebra lumbalis töredék, 8 borda (costa) darab (1 égett), scapula töredék, humerus dext. distalis diaphysis darab, patella, metatarsus diaphysis proximalis cortex darab.

Kiskérődző (Juh — *Ovis aries* L., Kecske — *Capra hircus* L.) — 4 darab: 2 M sup., M₃ sin. töredék, humerus sin. diaphysis darab.

Sertés (*Sus scrofa domestica* Gray) — 3 darab: intermaxilla sin., corpus mandibulae sin. töredék, humerus sin. distalis diaphysis töredék.

Ló (*Equus caballus* L.) — 1 darab: os phalangis I. dext. posterior.

7. Sziondai gyepl. II. A Száraz-ér, belépve az ország területére, egy nagy kanyart ír le az Aradi út irányába, a kanyarnak a legészakibb, az úthoz legközelebb eső pontján, ésszakkeletről egy alig észrevehető, hajdani vízfolyásra utaló meder torkollik a Száraz-érbe. A Száraz-ér jobb oldali partján, a torkolat északi szögletében levő alacsony hátságon néhány kopott, szürke, korongolt, szemcsés iszapolt, V–VI. századi jellegű töredéket találtunk.

töredékei (7. kép 4–6) előfordultak a Battonya-Vörös Október Tsz. homokbányája lelőhelyén is,¹² a peremen fésűs hullámvonallal díszített darabnak igen közeli párhuzamai a malomfalvi (Morești-i) példányok.¹³ A kerámia nagyobb részét azonban a korongolt, szemcsés iszapoltással készült fazekak darabjai alkotják, ezek között is két nagyobb, tipológiailag is sokszor nehezen elkülöníthető csoportot figyelhetünk meg. Az egyik csoport sötétszürke színű, finomabban iszapolt, ívelten kihajló peremű darabokból áll, az edények inkább a felső harmadban öblösödhetek ki (7. kép 9–11). Igazán jó példákat a Vörös Október Tsz. homokbányájából találunk hozzájuk,¹⁴ valamint a mohácsi népvándorlás kori házból,¹⁵ tulajdonképpen a

⁸ Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.). AH 38 (Bp. 1961) 254. A battonyai darabnak legközelebbi analógiái: XX. t. 3. (Szentcs-Kökényzug 79. sír), Cl. t. 17. (Szentcs-Berekhat), CXCI. t. 2. (Tiszafüred környéke).

⁹ Horedt, K., SCIV 4 (1953) 281., 287., 3. kép 1.; Ua., Dacia 18 (1974) 180., 2. táblázat, 181., 3. kép, 184. alapján a 21. házból származhat.

¹⁰ Csallány, D., i. m. XLVII. t. 5. (Szentcs-Nagyhegy 31. sír), CLX. t. 8. (Hódmezővásárhely-Solt Palé 1. sír), CLXXXVI. t. 8. (Szőreg-Téglagyár XXVII. sír), CXCI. t. 13. (Szarvas); Popescu, D., MCA 2 (1956) 79., 38. kép 2. (Szekudvar-Socodor 3. sír)

¹¹ Horedt, K., Die Siedlung des 6. Jhs u. Z. aus Mo-

rești, Zentralrumänien. Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 2. (Praha 1971) 1047.

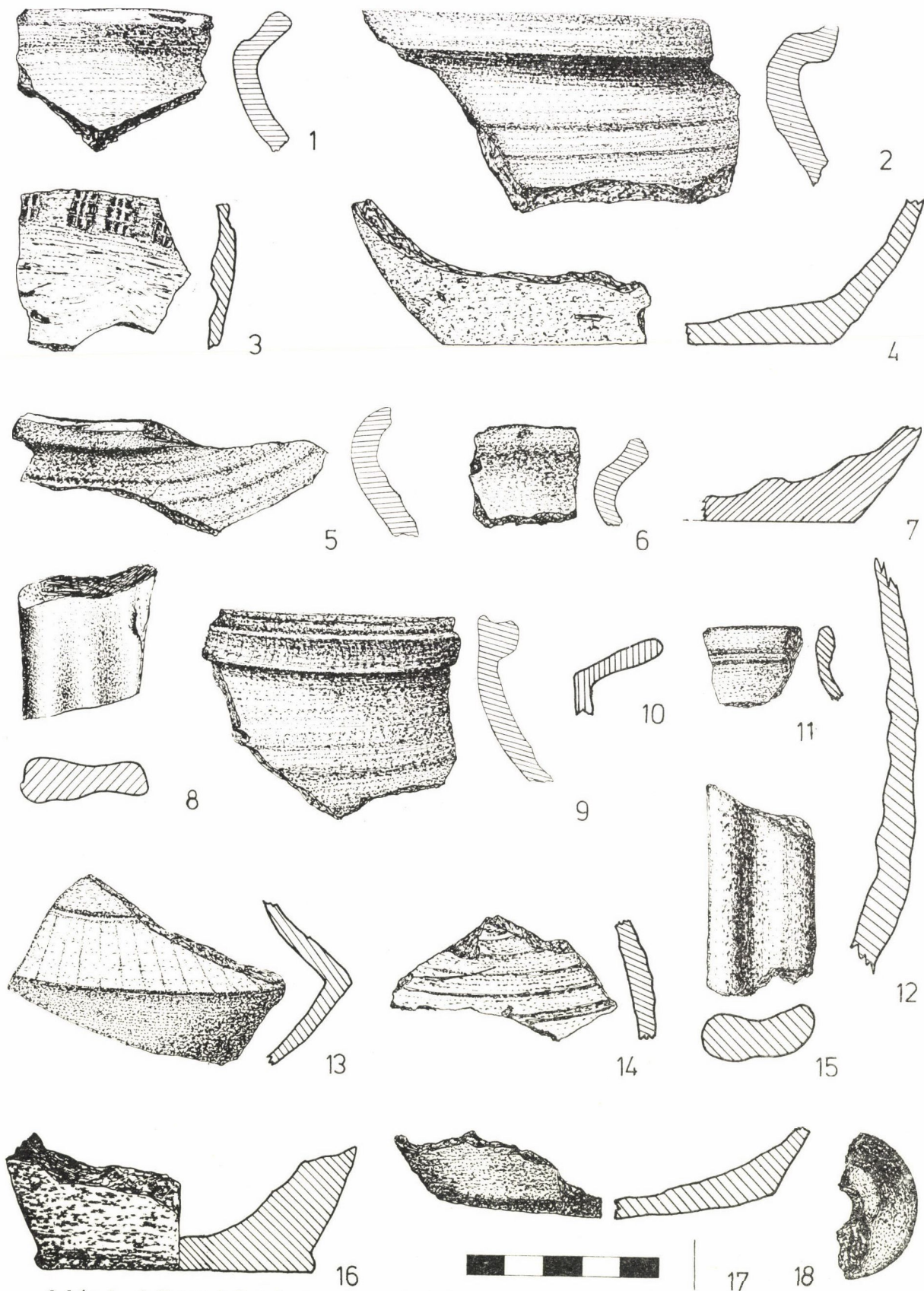
¹² Szabó J. J., i. m. 74–75., 82., I. t. 9. — IX. t. 18., II. t. 1. — IX. t. 5.

¹³ Horedt, K., Befestigte Siedlungen des 6. Jahrhunderts u. Z. aus Siebenbürgen. In: Siedlung Burg und Stadt. (Berlin 1969) 134–135., 5. kép m–p.

¹⁴ Szabó J. J., i. m. 74–76., 81–82., I. t. 3–4. — IX. t. 3–4., II. t. 6. — IX. t. 6., III. t. 2. — VIII. t. 2., III. t. 3. — VIII. t. 4., III. t. 5. — VIII. t. 1., III. t. 4. — IX. t. 9.

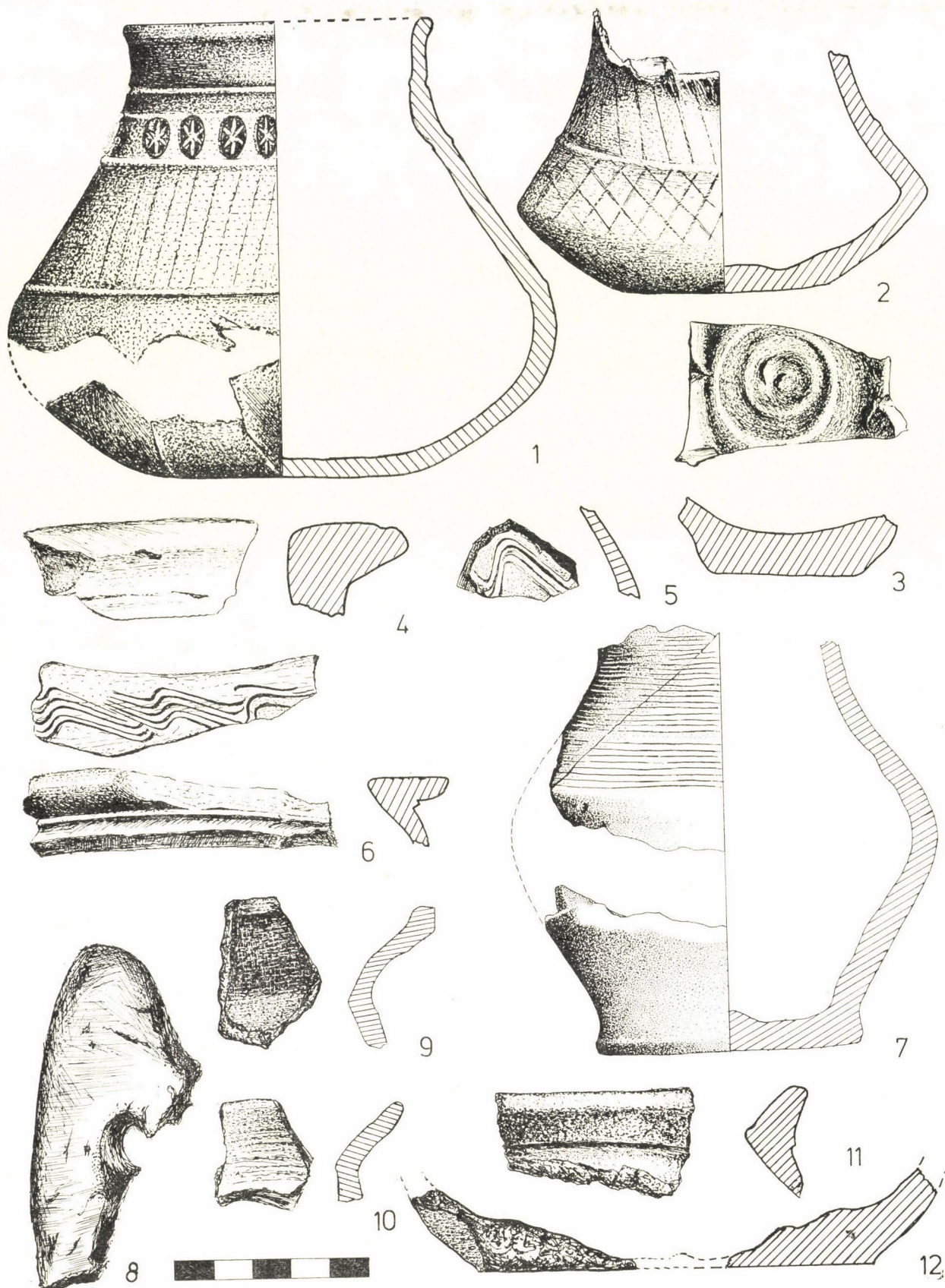
¹⁵ Párducz M., ArchÉrt 76 (1949) 34. t. 1., 3., 4., 6., 19–29.

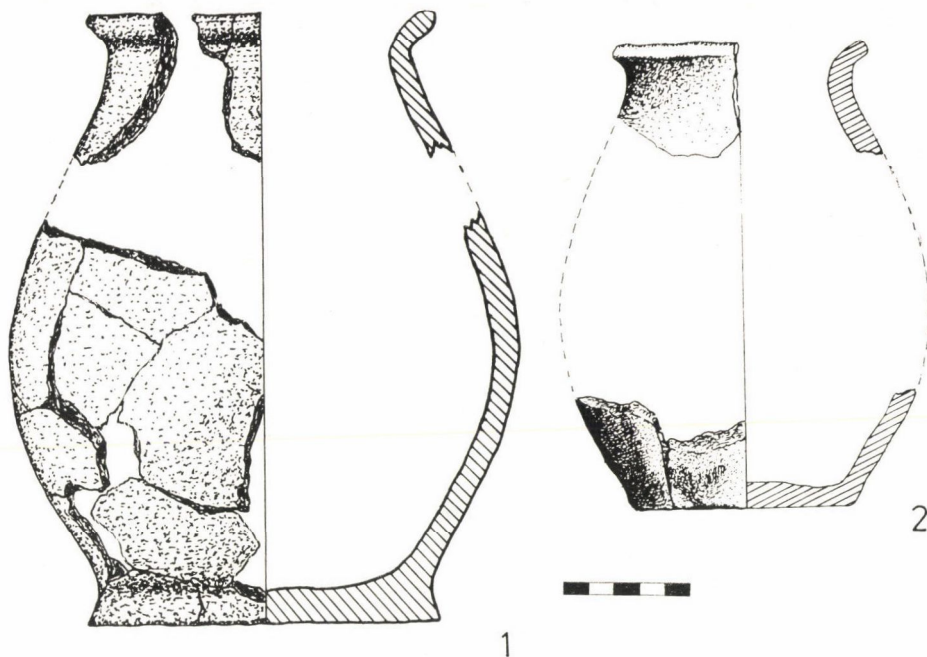
6. kép. 1—4. Rapos és Szávics tanyák, — 5—8. Szimesák tanya. — 9—18. Sziondai gyepe I. 1. gödör
 Рис. 6. 1—4. Хуторы Рапош и Савич, — 5—8. хутор Симчак. — 9—18. Сиондское поле I. Яма № 1.
 Abb. 6. 1—4. Die Rapos- und Szávics-Gehöfte. — 5—8. Das Szimesák-Gehöft. — 9—18. Sziondai gyepe I.
 Grube I.

7. kép. 1. Basarága-Vidpart, 9. sír. — 2–12. Sziondai gyepl. I. ház
 Рис. 7. 1. Башарага-Видпарт, пог. 9. — 2–12. Сиондское поле I. Жилище № 1.
 Abb. 7. 1. Basarága-Vidpart, Grab 9. — 2–12. Sziondai gyepl. I. Haus 1

8. kép. Sziondai gyepe I. 1. ház
Рис. 8. Сиондское поле I. Жилище № 1.
Abb. 8. Sziondai gyepe I. Haus 1

9. kép. Sziondai gyepe I. 1. ház
Рис. 9. Сиондское поле I. Жилище № 1.
Abb. 9. Sziondai gyepe I. Haus 1

későrómai kerámia egyfajta változatával rokoníthatók.¹⁶ A másik csoportra a szürke szín, az erősen kihajló, ívelten kihajló perem, a középtájon kiöblösödő has a jellemző, az edények anyagából jobban kiütkeznek a szemcsék (6.

kép 1–2, 5–6, 9–10); az ilyenfajta kerámián figyelhetők meg elsősorban a sűrűn körbefutó bekarcolások (7. kép 7).¹⁷ Ugyanilyen készítési technikát mutat a Steiner dűlő-Rapos és Száviacs tanyák lelőhelyéről származó, pecsételt díszű töredék is (6. kép 3). A Sziondai gyepe I. lelőhely 1. gödréből származó, korongolt, szemcsés iszapolású, aljtöredékhez hasonló a Vörös Október Tsz. homokbányájából is ismerünk (6. kép 17).¹⁸ A kézzel formált, kihajló peremű fazekak (8. kép 1–2) általános népvándorlás kori formák.

A Sziondai gyepe, az 1. házból előkerült fibula töredékéhez (9. kép 1) már sokkal nehezebben találunk analógiát. Koracsászárkori fibulák igen gyakran megfigyelhetők gepida sírokban.¹⁹ Valószínűnek látszik azonban, hogy ez alkalommal nem ilyen esettel állunk szemben. Az Alföldön a battonyaihoz némileg hasonló példányt egyedül a Csongrád-kenderföldi temető 50. sírjából ismerünk, Párducz Mihály ezzel kapcsolatban, a „hunkori” leletek tipológiai értékelése során, IV–V. századi párhuzamokat idéz a Szovjetunió területéről.²⁰

A tipológiai besorolást jelentősen megkönnyíti Mechtild Schulze hatalmas területeket átfogó munkája.²¹ A mienknek pontos megfelelője nem található köztük. A battonyai fibulán a fejrész sérült, de az ép, biztosan alapul vehető jegyek: a kengyel alakja, keresztmetszete, díszítése, valamint a láb formája alapján a 46., 59., 73. és 104. csoport példányaikat említhetjük formailag közeli párhuzamaként.²² Az utóbbi három csoport a IV. század végére, V. század elejére keltezhető,²³ csak a kizárólag

¹⁶ Bóna, I., Acta ArchHung 23 (1971) 278.

¹⁷ Párhuzamai: Csallány, D., i. m. XX. t. 10. (Szentés-Kökényzug 68. sír), CII. t. 1., 3. (Szentés-Berekhat), CLVI. t. 3. (Kiszombor/B/ 353. sír), CXCI. t. 15. (Makó-Téglagyár); Kovács I., Dolg (Kolozsvar) 4 (1913) 338–339., 54. kép 12. (Mezőbánd-Band CIII. sír); Popescu, D., Dacia 18 (1974) 219., 4. t. 1. (Malomfalva-Morești 10. sír).

¹⁸ Szabó J. J., i. m. 74–75, 82., I. t. 1. — IX. t. 2., II. t. 7. — IX. t. 7; tévesen írtam le „éles hasvonalú” töredékként: uo. 62., 64. — feltehetően ívelten kidombor-

rodó aljú edények darabjai. Pl. Csallány, D., i. m. CIII. t. 12. (Szentés-Berekhat), 99.

¹⁹ Bóna I., MTAk (II) 27 (1978) 148., 222. j.

²⁰ Párducz, M., Acta ArchHung 11 (1959) 314., 339., 374., X. t. 12. — 5. kép 82.

²¹ Schulze, M., Die spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter. Antiquitas 3 (Bonn 1977).

²² Uo. 4–6. t., 8. t. A Schulze-féle rendszer alapján a battonyai fibula képlete II (vagy I) x Aa 7b lenne.

²³ Uo. 47., 51., 65.

10. kép. 1. Sziondai gyep I. 1. gödör. Szarvasmarha szarvesap norma frontalis. — 2. Sziondai gyep I. 1. ház. Szarvasmarha szarvesap norma frontalis

Рис. 10. 1. Сиондское поле 1. Яма № 1. Крупный рогатый скот. — 2. Сиондское поле 1. Жилище № 1. Крупный рогатый скот

Abb. 10. 1. Sziondai gyep I. Grube 1. Hornzapfen eines Rindes, Norma frontalis. — 2. Sziondai gyep I. Haus 1. Hornzapfen eines Rindes, Norma frontalis

vas fibulákból álló 46. csoportnak vannak a VI. század kezdetéig nyúló párhuzamai.²⁴ Mindössze a kengyel keresztmetszetében tér el a 3. csoport, amelynek igen sok IV. századi példánya van.²⁵ Kissé hasonló még a 21., 22. csoport is, amelynek tagjai szintén a IV. század végétől, V. századból ismeretesek, tőlünk távol eső területekről.²⁶

Az elmondottak alapján valószínűnek látszik, hogy a battonyai fibula nem koraesászárkori talált tárgy, hanem a gepidák által készített vagy vásárolt, esetleg zsákmányolt, egykorú darab, az itteni megtelepedésük előtt nem sokkal, — legfeljebb néhány évtizeddel korábban készülhetett.

Településtörténeti és archaeozoológiai következtetések

A fent említett lelőhelyeket térképre vetítve szembeötlő egy érdekes településtörténeti jelenség: a lelőhelyek mindig szorosan követik a Száraz-ér vonalát — ellentétben a megelőző korszak, a szarmatakor telepeivel, amelyek sokszor 10 km-nél is messzebb vannak az erektől, hajdani vízfolyásoktól. Hozzátehetjük még, hogy települési helyként különösen kedvelték a laposabb hátsá-

gokat, szinte következetesen kerültek a magasabb partokat. Bár a község határának egészét nem jártuk be, — a Vörös Október Tsz homokbányája lelőhely kivételével — úgy tűnik, a határ északi részén is hasonló a helyzet. Az egykori Maros-ágnak, a Száraz-érnek tehát ez idő tájt mindenképpen alacsony vízállásúnak kellett lennie ahhoz, hogy ezeken a területeken lakni lehessen. Egyelőre nem

²⁴ Uo. 39. A vasfibuláknak a gepidáknál való folyamatos használatát Bóna István is hangsúlyozza. *Bóna I., MTAK (II) 27 (1978) 143.*

²⁵ Schulze, M., i. m. 2. t. 14–16. Összevethető még

egy Lauriacumból (Enns) származó példánnyal: *Jobst, W., Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum 10 (Linz 1975) 28. t. 206., 85–86.*

²⁶ Schulze, M., i. m. 3. t., 24–25.

világos, hogy milyen okokkal magyarázhatjuk, esetleg sajátos klímaviszonyokkal, vagy csupán az ér lefűződése miatt jutott kevés víz a mederbe.

Az itt élő gepidák életét a Sziondai gyepon végzett ásatás hozza egy kicsit közelebb, bár mindössze egy ház és egy gabonásvermet sikerült feltárni. Különös figyelmet érdemel, hogy a ház közelében, attól délnyugatra volt a gabonásverem; hasonló volt a helyzet a Vörös Október Tsz. homokbányájában is,²⁷ csak ott szabálytalan formájú gödröket találtunk. A tűzhely nélküli háztípus ez idő tájt igen gyakori volt, a fűtést felhevített kövekre permetezett vízzel oldhatták meg.²⁸ A ház betöltésében, főként a sarkokban volt néhány agyagtárgy, sajnos, erősen szétmállott állapotban, formájukat tekintve szövöszéknehezékek vagy tűzikutyák lehettek (pl. 7. kép 8). Szövöszéknehezékek igen nagy számban fordultak elő Malomfalván (Morești).²⁹ Felvetődik azonban annak a lehetősége is, — különösen az Alföld kőben szegény vidékein — hogy a fűtéshez ezeket melegítették fel kövek helyett.

A ház szerkezeti megoldása viszonylag ritka. A gepidáknál Erdélyben Maroscsapón (Cipău) fordult elő ez a típus,³⁰ ilyenek lehettek a malomfalvi 21. ház³¹ és a baszalmi császárkori házak is.³²

A Sziondai gyepe I telep lakóinak állattartására, életmódjára a ház és a gödör betöltéséből előkerült állatcsontok utalnak; öt háziállat: szarvasmarha, juh, ló, sertés és a kutya; egy vadászott állat: a gímszarvas; és egy gazdasági kártevő (rágcsáló): a hörsög csontmaradványai kerültek elő (1. táblázat).

1. táblázat

Az osteológiai anyag fajok szerinti megoszlása (darabszám)

	Ház	1. gödör	Összesen	Egyed
Szarvasmarha (<i>Bos taurus</i> L.)	31	16	47	7
Kiskérődző (Juh — <i>Ovis aries</i> L., Kecske — <i>Capra hircus</i> L.)	50	4	54	6
Sertés (<i>Sus scrofa domestica</i> Gray)	14	3	17	3
Ló (<i>Equus caballus</i> L.)	—	1	1	1
Kutya (<i>Canis familiaris</i> L.)	1	—	1	1
	96	24	120	18
Gímszarvas (<i>Cervus elaphus</i> L.)	5	—	5	1
Hörsög (<i>Cricetus cricetus</i> L.)	6	—	6	3
	11	—	11	4
Meghatározhatatlan csonttöredék:	32	—	32	—
	139	24	163	22

A háziállatok közül a szarvasmarha 7, a juh 6, a sertés 3, a ló és a kutya 1-1 egyedének³³ csontjai reprezentálják a feltárt településen elfogyasztott, illetve elhul-

Az osteológiai anyag testrégiók szerinti megoszlása (darabszám)

	Fej	Törzs	Húsos végtag	Száraz végtag	Ujjpere
Szarvasmarha	9	21	11	4	2
Kiskérődző	7	18	21	6	2
Sertés	7	—	5	2	35

2. táblázat

Osteometriai méretadatok (mm)

	1.	2.	3.
SZARVASMARHA szarvcsap	60	46	175
	66	54	200

1. — legnagyobb átmérő, 2. — legkisebb átmérő, 3. — körméret

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
JUH							
Humerus	—	—	—	31	—	—	27
Radius	152	30	14	29	16	8	20
	—	31	—	—	16	—	—
	—	26	—	—	15	—	—
Metacarpus	—	25	—	—	18	—	—
Tibia	—	40	—	—	38	—	—
	—	—	—	24	—	—	20
	—	—	—	25	—	—	19
SERTÉS							
Humerus	—	—	—	34	—	—	34
LÓ							
ph. I. post.	74	51	31	44	37	18	24
GÍMSZARVAS							
Metacarpus	268	40	24	42	29	19	29

1. — legnagyobb hossz, 2. — proximalis epiphysis szélesség, 3. — diaphysis legkisebb szélesség, 4. — distalis epiphysis szélesség, 5. — proximalis epiphysis mélység, 6. — diaphysis legkisebb mélység, 7. — distalis epiphysis mélység

lott (kutya) állatokat. A töredékes osteológiai anyag megtartási állapota egységes, nagyfokú felaprózottsága (32 db a meghatározhatatlan csonttöredék) és a vágási-hasítási sérülések alapján — a kutya kivételével — konyhahulladékból származik.

Az osteológiai anyag mérése Duerst-féle módszerrel történt.³⁴

A szarvasmarha-csontanyag 66%-a a ház, 34%-a a gödör töltelékanyagából került elő. A szarvasmarha-állomány metrikus jellemzéséhez egyetlen felhasználható ép csont sem került elő. A töredékes szarvasmarha-csontanyag sculpturalis és méretbeli adottságaiból azonban

²⁷ Szabó J. J., i. m. 73.

²⁸ Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes ArchHung (Bp. 1973) 66.; Ua., A középkor hajnala. 26—27.

²⁹ Horedt, K., SCIV 4 (1953) 285—286., 8—9. kép.; Ua., Dacia 18 (1974) 183.

³⁰ Horedt, K., SCIV 6 (1955) 660— IV. t.

³¹ Lásd a 9. jegyzetet.

³² Kovalovszki J., FA 16 (1964) 136—138., 62—63. ábra.

³³ Az egyedszám megállapítása Bökönyi-féle módszerrel történt. Bökönyi, S., AJA 74 (1970) 291—292.

³⁴ Duerst, J. U., Vergleichende Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säugern. In: Abderhalden, E., Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden Abt. VII, Heft 2 (Berlin—Wien 1926) 125—530.

feltételezhető, hogy a szarvasmarha-állományhoz nagy-
közepes testméretű állatok tartoztak.³⁵

A házból egy nőstény egyed, a gödörből 2 hím egyed
szarvcsap-töredéke került elő. A szarvcsap „középhosszú”
vaskos (a nőstény vékony falú, a hímé vastag falú), csúcsa
a homlok síkjához viszonyítva előre-felfelé hajló. A szarv-
csapok struktúrája és mérete eltér a megelőző időszakban
ugyannezen a területen élt szarvcsapok úgynevezett brachyceros-típusú szarvasmarháitól.³⁶ A fejél domború.

A szarvasmarha osteológiai anyag testrégiók szerinti
megoszlására³⁷ jellemző, hogy mind az öt (fej-, törzs-,
húsvégtag-, szárazvégtag-régió és ujjpercek) testtájék
csontjai előfordulnak. A legtöbb szarvasmarha-csonttöredék
a törzs-régióba (csigolyák, bordák) tartoznak, majd
ezt követi a húsvégtag-régió (lapocka-medence, felső
lábszár) csontmaradványai. A törzscsontok előfordulása
a feltárt településen, vagy közvetlen közelében történő
szarvasmarha-feldarabolást, illetve fogyasztást igazol. A
szarvasmarha feldarabolására utaló vágási-hasítási sérülések
az ízületek ventralis oldalára koncentrálódnak. A
hosszúcsontok epiphysisei pedig sagittálisan hasítottak.
A házból előkerült egyik humerus distalis epiphysisének
lateralis oldalát részletesen lehasították. Ezt a hasítást
rendkívül erős-éles vágószerszámmal végezheték, különben
nem képzelhető el az ízületek tokkal borított compact
trochlea és az olecranon levágása. Ugyancsak a házból
került elő egy feltételezhetően összefüggő bal oldali far és
combrész csontjai is. A húsvs far-combrészlől a száraz-
végtag-régió (metapodiumok) eltávolításakor hasították
ketté az ugyancsak a házból előkerült tarsus-csontokat
is. A szarvasmarhacsontok kifejlett egyedektől származnak.

A kiskérődző-csontok 92,5%-a a ház töltelékanyagából
került elő. A juh és a kecske csontjainak az elkülönítésében
jelentkező nehézségeket figyelembe véve valószínűsíthető,
hogy a feltárt településen előkerült kiskérődző-csontok
juhoktól származnak. A kiskérődző-csontanyag testrégiók
szerinti megoszlására jellemző, hogy a legtöbb csont
a húsvégtag-régióból és a törzs-régióból származik.
A juhok — szarvcsapstruktúrára alapított — típus-
meghatározása szarvcsapok híján nem végezhető el. A
hosszúcsontok osteometriai adataiból megállapítható,
hogy a településen elfogyasztott juhok testmérete nagyobb
volt a magyarországi népvándorlás kori juhok méreteinél.³⁸
Az egyetlen ép hosszúcsont, egy juh radius hosszúságából
Teichert-módszerrel³⁹ számított marmagassági érték:
611,0 mm. A ház töltelékanyagából előkerült kiskérődző-
csontok közül 9 db-on található lokális égési felület.

A kiskérődzők feldarabolásának megismeréséhez ad-
nak érdekes adatokat a házból származó csigolyák,
melyek transversalis síkban vannak kettéhasítva. A kis-
kérődző-csontok fiatal és kifejlett egyedektől származnak.

A sertéscsontok 82,3%-a a ház töltelékanyagából
került elő. A sertésállomány jellemzésére a rendelkezésre
álló kevés osteológiai anyagból csak az állapítható meg,

hogy az alsó M_3 hosszúsága, illetve a humerus osteomet-
riai adata megegyezik a szarvcsapkor⁴⁰ és a népvándor-
lás kori⁴¹ települészekről ismert sertések méretadataival.

A sertéscsontok testrégiók szerinti megoszlásából
megállapítható, hogy hiányoznak a törzs-régióhoz tar-
tozó csonttöredékek. Kizárólag fejcsontok (7 db) és a
táplálkozás szempontjából hasznosítható húsvégtag-
csontok (5 db) és hasznosíthatatlan szárazvégtag-csont-
ok (5 db) fordulnak elő.

A sertéscsontok fiatal és kifejlett egyedektől származnak.

A telepen élt népesség loállományának jellemzésére
egyetlen csont áll csak a rendelkezésünkre, az I. gödörből
előkerült hátsó első ujjperce. Az ujjperce (os phalangis
I. post.) osteometriai adata alapján megállapítható, hogy
az ismert szarvcsapkor⁴² lovak méreteinél nagyobb, az
avar lovak⁴³ méreteinél pedig kisebb.

A kutya jelenlétére a házból előkerült egyetlen
caninus utal.

A vadállatok közül csak a gímszarvas csontmaradványa
került elő a ház töltelékanyagából. A gímszarvas-
csontok közül kizárólag csak a fej-régió és a szárazvégtag-
régió csontjai kerültek elő. Valószínű, hogy a táplálkozás
szempontjából hasznosítható testrészek csontmaradványai
a telep fel nem tárt részén akkumulálódtak. A csontok
nőstény egyedektől származnak. Érdekes megemlíteni,
hogy a Tiszafüred-külsőfokparti gepida házbán is volt
gímszarvascsont, két nőstény és egy hím egyed húsvs-
végtag csontja,⁴⁴ illetve az Eperjes-Csíkos táblán feltárt
gepida házból a gímszarvas csontján kívül az őz is
előkerült.

A település érdekes állatfaja a hörsőg. Ez a rácsá-
ló kifejezetten nyíltszíni — félig kötött talajú — mezőgaz-
dasági kultúraterületekhez kötődő faj. Az aktivitása — táplálékszerzése — tavasztól őszig tart. Természetes ellensége
az emberen kívül a ragadozó madarak és a ragadozó
emlősök. Valószínű, hogy a ház töltelékanyagába is raga-
dozó (kutya ?) zsákmányaként került.

A Tiszántúl területén közel 3 évszázadnyi időtar-
tamon át letelepült gepidák állattartásáról az archaeo-
zoológia még nagyon keveset tud. Néhány ház és gödör
állatcsontmaradványa ismeretében is csak vázolható,
hogy legfontosabb haszonállatok a szarvasmarha, a juh
és a kecske volt. A gepidák állatállományában a sertések
száma nem lehetett jelentős. A lovak általában nagyob-
bak voltak a szarvcsapok lovainál. Háziállataikhoz tar-
toztak még a szamár, a kutya és a macska, valamint a házi-
tyúk is. Vadászta az Alföld nagyvadait (gímszarvas, őz),
és halászatukról is több halesont tanúskodik.

Úgy tűnik, nem lakhatták sokáig a házat: a padlón
igen kevés volt a ráhordott föld, emiatt a bejárat sem rajzo-
ldott ki. Minden bizonynyal azért kellett a házat elhagyni,
mert leégett, ezt mutatják a helyenként vörös színű padló-
felületek, az égett csonttöredékek, amelyek valószínűleg
a beszakadt tetőszerkezettől égett át, valamint a cölöp-
lyukakban talált faszéndarabok is.

³⁵ A telep feltártsági fokát ismerve megállapítható,
hogy az állatcsontanyag reprezentatív értéke nagyon
alacsony. Azonban a népesség szarvasmarha-állományá-
nak jellemzéséhez meg kell említeni, hogy a Battonya-
Vörös Október Tsz homokbányájában feltárt (Szabó J. J.,
i. m. 84., 30. j.) település szarvasmarhái kis testméretű, ún.
tipikus népvándorláskori brachyceros típusúak voltak.

³⁶ Bökönyi, S., *Cumania* 4 (1976) 41–69.; Vaday A.,
— Vörös I., *ArchÉrt* 104 (1977) 98–105.

³⁷ Kretzoi, M., — Gábori-Csánk, V., *Zoologie archéologique*. In: Gábori-Csánk, V., *La Station du Paléolithique*
Moyen d'Érd-Hongrie. Monumenta Historica Budapest-
tinsia III (Bp. 1968) 223–244.

³⁸ Bökönyi, S., *Cumania* 4 (1976) 41–69.; Ua., *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. (Bp. 1974) 180–181.

³⁹ Teichert, M., *Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen*. In: Clason, A. T., ed: *Archaeozoological Studies*. (Amsterdam—Oxford—New York 1975) 51–69.

⁴⁰ Vaday A., — Vörös I., — Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv — sajtó alatt.

⁴¹ Battonya-Vörös Október Tsz homokbányája, Eperjes—Csíkos tábla.

⁴² Vaday A., — Vörös I., i. m. sajtó alatt.

⁴³ Matócsi J., *SMK* I (1973) 87–106.

⁴⁴ Vörös I., *A magyarországi subfossilis szarvaspopulációk archaeozoológiai vizsgálata*. Doktori disszertáció. (Kézirat. Debrecen 1975) 49.

A felsorolt lelőhelyek korát illetően bizonyosat nem tudunk, legfeljebb csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Mindenképpen későbbiek a Vörös Október Tsz. homokbányájában feltárt teleprészletnél, amely a IV. század végére — V. századra keltezhető, de feltehetőleg nem nyúltak át jelentősen a VI. századba.

Mindenesetre a lelőhelyek az őket hátrahagyó gepida nép itteni, tanyaszerű települési rendszerét⁴⁵ jól tükrözik, s az eddigieknél — néhány esetben⁴⁶ — leletanyaggal is jobban dokumentálják, még ha csak felszíni leletanyaggal is.

Szabó J. József—Vörös István

МОГИЛЬНИК И ПОСЕЛЕНИЯ ГЕПИДОВ В ОКРЕСТНОСТИ С БАТТОНЯ

Резюме

Исследования гепидских поселений проводятся сравнительно недавно,¹⁻² территория их обитания определялась главным образом по могильникам.³

Авторы публикуют некоторые памятники, открытые в последние годы в юговосточной части окрестности с. Баттоня (комитат Бэкэш, район Мезоковацхаза): 6 поселений и один частично раскопанный могильник (Башарага-Видпарт). Характерные находки — лощенные сосуды из хорошо отмученной глины с раздутым туловом (рис. 6/13; 7/2)⁸⁻⁹, грушевидные, штампованные сосуды (рис. 7/1),¹⁰⁻¹¹ обломки глиняных ведер (рис. 7/4—6),¹²⁻¹³ обломки керамики из грубо отмученной глины (рис. 6/1—10, 12, 14, 16—17, 7/7, 9—12),¹⁴⁻¹⁸ фибулы с бронзовой спинкой и ножной, с остатками железной пружины и иглы (рис. 9/1)²⁰⁻²⁶ — по аналогиям могут быть определены как гепидские. Можно найти хорошие аналогии также объектам, открытым на поселении Сиондское поле I, где найдены полуземлянки без очагов, с ямками от столбов в углах²⁸⁻³² и ямой к юго-западу от нее.²⁷

Интересно отметить, что гепидские поселения на этой территории — на берегу Сараз-эр, высохшего притока р. Марош — расположены, как правило, на равнинах.

Картографирование памятников (рис. 1) подтверждает представление о гепидских поселениях как разбросанных мелких селищ или хуторов.⁴⁵

О хозяйстве населения свидетельствуют кости животных, найденные в заполнении полуземлянок и ям. Найде-

ны кости домашних животных: крупного рогатого скота (*Bos taurus* Linné), овец (*Ovis aries* Linné), свини (*Sus scrofa domestica* Gray), лошади (*Equus caballus* Linné), и собаки (*Canis familiaris* Linné), а также диких животных: олени (*Cervus elaphus* Linné), и грызуна: хомяка (*Cricetus cricetus* Linné) (табл. I.)

Найдены кости следующих особ крупного рогатого скота — 7, овец — 6, свини — 3, лошади и собаки — 1. Osteологический материал весьма плохой сохранности, кости раздроблены и расколоты на мелкие части (32 мелких обломка не поддаются определению). На основании этого можно установить, что они (за исключением кости собаки) происходят из отходов кухни.

О животноводстве гепидов, живших почти триста лет на территории Затисья, из-за небольшого количества osteологического материала мы знаем еще немного. На основе материала из заполнения нескольких землянок и ям можно лишь предполагать, что они главным образом разводили крупного рогатого скота, овец и коз. Число свиней было незначительным. Гепидские лошади в среднем были более высокого роста, чем сарматские. В число домашних животных входило еще: осел, собака, кошка и также домашние птицы. Гепиды охотились на крупные дикие животные, жившие в то время на венгерской низменности (олень, косуля), о их рыбной ловле свидетельствуют найденные рыбные кости.

Й. Й. Сабо — И. Вёрёш

GEPIDISCHE FUNDORTE IN DER GEMARKUNG VON BATTONYA

Auszug

Die gepidische Siedlungsforschung blickt nur auf eine ziemlich kurze Vergangenheit zurück,¹⁻² auch das siedlungsgeschichtliche Bild fußt zumeist bloß auf Grabfunden.³

Verfasser beschreiben einige, im vorigen Jahr im südöstlichen Teil der Gemarkung von Battonya (Kom. Békés, Kreis Mezökovácsháza) entdeckte Fundorte: 6 Siedlungen und einen Gräberfeldabschnitt (Basaraga-Vidpart). Aufgrund ihrer Analogien lassen sich die charakteristischeren Fundtypen — feingschlammte, eingelattete Gefäße mit scharfem Umbruch (Abb. 6/13, Abb. 7/2),⁸⁻⁹ bzw. birnenförmige, eingestempelte Gefäße (Abb. 7/1),¹⁰⁻¹¹ Fragmente von Krausengefäße (Abb. 7/4—6),¹²⁻¹³ körnig geschlammte Scherben (Abb. 6/1—10, 12, 14, 16—17; Abb. 7/7, 9—12),¹⁴⁻¹⁸ Bronzefibel mit Spuren einer eisernen Spiral- und Nadelkonstruktion (Abb. 9/1)²⁰⁻²⁶ — unter die gepidische Funde gut einfügen. Auch die Beobachtungen anlässlich der in Sziondai gyep I durchgeführten Ausgrabung können mit anderen Siedlungsercheinungen derselben Zeit gut verglichen werden: der Grundriß eines bis zur Hälfte in die Erde eingetieften Hauses ohne Ofen, in den Ecken mit Pfahlhöchern,²⁸⁻³² und eine Grube südwestlich vom Haus.²⁷

Ein interessanter siedlungsgeschichtlicher Umstand ist, daß die gepidischen Siedlungen dieses Gebietes am Ufer des Száraz-ér — des einstigen Maros-Arnes — sich im allgemeinen auf flachem Gelände befinden.

Die auf die Karte aufgetragenen Fundorte (Abb. 1) führen das hiesige, lockere, gehöftartige Siedlungssystem der Gepiden gut vor Augen.⁴⁵

Auf die Viehhaltung und Lebensart der Bewohner des Fundortes Sziondai gyep I. verweisen die aus der Aufschüttung des Hauses und der Grube zum Vorschein gekommenen Tierknochen. Fünf Haustiere: das Rind (*Bos taurus* Linné), das Schaf (*Ovis aries* Linné), das Schwein (*Sus scrofa domestica* Gray), das Pferd (*Equus caballus* Linné) und der Hund (*Canis familiaris* Linné); ein gejagtes Tier: der Rothirsch (*Cervus elaphus* Linné) und ein Wirtschaftsschädling (Nagetier): der Hamster (*Cricetus cricetus* Linné) hinterließen ihre Knochenreste (Tab. I).

Von den Haustieren repräsentieren 7 Rinds-, 6 Schaf-, 3 Schweineknochen sowie Knochenfunde von je einem Pferd und Hund die auf der Siedlung konsumierten bzw. verwendeten (Hund) Tiere. Der Erhaltungszustand des fragmentarischen Knochenmaterials, die hochgradige

⁴⁵ Lásd a 3. jegyzetet.

⁴⁶ Pl. Kétegyháza határából négy gepida lelőhelyről

van tudomásunk, leletek azonban csak kettőről ismertek. Csallány, D., i. m. 115—120.

Zerkleinerung (32 St. unbestimmbare Knochenfragmente) und die durch das Schlachten oder Schneiden entstandenen Verletzungen rühren — mit Ausnahme des Hundes — von Küchenabfällen her. Die Verteilung der je vom Gesichtspunkt der Ernährung differenziert verwendbaren Körperregionen der Tierknochenreste ist unterschiedlich (Tab. I).

Über die Viehhaltung der im Gebiete jenseits der Theiß fast drei Jahrhunderte lang sesshaften Gepiden stehen der Archäozoologie noch sehr wenige Daten zur Verfügung. In Kenntnis des Tierknochenmaterials einiger

Häuser und Gruben kann zur skizzenhaft umrissen werden, daß das wichtigste Nutzvieh der Gepiden das Rind, das Schaf und die Ziege waren. Im Viehbestand der Gepiden dürfte die Zahl der Schweine nicht allzu groß gewesen sein. Ihre Pferde waren im allgemeinen größer als die der Sarmaten. Zu ihren Haustieren gehörten noch der Esel, der Hund und die Katze sowie auch Geflügel. Es wurde das Großwild des Alföld (Rothirsch, Reh) gejagt und auch vom Fischfang zeugen mehrere Fischknochen.

J. J. Szabó—I. Vörös

AZ AVAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI III. AZ AVAR—BIZÁNCI KAPCSOLATOK ALAKULÁSA A HONFOGLALÁS LEZÁRÓDÁSÁTÓL SIRMIMUM ELFOGLALÁSÁIG

BEVEZETÉS A HARMADIK KÖZLEMÉNYHEZ*

Az első és második közlemény bevezetésében feloldott rövidítéseket és az ezekhez csatolt bibliográfiái adatokat jelen közleményben nem ismétlem meg; ismerteknek tekintem őket.

Először itt a harmadik közleményben citálom rövidített formában az alábbi kútfőket (s hozzájuk lábjegyzetben ugyanolyan tájékoztatást adok, mint az előző két publikációban, az eltérés mindössze annyi, hogy most a névalak-változatokat is a jegyzetek tartalmazzák):

*Andreas Dandulus*¹ = *Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta* aa. 46–1280 a. C. A cura di E. Pastorello (*Rerum Italicarum Scriptores* ... da L. A. Muratori ... nuova edizione ... Tomo XII. parte I.), Bologna 1938–1958.

*Ephraim*² = *Ephraemius ex recognitione I. Bekkeri*, Bonnae 1840.

*Eustratius, Vita Eutychie*³ = *Vita S. Eutychie patriarchae Constantinopolitani: Patrologiae cursus completus* ... accurate J. — P. Migne ... *Patrologiae Graecae* tomus 86. 2., Parisiis 1865, 2273–2389.

*Inscriptio de Avaris in latere Sirmiensi*⁴ = J. Brunšmid, *Eine griechische Ziegelinschrift aus Sirmium: Eranos Vindobonensis*, Wien 1893, 331–333.

*Inscriptio de Domnica Sirmiensi*⁵ = *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes quas collegit adnotationibusque instruxit A. Dobó*, Budapestini 1975, No. 251.

*Inscriptio de Iohanna Sirmiensi*⁶ = *Ibidem* No. 250.

*Mauricius*⁷ = *Mauricii Strategicon*, edidit, Dacoromanice vertit, prolegomenis instruxit H. Mihăescu, București 1970.

*Pseudo-Codinus*⁸ = *Patria Constantinopolis: Scriptores originum Constantinopolitanarum*, rec. Th. Preger II., Lipsiae 1907.

*Zonaras*⁹ = *Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri XIII–XVIII*, ed. Theodorus Büttner-Wobst, Bonnae 1897.

A kútfőkhöz adott szakirodalmi útmutatóim a két korábbi közleményben még nem idézték az alábbi műveket, azokat először itt (az 1–9 lábjegyzetekben) citálom:¹⁰

Diehl = *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*. Edidit E. Diehl I., II., III., Berolini 1961.

Egger–Bulić = R. Egger, *Der altchristliche Friedhof Manastirine nach dem Materiale Fr. Bulić* (Forschungen in Salona II.), Wien 1926.

Kollautz, Die „*Inscriptio de Avaris*” = Die „*Inscriptio de Avaris*” von Sirmium als Dokument einer byzantinischen Gebetsanrufung: *Studia in honorem Veselini Beševliev*, Sofia 1978, 534–563.

A történelmi eseményekhez (a 12–18 lábjegyzetekben) az alábbi olyan munkák megfelelő helyeit idézem itt, amelyek a két előző közleményben még nem szerepeltek:¹¹

* A két előző közleményt lásd: ArchÉrt 105 (1978) 78–90 és 106 (1979) 94–111.

¹ † 1354. — Karayannopulos 438–439, No. 501/1; MMFH IV 420–422; Tusculum-Lexikon 33. — A név alakváltozata: *Andrea Dandolo*.

² A verses krónika 1313 körül íródott. — Moravcsik I 256–257; Karayannopulos 437, No. 477/1; Tusculum-Lexikon 144–145. — A szerző nevének változata: *Ephraem(ius)*, *Ephraemius*.

³ Az életrajz Eutychios konstantinápolyi patriarcha 582-ben bekövetkezett halála után valamikor íródott. — Moravcsik I 563; Beck 410–411; BHG No. 657; Karayannopulos 142, 147, No. 102, 110; Tusculum-Lexikon 158. — A szerző nevének változata: *Eustratios*.

⁴ A feliratot valószínűleg Sirmium második avar ostromakor, az 579–582 közötti időben karcolták a téglába. — Moravcsik I 303; Kollautz, Die „*Inscriptio de Avaris*”.

⁵ Ha a kisleányt az avarok elől vitték Salonába, úgy sírkövébe 582-ben vagy nem sokkal ezután vették a feliratot. — Diehl II 425 No. 4455; Egger–Bulić 108.

⁶ A sírfelirat keletkezési éve valószínűleg 612. Emellett szól a legtöbb érv, még ha akad is kutató, aki ezt a datálást kétségbe vonja (így *I. Nikolajević*, *Salona Christiana aux VIe et VIIe siècles: Disputationes Salonitanae* 1970, Split 1975, 91–95).

⁷ A hadászati mű a VI. század utolsó vagy a VII. század legelső évtizedeiben íródhatott. Szerzőjének Maurikios császárral való azonosíthatása ennek ellenére kétséges. — Moravcsik I 417–421; BMÖKF I 2., 141–142 (*Olajos T.*); FBJ I 127–142 (*F. Barišić, B. Krekić*); FGHB II 272–290 (*G. Cankova–Petkova*); FHD II 553–566 (*H. Mihăescu*); Karayannopulos 158–159, No. 125; Tusculum-Lexikon 325–326. — A forrás elnevezésének változatai: *Pseudo–Mauricius*, *Maurikios*, *Pseudo–Mau-*

rikios, *Urbicius*, *Pseudo–Urbicius*, *Urbikios*, *Pseudo–Urbikios*.

⁸ A pszeudoepigráf munka ismeretlen szerzője feltehetőleg 1000 körül írt. — Moravcsik I 471–472; FBJ I 281 (*M. Rajković*); FGHB V 322–326 (*P. Tivčev, P. Kolarov*); FHD III 530–531 (*A. Elian, N.–S. Tanašoca*); Karayannopulos 255, No. 317 (vö. 359, No. 505); Tusculum-Lexikon 281, 379–380. — A forrás elnevezésének változatai: *Pseudo–Kodinos*, *Patria Constantinopolis*, *Patria Konstantinupoleos*.

⁹ A szerző, úgy látszik, a XII. század első felében írt. — Moravcsik I 344–348; BMÖKF I 2., 159 (*Makk F.*); FBJ III 245–256 (*B. Radojčić*); FGHB VII 149–208 (*G. Cankova–Petkova, P. Tivčev, V. Tapkova–Zaimova*); FHD III 190–229 (*A. Elian, N.–S. Tanašoca*); Karayannopulos 292, No. 385; Kl. Pauly V 1551–1553 (*H. Gärtner*); Tusculum-Lexikon 542–543. — A szerző nevének változatai: *Ioánnēs Zonaras*, *Iohannes Zonaras*.

¹⁰ Itt hívom fel a figyelmet arra — a két korábbi közleményre is kiterjedő visszamenőleges érvénnyel —, hogy a források szövegét tartalmazó publikációk bevezetés, jegyzetek vagy utószó formájában rendszeren többkevesebb irodalomtörténeti tájékoztatással is szolgálnak a kiadott szerzőről, illetve szövegről. Ugyanígy az egyes történelmi eseményekhez citált művek nemegyszer a kérdéses események kútfőiről is szólnak mint irodalmi alkotásról. Vö. még lejjebb 11 jegyz.

¹¹ Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy az események történetéhez nem egyszer értékes tájékoztatással szolgálnak azok a szakmunkák is, amelyeket egyébként a források irodalomtörténeti bibliográfiájának a feltárása kedvéért idézek. Vonatkozik ez a megjegyzés nemcsak jelen közleményre, hanem az előző kettőre is. Vö. még lejjebb 10 jegyz.

Brozzi = M. Brozzi, I primi duchi longobardi del Friuli e la politica bizantina verso il ducato: *Arheološki Vestnik* 21—22 (Ljubljana 1970—1971) 75—80.
 Ferjančić = B. Ferjančić, *Syrmium in the Byzantine Period* (szerbül, angol és francia rezümével): *Sremska Mitrovica* (Red. R. Prica), Sremska Mitrovica 1969.
 Grafenauer = B. Grafenauer, *Quelques problèmes relatifs à l'époque de l'immigration des Slaves du Sud* (szerbül, francia rezümével): *Zgodovinski Časopis* 4 (1950) 23—126.
 Županić = N. Županić, *Staroslovenski vojvoda Dauritas i oborski kagan Bajan*: *Istoriski Časopis* 5 (1954—1955) 117—130.

19. §

TIBERIOS ÚJABB VERESÉGET SZENVED AZ AVAROKTÓL (573—574 KÖRÜL)¹²

Euagrius V 11 (p. 207, 25—32)

Őt (Tiberios) küldötte ki (II. Iustinus császár) előzőleg az avarok ellen, nagy tömegű sereget gyűjtve össze. Tiberios kis híján fogságba esett, miután katonái a barbárok pusztá látását sem tudták elviselni; nem várt módon mégis megmentette őt az isteni gondviselés és megőrizte a római császárság számára, amely Iustinos értelmetlen vállalkozásai folytán abban a veszedelemben forgott, hogy az egész állam széthull s olyan nagy hatalomtól eszen el a barbárok zsákmánya lesz.

Az „előzőleg” kifejezés itt II. Iustinos megőrlésének a dátumához (573 nov.—dec.-hez) képest jelzi Tiberios kudarcát végződő hadjáratának időpontját.

Theophanes a. m. 6066 (p. 246, 32—247, 3)

Ebben az évben avarok jöttek a Duna tájaira. Amint erről értesült a császár, Tiberios a palotaőrök parancsnokát küldötte ellenük. Az összeesapott velük, de vereséget szenvedett a váratlanul reá törő ellenségtől; sok emberét elvesztette és visszavonult.

Theophanész II. Iustinos uralmának a 9. événél szól Tiberios balszerencsés avar háborújáról. Csak gyanítható, de nem egzaktul bizonyítható, miszerint Euagrius és Theophanész egyazon eseményről beszél itt. Ugyanígy az sem tekinthető biztosnak, legfeljebb valószínűnek, hogy Tiberios itt említett veresége nem azonos a 18. paragrafusban tárgyalt legyőzetésével. Ha mégis ezt az elgondolást tettem magamévá, ennek főoka a következő. Tiberios előző paragrafusban megbeszélte diplomáciai tárgyalásainak, vereségének s az ezt követő békekötésnek a leírása (Menander Prot. EL p. 459, 16—460, 24) után szólt Menandrosz Protéktór történeti művében (EL p. 460, 25—26) az 561 karácsonya előtt megkötött perzsa—bizánci béke 10. évének az elteltéről. A szóban forgó bizánci historikus monográfiája egészében az időrend fonálán haladt s ettől legfeljebb csekély mértékben térhetett el azért, hogy összetartozó (egy szintéren lejátszódó) eseményeket el ne válasszon egymástól. Így egy 571 karácsonya táját említő részlet aligha kerülhetett egy olyan passzus után (!), amely egy 573—574-re datált háborúról emlékezett meg.

Menander Protector ES p. 23, 7—14

Azt mondják, hogy a rómaiak veresége után az avarok hadvezére üzenetet küldött Tiberioshoz. A kiküldött üzenetvivő így szólt: „Hogyan merészeltetek harcos kezek hiányában a betegségében szenvedve az avarok azaz éppen szkíták ellen háborút indítani? Vagy nincsenek irataitok

A történelmi eseményekhez adott bibliográfiai tájékoztatásaimban első helyen itt is, mint korábban „Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte” című kötetem lapszáma utalok a lábjegyzetekben. Az abban hivatkozott legfontosabb művek közül egy az első két közleményben tárgyalt eseményeknél nem jutott még szóhoz, jelen közleményben viszont akad olyan esemény, amelyhez ennek a cikknek is van mondanivalója: A. Kollautz, *Awaren, Franken und Slawen und die fränkische und byzantinische Mission: Carinthia I* 156 (1966) 232—275.

és feljegyzéseitek, amelyek olvasása megismertethet benneteket azzal a ténnyel, hogy a szkíta törzsek leküzdhetetlenek és megverhetetlenek?” Tiberios viszonzásul azt mondotta ....

A fenti szöveg az „Excerpta de sententiis” palimpszesztusán alig-alig — csak teljesen bizonytalanul — olvasható és töredékesen, befejezetlenül maradt fenn a citátum (a szöveg végén álló pontok a megsonkulást jelzik). Ilyen körülmények közt egy helyt („azaz éppen szkíták”) nem vettem szentírásnak C. de Boor habozva közölt olvasatát; a lenyomatott textustól kiesit eltérve próbáltam elfogadható értelmet kicsiholni a fragmentumból (egészen szó szerint a fordítás ez lenne: „... szenvedve avarok, mondom, és szkíták ellen...”). Felesleges persze mondanom, hogy az én fordításom éppen olyan kevéssé tekinthető szentírásnak az adott körülmények közt, mint a tudós kiadó szövegközlése. — Míg Euagrius szerint II. Iustinos „nagy tömegű sereget gyűjtve össze” küldte az avarok ellen Tiberios, addig jelen forráshelyünk szerint „harcos kezek hiányának a betegségében szenvedve” bocsátkozott ütközetbe a palotaőrök parancsnoka. A látszólagos ellentmondás feloldását talán annak a feltételezése adhatja, hogy jól kiképzett, harcedzett katonák csak jelentéktelen számban voltak találhatók a dunai fronton, mert az elitesapatokat az 572-ben újra kezdett perzsa háború hadszínterére vezényelték. Tiberios serege zömének gyakorlatlanságára, fegyverzetlenségére Euagrius szavai világosan utalnak.

Eustratius, Vita Eutychii p. 2349 C D

Midőn Tiberios Sirmiumban volt az avar háború miatt, a csodálatra méltó férfiú (Eutychios) írt neki, megragadva az éppen kínálkozó alkalmat. Az alkalom így adódott: az Amaseiában állomásozó csapattest egy tribuna Tiberios bizalmába kívánt kerülni, oldalán, parancsnoksága alatt akart szolgálni; miután a szent férfiútól ajánló sorokat kapott, buzgón ment Tiberioshoz Sirmiumba.

Eutychios kétszer volt konstantinápolyi patriarcha (552—565, 577—582). Közben számkivetésbe kellett mennie. Tiberios már első főpapsága idején pártfogolta s úgy látszik, száműzetése idején is jó kapcsolatot tartott a leendő császárral. Így történt, hogy az avar határvidék legjelentősebb városában, Sirmiumban főhadiszállást felülvizsgáló fővezérhez beajánlhatott egy addig Ázsiában szolgáló tribunust. Hogy ezt az eseményt Tiberios első (18. §) vagy második (19. §) avar hadjáratához kell-e kapcsolnunk, biztosan nem eldönthető. — Eustratios, aki Eutychi-

¹² Szádeczky 68—69; Artamonov 111; Avenarius 87; Grafenauer 49; Hartmann II 1., 46; Hauptmann 155; Kulakovskij II 347; Lebeau—Saint-Martin X 112;

Lex. Ant. Slav. I 59 (T. Lewicki); Nagy I 60, II 133—143; Stratos I 32.

os életrajzát megírta, a patriarcha bizalmas híve volt. Egy helyt (p. 2312 A) arról beszél a szerző, hogy hőse milyen rendíthetetlenül harcolt az igaz hit és tisztesség ellenségeivel és itt az utóbbiakat „vad és avar farkasok” megjelöléssel illeti; kora Bizáncban, úgy látszik, az avarság jelentette a legádázabb ellenfelet.

Nicephorus Callistus Xanthopulus XVII 39 (p. 324 A)

... sok tízezernyi hadsereggel előzőleg az avarok ellen küldötte (II. Iustinus Tiberiost). Miután katonái az ellenség pusztá látását sem igen tudták elviselni, mindjárt az összeesapáskor fogságba esett volna, ha az isteni gondviselés ki nem ragadta és meg nem őrizte volna és pedig nyilvánvalóan a római hatalom javára, hiszen ez abban a végső veszélyben forgott Iustinus esztelen tettei miatt, hogy az egész állam széthull s oly nagy uralomtól elesvén a barbároknak lesz zsákmánya.

Niképhoros Kallistos Xanthopulos nem tesz egyebet, mint a jelen paragrafus elején álló Euagrius-helyet némileg átstilizálja. Önálló forrásértéke így nincs elbeszélésének.

Theodosius Melitenus p. 93, 9–10

Tiberiost, a palotaőrök parancsnokát küldötte (II. Iustinus) a hunok ellen, akik kivonultak és a thrák területeket dúlták, fosztogatták.

A késői szerző Theophanés elbeszélését ismétli lerövidítve. — O. Kresten (Jb. Österr. Byz. 25, 1976, 208–12 szerint az auctornév kitalált).

Cedrenus p. 684,17–18

II. Iustinus 9. évében az avarok a Dunához jöttek és legyőzték a rómaiakat.

Kendrénos híradása alighanem Theophanésre megy vissza.

Symeon p. 134,24–135,2

Ez az Iustinus Tiberiost, a palotaőrök parancsnokát küldötte a hunok ellen, akik kivonultak és a thrák területeket dúlták, fosztogatták.

Theophanés híradásának ugyanazt az erősen lerövidített változatát olvassuk itt, mint Theodosios Meliténosnál.

20. §

TIBERIOS ÉVPÉNZ FIZETÉSÉT VÁLLALVA BÉKÉT ÉS SZÖVETSÉGET KÖT BAJÁNNAL (574 VÉGÉN VAGY 575 ELEJÉN)¹³

Menander Protector EL p. 208, 12 et 16–19

Tiberios (Caesar) ... követséget küldött Bajánhoz, az avarok vezéréhez, aki akkoriban nem viseltetett ellenséges indulattal a rómaiak irányában, sőt Tiberios uralkodásának kezdetétől fogva egyenesen államunk boldogulását kívánta.

A kiragadott mondat egy olyan fragmentum darabja, amely az 578-as év egy történeti epizódjával foglalkozik; erről az epizódról lejjebb a 23. paragrafusban lesz szó, s ott adjuk a teljes töredék fordítását. Ezen a helyen annyi a fontos számunkra, hogy mióta Tiberios Caesarként átvette a tényleges uralmat az elborult elméjű Iustinus császártól (574. dec. 7.), azóta az avarok a birodalommal jó viszonyban állottak. A következő forrásrészlet mutatja, hogy Baján szövetségként 80 000 bizánci arany évpénzt kapott Tiberiostól.

Menander Protector EL p. 471, 27–34

(Baján) ebben az esztendőben is (az előzőkhöz) hasonlóan elküldötte Targitiost a császárhoz, hogy hozza el a megállapított pénzösszeget; ez minden egyes évben nyolevanezer aranyat tett ki. Miután a pénz egy részén beszerzett áruval és magával az arannyal Targitios visszatért Bajánhoz, az szégyentelenül és a legbarbárabb módon hirtelen megszegte a szövetségi szerződést, amelyet mind-

járt kezdetben megkötött Tiberiosszal, mihelyt az utóbbit a caesari rangra emelte szerencséje.

Lásd az előző forráshely kommentárját feljebb.

Euagrius V 14 (p. 209,27–210,2)

A rossz úton gyűjtött pénzt a szükségnek megfelelően használta fel: megtette az előkészületeket a háborúra. Az Alpokon túli népek közül a Rajna-vidékiek legderékabbjait toborozta seregébe, ugyanígy az Alpokon inneniek, a massagetákat és más szkíta nemzetségek fiait, a Pannonia, Moesia, Illyricum meg Isauria környékieket; ekként közel százötvenezer főnyi, kitűnő lovasokból álló csapatokra tett szert.

A fenti mondatok alanya Tiberios társascsászár (Caesar). Könnyen lehet (ha persze nem is bizonyos), hogy a „massageták” itt archaizáló kifejezésként az avarokat jelölik, az egyéb szkíta nemzetségek pedig legalább részben az avar fennhatóság alatt élő steppei eredetű népeket. Úgy látszik, a nyolevanezer arany évpénz ellenszolgáltatásként Baján megengedte a bizánciaknak a katonatoborzást a kaganátus alattvalói közül. Figyelmet érdemel ebben az összefüggésben a tény, hogy nem sokkal az itt szóban forgó toborzások után egy az avaroknál használatos nevet (Men. Prot. EL p. 220,9 et 459,29–30; Theophyl. Sim. VIII 5) viselő vezérrel, Apsichhal találkoztunk a perzsa fronton küzdő keletrómai hadseregben: Theophyl. Sim. I 14,5 II 3,1.

21. §

A TÜRK KAGÁN FELBONTJA A SZÖVETSÉGET BIZÁNCVAL TIBERIOS CAESAR AVAROKKAL KÖTÖTT SZERZŐDÉSE MIATT (576)¹⁴

Menander Protector EL p. 203,25–28 et 205,10–206,21

Tiberios Caesar kormányzásának második éve táján... ismét követséget küldtek a rómaiak a türkökhöz; Valenti-

nost választották ki erre a feladatra... Turxanthos eképpen szólt (ti. Valentinushoz és követársaihoz): „Nemde ti vagytok azok a rómaiak, akik tízféléképpen (szó szerint: tíz nyelven) beszéltek, de az egyetlen, amit tesztek, a

¹³ Szádeczky 69; Artamonov 111; Avenarius 87; Grafenauer 50; Hartmann II 1., 46; Hauptmann 155; Nagy II 143–148; Stratos I 32; Thiess 145.

¹⁴ Szádeczky 69; Artamonov 137–138; Chavannes

239–242; Czegléd, Nomád népek 99–100; Gumilev 49; Haussig 305, 375, vö. 369, 418; Kulakovskij II 399–402; Lebeau–Saint-Martin X 173–181; Nagy I 58; Szádeczky, Ostgrenze 269; Thiess 145–147.

rászedés?” Ezt mondva tíz ujját a szájába dugta, majd így beszélt: „Amint most az én számban tíz ujj van, úgy beszéltek ti rómaiak többféleképpen (szó szerint: több nyelven). Egyik szavatokkal engem szednétek rá, a másikkal az én rabszolgáimat a varchónitákat. Egyszerűen minden népet megszédítetek tarkabarka beszédekkel és csalárd gondolkodásokkal alakoskodva s hízvelegve. Mikor pedig ezeket a népeket valami csapás hanyatt-homlok lesújtja, elnéztek fölöttük s kizárólag a saját magatok hasznával törődtek. Ti követek is hazugságba öltözötten jöttetek hozzám s az, aki küldött benneteket, szintén nem kevésbé csalárd. Tüstént s minden haladék nélkül ki foglak hát végeztetni benneteket. Egy türk férfitől ugyanis teljesen idegen és távol áll a hazudozás. S császártok is meglakol majd, ahogyan kell. Hiszen nekem azt beszélt, hogy ragaszkodik barátságunkhoz, ugyanakkor viszont szövetségi szerződésre lép a varchónitákkal — az avarokat értette ezen az elnevezésen —, akik szolgálók s akik meg merészeltek szökni uraiktól. A varchóniták egyébként a türkők alattvalói lévén hozzám jönnek, mihelyt úgy akarom: ha egyszer megpillantják lókorbácsomat, amelyet reájuk bocsátok, a föld legmélyére menekülnek előlem. Vagy ha mégis szembe mernének nézni velünk, természetesen nem kardjainkkal döfnénk le őket, hanem inkább lovaink patái tipornákkal rájuk s hangyákként pusztulnának el. Ami a varchónitákat illeti, az elmondottakban biztosak lehetnek. Ti viszont, rómaiak, ugyan miért vezetitek követeimet a Kaukázuson át Bizáncba s miért mondogatjátok, hogy nincs más út, amelyen haladhatnának? Azért teszitek ezt, hogy a terep járhatatlansága miatt lemondjak a római birodalom megtámadásáról. Persze én nagyon pontosan tudom, hogy hol van a Dnyeper, sőt azt is, hogy hol folyik a Duna s hol a Hebrós, amerre a mi szolganépünk, a varchóniták hatoltak át a római birodalomhoz. Jól ismerem erőiteket is, hiszen engedelmesen hajlik meg előttem az egész föld kezdve onnan, ahol a

kelő nap első sugarai sütnek, odáig, ahol nyugat határainál véget ér a föld. Nyomorultak, nézzetek az alán népekre s ezenkívül az onogurok törzseire, akik nagyon bátor emberek voltak és saját haderejükben bízva szembe merészeltek szállni a türkők leküzdhetetlen hatalmával; ám semmi sem teljesült reményeikből: nekünk engedelmeskednek éspedig szolgasorba süllyedve.” Így dicsekedett Turxanthos; mert nagyhangú és henegegsben kedvét lelő férfi volt.

Tiberios caesari kormányzásának 2. éve: 575 dec. 7—576. dec. 6. — Az antik Hebrós a mai Marica folyó. — Nincs okunk kételkedni abban, hogy a Menandros Protéktór kézirati hagyományában fennmaradt unigur(os) név ugyanazt a népet jelöli, amely másutt onogur(os) elnevezés alatt ismeretes. — Amikor megérkezik a követség Turxanthos kagán rezidenciájára, ott éppen imént elhunyt elődjének, Silzibulosnak (= Istámi) adják meg a végtisztességet, aki annak idején (568-ban) szövetségre lépett a császárral, akkor az avarok ellenfelével (feljebb 15. §). Mire a nem éppen barátságosan fogadott követségjárás véget ér, akkorra a szökött szolgálók, az avarok utolérésére törekvő türk haderők elragadták a kelet-római birodalomtól (szökött rabszolgáik újdonsült szövetségesétől) egyik legfontosabb pontusi támaszpontját, Bosporost Keresen (Menander Protector EL p. 207,29—208,9). A türkőket szemmel láthatóan a steppén való nyugatra törés terve foglalkoztatja ebben a történelmi pillanatban, s egyelőre eszükbe sem jut, amire Valentinósék szeretnék rábeszélni őket, a Bizáncsal kemény harcban álló Sassanida birodalom megtámadása. — Ősi szokás a steppén, hogy a renitens szolgánppel szemben az uralkodó etnikum hadserege nem fegyverét, hanem korbácsát használja; látjuk ezt már Hérodotosnál (IV 3—4) a szkítákról szóló elbeszélésben.

22. §

A SZLÁV INVÁZIÓ ALKALMAT AD AZ AVAROKNAK A THRÁK PARTOKON VALÓ MEGJELENÉSRE (576 ?)¹⁵

Iohannes Biclaensis, Anno X Iustini imp. (p. 214)

A szlávok (szklavinok) Thráciában a rómaiak sok városát megrohanták s azután feldúlva üresen otthagyták. Az avarok ravaszul tengerpartszakaszokat foglaltak el, és a Thracia partjainál elhaladó hajókkal szemben eléggé ellenségesen léptek fel.

Iustinós tizedik uralkodási éve: 574. nov. 15—575. nov. 14, ám a szöveg tudós kiadója, Th. Mommsen tekintettel a krónika elhibázott kronológiájára kérdőjellel bár, de 576-ra teszi a bennünket foglalkoztató eseményeket. Feljogosítja erre, hogy Iohannes Biclaensis Leovigild vizigót király 8. uralkodási évét is megadja ezen a helyen s az valószínűleg 575—576-tal azonosítható. — Hogy formálisan 579-ig az avarok nem szegték meg a Tiberiosszal caesari rangra emelkedésekor megkötött szövetséget, ez bizonyos. Kérdés azonban, hogy suba alatt nem ártottak-e ők is a birodalomnak. Ha azokat a hajókat, amelvekkel szemben ellenségesen léptek fel, bizánci hajókra értjük, akkor a felvetett kérdésre csak igen lehet a válasz. Ha viszont a szlávok vízijárműveire értjük, ezekre a félelmetesen gyors mozgású fatörzsesónakokra, akkor valójában a birodalom szövetségeseként, annak támadói ellen léptek fel.

Pseudo-Codinus p. 265,13—17

A Kastelli(o)nt Tiberios, Maurikios apósa építette, éspedig azért, mert jött Bulgária uralkodója, a kagán

s felperzseltte, lángba borította a thrák területeket mind egészen a bejáratokig. Kastellionná építette ki a falat s elzárta a hajókat; innen van ez az elnevezés.

Olyan forrás nincs a kezünkben, amely II. Tiberios uralma (társascsászár 574. dec. 7-től, egyeduralkodó 578. okt. 6-tól 582. aug. 15-ig) idején Konstantinápoly tengeri határaiig hatoló bolgár betörésről tudna. A késői szerző tehát szinte biztosan az avar kagánra gondolt, amidőn „Bulgária uralkodója, a kagán” pusztításait említette; az ő idején az avar népnév már szinte feledésbe merült, viszont a bolgár annál közismertebb volt, ezt használta tehát egy olyan (avar) kagánra, akinek az alattvalói között nagy számmal akadtak bolgárok is. Persze olyan kútforrás sincs másik, amely egészen a császárváros kikötőig fenyegetést jelentő a v a r támadásról tudna Tiberios korában. Így habozva bár, de mégis legjobbnak láttam Iohannes Biclaensis feljebb citált részletével összekapcsolni ezt a híradást. A császári kormányzat ugyanis biztosan tudhatta, hogy az avarok megjelenése a thrák partokon akkor is veszedelmet rejt magában Bizánc számára, ha egyelőre a szláv invázorok elleni harc ürügyén s nem nyílt ellenséges szándékkal nyomulnak előre a kagán emberei. A Kastellion („Erőd”) elnevezésű parti erősségről lásd R. Janin (Constantinople Byzantine, Paris 1964, 460—461) tájékoztatását. — A forrásrészlet egy szavának a fordításánál cserben hagytak a rendelkezésemre álló szótárak, kézikönyvek, Janin idézett könyvét sem véve ki. Így a „bejáratokig” kifejezést csak habozva

¹⁵ Szádeczky 69—70; Avenarius 89—90, 94; Grafenauer 50—54; Hauptmann 155; Thiess 171, 192.

merem a görög textus megfelelő része (μέχρι τῶν ποταμῶν) hű visszaadásának javasolni.

Iohannes Biclaensis, Anno I imperii Tiberii (p. 215)

Az avarok a thrák tartományokban garázdálkodnak és a Hosszú Fal felől farkasszemmel néznek a császárvárossal.

II. Iustinus és így az utódja, II. Tiberios uralkodási éveit rosszul ismeri a krónikás (nálá mind-

össze tíz évig lett volna császár Iustinus, míg a valóságban közel tízenháromig volt az). A szövegben itt Leovigild 9. esztendejéről szól a szerző, ami 576—577-et jelent. Így azt kell hinnünk, hogy az ebben a paragrafusban feljebb megbeszélt thrákiai avar jelenlét folytatásáról szól ez a híradás. Itt azonban már egyértelmű, hogy még ha „szövetségesekként” jöttek is, fellépésük a birodalmi alattvalóknak sem mindig vált javára.

23. §

BAJÁN TIBERIOS SZÖVETSÉGESEKÉNT AZ AL-DUNAI SZLÁVOK ORSZÁGÁRA TÁMAD (578-BAN)¹⁶

Menander Protector EL p. 469,2—5

... miközben a keleti háború alakulása bizonytalan volt, Tiberios Kónstantinos caesari országlásának negyedik esztendejében Thrákiában összegyűlt a szlávok (szklavinok) népe — vagy százezer főnyi tömeg —, hogy Thrákiát dúlja, fosztogassa sok más területtel együtt.

Tiberios caesari rangú kormányzásának negyedik éve: 577. dec. 7—578. szept. 25. Ha Iohannes Biclaensis kronológiájában két vagy éppen két és fél esztendőnyi pontatlanságot feltételezünk, akkor az előző (22) paragrafusban említett szláv invázió esetleg az ittenivel azonosnak tekinthető. Persze mégis az a valószínűbb, hogy itt a Balkánt előzől szlávok egy újabb — az előbbtől különböző — hullámáról van szó.

Menander Protector EL p. 208,11—210,2

Miközben Hellast a szlávok (szklavénok) pusztították és mindenfelé egyik vész után a másik fenyegetett, Tiberiosnak nem állott rendelkezésére említésre méltó haderő még az ellenfelek egy részének a leküzdéséhez sem, nemhogy azok egészével megbírhatót volna. Fegyveresen szembeszállni velük nem volt képes, mert a rómaiak haderői a keleti hadszíntéren kerültek bevetésre. Éppen ezért követtséget küldött Bajánhoz, az avarok vezéréhez, aki akkoriban nem viseltetett ellenséges indulattal a rómaiak irányában, sőt Tiberios kormányzásának a kezdetétől fogva egyenesen államunk boldogulását kívánta. Így rá is vette őt, hogy háborút indítson a szlávok (szklavénok) ellen. Történt ez avégből, hogy a rómaiak földjén dűlva garázdálkodókat otthonukban támadó bajok szőltsák vissza, hazájukat akarják inkább védelmezni s ezért szűnjenek meg a római földet pusztítani. Saját országukért vállallják majd a háború veszélyeit. Miután a caesar ilyen megbízatással küldött hozzájuk követtséget, Baján pereig sem ellenkezett. Ioánnést rendelték ki, aki akkoriban a szigeteket feletti hatalmat gyakorolta s egyben az illyricumi városok kormányzását is feladatul kapta. Ez megjelent Pannoniában s magát Bajánt meg az avarok haderőit a rómaiak területére vitte át; úgynevezett hosszú teherhajókon hajtotta végre a barbár tömegek átszállítását. Azt mondják, hatvanezer páncélos lovas kelt át akkor a rómaiak földjére. Ezeket (Ioánnés) átvezette az illyricumi területén s elérkezett velük Skythia tartományba. Majd felkészült rá, hogy az úgynevezett két hátsó fedélzetű (vagy: két kormányú?) hajókon ismét visszavigye őket a Duna túlsó oldalára. Amint megtörtént az átkeles a folyam szemben levő partjára, tüstént kezdtek felperzselni a szlávok (szklavénok) falvait, dúlták szántóföldjeiket, mindent fosztogattak, elhurcoltak. Az ottani barbárok közül senki sem merésztel kezítusába bocsátkozni a támadókkal, ehelyett erdők sűrűjébe, mindent eltakaro rejtéké-

be menekültek. Az avarok megmozdulása a szlávok ellen nemcsak azért történt, mert a caesar követtséget küldött ez ügyben és mert Baján le akarta róni halálját a rómaiaknak, amiért a caesar a legnagyobb jóindulatot tanúsította irányában, hanem ezen túlmenően magának Bajánnak a szemében is a leggyűlöletesebbeknek számítottak azok a szlávok, irántuk maga is ellenséges indulatot érzett. Az avarok vezére ugyanis annak idején követtséget küldött magához Daurentioshoz és a nép élén állókhoz s felszólította őket, hogy engedelmeskedjenek az avaroknak, és legyenek adófizetésre kötelezett alattvalóik. Ám Dauritas és vele együtt a vezérek így szóltak: „Ugyan ki az az ember, aki olyannak termett és olyanként élvezi a nap sugarainak a melegét, hogy a mi hatalmunkat a magáé alá rendelhetné? Megszoktuk, hogy mi kerekedünk mások fölé s nem mások mifölénk. Ez reánk vonatkozóan megingathatatlan szabály, míg csak háború és kard terem a földön.” Miután a szlávok így pöffeszkedtek, az avarok sem szűntek meg nagy hangon beszélni. Ebből aztán gyalázkodások és sértések fakadtak s a barbárok, mert lelkiületük durva és felfuvalkodott, viszályt támasztottak egymás ellen. A szlávok nem voltak képesek dühüket megzabolázni s így megölték az oda érkezett követeket mind. Baján ily módon csak mások útján szerezhetett tudomást minderről. Ezt a vádat vethette már régebből szemére a szlávoknak Baján s ezért táplált titokban gyűlöletet irántuk. Különben is bosszankodott, hogy nem lettek alattvalói, nem is szolván arról, hogy jóvátehetetlen bántalmat szenvedett el részükről. Caesar iránti háláját is le akarta róni. Egyszersmind úgy tudta, hogy gazdag országot talál majd, hiszen a rómaiak földjét a szlávok már régebből fogva fosztogatták, saját országukat (a szlávokét) viszont más népek egyáltalán nem.

Azonos személyt jelöl a Dauritas és a Daurentios név. Hasonló kettősségre már láttunk példát feljebb is forrásainkban. (Targitis~Targitis~Terzagis avar főember esete volt ilyen; lásd a 11. § Corippus-részletének kommentárját s vö. 17. §. Ugyanez a jelenség Menandrosnál Silzibulos~Sizabulos; vö. Moravesik II 275.). Jellemző, hogy az avar kagán szinte magától értetődőnek tekintette a szlávok hódolását és adózását, annak megtagadását pedig véteknek az avarság ellen. — A korszai avar korszak világtörténelmi jelentősége ugyanis Samo felkeléséig (623), ill. Konstantinápoly sikertelen ostromáig (626) éppen abban áll, hogy a szláv tömegek egészében avar irányítás alatt, a fölösyes nomád katonai szervezethez kapcsolódva hatolnak előre dél és nyugat felé. Különben szlávok valóban már 578-at megelőzően is zsákmányoltak a birodalomban, mint ahogy erről egyebek mellett Iohannes Biclaensis ad hírt (lásd az előző 22. paragrafust). — Ioánnés a quaestor Iustinianus exercitus tisztiségének a viselőjeként s egy személyben Illyricum praefectus praetorio-jaként irányította az

¹⁶ Szádeczky 70; Avenarius 87—89; Grafenauer 50; Hauptmann 155—156; Kulakovskij II 395—396; Lebeau—Saint-Martin X 157—158; Lex. Ant. Slav. I 332

(M. Plezia); Szádeczky, Ostgrenze 270; Thiess 171 (?); Županić 117—130.

avar szövetségeket szállító flottát (vö. E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches...*, Stuttgart 1919, 105, 165–168).

Menander Protector EL p. 472,20–28

Azt mondotta (Baján), hogy nem a rómaiak ellen mesterkedve építteti a hidat; másfelé, a szlávok ellen vonul; miután átkelt a Száván a rómaiak földjére, a Dunán keresztül ismét a másik partra lép majd át a szlávok ellen; az átkeléshez a rómaiak uralkodója sok hajót készít fel számára. A rómaiak császára kedvéért már ko-

rábban is járt el így; sok tízezer hadifoglyot tett ismét szabaddá és adott vissza a rómaiaknak, akiket a szlávok hureoltak szolgaságba a rómaiak földjéről.

Baján hídépítése a Száván, amelyről itt szó van, későbbi (579–580-as) esemény (24 §). Ennek kapcsán azonban a kagán a diplomáciai tárgyalásokon visszamutat a jelen paragrafus tárgyát képező 578-as szlávok elleni hadmenetére, amelynek során római hajók szállították a nomád lovasokat s amelynek az eredményeképpen az avarok sok tízezer szláv földre hureolt birodalmi alattvalónak tették lehetővé a hazatérést.

24. §

BAJÁN FELRÚGJA A BIZÁNCAL FENNÁLLÓ SZÖVETSÉGET S MEGKEZDI SIRMIMUM OSTROMÁT (579–580)¹⁷

Menander Protector EL p. 471,25–476,25

Baján, az avarok kagánja semmiféle indítékot vagy ürügyet nem használt. Még igaztalan vád kihilását sem tartotta érdemesnek a rómaiak ellen. Sőt még ebben az esztendőben is (az előzőkhöz) hasonlóan elküldötte Targitiost a császárhoz, hogy hozza el a szerződésileg megállapított pénzösszeget; ez minden egyes évben nyolcvanezer aranyat tett ki. Miután a pénz egy részén beszerzett áruval és magával az arannyal Targitics visszatért Bajánhoz, az szegénytelenül és a legbarbárabb módon hirtelen megszegt a szövetségi szerződést, amelyet mindjárt kezdetben megkötött Tiberiosszal, mihielyt az utóbbit a caesari rangra emelte szerencsése, s egész seregét mozgósítva a Száva folyóhoz jött Sirmium városa és Singidunum között. Kezdte áthidalni a folyóvizet. Sirmium városa ellen forralt ki egy tervet: ezt a helyet a maga oldalára akarta áttákolni. Félt azonban, hogy megakadályozzák őt ebben azok a rómaiak, akik Singidunumban őrködtek. Gyana-kodva látta, hogy ezek milyen-tapasztalattal és hozzáér-téssel rendelkeznek már hosszú idő óta a folyón áthaladó hajózában, hajók kezelésében. Előbb akarta megkezdett munkáját befejezni, mintsem terve napvilágra jönné. Sok masszív vízijárművet gyűjtött össze Felső-Pannoniá-ban a Dunán. Ha nem is a hajóépítés mesterségének a szabályai szerint, de úgy, ahogy a körülmények lehetővé tették, hosszú katonai (vagy: katonaszállító) hajókat ácsoltatott. Ezekre sok fegyveres katonát szállított fel, s evezőöket, akik persze nem szabályos rendben, hanem barbár módra rendszertelenül csapkodták a vizet evező-ikkel. Valamennyiüket együtt indította el a folyón a bár-kákkal. Maga ugyanakkor az avarok teljes gyalogságával áthaladt a sirmiumi szigeten (folyóközön) s megérkezett a Száva folyóhoz. Az itteni városokban lakó rómaiak za-varba estek és kezdték felfogni a vállalkozás valódi miben-létét. A Séthos nevű singidunumi parancsnok követséget küldött a kagánhoz és feltette a kérdést, hogy milyen szándékkal érkezett a Száva folyóhoz, amidőn közte és a rómaiak közt szilárd béke és barátság áll fenn. Egyszer-smind közölte: nem tűri el a folyón való hídépítés meg-kezdését, ha csak maga az uralkodó nem utasítja őt. Azt mondotta erre (Baján), hogy nem a rómaiak ellen mesterkedve építteti a hidat; másfelé, a szlávok ellen vo-nul; miután átkelt a Száván a rómaiak földjére, a Dunán keresztül ismét a másik partra lép majd át a szlávok ellen; az átkeléshez a rómaiak uralkodója sok hajót készít fel számára. A rómaiak császára kedvéért már korábban is járt el így: sok tízezer hadifoglyot tett ismét szabaddá és adott vissza a rómaiaknak, akiket a szlávok hureoltak szolgaságba a rómaiak földjéről. Azt is mondotta, hogy őt most megsértették a szlávok, mert nem akarják az an-

nak idején minden egyes esztendőre megállapított adót számára megfizetni, ezenkívül az avarok hozzájuk kül-dött követeit is megölték. Ezek miatt jött a Szávához. Felszólította Séthost, hogy ez ügyben az uralkodóhoz indi-tandó követet fogadjon szívesen; ezek kérik majd a hajók össze-gyűjtését a Dunánál akkorra, amikor ő át akar kelni a szlávok ellen. Azt is mondotta, készséggel leteszi az esküt, amely az avaroknál és a rómaiaknál a legszentebb-nek számít, arra, hogy semmiféle károkozásokon nem mes-terkedik a rómaiak és Sirmium városa rovására, csak a szláv-ok népének a megtámadása céljából kíván hidat ácsol-tatni. Mindezt sem maga Séthos, sem a singidunumiak nem látták hitelt érdemlőnek. Am úgy vélekedtek, hogy nincsenek eléggé felkészülve. Csak kevés katona állott rendelkezésre, gyorsjáratú hajó sem volt sok, hiszen az avar megmozdulás hirtelen és váratlanul történt. Ráadásul a kagán kezdett fenyegetőzni, de fogadkozni is, hogy ő nem hágja át a rómaiakkal kötött megegyezéseket, a vele és a rómaiakkal egyaránt ellenséges viszonyban levő szláv-ok ellen vonul csak s a hídverés munkálatait éppen ezért nem hagyja abba. Ha pedig bárki a rómaiak közül csak egyetlen nyilat rá merészelne löni azokra, akik a híd-ácsolásba fognak, akkor tudomásul kell venniök, hogy el-sökként ők adtak okot a szerződések felbontására mint háborúság kiobbantói, nem vehetik zokon az avarok népétől, bármit kelljen is elszenvedni a rómaiak hatalmá-nak amazok részéről. Ettől megijedve a singidunumiak kérték őt, hogy tegye le az esküt. Ő azonnal kivonta kard-ját és avar szokás szerint megesküdött: átkot mondott saját magára és az egész avar népre, ha a rómaiak ellen mesterkedve tervezné a Száva-híd építését. Kardtól vesz-szen el akkor maga és az avarok egész törzse, a magassá-gos ég s az égből lakó isten küldjön le tüzet rájuk, körös-körül a hegyek és az erdők zuhanjanak rájuk és a Száva folyó föléjük áradva borítsa el őket. Barbár módra ilyes-miket mondott esküjében a kagán, majd így szólt: „Most római szokás szerint is esküdni akarok.” Egyszer-smind megkérdezte tőlük, hogy az ő véleményük szerint miben rejlik elegendő biztosíték és szentséges tekintély, amire megesküdven nem kerülheti el a haragvó isten csapását a hitszegő. A Singidunum főpapi tisztségét ellátó férfi erre tüstént eljuttatta kezéhez a szentírás könyveit azok útján, akik a két fél között az üzeneteket közvetítették. Ő pedig a legesalárdabb módon eltitkolva szándékát, felállott székéről, tettette, mintha nagy és istenfélő tisztelettel venné át a szent könyveket, lebo-rult és utána mondotta az esküt annak, aki a szent iratok-ból isten szavait idézte: megesküdött, hogy semmi sem hazugság abból, amit elmondott. Séthos aztán fogadta a tőle küldött követeket s továbbengedte őket a császár-városba az uralkodóhoz, Tiberioshoz. Míg a követek az

¹⁷ Szádeczky 71; Avenarius 90; Ferjančić 45; Grafenauer 51–54; Hauptmann 159–160; Kulakovskij II 397–398, 402; Lebeau—Saint-Martin X 181–185; Lex.

Ant. Slav. I 59 (*T. Lewicki*); Nagy II 131–133, 144, 149; Stratos I 32; Szádeczky, Ostgrenze 269–270; Thies 191.

utat megtették a császárvárosig, s ott az uralkodó meghallhatta mindezeket a dolgokat, addig a kagán semmit sem késlekedve nagy igyekezettel és nagyszámú munkások beállításával hidat vert a folyón; az avarok hadserege, hogy úgy mondjuk, mindenestül részt vett a munka fáradaiban. Meg akarta valósítani tervét, mielőtt az uralkodó annak tudatára ébredt volna és a lehetőségekhez képest megpróbálta volna akadályozni. . . . Az avarok követek megérkeztek a császárvárosba és kérték az uralkodót, hogy a Dunán készíttessen elő hajókat a kagánnak és az avarok hadseregének a szlávok elleni átkelés céljára. A kagán ugyanis barátságában bízva dolgozik a Száva-híd építésén s a maga és a rómaiak közös ellenségeit, a szlávokat akarja kipusztítani. Amint ezt hírül adták a követek, az uralkodó azonnal világosan felismerte, hogy mire vállalkozott s mit tervez a kagán: Sirmium városát akarja elfoglalni; ezért dolgozik a hídépítésen, hogy megakadályozhassa a szükséges rakományok beszállítását s hogy kiéheztetéssel kényszerítse a maga oldalára a várost. Ő (a császár) ugyanis nem helyezte el ott megfelelő értékű készleteket, bízott az avarokkal fennálló békében. Hadseregnek is híjával volt, s nemcsak olyanra gondolok itt, amely az avarok haderejével megmérkőzhetett volna, hanem bármilyen kicsinyre, amely egyáltalán rendelkezésre állott volna. Tudniillik valamennyi sorkatona-alakulat Örményországban és Mezopotámiában (szó szerint: a folyók között) volt elfoglalva a perzsákkal. Ebben a helyzetben azt szinlelte a császár, mintha nem ismerte volna fel a kagán valódi szándékát. Azt mondogatta, maga is kívánná, hogy ők (az avarok) a szlávok ellen vonuljanak, akik a római birodalom annyi területét dúlják; ám az avarok számára a vállalkozáshoz nem alkalmas az időpont, hiszen a türkök immár Chersón vidékén ütdötték fel táborukat és gyorsan észrevették őket (az avarokat), ha átkelének a Dunán; az lenne tehát a helyénvaló, ha pillanatnyilag visszafognák és későbbre halasztanák e vállalkozásukat. Ő maga nem hosszú időn belül kipuhatolja a türkök szándékát, hogy merre is akarnak támadni, s ezt ő (a császár) a kagán tudomására hozza majd. Az avar követ előtt nem maradt titokban, hogy a császár tudatosan kóholja mindezt, mert reméli, hogy a türköktől való félelem felkeltésével visszatárhathja őket tervük végrehajtásától. A követ látszólag hagyta magát meggyőzni és megállapodott, hogy mindenképpen vissza igyekszik majd tartani a kagánt. Valójában viszont éppen ő volt az, aki mindenkor a leginkább próbálta belevinni fejedelmét a rómaiak elleni háborúba s buzdította őt arra. Ez a követ ígérete fejében sok-sok ajándékot kapott s ezekkel indult el a császárvárosból. Ám az történt, hogy amint az illyricumi tartományok földjén utazott keresztül kis létszámú római kíséretével együtt, a területet lerohanó szlávok megölték. Nem sok nap telt el ezután s mindjárt másik követ érkezett, akit ugyancsak a kagán küldött a császárvárosba. Solachos volt a neve és amint bebocsátást nyert a császár színe elé, most már a legvilágosabban és orcátlan leplezetlenséggel így beszélt: „Ostobaságnak tartanám erősíteni, hogy a Száva folyó már le van zárva a rajta megépült híd segítségével, a legközismertebb dolgot elmondani olyanoknak, akik azt már jól tudják, joggal gáncsolható fecsegés volna. Nincs semmi mód arra, hogy a rómaiak Sirmium városán segítsenek. A jövőben sem élelem, sem más támogatás nem juthat oda a folyón, kivéve azt az esetet, ha olyan tömegű római katona érkezne oda, hogy erőhatalommal elkergetné az avarok hadseregét és szétbontaná a hidat. A császárnak tehát semmiképpen sem szabad háborút indítania az avarok és az ő kagánjuk ellen egyetlen silány városért, amolyan agyagfalakért — ezt a szót használta a követ. Ehelyett ki kellene építenie és egészében hoznia a bent levő katonákat és polgári lakosokat az összes hordozható javakkal egyetemben s a jövőre át kéne engednie a puszta üresen ott álló várost a kagánnak. Ez (a kagán) ugyanis attól tart, hogy a rómaiak most ugyan szinlelik, mintha betartanák a békemegállapodásokat, de csak addig, míg a perzsák elleni háborút be nem fejezik. Annak befejezte után azonban egész hadseregükkel az avarok ellen vonulnak. Akkor ez a város lenne a legalkalmasabb erődtett támaszpont ellenfeleikkel szem-

ben, akikről sem igazán nagy folyó sem más terepakadály nem tartaná távol őket. Világos, hogy nem az avarok javára szánva építtetett a császár olyan hatalmas falakat Sirmium városa köré, nem tette volna ezt, ha az avarokkal a békeállapotot tartósan tekintené.” Azt mondotta még a követ, hogy a kagán búcsút mond azoknak az ajándékoknak, amelyeket évente szokott neki küldeni a császár. Mert szép dolog ugyan az arany, az ezüst, a selyem, de mindezeknél kívánatosabb és értékesebb maga az élet. S ezt félti ő, számításba véve, hogy az előző időkben az e területre jött népeket a rómaiak előbb horogra esalták ilyen ajándékokkal, aztán a végén alkalmas időben rájuk támadva tökéletesen elpusztították őket. Maga éppen ezért nem áll el megkezdett vállalkozásától sem ajándékok, sem ígéretek, sem bármilyen más kedvéért, míg Sirmium városát kézre nem keríti és az egész Sirmium vidéki folyamközt (szó szerint: szigeteket) magáévá nem teszi. Ez igazság szerint ugyanis őt illeti meg, hiszen korábban a gepidák tulajdona volt, akiket az avarok vertek le s akik birtoka így természetesen inkább jár neki, mintsem a rómaiaknak. Mindez megzavarta az uralkodó (Tiberios) lelkét, szörnyű harag és fájdalom indulata kavarta össze gondolatait. Amennyire lehetett, a helyzethez illő szavakat használva válaszolt ekképpen: „Az mindenki előtt világos, hogy a kagán nem a maga hatalmának, karja bátorságának vagy saját bölcsességének köszönhetően játszott ki bennünket, hanem más úton: csúnyán megsértette a békeszerződést és az istent, akire esküt tett. Hítségese azonban, úgy vélem, nem fog neki nyereséget hozni. Előbb adnám neki lányaim egyikét, akikből kettő van, mintsem hogy Sirmium városát önként átengedjem. Ha pedig hadsereggel és erőszakkal mégis bevinné a várost, magam jószántából akkor sem szándékozom semmit a római államból veszni hagyni, erre az esetre a kagántól megsértett isten igazságtételét várom.” Ezzel elbocsátotta a követet és amennyire a körülmények engedték, felkészült a város védelmére. Hadsereg ugyan, mint feljebb már mondtuk, cseppnyi sem állt rendelkezésre. Kiküldött viszont hadvezéreket, parancsnokokat és katonatiszteteket részben Illyricumon, részben Dalmácián át, hogy őrködjenek a város felett.

A fenti hosszú Menandros-idézet közepén álló három pont azt jelöli, hogy itt az „Excerpta de legationibus” egyik citátuma (Menandros egyik töredéke) véget ér és egy másik elkezdődik. Közvetlenül a három pont előtti mondatban a görög textusból valami kieshetett, C. de Boer kiadásáa lacunát jelez. Én a fordításban a feltételezhető értelelem visszaadásával megpróbáltam kiküszöbölni a szöveg folytonossági hiányát. Kísérletem természetesen csak hipotetikus lehet.

Zonaras XIV 11,18–19

E császár (Tiberios) idején az avarok vezetője, a kagán kérte, hogy küldjenek hozzá építészeket furdó építése céljából. Mikor aztán elküldte az építészeket, a Dunánál hidat építtetett velük kényszerítve őket erre, hogy ezen a hídon átkelve könnyebben fosztogathassa a római uralom alatt álló területet.

Ámbár itt a Száva folyó nincs említve, mégis valószínűtlen, hogy Tiberios rövid egyeduralkodó alatt (578. okt. 6–582. aug. 14.) két teljesen különböző alkalommal fogott volna jelentős hídépítésbe az avar fejedeleme. Így Zonaras jelen híradását a Sirmium blokádja érdekében lefolyt hídverés történetével kell kapcsolatba hozni.

Ephraim 1225–1229

Tiberios idején az avarok vezére követség útján . . . mesteremberek elküldését kérte furdó építtetésére; mikor pedig kívánsága teljesült, a Duna árja felett hidat veretett és a római föld határait pusztította.

A verses krónika fenti részletének előképe vagy maga Zonaras volt, vagy Zonaras forrása.

Cselből, mintha barátok lennének, úgy küldötték követiséget s kérték a császárt (Iustinost), illetőleg kérte azt az ő királyuk, hogy küldjön hozzá mestereket és építésképeket palota megfürdő emelése céljából. Ezek el is mentek, megépítették, elkészítették neki a palotát és a fürdőt s aztán kérték elbocsátásukat, hogy hazatérjenek. Ekkor azonban kiderült a ravaszkodás és a szívében rejtőző csel megmutatta magát: elfogatta őket, kivonta ellenük kardját s ezt mondotta: „Ha mesterségbeli tudástokkal hidat nem vertek a Dunán, hogy átkeljünk rajta ott, ahol akarunk, senki közületek életben nem marad, rögtön lefejezlek benneteket.” A kényszer hatására azok így szóltak: „Ugyan ki tudna vagy tudott valaha is hidat verni egy folyón, amely olyan, mint a tenger?” Majd ezt fűzték még hozzá: „Ha megcsinálhatnánk is ezt, a rómaiak állama ellen cselekednénk, s a császár kivégeztetne bennünket; így akár meghalunk, akár egyelőre még életben maradunk, a hidat nem áll módunkban megépíteni.” Erre tüstént lefejeztetett kettőt közülük. Ekkor a fenyegető haláltól megrémülve a többiek megígérték a munka elvégzését: „Ha sok és nagy fagerendát hoztok, megcsináljuk a hidat s így nem kell meghalnunk.” Ezután nagy tömeg ember vonult ki és sok nagy erős gerendát vágott; azok pedig, akiket a kard általi halál fenyegetése kényszerített, munkájuk rendelkezésre bocsátásával igen erős hidat emeltek.

A szír egyháztörténelemnél is a Duna és nem a Száva van említve. Ráadásul nála II. Iustinostól és nem Tiberiostól kérte volna a kagán építésképe küldését. Ennek ellenére legvalószínűbb (ha egzaktul nem is bizonyítható) az az interpretáció, miszerint ephesosi János ugyanarról az avar hídépítésről szól, amelyről Menandros és feltehetőleg Zonaras is. Mint-hogy II. Iustinus uralmának utolsó éveiben a császári hatalmat ténylegesen Tiberios gyakorolta, kettőjük összeeszerelése könnyen elképzelhető. Ami a Duna emlegetését illeti, a valóság az, hogy messze Konstantinápolyban s még inkább a birodalom keleti (ázsiai és afrikai) tartományaiiban még az írástudónak is nagyon szegényes képzelete lehetett a távoli Észak-Balkánról. Az ottani folyók közül közismert alighanem csak a Duna volt. Ez magyarázza talán a Száva helyett a Duna említését a szóban forgó forráshelyen.

Iohannes Biclaensis, Anno III Tiberii imp. (p. 215)

Az avarokat Thrákia határaitól elkergetik és azok Görögország meg Pannonia egyes részeit szállják meg.

A hispániai krónikásnak Thrákiáról és Görögországról szóló közlése más ránk maradt kútfő segítő-

ségével nem megvilágítható (esetleg, hogy sirmiumi ostrom-előkészületeiket a bizánciak kevésbé zavarják, hajtottak volna végre kisebb diverziós hadmozdulatokat a nomád csapatok?). Ami Pannonia említését illeti, az avarok itteni fellépésének a hírül adása jól összhangban áll a többi forrásokkal, hiszen Sirmium és vidéke Pannonia Secunda római provincia szíve volt. — Mint feljebb megbeszéltük, Iohannes Biclaensis két és fél évvel rövidebbnek tüntette fel II. Iustinus uralmát a valóságosnál, s így Tiberios első éveinek a kronológiáját is hibásan ismeri. Mint-hogy azonban az itt szereplő eseményeket az 568-ban trónra került Leovigild nyugati gót király 11. esztendejére datálja, mégis csak az 579-es évhez kell kötnünk fenti híradását.

Suda s. v. Kymotomos (vol. III p. 212,5–9)

Hullámtörő: háromszögletű építmény hidak körül, amelynek háromszög alakú éle van; ezt hívják a mechanikusok hullámtörőnek, amely hasonlít a hadihajók orrához. Ilyent ácsoltatott az avarok kagánja, midőn hidat veretett a folyón és a Dardania felé eső partra vitte át hadseregét.

A névtelen idézet nagy valószínűséggel Menandros Protéktornak tulajdonítható a bizánci lexikonban. Talán (?) az itt szóban forgó hídra vonatkozik, amelyet a kagán építtetett. (Megjegyzendő mindenesetre: Dardania késő-római provinciát sem a Száva, sem a Duna közvetlenül nem érintette; így, ha a Sirmium feletti Száva-hídra gondolunk, a „Dardania felé eső” kifejezés csak elnagyolt földrajzi tájékoztatást ad a folyó jobb partjára utalva.)

Mauricius XI 4, 16–17

Szükség van... hídszerkezetekre, ha lehetséges biztosítani, úgynevezett úszó fatörzscsónakokra, hogy észrevétlenül történhessen az átkelés a folyókon; ilyen sok van az ő földjükön (a szlávokén) s nehéz átkelni rajtuk. Szkíta mintára a katonák egy része a hídalapozást, más része a pallók ráakasztását végezze.

Az avarok Sirmium 579–582. évi ostromakor a város blokádja céljából két Száva-hidat is építettek (úgy látszik, bizánci mérnökök szakértelmét is igénybe véve). Valószínűleg ez volt az egyik olyan alkalom, ahol a császáriak megfigyelhették a „szkíták” munkaszervezését, amely meggyorsíthatta a hadi hidak elkészítését. (Az egyik későbbi paragrafusban idézendő passzusok világosan mutatják, hogy a Maurikios neve alatt fennmaradt hadászati kézikönyv elsősorban az avarokat és a türköket érti a „szkíta” népekens)

25. §

SIRMIUM OSTROMÁNAK A VÉGE S A VÁROS AVAR KÉZRE KERÜLÉSE (581–582)¹⁸

Iohannes Ephesinus VI 30–32 (p. 255,1–256,25)

A harmincadik elbeszélés szól Sirmiumról, a gepidák királyságának nagy városáról, amelyet az avarok elfoglaltak, akár akarták ezt megengedni a rómaiak, akár nem. — Miután az avarok barbár népének a fiai összegyűltek, az általuk megépített két hidat erősen tartották, ott tartózkodtak és a rómaiak területeit háborús pusztítással fenyegették; ezt az üzenetet küldték Tiberiosnak: „Ha bennünket barátaidul akarsz megnyerni, add nekünk Sirmiumot, hogy hozzájárulásoddal lakjunk benne. Ha pedig nem adnád, mi akaratom ellenére is elfoglaljuk s ellenségeid leszünk.” A császár mindenféle beszéddel és ígéretekkkel igyekezett elodáztatni határozott fellépésüket, miután egyáltalán nem volt szándékában átadni nekik a várost. Közben titokban követiséget menesztett a langobardok népéhez, hogy zsoldjába fogadja őket és hátulról

indítsa támadásra őket amazok (az avarok) ellen. Mánépekhez is küldött ilyen követiségeket. Ezek szorongaták őt, hogy nem nyilvánította még ki világosan szándékát, mire meghányta-vetette tervét s aztán Narsést, a császári testőrtisztet (protospathariost?) küldte el hozzájuk, hogy tárgyaljon és beszélje meg velük az ügyet. Ez az uralkodó magán- és császári kintestárból sok aranyat vett fel. Titkos parancsot kapott, hogy ne túl gyorsan haladjon útján és ha a kérdéses népek jönnek,

¹⁸ Szádeczky 71–72; Avenarius 90, 94; Brozzi 76; Ferjančić 46; Grafenauer 53–54; Hauptmann 160; Hausig 293, 300, 359; Kulakovskij II 398–399; Lebeau—Saint-Martin X 185–187; Lex. Ant. Slav. I 59 (*T. Lewicki*); Nagy II 131–133, 144, 149; Olajos 157; Spindler 111; Stratos I 32; Thies 191–192, 194.

fogadja szívesen azokat, azok pedig támadjanak s ha lehet, semmisítsék meg az avarokat. Időközben azt üzenete nekik: „Narsést, dicsőséges testőrtisztünket küldöm ki, aki mihelyt megérkezik, beszámol nektek és békeszerződésre lép veletek.”

A harmincegyedik elbeszélés szól Narsés testőrtiszt kivonulásáról. — A dicsőséges testőrtiszt, Narsés nagy pompával vonult ki a császárvárosból nagy sereg kíséretében, bőségesen ellátva arannyal és különféle díszes ruhákkal. S amint sok hajót megtöltött ilyenféle dolgokkal és megkezdte útját a Pontus félelmetes tengerén, mindjárt útja első napján egy hajója elsüllyedt. Eppen ezen volt azonban az arany nagy része és sok egyéb rakomány; ugyanitt volt egy a tisztjei (vagy: szolgálói) közül s több hű embere (vagy: eunuchja), akik a rakomány őrzése végett utaztak azon a hajón. Amint ezt megtudta és már a Duna folyónál járt hajóját, lesújtottsága következtében komoly betegségbe esett. Késérő lelki lehangoltság köszöntött be nála s valamieske idő elteltével elérte őt a vég: késérő halállal múlt ki. Minden terve dugába dőlt, miután keresztülvinnie semmit sem sikerült. Utána sok minden más történt az ő teteteinek a vizsgálata nyomán.

A harminckettedik elbeszélés arról szól, hogyan is adták át végül eme barbároknak Sirmiumot, miután az előzetes várakozások nem váltak valóra. — Midőn az, amire Narsés közbejöttével kísérlet történt, nem vált valóra s az említett népek sem jöttek el, a császár kénytelen volt másvalakit, név szerint a praefectus praetorio rangú Kallisterost (helyesen: Kallistratost) magukhoz az avarokhoz elküldeni, s ez, miután megtette az utat, azt a várost átadta az avaroknak. Megállapította ugyanis: hasznosabb ez az eljárás, mintsem az, hogy fegyveres erővel foglalja el az ellenség két évi ostrom után a várost, miután annak kegyetlen szorongattatást és éhínséget kellett elviselnie olyannyira, hogy az összes igavonó és egyéb állat után kegyetlen szorongattatásukban — amely nem volt kisebb a szétírás szerinti samáriai inségnél — még a macskákat is megették. Az ott (Sirmiumban) fellépő éhségtől meggyötört emberekkel szemben a barbárok könyörületes tanúsítottak s erről sok szó esett: méltó volt ama keresztények csodálatára, de egyben elmarasztalásukra is, akik a velük egy istent szolgáló hit-sorsosaikkal szemben sem szelídek, saját húsiukból-vérükből való társaikon sem könyörülnek. Így, mondják, midőn az avarok bevonultak és a városban levők kínlását látták, megszánták őket, kenyeret adtak nekik enni, bort inni; azok azonban az oly hosszú, két teljes esztendő inség kiéhezetsége következtében sietősen faltak s ezért hamarosan hirtelen meghaltak. Akik viszont életben maradtak, elköltöztek és távoztak a városból; azt pedig elfoglalták a barbárok és megtelepedtek benne.

A 31. fejezet utolsó mondatának világos értelmét egyik rendelkezésemre álló interpretáció sem adja meg feltehetőleg azért, mert maga a szír eredeti is homályos fogalmazású. — A forráshely más részletei sem mind mentesek az értelem bizonytalanságától, s párhuzamos kútfők híján külső fogódzónk sincs az egyértelmű magyarázatra. Pedig nem volna minden érdekesség nélkül való tudni olyasmiket, mint pl. azt, hogy a langobardokon kívül melyek voltak azok a népek, amelyeket a bizánci diplomácia a Sirmiumot ostromló avarok hátbatámadására igyekezett rávenni. Al-dunai szlávok? Vagy a Pontus északi partján már 579-ben Chersónnál járó — azóta esetleg még nyugatabbra hatolt — türkök? Netán az avarok hódolt népeinek (így a protobolgár törzseknek) egyike-másika? Arra mindenesetre rámutathatunk, hogy a 32. fejezetben olvasható Kallisteros név minden kétséget kizáróan az egyik e paragrafusunkba tartozó (lejjebb idézendő) Menandros-passzus Kallistratosával lesz azonos és a helyesebb névfórmát Menandros őrzí, Iohannesnél torzult a tulajdonnév. — A 32. fejezet utolsó mondatának egyik szava (talán sajtóhibának tulajdoníthatóan) értelmetlen. Itt azonban a gondolatmenet egésze szinte biztosan kínálja a mondat helyes interpretációját. — Az ostromolt Samaria éhínségéről a bibliai „Királyok könyve” szól: II (IV) 6,24—7,16.

Michael Syrus X 18 (II p. 347)

Az avarok népe követséget küldött Tiberioshoz az üzenettel: „Add át nekünk békességgel Sirmium városát s tartsd meg magadnak annak lakóit gazdagságukkal egyetemben; ha nem, háborút kezdünk és elpusztítjuk a lakosságot.” Tiberios ekkor ígéretesekkel igyekezett őket napról napra tartóztatni; arra gondolt ugyanis, hogy hátbatámadtatja őket a langobardok népe által. Ezek azonban nem jöttek, ami a város kiszolgáltatására kényszerítette a rómaiakat. A lakosság két évig annyira szenvedett az éhínségtől, hogy megette a macskákat és más hasonló állatokat; a nélkülözés nem volt kisebb, mint amilyen a samáriaiakat sújtotta. Mikor aztán a barbárok bevonultak a városba, megszánták az éhség kínoztá nyomorultakat; eljárásuk például szolgálhat a keresztényeknek s egyben ítéletet is mond felettük, akik nincsenek számalommal felebarátaik iránt. Kenyeret és bort adtak a kiéhezetteknek. Ám azokat a két éves éhezés olyan mértékben megviselte, hogy túl mohón ettek s mindjárt meghaltak. Azok pedig, akik életben maradtak, magukhoz vették, amit csak tudtak, és otthagyták a várost, amelyben ezután már a barbárok laktak.

Szíriai Mihály nem tesz egyebet, mint hogy egészében kivonatolja Iohannes Ephesinus fentebbi elbeszélését.

Menander Protector EL p. 476,26—477,18

Theognis Kasia és Karbonaria szigetekre jutott; miután ott beszédek hangzottak el a fegyverszünetről, ennek gondolatát ő elfogadta. Odajött Baján is, leszállt lováról, az ott elhelyezett aranyszékre ült s két lenszövegből mintha csak sátrat borítottak volna föléje. Mintegy erődtésként borpajzsokat tartottak melle és arca elé, nehogy esetleg a rómaiak távolra hordó fegyvereikkel hirtelen elfalálhassák őt. Theognis is megjelentek hamarosan kis távolságra attól a helytől, ahol Baján ült; hun tolmácsok tették világosan érthetővé a kérdéseket s így tárgyaltak a felek a fegyverszünetről. Baján azt mondogatta, hogy a rómaiaknak harc nélkül ki kell vonulniok Sirmiumból, miután immár többé semmi út és mód nem maradt a város elcséklésére a megakadályozására. Elhez hozzászította, hogy a szükségesek hiánya miatt gyorsan hódolni kényszerül majd (Sirmium), mert egyfelől mindkét oldalról akadályba ütközik a gabonaküldés, másfelől az avarok hadereje addig nem lanyhítja harcát, míg kézzel nem keríti a várost. Elhangzott mutatós ürügy is, hogy miért kívánják mindenáron a város feletti uralmat; azért, hogy az avar seregből dezertálók ne ajánlhassák fel magukat a rómaiaknak, hiszen a város (az avar lakóterülethez) egészen közel fekszik. Miután ekként folytak a megbeszélések, Theognis azt vetette (a fenti érvelés) ellen, hogy először is ő nem hagy fel előbb a háborúval, míg az avar maga is fel nem hagy vele. Egyébként, mondotta még, Baján egyáltalán nem olyannak találja majd (a harcban) a rómaiakat, amilyennek maga szeretné őket találni. Miután ezeket és ilyenféleket nyilvánítottak ki és semmiképp sem jutottak békemegállapodásra, Theognis nyíltan lemondott a fegyverszünetről s felszólította Bajánt, hogy térjen vissza és fegyverkezze fel a harci összecsapásra, mert ő további halogatást mellőzve holnap száll csatába. Ezzel váltak el egymástól.

Ez a Menandros-töredék egy olyan történelmi pillanatról számol be, amikor a bizánci kormányzat még nem szánta el magát Sirmium feladására. Hogy Theognis az adott időben Sirmium védőseregének közvetlen parancsnoka-e (a következő Menandros-idézet eseményeik e tiszte Salamon töltötte be) vagy egy magasabb rangú császári vezér a Duna—Száva vidékén állomásozó birodalmi haderő kötelékében, ezt bizonyosan eldönteni nem tudjuk, ha az utóbbi látszik is valószínűbbnek. Eppen ilyen bizonytalan a fragmentum elején álló két sziget (Kasia, Karbonaria) lokalizációja. Kérdés, Duna- vagy Száva-szigetek voltak-e (mert adriai vagy fekete-tengeri szigetre az adott összefüggésben aligha gondolhatunk).

Három napig készültek a harcra a rómaiak és az avarok. Közben a Dalmácia felőli hídnál, bár az nagyon rozoga állapotban volt, semmiféle római haderő nem mutatkozott. Apsich és a vele levő avar sereg állomásozott ott s ezek annyira semmibe vették a rómaiakat, hogy átvonultak a másik hídhöz s ezzel Baján haderejéhez egy másik haderő csatlakozott. Közben a sirmiumiak a legszörnyűbb éhínség szorongatásainak voltak kitéve és már emberhez nem méltó táplálékokhoz is hozzányúltak, mert minden szükségeset nélkülöztek és a Száván való áthaladást híd zárta el. Ugyanakkor a Sirmium élén álló Salamon tevékenysége nem volt összhangban a helyzet kívánalmaival, semmit sem tudott felmutatni, ami igazi stratégia vallott volna. Ráadásul azok, akik immár lemondottak a város megtartásáról, siránkoztak s a legutolsó reményüket is elveszítve a rómaiak vezéreinek tettek szemrehányásokat, miközben Theognis harcos kezek hiányának betegségében szenvedett. Amint Tiberios császár mindezt megtudta, kíváncsibbá vált, ha a várossal együtt nem kerül az ellenség kezére a lakosok sokasága is. Írásban parancsot küldött tehát Theognisnak, hogy vessen véget a háborúnak ilyen fegyverszüneti feltételekkel: az ott lakók mindannyian elvonulhatnak, még ha a pusztá életén kívül semmit sem vihetnek is magukkal, legfeljebb egy szál ruhát, ha ez lehetséges. Ilyenféle alapon létre is jött a fegyverszüneti megállapodás s ezzel a háborús cselekmények abbamaradtak. A rómaiak átengedték a várost az avaroknak, az avarok pedig a városbeliek tömegét a rómaiaknak, persze a legszükségesebbeket kivéve minden nélkül, amiegyesek tulajdonában volt. Kérte ezenkívül a kagán az elmúlt három évre járó aranyat, amit kapni szokott s aminek a fizetése esetén nem nyúlt fegyverhez (a birodalom ellen). A béke áraként szolgáló összeg minden egyes évben kb. nyolevanezer aranyra rúgott. Kérte a kagán alattvalói egyikének a kiszolgáltatását is, aki, mint mondják, a római állam területére jött, miután előzőleg szerelmi viszonyt folytatott Baján asszonyával. Ezt nyilvánította ki a kagán Theognis előtt, hogy az illetőt ki kell neki szolgáltatni; máskülönben nem járul hozzá a fegyverszünethez. Theognis erre viszonzásul azt mondotta, hogy a római császár birodalma mérhetetlenül nagy, egy abban kószáló menekült férfi nehezen lelhető fel. Lehet, hogy már el is pusztult. A kagán válasza az volt, esküdjének meg a rómaiak vezérei, hogy felkutatják a szökevényt s ha megtalálják, ezt semmiképpen sem titkolják el, hanem minden körülmények közt az avarok egyeduralkodójának a kezére adják. Ha pedig meghalna, ezt is jelezni fogják.

Míg Iohannes Ephesinus, láttuk, a sirmiumiak két évig tartó éhínségéről szól, ebben a Menandros-fragmentumban az áll: Sirmium kapitulációjakor a kagán három évre visszamenőleg kérte az elmaradt évpénzt a császártól. A két adat talán annak a feltételezésével hozható egy nevezőre, hogy az ostrom megközelítőleg három évig (579–582) tartott, de az első évben még nem merültek annyira ki a készletek a városban, hogy már akkor beköszöntött volna az éhezés, érezhető lett volna a blokád súlya. — Az avar szökevényre lásd a paragrafus végén álló theophylaktosi elbeszélést.

Menander Protector ES p. 26,7–12

... hozzá Kallistratos és Zacharias (jöttek el; vagy: beszéltek) és vonzó szavakkal próbálták a férfit (annak figyelmét) fájdalmaról elterelni... Theognis azt találta, hogy a rómaiak nyugodtan élnek, mert akik az imént tudták csak meg a legtöbbet...

A fenti szöveg elején és végén álló három pont azt jelzi, hogy a palimpszesztuson a megelőző és a következő szöveg vagy egyáltalán nem lelhető fel vagy túlságosan hiányosan és bizonytalanul olvasható s így még hipotetikusan sem lehet értelmezést adni. A szöveg közepén levő három pont részben szintén lacunát jelöl, részben azt, hogy az „Excerpta

de sententiis” gyűjteményében itt egy új fragmentum veszi kezdetét. — Történelmileg csak a tulajdonnevek szolgálhatnak tanulsággal. Kallistratos nyilvánvalóan nem más, mint az a Kallisteros praefectus praetorio, akiről a paragrafus élén álló Iohannes Ephesinus-részletben már olvastunk (lásd az idetartozó kommentárt). Theognis alakja feltűnik a Sirmium avar ostromáról szóló más Menandros-töredékekben is. Zacharias nevét Sirmium elestének a történetével kapcsolatosan más ránk maradt kútfő nem említi ugyan, ám kilétét igen nagy valószínűséggel mégis azonosítani tudjuk: ezt a nevet viselte egy konstantinápolyi udvari orvos, aki egyben a birodalom magas rangú tisztviselője is volt és több kényes diplomáciai küldetésben járt el (E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter der Kaisern Justinus II u. Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919, 48, 60–61, 69, 73, 89–91, 96, 199). Diplomata minőségben mehetett az avarokhoz is tárgyalni Kallistratossal együtt.

Theophylactus Simocatta I 3,2–8

Ezek (az avarok) részéről nem kis fiatalos merészség nyilvánult meg akkoriban. E hunok a Dunánál laktak, népük a legmegbízhatatlanabb és a legtelhetetlenebb a nomád módra élők közül. Követséget küldtek Maurikios császárhoz nem utolsósorban amiatt, mert egy igen nagy várost sikerült hatalmukba keríteni. Neve Sirmium volt, nagyon híres hely, az Európában élő rómaiak sokat emlegették és magasztalták. Ez a város egészen rövid idővel azelőtt esett el, hogy Maurikios császár a biborral együtt a rómaiak gondjait is magára vette s a Caesarok trónjára lépett. Hogy ez (Sirmium eleste) miként történt, világosan elmondotta a kitűnő Menandros. Az ő részletes elbeszélése után mindazokon a dolgokon gondos írói munkával végighaladni nincs időm; nem kívánom az egyszer már világosan elmondottakat újraregélni s ezzel a költő gancsainak kitenni magamat. Miután a város a hunok kezére jutott, fegyverszünet következett, hogy az ellenség elcsendesüljön és a józan nyugton maradást válassza (a háború helyett). A szerződés a rómaiakra nézve igen szegényes volt. Ők ugyanis szerencsétlenségük tetőpontján, mintha csak versenyrendezői széken ültek volna s dícsőséges pályadíjat nyújtottak volna át, úgy juttattak fényes ajándékokat a barbároknak: beleegyeztek, hogy minden egyes évben nyolevanezer aranyat fizessenek a barbároknak készpénzben és tarka ruhákban. A fegyvernagyvadás azonban nem tartott két évnél tovább.

Sirmium elestének a dátumát viszonylag legpontosabban Theophylaktosnak ez a virágos retorikával megírt részlete mutatja. Tiberios 582. aug. 5-én — nyilván közel halálát érezve — társuralkodói kinevezést eszközölt (így nyerte el a caesar rangot Maurikios), majd aug. 14-én meghalt, amivel Maurikios most már egyeduralkodó császárként (bíborba öltözött basileusként) ülhetett Bizánc trónjára. Mint-hogy Sirmium kapitulációját (mint a fentebbi Menandros-helyek mutatták) még személyesen intézte Tiberios, annak 582. aug. 5 előtti kevéssel kellett történnie a jelen forráshely értelmében. Kérdés mindenesetre az, vajon csak ideiglenes fegyverszüneti megállapodásig jutott Tiberios a nomád fejedelemmel, avagy végleges békekötésig. Az előző esetben (s ezt látom hihetőbbnek) a Simokattéstól itt említett avar követség a végleges békekötést intézte el Bizáncban, s megjelenése rögtön Maurikios trónra lépése utánra datálendő; hiszen a két éves békeidőszaknak véget vető avar támadás nyáron történt (Theophyl. I 3,13–4,2), s az minden valószínűséget nélkülöz, hogy a császári kormányzat, miután egyszer vállalta Sirmium feláldozását, 583 nyaráig várt volna a perzsa háború közben hátát biztosító balkáni békeszerződés megkötésével. Ha viszont abból indulunk ki, hogy már Tiberios definitív békeszerződésre jutott a nomádokkal (ami lehetséges, de kevésbé valószínű), akkor a Theophylaktos-passzusunkban említett avar kül-

döttség a kagánnak egy elefánt hozzá való eljuttatására vonatkozó kívánságát tolmácsolhatta (erről az eseményről lejjebb a 26. § szól majd részletesen). — A költő, aki gáncsolja a már egyszer elmondottak újrakérődzését, Homéros (Od. XII 452–3).

Theophanes a. m. 6075 (p. 252,31–253,1)

Ugyanebben a hónapban (májusban) követséget küldenek Maurikios császárhoz az avarok, akik kis idővel előbb kézre kerítették Sirmiumot, Európa jeles városát. A nyolevanezer aranynak, amit évente kaptak a rómaiaktól, másik húszezerrel való gyarapítását kívánták. A császár békére vágyva elfogadta ezt a kívánságot.

Theophanés e helyének előképe kétségtelenül elsősorban Theophylaktos megelőzően idézett részlete. De míg Theophylaktos (vö. I 3,13) a Sirmium elfoglalását követő egész kétéves békeperiódusban 80 000 arany összegűnek tudja a nomádok évpénzét, addig Theophanés nyilvánvalóan hibásan — Theophylaktosnak egy későbbi közlését (I 3,13 et 6,4–6) itt is, meg aztán a maga helyén is felidézve (az epizódot megduplázva) — 100 000 aranyról szól mint a császár Sirmium feladását követően végül is vállalt esztendőnkénti juttatásról. — Hogy Maurikios első uralkodási évének májusában (583 máj.) avar követség járt Bizáncban, ezt aényt ma már elvesztett forrásból ismerhette Theophanés. Persze ez a követség az avar—bizánci béke végleges elrendezője nemigen lehetett (mint Theophanés zavaros kompilációja sejtetné), mert a két évnél nem hosszabb békeperiódus nyáron ért véget (Theophyl. I 3,8 et 3,13–4,2), nem májusban vagy valamivel előbb. Így az 583. májusi diplomáciai tárgyalások vagy számunkra valójában ismeretlen kérdés körül folytak, vagy a kagán ama kérését tolmácsolhatták, hogy küldjön el hozzá Maurikios egy elefántot (vö. lejjebb 26. §). — Feltételezésünk szerint tehát vagy már Tiberios a maga uralma végén (582. aug. 5. előtt), vagy ami valószínűbb, Maurikios uralkodása legelején (582. aug. 14. után) definitív békeszerződést kötött a Sirmium urának elismert kagánnal s ebben évi 80 000 arany fizetését vállalta. (Theophyl. I 3,3 in. az egyik lehetséges interpretáció szerint idetartozó követségről szól.) Majd 583 májusában tárgyalt avar követség Bizáncban (Theoph. p. 252, 31–32) biztosan nem ismert kérdésről, talán (?) egy elefánt elküldéséről a kagánhoz. (Theophyl. I 3,3 in. a másik lehetséges interpretáció szerint erre a követségjárásra vonatkozna.) A kétéves békeperiódus végén követelte a kagán küldötté az évpénz 100 000 aranyra emelését, amit Maurikios akkor elutasított (Theophyl. I 3,13–4,2). Végül egy avar betörés után egy újabb követségjárás alkalmával (Theophyl. I 6,4–6) a császár beleegyezett az évpénz 100 000 aranyra emelésébe. (Az itt csak futólag említett diplomáciai tárgyalásokról a következő paragrafusokban részletesebben esik majd szó.)

Cedrenus vol. I p. 691, 17–23

Május 10-én nagy földrengés volt és lovasversenyt rendeztek. Az avarok pedig követséget küldenek a császárhoz, miután röviddel előbb Sirmiumot, Európa e híres városát kézre kerítették. A nyolevanezer aranynak, amelyet évente kaptak a rómaiaktól, még további 20 000-rel való felemelését követelték. A császár békére vágyva elfogadta ezt a követelést.

Kedrésos jelen híradása teljesen Theophanésre épül. Önálló forrásértéke nincs.

Zonaras XIV 12, 4

Az avarok vezetője, a kagán Sirmiumot kézre kerítve követelte, hogy az évente neki juttatott nyolevanezer aranyat további húszezerrel töltsön meg a császár, aki békére vágyva vállalta ezt a kiegészítést.

Amit Zonaras itt ír, az teljes egészében Theophanésre megy vissza.

Euagrius V 12 (p. 208, 18–20)

Sirmiumot elfoglalták az avarok. Ez a város előzőleg a gepidák hatalmában volt s ők adták át Iustinos császárnak.

A második idézett mondat magyarázatát feljebb a 13. §-ban adtuk. Az első mondat tartozik a jelen összefüggésbe. A részlet Tiberios uralmának az eseményei közé szöve olvasható Euagriusnál.

Chronicon Monembasiae vv. 46–49 (ed. Dujčev)

Elvették (az avarok) Európa jeles városát, Sirmiumot is, amely most Bulgáriához tartozik s neve Striamos. Ez előzőleg a gepidák hatalmában volt s ők adták át Iustinos császárnak.

A névtelen krónikás (akit J. Koder: Jahrb. Österr. Byz. 25, 1976, 75–80 Arethasszal vél azonosíthatni) lényegében Euagriusból merít, de színezi elbeszélést egy Theophylaktosra emlékeztető fordulat is (Theophyl. Sim. I 3,3).

Nicephorus Callistus Xanthopulus XVII 39 (p. 324 C)

Sirmium a barbárok (avarok) kezére került. Ezt megelőzőleg a gepidák tartották hatalmukban, aztán azonban Iustinosnak ajándékozták önként vonulva ki onnan.

Niképhoros híradását Euagriostól vette át csekély átstilizálással.

Inscriptio de Avaris in latere Sirmiensi

Uram Krisztus, segíts a városon és tartsd vissza az avert. Őrizd meg a római földet („Rómaniát”) és azt, aki ezt írta. Ámen.

A mai Sremska Mitrovica (Száva-szentdemeter) területén, a régi Sirmium földjén a régészeti emlékek közt egy téglakerület elő, amelybe még kiégetés előtt a fenti feliratot karcolták görögül. A rövid szöveg részben egyházi írásokban szokásos rövidítéseket, részben vulgáris nyelvi szóalakokat tartalmaz. A fohász, amely az avar fenyegetéstől való rettegés közepette Krisztushoz fordul, tekinthető lenne esetleg Sirmium első, 568 körüli avar ostroma emlékének is (vö. feljebb 16. §). Akkor azonban a Száva menti város nem került olyan kétségbeesett helyzetbe, mint az 579–582. évi blokád idején. Valószínűbb tehát, hogy az utóbbi esemény alkalmával karcolta téglába a szorongatott lélek fohászát egy városbeli.

Inscriptio de Iohanna Sirmiensi (Nr. 250 ed. Dobó)

Itt nyugszik békében . . . a szentséges Iohanna apát-nő, a sirmiumi, aki 40 évig élt . . . pénteken távozott porhüvelyéből, május 12-én, a 15. indictio idején.

A sírkő Salómban került elő. A megadott időjelzések a juliánus naptár szerint számolva a 612-es esztendőre vonatkozhatnak, ha — ami valószínű — a sirmiumi leány 582-ben (tízszentendően) az avarok elől költözött el szülővárosából, Sirmiumból. (Érdeemes talán utalni arra, hogy V. Popović: Rev. Et. August. 21, 1975, 91–111 Sirmium „utolsó”, a város 582-es kapitulációjakor Itáliába távozó püspökét véli felismerni egy Sebastianus nevű korabeli főpapban.¹⁹ Sőt vannak, akik feltételezik egy Iohannes nevű

¹⁹ II. Pelagius pápa 584. okt. 4-én kelt levelének a tanúsága szerint (MGH Epist. II. p. 440) Sebastianus püspököt küldte Konstantinápolyba. Nagy Szent Gergely pápának pedig két levele (I. 27., V. 40) szól (591-ben, ill. 595-ben) egy Konstantinápolyban tartózkodó Sebastianus nevű püspökhöz. Ha a két Sebastianus azonos személy, ami rendkívül valószínű, akkor Gergely levelének kéz-

püspök működését Sirmiumban még az 590-es években is: Gregorius Magnus papa, Epist. IX 155; A. Kollautz, Denkmäler byzantinischen Christentums aus der Awarenzeit der Donauländer, Amsterdam 1970, 17.)

Inscriptio de Domnica Sirmiensi (Nr. 251 ed. Dobó)

A kised Domnica sírba helyezése szeptember 24-én, akit Sirmiumból hoztak át Salonába.

A felirat értelmezői általában feltételezik, hogy a kicsiny leányt, Domnicát Sirmium 582. évi avar kézre jutásakor vitték el Salonába, ahol aztán rövidesen meghalt.

Andreas Dandulus p. 86, 27–32

Közben Mauriciusnak, a katolikus fejedelemnek három súlyos háborúja támadt: az avar — e népet hunoknak is nevezik —, a perzsa és a langobard (lombard) — ez a nép állítólag végül is az avarokkal szövetekezett. Az avarok királya, a kagán ugyanis, miután Sirmium dúsgazdag városát előzönlötte, egészen a Hosszú Falakig jutott el, ahonnan a praetorként (vezérként) kiküldött Comentiolos szorította vissza őt, győzelmet aratva felelte. Ezek a falak választják el Görögországot és Trákiát a barbárok földjétől, kezdve az Istria határain fekvő Tarsia városától és elnyúlva egészen Konstantinápoly városának falain is túl.

A híres XIV. századi velencei doge és történetíró idézett részletéből csak Sirmium avar kézre jutása tényleg a jelen összefüggésbe tartozó adat. Dandolónak egy Istriától Konstantinápolyig nyúló falról szóló híradása — bármilyen forrásból származék is — zavaros és kevés hitelt érdemlő. A kagán által titokban felbujtott szlávok 585–586 táján tényleg elérik a Konstantinápoly előterét védelmező Hosszú Falakat s innen, mint lejjebb látni fogjuk, valóban Komentiolos császári hadvezér szorítja vissza őket (Theophyl. Sim. I 6,6–7,3). Sőt tudjuk Theophylaktos-tól (I 4,6–9), hogy a kagán már ezt megelőzőleg is fenyegetőzött a Hosszú Falak megtámadásával s Komentiolos ekkor is szerepet játszott mint követ, akit az Anchialosnál táborozó avar fejedelemhez küldött a császár. Am hogy ezek a Bosporos-Márvány-tenger közötti falak valamiképpen valamiféle istriai védőfállal össze lettek volna kötve, ez így több mint valószínűtlen, elfogadhatatlan. Más kérdés az avaroknak a langobardokkal való szövetekezése. Ezzel kapcsolatosan a legvalószínűbb, hogy a langobardok többsége Itáliában az 581–582-es években is Bizánc rovására terjeszkedett s így természetes szövetségese volt a császár másik ellenfelének, Bajánnak. Ennyiben helytálló lehet a velencei krónikás értesülése. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Cleph halála (574) után egy évtizedig nem volt királya a langobardoknak, a különböző hercegek egymástól függetlenül kormányoztak, külpolitikájuk sem volt összehangolt. Így lehetséges, hogy a friauli langobard herceg, Grasulf éppen Bizánc szövetségét kereste (Epistolae Austrasiacae 48: Mon. Germ. Hist., Epist. III p. 152–153 egy olyan 581 körüli történeti pillanatról szól, amidőn II. Childebert, Austrasia királya, Grasulf és a bizánci császár egy táborban látszanak lenni az Itáliában terjeszkedő langobardokkal szemben; egyes langobard hercegeknek 581 körüli Bizánchoz partolására utal Menander Protector E L p. 471, 10–24 is). Tehát a jelen paragrafus elején olvasható híradásban (Ioh. Ephes. VI 30; Mich. Syr. X 18) is a történeti

igazság magja rejtőzhet, miszerint Sirmium ostromakor Konstantinápoly szövetségi kapcsolatot keresett az avarok ellen langobard előkelőkkel. Hogy ezek a császárhoz húzó langobardok nem tudták hátba támadni Sirmium alatt a kagánt, ennek elképzelhetően az volt az oka, hogy a keletrómai birodalom ellen fellépő s így az adott pillanatban az avarokkal érdeklődésben álló szlávok Illyricumot előzönlöttek s ezzel útját állták a friauli herceg Sirmium alá nyomulásának (erre vonatkozhat Iohannes Biclaensis „anno V Tiberii” híradása: „A szlávok népe Illyricumot és kézzelfogható bizonyítékokat szülje”).

Theophylactus Simocatta I 8, 2–7

Volt egy szkíta férfi, aki a Bookolabras elnevezést viselte. Ha erről a megnevezésről valamit világosan tudni kívánsz, mindjárt átteszem a nevet görögre. A szkítáké-ból a mi nemes nyelvünkre átültetve akkor találjuk el a helyes fordítást, ha mágust illetőleg papot mondunk. Nos ez volt az, aki az idő tájt veszélyes vakmerőségre vetemedett. Együtt halt a kagán asszonyai közül egyvel és e rövidke gyönyör csalátkét bekapva halálos nagy veszedelem hálójába gabalyodott. Gyanította, hogy rossz cselekedete kiderülhet és kézzelfogható bizonyítékok szülhet. Menekülni készült tehát vissza népe ősi törzséhez, megnyerve magának a gepida alattvalók közül hetet. Az ősi törzset hunok alkotják, keleten laknak s a perzsák szomszédai; a többség számára ismertebb néven türköknek is mondhatjuk őket. Átkelve a Dunán a libidinek városa (vagy: Libidina városa) felé tartott, ám a Duna őrzésére kirendelt római vezérek egyike elfogta és ő nyíltan feltárta származását, régebbi lakhelyét és azt a gyönyörhajhászást, amely onnan való távozásra kényszerítette. Miután szerencsétlenségének előadása őszintének mutatta, a vezér elküldte őt a császárhoz.

A valószínűsége rendkívül kicsiny annak, hogy egy rövid négy (legfeljebb öt) éves időszakon belül két különböző avar kezdett volna bűnös szerelmi viszonyt a kagán háremének egy asszonyával és menekült volna a megtorlástól félve bizánci területre. Éppen ezért abból kell kiindulnunk, hogy Theophylaktos jelen elbeszélése és Menandros Protéktórnak ugyanebben a paragrafusban feljebb idézett közlése ugyanarról a személyről szól. Az illetőnek a keletrómai birodalomba érkezéséről Sirmium kapitulációjakor a császári diplomácia vagy nem szerzett még tudomást vagy pedig, ami valószínűbb, letagadta, hogy tudomása volna róla. Am közzismert, hogy a steppei nomád népek nagyon szigorúan vették s hajthatatlanul követelték mindenkori szökevényeik, dezertőrjeik kiszolgáltatását. Így történhetett, hogy az 582 tavaszán-nyarán már megszökött pap, „sámán” kiszolgáltatásának az ügyét még néhány év múlva is napirenden tartotta és „casus belli”-nek nyilváníthatta az avar fejedelem (Theophylaktos idézett elbeszélése ugyanis egy 586–587 körüli avar–bizánci háború kitörésének a leírásába tartozik, amelyről lejjebb lesz szó). — Mint láttuk (I. §), az avarok egy része megmaradt keleten türk fennhatóság alatt, s így az állam vezető etnikumának elnevezésével türköknek (értsd: a türk birodalom alattvalójának) volt nevezhető. Bookolabras ezekhez a napkeleten visszamaradt atyafiakhoz akart visszatérni, de, úgy látszik, a bizánci területen túl nem jutott. Végso sorsáról nincs hírtünk. — Hogy görög–latin szerzők a számukra idegen nyelv rangelnevezését végso soron személynév-félének fogták fel, mint itt a Bookolabras esetében történt, ez (s a fordítottja is) rendkívül gyakran

irati hagyományából az az olvasat (Sirmiensi, stb.) lehet a helytálló, amely szerint Sebastianus Sirmium püspöke volt. Sirmium ugyanis 582-ben került az avarok kezére s így jól érthető, ha e város főpapa jóval később, 584-ben már mint saját székhelyétől távollevő szerepel. (A Ger-

gely-levelek mérvadó kiadása eddig a Resinensi olvasatot részesítette előnyben s feltételezte, hogy az antik Resinum [ma Risano] volt Sebastianus székhelye, amely 591 körül [vö. lejjebb 34. §] más, e tájéki városokkal együtt esett az avar-szláv invázió áldozatául.)

fordult elő; nem hiába írja A. Christensen (L'Iran sous les Sassanides, Copenhague 1944, 105): „il est bien commun que les auteurs byzantins confondent les noms de famille et les titres des Perses”. A steppei nomádoknál különben valószínűleg általános jelenség volt, hogy az előkelőbb rangra emelkedett személyt elsősorban nem személynevén, hanem inkább rangelnevezésén említették a hivatalos gyakorlatban, s ennek következtében a nyugati (görög—latin) források személynévként fogták fel az eredetileg méltóságot jelölő szót. A számos példa közül egyet ragadok ki: a Bajántól Nagy Károlyig tartó két évszázadból egyetlen avar fejedelem személynevét sem őrizte meg kútfő; jellemzőek Gregorius Turonensis (IV 29 fin.) szavai: „... a hun ... királyt Kagánnak hívták. Annak a népnek tudniillik minden királyát ezzel a

névvel illetik” (... rex Chunorum ... vocabatur ... Gaganus. Omnes enim reges gentis illius hoc appellatur nomine). — A kezem ügyébe eső szakirodalom jelentősen újat a bookolabra(s) címmel, illetve a Bookolabra(s) névvel jelölt avar „sámánról” nemigen hozott Moravesik (Byzantinoturcica II 95) összeállítása óta. — Legújabbban E. Doruțiu-Boilă (Studi clasiche 18, 1979, 145–9) mérlegelte, vajon Libidina (a „libidinek várnása”) Slava-Rusă egy sírfeliratán a Lib (idae?) kiegészítéssel és Scythia Minor egy városnévének (Proc., aedif. IV, 7, 19) <L>ibida emendációjával lokalizálható-e meggyőzőbben avagy Theoph. Sim. (II, 15, 3) Libidoburgos (így Beševliev: Byz. Ztschr. 43. 1950, 257–8) thrákiai helynévre támaszkodva.

NÉHÁNY VISSZAPILLANTÓ MEGJEGYZÉS AZ ELŐZŐ KÖZLEMÉNYEKHEZ

Az első két közleményben gyakran szerepelt Corippustól származó híradás az avarokról. Legkiadósabban a 11. paragrafusban idéztük ez auctor II. Iustinus császár trónra lépte alkalmából írt dicsőítő költeményét. Forrásösszeállításunk kérdéses részeinek a kéziratát úgy kellett a nyomda számára elkészítenünk, hogy az alábbi — magyarországi köztönyvtárban sehol fel nem lelhető — kötetet nem használhattuk: Flavius Cresconius Corippus, In laudem Iustini Augusti minoris libri IV. Edited with translation and commentary by A. Cameron, London 1976. Most, hogy nemzetközi kölesznzés eredményeképpen a nagy tudományos értékű kötetet kézhez vehettük, megállapítottuk: jelentősen eltérő interpretációt, akkor sem igen adtunk volna a Corippus-idézetekről, ha Cameron könyvét ismerjük az előző közlemények elkészítésekor, legfeljebb néhány ponton több alternatív szöveg-megállapítási, illetőleg értelmezési variánsra utaltunk volna.

Az alábbi mű latin forrásokat feldolgozó részében (Serie A) azok a „Lieferung”-ok, amelyekben az avarokról szó van, most már elérhetők Budapesten, de a korábbi közleményeim írásakor még nem voltak hozzáférhetőek; a görög kútfőket tartalmazó részből (Serie B) az avarokat tárgyaló valamennyi „Lieferung”-hoz még most sem tudtam hozzájutni. Így pillanatnyilag csak felhívom a figyelmet az alapvető műre, míg annak a saját forrásközléssel kapcsolatos tanulságait egy későbbi alkalommal (a teljes idetartozó anyag ismeretében) szeretném majd levonni: Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Herausgegeben von J. Ferluga,

M. Hellmann, H. Ludat, K. Zernack. Serie A: Lateinische Namen bis 900, Band I Lieferung 1–8, Band II Lieferung 1, Wiesbaden 1973–1978. Serie B: Griechische Namen bis 1025, Band I Lieferung 1–5, Wiesbaden 1974–1978.

Közleménysorozatommal kapcsolatosan elhangzott a vélemény, hogy benne az egy-egy auctortól származó szövegek túlságosan elaprózódtak. Ezért helyénvalónak látszik utalni a következőkre. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának tervei között ott szerepel egy olyan kétnyelvű forráskiadvány megjelentetése, amely a magyar föld (a Közép-Dunaméden) népei Árpád előtti történetének teljes irodalmi kútfőanyagát tartalmazza. Ebben a munkában az egy írótól (ill. egy műből) vett részletek egyfolytában (felaprózás nélkül) jelennek majd meg. A mű elrendezési elvét ehhez képest nem az események, hanem az aucto- rok egymásutánisága adja majd, miként az FBJ, FGHB, FHD, FLHB kötetekben. Ebben a bilingvis sorozatban az én feladatom lesz az I. Iustinianus halálától (565) Árpád honfoglalásáig (896) terjedő időszak görög nyelvű kútfőinek a feldolgozása. Itt fogom tehát az irodalmi művek keletkezésének a kronológiáját követve felaprózatlanul (!) az olvasó elé tárni az összefüggő görög szövegrészeket. (A latin textusok vonatkozásában ugyanezt a feladatot Bóna István vállalta.) Az Archaeologiai Értesítő lapjain megindított publikációsorozatomban célja éppen az, hogy egy másik, — de a régész számára legalább olyan fontos, ha nem még fontosabb — anyagsoportosításban, a történelmi események egymásutánját követve legyen hozzáférhetővé az auctor-helyeket.

DIE QUELLEN DER AWARENGESCHICHTE III.:

DIE GESTALTUNG DER AWARISCH-BYZANTINISCHEN BEZIEHUNGEN VON DER BEENDIGUNG DER LANDNAHME BIS ZUR EROBERUNG VON SIRMIIUM

Auszug

Dieser Artikel ist die Fortsetzung von „Archaeologiai Értesítő” 105 (1978) S. 78–90, 106 (1979) 94–111. In diesem dritten Teil der Quellensammlung werden die folgenden Kapitel der Awarengeschichte besprochen: 19. §. Tiberios erleidet eine neue Niederlage von den Awaren (um 573–574). 20. §. Tiberios, sich zu Jahresgeldzahlung verpflichtend, schliesst Frieden und Bündnis mit Baján (Ende 574 oder Anfang 575). 21. §. Der Türkenkhan löst den Freundschaftsvertrag mit Byzanz, weil Tiberios Caesar mit den Awaren ein Bündnis geschlossen hat (576). 22. §. Der Slaweneinfall bietet den Awaren Gelegenheit, an den thrakischen Küsten aufzutreten (576?). 23. §. Baján

überfällt das Land der Slawen an der unteren Donau, als der Verbündete von Tiberios (578). 24. §. Baján stiesst den Vertrag mit Byzanz um und beginnt die Belagerung von Sirmium (579–580). 25. §. Das Ende der Belagerung von Sirmium und die Besitzergreifung der Stadt durch die Awaren (581–582). Die Autoren und die anonymen Schriftwerke führen wir überall in lateinischer bzw. latinisierter Form an; so kann auch der im Ungarischen nicht bewanderte Leser die auf die einzelnen historischen Ereignisse bezüglichen Quellenstellen auffinden.

S. Szádeczky—Kardoss

A MAGYAR VÁRÉPÍTÉSZET KORAI SZAKASZÁRÓL, IRODALMI ADATOK ÉS TEREPEJÁRÁSOK ALAPJÁN

„Általánosan elterjedt felfogás, hogy a magyarság nem volt várépítő nép, sőt idegenkedett a vártól. Azt hiszem, hogy ez a felfogás nem helytálló” — írta Györffy György 1959-ben megjelent tanulmányában.¹ Az elmúlt húsz év kutatási eredményei igazolják Györffy Gy. megállapítását. A magyarországi földvárakutatás — ezen belül a korai középkori földvárak kutatása — sajnos még nem tud olyan átfogó eredményt felmutatni, mint a szomszédos országokban. Rendelkezünk azonban már olyan rész-eredményekkel, amelyekre támaszkodva vizsgálni tudjuk a magyarországi várépítéset korai szakaszát. A Börzsöny hegység őskori és középkori várainak kutatása közben figyeltünk fel arra, hogy az oklevelekben említett középkori várak mellett több olyan középkori várat és földvárat találtunk, amelyeknek okleveles említését nem ismerjük. Ezeknek a váraknak írott történelmük nincsen, és ha esetleg van, akkor is csak bizonytalan, hagyomány-szerű utalásokat találunk. A börzsönyi és más területek kiragadott példáit vizsgáltuk, keresve a választ ezeknek a váraknak az eredetére.²

Köztudott, hogy a tatárjárást követően a várak már egyre gyakrabban jelennek meg okleveleinkben. Jelentőségük növekszik, majd a feudális nagybirtok központjaitként nemegyszer országos politikát formáló tényezők. Önként merült fel — több kutató gondolatában —, hogy az előbbi — az oklevelekben nem szereplő — kis várak egy részének az eredetét a tatárjárást megelőző időkben, a magyarországi korai feudalizmus kialakulásának idején kell keresni. Börzsönyi várakkal foglalkozó munkánkban bizonyítani igyekeztünk, hogy Magyarországon már a tatárjárás előtt nagy számban léteztek magánföldesúri, korai feudális várak. Ezeknek a váraknak egy részét, mivel telepítésük és építési anyaguk nem tette tartós védelemre alkalmassá, a tatárjárás megsemmisítette. Helyükön és helyettük épültek fel a tatárjárást követő évtizedekben, a jól telepített kővárak, amelyeknek építését már egy átfogó országos elképzelés királyi engedélyhez kötötte. A tatárjárás nem számszerűen jelentett nagy változást a magyar várépítészetben, hanem minőségileg, mert nagy többségében áttértek a habarcsos kővárfalakra.³ A falazott várak állékonyasága, valamint az oklevelekben való megjelenésük nyomán terjedt el az a nézet, hogy Magyarországon — leszámítva az ispánsági várakat — várépítészetről valójában csak a tatárjárás utáni időszakban beszélhetünk.

Fügedi Erik: „Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon” c. munkájában⁴ alapos felkészültséggel dolgozta fel oklevelek alapján a magyar középkori várakat. Munkája lehetővé tette számunkra, hogy az oklevelekből kapott eredményeiket kiegészítsük a régészeti,

történeti irodalomból nyert, valamint saját és más kutatók terepejárásaiból származó eredményekkel. Az eltérés az oklevelekben szereplő várak száma, valamint a saját kutatásaink során összegyűjtött várak száma között olyan nagy, hogy az feltétlenül figyelmet érdemel. Vizsgálatunkat a mai Magyarország területére kellett korlátoznunk. Földvárakat kutatni, az irodalom adatainak gyűjtése mellett, csak módszeres terepejárással lehetséges. A korábbi, múlt századi és századeleji irodalom szinte minden földvárat „pogányvárnak” nevez, függetlenül annak korától. Elterjedt az „avar-gyűrű” elnevezés, pedig hazánkban egyetlen várat sem ismerünk ebből a korból.⁵ Több középkori várat — elnevezése miatt — szláv eredetűnek gondoltak, annak ellenére, hogy Zalavár kivételével — a mai Magyarország területén — szláv alapítású várat sem ismerünk.⁶ Középkori várat gyakran őskorinak határoztak meg, mert környékén őskori telepet találtak. Menti a kutatókat a várra vonatkozó okleveles adatok hiánya. A vár építési módja, a fa—föld szerkezetű sánc, árok alig különbözik az őskori várétól, így a korhatarozó leletek jelenléte valószínűsítette a hibás datálást. Több esetben az előnyös terepadottságok miatt — az őskor után — a középkor is felhasználta a helyszínt vár építésére. Felújította, magasította a még meglevő őskori sánct, mint pl. Alpáron,⁷ vagy a régi sáncon belül kiemelkedő magaslaton emeltek egy új középkori várat, mint Gyöngyöspátán⁸ vagy a zalaszentiváni Kisfaludi-hegyen.⁹ Csak a földvárak alaprajzának, elhelyezkedésének részletes vizsgálata, az esetlegesen előforduló leletanyag számbavétele ad módot a vár építési korának a meghatározására. A középkori földvár mérete, elhelyezkedése, védelmi rendszerének kialakítása annyira jellemző, hogy kivételes határesetektől eltekintve, szinte teljes bizonyossággal elválaszthatók az őskori földváraktól. A legbiztosabb a módszeres ásatás, amely minden kétséget kizár a kor meghatározás szempontjából. Sajnos a téma mellőzöttsége miatt, ez ideig rendszeres ásatást korai feudális várakban alig végeztek.¹⁰ Így elsősorban a magyar régészeti irodalomra, illetve azokra a terepejárási eredményekre tudunk hivatkozni, amelyeket a jelenlegi országhatárokon belül folytattunk. Vizsgálatunkat azonban nem önénelűen, csak a várak szempontjából végeztük. Azt reméljük, hogy abból a társadalom fejlődésére lehet majd következtetéseket levonni. Az a terület, amelyen számbavettük a korai magyar várakat, a középkor folyamán korán és tartósan magyar fennhatóság alá került. Ezen a területen a várak építését a belső társadalmi fejlődés befolyásolta. Ezzel vizsgálatunkból, ha kényszerűségből is, de kizártuk a mai határokon kívül eső területeket, amelyeken nem egy esetben a várak építését már a korai

* Több mint tíz éve, hogy Nováki Gyulával együtt kutatjuk az őskori és középkori várakat. Jelen dolgozat nagyrésztben közös kutatómunkánk eredménye.

¹ Györffy Gy., Tanulmányok a Magyar Állam eredetéről. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. (Bp. 1959) 21.

² Nováki Gy. — Sándorfi Gy. — Miklós Zs., A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Fontes Arch. Hung. Bp. 1979.

³ Nováki Gy., Építéstud 7 (1975): 3–4. 338.

⁴ Fügedi E., Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Bp. 1977)

⁵ Nováki Gy., Várépítésetünk kezdete. In: Várépítésetünk. (Bp. 1975) 47.

⁶ Uo. 59., Németh P., ArchÉrt 104 (1977) 209.

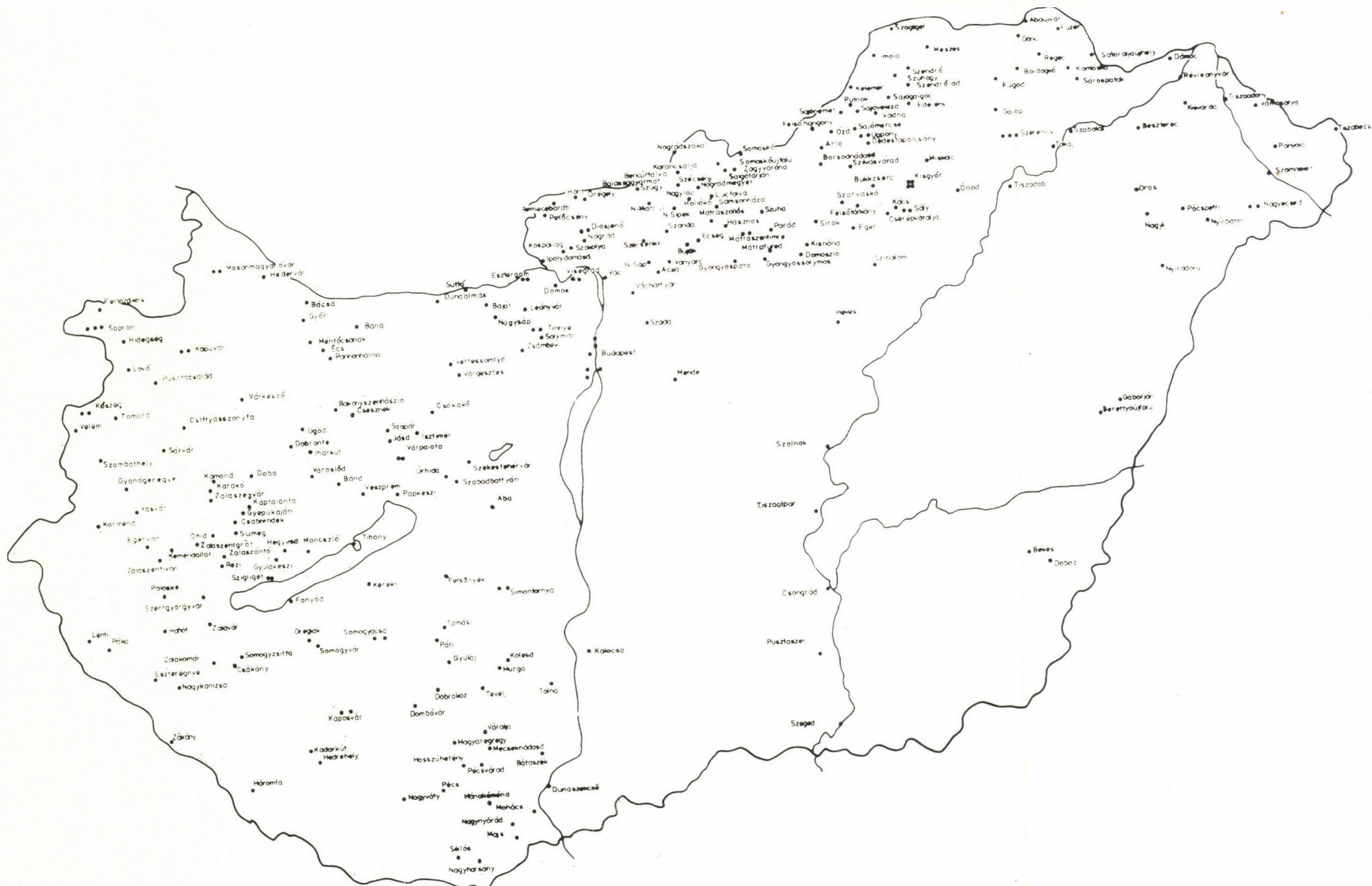
⁷ Nováki Gy., 1977. évi ásatása, feldolgozás alatt.

⁸ Nováki Gy., Várépítésetünk... 53.

⁹ Uo. 56.

¹⁰ Miklós Zs., ásatott a közelmúltban Pest megyében korai feudális várakat. Feldolgozásuk folyamatban.

1. kép. A mai Magyarország területén található X–XIV. századi várak. Régészeti és okleveles adatok alapján
 Рис. 1. Крепости X–XIV вв. на территории современной Венгрии. На основании письменных источников и археологических данных
 Abb. 1. Burgen des 10–14. Jhs im Gebiet des heutigen Ungarns. Aufgrund archäologischer und urkundlicher Daten

századokban is honvédelmi érdekek irányították. Feldolgozásunkból nem nélkülözhetjük a legkorábbi nemzetségfői-ispánsági várakat, mivel azok kiindulópontjai a magyar várépítészetnek, nélkülük nem lenne teljes a kép. Jegyzékünkben a teljesség kedvéért feldolgoztuk Fügedi E. Adattárának¹¹ területünkre eső várait is. Ezzel kísérletet tettünk arra, hogy összeállítsuk a magyar középkori várak lajstromát a honfoglalástól a XIV. század végéig, a mai Magyarország területén. Tisztában vagyunk azzal, hogy jegyzékünket¹² bírálat érheti, annak ellenére, hogy összeállításánál igyekeztünk körültekintőek lenni. A korai feudális várak kutatása ma még azt az eredményt sem tudja felmutatni, mint egykor a magyarországi rotundák kutatása. G. Molnár V. írta 1972-ben: „Azt, hogy hány körtemplom állhatott a középkori Magyarországon, — azon túl, hogy kevés — nem lehetett tudni. Az emléktárgy ennyire töredékes ismerete nem vezethetett helyes eredményre.”¹³ Az általa összegyűjtött anyag bizonyította, hogy mintegy 90 db körtemplommal kell számolni a középkori Magyarországon. Az így kapott kép beleilleszkedik az általános európai fejlődés keretébe. A fenti mondatokat szinte változtatlanul vehetjük át, ha a magyarországi korai feudális várak kutatásának helyzetét ismertetjük.

„Vár azonban alig volt az ellenséges haderőt századok óta nem látott országban” — írta Hóman B. a Magyar Történetben.¹⁴ A csak oklevelekből dolgozó történészek munkái nyomán általánosan elterjedt, hogy a magyaroknak a tatárjárás előtti várak — különösen magánvárak — alig volt, a magyarországi várépítéssel ténylegesen IV. Bélával kezdődik,¹⁵ a XI–XII. század az ispánsági és határvárak korszaka, egyedüli tulajdonosuk és parancsolójuk a király.¹⁶ Más várak is voltak, azonban kis számban és igen egyenlőtlenül, így a magyar magánvárépítés első korszaka a tatárjárással kezdődik. Ezt a felfogást az tette egy évszázadig elfogadhatóvá, hogy Bartha A.,¹⁷ Györffy Gy.,¹⁸ Heckenast G.,¹⁹ és Szabó I.²⁰ tanulmányainak megjelenéséig nem volt olyan részletes tudomásunk a korai magyar állami és gazdasági szervezetek kialakulásáról, amelyek ismerete alapján feltételezhetünk volna egy várakat építő, magánföldesúri osztályt a tatárjárás előtt. A századforduló történészei a várakban általában csak védelmet szolgáló építményt láttak, elhanyagolva annak birtokközpont szerepét.²¹ Az utolsó évtizedben megjelent topográfiák,²² Gádor J. szakdolgozata,²³ de elsősorban a Börzsönyben végzett kutatásaink biztattak arra, hogy a korai feudális várak szempontjából rendezzük azokat a cédulákat, amelyeket Nováki Gy. gyűjtött harminc éven keresztül. A X–XIV. századi várakra utaló anyagot több csoportra osztottuk. Meggyőződésünk, hogy az általunk kimutatott várak száma kevesebb, mint amennyi a valóságban a terepen van vagy volt egykor. Ahol ma még nem ismerünk várakat

nem biztos, hogy eredetileg sem voltak. Sokkal valószínűbb, hogy kutatási hiányosság az oka annak, hogy egy-egy terület még ma is fehér folt a térképen. Szerepet játszik a várak állékonyságának kérdése is. Egy hegytetőn, ahol jó tartású talaj van, vízjárás nincs, ott évszázadokig megmarad a sánc és az árok nyoma. Alföldi területen, ahol a védhető hely egy mocsárból kiemelkedő dombhát volt, ahol a vízszabályozások után intenzív mezőgazdasági művelést folytattak, és az egykori sánc laza humuszból készült, ott már esetleg csak légifelvétel felhasználásával találhatjuk meg az elszántott régi várhelyeket.²⁴ Számíthatunk tehát arra, hogy a jövőben középkori váraink szaporodni fognak. Részben ma még teljesen ismeretlen várakkal, részben pedig több, ma még csak őskorinak ismert várról fog kiderülni, hogy középkori is, vagy csak középkori volt.

Válogatásunk eredményét megynként csoportosítva a már előbb említett jegyzékben soroljuk fel, az alábbi megkülönböztetéssel:

Történeti adat, vagy régészeti lelet alapján biztosan tatárjárás előtti vár. 1.

Topográfiai alapon valószínűleg tatárjárás előtti vár. 2. Okleveles említés, vagy topográfiai alapon tatárjárás utáni XIII–XIV. századi vár. 3.

Bizonytalan korú X–XIV. századi vár. 4.

A jegyzékben szereplő várak számát egy táblázatban összesítettük. (1. sz. táblázat)

Szerkesztettünk egy diagramot az alábbi módon. A vízszintes tengelyen az évek, a függőleges tengelyen a várak számát tüntettük fel. Az 1. sz. görbe összegezve mutatja Fügedi E. Adattárából begyűjtött az általunk vizsgált területre eső várak számát (87 db), hozzáadva azt a 33 db ispánsági-királyi és egyházi várat, amelyek a vizsgált időszak alatt fennálltak.²⁵

A jegyzékünkben foglalt összes várat feltüntető vonalat az alábbi módon szerkesztettük. 1000-nél, Géza uralkodásának idején, 19 db vár szerepel.²⁶ Az 1242-es évnél ábrázoltuk az 1. sz. táblázat első két oszlopának összegét $66+45=111$ db várat, a XIV. század végénél pedig a táblázat négy oszlopának összegét, $66+45+116+45=272$ db várat. Jelenlegi ismereteink szerint tehát a XIV. század végéig kb. 272 db várral számolhatunk.

Tisztában vagyunk számításunk közelítő értékével. Diagramunk összeállításánál feltételeztük, hogy az általunk topográfiai alapon tatárjárás előttiinek meghatározott várak (45 db), ténylegesen a tatárjárás előtt épültek. Ellensúlyozásként az ismeretlen korú, de középkori várakat (45 db), mind a tatárjárás után épült várak közé soroltuk.

Ha számainknak csak nagyságrendi, és diagramunknak csak tendencia jellege van, akkor is levonhatjuk az alábbi két következtetést:

és erődtípusokról. Debreceni MűzÉvk 1972 (Debrecen 1974) 177–236.

²² Magyarország Régészeti Topográfiája 144 (Bp. 1966–1972), *Csorba Cs.*, i.m.

²³ Gádor J., Középkori földvárak Nógrád megyében. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat.

²⁴ Pl. Szarvas közelében fedeztek fel légifelvételen egy elszántott őskori földvárat. *Bayer E.*, Geod. és Kartogr. 15 (1963) 249.

²⁵ Abaújház, Békés, Buda, Csongrád, Dunaszekeső, Edelény-Borsod, Esztergom, Eger, Győr, Heves, Hont, Kalocsa, Karakó, Miskolc-Diósgyőr, Moson, Nógrád, Óbuda–Királynői vár, Pannonhalma, Pécs, Pécsvárad, Somogyvár, Sopron, Szabolcs, Szeged, Székesfehérvár, Szolnok, Tolna, Vasvár, Vác, Veszprém, Visegrád-Síbrikdomb, Zalakomár-Kolon, Zalavár.

²⁶ Györffy Gy., István király... I. A mai Magyarország területére eső várak: Buda (Óbuda), Csongrád, Esztergom, Fehérvár (Székesfehérvár), Kalocsa, Kolon (Zalakomár), Rábavár (Győr), Pata (Gyöngyöspata), Pest, Pécs, Somogyvár, Szabolcs, Szolnok, Urhida, Vasvár (Ózd), Vasvár, Várad (Pécsvárad), Veszprém, Váty.

¹¹ Fügedi E., i. m. 94–218.

¹² Itt csak a legfontosabb hivatkozást említjük. Adattárunkat egy még sok munkát igénylő monográfia keretében kívánjuk közreadni.

¹³ G. Molnár V., A középkori Magyarország rotundái. (Bp. 1972) 9.

¹⁴ Hóman B. — Szekfű Gy., Magyar Történet 2 (Bp. é. n.) 147.

¹⁵ Fügedi E., A középkori várak és a társadalom. In: Várépítészetünk. (Bp. 1975) 83.

¹⁶ Uo. 63.

¹⁷ Bartha A., A IX–X. századi magyar társadalom. (Bp. 1968)

¹⁸ Györffy Gy., István király és műve. (Bp. 1977)

¹⁹ Heckenast G., Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. (Bp. 1970)

²⁰ Szabó I., A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század) (Bp. 1966)

²¹ A korai váraknak mint birtokközpontoknak a jelentőségével foglalkoztak: Wenczel G., Magyarország mezőgazdaságának története. (Bp. 1887), *Csorba Cs.*, Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról

- A korai magyar várépítéset vizsgálni, csak oklevelek alapján, a régészet eredményeinek mellőzésével nem lehet.
- A magyar várépítéset első szakasza egy, a tatárjárást megelőző időponttól — véleményünk szerint az augsburgi csatavesztéstől —²⁷ a tatárjárásig tart.

1. sz. táblázat

X–XIV. századi várak összesítése a mai Magyarországon területén.

Megye	1.	2.	3.	4.	Össz.:
Baranya	4	—	7	2	13
Bács-Kiskun	2	—	—	—	2
Békés	2	—	—	—	2
Borsod-A-Z.	7	9	21	11	48
Csongrád	1	—	2	—	3
Fejér	2	2	2	—	6
Győr-Sopron	7	3	5	2	17
Hajdú-Bihar	1	2	—	—	3
Heves	3	2	8	2	15
Komárom	5	3	2	1	11
Nógrád	5	9	16	2	32
Pest	7	2	12	1	22
Somogy	3	2	3	6	14
Szabolcs-Szatmár	7	2	5	1	15
Szolnok	1	—	—	—	1
Tolna	2	1	4	7	14
Vas	3	2	6	—	11
Veszprém	1	3	16	7	27
Zala	3	3	7	3	16
Összesen:	66	45	116	45	272

A tatárjárás előtt épített várak jelentős száma felveti a kérdést, hogy kik, mikor és miért építették ezeket a várakat. A borsosnyói várakkal foglalkozó munkánkban erre feleletet keresve Szabó I. kutatásainak eredményeire támaszkodtunk. Ezeknek a váraknak az építőit a XI. században megjelenő, falusias földesúri települések — a prédiúmok — birtokló, kialakulóban levő magánföldesúri osztály tagjaiban határoztuk meg. A prédiúmszint kezdettől fogva rendelkezhetett olyan gazdasági erővel, hogy szükség esetén a földesúr és közvetlen kísérete számára egy kisméretű várat felépítsen, hiszen nem egy XI–XIII. századi prédiúmban már templom, sőt kolostor állott.²⁸ Építésük oka a XI–XIII. századokban uralkodó feudális anarchia. Györffy Gy. Kaposvárral foglalkozó tanulmánya konkrét példával támasztja alá az előbbieket. Az 1230-ban közzéve említett Ropoly-vára, a XII–XIII. század fordulóján kialakuló ropolyvári magánuradalom központja volt. A vár később elavult, mert Zsigmond idejében egy új, korszerű várat építettek helyette a Kapos folyó partján.²⁹

A korai feudális várak XI–XIII. századi léte leletanyaggal is alátámasztható. Több olyan várat ismerünk, amelyekből ilyen korú leletanyag került elő.

A történelmi körülmények azonban, korábbi és más eredetű is lehetnének. Györffy Gy. szerint már Géza idejében is épültek, mint uralmát biztosító útelzáró várak, melyek a fejedelemség központjaiba vezető hadiutakat zárták el. (Úrhida, Váty, Kolon.) Várak épültek az eszperességi helyeken és a fejedelmi udvarhelyek központjaiban.³⁰ Véleménye szerint tehát már Géza idejében számolhatunk a kialakulóban levő ispánsági várrendszer mellett, egy kisvárhálózattal.³¹ Ennek leletanyaggal való bizonyítása azonban még a jövő feladata.

A tatárjárás előtti magánvárépítkezés lényegi tagadása³² mellett, egy árnyaltabb vélemény szerint, erre a korszakra a királyi várépítkezés a jellemző, mert a XII. század végéig a nagybirtok nem alakult ki még annyira, hogy kővárépítésre képes arisztokrácia létrejöhetett volna.³³ Azt, hogy a X–XIII. századokra a királyi várépítés a jellemző, felül kell vizsgálni. Egyre több olyan kisméretű, egy toronnyal (esetleg belső épülettel) rendelkező fa–föld sánccal védett várat ismerünk meg, amelyek építésének a tatárjárás után már egyszerűen nem lett volna értelme.³⁴ A tatárjárás előtt a magánföldesúri „háborúkban” a szolgaság fizikai léte intézményesen nem volt veszélyeztetve. Az egyik földesúr a másik ingóságát akarta megszerezni, vagy birtokát akarta elfoglalni, de a szolgákkal együtt. Ebben az időben csak olyan méretű várra volt szükség, amelyet a birtokos családja és legbelsőbb bizalmasai megvédezhettek. A tatárjárás azonban más jellegű háború volt. A tatár kiirtotta, vagy elhurcolta a kisméretű várakból kinnrekedt szolgáncot. A tatárjárás előtti korai feudális várak nemcsak rossz elhelyezsük, hanem kis befogadóképességük miatt is elavultak a tatárjárás alatt. Megépítésük azonban nagyon kevés erő igényelt. Részletes számításunk szerint egy ilyen várat 30 férfi 3–4 hónap alatt felépített. Ha egy faluban átlagosan 28 fő „különféle nép” élt³⁵ és egy középbirtokos 3–10 falut és egy monostort mondhatott magáénak,³⁶ akkor elméletileg minden tatárjárás előtti középbirtokos építhetett családja védelmére egy kisméretű várat.

Történetírásunkban találkozunk olyan nézettel, hogy a középkori Magyarországon csak a királyi engedélyével lehetett várat építeni. Ezt általánosították az egész középkorra, annak ellenére, hogy az első oklevél, amely várépítésre ad engedélyt, 1248-ban kelt.³⁷ Nagyon fontosnak tartjuk annak vizsgálatát, hogy szabályozta-e királyi rendelkezés a várépítést a tatárjárás előtt. Történetíróink nagy része (Békefi R., Baróti L., Horváth M., Marczali H., Pauler Gy.) nem tudnak ilyenről, és írásaikban sem utalnak rá. Czobor B. általánosít elsőként, amikor ez írja: „Hazánkban is korlátozva kellett lenni a várépítés jogának, melyet a király szokott adományozni. Így pl. IV. Béla egy 1259-ben kelt okmányban említi...”³⁸ Gerevich T. így ír: „A tatárjárásig királyaink ritkán adományoztak várakat, vagy adtak építésükre engedélyt...”³⁹ A XIII. század elejéig a legtöbb vár királyi birtok volt.”³⁹

A leghatározottabban Fügedi E. fogalmaz: „A középkori Magyarországon csak királyi engedéllyel lehetett várat építeni.”⁴⁰ Majd később: „Úgy látszik, hogy az 1220-as évekig Magyarországon csak a király emelhetett várat.”⁴¹ Az első esetben Holub J.-re, a második esetben Hajnik I.-ra hivatkozik. Mindkét hivatkozást megvizsgáltuk. Holub J. ezt írja: „Megyénk várainak legtöbbje a XIII. század második felében és a XIV. században épült,

²⁷ Nováki Gy., Várépítésetünk... 60. Véleményét alátámasztó történelmi körülményekről lásd Györffy Gy., István király... 48–51.

²⁸ Szabó I., i. m. 49.

²⁹ Györffy Gy., Kaposvár az Árpád-korban. Klny. In: Városterületi tanulmányok. (Kaposvár é. n.) 68–71.

³⁰ Györffy Gy., István király... 195.

³¹ Uo. 34.

³² Fügedi E., A középkori várak... 83. írja: „Az országi nagybirtokosai már a tatárjárás előtt megkezdték birtokaik területi egységre szervezését, de várat még nem, vagy csak nagyon keveset építettek. IV. Béla indította meg a várépítés első lázas korszakát.”

³³ Gerő L., Magyarországi várépítéset. (Bp 1955) 117.

³⁴ Pl. Kács, Sály-Latorvár mint jellemző típusok.

³⁵ Györffy Gy., István király... 237.

³⁶ Uo. 255.

³⁷ Fügedi E., Vár és társadalom... 10. 11. j.

³⁸ Czobor B., Magyarország középkori várai. Klny. Századok (Bp. 1878) 7.

³⁹ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938) 124.

⁴⁰ Fügedi E., Vár és társadalom... 10.

⁴¹ Uo. 23.

de ehhez legalábbis a XV. századtól kezdve, mindenkor királyi engedélyre volt szükség.⁴² Majd később: „Megyénkből a fennmaradt legkorábbi várépítési engedély 1402-ből való.”⁴³ Hajnik I. ezt írja: „Várakat ugyan részint már itt találtak őseink, részint újakat emeltek a foglaló törzsek, azonban e várakat, noha közülük egy-némelyek építését a honvédelem érdeke is követelte, védelmezni és fenntartásukról gondolkodni a törzsnek, melynek szállásán feküdtek, lehetett tiszte, miután nem csak a honnak, hanem elsősorban a törzsbirtoknak képezték védőfalait.”⁴⁴

Megállapíthatjuk tehát, hogy ez ideig nem ismerünk adatot arra, hogy a várépítést a tatárjárás előtt királyi engedély szabályozta volna. *Hogy királyaink a tatárjárásig nem adtak várépítésre engedélyt akkor, ha az nem volt engedélyhez kötve, teljesen természetes.* Azt, hogy a tatárjárás előtt ki és hogyan építhetett várat, így csak közvetve tudjuk vizsgálni. Ebben a kérdésben Anonymus ad tájékoztatást számunkra. Anonymus, ahol a nemesek birtokairól ír, ott jogot akar rögzíteni,⁴⁵ és a honfoglalás történetébe ágyazva írja meg számos az ő korában élő nemesi nemzetség birtoklásának kezdetét.⁴⁶

Nincs módunk arra, hogy idézzük a Gestának mindazon helyeit, ahol várak építéséről vagy adományozásáról van szó. A szövegből azonban egyértelműen következik, hogy Árpád, a vezér csak földet adományozott és azon a vár elfoglalása, vagy építése a föld új tulajdonosának természetes joga volt.

„Mikor a Garam folyó mellett lovagoltak, egy szarvas futásnak eredt előttük, és nekivágott a hegytetőnek. Bors nagy sebesen úzóbe fogta, és a hegyormon lenyilazta. Majd midőn azokat a hegyeket ott körös-körül szemügyre vette, az a gondolata támadt, hogy várat épít ott... Innen csapataival egészen a Zólyomi-erdőig nyomult, és kőből igen nagy erősséget építtetett, amelyet most Borsod-Zólyom várának neveznek.”⁴⁷

Bors várépítő tevékenységéből — azon túl, hogy nem kért rá engedélyt — még további következtetéseket is levonhatunk:

Anonymus idejében egy birtokos már több várat is építhetett és kőből is építhette, ha elég sok várnépe volt.

Ha Anonymus 1242 előtt saját korának szokásjogát

rögzítette, akkor levonhatjuk azt a következtetést: hogy a *tatárjárás előtt a várépítés nem volt királyi engedélyhez kötve a korai feudális Magyarországon.*

A tatárjárás fordulatot hozott a magyar várépítészetben. Bebizonyosodott, hogy a szétszór, rosszul telepített, többségükben földvárak, nem tudtak ellenállni egy szervezett sereg rohamának, még akkor sem, ha ez a sereg nem volt különösképpen várostomra felkészülve. IV. Béla megtervezte az ország védelmét szolgáló várrendszer kiépítését. A felépülő új váraknak illeszkedniök kellett elképzeléseihez. Ezt azonban csak úgy biztosíthatta, ha azok az ő engedélyével épültek. IV. Béla tehát szabályozta a várépítést. Egy 1247-ben kiadott oklevél utal arra, hogy körülbelül mikor hozhatta rendeletét. „Zagorjei Farkas saját birtokán várépítésbe kezdett. A király az építés befejezését engedélyezte és azt, hogy a befejezett várat birtokolhassa.”⁴⁸ Zagorjei Farkas a régi szokásjognak megfelelően, saját birtokán elkezdte vára építését. A kiadott királyi rendelet miatt azonban kérnie kellett, hogy az építést befejezhesse és a várat birtokba vehesse. A történetek után egy évvel, 1248-ban megjelenik az első várépítési engedélyező oklevél.⁴⁹ IV. Béla tehát valamivel 1247 előtt adhatta ki a várépítést szabályozó rendeletét.

A tatárjárást követően az új típusú kővárak nem épültek gyors ütemben, mint azt Fügedi E. is megállapítja.⁵⁰ A leromlott országban elsősorban a létfenntartást biztosító gazdasági életet kellett helyreállítani. Ezután a fontos világi és egyházi központok védelméről kellett gondoskodni. A mai Magyarország területén, néhány kivételtől eltekintve, a legtöbb ispánsági és egyházi várat használták még a tatárjárás után is.⁵¹ Természetes tehát, hogy IV. Béla erőfeszítése az új típusú várak számának szaporítására csak mintegy húsz évvel a tatárjárás után érezteti hatását. Addig, míg a magas hegyeken a habarccsal kötött, kőből épült várak elszaporodtak, javíttatták, bővítették a régi föld- és favárakat. Ez a húsz-harminc év jelentette az átmenetet a régi földvárak és az új kővárak között. Magánvárak voltak már a tatárjárás előtt is. Kővárak alig.

*A tatárjárás után megjelenő új típusú vár lényegének annak jó védhetőségét, de elsősorban építési anyagának minőségi változását kell továbbra is tekintenünk.*⁵²

Sándorfi György

A mai Magyarország területén gyűjtött X–XIV. századi várak jegyzéke⁵³

BARANYA MEGYE

Dunaszekeső-Várhegy. 1. Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (Bp. 1966) 382–383. Fügedi E., Vár és társadalom... 197. Kovács V.—Maráz B., RégFüz 28 (1975) 51–52.

Nagyharsány-Szárssomlyó. 3. Fügedi E., Vár és társadalom... 139. *Hosszúhetény-Zengő, Miklós Vitéz várrom.* 3. Genthon I., Magyarország művészeti emlékei. Dunántúl I (Bp. 1959) 139. Sándorfi Gy. terepbejárása 1964.

⁴² Holub J., Zala megye története a középkorban. (Hn 1929) 307.

⁴³ Uo. 308.

⁴⁴ Hajnik I., Magyar alkotmány és jogtörténelem. (Pest 1872) 77.

⁴⁵ Györffy Gy., Tanulmányok... 45.

⁴⁶ Gest Hungarorum. (Hasonmás kiad. Bp. 1975) 108.

⁴⁷ Anonymus kilétével foglalkozó tudományos vita még nem befejezett. Abban azonban a legtöbb kutató egyetért, hogy Anonymus Gestájában az 1241 előtti állapokat írta meg. Lásd Középkori kútfontink kritikus kérdései. (Bp. 1974), Csapodi Cs., Az Anonymus-kérdés története. (Bp. 1978)

⁴⁸ Fügedi E., Vár és társadalom... 23. 56. j.

⁴⁹ Uo. 10.

⁵⁰ Uo. 26.

⁵¹ A 25. j-ben felsorolt várak közül a tatárjárás után épültek: Buda, Eger és Szeged. Nem találtunk utalást arra, hogy Borsod, Hont, Szabolcs, Tolna, Visegrád-Sibrikdomb, Kolon várakat használták volna még a tatárjárás után is. A többi fennmaradt 24 vár újjáépítése,

illetve Buda, Eger és Szeged felépítése komoly terhet jelenthetett a tatárjárást követő évtizedben.

⁵² Pauler Gy., A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2 (Bp. 1899) 196; Németh P., MFMÉ 1966–1967 (1968) 133; Nováki Gy., Építéstud 7 (1975): 3–4. 338.

⁵³ Mint már fentebb említettük, jegyzékünkben csak a legfontosabb irodalmi hivatkozást adjuk. Olyan várak is szerepelnek, amelyeknél a vár topográfiája alapján feltételezzük annak X–XIV. sz.-i eredetét. Indokoltnak tartjuk ezt azért is, mivel a XIV. sz. után váraink döntő többsége már szerepel okleveleinkben. [Lásd: Engel P., Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. (1387–1437) és Csorba Cs., i. m.] Ez megengedi azt, hogy a „történelem nélküli” várak közül azokat, amelyeknek topográfiája is ezt indokolja, a megadott időhatárok közé soroljuk. Jegyzékünk nem tartalmazza azokat a korai középkori várakat, amelyeket mások a legújabbban azonosítottak, de közlés hiányában még nem hozzáférhetők (lásd pl. a MRT megjelenés előtt álló kötetei, Miklós Zs. és Vándor L. kutatásai).

Magyaregregy-Márévár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 165.
Majs-Dáró vára. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 121.
Máriakéménd. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 150.
Mecsekudásd-Rékavár. 3. Papp L., Rékavár és 1963. évi felderítő ásatása. A Janus Pannonius Múzeum Füzetei 12. (Pécs 1967) 35.
Mohács-Jenőpuszta. 4. Györffy Gy., Történeti földr ... 320.
Nagynyárad-Földvár. 4. Györffy Gy., Történeti földr ... 302.
Nagyváty. 1. Györffy Gy., István király ... 195.
Pécs. 1. G. Sándor M., Pécs. In: Várepítészetünk. (Bp. 1975) 212.
Pécsvárad. 1. Györffy Gy., Történeti földr ... 364.
Siklós. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 187.

BÁCS-KISKUN MEGYE

Kalocsa. 1. Györffy Gy., István király ... 101.
Csorba Cs., Adattár. ... 203—204.
Tiszalpart. 1. Györffy Gy., Történeti földr ... 890.
Nováki Gy. ásatása 1977.

BÉKÉS MEGYE

Békés. 1. Györffy Gy., Történeti földr ... 504.
Csorba Cs., Adattár. ... 190.
Doboz-Sámsonvár. 1. Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 222.

BORSOD-ABAUJ-ZEMPLÉN MEGYE

Abaújvár. 1. Györffy Gy., Történeti földr ... 62.
Gádor J.—Nováki Gy., Acta ArchHung 28 (1976) 425.
Arló-Várhegy-Rátold vára. 4. Dobosy L., Várak, várhegyek és őrhelyek Őzd környékén. Borsodi kismonográfiák. I (Miskolc 1975) 8—9.
Boldogkővár-alja-Boldogkő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 111.
Borsodnádásd-Vajdavár. 4. Dobosy L., Várak ... 12—15.
Bükkzsérc-Odorvár. 3. Végh K.—Kemenczei T., HOMÉ 5 (1964—1965) 450.
Cserépváralja-Cserép v. Füzérkő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 116—117.
Dámóc. 4. Valtér I., AgtSzle 16 (1974) 15, 40.
Dédestapolcsány-Dédeskő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 121—122.
Edelény-Borsod. 1. Györffy Gy., Történeti földr ... 762.
Felsőhangony-Berény. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 108.
Füged. 3. Györffy Gy., Történeti földr ... 109.
Füzér. 1. Fügedi E., Vár és társadalom ... 134.
Golop-Öregkastély. 3. Bendefy L., MMűvéd 8 (1964) 49.
Gönc-Amadé-vár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 138.
Imola-Bánk bán vára. 2. Nováki Gy., in: Heckenast G.—Nováki Gy.—Vastagh G.—Zoltay E., A magyar vaskohászat története a korai középkorban. (Bp. 1968) 22.
Kács. 2. Parádi N., RégFüz 22 (1969) 60.
Nováki Gy.—Sándorfi Gy. terepbejárása 1977.
Kelemér-Mohosvár. 2. Dobosy L., Várak ... 25—28.
Nováki Gy. terepbejárása 1976.
Kisgyőr-Halomvár. 3. Nováki Gy.—Sándorfi Gy. terepbejárása 1977.
Kisgyőr-Kecskevár. 3. ua.
Kisgyőr-Leányvár. 3. ua.
Kisgyőr-Várhegy-Majorvár. 2. ua.
Komlóska-Solymos. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 189.
Meszes-Várhegy. 2. Sándorfi Gy. terepbejárása 1974.
Miskolc-Diósgyőr. 1. Györffy Gy., Történeti földr ... 774.
Czeglédly I., Diósgyőr. In: Várepítészetünk. (Bp. 1975) 126.
Fügedi E., Vár és társadalom ... 124.

Ónod. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 172.
Ózd-Vasvár. 1. Györffy Gy., István király ... 101.
Putnok-Kakasvár. 4. Dobosy L., Várak ... 30—32.
Regéc. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 181.
Révleányvár-Várdomb. 4. Valtér I., AgtSzle 16 (1974) 43.
Sajógalgóc-Várca. 4. Dobosy L., Várak ... 33.
Sajómerce-Mercei-vár. 3. Dobosy L., Várak ... 34—36.
Nováki Gy. terepbejárása 1978.
Sajónémeti-Földvár. 2. Dobosy L., Várak ... 37—41.
Nováki Gy. terepbejárása 1976.
Sajóvelezd. 4. Dobosy L., Várak ... 42—44.
Nováki Gy. terepbejárása 1976.
Sály-Latorhegy-(Őrsúr vára). 1. Györffy Gy., Történeti földr ... Sándorfi Gy.—Nováki Gy. felmérése 1975 közöletlen.
Sály-Latorvár. 2.
Sándorfi Gy.—Nováki Gy. felmérése 1975 közöletlen.
Sárospatak. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 177.
Sátoraljaújhegy. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 177.
Sándorfi Gy. terepbejárása 1977.
Szendrő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 197.
Szendrőlád. 4. Joó T., MMűvéd 12 (1968) 100.
Szerencs-Kövestető. 2. Csorba Cs.—Nováki Gy. terepbejárása 1977.
Szerencs-Rákóczi vár. 3. Genthon I., im. Duna—Tisza köze, Tiszántúl Felsővidék. (Bp. 1961) 275.
Szerencs-Taktaföldvár. 2. Gádor I.—Nováki Gy.—Sándorfi Gy. terepbejárása 1978.
Szőgliget-Szádvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 193.
Szuhogy-Csorbakővár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 120.
Tokaj. 1. Csorba Cs., Adattár ... 219—220.
Fügedi E., Vár és társadalom ... 205.
Uppony-Dedevár. 4. Dobosy L., Várak ... 46—48.
Uppony-Földvár. 4. Dobosy L., Várak ... 45—46.
Vadna. 4. Dobosy L., Várak ... 48—51.

CSONGRÁD MEGYE

Csongrád. 1. Györffy Gy., Történeti földr ... 894.
Pusztaszer. 3. Trogmayer O., RégFüz 26 (1973) 86—87.
Szeged. 3. Csorba Cs., Adattár ... 215—216.

FEJÉR MEGYE

Aba-Belsőbárándpuszta-Bolondvár. 2. Kovács T., Alba-Regia 3 (1963) 2—3. 131.
Csókakő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 119—120.
Istímér-Csiklingvár. 2. Gerő L., Feltáratlan váraink. In: Várepítészetünk. (Bp. 1975) 296.
Sándorfi Gy. terepbejárása 1969.
Szabadbattyán-Kula torony. 3. Genthon I., im. Dunántúl (Bp. 1959) 334.
Úrhida. 1. Györffy Gy., István király ... 101.
Székesfehérvár. 1. Kralovánszky A., Székesfehérvár X—XI. századi településtörténeti kérdései. In: Székesfehérvár Évszázadai I (Székesfehérvár 1967) 19.

GYŐR-SOPRON MEGYE

Écs-Petkevár. 2. Rómer jgyzk. 8 (1860)
Fertőrákos-Rákvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 181.
Győr-Bácsa-Szent Vid domb. 1. Nováki Gy., ArchÉrt 103 (1976) 124.
Győr-Káptalándomb. 1. Tomka P., Acta ArchHung 28 (1976) 391.
Hédervár. 1. Györffy Gy., Acta ArchHung 28 (1976) 325.
Fügedi E., Vár és társadalom ... 140.
Hidegség-Toronyhegy. 3. Tóth L., SSz 30 (1976) 202.
Kapuvár. 1. Nováki Gy., Várepítészetünk ... 58.
Kapuvár-Feketevár. 2. P. Hartyáni B.—Nováki Gy., MMEzőgMúzközl 1973—1974 (Bp. 1975) 34.

Lövő-Várhely. 4. Mohl A.—Balics L., Lövő története. (Győr 1892) 1—6.
 Nováki Gy.—Sándorfi Gy. terepbejárása 1976.
Mosonmagyaróvár-Moson vár. 1. Tomka P., Acta ArchHung 28 (1976) 398.
Mosonmagyaróvár-Óvár. 3. Engel P., Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. (Bp. 1977) 140.
Ménfőcsanak. 3. Soós E., Magyarország várai. Kézirat. O. Sz. K. Fol. Hung. 3105. 8. 356.
Pannonhalma. 1. Gerő L., Feltáratlan ... 309.
Pusztacsád-Szolgagyőr. 4. Mohl A.—Balics L., Lövő tört ... 2.
Sopron-Belváros. 1. Tomka P., MMűvéd 1973—1974 (Bp. 1977) 65.
Sopron-Macskakő vára. 3. Házi I., SSz 16 (1962) 332—340.
Sopron-Sopronbánfalva-Sáncshegy. 2.
 Nováki Gy.—Sándorfi Gy. terepbejárása 1975.

HAJDÚ-BIHAR MEGYE

Berettyóújfalu-Csonkatorony. 1. Mody Gy.—Kozák K., A herpályi templomromnál végzett régészeti kutatás és helyreállítás. Klny. BihariMűzÉvk (Berettyóújfalu 1976) 70, 85.
Gáborján-Földvár. 2. Mody Gy., Néphagyomány és helytörténet BihariDolg 2 (Berettyóújfalu 1975) 14—19.
Nyíradony-Belső Gútpuszta. 2. Németh P., Nyíregyházi MűzÉvk (1966—1967) 132.

HEVES MEGYE

Domoszló-Oroszlánkő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 173.
Eger. 3. Pataki V. J., HevesMMűeml 2 (Bp. 1972) 14.
Felsőtárkány-Várhegy. 1. Szabó J. Gy., Acta ArchHung 28 (1976) 440.
Gyöngyöspata-Várhegy. 1. Kovács B., ArchÉrt 10 (1974) 236.
 Nováki Gy., Váreépítésetünk ... 53.
Gyöngyössolymos-Nyesettvár. 4.
 Pásztor J., A Mátra. (Bp. 1929) 227—228.
Heves. 1. Csorba Cs., Adattár ... 201.
Kisnána. 2. Pámer N., A kishána vár feltárása. MMűvéd 1967—1968 (Bp. 1970) 299.
Mátrafüred-Benevár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 107.
Mátrászentimre-Ágasvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 98.
Mátrászentimre-Óvár. 4. NógrádMMűeml (Bp. 1954) 212.
Parád-Vörösvár. 2. Nováki Gy. terepbejárása 1974.
Sirok. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 188.
Szarvaskő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 196.
Szilhalom-Árpádvár. 3. K. Végh K., Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. HOME 9 (1970) 79. Gádor J.—Sándorfi Gy.—Nováki Gy. terepbejárása 1977.
Szilvásvár-Éliskő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 130.

KOMÁROM MEGYE

Bajót-Berényvár. 2. MRT 5 (1979) 49.
Bana-Várdomb. 4. Gyulai R., A Komárom-vármegyei és Komárom városi Történeti és Régészeti Egylet Jelentése. 3 (Komárom 1889) 22.
Dömös-Árpádvár. 3. MRT 5 (1979) 69.
Dunaalmás-Homokbánya. 1. Kralovánszky A., RégFüz 18 (1965) 49.
Esztergom-Árpádvár. 2. MRT 5 (1979) 195.
Esztergom-Vár. 1. MRT 5 (1979) 84.
Leányvár-Kolostorhegy. 1. MRT 5 (1979) 251.
Nagysáp-Gedáshegy. 1. MRT 5 (1979) 261.
Süttő-Alsóbikol-Leányvár. 2. MRT 5 (1979) 313.
Várgesztes. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 135.

Vértessomlyó-Vitány vár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 211.

NÓGRÁD MEGYE

Balassagyarmat. 3. NógrádMMűeml (Bp. 1954.) 117.
Benczúrfa-Dubinka. 2. Patay P., Nógrád megye régészeti emlékei. In: NógrádMMűeml (Bp. 1954) 30.
 Soós V.—Nováki Gy.—Sándorfi Gy. terepbejárása 1978.
Buják. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 113—114.
Diósjenő-Csehvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 145.
 Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység ... 21—23.
Diósjenő-Kármorvár. 3. Nováki Gy., Építéstud 7 (Bp. 1975): 3—4. 339.
 Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., Börzsöny hegység ... 24—25.
Drégely. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 128.
 Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység ... 27—28.
Ecseg. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 129.
Hasznos-Cserterivár. 3. NógrádMMűeml (Bp. 1954) 212.
 Fügedi E., Vár és társadalom ... 139—140.
Hollókő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 142.
Hont. 1. Bakács I., Hont vármegye Mohács előtt (Bp. 1971) 46.
 Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység ... 29—41.
Karancsalja-Karancshegyi kápolna. 3. Sándorfi Gy. terepbejárása 1976.
Lucfalva-Pogányvár. 2. Patay P., NógrádMMűeml (Bp. 1954) 30.
Mátraszöllös-Kisvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 201.
Nagylóc-Várhegy. 2. Gádor J., Szakdolgozat.
Nógrád. 1. NógrádMMűeml (Bp. 1954) 301.
Nógrádmárcal-Kerekdomb. 2. Rosner Gy.—Gádor J., RégFüz 20 (1966) 93—94.
Nógrádmegyer-Dobóvár. 2. Gádor J., Szakdolgozat.
Nógrádsáp-Tatárka. 2. NógrádMMűeml (Bp. 1954) 30.
 Sándorfi Gy. terepbejárása 1972.
Nógrádsípek-Pusztavár. 3. Gádor J., Szakdolgozat.
 Nováki Gy. terepbejárása 1976.
Nógrádszakál-Kastélyhegy. 2. Patay P., NógrádMMűeml (Bp. 1954) 30.
Salgótarján-Baglyaskő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 102.
Salgótarján-Salgóvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 185.
Sámsonháza-Fejérkő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 132.
Somoskő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 191—192.
Somoskőújfalu. 2. Patay P., NógrádMMűeml (Bp. 1954) 30.
Szécsénke-Gyalogvár. 4. Sándorfi Gy. terepbejárása 1972.
Szanda. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 195.
Szécsény-Strázsapart. 2. Gádor J., Nógrád megye ...
Szuha-Várberc. 1. Gádor J., RégFüz 23 (1970) 101.
Szügy-Leányhegy. 1. Patay P., RégFüz 9 (1958) 55.
Ványarc-Hraszt. 4. Patay P., NógrádMMűeml (Bp. 1954) 30.
Zagyvaróna-Zagyvafő. 1. Gádor J., Nógrád megye ...

PEST MEGYE

Acsa-Csővár. 3. PestMMűeml 1 (Bp. 1958) 313.
Bernecebaráti. 1. Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység ... 12—21.
Budapest-Albertfalva. 3. Györffy Gy., BpTört 1 (Bp. 1973) 398.
Budapest-Budavár. 3. Györffy Gy., BpTört 1 (1973) 297—299.
Budapest-Margitsziget-Érseki vár. 3. Csorba Cs., Adattár ... 207.
Budapest-Margitsziget-Johannita vár. 3. Csorba Cs., Adattár ... 207—208.

Budapest-Óbuda-Királyi vár. 1. Gerevich L., BpestTört 1 (1973) 258–260.
Budapest-Pest vára. 1. Györffy Gy., BpTört 1 (1973) 258–260.
Ipolydamásd-Zuvar. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 120.
 Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység ... 47–49.
Márianosztra-Bibervár. 2. Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység ... 53–56.
Mende-Leányvár. 3. Miklós Zs. ásatása 1977–1978.
Perőcsény-Salgóvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 185.
 Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység ... 70–73.
Solymár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 188–189.
Szada-Rákóczi sánc. 1. K. I. Magyarország és a Nagyvilág. 4 (1868) 19. sz., Miklós Zs. ásatása 1978.
Szokolya-Királyrét-Várhegy. 4. Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység ... 73–74.
Tinnye-Kisvár. 2. Vásárhelyi G., ArchÉrt 12 (1892) 252–253.
 Sándorfi Gy. terepbejárása 1976.
Tinnye-Aynard vára. 3. Kiss Á., ArchÉrt 88 (1961) 122–125.
Vác-Vár. 1. Dercsényi D.—Granasztói P., Vác (Bp. 1960) 20.
Váchartyán-Várhegy. 1. Miklós Zs., ArchÉrt 105 (1978) 103.
Visegrád-Sibrik domb. 1. Soproni S.—Szőke M. ásatása 1974–77.
Visegrád-Alsó és Fellegvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 211.
Zsámbék. 3. PestMMüeml 2 (Bp. 1958) 508.

SOMOGY MEGYE

Csákány. 1. Sági K.—Bakay K., Építéstud 2 (1971) 442.
Fonyód-Várhegy. 2. Sági K.—Bakay K., Építéstud 2 (1971) 442.
 Sándorfi Gy. terepbejárása 1977.
Háromfa-Kupavár. 4. Draveczky B., RégFüz 18 (1965) 68.
Hedrehely. 4. Draveczky B.—Sági K.—Takács Gy., A Somogy megyei múzeumok régészeti adattára (Kaposvár 1964) 25.
Kadarkút-Szentimrepuszta. 4. Draveczky B.—Sági K.—Takács Gy., Régészeti adattár ... 26.
 Nováki Gy. terepbejárása 1960.
Kaposvár-Kaposújvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 183–184.
Kaposvár-Ropoly vár. 1. Györffy Gy., Kaposvár az Árpád-korban. Várostörténeti tanulmányok. Klny. (Kaposvár é. n.) 68.
Kereki-Fejérkő-Katonavár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 132.
Óreglak. 2. Draveczky B.—Sági K.—Takács Gy., Régészeti adattár ... 39. Sándorfi Gy. terepbejárása 1967.
Somogyacsa-Kócoshegy. 4. Wosinsky M., Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. (Bp. 1896) 232.
Somogyacsa-Pogánydomb. 4. Wosinsky M., Tolnavármegye ... 228.
Somogyvár. 1. Bakay K., SMK 2 (1975) 191.
Somogyiszta-Szőcsénypuszta. 4. Ágh G., ArchÉrt 7 (1887) 434.
Zákány. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 212–213.

SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE

Beszterec. 1. Németh P., Régfüz 22 (1969) 55–56.
Kisváda. 1. Mező A.—Németh P., Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. (Nyíregyháza 1972) 155.
 Györffy Gy., Történeti földr. ... 520.
Nagyecsed-Sárvár. 1. Szabó I., A falurendszer kialakulása

Magyarországon (X–XV. sz.) 2. kiad. (Bp. 1971) 170.
 Németh P., NyíregyháziMúzÉvk 10 (1967) 95.
Nagyecsed-Vár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 129.
Nagykálló. 3. Csorba Cs., Adattár ... 203.
Nyírbátor. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 104–105.
Oros. 1. Erdélyi I., MittArchInst 1 (1970) 158.
Panyola. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 176.
Pócspetri-Ercsi vár. 1. Németh P., NyíregyháziMúzÉvk 10 (1967) 93.
Szabolcs. 1. Németh P., ArchÉrt 100 (1973) 167–169.
Szamorkér. 4. Csorba Cs., Adattár ... 204.
Tiszaadony. 2. Csorba Cs., Adattár ... 187.
Tiszabecs. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 106.
Tiszadob. 1. Patay P., RégFüz 26 (1973) 76.
Vámosatya. 2. Csorba Cs., Adattár ... 188.

SZOLNOK MEGYE

Szolnok. 1. Csorba Cs., Adattár ... 217–218.

TOLNA MEGYE

Bátaszék-Farkasd. 4. Wosinsky M., Tolnavármegye ... 234–236.
Dombóvár-Békepark. 1. Rosner Gy., RégFüz 22 (1969) 57–58.
 Fügedi E., Vár és társadalom ... 126.
Döbrököz. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 127–128.
Felsőnyék-Várhegy. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 171–172.
Gyulaj-Pogányvár. 4. Wosinsky M., Tolnavármegye ... 247–249.
Kölesd-Csonthegy. 4. Wosinsky M., Tolnavármegye ... 253–254.
Murga-Vár. 4. Wosinsky M., Tolnavármegye ... 262–265.
Pári-Sánchehy. 4. Wosinsky M., Tolnavármegye ... 268–269.
Simontornya. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 188.
Simontornya-Mócsihegy. 4. Wosinsky M., Tolnavármegye ... 273–274.
Tamási. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 203.
Tevel-Vár. 4. Wosinsky M., Tolnavármegye ... 842.
Tolna. 1. Pauler Gy., A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 1 (Bp. 1899) 404.
Váralja-Várjő. 2. Wosinsky M., Tolnavármegye ... 1016.

VAS MEGYE

Gyanógeregye-Zalak. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 213.
Karakó. 1. Györffy Gy., István király ... 268.
Körmend. 3. Vattai E., ArchÉrt 83 (1956) 73.
Kőszeg. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 156.
Kőszeg-Óház. 2. Lelkes I., Kőszeg. (Bp. 1960) 35–36.
 Sándorfi Gy. terepbejárása 1967.
Ostffyasszonyfa-Kigyókö. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 151–152.
Sárvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 186.
Szombathely-Kerekvár. 1. Károlyi A., MMűvéd 9 (1965) 195.
Tömörd-Ilonavár. 2. Dénes J. és Nováki Gy. terepbejárása 1978.
Vasvár. 1. Györffy Gy., István király ... 100.
Velem-Szentvid. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 199.

VESZPRÉM MEGYE

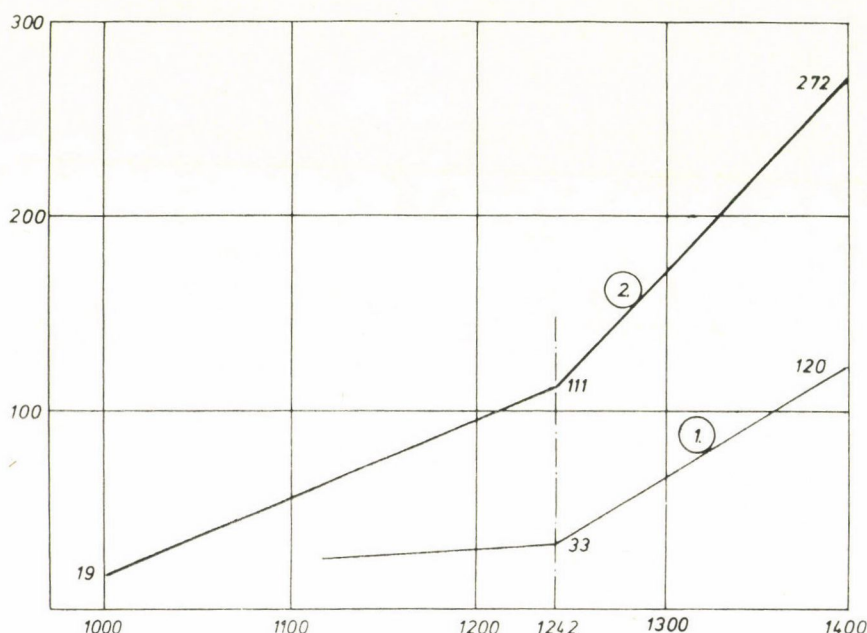
Bakonyszentlászló-Kesellőhegy III. 3. MRT 4 (1972) 52.
Bánd-Esegyvár. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 31.
Csabrendek-Banyavár. 4. MRT 3 (1970) 45.
Csesznek. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 117–118.
Doba-Somló. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 190.
Döbrönte. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 127.
Gyepükaján. 2. MRT 3 (1970) 98–99.
Gyulakeszi-Csobánc. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 119.

Hegyesd. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 141.
Iharkút-Tevelvár. 4. MRT 4 (1972) 115—116.
Jásd-Márkusvára. 2. MRT 4 (1972) 122—123.
Kamond-Várhely. 4. MRT 3 (1970) 115.
Káptalanfa. 4. MRT 3 (1970) 124.
Monoszló-Hegyesd. 4. MRT 1 (1966) 169.
Papkesz-Kalaposvár. 2. MRT 2 (1969) 169.
Sümeg. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 192—193.
Szápár-Sánchegy. 4. MRT 4 (1972) 229.
Szigliget. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 199.
Szigliget Óvár. 2. Sági K., AntTan 15 (1968) 44.
Tihany-Ösücshegy. 2. MRT 2 (1969) 196., Uzsoki A., RégFüz. 25 (1972) 56—57.
Ugod. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 207—208.
Várkesz. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 151.
Városlód-Hölgykő. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 142.
Várpalota-Kastélydomb (Bátorkő). 3. MRT 2 (1969) 211.
Fügedi E., Vár és társadalom ... 105.
Várpalota-Pusztapalota. 3. MRT 2 (1969) 216.
Veszprém-Vár. 1. MRT 2 (1969) 225.
Zalaszegvár. 4. MRT 3 (1970) 265.

ZALA MEGYE

Egervár. 4. Fügedi E., Vár és társadalom ... 129—130.
Eszteregnye-Kerekvárdomb. 2. Nováki Gy., MMűvéd 2 (1958) 67.
Hahót-Búzadsziget. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 114.
Nagykanizsa. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 147—148.
Kemendollár-Várhegy. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 149—150.
Lenti (Nemti). 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 170.
Óhid. 4. MRT 3 (1970) 180.
Páka-Várhely. 4. Vándor L., RégFüz 28 (1975) 97.
Pölöske. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 179.
Rezi. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 182.
Szentgyörgyvár. 4. MRT 1 (1966) 146—148.
Zalakomár-Kolon. 1. Györffy Gy., István király ... 101.
Zalaszent-Tátika. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 204.
Zalaszentgrót. 3. Fügedi E., Vár és társadalom ... 197.
Zalaszentiván-Kisfaludihegy. 1. Nováki Gy., Várépítészetünk ... 56.
Zalavár. 1. MRT 1 (1966) 182.

2. kép. A mai Magyarország területén oklevelekben említett (1), illetve a régészeti adatokkal megállapított összes (2) várak száma.

Рис. 2. Крепости на территории современной Венгрии, упомянутые в письменных источниках (1) и обнаруженные археологическими разведками (2)

Abb. 2. Die Zahl der im Gebiet des heutigen Ungarns urkundlich erwähnten (1) bzw. mit archäologischen Daten ergänzten sämtlichen (2) Burgen

К ВОПРОСУ О НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ВЕНГЕРСКОГО ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА В СВЕТЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ДАННЫХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАЗВЕДОК

Резюме

Изучение городищ в Венгрии — в том числе и ранне-средневековых — еще не привело к таким результатам, как в соседних странах. Однако на основе достигнутых результатов мы все же имеем уже представление о раннем этапе венгерского градостроительства. В горах Бёржён нами были открыты средневековые городища (крепости с земляными валами), которые не упомянуты в письменных источниках. Время их сооружения — следуя мнению некоторых исследователей — было установлено как дотатарское (дотатарского нашествия 1241—1242 гг.). Большинство из них во время татарского нашествия было разрушено и на их местах позже были построены каменные

крепости, которые упомянуты и в письменных документах. В связи с этим распространилось мнение, что в Венгрии — за исключением ранних комитатских центров, городищ ишпанов (наместников) — о градостроительстве мы можем говорить лишь после татарского нашествия. Э. Фюгеи в работе «Крепость и общество в Венгрии в 13—14 вв.» на основе письменных источников разработал историю венгерских средневековых крепостей. К этому мы добавим данные археологической и исторической литературы и археологических разведок. Разница между числом крепостей, упомянутых в источниках и найденных разведками настолько велика, что этому не обходимо

уделить большое внимание. Наши исследования охватывают территорию лишь современной Венгрии, так как в их основе лежит систематическая археологическая разведка.

По работам историков, исследовавших лишь письменные источники, распространилось мнение, по которому в Венгрии до татарского нашествия почти не было крепостей, тем более частных, феодальных крепостей. По традиционному представлению о развитии венгерского общества нельзя было предполагать существование в то время сословие феодалов, имевших возможность построить крепости. Однако новые исследования убеждают нас совсем о другом. Поэтому сведения о крепостях, собранные Дь. Новаки в течении тридцати лет, мы переоценили в свете новых данных. Указания крепостей по комитатам расположены по следующему признаку:

— Крепости, датированные дотатарским временем по письменным источникам или археологическим данным. 1.

— Крепости, с вероятной датировкой дотатарским временем по их топографии. 2.

— Крепости, датированные 13–14 вв. на основании письменных источников или их топографии. 3.

— Крепости с неопределенной датировкой 10–14 вв. 4.

Диаграммами на рис. 1. показано, сколько крепостей упоминают письменные источники на территории современной Венгрии (диаграмма № 1) и их число после при-

бавления археологических данных и данных археологических разведок.

Разница настолько велика, что мы должны прийти к следующим выводам:

— *Историю ранневенгерского градостроительства нельзя изучать только по письменным источникам, игнорируя археологические данные.*

— *Первый этап венгерского градостроительства по нашему мнению можно отнести дотатарскому времени, в период от аугсбургской битвы (955) до татарского нашествия (1241).*

В венгерской историографии мы находим мнение, по которому крепости можно было строить лишь с разрешением короля в течении всего средневековья. Однако, проверив данные источников и гесты Анонима (12 в.), мы можем установить, что до татарского нашествия построение крепостей не предполагало разрешение короля. Король Бела IV после нашествия татар организовал оборону страны созданием системы крепостей. Именно поэтому новые крепости уже строились с его разрешением, примерно с 1247 г.

Крепости, построенные после татарского нашествия характеризуются большей обороноспособностью и новым строительным материалом (камнем).

Дь. Шандорфи

ÜBER DIE FRÜHPHASE DES UNGARISCHEN BURGBAUES AUFGRUND VON LITERARISCHEN ANGABEN UND GELÄNDEBEGEHUNGEN

Auszug

Die Erforschung der ungarländischen — innerhalb dieser der frühmittelalterlichen — Burgwälle kann noch keine solchen umfassenden Ergebnisse aufweisen, wie in den benachbarten Ländern. Es stehen uns aber schon solche Teilergebnisse zur Verfügung, auf die man sich stützend die Frühphase des ungarländischen Burgbaues untersuchen kann. Anlässlich der Erforschung der Burgen des Börzsöny-Gebirges wurden wir darauf aufmerksam, daß wir außer den in den Urkunden erwähnten mittelalterlichen Burgen auch mehrere solche mittelalterliche Burgen und Burgwälle finden, deren urkundliche Erwähnung uns nicht bekannt ist. Versuchen wir die Frage der Herkunft dieser Burgen zu beantworten, so kommen wir — auf den Fußtapfen mehrerer Forscher — auf das Ergebnis, daß ein Teil dieser Burgen noch vor dem Mongolensturm, zur Entstehungszeit des Frühfeudalismus erbaut worden ist. Während dem Mongolensturm wurden sie zerstört und an ihrer Stelle sind die neuen Steinburgen erschienen, die dann auch in unseren Urkunden allmählich vorkommen. Aufgrund der Baufestheit der Burgen mit Steinmauern sowie ihrer Erwähnung in den Urkunden, verbreitete sich die Ansicht, daß wir in Ungarn — die Gespanschaftsburgen abgerechnet — von einem Burgbau eigentlich erst nach dem Mongolensturm sprechen können.

E. Fügedi hat in seiner Arbeit: „Vár és társadalom a 13.—14. századi Magyarországon“ (Burg und Gesellschaft in Ungarn des 13.—14. Jhs) aufgrund von Urkunden die ungarischen mittelalterlichen Burgen bearbeitet. Diese Arbeit ermöglichte uns, seine Ergebnisse mit den aus der archäologischen, historischen Literatur eingeholten sowie von den eigenen oder von anderen unternommenen Geländebegehungen eruierten Burgen zu ergänzen. Der Unterschied zwischen der Zahl der Burgen, die uns aus Urkunden bekannt sind und derjenigen, die durch eigene Forschungen nachgewiesen werden konnten, ist beachtenswert groß.

Unsere Untersuchung konnten wir nur für das Gebiet des heutigen Ungarns durchführen, da die systematische Geländebegehung die feste Grundlage unseres Forschungssystems bildet.

Früher wurde in der ungarischen historischen Literatur fast ein jeder Burgwall „Heidenburg“ genannt, unabhängig von seinem Alter. Auch die Benennung: „awari-

scher Ring“ verbreitete sich, obwohl uns keine einzige solche Burg bekannt ist. Mehrere mittelalterliche Burgen wurden als von slawischem Ursprung betrachtet, trotz dessen, daß wir — mit Ausnahme von Zalavár — im Gebiet des heutigen Ungarns keine einzige solche Burg kennen. Mehrere mittelalterliche Burgwälle wurden als prähistorisch bestimmt, da sich in ihrer unmittelbaren Nähe eine prähistorische Siedlung befindet. Infolge der günstigen Geländegegebenheiten wurden nach der Urzeit auch im Mittelalter an denselben Stellen Burgen erbaut. Die Abgrenzung der obigen Fälle ist nur durch ausführliche Untersuchung an Ort und Stelle, Berücksichtigung der topographischen Lage der Burg und Registrierung des eventuellen Fundmaterials möglich. Größe und Lage des mittelalterlichen Burgwalles sowie der Ausbau seines Verteidigungssystems ist derart charakteristisch, daß sie — von einigen Grenzfällen abgesehen — fast mit voller Sicherheit von den prähistorischen Burgwällen abgesondert werden können. Die Untersuchung der frühfeudalen Burgen in Ungarn ist noch am Anfang. Aufgrund der ausschließlich aus Urkunden arbeitenden Historiker verbreitete sich die Ansicht, daß die Ungarn vor dem Mongolensturm (1242) kaum eine Burg — insbesondere Privatburg — hatten und daß der Burgbau in Ungarn im Grunde genommen erst mit Béla IV. begonnen hatte. Diese Auffassung war lange Zeit dadurch glaubhaft gemacht, daß uns über die Entstehung der frühungarischen staatlichen und wirtschaftlichen Organisationen keine ausführlichen Kenntnisse zur Verfügung gestanden haben, aufgrund derer wir eine Burgen bauende Klasse von Privatgrundbesitzern vor dem Mongolensturm voraussetzen hätten können. In den Burgen erblickte man fast nur Verteidigungsbauten und ihre Rolle als Besitzzentrum wurde vernachlässigt. Die anlässlich unserer früheren Forschungen gewonnenen Erfahrungen und die ähnlichen Arbeiten anderer Forscher haben uns den Anstoß gegeben die dreißig Jahre lang von Gy. Nováki gesammelten Daten vom Gesichtspunkt der frühfeudalen Burgen zu ordnen. Die im Verzeichnis je Komitat aufgezählten Burgen haben wir — mit Angabe der wichtigsten Berufung — den folgenden Gesichtspunkten nach unterschieden:

— Aufgrund historischer Angaben oder archäologischer Funde sicherlich vor dem Mongolensturm erbaute Burg. 1.

- Auf topographischer Grundlage wahrscheinlich vor dem Mongolensturm erbaute Burg. 2.
- Urkundlich erwähnte oder auf topographischer Grundlage nach dem Mongolensturm entstandene Burg aus dem 13—14. Jh. 3.

- Burg unbestimmten Alters aus dem 10—14. Jh. 4.

Die Ergebnisse faßt Tab. 1. zusammen. Die Diagramme der Abb. 1 zeigen, wieviele Burgen im Gebiet des heutigen Ungarns einerseits urkundlich (Diagramm Nr. 1) andererseits durch archäologische Angaben bzw. Geländebegehungen nachgewiesen werden können (Diagramm Nr. 2). Die Abweichung ist so groß, daß wenn auch das Ergebnis unserer Forschung den Charakter einer Größenordnung trägt bzw. tendenziös ist, können daraus dennoch die folgenden zwei Schlüsse gezogen werden:

- *Es ist unmöglich, den frühen ungarischen Burgbau bloß aufgrund von Urkunden, unter Außerachtlassung der Ergebnisse der Archäologie zu untersuchen.*
- *Die erste Phase des ungarischen Burgbaues dauert von einem dem Mongolensturm vorausgehenden Zeitpunkt — unserer Meinung nach von der Niederlage bei Augsburg — bis zum Mongolensturm.*

Die Erbauer von Burgen vor dem Mongolensturm haben wir — den Forschungen von I. Szabó nach — mit den Mitgliedern der im 11. Jh. erscheinenden Klasse der Privatgutsbesitzer, die Herren von dorfartigen Gutssiedlungen (Prädium) gewesen waren, bestimmt. Das Vorhandensein der frühfeudalen Burgen im 11—13. Jh. läßt sich auch mit Fundmaterial bekräftigen. Gy. Györffy nimmt an, daß wir schon zur Zeit des Fürsten Géza (972—997) außer dem Burgsystem der Gespanschaften auch mit einem System von Kleinfestungen rechnen müssen. Diese Hypothese läßt sich jedoch noch nicht mit einem Fundmaterial beweisen.

In unserer Geschichtsschreibung gibt es auch eine solche Ansicht, wonach im mittelalterlichen Ungarn eine Burg nur mit Genehmigung des Königs erbaut werden konnte. Dies wurde für das ganze Mittelalter verallgemeinert. Untersuchen wir die Berufungen so können wir feststellen, daß uns bisher keine Angaben bekannt sind, wonach der Burgbau vor dem Mongolensturm durch eine königliche Genehmigung geregelt gewesen wäre. Die Untersuchung der Gesta von Anonymus — die die Zustände des Landes vor dem Mongolensturm widerspiegeln — führt gleichfalls zum Ergebnis, daß vor dem Mongolensturm der Burgbau im frühfeudalen Ungarn nicht an eine königliche Genehmigung gebunden war. Der Mongolensturm hat bewiesen, daß die zerstreuten, schlecht gebauten, in ihrer Mehrheit aus Burgwällen bestehenden Befestigungen dem Sturm eines organisierten Heeres nicht widerstehen konnten.

Béla IV. (1235—1270) hat nach dem Mongolensturm den Ausbau eines Burgsystems zur Verteidigung des Landes entworfen. Dies konnte er aber nur so durchführen, falls neue Burgen ausschließlich mit seiner Genehmigung erbaut werden. Béla IV. hat also den Burgbau geregelt bzw. ihn an die königliche Genehmigung gebunden. Die Urkunden zeigen, daß es hierzu etwa um das Jahr 1247 gekommen ist. Bis die Steinburgen an den Stellen, die gut gehalten werden konnten, nicht fertig geworden sind, hat man auch die alten Burgwälle gebraucht.

Den wesentlichsten Zug der nach dem Mongolensturm erscheinenden Burgen neuen Typs müssen wir einerseits in der Tatsache, daß sie gut verteidigt werden konnten, vor allem aber in der qualitativen Änderung ihres Baumaterials erblicken.

Gy. Sándorfi

JELENTÉS A TISZADOROGMAI KÖZÉPKORI FALU ÁSATÁSÁRÓL

1975 októberében és 1976 szeptemberében leletmentést végeztünk Tiszadorogma (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) határában. A lelőhely a mai tiszadorogmai révtől DNY-ra, az „ásott” Tiszától mintegy 100–150 méterre, 800–1000 méter hosszan, az ún. Göbelhalmon terül el.¹ A lelőhely pontos kiterjedését nem lehetett megállapítani, mivel a múlt században ásott Tisza-meder megsemmisítette északi részét. Az új gát építéskor pedig (1975-ben) nagy mennyiségű földet hordtak el a dombról, megsemmisítvén a középkori falu közel kétharmad részét.² Mielőtt ráterénénk a leletmentés során előkerült régészeti anyag ismertetésére, a lelőhely történet-földrajzi képehez néhány észrevételt fűznénk.

Az 1783-as I. katonai térképen jól megfigyelhető, hogy a Tisza Dorogmánál déli irányba fordul, majd fokozatosan északnak tartva, szabálytalan hurkot ír le.³ Az 1902-ben kiadott térképen ez a hurok sokkal szabályosabb.⁴ Ugyanezen a térképen megfigyelhető a mesterséges meder nyomvonala, melyet a hurok szájánál jelöltek ki. A lelőhely az átvágás következtében a Tisza bal partjára került.⁵ A Tisza jobb partján az ártér Szolnoktól északra kiszélesedik, és kb. Poroszló, Tiszafüred és Örvény vonalában keskenyedik el. Bal partján igen nagy számban találhatók ármentes szigetek.⁶ Az említett két térkép segítségével sikerült azonosítani a már 1230 körül említett — Miskolcra Pélyen⁷ és Dorogmán keresztül — Ohatra vezető utat.⁸ A lelőhelyet már az I. katonai térkép is mint Dorogma határához tartozó, művelés alatt álló szántót tünteti fel. Az út pontosan az ún. Göbe halom DK-i oldalánál halad el a Tisza régi medrének irányába. A Tisza bal partjánál az Egyeket is érintő útban folytatódik. Ezt az utat ma már csak dűlőként használják. Véleményünk szerint, itt, a Tisza kanyarulatában kellett lennie a Névtelen Jegyző által említett dorogmai révnek.⁹ A rév helyére vonatkozó feltételezésünk helyességét megerősíti Szabó János megfigyelése: „... úgy Örvénynél, mint Abádnál a Tisza hurokszerű fordulatanak

legélesebb kanyarjánál létesült a rév”,¹⁰ hiszen a folyó sodrása éppen ezen a helyen a leglassúbb. A ma használatos rév már a Tisza szabályozása után létesült.¹¹ Nem kétséges, hogy az ún. Göbe halom területén elterülő lelőhely, mely a rév mellett keletkezett, a középkori Dorogmával azonos. E feltevést erősíti Györffy György, aki a középkori Dorogmát Tiszabábolnáttól keletre helyezi el,¹² továbbá Pesthy Frigyes és Kandra Kabos, akik arról tudósítanak, hogy „... a régi Dorogmát, templomával együtt a Tisza elmosván, 2–3 km-re északra települt át”.¹³ Az áttelepülés idejére, okára pontos választ nem tudunk adni. Ok lehetett a víz romboló hatása, tudniillik a folyó csaknem kört leíró kanyarulatának belső oldala a sodrás következtében egyre közelebb került a faluhoz.¹⁴ Maga ez a tény is kikényszeríthette a falu áttelepülését.

A falu birtokosát név szerint először 1347-ben említik a források.¹⁵ Az Őrsur nemzetség családjai megosztottnak birtokaikon, melyek valószínűleg jóval lejjebb nyúltak déli irányba.¹⁶ Anonymus krónikája szerint, Őrsur vára valahol a közelben folyó Nyárad valamelyik erének forrásánál állt, ott ahol a nemzetség a XIII. században is birtokos.¹⁷ Feltételezhetjük, hogy a közelben levő rév és a hozzá tartozó falu — mely a XIV. század közepén a nemzetség tulajdonát képezi — már a XII–XIII. században is birtokuk. A falu Szent Mihályról elnevezett egyházának papja 1332-ben 7, 1333-ban 3, 1334-ben 9, 1335-ben 5 garas pápai tizedet fizet. Ez a mennyiség alatta marad a megye 10 garast elérő átlagának.¹⁸

A leletmentés során a legkevésbé bolygatott területet igyekeztük kiválasztani. Összesen 4 szelvényt és 3 kutatóárkot nyitottunk.¹⁹ A háromhetes leletmentés során 2 földbe vájt szabadban álló kemencét, 1 földbe mélyített házat és 11 szemétdöbröt tártunk fel. A II. számú szelvényt egy erősen bolygatott részen jelöltük ki. E helyről mintegy 2–3 méter mélyen elhordták a dombot. Az így keletkezett, erősen meredek part oldalában tártuk fel az I. számú gödröt, amely a két szelvény közé esett. A III.

¹ A lelőhely a Kiskörei Víztároló északi végén, az elárasztandó területen fekszik. A leletek gátépítés közben kerültek elő.

² A helyszíni szemle alkalmával nagy mennyiségű, a XVI–XVII. századra keltezhető kerámiát is találtunk. Itt szeretném megköszönni Fodor Istvánnak a leletmentéshez nyújtott értékes segítségét.

³ I. katonai térkép 1783. Collo XXI sectio, 16 és 17.

⁴ A Tisza hajdan és most. (A Tisza folyó helyszínrajza.) (Bp. 1902);

⁵ Az 1976-ban végzett leletmentés célja a templom helyének felderítése volt. Mivel a domb legmagasabban fekvő részeit a Tisza szabályozásakor elpusztították, fel kell tételeznünk, hogy a pápai tizedjegyzékben szereplő Szent Mihály templom maradványai ekkor semmisültek meg.

⁶ Glaser L., Földrajzi Közlemények 67:4 (1939) 4–5.

⁷ Pély ma puszta Dorogma határában. Lásd: Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (Bp. 1962) 801.

⁸ Györffy Gy., i. m. 747. Pély 1230 körül készült határjárásában említik az ide vezető utat.

⁹ Györffy Gy., i. m. 771.; Pesthy F., Magyarország helynevei (történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben)

I. köt. (Bp. 1888) 85–86., Anonymus, Gesta Hungarorum. Ford. Pais Dezső. (Bp. 1975) 104. 28. fejezet; Ortvay T., Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. (Bp. 1882) 28.

¹⁰ Szabó J. Gy., EgriMÉ 12 (1975) 19–63.

¹¹ A mai rév pontosan Tiszadorogmával szemben van, nem messze a múlt századi átvágás helyétől.

¹² Györffy Gy., i. m. 771.

¹³ Pesthy F., i. m. 85–86.; Kandra K., Az egri egyházmegye történetéhez. (Eger 1885) 192.; Szabó I., A középkori magyar falu. (Bp. 1963) 122.; Ortvay T., i. m. 281.

¹⁴ Szabó I., i. m. 122.

¹⁵ Györffy Gy., i. m. 771.; Csánki D., Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. köt. (Bp. 1890) 171.; Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. (Bp. 1900) 424.; Kandra K., i. m. 203.

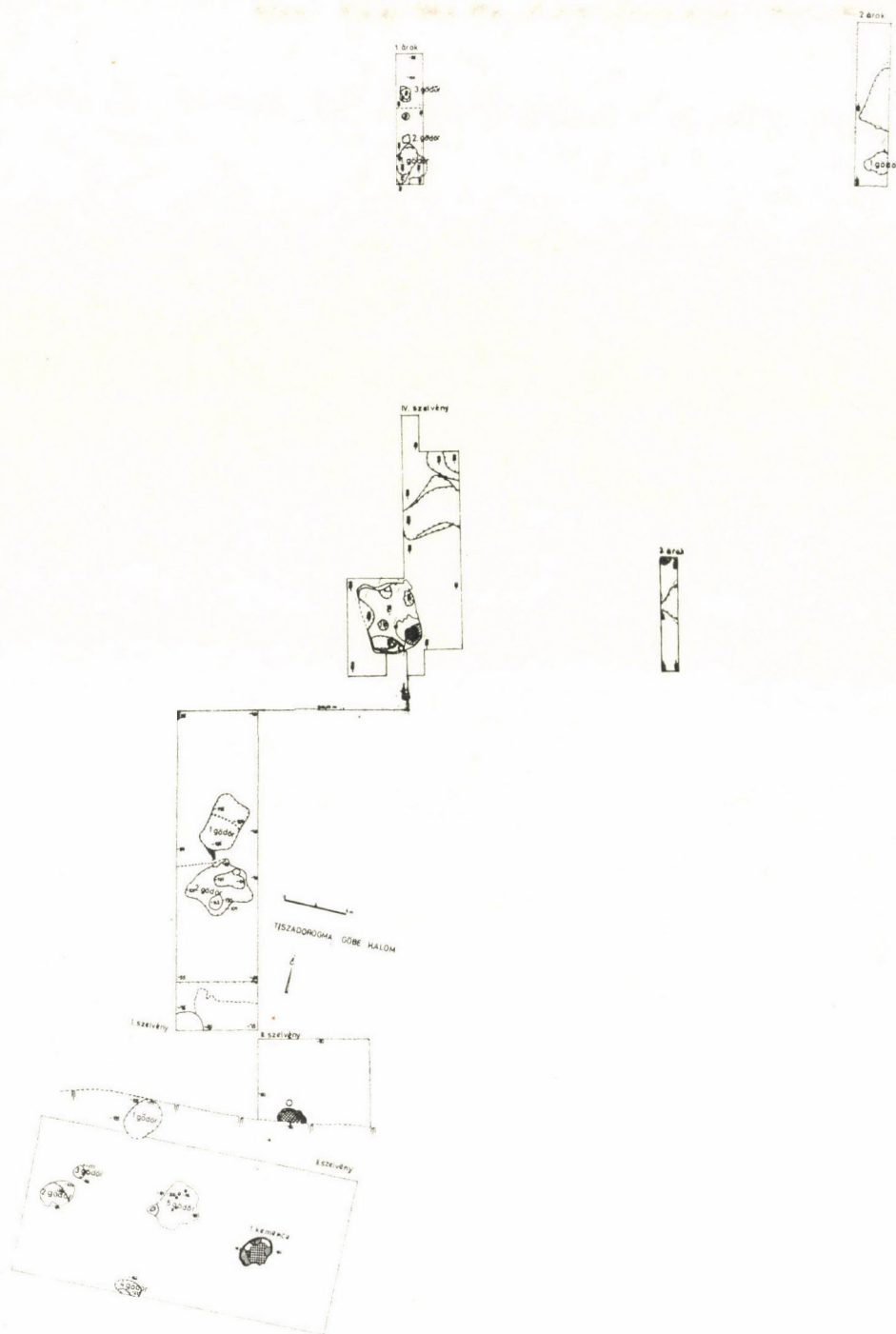
¹⁶ Györffy Gy., i. m. 771.; Karácsonyi J., i. m. 419–426.; Kandra K., i. m. 203.

¹⁷ Anonymus, i. m. 8. és 32. fejezet.

¹⁸ Györffy Gy., i. m. 747 és 771.

¹⁹ A szelvények és kutatóárkok méretei: I. szelv.: 10 × 2,5 m, II. szelv.: 10 × 5 m, III. szelv.: 3,5 × 2,5 m, IV. szelv.: 6 × 2 m, 1. kutatóárk: 4 × 1 m, 2. kutatóárk: 5 × 1 m, 3. kutatóárk: 3 × 1 m.

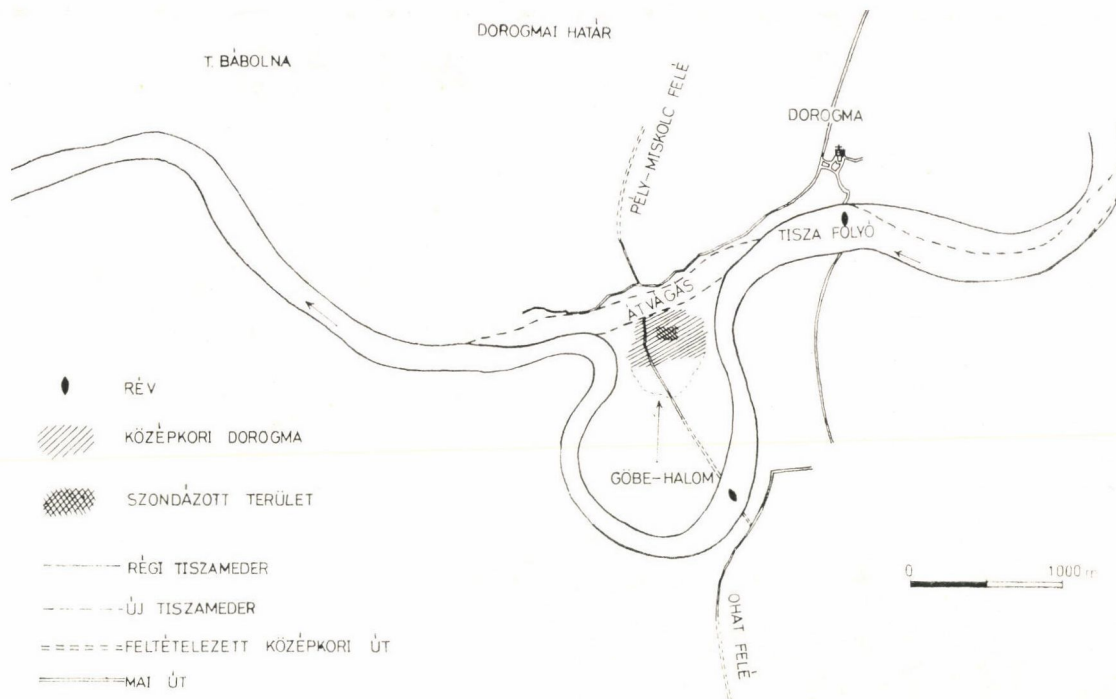
1. kép. A tiszadorogmai leletmentés összesített alaprajza
Abb. 1. Gesamtplan der Notausgrabung von Tiszadorogma

számú szelvényt sem tudtuk pontosan kitűzni a mester-
ségesen keletkezett, meredeken leszakadó partos oldal
miatt. A 2. számú kutatóárokban észlelt földbe ástott
házra nem volt módunk rábontani az idő rövidege miatt.

A IV. számú szelvény kibővített részében egy félig
földbe mélyített házat bontottunk ki (3. kép). A ház
méretei: 400×320 cm. Falait $50-60$ cm mélyen a sárga,
tömör agyagba mélyítették. Bejáratát nem találtuk meg,
annak feltételezett helyét (a ház NY-i oldalán) egy sze-
métröggyel átvágták. Az ágasfákat tartó cölöplyukak az
ÉNY-i és a DK-i oldalon helyezkednek el. A cölöplyukak

átmérője 24 , illetve 28 cm. A DK-i cölöplyuk környékén az
ágasfa elkorhadott maradványait figyeltük meg. A DNy-i
sarokban egy 110×82 cm nagyságú és $25-30$ cm mély,
hamuval teli gödröt bontottunk ki. A ház padlóját $5-7$
cm vastag sárréteg fedte. A DK-i sarokban patkó alakú,
agyagba vájt kemence állott, mely a házzal egyidőben
készült. Falának vastagsága $25-30$ cm, magassága $35-40$
cm. Tüzelőterének átmérője: 80×85 cm, szájának
szélessége: 60 cm. Sütőfelületében nem találtunk cserép-
tapasztást. Ez a háztípus általános az Árpád-kori falva-
inkban. Hasonló földbe mélyített ház számos ásatásból

2. kép. Tiszadorogma és környékének helyszínrajza
Abb. 2. Situationsplan von Tiszadorogma und seiner Umgebung

is ismeretes.²⁰ A ház feltöltéséből számos cserépüst, fületlen bögre és fazéktöredék került elő (5–6. kép). A kézikorongon készült cserépüst-töredékek anyaga szürke és vörös, vállukon körbefutó vonaldíszítéssel (5. kép 1–3). A nagyszámú fületlen, széles szájú bögre és fazék anyaga vörös és szürke, gyengén égetett agyag; vállukon vonal, hullámvonal és benyomkodott ferde rovátkolású díszítés látható. Peremük kihajlító, lekerekített (5. kép 4 és 5. kép 1–10). A fedőtöredék gombját – melyet kereszt alakú bélyeg díszít – külön dolgozták rá a fedőre (5. kép 5). A töredékekből egyetlen edényt sem sikerült összeállítani. A kerámia, melyet az analógiák alapján a XIII. századra keltezhetünk,²¹ a ház XIII. században történt elhagyását (pusztulását) bizonyítja.

A földbe mélyített háztól északra (2–3 méterre) árokszerű objektum részét tártuk fel. Az árok enyhén a ház felé fordul. Mélysége; 100–130 cm, szélessége; 70–80 cm és 150 cm között váltakozik. Falai 60 fokos szögben teknőszerűen szűkülnek.²² Alján eliszaposodott földet találunk. Az árok szerepével behatóan foglalkoztak már korábban.²³ Objektumunkhoz hasonló árkokat vagy árokrendszereket tárt fel Kovalovszki Júlia Dobozon, Méri István Tiszalök-Rázompusztán.²⁴ Ami közös az árkoknál, az a metszetben megfigyelhető kettős csatornarendszer. Ebben az esetben, itt is meg lehetett figyelni a kettős csatornát, bár szabálytalanabbnak tűnik a fent említett feltárásokon megfigyelt árkoknál. Az árokból előkerült kerámia anyaga fehér, jól égetett. Peremük kihajlító, tagolt, faluk vékony, bordázott díszítéssel. A világosszürke fazéktöredékek pereme, díszítése megegyezik a fehér

agyagúéval, míg a bögrék pereme enyhén behúzott, lekerekített. Végül, az árokszerű objektumból előkerült néhány vörös és sárga anyagú tál-, fedő- és bögrétöredék (7. kép 1–11). A leletgyűjtést a XIV. századra keltezhetjük,²⁵ ami az ároknak – a házhoz viszonyított – későbbi voltát bizonyítja.

Két esetben bukkantunk ún. szabadban levő kemencére (7. kép). Az 1. számú, tojásdad alakú kemencét erősen megbolygatta a dózer, minek következtében felmenő falaiból 25–30 cm maradt meg, előterét pedig teljesen elhordták. Legnagyobb átmérője; 112×85 cm. Fala 5–7 cm vastagon égett át, mint ahogyan a teknőszerűen – a szájával ellentétes irányba – mélyülő sütőfelület is alaposan átégett. Szájának szélessége 35–40 cm. Sütőfelületében nem találtunk betapasztva kerámiát. Fenekén vastag, egységesen laza, összefüggő hamuréteget találtunk. A kemencét, az analógiák alapján, ún. füstölő kemencének határoztuk meg.²⁶

A 2. számú kemence felépítése lényegesen eltér az előbbitől. Ez a kemence a föld felszínén épült meg. A kemence a dózerolás következtében kialakult meredek, partos oldal szélén feküdt, úgy, hogy annak kb. fele el is pusztult. Az ovális alakú kemence legnagyobb átmérője; 135–140 cm. Alja megközelítően vízszintes, sütőfelületének becsült átmérője; 125×105 cm. Az agyagból készült falak 20–25 cm vastagok, vörösre égették. A kemence alja vékonyan égett ki, melyet sűrűn borítottak az apróra tört kerámiatöredékek. Megújítását bizonyítja, hogy a tapasztás felett egy másik vékony, vörösre égett tapasztást találtunk. Alját ennek is cserepekkel tapasztották ki.

²⁰ Méri I., ArchÉrt 79 (1952) 49–65. 2. kép.; Kovalovszki J., FA 16 (1964) 62 kép, 8 ház.; Szabó J. Gy., i. m. 28. Báb, 1 ház.; Nováki Gy., ArchÉrt 83 (1956) 51–52.
²¹ Szőke B., ArchÉrt 82 (1955) 86.; Parádi N., ArchÉrt 90 (1963) 205–251.; Holl I., ArchÉrt 100 (1973) 180.

²² Idő hiányában az objektumot nem sikerült teljesen feltárni, így a házhoz való viszonyát nem tudtuk tisztázni.

²³ Méri I., ArchÉrt 88 (1962) 211–219.; Bóna I.,

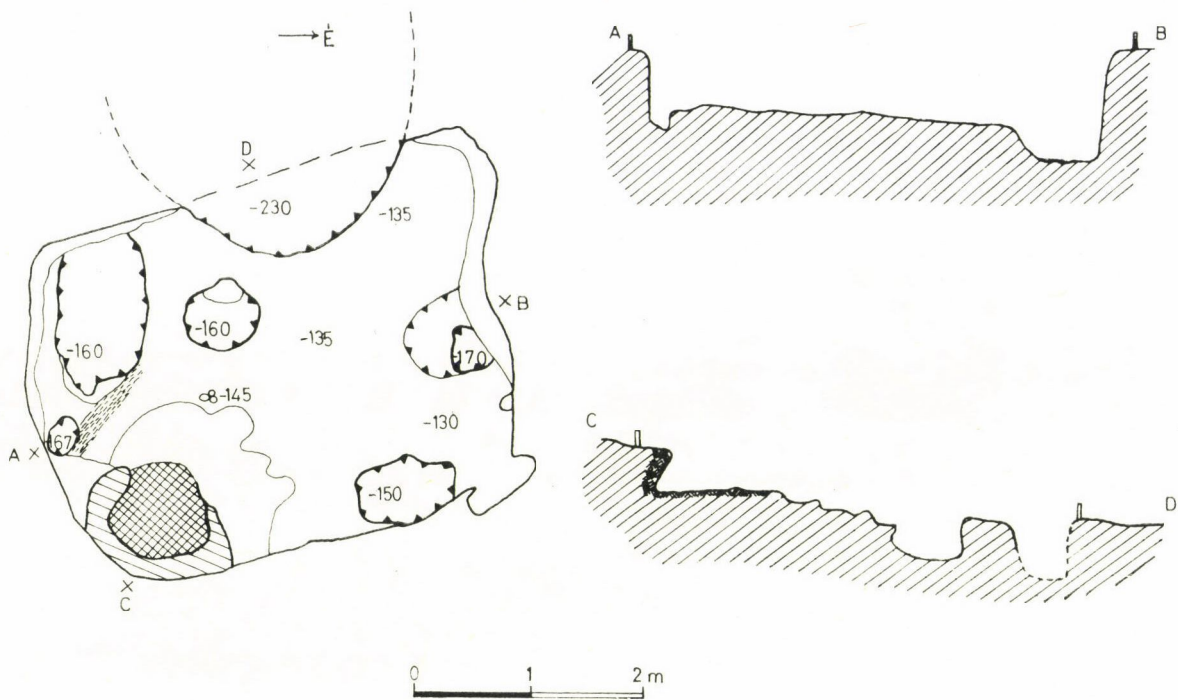
Fontes (Bp. 1973) 64–66.; Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 204–222.; Kovalovszki J., FA 16 (1964) 125–141.

²⁴ Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 204–222.; Méri I., ArchÉrt 79 (1952) 49–65.; Méri I., ArchÉrt 81 (1954) 138–154.

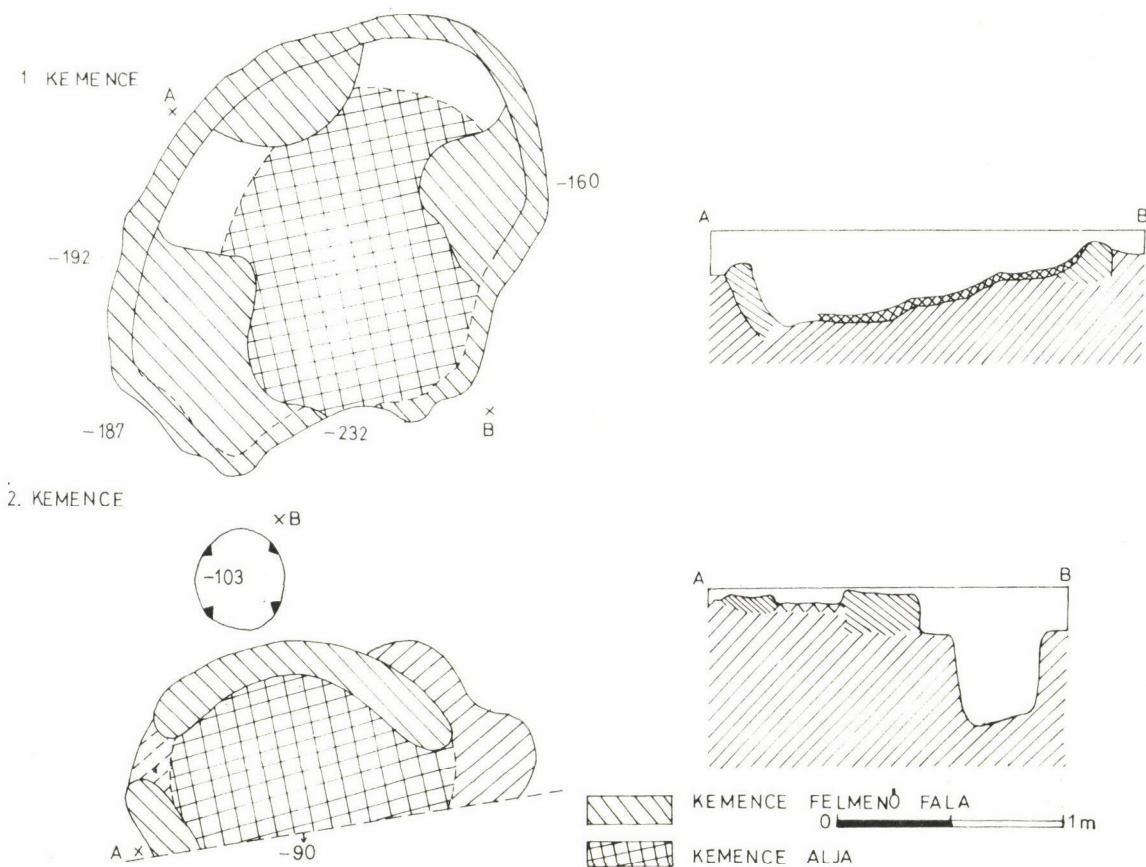
²⁵ Holl I., BpR 20 (1963) 335–394.; Holl I., Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Bp. 1966).

²⁶ Méri I., ArchÉrt 90 (1963) 273–281.; Fodor I., FA 26 (1975) 171–182. 2. ábra.

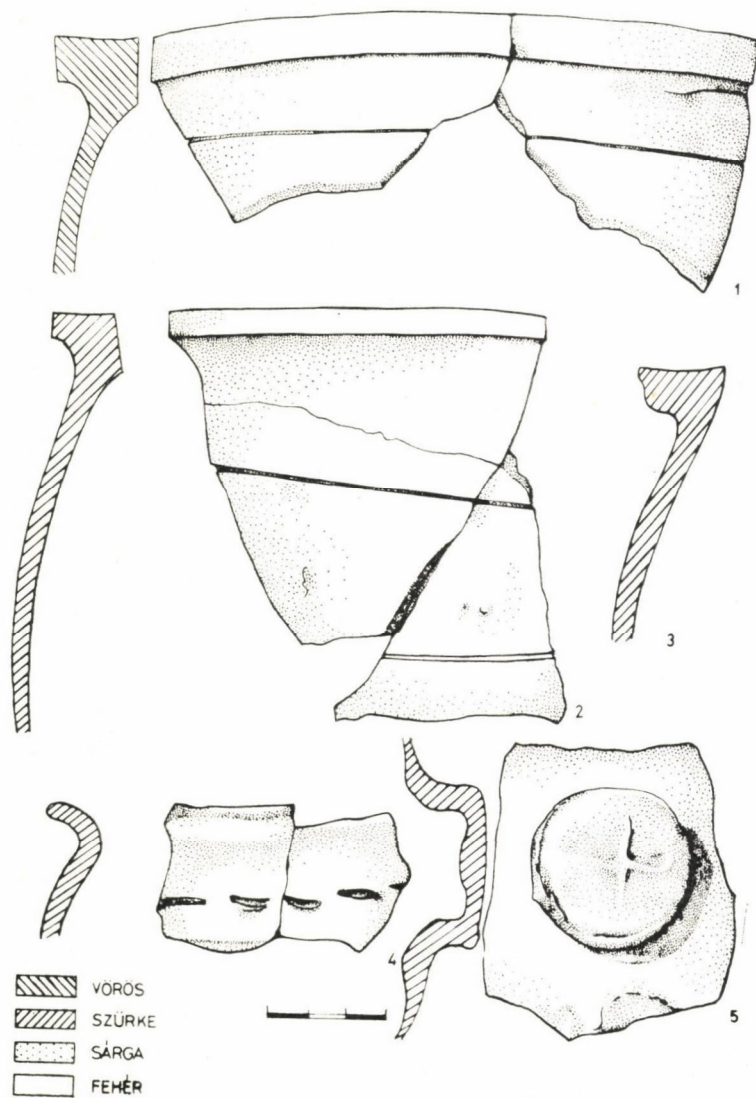

3. kép. IV. számú szelvényben feltárt ház
Abb. 3. Im Block Nr. IV erschlossenes Haus

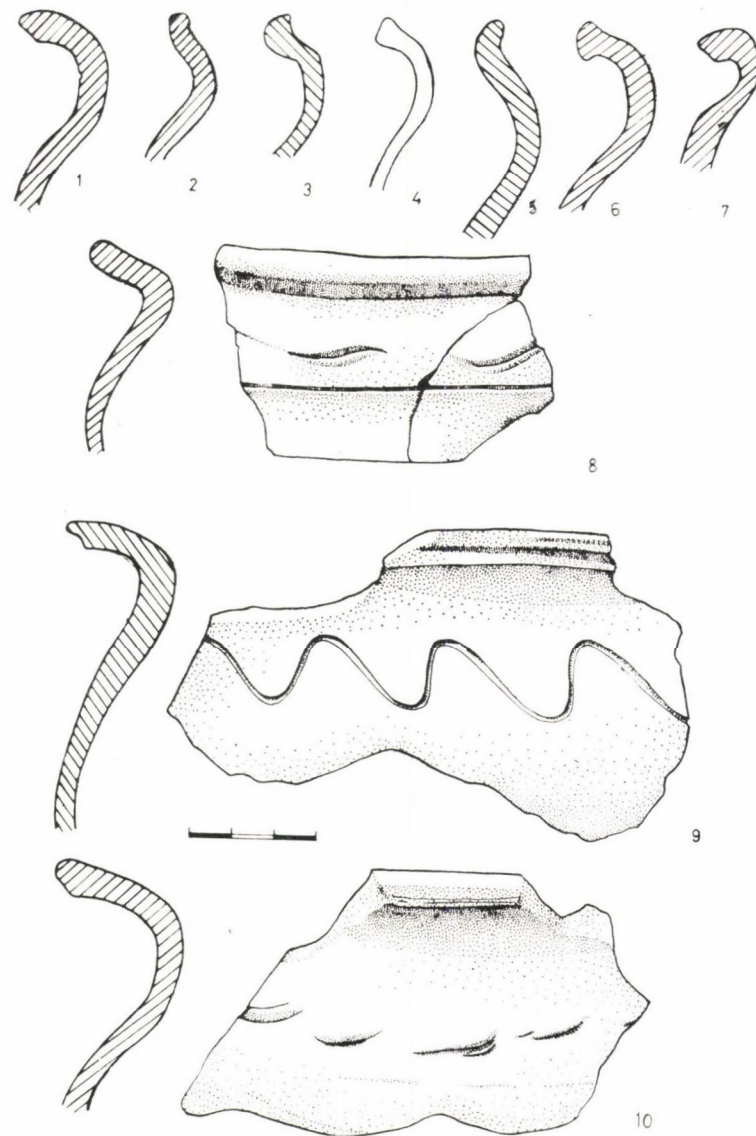

4. kép. 1. (II. szelvény) és a 2. számú kemence (III. szelvény)
Abb. 4. Ofen 1 (Block II) und Ofen 2 (Block III)

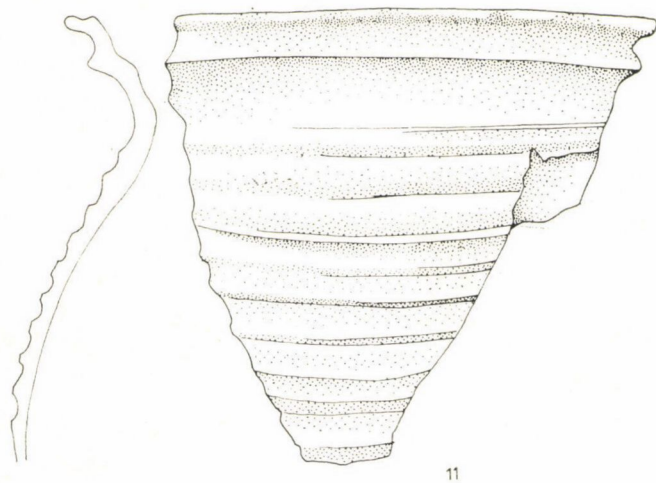
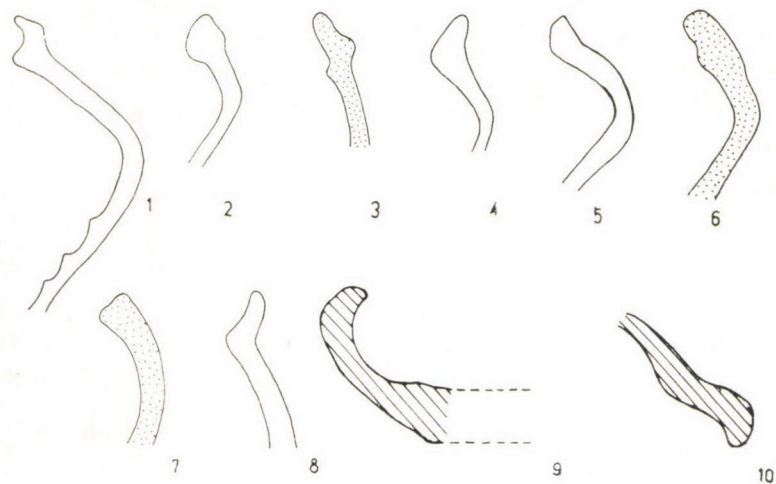

5. kép. A ház feltöltésének leletei (IV. szelvény)
Abb. 5. Funde aus der Aufschüttung des Hauses (Block IV)

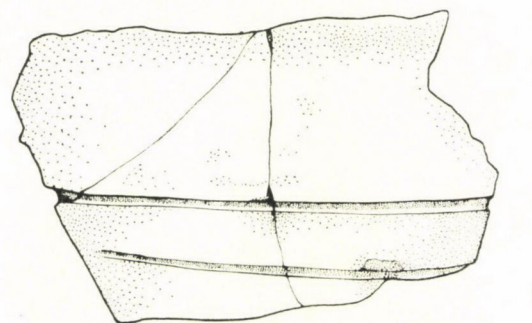
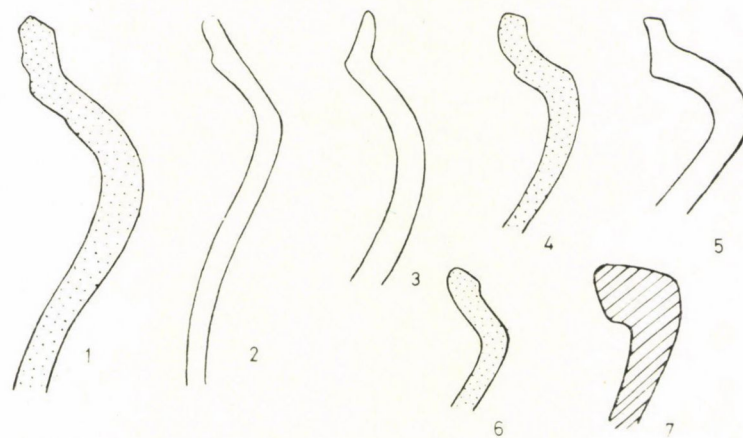

6. kép. A ház feltöltésének leletei (IV. szelvény)
Abb. 6. Funde aus der Aufschüttung des Hauses (Block IV)

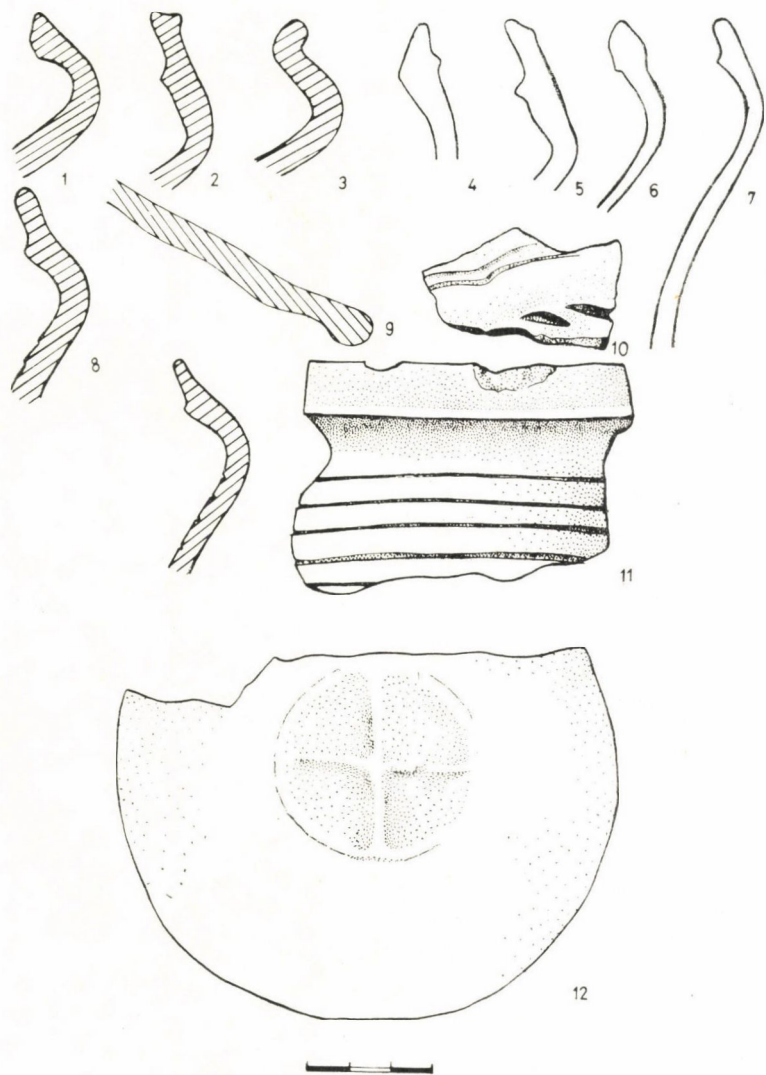

7. kép. Az „árokserű” objektum leletei (IV. szelvény)
Abb. 7. Funde aus dem „grabenartigen” Objekt (Block IV)

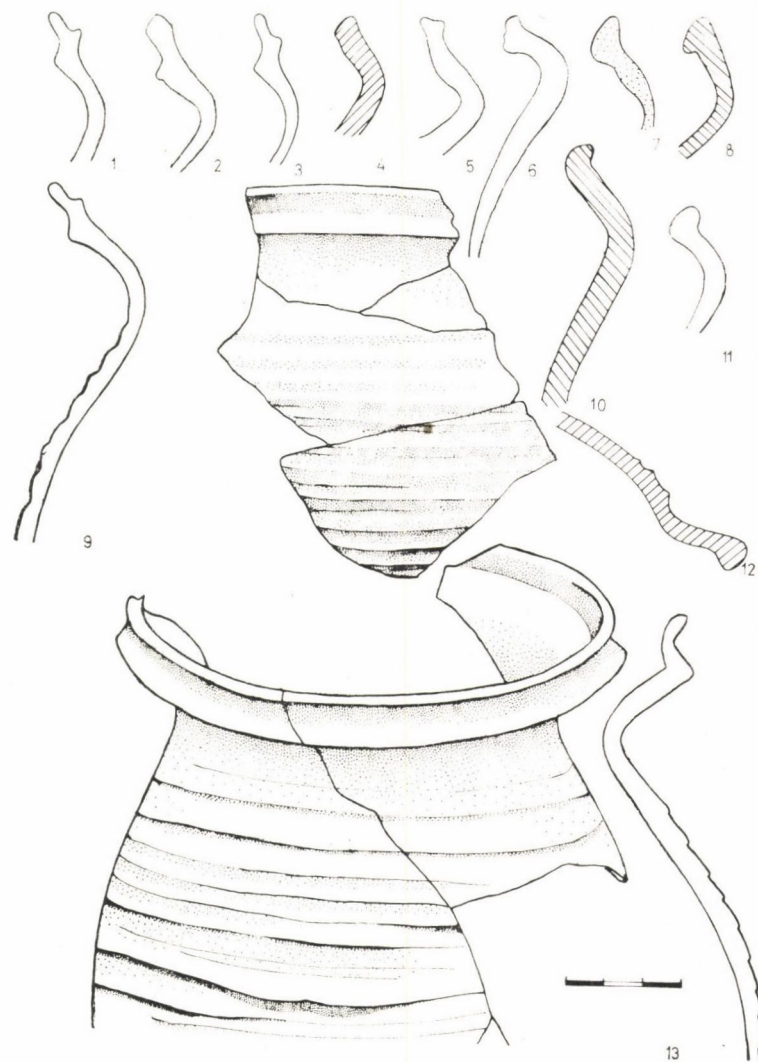

8. kép. A 2. számú kemence tapasztásának kerámiája (III. szelvény)
Abb. 8. Keramik aus der Beschmierung des Ofens 2 (Block III)

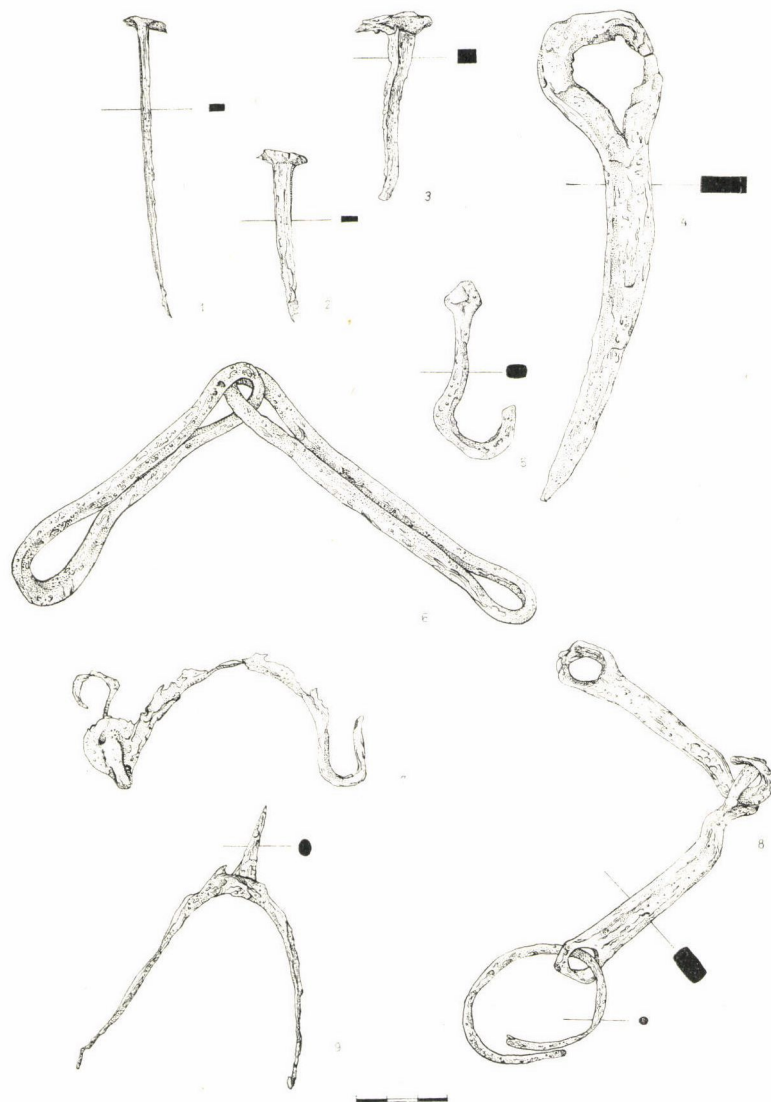

9. kép. Az 1. számú kutatóárok I. és II. szelvény 2. és 4. számú gödreinek leletei
Abb. 9. Funde aus der Grube 1 des Suchgrabens I und aus den Gruben 2 und 4 des Blockes II

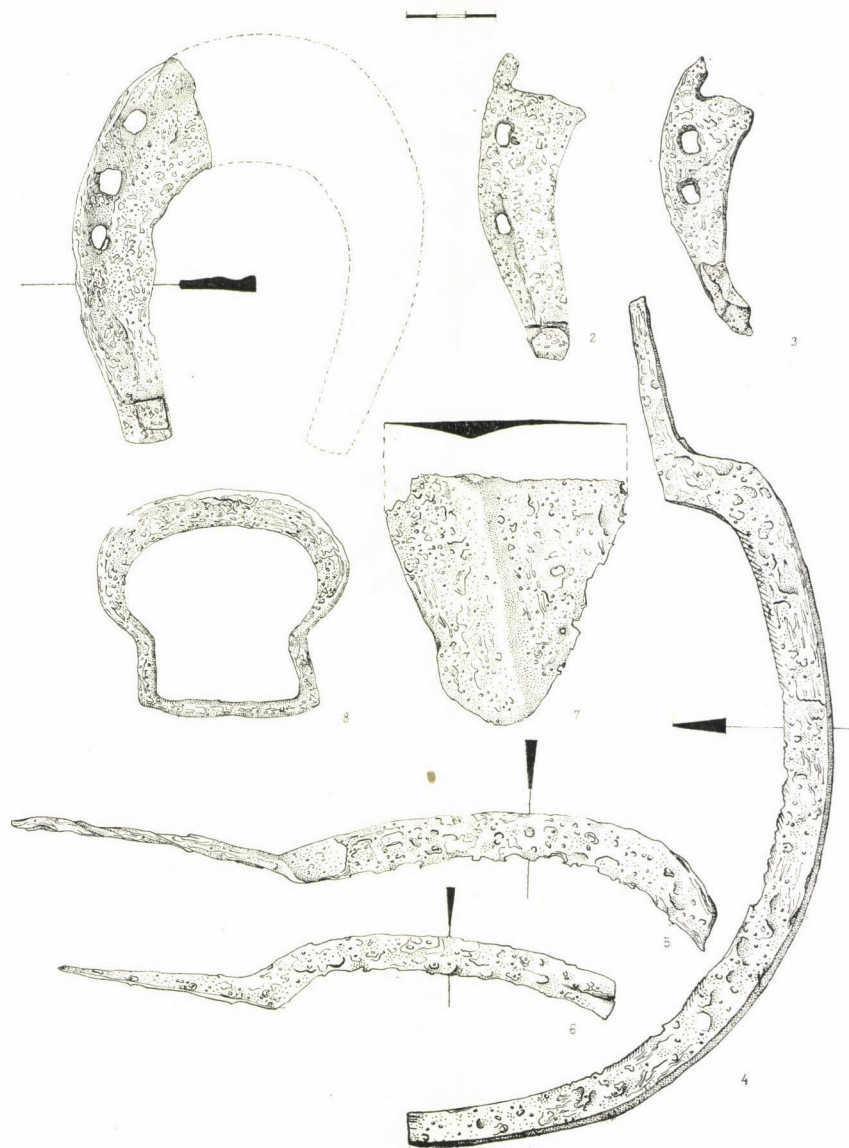

10. kép. Az I. szelvény 1. és 2., valamint a II. szelvény 3. és 5. számú gödreinek leletei
Abb. 10. Funde aus den Gruben 1 und 2 des Blockes I sowie aus den Gruben 3 und 5 des Blockes II

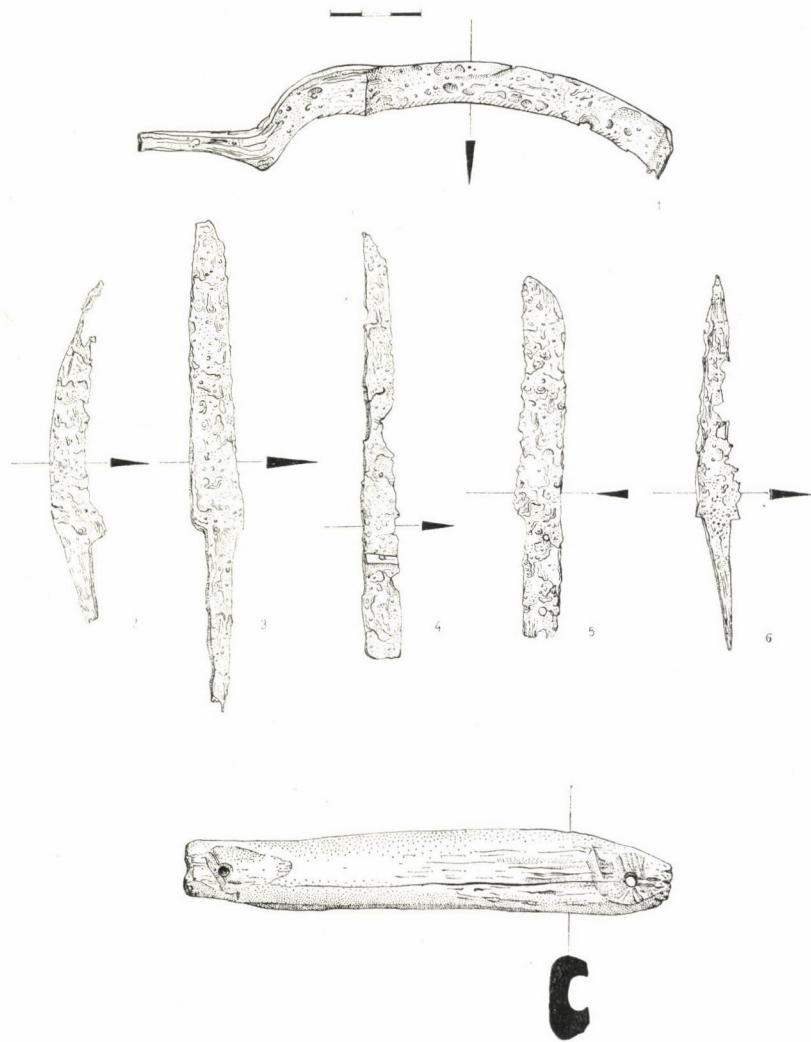

11. kép. Vasleletek. 1—4, 6, 8: IV. szelvény. — 5: 1. kutatóárok. — 7: 2. kutatóárok.
9: III. szelvény
Abb. 11. Eisenfunde. 1—4, 6, 8: Block IV. — 5: Suchgraben 1. — 7: Suchgraben
2. — 9: Block III

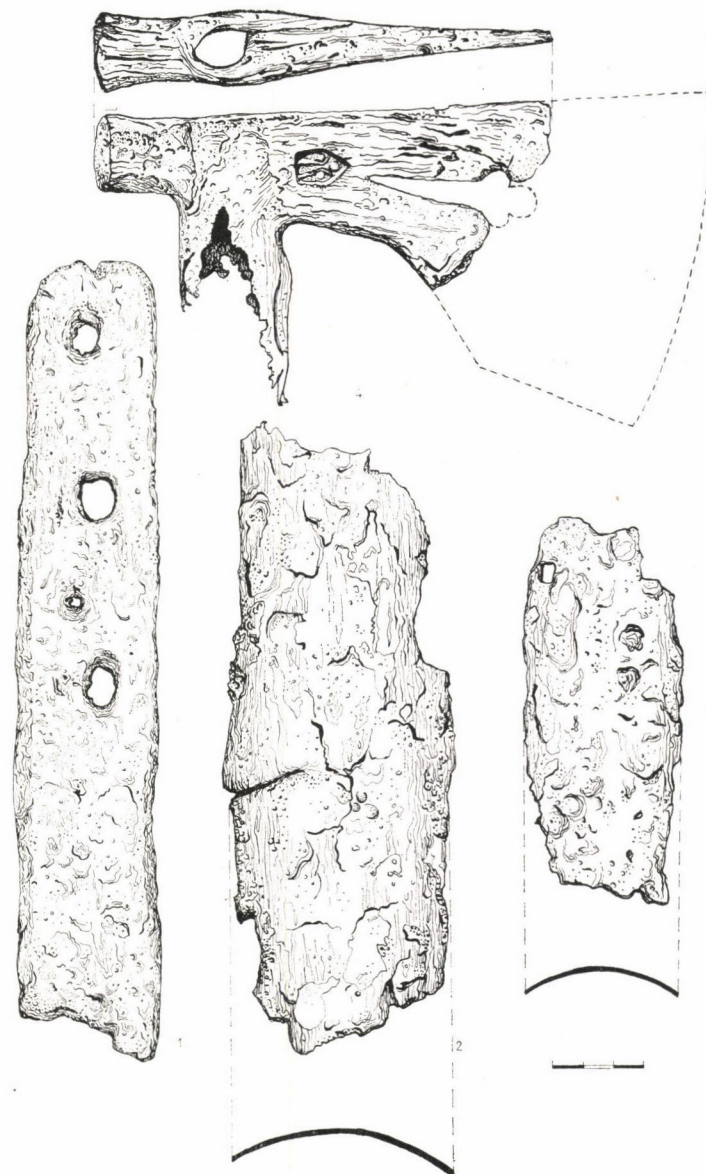

12. kép. Vasleletek. 1—2: III. szelvény. — 3—7: IV. szelvény.
— 8: I. szelvény
Abb. 12 Eisenfunde. 1—2: Block III. — 3—7: Block IV.
— 8: Block I

13. kép. Vasleletek. 1, 5: IV. szelvény. — 2: 1. kutatóárok 1. gödör. — 3: IV. szelvény. — 4: 1. kutatóárok. — 6: II. szelvény 2. gödör. — 7: 1. kutatóárok 2. gödör
Abb. 13. Eisenfunde. 1, 5: Block IV. — 2: Suchgraben 1. Grube 1. — 3: Block IV. — 4: Suchgraben 1. — 6: Block II, Grube 2. — 7: Suchgraben 1. Grube 2

14. kép. Vasleletek. 1: IV. szelvény (ház feltöltéséből). — 2—3: IV. szelvény. — 4: szórvány
Abb. 14. Eisenfunde. 1: Block IV. (aus der Aufschüttung des Hauses). — 2—3: Block IV. — 4: Streufund

A kemence első tapasztásából néhány eszerépüst-töredék került elő (8. kép 7), továbbá számos fehér és sárga anyagú kerámiatöredék is. A fehér kerámiatöredékek behúzott, lekerekített peremű, nagyméretű fazék darabjai (8. kép 2, 3, 5 és 8). Vállán mély, körbefutó vonaldíszítés. A sárga anyagú kerámiadarabok egy lekerekített peremű fazék töredékei (8. kép 1, 4, 6). A kerámiát a XIII. századra keltezhetjük.²⁷

A kemence É-i oldalánál (a kemencétől 25–30 cm-re) egy 30 cm átmérőjű, 30–40 cm mély cölöplyukat tártunk fel, mely a kemencének házhoz való tartozását valószínűsíti, bár a kemence környékén további — házra utaló — nyomokat nem találtunk. Ennek oka lehet a meredeken leszakadó, mesterségesen keletkezett partos oldal, mely minden nyomot eltüntetett.

A leletmentés során 18, különböző időben kiásott gödröt is feltártunk. Átmérőjük 180–390×90–200 cm, mélységük a 60–260 cm-t is eléri. Az ovális alakú gödörök valószínűleg gabonátárolásra szolgáltak, amelyeket később szeméttel töltöttek fel. Mások (I. szelvény 1. és 2. számú gödörök) esetében már méreteik miatt sem gondolhatunk gabonátároló gödrökre — inkább agyagkitermelő gödrökre következtethetünk, melyeket később szeméttől is felhasználtak. A gödörökből nagy mennyiségű kagyló és halpikkely került elő, ami arra enged következtetni, hogy a település lakóinak életéhez hozzátartozott a rendszeres halászat is. A gödörökből számos vaseszköz (késpenge, sarlótöredék, szekér- és ajtóvasalás), csontszelvény (13. kép 7), nagy mennyiségű kerámiatöredék, valamint állatesont került elő. Az innét előkerült fazekak és fületlen bögrék töredékeinek anyaga fehér, sárga, szürke és vörös színű. Az I. számú kutatóárok I. számú és a II. számú szelvény 2. és 4. számú gödreiből előkerült szürke kerámiák rosszul égetettek, peremük tagolt, enyhén kihajló, lekerekített széles szájú fületlen bögrék és fazekak darabjai (9. kép 1–3, 8, 11–12). Nyakuk rövid, vállukon mélyen bekarcolt körbefutó vonaldíszítés. Az egyik fenéktöredéken szabálytalan körben kereszt alakú fenékbélyegző látható (9. kép 12). A gödörökből előkerült kerámiát a XIII–XIV. század elejére tehetjük.²⁸ Az I. számú szelvény 1. és 2. számú, valamint a II. számú szelvény 3. és 5. számú gödreiből előkerült szürke anyagú töredékek rosszul égetettek, peremük enyhén behúzott (10. kép 8, 10). A vörös anyagú kerámiatöredékek jól égetettek, peremük lekerekített, enyhén behúzott (10. kép 4). A fehér anyagú darabok külső felülete a használatból szürkére égett. Peremük kihajló és erősen tagolt, vékony falú. A fedő jobb elhelyezésére, belül körbefutó apró borda van (10. kép 1, 3, 5, 9). Az edény oldaltöredékein sűrű bordázás nyomai láthatók. Az I. számú szelvény 1. számú gödréből előkerült nagyméretű, valószínűleg egyazon edényhez tartozó töredékek pereme erősen tagolt, hornyos kiképzésű. Anyaga fehér, a használatból külső felülete szürkére égett. A hozzá tartozó fenékrészen egy szabálytalan körben kereszt alakú fenékbélyeg van. A kézikorongon készült edényen — egészen a has közepéig — erős bordázás figyelhető meg (10. kép 13). A gödörökből előkerült kerámiát az analógiák alapján a XIV–XV. századra datálhatjuk.²⁹ A leletmentés során számos vaseszköz (szögek, csizmapatkók, lópatkók, zablák, sar-

lók, kapa, kések, kocsivasalások stb.) került elő, melyekkel bővebben is szeretnék foglalkozni.

A piskótafej alakú vagy lapos fejű szegeket (h: 8–10 cm) valószínűleg kisebb ác- és asztalosmunkáknál használták fel.³⁰ Száruk téglalap keresztmetszetű. A korongfejű szegekkel ajtózárat, lyukvédőket erősítettek fel. Fejátmérőjük 2–3 cm, hosszuk 5–6 cm. A szegek erősen korrodált állapotban vannak, így pontos méretüket megállapítani nem lehetett (11. kép 1–3). A korong, lapos vagy piskótafej alakú szegek olyan általánosak, hogy közelebbi kormeghatározásuk lehetetlen.

Hurkosfejű szeg (11. kép 4). Téglalap keresztmetszetű szárának hosszúsága 17,3 cm, keresztmetszete a hurok tövében 1,8×0,7 cm. Az ovális nyílás átmérője 2,1×2,5 cm. Több középkori ásatásból került elő hasonló szeg, melyet ajtó, ablak vagy láda tartozékként határoztak meg.³¹

Kampósszeg (11. kép. 5), melynek felső vége kúpszerűen kiszélesedik, alsó szarát erős ívben meggömböcsítették. Ovális keresztmetszetének mérete 0,3×0,4 cm, hossza 6 cm, kúpszerű kiszélesedésének átmérője 1×1,5 cm.

Vaslanc töredéke (11. kép 6). Két, egymásba kapcsolódó nyújtott láncszem. A négyzet keresztmetszetű (0,5×0,5 cm) hurkok hossza 13 cm, illetve 10,5 cm. Valószínűleg ajtók, ládák lezárásához szükséges lakatok tartozékai.³²

Ismeretlen rendeltetésű, vékony, ívesen hajló lemez (11. kép 7). A lemez széleit enyhén visszahajtották. Egyik vége zárt hurokban végződik, melyhez egy „S” alakú hurkos láncszem kapcsolódik. Másik vége nyitott kampószerű hurokban végződik. Teljes hossza 10 cm, a lemez vastagsága 0,2 cm. A darab erősen korrodált.

Csikózabla (11. kép 8). A karikák a száraz végén ütött lyukban mozognak. A száraz egymásba kapcsolódó végeit hurokszerűen meghajlították. A zablák egyik legegyszerűbb típusa, amely a mai napig is használatban van. Szabó Kálmán véleménye szerint falusi kovács munkája.³³ Ezt a formát a kutatás későbbinek tartja, mint azt a zablát, amelyiknél a karikák simán visszahajtott lapos hurokban mozognak.³⁴ A szárazhoz kapcsolódó karikák egyike hiányzik.

Sarkantyú (11. kép 9). Töredékes, erősen korrodált. Enyhén íves, fokozatosan elvékonyodó szárának végei derékszögben törnek, valószínűleg — hogy a felerősítést megkönnyítsék — hurkosan végződtek. Hosszú, ovális keresztmetszetű tuskés nyúlványának hossza 11 cm. A nyúlvány a szárazhoz képest szögben tör. A XII–XIII. századra keltezhetjük.³⁵

Patkók (12. kép 1–3). Töredékesek. Két töredékes darab szárának végeit visszahajtották, majd kikalapálták a csontkagyló alakú alacsony sarkát. A patkók legnagyobb szélessége 3,5 cm. Magasságuk 12–13 cm. A szegek számára az enyhén süllyesztett csatornában 3–3 ovális alakú kivágás van. Körben enyhén kiemelkedő pereme van, ami a kapaszkodást segíti elő. A patkólemez vastagsága 0,2–0,3 cm. Ezeket a keskeny szárú, csontkagylószerű kiemelkedő sarokkal rendelkező patkókat az analógiák alapján a XV–XVI. századra keltezhetjük (12. kép 1–2). A harmadik töredék szárának végét visszahajtották, majd sarkát laposra kalapálták. Az utóbbi

²⁷ Holl I., *Mittelalterliche...* (Bp. 1966).

²⁸ Holl I., BpR 20 (1963) 355–394.

²⁹ Holl I., BpR 20 (1963) 355–394.

³⁰ Feld I., A solymári vár. (Az ELTE Bölcsészettudományi Karán készített szakdolgozat, kézirat.) (Bp. 1975. 82.) A készítési eljárásra lásd Szabó Gy., FA 6 (1954) 136.

³¹ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténete. (Bp. 1938) 85., 416 kép. (A XIV. századra keltezi az ajtóhoz tartozó vasalást); Éri I., — Bálint A., RégFüz II. No. 6 (Bp. 1959) 24 t. (A tárgyat ajtózár ütközőjeként határozzák meg); Feld I., i.m. (Bp. 1975) 83 és XII t. 10. Kovalovszki J., VMMK 8 (1969) 247. 35 kép.; Müller R.,

ArchÉrt 103 (1976) 264., 1 kép 2. Véleménye szerint a tárgy keltezését nem lehet pontosan megadni.

³² Szabó K., i.m. 86., 394–395 képek. Szabó K. szerint a tárgy a XIV. századra keltezhető, és nemcsak lakóépület, hanem kamra, ól vagy istálló ajtaján is használhatták. Kalmár J., RégFüz II. No. 4. (Bp. 1959) 31 t.

³³ Szabó K., i.m. 118., 561 kép.

³⁴ Gyürky K., BpR 19 (1962) 264–265., 24 kép; Kovalovszki J., VMMK 8 (1969) 248., 38 kép.

³⁵ Kalmár J., Régi magyar fegyverek. (Bp. 1971) 360., 55 kép; Fodor I., FA 26 (1975) Abb. 9, 2.; Müller R., Acta ArchHung 27 (1975) Abb. 4, 2a–b.

töredéken a patkószegek nem sülyesztett csatornába mélyedtek (12. kép 3). Müller Róbert véleményét osztjuk, aki szerint a funkciók különbözősége miatt is találkozhattunk eltérő példányokkal ugyanazon korszakból.³⁶

Sarlók. Az első darab (12. kép 4) töredékes, jó megtartású. Nyéltüskéjének és pengéjének hegye hiányzik. A nyéltüske hossza 6 cm, téglalap keresztmetszetű ($0,8 \times 0,3$ cm), nyaka hirtelen és röviden törik, pengéje hosszan ívelt. Élén, közvetlenül a nyaknál a fogazás nyomai jól kivehetők. A megmaradt penge hossza 29 cm. Legnagyobb pengeszélesség 1,8 cm. A következő darab (13. kép 1) töredékes, hiányos. A nyak röviden törik vissza, pengéje hosszan ívelt, a nyaktól kiindulva fogazás nyomai figyelhetők meg. Téglalap keresztmetszetű ($0,7 \times 0,8$ cm) nyéltüskéjének hossza 5,5 cm. Pengéjének hossza kb. 15 cm. A legnagyobb pengeszélesség 1,4 cm. A harmadik sarló (11. kép 6) hegyben végződő, téglalap keresztmetszetű nyéltüskéjének hossza 7,5 cm. A nyaktag az előzőkhöz képest enyhébben törik vissza. Pengéje hosszan követi a nyéltüske irányát, fogazásnak nincs nyoma. Megmaradt pengéjének hossza 11,3 cm. A legnagyobb pengeszélesség 1,4 cm. A következő darab (12. kép 5) hengeresre kalapált nyéltüskéjének hossza 9 cm. A penge mintegy a nyéltüske folytatásaként indul, vége erősen ívelt. Pengéje rövid (15 cm), legnagyobb pengeszélesség 1,9 cm, fogazásnak nyoma nincs. A hirtelen, röviden visszatörő nyakú, elnyújtott pengéjű sarlók a késő-középkorban gyakran előfordulnak.³⁷ A mi sarló-együttesünket a XV–XVI. századra tehetjük.

Kapa (12. kép 7). Töredékes, a kapának csak alsó negyede maradt meg. Laposra kalapált darab. Egyik oldalán enyhén kiemelkedő gerinc fut végig, másik oldala sima, hegye lekerekített, a hosszú használatból erősen megkopott. A látható aszimmetria a kapa szokásos féloldalas használatának következménye. A lemez vastagsága 0,1 cm.

Hevedercsat (12. kép 8). Erősen korrodált darab. Kiszélesedő részét laposra kalapálták, melynek vastagsága 0,5 cm.

Kések. A leletmentés során számos vaskés is előkerült. Nyéltüskéjük hegyben végződő, téglalap keresztmetszetű. Két darabnál a pengérsz megőrlik a nyéltüske csatlakozásánál (13. kép 2, 6). A 2. számú gödörben lett kés éle enyhén íves, foka egyenes, pengéje hegyben végződik (13. kép 6). A penge hosszúsága 8,1 cm, a nyéltüske hosszúsága 4,3 cm és a legnagyobb pengevastagság 0,3 cm. Az 1. számú gödörben talált kés nyéltüskéje enyhe íves töréssel kapcsolódik a pengéhez (13. kép 2). Éle és foka íves, hegyben végződik. A penge hossza 8,9 cm, a penge szélessége kb. 1,4 cm. A megmaradt nyéltüske hosszúsága 2,2 cm. A IV. szelvényben talált kés

pengéje törés nélkül csatlakozik a vastag nyéltüskéhez (13. kép 3). Éle és foka egyenesen összetart, hegyben végződik. A penge hossza 10,3 cm, legnagyobb szélessége 1,8 cm, a töredékes nyéltüske hossza 5,7 cm. A következő darab nyélmegoldását az jellemzi, hogy a lemez szélesebb felének két oldalára szegecselték a fa- vagy a csontborítást (13. kép 4). A nyéllemez szélessége megegyezik a penge szélességével,³⁸ és nyéllemeze nem törik meg mint a nyéltüskés típusoké.³⁹ A darabunkon megfigyelhető részlemez — a penge és a nyél találkozásánál — a nyélborítást hivatott rögzíteni. Ezeket, a nyéltüskés típusoknál későbbinek tartjuk. A leletkörülményeket figyelembe véve, a nyéltüskés típusokat a XIII–XIV. századra, míg a nyélborítással ellátott típusokat a XV–XVI. századra keltezhetjük.

A feltáráson több félköríves alakú, egyenes (felerősítésükhöz nagyméretű, ovális vagy négyzetes átütéseket képeztek), vastag, kocsiszereléshez tartozó vasalást is találunk (14. kép 1–3).

A terepbejárás alkalmával gyűjtött vaseszközök közül egy ácsszekercét szeretnék ismertetni (14. kép 4). A darab erősen korrodált állapotban van. Köpűjének és lapjának nagy része hiányzik. A töredékes köpű hossza 6 cm, keresztmetszete ovális ($3,5$ és $2,4$ cm). A köpű felfelé enyhén szűkül, és egy ovális keresztmetszetű lyukban végződik (átm. $1,5$ és $0,9$ cm). A szekerce fókának hossza $2,5$ cm, és enyhén sarkított négyyszögben végződik ($2,6 \times 2,6$ cm). Lapja a három félkörben végződő szeghúzóval eltörött. A penge szélessége 6 cm. A lap vastagsága a köpűnél $1,4$ cm, a törött végnél $0,4$ cm. Kiegészítve a letörött részt, a szekerce teljes hossza megközelítően 21 – 23 cm lehetett. A szekerce szimmetrikus. Lapján jól felismerhető a mesterjegy bemélyedése. Ez a szekercetípus Ny-Európából terjedhetett el Magyarországon. Csehországból ismerünk néhány képi ábrázolást, továbbá Nyitráról egy példányt, melyet a kutatók egyöntetűen a XIV. századra kelteznek.⁴⁰ Magyarország területéről több publikált darabot is ismerünk, melyeken kivétel nélkül mesterjegy van (Rákoscasaba, Fonyód-Kundberek, Keszthely).⁴¹

Sajnos az idő rövidsége nem tette lehetővé nagyobb terület feltárását. Az írott források és a régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy Tiszadorogma már a XII–XIII. század fordulóján lakott volt. E rövid leletmentés nyomán előkerült leletek vizsgálata — ha csak igen vázlatosan is — a több száz évig folyamatosan lakott hely életébe enged betekintést. A falu valamikor a XVI. század végén, a XVII. század elején települt át mai helyére. Ennek okát minden bizonnyal a folyó romboló tevékenységében kereshetjük.

Juan Cabello

MITTELALTERLICHE SIEDLUNGSRESTE IN DER GEMARKUNG VON TISZADOROGMA

Auszug

Im Oktober 1975 und im September 1976 haben wir in der Gemarkung von Tiszadorogma (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) eine Notausgrabung durchgeführt. Der Fundort zieht sich von der „angelegten“ Theiß etwa 100 – 150 m weit in einer Länge von 800 – 1000 m auf dem sog. Göbe—Hügel dahin.

Der Großteil des Fundortes ging in der zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts durch die Theißregulie-

rung sowie durch den Ausbau des Wasserspeichers von Kisköre (1965) zugrunde. Im Zuge der Fundrettung wurden 4 Blöcke und 3 Suchgräben geöffnet. Die drei Wochen lang anhaltenden Ausgrabungen legten 2 in die Erde eingegrabene, im Freien stehende Öfen, 1 in die Erde eingetieftes Wohnhaus und 8 Abfallgruben frei. Im erweiterten Teil des Blockes Nr. IV wurde das bis zur Hälfte in die Erde eingetieft Haus erschlossen. Die Maße des

³⁶ Szabó K., i. m. 118, 558 és 559 képek. Kalmár J., Régi magyar ... (Bp. 1971) 368–369., Müller R., Arrabona 16 (1974) 63–73.

³⁷ Müller R., Acta ArchHung 27 (1975) 89., Müller R., ArchÉrt 103 (1976) 4 kép 3–4., Müller R., Arrabona 16 (1974) 70., Kovalovszki J., VMMK 8 (1969) 248, 36 kép. Feld I., i. m. 10. t.

³⁸ Kalmár J., RégFüz II: 4 (Bp. 1959) 28 t., Müller R., Arrabona 16 (1974) 3 t. 2–4., Feld I., i. m. 9 t.

³⁹ Müller R., Acta ArchHung 27 (1975) 64., Kovalovszki J., VMMK 8 (1969) 247., 35 kép.

⁴⁰ Wagner, E. — Drobán, Z. — Durdik, J., Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350–1450). (Praha 1960) V. Taf. 19, 1, 4., Husa, V. — Petrán, J. — Substová, A., Homo Faber. (Praha 1967) 159, 170., Novotný, B., Nález železných predmetov v Nitre. Múseum 5 (1965) 69–70.

⁴¹ Müller R., ArchÉrt 103 (1976) 2 kép 3–4.

Hauses betragen 400×320 cm. Die Mauern waren 50–60 cm tief im gelben, harten Lehm. Der vorausgesetzte Eingang wurde mit einer Abfallgrube durchgeschnitten. An der NO- und SW-Seite des Hauses wurden Pfahl-löcher für gabelförmige Stützbalken gefunden. In der NO-Ecke stand ein hufeisenförmiger, aus Lehm gesetzter Ofen, mit einer Wanddicke von 25–30 cm. Dm seines Heizraumes: 80×85 cm. Aus der Aufschüttung des Hauses kamen zahlreiche — auf das 13. Jh. datierbare — Scherbenkessel, Schalen- und Topffragmente zum Vorschein.

Nördlich (2–3 m) von dem in die Erde eingetieften Haus haben wir den einen Teil eines grabenartigen Objekts freigelegt. Die Tiefe des Grabens wechselte zwischen 100–130 cm, seine Breite zwischen 70–80 cm und 150 cm. Die Mauern verengen sich muldenartig, in 60°igem Winkel. Die aus dem Graben zum Vorschein gekommenen Funde können wir auf das 14. Jh. datieren, was — im Vergleich zum Haus — für die spätere Entstehung des Grabens spricht. Der ovale Ofen Nr. 1 wurde stark gestört, wodurch aus dem aufgehenden Mauerwerk bloß ein Stück von 20–25 cm erhalten geblieben ist. Der größte Dm des Ofens beträgt 112×85 cm. Die Mauern sind 5–7 cm dick ausgebrannt.

Der Aufbau des Ofens Nr. 2 weicht im wesentlichen von dem vorherigen ab. Dieser Ofen wurde an der Oberfläche des Bodens erbaut. Der Ofen ist oval. Sein größter Dm beträgt 135–140 cm. Der Grund ist annähernd waagerecht. Die aus Lehm errichteten Mauern sind rot ausgebrannt. Ihren unteren Teil hat man mit weißen und gelben Scherben ausgeschmiert, die auf das 13. Jh. datiert werden können. Bei der nördlichen Seite des Ofens

haben wir ein 40 cm tiefes Pfahlloch von 30 cm Durchmesser freigelegt, das eventuell auf ein zugrunde gegangenes Haus verweist. Im Laufe der Bergungsgrabung wurden auch noch 11, zu verschiedenen Zeiten ausgehobene Gruben erschlossen. Ihre Tiefe hat sogar 60–260 cm erreicht. Ein Teil der ovalen Gruben diente wahrscheinlich zur Speicherung von Getreide, später wurden sie auch als Abfallgruben benutzt. Bei anderen können wir schon wegen ihrem Maß nicht an Getreide-, sondern eher an Lehmgruben schließen, die dann später auch als Abfallgruben gedient haben. Aus den Gruben sind zahlreiche Eisengeräte (Messerklingen, Sichelfragmente, Wagen- und Türbeschläge), Knochengeräte, Keramik in großer Menge aus dem 13–15. Jh. sowie Tierknochen zum Vorschein gekommen. Im Laufe der Fundrettung wurden auch weitere Eisengeräte wie Nägel, Pferde- und Stiefelhufeisen, Trensen, Sicheln, Hacken, Messer usw. in großer Zahl zutage gefördert, die auf das 13–16. Jh. datiert werden können.

Nach Bezeugung der archäologischen Funde war der Fundort schon im 13. Jh. bewohnt. Bei der Schleife der Theiß dürfte die von Anonymus erwähnte Fähr von Dorogma gewesen sein. Es ist sicher, daß der auf dem Gelände des sog. Göbe-Hügels sich erstreckende Fundort mit der an der Fähr entstandenen mittelalterlichen Ortschaft Dorogma identisch ist. Die Siedlung hörte wahrscheinlich Ende des 16., anfangs des 17. Jhs auf, als das Dorf sich infolge des Hochwassers, eventuell der Änderung des Flußbettes an seine jetzige Stelle umsiedelte.

J. Cabello

NAGY LÁSZLÓ

1904—1978

A magyar régészet sokoldalú egyénisége távozott körünkől. Szorgos életének, munkásságának nyomaival nemcsak a régészet, de más tudományok területén is találkozunk. Magyar—latin szakos tanárként a magyar irodalom korai barokk korszakából doktorált. Pályája kezdetére az irodalomtörténeti érdeklődés volt jellemző, erről tanúskodnak az Egyetemes Philológiai Közlönyben megjelent dolgozatai és recenziói.

Sokirányú érdeklődését bizonyítja, hogy németországi ösztöndíjas tanulmányútja során a 30-as évek elején alaposan megismerte a múzeumokat és a könyvtárakat. Tanulmányozta az akkor Európában egyik legmodernebb muzeológiai és könyvtártani módszert, s már itt felébredt érdeklődése az etnográfia iránt is.

1932-ben került díjtalan gyakornokként a Magyar Nemzeti Múzeumba, ahol régészeti és könyvtári tevékenységet folytatott. Tompa Ferenc mellett részt vett a megyaszói bronzkori temető és a békásmegyeri több periódusú telep feltárásában.

1933-ban a Veszprémi Vármegyei Múzeum és Könyvtár állományába nevezték ki múzeumőrnek. Rhé Gyula mellett egyre több régészeti ásatáson vett részt. Ezek között legjelentősebb a királyszentistváni bronzkori temető ásatása. Rhé Gyula halála után 1936-ban a Veszprém Vármegyei Múzeum és Könyvtár igazgatója lett. Külföldi útjain szerzett tapasztalatait ekkor elsősorban a könyvtár korszerű megszervezésével kamatoztatta.

Több balkáni tanulmányútja fokozta néprajzi érdeklődését, figyelme ekkor fordult a veszprémi kismesterségek munkaeszközeinek és munkamódszereinek kutatása felé.

Tagja volt a Folia Archaeologica szerkesztőbizottságának, társszerkesztője a Dunántúli Szemlének, és szerkesztette a Publicationes Veszprémienses helytörténeti kiadványt. Ásatásokat végzett a középrépápusztai koravaskori temetőben, és feltárta a mezőkomáromi több periódusú őskori telepet, római kori és Árpád-kori telep-

feltárásokat is végzett. A felszabadulás után került sor a farkasgyepői későbronzkori halomsír feltárására.

Bár az ásatások egy részének írásos dokumentációi megsemmisültek, a fennmaradt helyszínrajzok tanúsítják, hogy a legigényesebb, mai követelményeknek is megfelelő ásatási technikát alkalmazta. Kár, hogy ezekből az ásatásokból csak a középrépápusztai temetőt dolgozta fel és tette közzé.

Az 50-es évek elején bekövetkezett múzeumi átszervezés során elkerült Veszprém megyéből, s egyik résztvevője lett a budai vár ásatásainak. 1957-től a Budapesti Történeti Múzeum munkatársaként dolgozott, ahol kiváló szervezői tevékenysége eredményeképpen létrehozta az Adattárat. Olyan leletbejelentő hálózatot alakított ki, amellyel lehetővé tette Budapest területén a gyorsuló ütemben folyó építkezések során veszélyeztetett fontos lelőhelyek és leletek megmentését. E munkák során kezdte el 1960-ban az európai szempontból is nagy jelentőségű békásmegyeri kora- és későbronzkori temető feltárását.

1964-ben nyugdíjazása után az MTA Régészeti Intézetében dolgozott, s a letkési későbronzkori temető egy részét a reá jellemző precizitással tárta fel.

A 60-as évektől egykori munkahelye, a veszprémi múzeum felkérte és lehetőséget is biztosított neki, hogy az évtizedek során felhalmozott hatalmas régészeti és néprajzi ismeretanyagát közkinccsé tegye. Sajnos, mind ezekből csak néprajzi összefoglalások jelentek meg.

Utolsó pillanatáig dolgozott, és csiszolgatta éveken keresztül dédelgetett munkáját, a későbronz- és koravaskori vallástörténet emlékeinek magyarországi összegyűjtését és értékelését. A tökéletességre való törekvés okozta, hogy tulajdonképpen az elkészült vallástörténeti munka legutolsó sorainál hullott ki kezéből a toll.

Sokoldalú munkásságából kiemelkedik őskori ásatási tevékenysége.

Schreiber Rózsa

AZ EMBER BEMUTATÁSA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI KIÁLLÍTÁSÁBAN*

A régészeti kiállítások célja a letűnt korok történetének bemutatása, a fejlődés, az életmód, az anyagi és szellemi kultúra megmutatása, felhasználva ehhez a multidiszciplináris kutatás sokrétű eredményeit.

A régészeti kiállítások középpontjában mindig az ember által alkotott produktum áll a pattintott kőpengétől a legmagasabb művészi fokot képviselő agyag vagy bronz kispasztikaig, mégis éppen az ember marad ki a régészeti kiállításokból. Ennek oka abban keresendő, hogy míg pl. a munkaeszközök készítése, használási módjának bemutatási módszereire számos kísérlet történt, egészen annak hatásfokának bemutatásáig, addig az antropológiai leletek, a tudományágból levonható eredmények bemutatásának didaktikus módszerében még kevés történt. Ha történt is, legtöbbször elkülönülve, önállóan jelentkezett. Kifűnő megoldások születtek szerte a világon az ember származása, az evolúció, a darwinizmus törvényszerűségének bemutatására és igen sok kifűnő példát ismerünk a patológikus esetek önálló osteológiai bemutatására is. A régészeti és antropológiai-muzeológiai összekötő láncszemet kellett megkeresni a paleolitikum befejezése után, amely időtől kezdve szinte kiszorult az ember a régészeti kiállításokból.

A Magyar Nemzeti Múzeum első régészeti kiállítása 1950-ben nyílt meg. Célkitűzéseink között szerepelt a közönség által mindig nagy érdeklődést kiváltó ember-tani leletek — elsősorban koponyák bemutatása. Megpróbáltunk túljutni azon a korábbi gyakorlaton, hogy a kiállított koponya mellé csupán annak rasszjellegét tüntettük fel. Egyoldalról nagyobb temetők fontosabb típusait mutattuk meg a rá vonatkozó szöveges adatokkal, másrészt a nem szakember számára is érzékelhetővé kívántuk tenni a koponya típusát. E célból a kiállított típusnak megfelelő élő populációs fényképpel jelenítettük meg a halott arcát (1. kép). Kissé groteszk volta mellett a közönség nem értette meg törekvésünket, mert a kitétt koponyát a mellékelt fényképpel azonosította s e félreértést a felirattal sem sikerült eloszlatni a nézőben. Mint nem sikerült, és tisztán metrikus alapokra épített rasszjellegek felhasználásával használt módszert nem tartjuk járható útnak a régészeti kiállításokban.

Szellemesebb volt ennél az 1949-ben megnyílt hódmezővásárhelyi régészeti kiállításon az ember bemutatása, ahol az egyes korszakra jellemző fő típus koponya bemutatása mellé a kornak megfelelő kispasztikai emberábrázolások kerültek. Kevesebbet mondott a nézőnek, ez igaz, de azért, hogy csak egykorú leletek kerültek egymás mellé, hitelesnek fogadta el a megoldást.

Igen szellemesen oldotta meg Vértés László a paleolitikum bemutatásában a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításakor, 1960-ban az embert az általa készített szerszám- anyaggal, s a mozgó mechanizmusokon keresztül a nézőben a hatás csak fokozódott. A „Mit nevezünk embernek” vitrin-megoldása a muzeológia bemutatási csúcsát jelenti ma is (2. kép).

A Magyar Nemzeti Múzeum 1977-ben megnyílt kiállításán tartalmi célkitűzés volt, hogy az ember származásától kezdődően valamennyi koron keresztül ismét bekerüljön a kiállításba az ember, de nem egysíkú típus-meghatározásokkal, hanem ahol lehetséges, a régész és az antropológus közös munkája révén a biológiai rekonstrukció, a temetőelemzésre épített társadalmi elemzés és a demográfiai adatok felhasználásával választ kívántunk

adni a néző által feltett leggyakoribb kérdésekre. Az eredeti célkitűzés az volt, hogy termenként vagy egy-egy korszakban az ember és a társadalom szintézisét adjuk. Több helyen a szükséges reprezentációs értékek hiánya vagy pl. az eredet kérdésének vitatott volta, vagy a hosszasan tartó autochton fejlődés bemutatási metodikájának komplikáltsága miatt a célkitűzéstől el kellett állni, mert ezeket csak speciális kiállítás keretében lehet megoldani.

Az elgondolás legtöbbször, úgy véljük, a neolitikus és a rézkorban oldódott meg, ahol valóban mintegy végkicsengésként együtt kapta a látogató az embert, a legtöbbször feltett kérdéseket, a nemek arányát, az élettartamot, a generációk számát, a település lakosságának létszámát (3. kép). A kiskörei tisztai kultúrába sorolható temetőn keresztül kap képet a néző a temetőn belüli struktúráról, a benne eltemetett három generációról, amely egyben a temető használati idejét is adja. Gr. fikus megoldása lehetne jobb, erőteljesebb, s akkor a kissé nehézkesnek ható megoldás oldottabbnak hatna, és jobban vonzaná a látogatót. Azzal, hogy ugyanazon faladról indítottuk el a neolitikizálás folyamatát és itt adtuk az összefoglalást, úgy érezzük, az ember kiemelt szerepet kapott.

Természetesen csak szemelvényeket lehet bemutatni az ország teljes területét felölelő régészeti anyagból, s így még inkább csak villanásszerű jelzéseket lehet adni az ember bemutatásáról. Az adottságok is meghatározzák a bemutatás témakörét és mélységét. Elhagyva az inkább munka-hipotézisként felhasznált lakottságot egy-egy korban, csupán egy-egy temető legkézzelfoghatóbb elemzését adtuk, és az abból lesűrűsíthető legfontosabb eredményekkel ismerkedik meg a látogató. A népességnövekedés bemutatásának elhagyását sajnáljuk, mert a 400 000 évet átfogó fejlődés az anyagi kultúrán mérhető le, de a néző nem követheti a termelőerők és a termelési viszonyok ajánlap a bekövetkezett népességalakulást. Összintén be kell vallanunk, hogy erre nem is volt erőnk, és igazat adunk a kiállítási részfelelősök aggályainak, a hipotézis nehézsége miatt.

A középső bronzkori környei temető kördiagramos megoldása vonzza a látogatót, mert áttekinthetőségével jól egészíti ki a kor társadalomrajzát (4. kép). A vekerzugi temető elemzése a már említett mélységekig hat.

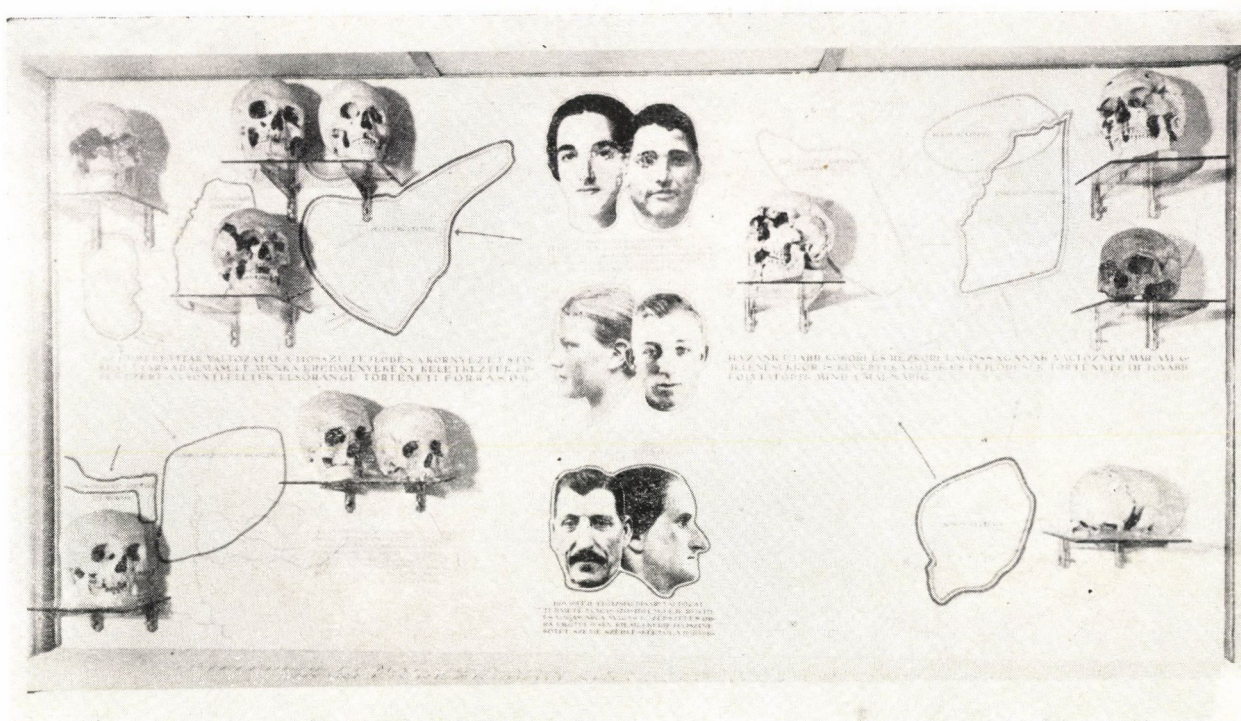
Régészeti kiállításainkban mindig hálás téma a koponyatorzítás bemutatása. A mostani megoldás alapvetően nemcsak a formai, hanem a tartalmi kérdés felé irányult. A módot, ahogyan torzítottak, minden kiállításon láthatta a közönség, de a világon itt láthatta egyedül a szokás elterjedésének dinamizmusát, és a mőzsi temetőn keresztül a vezető réteg számára szinte kötelezően előírt, a faj-ideálnak megfelelő fejformát. Azt nem lehet kívánni ettől a bemutatástól, hogy a témáról valótlanul különböző értelmezéseket is adjuk, de egyben kimagasló, hogy integráltan adja az ismeretanyagot (5. kép).

Szakmailag is vitatott a sopronkőhidai temető elemzése. A kiállításon Szőke Béla elméletével került bemutatásra 4 generáció. A jó méretarányban megrajzolt elemző térkép egyértelműen világos és minden információt megad (6. kép). Kár, hogy a látogatók zöme csak átsiklik fölötte, ugyanis nem a szakembereknek, hanem számukra készítettük. A IX. századi népességet csupán a fő típusok bemutatásával kívántuk érzékelteni.

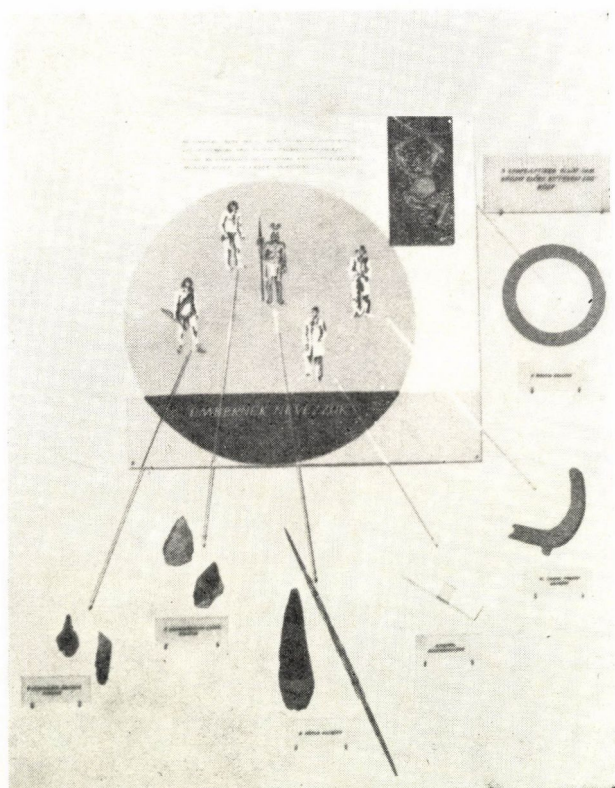
* Az 1950-ben megnyílt régészeti kiállítás vezető rendezője László Gyula volt. A bemutatott antropológiai megoldást a szerzők készítették. A hódmezővásárhelyi kiállítás rendezője a szerző volt, művészeti vezetője Wagner Nándor, s az antropológiai anyag kiválasztásában Nemeskéri János működött közre. Az 1977-ben megnyílt kiállítás második termének újkőkori részét az aláírt szerzők, ill. a rézkori részt Ecsedy István készítette régészeti vonatkozásában. A bronzkori terem Kovács Tibor

munkája, s a vekerzugi temető régészeti kiállítását Komenczei Tibor rendezte. A koponyatorzítás régészeti részének Garam Éva és Kovrig Ilona volt a felelőse. A 9. század történetét Sós Ágnes készítette. A kiállítás szakmai összefogó rendezője Kovrig Ilona volt. Belső tervező Fekete György építész, a grafikai munkák irányítása Máté András munkája. A kiállítást a Központi Múzeumok Igazgatóságának Kiállításrendező Osztálya vitezlete ki Szőke Imre vezetésével.

1. kép. Régészeti kiállítás 1950, antropológiai vitrin — neolitikum

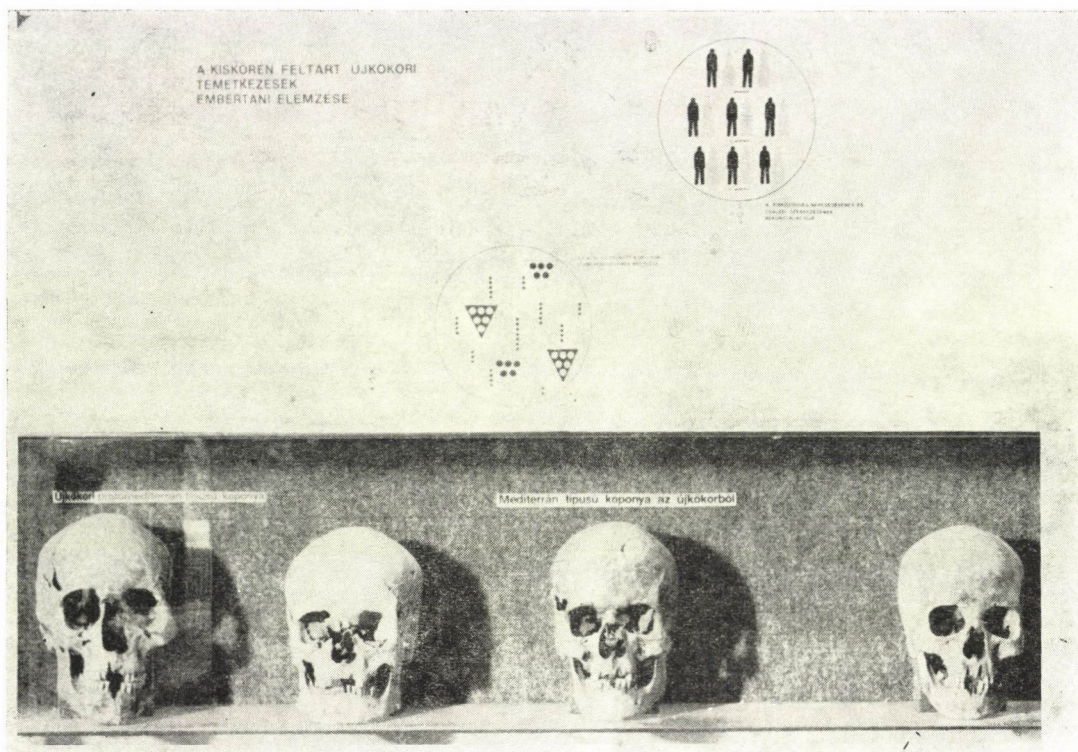
2. kép. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállítása 1960.

A „Mit nevezünk embernek” című vitrin

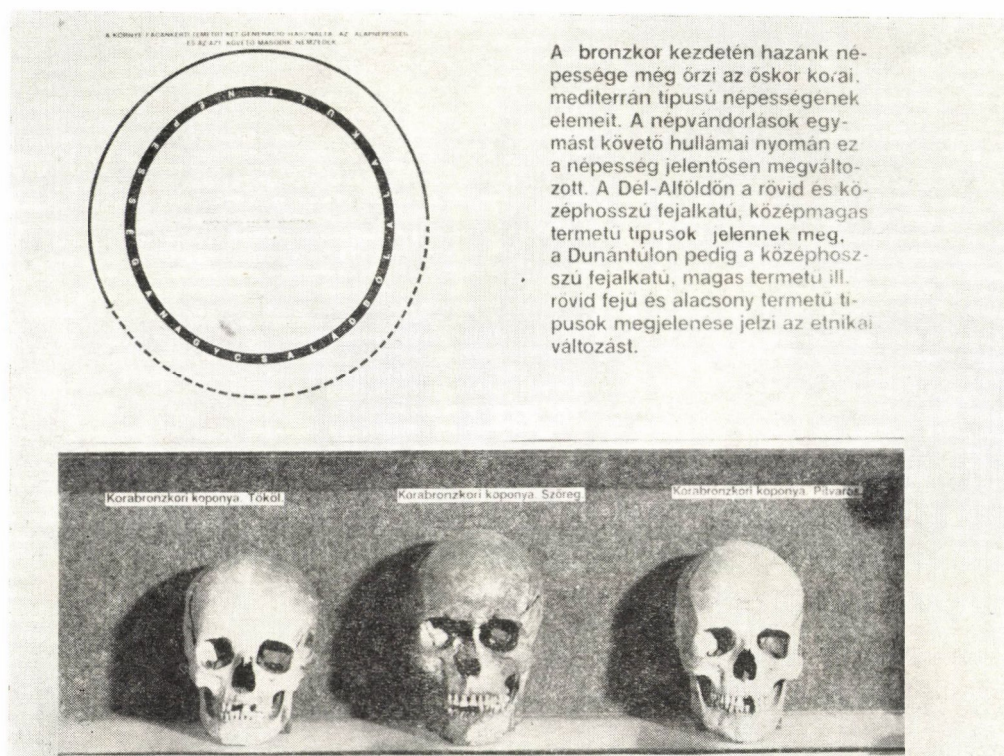
Nem törekedtünk teljességre a kiállítás antropológiai vonatkozásának bemutatásában, inkább a muzeológiai módszer bemutatását tartottuk szem előtt. Úgy gondoljuk, hogy a régészeti kiállításokban továbbléptünk az 1967-ben rendezett középkori kiállításon bemutatott nagycsaládi szerkezeten és a halimbai temetővel jelzett kormeghatározáson. Korántsem használtuk ki még a két tudomány eredményeit, és éppen hogy elindultunk a közös úton. Remélni szeretnénk, hogy ösztönző lesz mindkét diszciplína kutatói számára az útkeresés, és az ember elfoglalhatja helyét a régészeti kiállításokon olyan megoldással, ahol a koponya a néző számára nemcsak kuriózum, hanem a fejlődés emeltyűjének, a történelem formálójának reprezentálója.

Korok J. — Nemeskéri J.

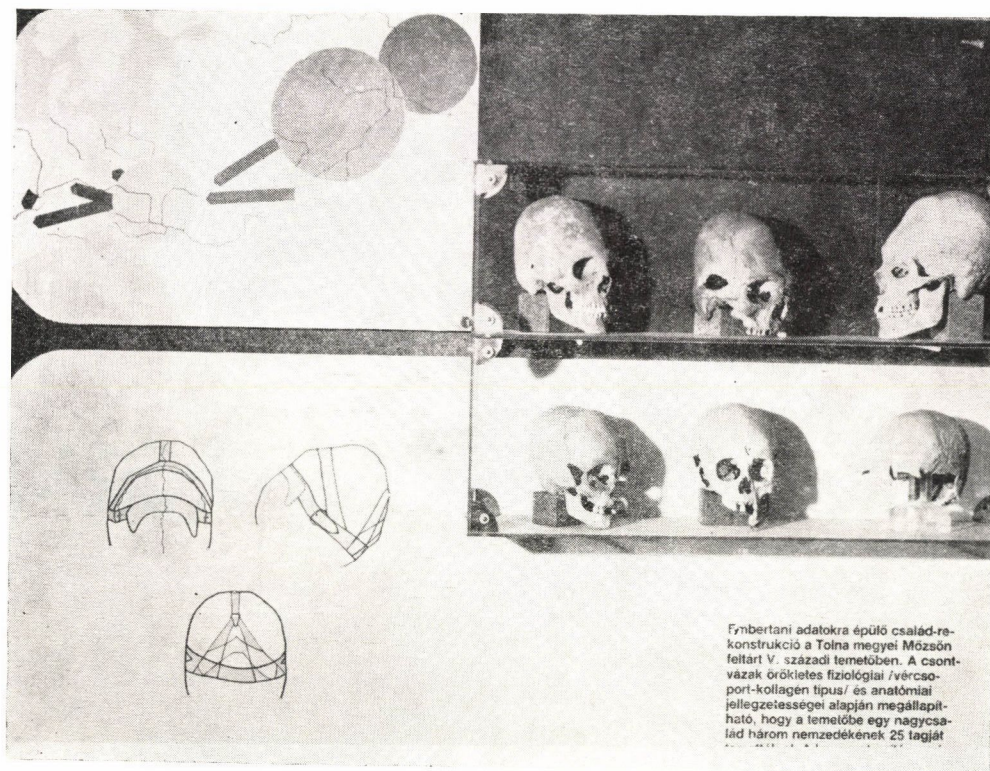

3. kép. Régészeti kiállítás 1977. A kiskörei újköri temető embertani elemzése.

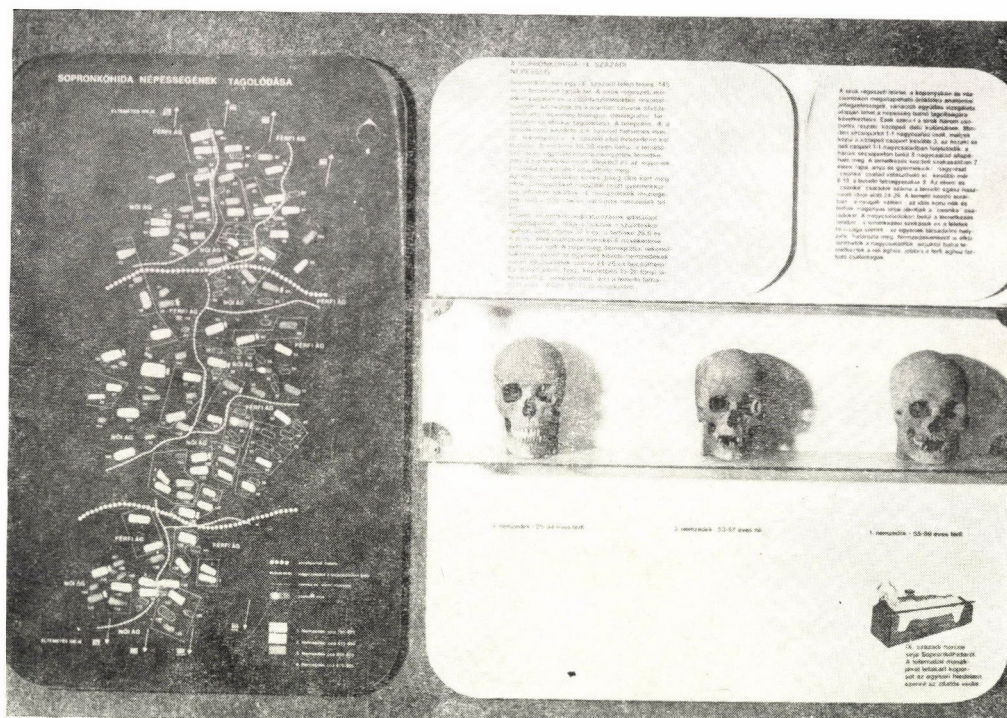

4. kép. Régészeti kiállítás 1977. A környei temető diagramja

5. kép. Régészeti kiállítás 1977. A koponyatorzítás módja és elterjedése

6. kép. Régészeti kiállítás 1977. A sopronkőhidai temető elemzése

A Lengyel Tudományos Akadémia és Bosznia-Hercegovina Tudományos Akadémiája kétévenként váltakozva régészeti konferenciát rendez Lengyelországban és Bosznia-Hercegovinában. Az 1979-ben esedékes tanácskozást a Krakko közelében fekvő Mogilanyban tartották meg. A tanácskozásra „A neolitizálódás folyamatának mechanizmusa Európa bizonyos területein” című témát tűzték ki, s meghívták rá a szerződésen kívül álló, de a témához többé-kevésbé kapcsolódó néhány ország kutatóját, elsősorban Szlovákiából és Magyarországról, továbbá Svájból, Olaszországból és Franciaországból. Az elhangzott előadások és viták több oldalról közelítették meg a neolitizálódás nagy kérdéseit főleg a Balkán, Lengyelország és a közbeeső területek új kutatási eredményei alapján.

D. Srejić, J. K. Kozłowski és S. K. Kozłowski a neolitikumot megelőző vaskapui mezolitikum (Vlasac és Lepenski Vir lelőhelyekről származó) kőeszközöket vizsgálták. A mezolitikus kőeszközök jellemzői eltérnek a neolitikus kőeszközöktől. M. Kaczanowska a dél-lengyelországi és a Kárpát-medencei kőszerszámok anyagát hasonlította össze. A nyersanyag hasonlósága, illetve különbsége alapján több területi csoportot különített el, amelyek a vonaldiszes kerámia után következő lengyel kultúrában is hasonló módon fedezhetők fel.

A fő kérdések az Észak-Balkán és Lengyelország, valamint a közbeeső területek neolitizálódásának problematikáját ölelték át. M. Garašanin a Starčevo-Körös kultúra komplexumának a Dél-Balkán korai neolitikumától eltérő jellegét hangsúlyozta, kiemelve a helyi alapok szerepét a dél-balkáni—anatoliai korai neolitikus komplexum hatása mellett, ahol a népi diffúziót is valószínűnek tartja. A kialakult vitában ő is elismerte a Starčevo-Körös-komplexum déli összefüggéseinek erőteljességét és a déli régióhoz való tartozását. D. Garašanin korábbi kronológiai rendszere mellett foglalt állást (Starčevo I, IIa—b, III), de elismerte a Körös kultúra párhuzamos fejlődését. A Starčevo kultúra I. fázisát, illetve leletanyagát ma már töle eltérően ítélik meg. B. Brukner a Starčevo és Körös kultúra közötti különbségeket és hasonlóságokat elemezte nemcsak a leletek alapján, de a gazdálkodás több tényezőjét is figyelembe vette. A. Benac a földrajzi körülmények szerepét emelte ki Európa egyes területeinek neolitizálódásában, és a különböző területek elsődleges, másodlagos és harmadlagos központjait figyelte meg. Z. Mikić a már ismert feltevést erősítette meg, amely szerint Lepenski Vir neolitikus embertani vizsgálata a helyi és bevándorló népesség típusainak elkülönítését teszi lehetővé. Makay J. a Körös kultúra legidősebb leleteit mutatta be a Szarvas 23. sz. lelőhelyén végzett ásatásából, amelyek megegyeznek Gura Baciului, Donja Branjevina, Circea stb. legkorábbi leleteivel, és elsősorban jellemző rájuk a vörös alapon fehér esőcsepp-

szerű festés. Egy monochrom vörös cserepet a Proto-szeszkló kultúrából származó importnak tart. A Körös kultúra három fejlődési fázisát tételezi fel. Kalicz N. a magyarországi korai neolitikum kialakulásának új kutatásait ismertette elsősorban a dunántúli Starčevo kultúra és a legrégebb vonaldiszes kerámia lelőhelyein végzett ásatások alapján. Határozott különbséget tesz a komplexum nagy egységén belül a Starčevo és Körös kultúra között a klasszikus vagy fejlett szakaszban, egyúttal hangsúlyozva a nagy balkán-ékei régióhoz való tartozásukat. Kiemelte azt a nagy szerepet, amit a Starčevo kultúra játszott a középeurópai korai neolitikus régióhoz tartozó legrégebb dunántúli vonaldiszes kerámia kialakulásában, amely esemény a Vinča kultúra kezdetével eshetett egybe. J. Pavúk a középeurópai vonaldiszes kerámia kialakulását a szlovákiai leletek alapján vizsgálta. Ő is a Starčevo-Körös kultúra szerepét emelte ki a vonaldiszes kerámia kialakulásában, de jelentős időrendi párhuzamokat is feltételezett a két kulturális komplexum között. J. Kruk a vonaldiszes kerámia kultúrájának gazdálkodását elemezte. Településtörténeti szempontból és pollenvizsgálatok alapján felvetette a növénytermesztés dél-lengyelországi meglétét a korai Atlantikum idején, ami tulajdonképpen a Kárpát-medencében a Körös kultúra kezdeti időszakára. A. Koško és Z. Bagiewski Lengyelország északi területeinek neolitizálódási problémáit különböző grafikus modellekkel próbálták megismertetni. A neolitikus vonaldiszes kerámia és a mezolitikus népesség részleges egyidejűségéből és kölcsönhatásából indultak ki, és a neolitizálódás folyamatát több lépcsőben mutatták ki, amelynek utolsó szakasza már a mi későneolitikumunkkal esett egybe.

A tanácskozás problematikájához mellékaon csatlakozott három előadás. Ezek közül H. G. Bandi a svájci mezolitikus és neolitikus harpunák közötti hasonlóságot, illetve különbségeket vizsgálta. A jelenlegi eredmények még nem egyértelműek. B. Bagolini és P. Biagi Észak-Olaszország neolitizálódási folyamatát elemezték. Arra mutattak rá, hogy a helyi mezolitikus alapokon több irányból is érkező hatásokra az Atlantikum idején jött létre a kerámiát készítő neolitikum több lokális csoportja. Ugyanezt a kérdést J. Roussot-Larroque Nyugat-Európa, elsősorban Dél-Franciaország területére vonatkozóan hasonlóképpen vetette fel.

Az elhangzott 16 előadás alkalmas volt arra, hogy a kapcsolódó vitákkal együtt határozottabban megismerjük egymás álláspontját, bizonyítékainkat és információt cseréljünk a legújabb kutatási eredményekről. A tanácskozás kitűnő szervezettsége miatt nélkülözte a szokásos közfeszítettség. Az utolsó napon kirándulás kapcsolódott a konferenciához, amelyen kiállításokat, raktárakat és lelőhelyeket lehetett megtekinteni Krakko környékén.

Kalicz Nándor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1978. ÉVI RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE

1978-ban a régészeti szakosztály programját két törekvés jellemezte: az előadások témaválasztásánál fokozott figyelmet kapott az interdiszciplináris kutatások eredményeinek ismertetése, másrészt a rokon szakterület társulataival, intézményeivel való közös konferenciák, viták rendezése. Ehhez a kettős törekvéshez járult a társulat alapításának 100. évfordulóján rendezett jubileumi ülészak, amely jelentős hangsúlyt kapott az év munkájában.

Az évi program így a szokottnál gazdagabban alakult: felolvasó ülésen öt alkalommal hangzott el régészeti vagy rokon szakterületről választott témájú előadás. Más intézményekkel közös ülészakra, konferenciára két alkalommal került sor az év folyamán: tavasszal, a székesfehérvári István király Múzeumban rendezett „Árpád-kori kőfaragványok” című kiállításához kapcsolódó, „Az

Árpád-kori kőfaragóművészet kutatásának kérdései” című konferencia, amelyet a kiállítást rendező István király Múzeummal és az MTA Művészettörténeti kutatócsoportjával közösen rendezett a társulat. Az őszy folyamán pedig az Ókortudományi Társasággal közös rendezésben, a „Thrák kultúra és művészet” kiállítás alkalmából a Szépművészeti Múzeumban tartott tudományos ülészakra került sor, ahol a bevezető magyar előadáson kívül hat bolgár szakember előadása hangzott el.

A „Százéves a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat” jubileumi ülészakán a régészeti szekcióban két előadás, Georg Kossack professzor (München) és Fülep Ferenc, a társulat alelnökének előadása hangzott el.

Az 1978. évi vándorgyűlést Debrecen fogadta, a régészeti szekcióban négy előadás hangzott el.

Az állandó programok közül az ásatási beszámoló keretében hat előadásra; az évi tudományos ülésszakon, amelynek témája „A magyarországi vaskor történeti kérdései” volt, három előadásra és két felkért hozzászólásra került sor.

Havi felolvasó ülések

Január 23. Uzsoki András, I. András sírja van Tihanyban?

Dávid Katalin, A patricinium kutatás az Árpád-kori Zala megye templomos helyeinek vizsgálatakor
Február 6. Szathmáry László, Ökológiai tényezők hatása Kelet-Magyarország korai neolitikus népességének települési viszonyaira

Lengyel Imre, Laboratóriumi csontvizsgálatok és a régészet

Március 6. Feuerné Tóth Rózsa, Korareneszansz építészettünk néhány kérdése

Június 26. Bökönyi Sándor, Vadászat és állattartás egy pannóniai városban (Gorsium)

Október 25. Erdélyi István, Ásatások Majakiban (Szovjetunió)

Korreferensek: Szabó János Győző, Erdélyi Balázs

Szakosztály ülések:

Április 25. Beszámoló az 1977. év fontosabb ásatásairól

Árkus Péter, Endrőd, tiszapolgári telep
Ecsedy István, Zók-Várhegy, bronzkori telep
Gabler Dénes, Szakály-Rétiföldek, La Tène D — császárkori telep (vicus)

Fülöp Gyula—Antoni Judit, Bakonyesernye, avar temető

Magyar Kálmán, Nagyecsed—Sárvár, nemzeti központ

Kovalovszki Júlia, A feldebrői templom feltárása

Debreceni vándorgyűlés május 25—27.

Régészeti szekció

Május 25. Sz. Máthé Márta, Tell-kutatások a Berettyó-völgyben

M. Nepper Ibolya, A szarmata kor etnikai problémái az új ásatások tükrében

Mesterházy Károly, A népvándorlás- és honfoglaláskor kutatásának kérdései Hajdú-Bihar megyében

Módy György, A középkori településtörténeti kutatások fél évszázada a Hajdúságban

Tudományos ülésszak

A magyarországi koravaskor történeti kérdései — december 18.

Vitavezető: Szilágyi János György

Kemenczei Tibor, A preszkita-kor Kelet-Magyarországon

Vékony Gábor, A szkíta kérdés Magyarországon

Maráz Borbála, A szkítakori őslakosság La Tène-kori továbbélése Kelet-Magyarországon

Felkért hozzászólók: Jerem Erzsébet, Szabó János Győző

Az Árpád-kori kőfaragóművészet kutatásának kérdései konferencia, Székesfehérvár május 22.

A korai románkori magyarországi építészeti szobrászat kérdései

Elnök és vitavezető: Entz Géza

Tóth Sándor, Korai oszlopfő-típusok Magyarországon

Felkért hozzászólók: Nagy Emese, Kozák Károly,

Dávid Ferenc

Az érett románkori művészet Magyarországon

Elnök és vitavezető: Deresényi Dezső

Tóth Melinda, Pécs és a XII. századi magyarországi szobrászat

Felkért hozzászólók: Entz Géza, Levárdy Ferenc, Szakál Ernő

A késő románkori és korai gótikus művészet Magyarországon

Elnök és vitavezető: Levárdy Ferenc

Wehli Tünde, A magyarországi késői románkori építészszobrászat ikonográfiai jelenségei

Felkért hozzászólók: Valter Ilona, Gucsik Tamás, Marosi Ernő

A pécsi románkori szobrászat és a „pécsi műhely” kérdésköre

Vita, MTA Művészettörténeti Kutatócsoporttal közösen, nov. 10.

1878—1978, százéves a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat

Jubileumi ülésszak, a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat rendezésében, szeptember 19—20.

Régészeti előadások, szeptember 19.

Georg Kossack (München), Das Werden der Hallstattkultur, ein archäologisches Forschungsprojekt internationaler Art

Fülöp Ferenc, Kutatás, megőrzés és bemutatás a pécsi római kori leletek alapján

Thrák kultúra és művészet

Tudományos ülésszak az Ókortudományi Társulattal közös rendezésben, szeptember 14—15.

Szabó Miklós, Bevezető áttekintés a magyar kutatásokról

B. Nikolov, A korai rézkor Nyugat-Bulgáriában (A Gradesnica-kultúra)

V. Popov, A prerómai thrák kultúra és művészet jellegzetes vonásai

L. Getov, A dekoratív falfestészet fejlődése a thrák kupolasirokból

L. Botusarova, Philippopolis. Egy város Thrákiában

L. Ruszeva-Szlokoszka, Pautalia a thrák és római időkben

M. Tacseva-Hitova, A római kori thraciai pagánizmus kérdéséhez

F. Petres Éva

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1978

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1—20.)

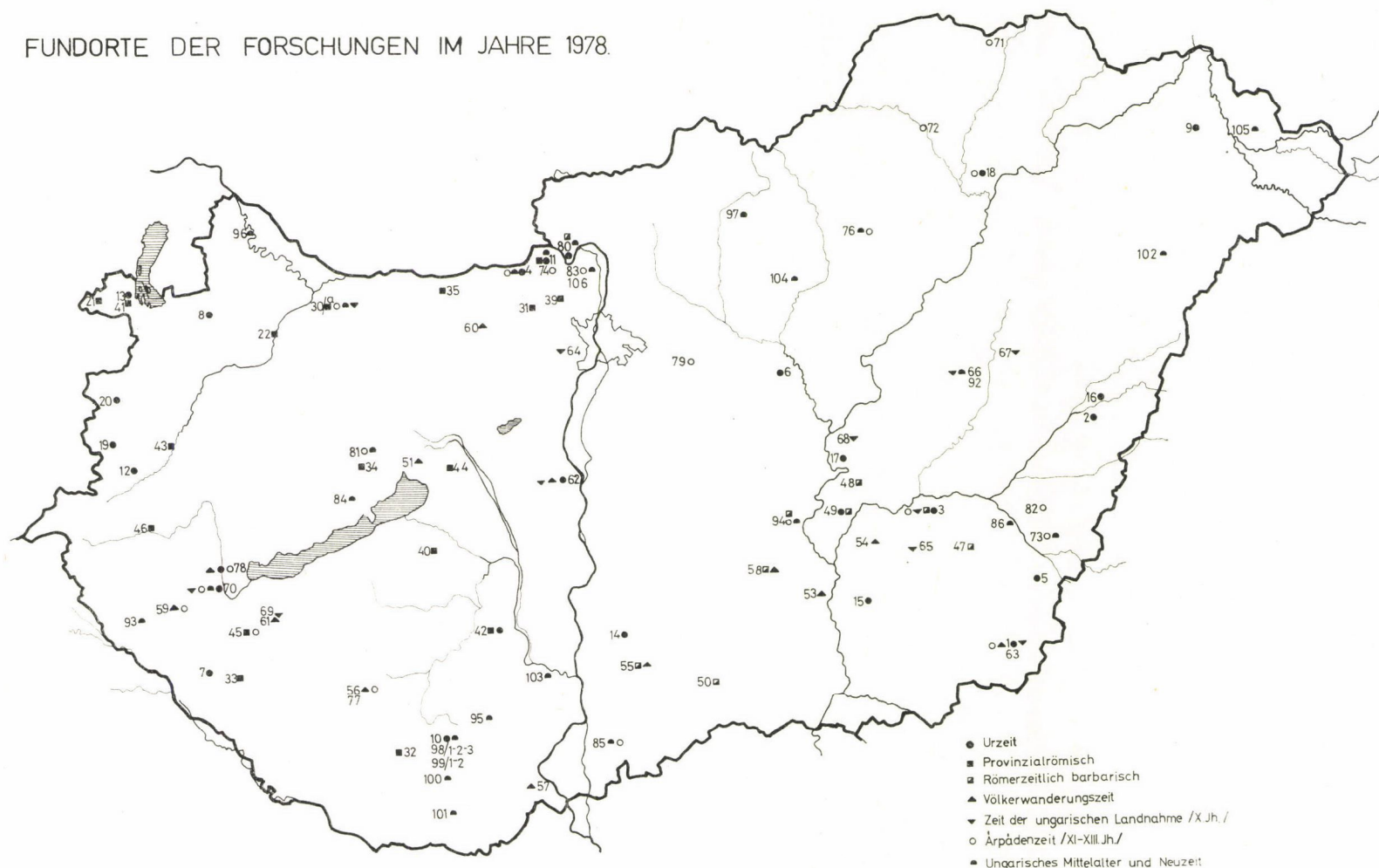
1. *Battonya-Parázs tanya* (Kom. Békés) (III.) Wir setzten die Freilegung des neolithischen Tells fort. Die früher eröffnete Blockreihe erweiterten wir in westliche Richtung um 5 m. Die Schichtdicke des Tells ist auch hier mehr als 3 m. Die Übergangsperiode zwischen der Szakálhát-Gruppe und der Theiß-Kultur bedeutete u. a. ein Haus mit gelbem Lehmfußboden, in dem besonders

viele Steingeräte zum Vorschein gekommen sind. Von den mit der Szakálhát-Gruppe verbundenen Objekten ragt ein fast vollkommen freigelegtes, trapezförmiges und von einem Grundgraben umgebenes Haus hervor, das schon auf dem Mutterboden erbaut wurde.

Julia G. Szénászký

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1978.

Battonya-Vidpart (Kom. Békés) (III). Während der Fortsetzung der Notausgrabungen der vorigen Jahre legten wir auf dem Fundort ein weitere Haus der Szakálhát-Gruppe frei. Weitere Gräber des sich ebenda befindenden skythischen Gräberfeldes kamen auch zur Freilegung. Im Verhältnis zu unseren bisherigen Notausgrabungen bedeutet es etwas Neues, daß wir auch zwei gepidische Gräber gefunden haben.

György Goldman

Battonya-Szondai gyepe (Kom. Békés), s. Nr. 63.

2. *Berettyóújfalú-Herpály* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII).*

3. *Endrőd-Öregszőlők* (Kom. Békés) (III).*

4. *Esztergom-Laposi dűlő, Sandgrube* (Kom. Komárom) (XLIX). Während des Sandabbaus sind urzeitliche Gefäße und ihre Bruchstücke zum Vorschein gekommen. Die Notausgrabung rettete die Gefäße zweier zur Tokoder Gruppe gehörenden, spätbronzezeitlichen Urnengräber (u. a. auch eine riesengroße Urne).

An der Notausgrabung waren Sarolta Lázár und die Studentinnen Eszter Bánffy und Erzsébet Molnár beteiligt.

István Horváth

5. *Gyula-Pikógát* (Kom. Békés) (III). Im Delta von den beiden Körös, am südlichen Ufer des Schwarzen Körös, im Gebiet zwischen der Landstraße nach Sarkad und der Eisenbahn kam während einer Kabellegung ein spätbronzezeitlicher, aus Bronzeschalen, Tüllenbeilen, Lanzenspitzen und Armreifen bestehender kleiner Depotfund zum Vorschein, der eingeliefert wurde. Der Fund kann wahrscheinlich auf die Zeit der Perioden BD-HA datiert werden.

József J. Szabó

6. *Jánoshida-Berek* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Die Freilegung des spätbronzezeitlichen, zur Hügelgräberkultur gehörenden Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Auf einem Gelände von ungefähr 600 m² wurden weitere 64 Gräber freigelegt. Der größte Teil der Gräber besteht aus Urnen. Ein Teil der Körpergräber war ausgeraubt. Die ungestörten Hockerskelette waren NO-SW orientiert. Auch 5 Pythos-Bestattungen wurden erschlossen. Unter den für diese Kultur charakteristischen Urnenformen kamen auch welche mit eingeritzter Ornamentik, mit kannelierten Buckeln und mit Rippenverzierung vor. Auch mehrere reiche Urnengräber sind zum Vorschein gekommen, in denen 2–3 kleinere Näpfe, bzw. im Feuer deformierte Bronzegegenstände untergebracht wurden. Unter den Bronzefunden sind die spiralförmigen und rippenverzierten Bronzeringe sowie die in einer Spirale endenden Armreifen und Tutuli vom selben Typ häufig. Die 1976 beobachteten 50 cm breiten Rundgräben mit etwa 8 m-Durchmesser setzten sich in NW-Richtung fort. Es ist eine neue Erscheinung, daß keiner dieser Rundgräben ein Grab oder Gräber umgeben hat, sondern die zu ihm gehörenden Gräber (in diesem Falle Urnengräber) im Rundgraben zerstreut ans Tageslicht gekommen sind.

Marietta R. Csányi

Keszthely-Fenékpuszta (Kom. Zala), s. Nr. 78.

7. *Magyarszentmiklós-Újréti dűlő* (Kom. Zala) (XLVII). Bei einer Geländebegehung haben wir eine ausgepflügte, reiches eisenzeitliches Skelettgrab gefunden. Die Stelle des Frauengrabes konnten wir nicht mehr beobachten, nur die beim Pflügen zum Vorschein gekommenen Stücke der Beigaben (Fragmente von Glas- und Bronzearmreifen, einer eisernen Gürtelkette und einer

Bronzefibel) konnten eingesammelt werden. Während unserer Notausgrabung konnten wir feststellen, daß es sich um eine Einzelbestattung handelte, 300 m in westliche Richtung von der Grabstätte entfernt, am Rande des Überschwemmungsgebiets haben wir auch 4 zur Periode LT-D₂ gehörende Wohnhäuser freigelegt. Von dem sehr reichen Fundmaterial muß eine Bronzefibel von Nauheimer Typ, ein Silberarmreifen und ein als Kinderspielzeug angefertigter Lehmhammer erwähnt werden. Aus einer wahrscheinlich vom 1. Jh. u. Z. stammenden Grube kamen mit eingeritzten Pferdefiguren geschmückte Gefäßbruchstücke ans Tageslicht. Am Fundort sind auch BD-HA Siedlungsspuren zu beobachten.

László Horváth

Nagymaros (Kom. Pest), s. Nr. 80.

8. *Osli, Torfbruch* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Während der Torfgewinnung auf dem Gelände unter Pz. 0451/24 sind einige zur Badener Kultur gehörende Gefäßbruchstücke in der Begleitung von Steingeräten und Tierknochen zum Vorschein gekommen. Während unserer Notausgrabung durchsuchten wir ein Gebiet von 500 m². Die große Siedlung der Badener Kultur befand sich auf dem Imel-Hügel (Pz. 0499/1). Von diesem Fundort gingen die Menschen der Badener Kultur auf das offene Wasser, etwa 1 km entfernt, dorthin, wo jetzt ihre Gefäßbruchstücke im Torfbruch freigelegt wurden, zu fischen.

János Gömöri

9. *Gemarkung von Pap-Csigás* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV). In der Gemarkung der Gemeinde Pap wurde ein spätbronzezeitliches Depot gefunden, das ungefähr 10 Tüllenbeile, 3 Sichelklingen, ein breiteres Klingensstück und einen Bronzeklumpen enthält. Aufgrund der Funde nehmen wir an, daß sie in das Horizont von Hajdúböszörmény gehören.

Katalin Kurucz

10. *Pécs-Jakabhegy* (Kom. Baranya) (XXVI). 1978 haben wir die dritte Ausgrabungssaison bei der Freilegung des früheisenzeitlichen Hügelgräberfeldes am Jakabhegy abgeschlossen. Die Freilegung weiterer 8 Tumuli, deren Fundmaterial dem der schon früher freigelegten ähnlich in die Früheisenzeit, auf die erste Hälfte der Periode HA/C datiert werden kann, wurde durchgeführt. Henkelnäpfe, Urnen mit schwarzer Glasur und kanneliertem Ornamentik, Schüssel mit turbanartig facettiertem Rand und kleine, halbkugelförmige Schalen gehören zu den üblichen Beigaben. Von den Metallgegenständen kamen Eisenmesser, Pferdegeschirrzubehöre, auf einem Scheiterhaufen angebrannte Bronzearmreifen und auf einen dünnen Golddraht aufgereichte, aus kleinen Goldperlen bestehende Perlenketten unter den Beigaben vor. Dem in einem ungestörten Tumulus gefundenen kleinen Bronzegefäß, dessen Mündung mit einem dünnen Brett bedeckt war, muß besondere Aufmerksamkeit geschenkt werden.

Unter den Hügeln befand sich in jedem Falle ein Steinring und eine Grabkammer oder Steinpackung. In zwei Fällen gelang es uns, auch die Stelle des Scheiterhaufens zu beobachten: dieser hatte eine Ausbreitung von etwa 5×6 m; die untiefe Grabgrube wurde in der Mitte des Scheiterhaufens ausgegraben und die Reste des Haufens wurden mit den kalzinierten Knochen zusammen einfach nur in das Grab hineingelegt. Bei der Bestattung umgab man das Grab und die Stelle des Scheiterhaufens mit einem Steinkreis.

Auch die Hügelerschließung des Jahres 1978 nahmen wir in der dem Burgwall näher liegenden Hügelgruppe vor. In der Erde jedes Hügels und auch auf dem unter ihnen liegenden einstigen Gehniveau fanden wir die Reste einer spätbronzezeitlichen, zur Urnenfelderkultur gehörenden Siedlung. Das Zentrum dieser Siedlung befand

sich aufgrund der Funde wahrscheinlich im Gebiet dieser Hügelgruppe.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Zsuzsa Katona-Győr, Szilvia Honti, und Zsófia Medzihrad-szki teil.

Konsultanten: Éva F. Petres und Gábor Bándi.

Borbála Maráz

11. *Pilismarót-Szob, Fähre* (Kom. Komárom) (IV). Im Rahmen der Notausgrabung im Zusammenhang mit dem Bau des Staustufensystems an der Donau nahmen wir an drei Arbeitsstellen des Fundorts 17/23 vom Band „Komitat Komárom“ des Werks „Die archäologische Topographie Ungarns“ Ausgrabungen vor. Auf diesem Gelände führten schon im Jahre 1959 János Makkay, Julia Kovalovszki und Alán Kralovszky Notausgrabungen durch.¹ Während unserer Ausgrabungen kamen 73 Siedlungsobjekte von verschiedenem Alter zum Vorschein. Aus der Urzeit wurden neolithische, den Fundbestand der Zselizer Kultur enthaltende Gruben, aus der Siedlung der kupferzeitlichen Badener Kultur Hausreste mit Lehmbewurf, Herde, Gruben mit reichem Fundmaterial, zur spätbronzezeitlichen Hügelgräberkultur gehörende Gruben und ein aus der Hallstatt D Periode stammender Siedlungsteil freigelegt.

Eine 40 m lange Fossa aus der Römerzeit ist ans Tageslicht gekommen, die wahrscheinlich einen Teil des Grabens bildete, der das zur frühen Periode des 3. Burgus gehörende Militärlager umgab.

Die Denkmäler des Mittelalters werden durch das Fundament von drei halb in die Erde eingetieften Häusern mit Steinbecken, die auf das 11–12. Jh. datiert werden können, vertreten.

Mitarbeiter: Márta Galántha, Ferenc Lcsits, Ildikó Szathmári, Katalin Wollák.

Konsultanten: István Fodor, Sándor Soproni.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Ildikó Poroszlai und Judit Tárnoki teil.

Tibor Kemenczei—Ilona Stanczik

Pilismarót-Basaharc 3. Wachturm (Kom. Komárom), s. Nr. 36.

Pilismarót-Basaharc 4. Wachturm (Kom. Komárom), s. Nr. 37.

Rácalmás-Göböljárás (Kom. Fejér), s. Nr. 62.

12. *Sé-Malomi dűlő* (Kom. Vas) (XXXIX). Auf dem Gelände der spätneolithischen Siedlung setzten wir die seit 1975 laufende Ausgrabung fort. Die Zielsetzung der Ausgrabung war die Freilegung weiterer Abschnitte und Tore des einen Teils der Siedlung umgebenden doppelten Grabensystems. Im durchforschten Gebiet von etwa 240 m² wurden ein Tor des Grabensystems und ein Abschnitt von etwa 30 m des Bogens vom doppelten Graben freigelegt. Beim Tor werden die bis zum Ende parallel laufenden Gräben abgeschlossen, der Grund der Gräben wurde hier in einer Länge von mehreren Metern mit Schotter und Steinen ausgelegt. An mehreren Orten wurden die größeren oder kleineren Gruben der Siedlung in die Aufschüttung des doppelten Grabensystems hineingegraben, von ihnen wurden einige kleinere bzw. zwei größere Grubenteile freigelegt. Das Fundmaterial gehört in die früheste Phase der Lengyel-Kultur. Zahlreiche Stein- und Knochengeräte sind ans Tageslicht gekommen, wie auch bemalte und unbemalte Keramik. Außer einigen neueren Idolfragmenten wurden auch Bruchstücke von anthropomorphen Gefäßen gefunden.

An der Ausgrabung nahm der Student László Horváth teil.

Mária Károlyi—Nándor Kalicz

13. *Sopron-Várhely* (Kom. Győr-Sopron) (XXX)*

Szakály-Réti földék (Kom. Tolna), s. Nr. 42.

14. *Szakmár-Kisülés* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV)*

15. *Szegvár-Tűzköves* (Kom. Csongrád) XXXV). Im Sommer 1978 führte das József-Kosztá-Museum zu Szent-es Notausgrabungen in Szegvár-Tűzköves aus.

Im Mittelpunkt der neolithischen Siedlung wurden drei sich aneinander schließende Erschließungsflächen geöffnet. (Fläche XXIII—XXIV—XXV.) Die Größe der drei Flächen zusammen war 120 m². Auf allen drei Flächen gruben wir bis zum Mutterboden, die Dicke der Kulturschicht wechselte zwischen 180–200 cm. Im Laufe der Freilegung gelang es uns, drei Siedlungshorizonte auseinanderzuhalten; ein durch Spätszakálhäter Abfallgruben vertretenes Siedlungs- sowie zur frühen und ein zur entwickelten Theiß-Kultur gehörendes Bauniveau.

Am Grund der Schichtreihe wurden zwei mit Szakálhäter Abfall gefüllte Lehmgruben freigelegt. (Erschließungsfläche XXIII, Grube Nr. 3. und 5.) Die Gruben enthielten ein reiches Fundmaterial und eine reiche Makro- bzw. Mikrofauna. Wir durchschlemmten die Aufschüttungserde beider Gruben.

Im Laufe der Erschließung kamen auch 8 Bestattungen mit Hockerskelett ans Tageslicht (Grab Nr. 66–73.) Die Gräber bildeten zwei Schichten, für die Gräber der unteren Schicht war eine starke rote Färbung charakteristisch. Auf dem Schädel bzw. auf dem Unterarm und Unterbein der auf der rechten bzw. linken Seite liegenden Skelette konnten die Reste von roter Okkerfarbe beobachtet werden. Die Leichen wurden in eine Matte als Leichentuch eingewickelt. Zwei Hocker lagen in von Brettern gemachten Holzsärgen. Von den 8 Gräbern hatten nur 2 eine Beigabe; die Gräber Nr. 66. und 72. Die frühere hatte eine Kalksteinperle, und die letztere eine aus Kalksteinperlen und durchbohrten Tierzähnen zusammengestellte Kette als Beigabe. Beide Gräber mit Beigaben stammen von der oberen Gräberschicht.

Vom reichen Fundmaterial der Erschließung sind noch die Bruchstücke eines eine männliche Gottheit darstellenden Idols erwähnenswert; von der Statue kam der kopflose Körper, das rechte Bein und die linke Seite des Throns ans Tageslicht. Der Oberkörper der Statue ist in einer flachen Ebene geformt, die beiden mit Armringen geschmückten Arme sind unter den Brustwarzen an den Körper aufgelegt. Dem Rumpf schließt sich hinten ein buttenförmiges Gefäß an, darüber erheben sich die Schulter und der Hals.

Als Konsultanten nahmen an der Ausgrabung mehrere Tage lang János Makkay, Andrea Ferenczi (USA) und Susan Nacev Skomal (USA) teil. Als Mitarbeiterin war uns die Studentin Magdalena Seleanu (ELTE) behilflich.

Katalin Hegedüs

16. *Szentpéterszeg-Körtélyes* (Kom. Hajdú-Bihar) (VII)*

17. *Szolnok—Szanda—Tenyősziget—Dersi Gát* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Wir haben die im Jahre 1977 begonnene langfristige Siedlungserforschung der Körös-Kultur auf dem Fundort fortgesetzt und hierbei in diesem Jahre eine Fläche von 438 m² freigelegt.

Die Längsachse des von einer Lehmbewurfsschicht angedeuteten, bereits früher gefundenen Gebäudes Nr. 4 dürfte NO—SW gerichtet gewesen sein und war annähernd 12 × 8 m groß. Es wurde die Lehmbewurfsschicht eines an der östlichen Längsachse des Hauses Nr. 4 sich anschließenden weiteren Hauses gefunden, deren Ausbreitung im Zuge der Erschließungen nicht völlig geklärt werden konnte. Dieses Gebäude, d. h. das Haus Nr. 5 schloß sich mit seinen kürzeren zwei Seiten den Häusern Nr. 3 und 4 an und bildete mit diesen eine U-Form.

Es ist aus dem Schutt des Hauses Nr. 4 ein neuer, bisher unbekannter Typ der aus Ton geformten zoomorphen Darstellungen zum Vorschein gekommen, deren Beziehungen über die Balkanhalbinsel ganz bis zum Nahen Osten führen. Hiermit ist ein jedenfalls bedeutendes Beweisstück der ägäischen Herkunft der Körös-Kultur ans Tageslicht gekommen.

Unter den Häusern Nr. 4 und 5 haben wir mehrere Pfahllöcher gefunden. Neben und zum Teil auch unter den Häusern wurden mehrere kleinere Abfallgruben erschlossen, von welchen die Gruben Nr. 13 und 14 ein bedeutenderes Fundmaterial geliefert haben.

Südlich von der Grabungsfläche wurde am S-Rand der Körös-Kultur eine Betonstraße gebaut, weshalb eine Fundrettung notwendig geworden ist. Die Erdarbeiten der Straße ergaben von der Körös-Siedlung einen etwa 120×6 m großen Schnitt, aufgrund dessen festgestellt werden konnte, daß in diesem Gebiet Körös-Objekte nur mehr streuweise vorkommen. 3 größere Gruben und die gestörten Teile eines Hauses der Körös-Kultur wurden erschlossen. Ebenda haben wir auch ein árpádenzeitliches Haus und zwei spätbronzezeitliche Gruben freigelegt. Anlässlich des Betonstraßenbaues konnten von diesem Fundort der Körös-Kultur etwa 500 m weit westlich 2 Szakálháti Gruben in der Grabenmauer der Straße entlang beobachtet werden. 300 m vom Körös-Fundort östlich, in einem steilen Uferschnitt sind eine weitere Szakálháti Grube sowie eine in die Gruppe von Rákóczi-falva gehörende Abfallgrube zum Vorschein gekommen. Im sehr reichen Fundmaterial der Szakálháti Gruppe ist das Fragment von mehreren Gesichtsgefäßen vorgekommen.

An der Ausgrabung und Fundrettung nahmen die Studenten K. Biró, L. Horváth, Gy. Kovács, I. Poroszlai und Cs. Siklódi teil.

Pál Raczky—Nándor Kalicz

Tiszakürt—Homokos (Kom. Szolnok), s. Nr. 49.

18. Tiszaluc—Sarkadpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV). Die Ausgrabung der zur kupferzeitlichen Hunyadi—Hügel-Gruppe gehörenden Siedlung, die seit 1974 läuft, wurde auch 1978 fortgesetzt. In dieser Zeit kam es zu der Erschließung eines Gebiets von 288 m², mit dem von der ungefähr 3000 m² großen Siedlung bis jetzt schon 1112 m² durchforscht sind. Das schon voriges Jahr beobachtete Gebäude Nr. 3 mit Pfeilerkonstruktion in der Größe von 11×6 m, die Pfeilerreihe der schmalen SO-Seite eines anderen ähnlichen und ein kleineres Gebäude mit einer Grundfläche von $2,5 \times 2,5$ m kamen zur völligen Erschließung. Aus den Gruben der Siedlung kam einheitlich die Keramik der Hunyadi—Hügel-Gruppe ans Tageslicht, außerdem noch ein reiches zoologisches Material. Ein bedeutender Fund ist ein Kupfermeißel.

Die Gräber Nr. 90—122, des sich am Fundort befindenden, vom 11. Jh. stammenden Friedhofs kamen auch zur Erschließung. Zwar an der NO-Seite schon der Rand des Friedhofs sich abzuzeichnen schien, lief auch weiterhin nur die Freilegung des vom 11. Jh. stammenden Abschnitts. Das wird durch die sich wiederum vermehrenden Münzfunde bewiesen: András I. (Grab Nr. 103., 112.), Béla IV. (Grab Nr. 105.), Salamon (Grab Nr. 106., 109., 111.), László I. (Grab Nr. 97., 122.), und ein aus dem 11. Jh. (?) stammendes Bruchstück (Grab Nr. 116). Was die Qualität der Funde betrifft, gab es keine Veränderung, auch weiterhin sind viele Kindergräber ans Tageslicht gekommen. Die Reste eines Sarges konnten bei den Gräbern Nr. 99. und 119. beobachtet werden.

An der Ausgrabung nahm István Vörös teil.

Pál Patay—László Kovács

19. Vaskeresztes—Diófás dűlő (Kom. Vas) (XXXIX). Bei den Meliorisationsarbeiten der LPG „Völkerfreundschaft“ zu Felsőcsatár wurde mit der Abtragung der zwei großen in der Diófás dűlő begonnen.

Im Laufe der Notausgrabung wurde eine auf den ehemaligen Mutterboden gebaute Grabkammer mit Balkenkonstruktion freigelegt. Die Wanddicke des Gebäudes von einer Grundfläche von $7,00 \times 6,70$ m war wahrscheinlich 0,80 m, seine Höhe etwa 2,00 m. Auf der Südseite war der Eingang der Grabkammer mit zwei Paar Pfeillöchern angedeutet. Die Asche enthielten die an der Nordwand stehenden zwei schwarzen Urnen mit plastisch gerippter Ornamentik. Von den Funden ist eine Bronzesitula erwähnenswert, die eine mehrköpfige Nadel und drei Schalen mit dünner Wand und Mäandermuster enthielt. Ein Teil der Gefäße ist auf rotem Grund mit Graphit bemalt bzw. mit Metallfolie verziert. Mehrere Gefäße wurden in einer Dreiteilung mit Tierplastik (mit roten Stierköpfen, schwarzen Bronzeplatten und mit Bronzeplatten applizierten Vogelköpfen) verziert.

Die Reste des Scheiterhaufens, die viele Getreidekörner, Haselnüsse, gebrannte Tiernochen enthielten, wurden in der nordwestlichen Ecke der Grabkammer in einer Dreieckform unterbracht. Der größte Teil der Metallbeigaben wies Brandspuren auf (Trensen, Fragmente von Bronzeplatten). Andere Beigaben wurden zerbrochen auf den Scheiterhaufen gelegt, so kamen einige Stücke noch wohl erhalten in das Grab. (Fragmente von einem Bronzeschild, Bronze Knöpfe, Lederreste).

Das Alter der Bestattung aufgrund der Funde: 7. Jh., HC.

Mária Fekete

20. Velem—Szentvid (Kom. Vas) (XXXIX). Die Erschließung der spätbronzezeitlichen und eisenzeitlichen Siedlung wurde fortgesetzt. In dieser Freilegungsperiode nahmen wir an der S—SO-Seite des geschlossen eingebauten terrassenartigen Teils der Siedlung Ausgrabungen vor. Die spätbronzezeitlichen Schichten kamen auf dem breiten, für Bau sehr geeigneten Abschnitt unter einer dünnen Humusschicht zum Vorschein. Wir führten die Untersuchung des Grundrisses und der Konstruktion mehrerer großen, zur Urnenfelder-Kultur gehörenden Gebäuden mit zwei—drei Umbauperioden durch. Das auf dem untersten Fußbodenniveau der Gebäude und von der sich darunter befindenden künstlichen Terrassenbasis an den Tag gekommene Fundmaterial aus der Periode Reinecke B—C—D half uns bei der genauen Feststellung der Entstehungszeit der Siedlung.

Bis zum Ende der Ausgrabungskampagne werden wir auf der Südseite der Siedlung in einem Bereich von 700 m² über die Zusammenhänge eines spätbronzezeitlichen Siedlungsgebildes, das System der Häusergruppen und die Umbauweisen verfügen.

Als Mitarbeiter nahmen an der Ausgrabung Erzsébet Marton und Vajk Cserményi, außerdem die Studenten für Prähistorik des Archäologischen Lehrstuhls der ELTE unter der Leitung von István Bóna und Gábor Vékony teil.

Mária Fekete—Gábor Bándi

Zalavár (Kom. Zala), s. Nr. 70.

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 21—46.)

21. Ágfalva (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im Bett des Liget-Baches, in der Nähe der Eisenbahnbrücke in Richtung Sopron wurden beim Baggern Steine gefunden. Von ihnen sind zwei Grabsteine in unsere Sammlung geraten. Die Steinfunde können mit dem in der Gemarkung von Ágfalva schon seit langem bekannten römi-

schen Fundort, mit den Resten einer Villa, auf die die Bau- und Dachziegel-Fragmente auf der Oberfläche hinweisen, in Zusammenhang gebracht werden. Der eine Stein ist in drei Felder aufgeteilt; oben befindet sich das Relief einer Frau, eines Mannes und eines Kindes, unter der Wolf vom Capitolium mit Romulus und Remus. Im

mittleren Feld ist eine Inschrift zu lesen, die zwar fragmentarisch, aber doch rekonstruierbar ist: LI. V. GENAAT (T. F V F SIB E). I S. CVNDI. (. . FA. . . VID) .VE VERNAGLAE AN

In der fünfzeiligen Inschrift kommen mehrere Ligaturen vor. Vom zweiten, eher fragmentarischen Grabstein wurden die reliefartigen Kopfteile der beiden oberen Figuren abgemeißelt, nur die Buchstaben D(is) M(anibus) und teilweise die zweite Zeile der Inschrift G MAI. VSF. . sind erhalten geblieben.

János Gömöri

22. *Árpás—Dombföld, Malomdomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). 1978 forschten wir vom früher freigelegten Gelände südlich und östlich eine Fläche von ungefähr 200 m² durch. Das wichtigste Ergebnis der Ausgrabung ist, daß wir diejenigen Töpferöfen fanden, deren Vorhandensein wir auf diesem Gelände schon früher angenommen hatten. Dadurch wird es bewiesen, daß wir außerhalb der Grenzen einer frühromischen Stadt arbeiten. Von den sechs beobachteten Öfen konnten wir zwei vollkommen erschließen. Beide haben einen runden Grundriß. In je eine gemeinsame Arbeitsgrube münden die Mündungsöffnungen mehrerer Öfen, ihre Gebrauchszeit kann vom zweiten Drittel des 1. Jhs bis zur Mitte des 2. Jhs gerechnet werden.

In der Schicht über den Öfen setzte sich das schon früher freigelegte Gebäude mit Steinmauern mit einem Apsisteil fort, dessen Mauern aus Bruchstein mit Gußtechnik angefertigt wurden.

Im südlichen Teil des erschlossenen Gebiets fanden wir einen Brunnen mit Balkenbekleidung, dessen Benutzung aufgrund der aus ihm ans Tageslicht gekommenen Valens-Münze gewiß bis zum Ende des 4. Jhs dauerte.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter T. Szőnyi

23. *Budapest III. Árpád-fejedelem-Str.—Namenlose Str.* Pz. 17992 (V).² Wir setzten die Erschließung des südöstlichen Eckturms der spätromischen Festung fort. Die Länge des hufeisenförmigen Eckturms beträgt 16,50 m, seine Breite 10 m, die Innendimensionen sind 10,40 × 6 m. Die Ostmauer der Festung zieht sich als Verlängerung der Ostmauer des an die südliche Festungsmauer gebauten Eckturms nach Norden weiter. Aber die ganze Breite der die an der Süd- und Ostseite des Turms zum Vorschein gekommenen Festungsmauer umgebenden Fossa konnte wegen Raummangel nicht bestimmt werden. Wir stießen auch auf die Reste eines Bauwerks mit Pfahlkonstruktion, die älter sind, als die Bauzeit des Turms.

Margit Németh

24. *Budapest III. Bécsi-Straße 166.* (V). Im 10 m vom Fahrdamm beginnenden 18 m langen Graben öffneten wir 5 spätromische Gräber, von denen das eine ein Erdgrab mit Skelett war, die anderen waren von innen verputzte Steinkammergräber, meistens mit Doppelbestattung. Vom vollkommen ungestörten Steinkammergrab Nr. 4., das ein Frauenskelett der Altersgruppe juv. II. und ein anderes Skelett von inf. I. enthielt, kamen Gold- und Glasgegenstände ans Tageslicht, im Steingrab Nr. 5. fanden wir in sekundärer Verwendung die Fragmente des Grabsteins von P.AEL. LICINIVS, Bürger aus Mursa.

Judit Topál

25. *Budapest III. Bécsi-Straße 269.* (V). Beim Bau der Fabrik für Seidenappretur kamen Mauerreste zum Vorschein. Nach der Ausführung der Fundbergung konnten wir feststellen, daß ein von einer N—S orientierten Mauer begrenztes spätromisches Gräberfeld zum Vorschein gekommen ist. Die Breite der Mauer beträgt 50 cm, sie begrenzt das Gräberfeld von der Ostseite. Die

Mauer wurde durch ein auf einer 80 cm tief fundierten Steinplatte ruhendes Doppelpostament unterbrochen. Die Dimensionen des Postaments betragen 260 cm, die Länge des kleineren ist 150 cm und ihre Tiefe 50 cm. Die einzelnen Steinplatten waren mit Eisenklammern aneinander gefestigt und die beiden Postamente aneinander bzw. zum Fundament mit Kalkmörtel gebunden.

Die Gräber befanden sich auf der Westseite der Mauer. Wir fanden sowohl Sarkophag- als auch Erdbestattungen. Das Fundmaterial datiert die Gräber von der zweiten Hälfte des 3. Jhs bis zum Anfang des 5. Jhs.

Györgyi Parragi

Während der von Gy. Parragi angefangenen Forschungen konnten die 1938—41 von Garády hier geleiteten Ausgrabungen bestätigt werden. In der Mitte des durchgeforschten Geländes stand in ihrer ganzen Länge eine NW—SO orientierte, leicht gebogene Mauer in einer Höhe von 80—100 cm. Der Westseite der Mauer schlossen sich Grabgärten von einer unregelmäßigen Quadratform an, die Grundmauer von zwei von ihnen standen noch mangelfrei. Eine Zierde des Grabgartens waren wahrscheinlich die beiden Kalksteinpostamente von großem Format, die selbst in die gebogene Umfriedungsmauer des Gräberfeldes eingebaut wurden. Auf diesem Gelände kamen 20 Gräber aus dem 2—4. Jh. an den Tag, neben den Brandgräbern gab es auch Sarkophage, Ziegelgräber, aus Steinplatten zusammengestellte Gräber und Holz-sargbestattungen.

Das Gräberfeld bildet den Teil eines größeren Gräberfeldes von dessen Gräbern einige Garády auf diesem Gelände und auch auf der Westseite der Bécsi-Straße freigelegt hat.

Margit Németh

Budapest III. Fényes-Str.—Perc-Str.—Mókus-Str., s. Nr. 89.

26. *Budapest III. Földstr.—Vörösvári-Str.* (V). An der Stelle der künftigen Fußgängerunterführung nahmen wir archäologische Forschungen vor. Am bezeichneten Ort legten wir einige Teile der südlichen Hälfte eines aus dem 2—3. Jh. stammenden Legionslagers von Aquincum frei. Mit den diesjährigen Ausgrabungen gelang es uns, eine Insula innerhalb des Lagers festzustellen und sie zuerst vom Süden, vom Westen und jetzt auch schon vom Norden abzugrenzen. Die Ausgrabung ergab ein reiches Keramikmaterial und zahlreiche Münzenfunde.

Mitarbeiter waren die Geodeten dr. Gyula Simonyi und Frau Vándor.

Klára Póczy—László Kocsis

27. *Budapest III. Kaszás-Str. 12.* (V). Im Hof des Statistischen Verlags nahmen wir vor der Einrichtung einer Parkanlage Notausgrabungen vor, deren Ergebnis weitere zwei Gräber waren, mit denen die Zahl der Gräber des Gräberfeldes „Benedek Elek-Straße“ auf 681 gestiegen ist. In den Gräbern befanden sich Glasbruchstücke und ein ganzer Krug.

Melinda Kaba

28. *Budapest III. Kaszás dűlő—Raktárréti temető* (V). Pz. 18634/2; 18559; 18558; 18587; 19236. Im von der Bogdáni-Str.—Hévízi-Str.—Filatorigát begrenzten Gebiet, an der Stelle des anzurichtenden Wohnviertels von Kaszás dűlő und von der Busendhaltestelle nahmen wir Notausgrabungen vor. Während dieser Ausgrabungen bestätigten wir das im Jahre 1880—1881 von József Hampel erschlossene Gräberfeld von Raktárrét und konnten weitere 118, meistens spätromische Gräber freilegen. Die Gräber bildeten einige voneinander sehr gut abgrenzbare Gruppen, die meisten waren Skelettgräber. Wir fanden einige Sargbestattungen, ein Ziegelgrab und auch

einen für drei Personen errichteten Grabbau. Der südliche, der Bogdáni-Straße näher liegende Teil des Gräberfeldes ist reicher, im nördlichen Teil sind die Gräber ärmer, sie enthielten nur eine aus einigen Münzen, Lampen, aus Glas- oder Lehmgefäßen bestehende Beigabe. Wir erreichten den nordwestlichen Rand des Gräberfeldes, der von einem anderthalb Meter breiten Graben begleitet wird, und auch auf der Südseite konnten wir auf den Rand des Gräberfeldes folgen. Im Nordosten und im Osten kann sich das Gräberfeld bis zur Linie der Szentendrei-Straße fortsetzen.

Paula Zsidi

29. Budapest III. Pacsirta-Str.—Gyűrű-Str. (V). 1978 kamen während der Forschung des Südtors des sich unter den oben erwähnten Straßen befindenden, aus dem 2—3. Jh. stammenden Legionslager von Aquincum auch der Ostturm des Tores und diejenigen Gebietsstreifen zur Erschließung, wo wir ungestörte Flächen zu finden hofften. Die Arbeiten ergaben den ganzen Grundriß des Tores und so konnten wir zur Anfertigung der Rekonstruktionspläne die nötige Anzahl von Angaben liefern.

Mitarbeiter waren die Geodeten dr. Gyula Simonyi und Frau Vándor.

Klára Póczy—László Kocsis

Budapest III. Perc-Straße—Magyar Lajos-Str., s. Nr. 90.

30. Budapest III. Keled-Straße. Pz. 1985/2 (V). Auf der Südseite des Aranyhegyi-Baches wird für die Volán-Gesellschaft ein Parkplatz gebaut. Während unserer sich der Terrainregulierung anschließenden Notausgrabung legten wir 13 Brandschüttungsgräber frei. Die Gräber bilden einen Teil des unter dem Namen „Gräberfeld neben dem Aranyhegyi-Bach“ gekannten Gräberfeldes, dessen erste Erschließung im Jahre 1926 von Lajos Nagy geleitet wurde. In den Gräbern fanden wir einige wohlerhaltene Lehmkrüge, Urnen, Bruchstücke von Balsamarien und von Bronzebeschlägen sowie einige Münzen. Die Funde datieren das Alter der Gräber auf das 2. Jh. u. Z.

Melinda Kaba

30/a. Győr, Martinovics-Platz 3. (Kom. Győr-Sopron) (XI.) Auf dem Grundstück wird das Gästehaus der Ungarischen Wagon- und Maschinenfabrik gebaut. Die älteste Siedlungsspur ist eine aus der Zeit der römischen Eroberung stammende, rechteckförmige, ein wenig in die Erde vertiefte, auf Pfostenkonstruktion ruhende Hütte, in deren Aufschüttung wir außer der einheimischen Keramik nur noch einige Amphorenbruchstücke gefunden haben. Die in die Erde vertieften Grundgräben und Pfostenlöcher der zum frühesten Pfahllager gehörenden Baracken zeigen die Spuren von mehreren Umbauzeiten. Die Keramik zeigt von der Zeit von Claudius an eine Kontinuität, obwohl vereinzelt unter den Funden auch frühere Stücke vorkommen. Das späteste Gebäude in Holzkonstruktion erlebte auch die Zeit, wo es in Stein umgebaut wurde (die Mauern des Steingebäudes folgen den früheren Grundgräben). Die Periode des Umbaus in Stein kann aufgrund der Stempelziegel an die erste Hälfte des 2. Jhs gebunden werden, zur ala I Ulpia Contariorum. Von dieser Periode konnten wir zwei Steingebäude bzw. je 3 von ihren Räumlichkeiten beobachten und legten die sich zwischen den Gebäuden ziehende 6 m breite, durch Steine bedeckte Straße frei. Wir konnten mehrere Umbauperioden der Steingebäude feststellen, in der letzten Periode waren einige Säle des Gebäudes der Westseite mit Fresken von Pflanzenornamentik geschmückt. Einige Innenmauern des Ostgebäudes wurden abgetragen bzw. im Laufe des Umbaus abgeschafft.

In der spätrömischen Zeit wurde das Bild des Geländes wesentlich verändert. Die noch stehenden Mauern wurden abgetragen und eine dicke Planierungsschicht

wurde über sie getragen. Eine Erklärung dessen gibt die im südlichen Teil des erschlossenen Gebiets ziehende spätrömische Festungsmauer.

Im Laufe des 5—6. Jhs war das Gebiet der Festung ständig bewohnt. Außerhalb der Festungsmauer bildete sich eine dicke Abfallschicht aus. Innen fanden wir eine Mauer mit trocken gelegter Steingrundierung, mehreren Räumlichkeiten und einem Getreidespeicher in Holzkonstruktion (im letzteren gab es gebrannte Gerste, Weizen, Erbsen, Hirse und andere Körner). Diese Gebäuden schmiegt sich unmittelbar der Festungsmauer an.

Das Fundmaterial des 6—9. Jhs fehlt vollkommen, die Kontinuität wird unterbrochen. Das erste Objekt schon aus der Zeit nach der Landnahme ist ein zur Hälfte in die Erde vertieftes Gebäude in Pfostenkonstruktion, in dessen Aufschüttung sich mit Graphit überzogene Keramik und einige andere Fragmente (z. B. Fragment eines Rundstempelmotivs) befanden. Dem folgt ein sehr großes Gebäude in Pfostenkonstruktion. Sein stark in die Erde vertiefter zentraler Teil ist 7 m breit, dazu gehörte vom Süden ein schräger Abstieg und vom Norden — 2 m höher — ein weiteres Niveau.

In der NO-Ecke des Geländes erschlossen wir den Teil eines Flechtwerkbauwerks bzw. eines Gebäudes in Pfostenkonstruktion, ein Teil von welchem im Laufe des 14—15. Jhs in Stein, später in Backstein umgebaut wurde und dessen höchstes erschlossenes Gelniveau von den Münzen des Sigismund datiert wird.

Im Gebiet des ganzen Geländes wurde im Spätmittelalter eine große Terrainregulierung vorgenommen.

In kurzen Zeitabschnitten nahmen Rezső Pusztai (Magyaróvár), Katalin Vályi (Győr) und der Student András Figler an der Ausgrabung teil.

Eszter T. Szőnyi—Péter Tomka

31. Keszölc—Tatárszállás (Kom. Komárom) (XLIX). Wir setzten die im Jahre 1977 begonnene Freilegung der spätrömischen Villa fort. Das rechteckförmige Gebäude ist N—S orientiert, sein östlicher Teil enthält eine größere und drei kleinere Räumlichkeiten. Den Eingang des Raumes „A“ fanden wir neben der NW-Ecke, daneben kam die Öffnung des „Y“-förmigen Heizkanals ans Tageslicht, an deren zwei Enden wir je eine aus Imbrizes gebaute, schornsteinartige Öffnung zum Rauchabzug freigelegt haben. An derselben Stelle, in der SO-Ecke des Gebäudes fanden wir am aufgehenden Mauerwerk Lehmbeschmierung. In der westlichen Hälfte des Raumes „A“ und des Gebäudes fanden wir in den unteren Schichten mehrere Pfahlöcher und öffneten zwei rechteckförmige Gruben sowie 2 Getreidespeichergruben. Aufgrund des zahlreichen Münzen- und Scherbenmaterials kann man feststellen, daß das Gebäude in der ersten Hälfte des 4. Jhs gebaut und dann unter Valentinianus umgebaut wurde. In der 2. Periode wurde der Heizkanal angefertigt und auch der an der Nordseite hinzugebaute Teil, von dem wir bis jetzt nur den Raum „D“ völlig erschlossen haben. An derselben Stelle (im noch unerschlossenen Teil) ist auch der Eingang des Gebäudes zu erwarten.

An der Ausgrabung nahmen Sarolta Lázár, die Studenten und Studentinnen Elek Benkő, László Kocsis, Árpád Nagy, Judit Kvassay, Eszter Bánffy und Mária Marx teil.

Márta H. Kelemen

32. Kővágószőlő (Kom. Baranya) (XXVI). Wir setzten die im Laufe der Fundbergung vom vorigen Jahr angefangenen Freilegungen im Gebiet des Zentralgebäudes eines römischen Villenkomplexes fort. Es konnte der Grundriß des fast 3000 m² Grundfläche einnehmenden Gebäudes weiter geklärt werden.

Im südlichen Trakt des 45 m langen, N—S orientierten Gebäudes läuft in einer Länge von 40 m ein Portikus mit bemalten Mauern, an dessen zwei Enden vom Süden und von außen zwei Halbapsiden hinzugebaut wurden.

Aufgrund des den steinbedeckten Innenhof umgebenden Peristylsystems entfaltete sich die Reihe der auf den Ost- und Westflügel fallenden Zimmer.

Die Villa war mit mehreren Heiz- und Kanalsystemen versehen. Es wurden ein Teil des sich unter den Fluren befindenden, aus Steinen gelegten Kanälen gebauten Heizsystems und weiter auch die Praefurnien der Zimmer des Ostflügels freigelegt. Wir fanden auch die Reihen der sich unter den Boden der Zimmer befindenden Hypokaustsäulen.

Draußen fanden wir an der SO- und SW-Ecken der Villa spätere (4. Jh.), extra hinzugebaute kleine Räumlichkeiten. Sehr schöne Eisenfunde, Fresken- und Fensterglasfragmente, auf die Wende des 1–2. Jhs datierbare Fibeln und Keramikfunde kamen zum Vorschein. Die Reihe der Münzen wird dieses Jahr mit der Mittelbronze von Marcus Aurelius eröffnet (vom Jahre 163–164 u. Z.), dann werden die verschiedenen Bauprozesse von wertvollen Antoninianen aus dem 3. Jh. und von Centenionalen aus dem 4. Jh. datiert.

Die verschiedenen Umbauprozesse konnten wir aufgrund des statigraphischen und Fundmaterials mit Aufmerksamkeit verfolgen.

Alice Sz. Burger

33. *Nagyrecse—Kisvajda dűlő* (Kom. Zala) (XLVII). Bei einer Geländebegehung fanden wir ein durch Pflügen gestörtes römisches Steingebäude. Die Fundbergung brachte eine wahrscheinlich aus dem 4. Jh. stammende Grabkammer ans Tageslicht. Das Innere der N–S orientierten, mit Vorraum versehenen, aus Sandstein gebauten Grabkammer war eigentlich bemalt. Die Grabkammer war vollkommen ausgeraubt.

László Horváth

34. *Nemesvámos—Balácapusztá* (Kom. Veszprém) (XLV). Als Fortsetzung der im Jahre 1976–77 begonnenen Ausgrabungen erstrebten wir dieses Jahr mit unseren am Fundort Nr. MRT. 2. 34/14. eröffneten Blocks die Freilegung der Westhälfte des Gebäudes Nr. 1. (Rhé, Balácsa, Vp. 1912. Abb. 3.)

Wir reinigten die Säulen der kurzen Seiten des Peristyls und die heruntergefallenen Teile eines Wandgemäldes. An der sich zwischen den Räumlichkeiten Nr. 25.–26. befindenden, aus Balken und Flechtwerk konstruierten Trennmauer kamen weitere Fresken zum Vorschein, wie auch im Raum Nr. 23. und in den Korridoren 32/V–VI. Die diesjährige Erschließung modifiziert gewissermaßen die Bezeichnung der Trennmauer der Räume Nr. 16.–17. und 32/VII. auf dem Grundriß, wie auch den Raum Nr. 19. Die Apside des Raumes Nr. 20. gehört, ähnlich wie die des Raumes Nr. 31. zu einer späteren Bauphase. Unter der Apside des Raumes Nr. 31. beobachteten wir einige frühere, abgetragene Mauern. Zwischen den Räumen 24. und 27. fanden wir einen weiteren Raum. Das Hypokaustsystem wurde in einer späteren Periode in allen drei Räumen eingefüllt.

Im Kanal 12/b wurden in einem eingeglätteten Gefäß 86 Münzen aus dem 3. Jh. verborgen.

Mitarbeiterin: Márta H. Kelemen.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Elek Benkő, Szilvia Honti, György Székely, die Studentinnen Ilona Megyeri, Judit Regénye, Ibolya Varga und die Restauratoren Anikó Eckert, Péter Jánoska, Pál Konecz, Éva Král und András Szőnyi teil.

Sylvia K. Palágyi

35. *Nyergesújfalu—Westfuß vom Sánchegy* (Kom. Komárom) (XLIX). Bei Erdarbeiten auf der Hügelseite unter dem römischen Militärlager kamen einige Gräber und ein kleinerer Ofen zum Vorschein. Die Fundbergung ergab 11 spätromische Gräber. Die Gräber sind NW–SO bzw. SO–NW orientiert, teils waren sie einfache Erdgräber, teils aus Steinplatten gebaute, mit früheren Grabsteinstücken bzw. mit Rotmarmorplatte

bedeckte Gräber. Beigaben: Lehm- und Glasgefäße, Bronzefibel, Blechamulett, Bronzeschnalle mit Silbereinlegung, Perlen, eine durchgebohrte Münze aus dem 4. Jh. Die Gräber können auf die zweite Hälfte bzw. auf das Ende des 4. Jhs datiert werden.

In der Umgebung der Gräber sammelten wir ein zu einer Siedlung gehörendes Fundmaterial: eine große Menge von Freskenfragmenten, Stempelziegel, Gallienus–Münzen, Knochengeräte, Gefäßbruchstücke.

An der Fundbergung nahmen Elek Benkő, György Székely und die Studentinnen Mária Marx und Judit Kvassay teil.

Márta H. Kelemen

36. *Pilismarót—Basaharc*, 3. Wachturm (Kom. Komárom) (XLIX). Im Rahmen der mit dem Bau des Wasserstufensystems an der Donau verknüpften Notausgrabung wurde ein am Donauufer stehender spätromischer Wachturm erschlossen. Seine nördliche Hälfte haben die Überschwemmungen der Donau völlig zerstört, sein Gehniveau wurde beim Bau der Böschung der Industriebahn abgerissen. Die Südmauer des viereckigen Wachturms ist 9,80 m lang, von der West- und Ostmauer ist ein 6 bzw. 8 m langer Abschnitt erhalten geblieben. Die Mauerdicke ist 1 m, die Grundierungen sind um 10–20 cm breiter. Der Turm wurde durchschnittlich 8 m weit von den Mauern in einer Viereckform von einem an den Ecken etwas abgerundeten Graben umgeben. Ein kleiner Abschnitt des Grabens (fossa) war auf der Südseite, dem Eingang gegenüber nicht ausgegraben. Vom Fundmaterial können außer der spätromischen Keramik, der zahlreichen mit Frigeridus dux und eines mit Terentius dux gestempelten Ziegels noch drei Münzen: eine stark abgewetzte späte Antoninianus-Münze sowie je eine Münze von Constantinus II. und Valentinianus hervorgehoben werden.

Unter dem aus dem 4. Jh. stammenden Wachturm kamen zu früheren Holzwachtürmen gehörende Gräben zum Vorschein. Die beiden Holzwachtürme standen noch näher der Donau, so konnten wir nur die zu ihnen gehörenden Gräben erforschen. Vom Fundmaterial ist eine norditalische, aus der zweiten Hälfte des 1. Jhs stammende Schale mit Barbotinverzierung, die zum ältesten Holzwachturm gehörte, das wichtigste datierende Material. Von dem zum zweiten Wachturm gehörenden Funden kann der Stempelziegel der legio I adiutrix erwähnt werden.

Neben dem Wachturm können einige zur Zselizer Kultur gehörende Siedlungerserscheinungen beobachtet werden.

Mitarbeiter: Márta Galántha und Katalin Wollák sowie die Studentinnen Orsolya Madarassy, Judit Regénye, Ilona Tóth und Melinda Torbágyi.

Sándor Soproni

37. *Pilismarót—Basaharc*, 4. Wachturm (Kom. Komárom) (XLIX). Im Rahmen der mit dem Bau des Wasserstufensystems an der Donau verbundenen Notausgrabungen kam der am Donauufer, von der Fähre nach Szob östlich stehende spätromische Wachturm zu vollkommener Erschließung. Die Nordhälfte des viereckigen Wachturms wurde von den Überschwemmungen der Donau zerstört. Die erhalten gebliebene Südseite ist 10 m lang mit einer Mauerdicke von 1 m. Der durchschnittlich 1 m tiefe Grund ist noch breiter. Von der westlichen und östlichen Mauer sind zwei 7 m lange Abschnitte erhalten geblieben. Der Schwellenstein des Eingangs ist auf der Südseite zu finden. In der SW-Ecke des Turmes ist der Grund der Steintreppen erhalten geblieben und in einem schmalen Streifen auch der Stampfboden mit Mörtelflächen, auf dem auf Eisenschmelzung deutende Spuren ans Tageslicht gekommen sind. Der Turm wurde in einer Viereckform ungefähr 8 m von den Mauern entfernt von einem an den Ecken abgerundeten Graben umgeben. Außer den spätromischen Keramikbruchstücken kamen

noch die Stempelziegel von Frigeridus dux, Terentianus tribunus und die vom TEMP VRS-Typ der legio X gemina, außerdem 3 Valens-Münzen und eine Valentinianus-Münze zum Vorschein.

Unter dem Wachturm wurden spätkeltische und spätbronzezeitliche Siedlungsspuren beobachtet.

Mitarbeiter waren Endre Tóth und die Studentin Melinda Torbágyi.

Sándor Soproni

38. *Pilismarót-faluvége* (Kom. Komárom) (XLIX). In der Nähe der Landstraße nach Esztergom kam beim Tiefpflügen ein dem Gott Mars gewidmeter Altarstein mit Inschrift ans Tageslicht. Der Stein stammt aus der Tetrarchiezeit, laut Inschrift wurde er im Laufe des 4. Jhs von dem in Castra ad Herculeum stationierenden equites Dalmati-Truppenkörper ex voto gestellt.

Márta H. Kelemen

Pilismarót-Szobi rév (Kom. Komárom), s. Nr. 11.

39. *Pilisszántó-Káldvária* (Kom. Pest) (XXXIV).*

40. *Ságvár* (Kom. Somogy) (IV). Wir setzten im NO-Viertel der Festung die Erforschung des großen, mit einem Zentralhof versehenen Wirtschaftsgebäudes fort. Das Gebäude wird in östlicher Richtung fortgesetzt. Unter dem Wirtschaftsgebäude kommen an einigen Stellen die bemalten Lehmmauern eines früheren römischen Gebäudes hervor.

Wir legten sechs Pfeiler der westlichen Pfeilerreihe des Horreums frei. Die Pfeiler wurden auf einen Steingrund aus roten Sandsteinquadern gebaut. Das Horreum wurde während des sarmatisch-quadischen Einfalls im Jahre 374/375 schwer beschädigt. Die von uns beobachteten Erscheinungen weisen eindeutig darauf hin, daß die Festung dem Feind zum Opfer fiel. An der Ostseite des Horreums schließt sich ein langer Korridor an; dieser war wahrscheinlich der Laderaum.

Unter dem Horreum kam der Graben der herausgehobenen Grundmauer eines Gebäudes ans Tageslicht, das in seinem Grund eine Wanddicke von 120 cm hatte, in zwei Räume aufgeteilt wurde, 21 m breit und 25–30 m lang war.

Wir setzten die 1977 begonnene Freilegung des sich vom Horreum östlich, neben der N–S orientierten Hauptstraße der Festung ziehenden Gebäudes fort. Es stellte sich heraus, daß das Gebäude keinen Peristylhof hat, wie die Basilika von Fenékpusztá aus dem 1. Jh., sondern es ist eine durch Pfeiler in drei Schiffe geteilte Basilika. Die Innenbreite des Saals ist 17,30 m. Das Gebäude ist zumindest 45 m lang. Seine Mauern wurden mit der „Opus incertum“-Technik angefertigt und auch seine Wände sind durch Pfeiler gegliedert. Auf der Westfront des Gebäudes kam ein Ziegelgrab mit Frauenskelett zum Vorschein. An die NW-Ecke der Basilika wurde ein Backofen angebaut: damals wurde das Gebäude kaum bestimmungsgemäß gebraucht, weil man bei dem Bau des Backofens auch die Mauer an der Ecke der Basilika etwas abgerissen hat.

Endre Tóth

41. *Sopron, Árpádstraße (Ikva Warenhaus)* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Während der das Kellergeschoß des Ikva Warenhauses fundierenden, durch Bagger durchgeführten Erdarbeiten kamen Teile von römischen Steingebäuden ans Tageslicht. Im Laufe der Notausgrabung legten wir nur ins spätere Kellergeschoß des Warenhauses gehörenden und unter die Grundmauern kommenden Mauerreste frei. Ein 15 m langer Mauerabschnitt des I. Gebäudes, eine Ecke des II. Gebäudes, ein 18 m langer Teil des III. Gebäudes und die Trümmer des IV. Gebäudes kamen zur Erschließung. Die Gebäude befinden sich in einem Abstand von 17–20 Metern von ein-

ander. Bei dem I. Gebäude können drei Bauphasen beobachtet werden. Zwischen den Gebäuden gibt es keine definiten Spuren von einer Straße. Zwischen dem I. und dem II. Gebäude legten wir drei römische Töpferöfen frei. Außer einem viereckigen (130 × 130 cm), aus Lehmziegeln gesetzten, mit Rost versehenen Ofen kamen noch zwei runde, in die Erde vertiefte Öfen (mit einem Durchmesser von 160 bzw. 170 cm) zum Vorschein. Das reiche Keramikmaterial weist auf das 1–2. Jh. hin.

János Gömöri

43. *Szombathely, Rákóczi Ferenc-Straße 1.* (Kom. Vas) (XXXIX). Die Fortsetzung des im Bereich des Iseum 1978 zur Erschließung gekommenen, in den vorangehenden Jahren teilweise schon freigelegten, N–S orientierten, mit Basaltsteinen bedeckten 9 m breiten Straßenabschnitts. An der Straßenoberfläche zeigten sich nur stellenweise Steinplatten, aber die sich an ihrer Originalstelle befindenden Randsteine bestimmten die Breite der Straße. Auch die sich an das östlich von der Straße schon 1968–69 freigelegte Gebiet anschließenden südlichen und östlichen Abschnitte kamen zur Erschließung.

Wir legten die äußeren Mauern des am Anfang des 3. Jhs gebauten rechteckförmigen Gebäudes und den Heizkanal des Hypokaustenraumes frei. Südlich vom Gebäude zieht sich ein steinbedeckter Hof bzw. eine Innenstraße bis zur an seiner Westseite laufenden römischen Straße.

Die N–S orientierte römische Straße wurde in zwei Hauptperioden gebaut und innerhalb dieser Perioden lassen sich auch mehrere Ausbesserungen beobachten. Der ersten Phase der zweiten Periode schließt sich die Reihe der an das Iseum angebauten Räumlichkeiten an, deren frühere Bauperioden wir in anderen Blöcken des Gebiets ebenfalls beobachten können. Dem erneuten Straßenniveau schloß sich auch der erhöhte Terrazzoboden der oben erwähnten Räumlichkeiten an.

Wir legten den sich an die N–S orientierte Straße anschließenden, O–W orientierten, durch sich an ihrer Originalstelle befindenden Randsteine markierten Straßenabschnitt frei, der in seiner vollen Breite 7 m breit ist. Stellenweise ist noch die ganze Basaltbedeckung der Straße erhalten geblieben.

Südlich vom erschlossenen Straßenabschnitt legten wir Gebäudeteile aus dem 3–4. Jh. von ähnlicher Konstruktion, gleicher Richtung und Orientierung wie die von der Straße und der Gebäudereihe zwischen der Straße und dem Isis-Heiligtum, frei. Bei dem Bau der Gebäude konnten wir zwei Hauptperioden und innerhalb dieser Perioden mehrere Erneuerungsperioden bestimmen. Das sich von der O–W orientierten Straße südlich befindende Gebiet wurde am Ende des 4. Jhs planiert. An dieser Stelle wurde ein 16 m breites, in seiner ganzen Länge fast 40 m langes Gebäude erhoben. Dieses in seinem Grundriß an die Horreen erinnernde Gebäude ist mit zwei inneren Pfeilerreihen in drei Trakte aufgeteilt.

Das Bausystem am Ende des 4. Jhs weicht vom Orientierungssystem der vorangehenden Periode ab. Die lange Nordmauer des am Ende des 4. Jhs gebauten Gebäudes wurde teils auf die O–W orientierte Straße grundiert, teils schließt es sich mit seiner kurzen Ostseite an die schon erwähnte N–S orientierte Straße an.

Konsultant: Endre Tóth.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Rozália Zsákovics und Klára Botár teil.

Tihámér Szentlélek – Vajk Cserményi

44. *Tác* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im 21. Jahr der regelmäßigen Erschließungen wurden die Forschungen an drei Stellen im Siedlungszentrum und im Gebiet des aus dem 4–5. Jh. stammenden Gräberfeldes von Margittelep fortgesetzt. Wir nahmen westlich von der Area sacra in den nördlichen Räumen des aus dem 2–3. Jh. stammenden Gebäudes Nr. XIV. weitere Forschungen

vor. Teilweise unter den abgetragenen Mauern, teilweise nördlich von der nördlichen Schlußmauer kam das Tor des I. Militärlagers und westlich vom Tor die Fortsetzung der Fossa zum Vorschein. Der Durchschlag der Fossa an dieser Stelle setzt sehr gut die stratigraphischen Verhältnisse fest: die sich über sie ziehenden, aus dem 2–4. Jh. stammenden Schichten machen es zweifellos, daß der Graben zum Lager der Claudiuszeit gehörte.

Auf der Ostseite des Gebäudes Nr. XIV. wurde die Freilegung des mit Fresken geschmückten Innenraumes fortgesetzt. Die SW-Ecke des Raumes ist zum Vorschein gekommen, an den Wänden ist der Verputz bzw. der untere Teil der Fresken stellenweise erhalten geblieben.

Im Gebiet des Quellenheiligtums wurde die Freilegung der Ostseite beendet. Vom eingefallenen Schutt entfaltete sich eine gebogene, durchgebrannte Lehmziegelreihe, die eigentlich wahrscheinlich die Mitte des Heiligtums überspannte.

Auf der Ostseite der Area sacra wurde die Freilegung des X. Gebäudes fortgesetzt und beendet. Diese Etappe der Ausgrabung klärte die Tatsache, daß die sich über den Ostflügel des Gebäudes ziehende, N–S orientierte, steinbedeckte Straße nach der Römerzeit ausgebaut wurde, sie ist wahrscheinlich nicht älter, als das 11. Jh. Im Gebiet des X. Gebäudes können zwei Perioden auseinandergehalten werden. Die frühere Periode (X. Gebäude) stammt aus der Zeit der Herausbildung der Area sacra, sie ist $21,80 \times 17,20$ m groß, von einer unregelmäßigen Rechteckform, die längeren Seiten sind SW–NO orientiert. Der Innenraum wird in 6 Räumlichkeiten aufgeteilt, dazu gehört noch auf der Südseite der aus 7 Pfeilern bestehende Portikus mit einem Abstieg in der Mitte. Das Gebäude wurde zur Zeit des großen Untergangs im 3. Jh. vernichtet. Das an seiner Stelle aufgebaute Gebäude Nr. XXXVIII. stammt aus dem 4. Jh. Die Schlußmauer des Gebäudes ist dieselbe wie vom Gebäude Nr. X., die anderen wurden auf neue Grundierungen gebaut. Die Dimensionen sind: $16,40 \times 18,80$ m. Auch dieses Gebäude ist von einer unregelmäßigen Rechteckform, seine langen Seiten sind aber NW–SO orientiert. Die Räumlichkeiten auf der Nordseite hatten eine Unterbodenheizung, im Raum auf der NO-Seite ist das Gelniveau in einer Höhe von $+304$ cm erhalten geblieben. Die Schlußmauer auf der Ostseite wird in ihrer ganzen Länge von einem Kanal begleitet, dessen Boden mit Tegulaplatten ausgelegt wurde. Der Kanal stammt aus dem 4. Jh., seine Mauern sind auch dort erhalten geblieben, wo die Mauern des neben ihm stehenden Gebäudes Nr. X. abgetragen wurden.

Östlich vom Gebäude Nr. XXXVIII., teilweise schon unter der mittelalterlichen Straße entfaltete sich ein aus dem 4. Jh. stammendes Gebäude, das als die Fortsetzung des früher in den Blöcken 260/825–830 ausgegrabenen Gebäudes Nr. XXXI. betrachtet werden kann. Im Block 260/820 kam ein zusammenhängender Terrazzoboden ans Tageslicht, der auf der Südseite durch eine von einer Schwelle unterbrochene Mauer abgeschlossen wird. In diesem Block, aber noch ausgesprochener in den Blöcken 250/810–815 und 255/815 kam unter den aus dem 4. Jh. stammenden Schichten ein großes und ausgezeichnet gebautes älteres Gebäude (Gebäude Nr. XL.) hervor stellenweise mit 150–170 cm hohen aufgehendem Mauerwerk. Aufgrund der in der Mauer auf der Westseite gefundenen Wasserleitung kann man annehmen, daß ein öffentliches Bad zum Vorschein gekommen ist. Vom sehr reichen Fundmaterial sind die in großen Stücken freigelegten, teilweise durchgebrannten Freskenfragmente am bedeutendsten. In der untersten Schicht lagen große verkohlte Balken.

In der Margit-Siedlung setzten wir auf der Nord- und Südseite des Gräberfeldes die Erforschung seiner Ränder fort. Mit der Freilegung der Gräber Nr. 426–440 gelang es uns aber noch nicht, die letzte Reihe auf irgendwelcher Seite festzustellen.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Zsuzsanna Bánki, Vera Lányi, Zoltán Farkas, die Studentinnen Éva Fancsali, Hedvig Győri, Eszter Istvánovics,

Zsuzsa Katona-Győr, Ágnes Kovács Borosi, Gabriella Nádorf, Katalin Ottományi, Melinda Torbágyi, Rozália Zsákovics, die Restauratoren Zolt Koppán, Zsuzsanna Szász, Marietta Ruisz, Olga Lakk und Tibor Kiss teil.

Jenő Füz

45. Újmedvár-Zsidófaldek (Kom. Zala) (XLVII). Bei einer Geländebegehung fanden wir eine stark gestörte römische und mittelalterliche Siedlung. Das römische Steingebäude wurde nicht nur beim Pflügen gestört, sondern seine Mauern wurden schon im Mittelalter zum größten Teil abgebaut. Der östliche Teil des römischen Steingebäudes (der Villa) ist in einem besseren Zustand erhalten geblieben. Aufgrund der vielen Gefäßbruchstücke und Münzen kann man feststellen, daß das Gebäude wahrscheinlich bis zum 2–4. Jh. gebraucht wurde. In SW-Richtung vom römischen Steingebäude legten wir die Umgebung einer Werkstatt (wahrscheinlich einer Schmiede) frei. An dieser Stelle kamen viele Luppen, Eisenschlacke, durch Ritzung verzierte Tierknochen ans Tageslicht. Auf dem Gelände des römischen Steingebäudes fanden wir zwei W–O orientierte Skelettgräber ohne Beigaben. Das eine Grab befand sich über eine römische Grube.

László Horváth

46. Zalalövő (Kom. Zala) (XLVII). In der sechsten Ausgrabungskampagne setzten wir die Arbeit im Garten der Apotheke und dem hinter ihm liegenden Grundstück fort. Einen Teil des schon 1977 freigelegten Gebiets vertieften wir weiter und stießen auf die abgetragenen Mauern und auf den Fußboden eines wahrscheinlich im 2. Jh. gebauten Steinhauses. Darunter befinden sich Balkenspuren, die auf ein Militärlager aus dem 1. Jh. deuten. Es gelang uns, die die Siedlung durchquerende Hauptstraße an einer solchen Stelle durchzuschneiden, wo wir seinen vollkommenen Vertikalschnitt bekommen konnten. Neben der Straße kam ein aus 38 Stücken bestehender Münzenfund aus dem 4. Jh. zum Vorschein.

Nördlich vom bisher erschlossenen Gebiet kamen neue Teile des aus dem 4. Jh. stammenden großen Steingebäudes an den Tag. Die NO-Mauer des bereits bekannten Hypokaustums ist mit der SW-Mauer eines 8×12 m großen, mit einem dicken Terrazzoboden versehenen Raumes identisch. Nordöstlich von diesem Raum befindet sich ein weiterer $3,5 \times 7,5$ m großer Raum, der wahrscheinlich in seiner ganzen Größe ein Becken war. Vom Becken entspringt ein Abflußkanal, der sich unter dem Boden auch unter den neu freigelegten Teilen zieht und sich an den in dem vorangehenden Jahren erschlossenen unteren Abschnitt anschließt. Der vom Becken nördlich gefundene neue, zum Gebäude gehörende Boden weist darauf hin, daß wir den NO-Rand des Gebäudes noch immer nicht erreicht haben.

Wir errichteten einen Suchgraben auf dem Grundstück einer Produktionsgenossenschaft des Handwerks, südwestlich vom bisher erschlossenen Gebiet. Wir fanden den mit Basalt ausgelegten Rand der Fortsetzung der Hauptstraße und in dem neben ihm laufenden Graben unter großen Sandsteinstücken ein sekundär gehauenes Kapitell. Auch einige aus Stein gebauten Mauern sind zum Vorschein gekommen, aber ihre Zugehörigkeit zu großem Gebäude konnte bis jetzt noch nicht entschieden werden. Im Westende des Suchgrabens befindet sich ein Heizungs- und Abflußkanal. Beide zeigen in NW-Richtung.

Die Mitarbeiter der Ausgrabung waren Vera Lányi, András Mócsy, Mária Szilágyi und die Studenten des Lehrstuhls für Archäologie der ELTE.

Mit der Messung der Thermolumineszenz führt der Physiker Lázár Benkő altersbestimmende Untersuchungen durch.

Ferenc Redő

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 47–50.)

Endrőd (Kom. Békés), s. Nr. 3.

Hajós-Cifra-hegy (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 55.

Kunszállás-Fülöpjakab (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 58

Lászlófalva (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 94.

47. *Kondoros–Wenckheim-Flur*, Brusznyicki-Ge-
höft (Kom. Békés) (XXXII).*

48. *Tiszaföldvár-Ziegelfabrik* (Kom. Szolnok)
(XXXVIII).*

49. *Tiszaúrt-Homokos* (Kom. Szolnok) (XXXVIII).*

50. *Tompa* (Kom. Bács-Kiskun) (IV). Während der
Geländebegehung im Frühjahr gelang es uns, die O–W

orientierte, schanzenartige Linie, von der einen 4 km
langen Abschnitt auch das Blatt Nr. XVI. 32. der I.
Militäraufnahme anzeigt, 14 km lang zwischen Tompa
und Mélykút zu erkennen und zu verfolgen. Diese Linie
schnitten wir im November an zwei Stellen durch, und
zwar auf der Weide südlich vom Geflügelfarm der LPG
und auf dem von der Weide in östlicher Richtung 400 m
entfernten Sandhügel, auf dem sich übrigens auch eine
sarmatische Siedlung befindet. Als Ergebnis der Durch-
schneidung können wir annehmen, daß die in Frage ste-
hende Linie keine Schanze war, sondern eher eine ehema-
lige Straße. Ihre Bestimmung war schon im 18. Jh. un-
bekannt. Übrigens kreuzt die in Rede stehende Linie
in der Nähe der zweiten Durchschneidung den N–S
orientierten, zwischen dem Theiß und der Donau ziehen-
den Ördögárok.

Pál Patay–Sándor Soproni

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 51–61.)

51. *Balatonfűzfő* (Kom. Veszprém) (XLV). In der
Sandgrube der Nitrochemie wurde die Freilegung des
frühawarenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Von den
erschlossenen Gräbern Nr. 37–57. fielen 12 einem zeit-
genössischen Raub zum Opfer. 3 von den Skeletten der
ungestörten Gräber hatten keinen Schädel. Beigaben:
Eisenmesser, Eisenschnallen, Pfeilspitzen, Feuerstahl,
Feuerstein, Eisenring, unverzierter, zylindrischer Nadel-
behälter aus Bein, Spinnwirtel aus Ton, Taschenverschluß
aus Bein, Gürtelbeschlag aus Blech, Rosettenbeschlag,
Silberhaarring, größere Bruchstücke von handgeformten
Gefäßen und zwei Eier aus einem Kindergrab.

Margit Cs. Dax

Battonya-Vidpart (Kom. Békés), s. Nr. 1.

52. *Budapest XX*. Csepel, Rákóczi-Straße 289–295.
(V). Wir nahmen Notausgrabungen im Gebiet der Fab-
rikanlage der Beton- und Eisenbetonwerke zu Csepel
vor, wo wir neue Teile des 1977 angefangenen, vom Ende
des 6. Jhs und aus dem 7. Jh. stammenden awarischen
Gräberfeldes freigelegt haben. Auf dem Grundstück Pz.
200 060 der Fabrikanlage und auf dem in der Verwaltung
des Direktorats für Wasserwesen des Mittleren Donau-
Gebiets stehenden Grundstück Pz. 200 026. legten wir
insgesamt 45 neue Gräber frei; mit ihnen stieg die Ge-
samtanzahl der Gräber auf 76. Die neu erschlossenen
Gräber gehören zum NW- und zum mittleren Teil des
seit 1954 bekannten awarischen Gräberfeldes. Als Ergeb-
nis der diesjährigen Notausgrabung konnte die Aus-
dehnung des Gräberfeldes in N-S Richtung bestimmt
werden. Von den Funden sind das Pferdegeschirr aus
Bronze und Silber der Reitergräber, die Waffen und der
mit einem Kreuz verzierte Anhänger erwähnenswert.

Margit Nagy

53. *Csanytelek-felgyői határút* (Kom. Csongrád)
(XXXII). Im Herbst 1972 eröffnete die dortige LPG auf
der Felgyőer Seite der Straße in der Gemarkung zwischen
Csanytelek und Felgyő, neben dem Szabó-Gehöft eine
Sandgrube. Im Laufe der Erdbearbeitung wurde hier ein
Gräberfeld aus der Awarenzeit gestört, von dem im Herbst
1978 die Funde aus 2 Gräbern in den Besitz des Móra
Ferenc-Museums zu Szeged gelangten. Die Funde des
Frauengrabes: Bruchstücke einer handgeformten Schale
und eines Goldohrings mit Kugelanhängen. Die Funde
des Männergrabes: goldener Ohrhänger mit Kugelanhängen,

Bruchstücke eines gleichen Stückes aus Bronze, vergolde-
te Gürtelzierden aus Bronze (Schild-; Doppelschild- bzw.
halbmondförmige Beschläge, Groß- und Kleinriemenzun-
gen mit Flechtbandverzierung), Pfeilspitzen, Messer und
ein Eisenschwert mit silbernem Scheidenüberzug und
einer P-förmigen Tragöse. Das Fundmaterial kann auf die
Wende des 6–7. Jhs datiert werden.

Béla Kürti

54. *Eperjes-Osikós tábla* (Kom. Csongrád) (XXXII).*

55. *Hajós-Cifrahegy* (Kom. Bács-Kiskun) (I). Wir
legten 52 Gräber des durch Sandabtragen gefährdeten
Gräberfeldes frei. Das Fundmaterial (Nadelbehälter,
Spinnwirtel, Gürtelgarnitur, Eisenmesser, Eierschale,
Tierknochen), stammt aus der Frühawarenzeit. Einige
Gräber überdecken sich. Unter dem Gräberfeld liegt eine
sarmatische Siedlung, von der wir 11 Gruben erschlossen
haben.

Mitarbeiter waren die Studentinnen Ildikó Nagy
und Anna Gergely.

Mihály Köhegyi–Erika Wicker

56. *Kaposvár-Fészerlak* (Kom. Somogy) (L).*

Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Zala), s. Nr. 78.

57. *Kölked-Feketekapu* (Kom. Baranya) (XXVI).
Die seit 1970 anhaltenden Ausgrabungen setzte sich mit
der Erschließung von 1450 m² am Ostrand der früh-
awarenzeitlichen Siedlung fort. Wir legten die Gruben-
häuser Nr. 100.–106. mit Pfostenkonstruktion frei,
deren Typ im Europa der Völkerwanderungszeit vom
Ural bis England verbreitet war, ferner die Gräber Nr.
127–138., unter ihnen auch ein Pferdegrab, den Back-
ofen Nr. LVIII. und die Gruben XCII.–XCIX. von ab-
wechslungsreichem Grundriß und Querschnitt, außerdem
noch den Graben L.

Attila Kiss

58. *Kunszállás-Fülöpjakab* (Kom. Bács-Kiskun)
(XIV). In der Sandgrube der LPG „Alkotmány“ setzten
wir die Freilegung des spätawarischen Gräberfeldes fort.
Die Ausgrabung schloß diesmal den Ostrand des Gräber-
feldes ab und ergab weitere 10 Männergräber mit reich
vergoldeten Bronzebeschlägen (Waffengürtel) bzw. mit
Schmuckstücken, scheibengedrehten gelben Gefäßen und
Speisenbeigaben versehene Frauengräber. Während der

Freilegung konnten wir die Konstruktion des bei der Bestattung benutzten Schragens beobachten. Im Weiteren kam auch die sich im Gebiet des Gräberfeldes befindende sarmatische Siedlung zur Erschließung mit 35 Wohn- bzw. Abfallgruben, Öfen und den Resten des einige Häuser der Siedlung umgebenden Grabensystems. An der Ausgrabung nahmen Attila Horváth, Erika Wicker, Anna Gergely und Ildikó Nagy teil.

Elvira H. Tóth

52. *Pusztaberény* (Kom. Somogy) (L). Während der Kanalisationsarbeiten auf der Anlage des Staatsgutes von Balaton-Nagyberek in Pusztaberény kamen die Gräber eines awarischen Gräberfeldes und die Reste einer árpádenzeitlichen Siedlung zum Vorschein. Während einer Notausgrabung legten wir 37 Gräber frei, unter diesen gab es 15 Reiterbestattungen. Jeder Reiter war mit einem Prachtgürtel bestattet (gepreßte Blechbeschläge), und auch die Pferde wurden beschirrt begraben. Ein einziges Grab enthielt gegossene Beschläge (Grab Nr. 10). Eine allgemeine Beigabe bildete in den Gräbern das Gefäß sowie das Schaf- und Rindknochen. Während der Notausgrabung kam es auch zur Erschließung von den über das awarische Gräberfeld gebauten 9 Öfen der árpádenzeitlichen Bevölkerung: 8 Öfen wurden im Freien in die Erde gegraben, der Ofen Nr. 5. war ein Töpferofen mit Lehmrost. Von seinem Inneren sind die Fragmente vieler Tonkessel aus der Árpádenzeit zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Szilvia Honti, die Restauratorinnen Frau Csizsár und Klára Marton und der Student Péter Gróf teil.

Edit Bárdos

Rácalmás-Göböljárás (Kom. Fejér), s. Nr. 62.

60. *Tatabánya* (Kom. Komárom) (XLI). Beim Bau der Autobahn M I wurden durch Bagger zwischen Alsó- und Felső-Galla, bei dem Verkehrs Knotenpunkt Nr. 1. einige awarischen Gräber gestört.

Während der Arbeit legten wir bisher 186 Gräber frei. Vom NO grenzten wir den Rand des Gräberfeldes ab. Der größte Teil der erschlossenen Gräber kann auf die frühe und mittlere Periode der Awarenzeit, auf die erste Hälfte und die Mitte des 7. Jhs, bis 670. datiert werden. Ein Drittel der Gräber war gestört und aufgewühlt. Von 5 Gräbern kamen Gürtelgarnituren aus Blech hervor, in zwei Gräbern wurden die Leichen mit angespanntem Reflexbogen begraben.

Etwa 500 m vom Gräberfeld entfernt, am Ufer eines Baches, auf einem Hügelhang, die Zufahrtsstraße nach Tatabánya entlang wurden einige Siedlungsspuren gefunden. Wir gruben den Grund zweier in die Erde eingetieften, mit Steinherden versehenen Wohnhäuser aus. In der Aufschüttung kamen die Bruchstücke von handgeformten Gefäßen, Tierknochen, in dem einen Herd eine bemalte Schüssel mit Wellenlinien und ein Spinnwirtel, außerdem noch Mahlsteine zum Vorschein. Auf dem Gelände ist die Spur der Häuser der Reihe nach von Herdresten angedeutet.

An der Ausgrabung nahmen die Restauratoren Károly Kerti und Frau Bálint teil. Die botanische Untersuchung des Materials der Siedlung führt fortlaufend István Skoflek durch.

Sarolta B. Szatmári

61. *Zalakovár-Lesvári-Flur* (Kom. Zala) (XX).*

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 62—70.)

Endrőd (Kom. Békés), s. Nr. 3.

Győr-Martinovics-Platz (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 30/a.

62. *Rácalmás-Göböljárás* (Kom. Fejér) (XXXVI) und (XL). In der Nähe des neuen Rundfunkrelaisurmes kam es zu einer sich an das Gebiet der Notausgrabung im Jahre 1976 anschließenden Fundbergung. Zum größten Teil kamen wieder Gräber aus dem 10. Jh. zum Vorschein. (Gräber Nr. 119—155.) Bei der Hälfte der Bestattungen können die Holzsärgen gut beobachtet werden, obwohl ein Drittel der Gräber gestört war. Der Halsschmuck von zwei Kindergräbern: verzierte, große, herzförmige Anhänger und kleine Bronzekreuze, ragt von den wenigen Funden, die von den Leichenräubern überlassen wurden (einfache Haarringe, Ringe, Armringe, Ösenknopf) hervor.

Im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes kamen auch diesmal Gräber von Spät-Vatya-Typ zum Vorschein, 12 Urnen- und 2 Skelettbestattungen. Der goldene Haarring eines Urnengrabes ist bedeutend. Südlich vom landnahmezeitlichen Gräberfeld kamen 5 gestörte frühawarische Gräber ans Tageslicht die vielleicht den Rand eines Gräberfeldes bilden.

Jolán B. Horváth—István Bóna

63. *Battonya-Szondai gyp* (Kom. Békés) (III). Am Fundort in der Nähe der Staatsgrenze, am rechten Ufer des Száraz-ér legten wir den Grund eines halb in die Erde eingetieften gepidischen Hauses und die zu ihm gehörende Vorratsgrube frei. In den Blöcken kamen noch spätbronzezeitliche, an der Oberfläche árpádenzeitliche Scherben vor.

József J. Szabó

64. *Budakeszi-Barackos* (Kom.* Pest).

65. *Hunya-Csárdavölgy, Hanyecz-Gehöft* (Kom. Békés) (XXXII).*

66. *Karcag-Béke 100-as major* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Bei der Versenkung eines Behälters in die Erde kamen Armringe mit hornförmigen Enden und Melonenkernperlen als Beigaben von Skelettgräbern zum Vorschein. Unseres Wissens gingen vor dem Anfang der Fundbergung 4—5 Gräber zugrunde.

Während der Fundbergung legten wir 4 Gräber frei, wahrscheinlich an einem Rand des Gräberfeldes. Die Größe des erschlossenen Gebiets: 1. Block 4 × 30 m, 2. Block 8 × 3 m.

Sargspuren konnten wir bei den Gräbern 1., 3. und 4. beobachten, während bei dem Grab Nr. 2. beide Enden unter dem Schädel bzw. den Unterschenkelbeinen vertieft wurden. Die Gräber waren NW-SO orientiert. Auf dem Schädel des Grabes Nr. 1. — es war des Skelett einer alten Frau — fanden wir ein regelmäßiges Loch.

Die zum Vorschein gekommenen Beigaben — Melonenkernperlen, Ohrgehänge mit ovalem Reifen versehene prismatischen Anhängern — datieren die Gräber auf das 8. Jh.

An der Ausgrabung nahm László Selmeczi teil.

László Madarasz

67. *Püspökladány-Eperjesvölgy, LPG „7. November“* (Kom. Hajdú-Bihar). Wir setzten die Erschließung des aus dem 10. Jh. stammenden Gräberfeldes fort. Dieses Jahr legten wir 120 Gräber frei. (Nr. 50—170.) Alle waren ungestört, meistens mit gestrecktem Skelett, in drei Fällen mit Hockerskelett. Die letzteren befanden sich am NO-Rand des Gräberfeldes. Die Hauptorientierung der Gräber ist W-O, davon gibt es einige kleinere

Abweichungen nach N und S. Aus den Männergräbern kamen Köcherbeschläge, Pfeilspitzen, Messer, Gürtelbeschläge hervor. Die Beigaben der symbolischen Pferdebestattungen: Steigbügelpaar, Trense, Gürtelschnalle sind fast in jedem Männergrab aufzufinden. In einem Fall fanden wir auch eine partielle Pferdebestattung. Aus den Frauengräbern kamen Haarringe aus Silber und Bronze, Kopfschmuckbeschläge aus gepreßter Bronze, ein- und zweifliedrige Anhänger, Ringe mit Kopf sowie Bandringe, Amulette aus Bein, Ösenknöpfe aus Bronze, gedrehter Bronzetorques, gegossene Armringe aus Bronze mit Schlangenkopf ans Tageslicht. Der O- und NO-Teil des Gräberfeldes sind am jüngsten. Hier fanden wir in den Gräbern die Münzen von István I., Péter und Endre I. sowie zwei Bronzecorpus, mit vergoldeter Silberfolie geschmückte Perlen und gegossene Armringe aus Bronze mit Schlangenkopf.

Ibolya Nepper

68. *Szolnok-Szanda, Kiss-J.-Straße 11.* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Während des Grabens einer Kalkgrube wurde ein auf dem Rücken liegendes gestrecktes Skelett gefunden, dessen Beigaben zwei Blecharmringe aus Bronze und ein zylindrischer Gegenstand von unbekannter Bestimmung waren. Auf dem oben erwähnten vergoldeten, zylindrischen Bronzegegenstand fanden wir eine im Stil der Taschenbleche ausgearbeitete Palmettenverzierung. Aufgrund der Armringe und der Palmettenverzierung können die Funde auf die Zeit der ungarischen Landnahme datiert werden.

Später ist noch ein Skelett ohne Beigabe zum Vorschein gekommen. Aufgrund dieser letzteren Angabe soll mit einem landnahmezeitlichen Gräberfeld von größerer Ausbreitung gerechnet werden.

László Madaras

ÁRPÁDENZEIT

(Auf der Karte: Nr. 71–83.)

71. *Abaújvár-Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Burgwall wurde die 1976 begonnene Freilegung des die Kirche umgebenden Gräberfeldes fortgesetzt. Weitere 120 Gräber und der Teil eines großen Ossariums an der NW-Seite der Kirche sind zum Vorschein gekommen. In den Gräbern gab es nur wenige Beigaben: 3 Pfeilspitzen und einige Haarringe. In den nördlich von der Kirche gegrabenen Blocks stießen wir unter den untersten Gräbern auf die Spuren einer Siedlung, die älter als die Bestattungen waren. Wir legten Teile von großen Gruben, deren Aufschüttung viele Tierknochen, árpádenzeitliche Gefäßbruchstücke enthielt, frei. In der Aufschüttung der Gruben zeigten sich dicke Brandschichten, in der einen sind auch Herdreste zum Vorschein gekommen.

Im südwestlich von der Kirche in einer Entfernung von 100 m liegenden Gebiet führten wir wegen der Freilegung des Siedlungssystems des Burginneren Probegrabungen durch, um uns zu orientieren. Wir erschlossen die Reste zweier Öfen von verschiedenen Typen, mehrere Gruben, Teile einiger Längsgräben sowie auf die Tragkonstruktion von Bauten hinweisenden Pfosten- und Pfahllöcher.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Emese Lovász, Márta Wellisch und Mária Wolf teil.

Judit Gádor

Battonya-Sziondai gyepe (Kom. Békés), s. Nr. 63.

Budapest, III. Fényes-Str.-Perc-Str.-Mókus-Str., s. Nr. 89.

72. *Boldva-Reformierte Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVIII). Wir setzten die Erforschung der Kirche zu Boldva fort. Auf der äußeren N-Seite der Kirche suchten wir das Fundament des zerstörten Bene-

69. *Zalakomár-Lesvári-Flur* (Kom. Zala) (XX).*

70. *Zalavár* (Kom. Zala) (IV). 1978 wurden in Zalavár an 2 Fundorten Ausgrabungen durchgeführt. Die primäre Aufgabe war, die auf der Kövecses-Insel 1976 begonnene Fundbergung zu beenden. Hier wurden 4 000 m² durchgeforscht, die Notausgrabung führte also zur Rettung einer insgesamt 18 000 m² großen gefährdeten Fläche. Die 1977 zum größten Teil schon freigelegte urzeitliche Befestigung wurde abgegrenzt, wir folgten der Ausbreitung der aus dem 9. Jh. stammenden Siedlung und grenzten den sich um die frühmittelalterliche Kirche befindenden Gräberfeld vom Westen ab. Auf der Vársziget arbeiteten wir auf dem ebenfalls gefährdeten nördlichen Teil der Insel, wo die Freilegung schon seit 1973 läuft. 1978 beschränkten wir uns auf die Beendigung derjenigen Teilaufgaben der Forschung, die wegen der Notausgrabung in Kövecses 1977 verschoben werden mußten. Wir erhielten weitere Angaben zu den inneren topographischen Fragen des 9–12. Jhs, zur Periodisierung der dem Rand der Insel folgenden Festung und zur Ausbreitung des Gräberfeldes, das zwischen eine aus dem 9. Jh. stammende Verwitterungsschicht und die Entstehung der árpádenzeitlichen äußeren Burgmauer fällt. Es bleibt auch weiterhin ungeklärt, inwieweit das an manchen Stellen mehrschichtige Gräberfeld mit christlichem Ritus mit der Kirche zusammenhängt. Von den verschiedenen Holzkonstruktionen kann ein Objekt hervorgehoben werden, das wahrscheinlich mit einem Pfahlweg identifiziert werden kann und von der Insel nach NW, in Richtung des Fundorts „Rezes“ (Nr. 9.) hinausführt.

Ágnes Cs. Sós

diktinerklosters. Neben dem Nordturm fanden wir die Grundmauern des Kapitelsaals und hier legten wir ein mehrteiliges, gemauertes Grabsystem frei. Diese Gräber waren ungestört. Der nördliche Wandelgang kam auch zur Erschließung. In den aufgenommenen Schnitten konnten die Brandschicht aus dem Jahre 1203 und der Neubau am Anfang des 13. Jhs auseinandergehalten werden. Es gelang uns, etwa ein Drittel des Klostergebäudes freizulegen.

Von der Kirche etwa 30–40 m in SO-Richtung entfernt fanden wir das Fundament der Rundkirche, die in dem im Pray-Kodex aufbewahrten, unter dem Namen Sacramentarium Boldvense bekannten Ritual bei der Beschreibung der Osterprozession erwähnt wird. Diese Kapelle wurde 1773 abgerissen. Während der Freilegung entfaltete sich eine sehr große Rundkirche, an deren Schiff von 12 m Durchmesser sich ein leicht hufeisenförmig ausgebildeter Chor mit einem Durchmesser von 5 m anschloß. (Zwecks Vergleich teilen wir mit: der Durchmesser des halbkreisförmigen Chors der Kirche der Benediktinerabtei zu Boldva beträgt 3 m.) Diese große Rundkirche war aller Wahrscheinlichkeit nahe die Pfarrkirche der Gemeinde, denn die Benediktinermönche beschäftigten sich nicht mit der Pastoration weltlicher Gläubigen. Aufgrund der neben den Grundmauern zum Vorschein gekommenen Keramikfunde wurde die Rundkirche zur selben Zeit wie der Chor der Kirche der Benediktinerabtei, in der zweiten Hälfte des 12. Jhs gebaut.

Ilona Valter

73. *Doboz-Faluhegy* (Kom. Békés) (IV). Wir beendeten die im Jahre 1976 begonnene Erschließung der árpádenzeitlichen Kirche des im Spätmittelalter zerstörten Dorfes Felső-Doboz und legten 84 Gräber des Kirchen-

hofes frei. Die Kirche mit einem Schiff und eckigem Chorabschluß hatte einen gestampften Lehmfußboden, ihre Mauern wurden aus Stein gesetzt. Von den Gräbern kamen Gürtelbeschläge aus Bronze und Bein sowie Münzen ans Tageslicht. Ein mit umgekehrter Orientierung liegendes Skelett eines aus dem 15. Jh. stammenden Grabes hatte einen trepanierten Schädel. Unter der Kirche und dem Friedhof beobachteten wir die Gruben und Herde einer spätbronzezeitlichen Siedlung.

Mitarbeiter: Attila Michnai.

Júlia Kovalovszki

74. *Dömös-Alsóföldek* (Kom. Komárom) (XLIX). Im Rahmen der Fundbergung im Zusammenhang mit dem Bau des Wasserstufensystems an der Donau setzte sich die Ausgrabung am aufgrund der Geländebegehung bestimmten mittelalterlichen Fundort in Gang. Die Arbeit liefte an 2 aneinander nahe liegenden Arbeitsstellen von der Anlegestelle von Dömös südlich, im Gebiet zwischen der Landstraße und der Gemeinde. Am ersten Fundort fanden wir ein Herd aus dem 11. Jh. und Scherben, sowie einen Salamon-Denar als Streufund. An der von dieser 100 m in SO-Richtung entfernten zweiten Arbeitsstelle kamen zwei W-O orientierte Gräber zum Vorschein, in dem einen befand sich ein einfacher Ring aus Kupfer und ein Salamon-Denar, das zweite war ohne Beigaben. In ihrer Nähe befanden sich ein Haus mit einem Steinofen und andere Siedlungsspuren (Herde, Gruben) mit einem Scherbenmaterial aus dem 13. Jh.

Zsuzsa S. Lovag

Endrőd (Kom. Békés), s. Nr. 3.

75./1. *Esztergom*, Budai-Nagy-Antal-Str. (Kom. Komárom) (XLIX). Während der dem Bau eines Wohnhauses vorangehenden Erdarbeiten wurden im Gebiet des mittelalterlichen Stadtteils „Kovácsi“ mehrere mittelalterliche Öfen und eine Eisenhütte vernichtet. Von dem einen Ofen kam ein unversehrter, aus dem 12. Jh. stammender Topf ans Tageslicht. Auf dem 100–120 cm tief liegenden árpádenzeitlichen Niveau konnten wir auf einer Fläche von 12×15 m Notausgrabungen vornehmen. Ein in Freien in die Erde vertieftes Herd und ein sich im Freien befindender Ofen, in dessen Einfüllung eine Kupfermünze von Béla III. gefunden wurde, kamen zur Erschließung. Wir legten noch einen Teil eines Grabens von „V“-Durchschnitt sowie einen Teil eines aus Lehm angefertigten Hauses mit aufgehendem Mauerwerk frei.

An der Ausgrabung nahmen Márta H. Kelemen und Sarolta Lázár teil.

István Horváth

75./2. *Esztergom-Szentkirály* (Kom. Komárom) (XLIX). Im Rahmen der Fundbergung im Zusammenhang mit dem Bau des Wasserstufensystems an der Donau wurden in der gefährdeten Szentkirályi-Flur Ausgrabungen vorgenommen. In diesem Gebiet erstreckte sich im 11–16. Jh. der Stadtteil, namens Abony bzw. Szentkirály von Esztergom. Von der ehemaligen Siedlung kam eine Fläche von etwa 900 m² zur Erschließung. Im von einem árpádenzeitlichen Graben begrenzten Gebiet legten wir 14 Herde, 19 sich im Freien befindende árpádenzeitliche Öfen sowie einen Ofen aus dem 14. Jh., ferner mehrere Gruben und Pfahlöcher aus dem 11–15. Jh. frei. Neben den árpádenzeitlichen Gräbern kam auch ein Grab zum Vorschein. In ihm befand sich ein auf das Gesicht gelegtes Skelett mit einem Dolch – wahrscheinlich auch aus der Árpádenzeit. Auch ein 3,5 m tiefer árpádenzeitlicher Brunnen kam zur Erschließung, von dem der Hornzapfen des Auerochsen, ferner ein Pferdeschädel und ein aus dem 12. Jh. stammender tönerner Kessel ans Tageslicht gekommen sind. An der Ostgrenze des freigelegten Gebiets kamen auch die kleinen Teile zweier árpádenzeitlicher Häuser zum Vorschein, ihr größter Teil wurde von der hiesigen Kiesgrube vernichtet.

Die Hausteile, Gräben und andere Objekte waren alle N-S bzw. O-W orientiert. Neben dem zahlreichen Keramikmaterial sind die 4 unversehrten, aus dem 12–13. Jh. stammenden Tontöpfe am bedeutendsten. Diese waren in kleinen Gruben mit ihrer Mündung nach unten begrabene „Opfergefäße“, in denen wir ein Hühnerskelett bzw. Hühner gefunden haben. Ein hervorragender Fund ist eine aus dem 12. Jh. stammende Kupferschüssel mit den gravierten Abbildern der Tugenden und mit Inschriften verziert.

An der Ausgrabung nahmen Márta H. Kelemen, Sarolta Lázár, Márta Galántha, außerdem die Studenten und Studentinnen Eszter Bánffy, Elek Benkő, Anna Gyuricza, Judit Kvassay, Mária Marx, Erzsébet Molnár, Árpád Nagy und György Székely teil.

István Horváth

76. *Feldebrő* (Kom. Heves) (IV). Die der Restauration der aus dem 11. Jh. stammenden Kirche vorangehenden archäologischen Forschungen wurden im wesentlichen beendet. Außer der Barockkirche legten wir das abgetragene nördliche bzw. südliche Nebenschiff bzw. die Apside der ersten Kirche frei. Wir öffneten auch die Gräber, die nach der Ausgrabung im Jahre 1936 noch erhalten geblieben sind. (Grab Nr. 262–323.) Wir klärten die originalen Details der beiden Zugänge der Unterkirche. Auf der Nordseite legten wir die zum späteren Umbau der Kirche gehörenden Grundmauerreste frei. Im Barockchor erschlossen wir die Ostapside der ersten Kirche. Über den Gewölben der Unterkirche kam ein großer zusammenhängender Teil des originalen Terrazzobodens ans Tageslicht. Östlich von der Apside – im Barockchor – legten wir einen neueren Teil des Kirchhofes frei. (Gräber Nr. 324–355.) Von den Gräbern kamen zum größten Teil Funde aus dem 16–17. Jh. zum Vorschein.

Mitarbeiter: Ferenc Dávid (Landesamt für Denkmalpflege), Ibolya Gerelyes, Attila Michnai (UngNatMus) und Ildikó Asztalóczy (Hajdúböszörmény).

Júlia Kovalovszki

Győr, Martinovics-Platz 3. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 30/a.

77. *Kaposvár, Fundort in der 61. Straße* (Kom. Somogy) (L). Wir setzten die 1977 begonnene Erforschung des sich von der Abtei zu Kaposszentjakab nördlich, neben der Landstraße Nr. 61. befindenden Kirchhofes fort, an dessen Nordrand wir 160 Gräber (Nr. 695–853.) sowie 3 weitere Öfen (Nr. 3., 4., 5.), von denen ein aus dem 11–12. Jh. stammendes Keramikmaterial an den Tag gekommen ist, freilegten. Die Erschließung wurde von Mária M. Albeker geleitet, die technischen Forschungen wurden von Károly Karlovits durchgeführt (Staatliches Technisches Museum). Von den Gräbern sind Haarringe, Ringe, Ametist- und Pastenperlen, Kleiderschließen, Haarnadeln ans Tageslicht gekommen. Das Grab Nr. 773 enthielt dem Grab Nr. 149. ähnlich das Skelett einer schwangeren Frau, quer über ihren Oberschenkeln lag eine Eisensichel. Der mit Perlen und Flittern ausgestattete Kopfschmuck des Grabes Nr. 836. ist in gutem Zustand erhalten geblieben.

Konsultant: Károly Mesterházy.

An der Ausgrabung nahm der Student Péter Gróf teil.

Edít Bárdos

78. *Keszthely-Fenekpuszta* (Kom. Zala) (XV).*

Lászlófalva (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 94.

79. *Mende-Lányvár* (Kom. Pest) (XLII). Wir setzten die im Jahre 1977 begonnene Ausgrabung im Gebiet des árpádenzeitlichen Burgwalls fort. Wir legten die Reste der Grundmauer im S-, O- und W-Teil des Wohnturmes frei. Aufgrund der bisherigen Angaben sind die äußeren

Dimensionen des viereckigen Turmes: etwa $9,5 \times 9,5$ m. Die Grundmauern wurden mit sehr gutem Mörtel von flachen, unbehauenen Steinen und Ziegeln gebaut, ihre Dicke beträgt 240 cm.

Wir legten auch den SO-Abschnitt des Pfahlzaunes frei. Hier konnten wir den Abstand der Pfähle beobachten (20–50 cm).

Zsuzsa Miklós

80. *Nagymaros* (Kom. Pest) (XLVI). Im Rahmen der Fundbergung im Zusammenhang mit dem Bau des Wasserstufensystems an der Donau klärten wir am Kossuth-Platz (in der Nähe der gotischen Pfarrkirche) die Schichtverhältnisse der Siedlung. Kein mittelalterliches Objekt ist ans Tageslicht gekommen. Unter der in einer Tiefe von 0,80–1,40 m ziehenden mittelalterlichen Aufschüttung legten wir eine quadrische Wohngrube aus dem spätkaiserzeitlichen *Barbaricum* frei. In der untersten Schicht, unmittelbar über den sterilen Löß fanden wir Scherben der transdanubischen Linienbandkeramik.

András Pálóczi-Horváth

Pusztaberény (Kom. Somogy), s. Nr. 59.

Tiszaluc-Sarkadpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 18.

Újnyar-Zsidóföldek (Kom. Zala), s. Nr. 45.

81. *Veszprém-Kálvária-Hügel* (Kom. Veszprém) (XLV). Im Zusammenhang mit den neueren archäologischen und historischen Quellen, mit der von Gy. Rhé im Jahre 1930 geleiteten Freilegung erweiterten sich unsere Kenntnisse über die mittelalterliche Geschichte der Stadt Veszprém während der zwecks Bestätigung geführten Ausgrabung mit neuen Angaben.

Auf dem Plateau des unmittelbar neben der die Stadt Buda über Székesfehérvár und Veszprém mit Italien verbindenden Straße liegenden 10 m hohen Hügels befanden sich einige durch von der Mitte des 11. Jhs bis zur Mitte des 16. Jhs geprägte Münzen datierten Gräber und eine Steinkirche mit drei Bauphasen. Im Zusammenhang mit den topographischen Parametern der urkundlichen Angaben konnte diese datierte Kirche mit großer Wahrscheinlichkeit mit der Pfarrkirche der „Szent Miklós-szeg“ genannten Siedlungseinheit identifiziert werden. Die Kirche wurde mit Bruchsteintechnik unmittelbar auf Dolomitfelsen gebaut. Auch jetzt war hauptsächlich nur das Fundament zu beobachten, mit Ausnahme des südlichen Mauerabschnittes des Chors, wo die 2 sich über dem Gehniveau befindenden, aus rotem Perm-Sandstein gemeißelten Gesimssteine des äußeren Sockels „in situ“ lagen, der dritte Gesimsstein war aber in einer sekundären Position. Vom Norden schloß sich an diese einschiffige, in ihrer ersten Periode mit geradem Chorabschluß versehene Kirche eine Sakristei, vom Westen ein großer Turm, an der Südseite des Schiffes eine Eingangshalle an. Von der Entdeckung von Rhé abweichend ist die erste Steinkirche mit den durch die aus der zweiten Hälfte des 11. Jhs stammenden Münzen datierten Gräbern nicht gleichaltrig, diese in die Felsen gegrabenen Gräber reichten den jetzigen Beobachtungen entsprechend unter die Mauern der Kirche. Die wahrscheinlichste Bauperiode ist das 13. Jh. Im 14. Jh. wird der Chor mit drei Seiten des Achtecks abschließend erweitert und das Gewölbe durch Stützpfeiler befestigt. Danach wurde westlich von der Sakristei, an die Nordmauer der Kirche anschließend ein Ossarium gebaut, und das zweischiffig umgebaute Schiff dem Beweis der in der Hauptachse der Kirche neulich zum Vorschein gekommenen Pfeilergründungen entsprechend mit einem sechsteiligen Gewölbe versehen und vom Süden wurde auch ein neuer Stützpfeiler gebaut. Es ist wahrscheinlich, daß der L-förmige, 2 m tiefe Versteck, der jetzt in der Hauptachse des Schiffes ans Tageslicht gekommen ist, im 16. Jh. ausgebaut wurde. Im Schiff und in der Sakristei legten wir 48 Gräber frei, von denen zwei-

schen dem 14. Jh. und der Mitte des 16. Jhs geprägte ungarische, Wiener, Passauer, Salzburger Münzen und Textilreste sowie einige Kleiderzierden aus Bronze zum Vorschein gekommen sind.

Das Leben der Kirche und der Siedlung wurde von der türkischen Zerstörung und Herrschaft im Jahre 1552 unterbrochen.

Kinga Éry–Alán Kralovánszky

82. *Vésető-Mágori halom* (Kom. Békés) (III). Die Freilegung des Csolt-Klosters wurde beendet. Das Ergebnis der im westlichen Teil des Ordenshauses und im Gebiet des Klosterhofes geleiteten Erschließung war die Entdeckung zweier bedeutenden Objekte. Das eine ist eine sich im Klosterhof befindende Rotunde mit einer rechteckförmigen westlichen Vorhalle, das andere der Brunnen des Klosters. Es gelang uns, den Grundgraben der Rotunde und an dessen Boden 1–5 Reihen des Ziegelfundaments freizulegen, einige würfelförmige Kapitelle und Sockel sind zum Vorschein gekommen. Der Brunnen ist 9 m tief. Er ist vom Gehniveau des Klosterhofs nach unten, in einer Tiefe von 150 cm bis zum Grund mit Ziegelsteinen fest ausgelegt, auch zur Zeit befindet sich eine 2–3 m tiefe Wassersäule in ihm.

Zwischen der Südmauer der Kirche und dem Niveau der Nordmauer der Rotunde fanden wir Gräber, die alle ohne Beigaben waren. Außer der Nordmauer der Kirche, während der Freilegungsarbeiten des noch unerschlossenen Friedhofs kam auch der mit Ziegelsteinen ausgelegte Aufstieg des aus dem 11. Jh. stammenden Klosters zusammen mit dem Fundament des Torturmes und den Resten der abgerissenen Umfriedungsmauer zur Erschließung. Der Rand des Friedhofs reichte bis zu dieser Mauer bzw. bis zum Schluß der abgerissenen Mauern, in den sich im Schutt der Mauern befindenden 3 Gräbern waren die Münzen von Kálmán aufzufinden.

Irén Juhász

83. *Visegrád-Burggarten* (Erholungsheim der Ungarischen Nationalbank, ehemaliges Grundstück Pz. 2558.) (Kom. Pest) (XLVI). Wir setzten die Erschließung der Kirche und des dazu gehörenden Kirchhofs fort. Im Laufe unserer diesjährigen Ausgrabungen legten wir die Westhälfte des Schiffes der in der zweiten Bauperiode gebauten Dechantenkirche mit geradem Chorabschluß, den an die Südseite der Kirche angebauten Treppenturm und die Westhälfte des sich an derselben Seite befindenden Gebäudes frei. Wir setzten auch die Erschließung des sich vor dem Gebäude befindenden Wirtschaftshofs fort.

Ein Teil der Wohngrube eines von dem Ende des 10. Jhs stammenden Hauses mit äußerem Backofen, den die Westmauer der Kirche in die Hälfte geschnitten hat, ist zum Vorschein gekommen. An derselben Seite kamen auch die Reste des Heckenzaunes, dessen Länge mit der von der Kirche gleich war, zur Erschließung.

Im Schiff der Kirche fanden wir das Fundament der die 3 m breite Empore haltenden Pfeiler und die Reste der Chorschranke. An der noch in einer Höhe von 1 m erhalten gebliebenen Südmauer des Schiffes, im Abschnitt zwischen dem Tor und der SW-Ecke, erhielten sich noch die Teile des das Kircheninnere verzierenden, aus dem 11. Jh. stammenden Fresken in einer Länge von 7 m. Die mit Tierfiguren (Fischen, Vögeln, Schafen usw.) verzierte Sockelbemalung setzt sich an der SW-Ecke 2 m lang auch an der Westwand fort.

Vom Kirchhof kamen die Gräber Nr. 179–209. zur Freilegung. Vom Fundmaterial sind die folgenden Gegenstände erwähnenswert: ein Denar des László I., 2 Goldringe mit offenen, verjüngenden Enden, 2 von Golddrähten gedrehte Ringe, 2 Goldreifen mit S-förmigen Enden, 6 rhombusförmige Pfeilspitzen.

Mitarbeiter: Sándor Soproni, Dániel Gróh.

Mátyás Szőke

Zalavár (Kom. Zala), s. Nr. 70.

84. *Balatonszöllös*, Reformierte Kirche (Kom. Veszprém). Die aus Stein gebaute, auf der Südseite mit einem von Stützpfeilern unterstützten Turm versehene Kirche zeigte vor der Forschung außerhalb des gotischen Tores keine mittelalterlichen Teile. Aufgrund der urkundlichen Angaben wurde sie am Anfang des 14. Jhs gebaut. Während der archäologischen Forschungen legten wir ihr Chor frei. Der Chor der Kirche mit geradem Abschluß wurde am Ende des 18. Jhs abgerissen und das Gebäude mit einer Erweiterung von gleicher Breite wie die des Schiffes in Richtung O ergänzt. An der Südmauer legten wir die wenigen Reste einer mittelalterlichen Fensterumrahmung frei. Die Bauzeit des an die Südfront zugebauten Turmes mit Stützpfeilern ist unbekannt, es ist anzunehmen, daß er schon in der Neuzeit hinzugebaut wurde.

An mehreren Stellen wurden auch die Reste der mittelalterlichen Umfriedungsmauer erschlossen.

Ilona Valter—Csaba László

85. *Bátmonostor-Pusztafalu* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Den früheren Ausgrabungen ähnlich wurde die Arbeit in zwei Gebieten durchgeführt. In der Fläche „A“ legten wir weitere Abschnitte der im Jahre 1977 ans Tageslicht gekommenen spätmittelalterlichen Mauern, außerdem noch die Reste des den Gebäudekomplex verteidigenden Pfahlzaunes frei. Die bedeutenderen Keramikstücke sind die Fragmente der Prunkkeramik aus der Zeit von König Matthias und die Kachelbruchstücke, die zum Ofen mit Ritterfigur gehören. Den größten Teil der Fundmaterial bildet — abgesehen von den wenigen Fragmenten aus dem 13—14. Jh. — das Keramikmaterial des 16—17. Jhs.

In der Fläche „B“ legten wir den Teil einer árpádenzeitlichen Kirche mit halbapsidenförmigem Chor, die mittelalterliche Pfarrkirche des Dorfes frei. Die Kirche befindet sich im von Henszlmann durchgeforschten Gebiet, steht aber auf dem von ihm bekanntgegebenen Grundplan nicht. Bisher legten wir 407 Gräber des Kirchhofs frei, wir konnten die Ornamentik und Konstruktion von mehreren Kopfschmuckstücken beobachten.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologiestudentinnen Anna Gergely, Judit Kvassay, Ildikó Nagy teil.

Piroska Biczó

86. *Békés-Kastélyzug* (Kom. Békés) (IV). Wir begannen die Freilegung der die Burg vom Süden umgebenden doppelten Pfeilerreihe. Der Nordseite ähnlich läuft der Pfahlzaun auch hier mit dem auf der Oberfläche auch heute gut erkennbaren äußeren Grabensystem parallel. Was ihre Konstruktion anbelangt, wurde die doppelte Pfeilerreihe der Südseite dem nördlichen Abschluß ähnlich angefertigt. Neben der äußeren Pfeilerreihe, in einer Tiefe von 2 Metern fanden wir einen Ferdinand-Denar aus dem Jahr 1551. Wir setzten die im Jahre 1977 im inneren Gebiet der Palisadenburg angefangenen Forschungen fort. Als Ergebnis dessen erschlossen wir am SO-Teil des Pfahlzaunes, in der Nähe des Abschlusses an der Südseite die Spuren eines Fundaments. Neben der Grundmauer, an ihren beiden Seiten fanden wir einen mit Steinen regelmäßig ausgelegten Teil. Sowohl die Grundmauer, als auch der mit Steinen ausgelegte Teil wurde von einer aus ungarischer und türkischer Keramik des 16. Jhs bestehenden sehr reichen, dicken, stark durchbrannten Schuttschicht bedeckt.

Wir setzten die Erschließung des den Pfahlzaun umgebenden dreifachen Wassergrabensystems fort. Dieses Jahr fanden wir einen Teil des innersten Wassergrabens an der auf der Karte Intervallum Oppidi Békés als Eingang bezeichneten Stelle.

Ibolya Gerelyes

87. *Budapest, I. Szent-György-Platz* (V). Im Jahre 1978 nahmen wir an drei Stellen des Gebiets des ehemaligen königlichen Palasts und des Szent-György-Platzes Ausgrabungen vor.

1) Im SW-Teil des Szent-György-Platzes, in der Achse des neuen, vom Szent-György-Platz bis zum Palast führenden Weges legten wir mittelalterliche Straßen- und Häuserreste frei. Die N-S orientierte Straße zeigt 3 Perioden. Die früheste ist der Schotterweg eines aus der Zeit vor dem Mongolensturm stammenden Dorfes auf dem Burgberg. Darüber befinden sich die Reste eines aus der Zeit der Stadtgründung in den Jahren 1240—50 stammenden sattelförmig gebauten Schotterweges. Auf seine Reste baute man in der ersten Hälfte des 15. Jhs den zum Tor der auf die Zeit von Sigismund datierbaren nördlichen Schlußmauer und zum nördlichen Torturm führenden prachtvollen, etwa 8 m breiten, mit großen Steinen ausgelegten Weg. Auf der Westseite der Straßen legten wir die Reste und die Keller von drei Steinhäusern mit O-W Achsen frei. Wir konnten feststellen, daß am Anfang des 15. Jhs, als die Architekten der Sigismund-Zeit die den Palast von der Stadt trennende, 2,5 m dicke Burgmauer und deren Torturm bauten, ein Teil der schon früher dort stehenden Häuser im Vordergrund der Burgmauer abgerissen wurde. Weiter nördlich stießen wir schon auf solche Häuser, dessen Schwellenniveau schon zum neuen, aus dem 15. Jh. stammenden Straßenniveau gerichtet wurde. (In den Resten eines Kellers kam ein auf September 1686 datierbares türkisches Massengrab ans Tageslicht.) Für dieses Gebiet ist es i. a. charakteristisch, daß es in der Türkenzeit oft besetzt war; zahlreiche Reste ihrer Buden und halbdeckigen Gebäude und zum Vorschein gekommen.

2) Wir setzten unsere früher begonnenen Arbeiten im westlichen Teil des Großen Trockenen Grabens des königlichen Palastes — also an der Stelle des abgerissenen Gebäudes der Burghauptwache — im Zeichen der Restaurierung und Ausstellung fort. Wir legten drei Steinpfeiler der aus der Zsigmond-Zeit stammenden Brücke des Trockenen Grabens, sowie die Grundmauer und Keller des von der Brücke in Richtung Palast führenden Torturmes (der türkenzeitlichen Zindan) frei. In diesem Gebiet klärten wir drei Perioden der Stadt- und späteren Palastmauern von Buda. Auf der östlichen Seite des freigelegten Teils des Trockenen Grabens zieht sich die erste, 2 m breite, aus dem 13. Jh. stammende Stadtmauer von Buda mit dem schon früher gefundenen sog. „Hufeisen-Turm“. Parallel mit dieser Mauer, aber ein wenig weiter nach Westen befindet sich die auf die Anjou-Zeit datierbare spätere Stadtmauer und schließlich am weitesten im Westen erheben sich die auf die Zeit von Zsigmond datierbaren, aus riesigen Quadersteinen gebauten, mit monumentalen Stützpfeilern unterstützten, bis auf unsere Tage erhalten gebliebenen äußeren oberen Stadtmauern.

Wir konnten feststellen, daß die Brücke des Trockenen Grabens und der sich von ihr südlich befindende Torturm von dem Kanonenfeuer der Belagerung im Jahre 1684 zerstört wurden. Zwischen 1684 und 1686 erhoben die Türken hinter der funktionslos gewordenen Brücke (also weiter östlich von ihr) eine innere Burgmauer. Später wurde auf das ganze Gelände das aus dem 18. Jh. stammende Stöckelgebäude genannte Dienstgebäude des Hofes gebaut und nach seiner Abreißung kam das seitdem ebenfalls schon abgerissene Gebäude der Burghauptwache an seine Stelle. Diesen Bauten ist es zuzuschreiben, daß die von uns freigelegten unterbauten unter dem Schwellenniveau des südlichen Torturmes der Brücke des Trockenen Grabens erhalten geblieben sind.

3) Wir nahmen einige kleinere Probegrabungen im südlichen Teil des westlichen Neuweltgartens des königlichen Palasts vor. Unter dem Niveau des Jahres 1944 stießen wir in einer Durchschnittstiefe von 2 Metern auf

die Reste eines größeren Gebäudes aus der Türkenzeit, wahrscheinlich auf die Grundmauern der an dieser Stelle gestandenen großen Moschee von Pascha Murad.

László Zolnay

88. *Budapest, in der Nähe von III. Lajos-Straße 158.³ (V).* Dieses Gebiet konnten wir aufgrund der bisherigen Forschungen mit einem Teil des mittelalterlichen Marktplatzes identifizieren. Wir setzten die Ausgrabungen auf der Nordseite des schon freigelegten Gebiets fort. Während der Erschließung kam im östlichen Teil des Platzes sich an das Haus Nr. 2. anschließend ein weiteres mittelalterliches Gebäude Nr. 3. und ein Teil einer NO-SW orientierten Straße ans Tageslicht. In diese Straße mündet eine NW-SO orientierte mittelalterliche Straße, an deren Ost- und Westseite wir die Reste mehrerer mittelalterlichen Häuser und Öfen bestimmt haben.

Herta Bertalan

89. *Budapest, III. Fényes-Str.—Perc-Str.—Mókus-Str. (V).* Im Jahre 1978 setzte sich im von der Fényes-, Perc- und Mókus-Straßen begrenzten Block die Restaurierung und Wiederherstellung des aus dem 14. Jh. stammenden Klarissenklosters fort, während der der Chorabschluß des nördlichen Nebenschiffes der Kirche ans Tageslicht gekommen ist. Innerhalb der Kirche kam ein Teil eines aus dem 13. Jh. stammenden Ofens zum Vorschein. An der Südseite der Kirche wurde während der Restaurationsarbeiten durch die Abtragung der neuzeitlichen Keller die südliche Stützpfeilerreihe freigelegt. Im Gebiet des südlichen Nebenschiffes wurde der Teil eines mittelalterlichen Grabes und eines aus dem 13. Jh. stammenden Ofens gefunden.

Herta Bertalan

90. *Budapest, III. Perc-Straße—Magyar-Lajos-Str. (Fényes-Adolf-Straße) (V).* Bei der Kreuzung dieser Straßen wurde der Teil einer schon angerichteten Parkanlage wegen eines Wasserrohranschlusses erschlossen. Im freigelegten Kommunalwerkgraben konnten wir den westlichen Rand einer unter dem Westhof des Klosters schon mehrmals bestimmten, aus dem 13. Jh. stammenden, in N-S Richtung ziehenden Straße, die teils über die nördlich-südliche römische Straße zog, teils über die Reste des am westlichen Rand der römischen Straße stehenden Gebäudes erschien, identifizieren. Am Westrand der römischen Straße fanden wir einen Teil einer wahrscheinlich gestörten spätrömischen steinernen Grabkiste.

Herta Bertalan

Doboz (Kom. Békés), s. Nr. 73.

91. *Esztergom-Bánom-Flur (Kom. Komárom) (XLIX).* An der Stelle von zu bauenden Häusern nahmen wir Notausgrabungen vor, dort, wo G. Fehér im Jahre 1962 ein türkisches Gräberfeld feststellte. Während der Ausgrabung legten wir 19 Gräber aus der Türkenzeit frei. Bei einem Teil der Skelette kam eine von der linken Schulter bis zur rechten Taille ziehende Reihe von kugelförmigen Glasknöpfen (mit Eisenohr) ans Tageslicht, die auf irgendeine Uniform zu schließen läßt. Altersbestimmende Funde: ein aus dem 16. Jh. stammender Degen, Pistolenkugel aus Blei, in der ersten Hälfte des 16. Jhs geprägte preußische Groschen. Aufgrund der Funde wurden in diesem Friedhofsteil keine Türken, sondern wahrscheinlich westliche Söldner begraben.

Am Fuß des Hanges legten wir 4 aus dem 18. Jh. stammende Sarggräber ohne Beigaben frei.

An der Ausgrabung nahmen Márta H. Kelemen und Sarolta Lázár teil.

István Horváth

Feldebrő (Kom. Heves), s. Nr. 76.

Győr, *Martinovics-Platz* (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 30/a.

92. *Karcag-Orgondaszentmiklós (Kom. Szolnok) (XXXVIII).* Die Fortsetzung der im Jahre 1973 aufgeführten Freilegung des aus dem 14–16. Jh. stammenden kumanischen Gräberfeldes auf dem Szentmiklósi-Hügel. 1978 kamen die Gräber Nr. 305–429. an der Südseite des Kirchenschiffes zur Freilegung. Die Ergebnisse der Ausgrabung bestätigten unsere sich von den kumanischen Gräberfelder schon früher ausgebildeten Auffassungen, wonach die sich im Kirchhof befindenden Gräber von heidnischem Ritus sind. Es gelang uns, unter den Gräbern des Gräberfeldes auch ein Grab zu finden, das aus dem vorangehenden árpádenzeitlichen Friedhof von Orgondaszentmiklós erhalten geblieben und durch 2 Haarringe datiert ist. Von den Funden sind ein Kopfschmuckband mit gepreßten Blechbeschlägen, zwei mit gepreßten Silberscheiben bzw. mit Silberhalbkugeln verzierte Kopfschmucke, eine mit Perlen geschmückte Tasche, ein Siegelring mit Meisterzeichen und eine Axt hervorzuheben.

An der Ausgrabung nahm László Madaras teil.

László Selmeczi

Nagymaros (Kom. Pest), s. Nr. 80.

93. *Lenti-Burg (Kom. Zala) (XLVII).* Während der Ausgrabung kam die Westhälfte des großen Torturmes mit dem sich vor ihm ziehenden Burggraben zur Erschließung. Wir fanden auch den Weinkeller und den Stall der Burg. Wir bestimmten den Ort und die Richtung der östlichen Burgmauer sowie die zum stehenden Gebäudeteil gehörenden Niveaus. Vom Fundmaterial sind die Kacheln und die Habangefäße mit Jahreszahlen bedeutend.

László Vándor

94. *Lászlófalva-Templomdűlő (Kom. Bács-Kiskun) (IV).* Die Ausgrabungen im aus dem 14–17. Jh. stammenden Dorf Szentkirály wurden nach einer mehrjährigen Pause an der III. Arbeitsstelle, in der Nähe der reformierten Kirche fortgesetzt, 550 m² wurden freigelegt. Ein weiterer Abschnitt des mittelalterlichen Fahrdammes ist ans Tageslicht gekommen. Die die Achse der Siedlung bildende Straße wurde südöstlich von der Kirche, am Ufer einer natürlichen Vertiefung, die vom Ende des 16. Jhs ab aufgeschüttet wurde, ausgebaut. Neben der Straße läuft die Erschließung eines am Ende des 16. Jhs zerstörten, aus drei Räumlichkeiten bestehenden Wohnhauses mit Lehmmauern. Auf demselben Hügel wurden 9 Gräber eines aus dem 11. Jh. stammenden Gräberfeldes des gemeinen Volkes freigelegt. (Beigaben: Haarringe.) Das Verhältnis des Gräberfeldes zur spätmittelalterlichen Kirche und zum Friedhof ist vorläufig noch nicht geklärt. Unter den mittelalterlichen Schichten kam ein sarmatischer Graben zum Vorschein.

András Pálóczi-Horváth

95. *Mecseknádasd-Schloßberg (Kom. Baranya) (XXVI).* Im Laufe der Freilegungen des Jahres 1978 wurde der Chor der dreischiffigen Kirche erschlossen. Im größten Teil des Chors kam der mittelalterliche Terrazzo-Fußboden in größeren Stücken — an manchen Stellen hat er sich ein wenig gesenkt — ans Tageslicht. In der Apside, die mit drei Seiten des Achtecks abgeschlossen wird, fanden wir die in einem guten Zustand erhalten gebliebene Stiege der Chorschranke, teilweise auch das Steinfundament des Fußbodens und einen kleinen Teil des Fundaments des Altars. Im südlichen Teil der Apside

stießen wir auf das Fundament einer Betnische (Mihrab), die aus dem in der Türkenzeit zu einer Moschee umgebauten Chor umgestaltet wurde.

Wir fanden die den Chor haltenden, aus Rohstein gebauten Pfeiler sowie den Grund der auf den Chor hinaufführenden Stiege. Ebenda — vom Westeingang links — legten wir die zu einer türkischen Burg gehörenden Reste einer in Lehm gesetzten Steinmauer frei.

Wir setzten auch die Erschließung des nördlichen Nebenschiffes, das die Kaserne der türkischen Burg war, fort. Im vollkommen erschlossenen Nebenschiff fanden wir auch im mittelalterlichen Fußbodenniveau nur das gestampfte türkenzeitliche Niveau. Die Reste eines neueren, aus Quadersteinen gesetzten Pfeilers, der ein Teil der das Hauptschiff vom Nebenschiff teilenden Pfeilerreihe war, wurden auch freigelegt. Auch hier setzte sich die die Pfeilerabstände abschließende, O-W orientierte, in Lehm gesetzte türkische Mauer fort. Von ihr befreiten wir das bogenförmige Kopfstück eines romanenzeitlichen Fensterrahmens.

Unter der aus dem 14. Jh. stammenden Schicht der Kirche zeigten sich im Gebiet des Schiffes frühere Mauerreste.

Während der Freilegung kam eine reiche lokale und sog. bosniakische Keramik ans Tageslicht. Außerdem fanden wir noch einige gehauene gotische Fragmente.

Mitarbeiterin: Mária G. Sándor.

Győző Gerő

96. *Mosonmagyaróvár-Burg* (Kom. Győr-Sopron) (XIX). Wir führten zwecks Restaurierung des in die Burgschanzen eingebauten Torganges Forschungen durch. Es gelang uns festzustellen, daß der Torgang sich eigentlich in Richtung des inneren Burggebäudes fortsetzte. Die Ostmauer des Ganges zog sich 7,5 m lang in einer Breite von 2 m weiter, dann erweiterte sie sich in einem Stumpfwinkel gebrochen in einer weiteren Strecke von 2 m zu 3 m. Diese Mauer wurde bis auf das heutige Gehniveau abgerissen. Zugleich konnte man auch feststellen, daß sich hier zwei Sitznischen befanden, die mit den erhalten gebliebenen zusammen eine Reihe aus 5 Nischen mit Steinumfassung gebildet hatten. Auf der Westseite fanden wir bei dem Ende des Torganggewölbes eine aus abkanteten Quadersteinen gesetzte Mauerecke. Hier endete die Mauer des Torganges nicht, sondern sie zog in westliche Richtung auf einer 6 m langen Strecke in einem leichten Bogen nach außen weiter, dann setzte sie sich in einem Stumpfwinkel gebrochen in einer Länge von 10 m gerade weiter. Im halbkreisförmigen Mauerabschnitt fanden wir auf der Nordmauer eine aus drei Sitznischen mit Steinumfassung bestehende Reihe. Die Breite der im Westteil freigelegten Mauer beträgt 3 m, an ihrer höchsten Stelle war sie 3 m, am der am meisten zerstörten Stelle 110 cm hoch. Die originale Toröffnung war am Ende der sich anschließenden Mauerabschnitte 6 m breit. Den vorigen Zuständen gegenüber war die originale Türöffnung gegen das neben dem SO-Eckturm des inneren Burggebäudes freigelegte, aus dem 15. Jh. stammende Tor gerichtet. Wegen der dringenden Restaurationsarbeiten gab es keine Möglichkeit für eine Ausgrabung. Aus Mangel an dieser kann man nur mit großer Wahrscheinlichkeit darauf folgen, daß die ans Tageslicht gekommenen außerordentlich breiten (3 m) Mauern dem gotischen Burgtorgang zeitlich vorausgehen. Bei der Freilegung des Torganges fand nämlich P. Tomka eine 80 cm unter dem Gehniveau abgetragene, in einem Stumpfwinkel brechende Mauerecke, die auf dem Grundriß mit den im westlichen Teil freigelegten, in einer Höhe von mehreren Metern stehenden Mauern zusammenhängt. Diese zeigen insgesamt einen Teil eines sechseckigen Turms, dessen innere Grundfläche 10 × 6 m betrug. Die Dicke der Mauern und die Dimensionen der Räumlichkeit entsprechen denen eines aus der Árpádenzeit bekannten Wohnturmes. Es ist sehr wahrscheinlich, daß der hier zu ahnende Wohnturm mit der Burg, die nach dem Mongolenzug Konrád Óvári bauen ließ und die im Jahre 1290 zerstört wurde,

identisch ist. Die Reste dieser Burg wurden wahrscheinlich in den Torbau des späteren gotischen Burg mit hineingebaut.

Rezső Pusztai

97. *Pásztó* (Kom. Nógrád). Im unter Denkmalschutz stehenden Zentrum von Pásztó, neben der gotischen Pfarrkirche steht ein Haus mit unbedeutendem Äußeren, das bis in die letztere Zeit immer das Haus des jeweiligen Dorflehrers und Kantors war. Aufgrund der vor ein paar Jahren ans Tageslicht gekommenen gotischen Fragmente wurden im Jahre 1978 Forschungen durchgeführt, die sowohl die Durchforschung der Mauern als auch die archäologische Freilegung in sich enthielten. Nachdem der Verputz abgeschlagen wurde, stellte es sich heraus, daß das Gebäude vom Keller bis zum Dachboden aus dem Mittelalter stammt, am Ende des 15. Jhs gebaut wurde. Es war ein dreiteiliges Wohnhaus. Die mittlere Räumlichkeit war die Küche, deren Tür sich in der Mitte der östlichen Front öffnete. An der Wand der Tür gegenüber ist der Abdruck der mittelalterlichen Heizanlage erhalten geblieben: der Abdruck des auf einer Steinkonsole ruhenden Rauchabzuges, unter dem die Gründung der Feuerbank freigelegt wurde. In der Mitte der Westmauer öffnete sich ein gotisches Fenster. Die aus der Küche öffnende südliche Räumlichkeit war die „gute Stube“ des Hauses, die durch vier gotische abgekantete Fenster beleuchtet wurde. Auch die Gründung des von der Küche heizbaren Kachelofens wurde freigelegt. Die aus der Küche nach Norden öffnende Räumlichkeit war anfangs die Kammer. Unter ihrem Lehmfußboden erschlossen wir drei als Vorratsspeicher dienende bienenkorbförmige Gruben, in denen wir auch ein reiches Fundmaterial fanden. Alle Haushaltsgeräte am Ende des 16. Jhs wurden hier verborgen. Wir fanden hier zahlreiche Variationen von Tonschüsseln, Krügen, Töpfen, alle in einem unversehrten Zustand, außerdem eine Kupferschüssel und einen außerordentlich reichen Fund von Eisengeräten: Pflugmesser, Viehlocken, Kesselfüße, eine Axt, Bohrer, Kerzenhalter usw. Die Wertgegenstände wurden wahrscheinlich in den 1550er Jahren versteckt, als die Türken sich näherten. Diese Räumlichkeit wurde im 17. Jh. umgebaut. In die West- und Ostmauer wurden zwei Fenster geschnitten und in die SW-Ecke wurde ein Kachelofen gebaut. Das Haus wurde im 18. und im 19. Jh. — nach 1813 — umgebaut. Unter dem südlichen, prachtvollen Raum ist der Keller mit gotischen Gewölben, dessen mittelalterlichen Abstieg wir freilegen konnten, erhalten geblieben.

Das gotische Haus von Pásztó kann in seinem Zustand vom 15. Jh. restlos vorgestellt werden, es ist vielleicht unser einziges mittelalterliches Marktfleckengebäude.

Ilona Valter

98./1. *Pécs, Jókai-Platz 7.* (XXVI). In den Suchsachanten der Unternehmung für montanen Schachtbau kamen die Grundmauern eines gotischen Gebäudes, die zum Gebäude gehörenden zwei Keller (die im 16. Jh. verstopft wurden) und eine im 16. Jh. verstopfte und zementierte Zisterne zum Vorschein. Das gotische Gebäude wurde im Laufe des 16. Jhs zerstört und im an seiner Stelle ausgebildeten neuen Gehniveau wurden drei Brunnen vertieft, von denen der eine im ersten Drittel des 17. Jhs, der zweite am Ende des 17. Jhs während der dritte, der mit Ziegelsteinen ausgelegt war, am Ende des 18. Jhs gegraben wurde.

An der Notausgrabung nahmen Péter Krasznai und Gábor Lukácsy teil.

Gábor Kárpáti

98./2. *Pécs, Munkácsi-Straße 2.* (XXVI). Im Hof der 2. Klinik für Interne Medizin, im Graben einer Fernwärmeleitung kamen die Gräber eines mittelalterlichen Friedhofs (der wahrscheinlich zum zerstörten Karmeliten-

kloster „Hl. László“ gehörte) und Reste der Grundmauer eines im 17–18. Jh. gebauten Hauses an den Tag. Im Graben fanden wir in einem 120 cm tief gelegten Wasserleitungsrohr in der Zeit von Lipót I. versteckte Silbermünzen (268 Stück). Die letzte Münze stammt aus dem Jahr 1705.

An der Ausgrabung nahmen Péter Krasznai und Gábor Lukácsy teil.

Gábor Kárpáti

98./3. Pécs, Széchenyi-Platz (XXVI). In der NO-Ecke des inneren Platzes (BÁV-Schachten) kamen die Grundmauern und der Keller der Westfront eines auf der aus dem Jahre 1686 stammenden Haüy-Karte angezeichneten Blocks (I. Schacht) zum Vorschein. Im zweiten Schacht, in einer 8 m tiefen, aus einem Keller entstandenen Grube befanden sich in einer 40 cm dicken durchbrannten Schicht u. a. 7, aus dem 15–16. Jh. stammende Goldmünzen.

An der Notausgrabung nahmen Péter Krasznai und Gábor Lukácsy teil.

Gábor Kárpáti

99./1. Pécs-Bischofsburg (XXVI). Wir setzten die Ausgrabung im sich im NO-Teil der Bischofsburg befindenden sog. oberen Garten fort. Wir bestimmten die ganze Ausbreitung der früher schon freigelegten großen Räumlichkeit mit Ziegelgewölbe und erschlossen vollkommen das sich über das Gewölbe befindende obere Geschoß.

Die südliche Böschung des nördlichen Gartens suchten wir mit mehreren Suchgräben durch. Hier fanden wir die Reste einer O-W orientierten Mauer, die sich der Westmauer des gewölbten Raumes anschloß. Im sich in der östlichen Fortsetzung der Böschung ziehenden Suchgraben legten wir eine von der Ostmauer der gewölbten Räumlichkeit ausgehende, ebenfalls O-W orientierte weitere Frontmauer frei. Das Niveau dieser letzteren zieht sich vom Niveau der ersten Mauer weiter nördlich. In diesem mittelalterlichen Mauerabschnitt fanden wir die eingemauerten Reste einer gotischen Türöffnung mit Steinumfassung „in situ“. Vor der Mauer — davon südlich — legten wir ein Pflaster aus der Türkenzeit frei. In der Osthälfte der Böschung fanden wir eine aus dem Niveau der erwähnten Front nach Süden herauspringende Räumlichkeit, deren mittelalterliches Mörtelniveau in einem guten Zustand ans Tageslicht gekommen ist. Vor der Westmauer des mittelalterlichen Raumes hört das türkische Pflaster auf. In der nördlichen Schlußmauer der Räumlichkeit legten wir die Reste einer mit in Lehm gelegter Mauer eingeschlossenen einfachen Türöffnung sowie die sekundär eingemauerten Teile zweier frühmittelalterlichen Fensterrahmen mit Steinumfassung frei.

Im sich von dem gewölbten Raum östlich befindenden Gartenteil — nördlich von den südlichen Mauerresten — stießen wir auf mittelalterliche Gebäudereste von größerer Ausdehnung, die sich bis zur inneren Burgmauer erstrecken. Wir legten auch einen Teil des mit der nördlichen inneren Burgmauer parallel laufenden, ursprünglich gewölbten doppelten Korridors frei.

Während der Ausgrabung kamen zahlreiche türkische und spätmittelalterliche Keramikstücke zum Vorschein, außerdem fanden wir auch viele gemeißelte gotische Fragmente.

Mitarbeiter: Győző Gerő.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Ildikó Bellér, Zita Kéri und Gyöngyi Kovács teil.

Mária G. Sándor

99./2. Pécs, Vak-Bottyán-Straße-Stadtmauern (XXVI). Im Jahre 1978 setzten wir die Erforschung der nördlichen Stadtmauer an sich von der János-Hunyadi-Straße östlich befindenden Abschnitt fort. Wir bestimmten durch den Ausbau mehrerer Suchgräben das Fundament der nach der Abreißung der Häuser frei gewordenen Stadtmauer und stellten auch die sich den Mauern anschlie-

ßenden äußeren Niveaus fest. Wir legten auch einen Teil der eingemauerten, schmalen Schießscharten frei. Die in einer sich wechselnden Höhe erhalten gebliebene Mauer ist von einem größeren halbrunden Basteiturm verstärkt. Wir legten auch das Fundament dieser letzteren frei und bestimmten sein äußeres Niveau. Die Basteimauer wird von Schießscharten nicht durchbrochen.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Ildikó Bellér und Gyöngyi Kovács teil.

Mária G. Sándor

Pilismarót-Szobi rév (Kom. Komárom), s. Nr. 11.

100. Pogány, Aszanovác oder Csontos (Kom. Baranya) (XXVI). Wir nahmen aufgrund einer namenlosen Anmeldung von einem Schatzfund Kenntnis. Vom Auffinder konnten wir etwa 1500 Ferdinand-Denare und ein Silberring mit Wappen übernehmen. Der nach dem Pflügen zum Vorschein gekommene Fund kam an der Stelle der Kirche eines zerstörten Dorfes hervor, zerstreut in einem kleinen Gebiet. Da wir kein Bruchstück von einem Gefäß gefunden hatten, ist es wahrscheinlich, daß das Silber in einer kleinen Kiste versteckt wurde, und die starke Rostschicht an vielen Münzen von dem Eisenbeschlag der Kiste stammt.

Gábor Lukácsy

101. Siklós-Franziskanerkloster (Kom. Baranya) (XXVI). Im Zuge der denkmalpflegerischen Restaurierung des einstigen Franziskanerklosters von Siklós haben wir im Rahmen der parallel durchgeführten Fundrettung im südlichen Flügel die Reste der zur Zeit unter dem Gelniveau sich dahinziehenden Flucht von Räumen des mittelalterlichen Augustinerklosters freigelegt. An der südlichen Fassade wurde eine Reihe der regelmäßig untergebrachten Schießscharten vorgefunden. An der westlichen Schluß- oder Teilmauer sind die eingemauerten Reste einer halbbogenförmigen Türöffnung zum Vorschein gekommen.

Der Grundplan dieses Traktes des mittelalterlichen Klosters, der aber von Süden her auch heute noch von der Stadtmauer begrenzt ist, wich vom Grundplan des späteren Gebäudes ab.

Aus der Aufschüttung der Flucht der Räume sind in großer Menge türkische und türkenzeitliche Keramik sowie Eisengegenstände ans Tageslicht gekommen.

An der Fundrettung nahm der Student Csaba László teil.

Mária G. Sándor

102. Szakoly-Vörösmarty-Str. 6. (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV). Beim Ausheben eines Abwasserkanals auf dem Hof stieß man auf eine große Menge von Münzen. Der Fund bestand insgesamt aus 1930 Stücken, von welchen das älteste aus 1509, das jüngste aus 1574 stammt.

Die meisten Münzen (1897 St.) waren Denare. Der Fund enthielt außerdem noch 27 St. Groschen und 6 St. Silbertaler.

Im Fund wurden auch 8 St. gefälschte Exemplare gefunden, die alle Denare waren.

Die Münzen verbarg man ursprünglich in einem Leinensack, dessen Reste auf einigen Münzen vorgefunden werden konnten. Die Verbergung des Fundes hängt wahrscheinlich mit der ständigen Besetzung des südlichen Teiles der Landschaft Nyírség durch die Türken zusammen.

Katalin Kurucz

103. Szekszárd-Palánk (Kom. Tolna) (XXX). Als Fortsetzung der 1975 begonnenen Planausgrabung wurden im Innenbereich der türkischen Palisadenfestung des 17. Jhs die Grundmauern von sich der westlichen Palisadenmauer anschließenden Gebäuden mit Flechtmauerwerk, Gruben auch von verschiedener Größe und

Funktion erschlossen. Aus der bei der endgültigen Zerstörung der Burg entstandenen Schuttschicht sind in großer Anzahl Keramik und Gebrauchsgegenstände aus Metall: glasierte und unglasierte Keramik, Messer, Steigbügel, Baubeschläge usw. ans Tageslicht gekommen.

Attila Gaál

104. *Tarnaszentmária-Röm.-kath. Kirche* (Kom. Heves). Die im Jahre 1977 begonnene archäologische Erschließung wurde mit der Erforschung der Unterkirche und des erhöhten Chors fortgesetzt. An dieser letzteren Stelle war nach Herabschlagen des neuzeitlichen Mörtels auf den Gewölben und der Untersuchung des Bindematerials zu beobachten, daß das Gewölbe der Chorbögen und der ursprüngliche Zustand der die Chorvierecke begrenzenden Gurtbögen sich bewahrt haben. Das Gewölbe des Chorvierecks ist neuzeitlich. Im Laufe der Forschung der Schichten unter dem Fußboden wurden auch drei eingemauerte kleine Schächte von unbestimmter Funktion freigelegt. Als Ergebnis der Mauerforschung wurden weitere Einritzungen bekannt.

Dem im Schiff der Unterkirche freigelegten, sich dem Gebäude anrichtenden Grab anschließend wurde im Chor der Unterkirche eine Kontrollausgrabung durchgeführt, wo wir ein einst bedeutendes Schachtgrab mit vermutlich öfters gestörten Knochenmaterial, gefunden haben, das zur anthropologischen Untersuchung eingesandt wurde.

Mitarbeiter waren János Kárpáti und Tibor Matafán.

Károly Kozák

105. *Vámosatya, Reformierte Kirche* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV). Die Ortschaft gehörte zu den Gütern der ältesten Sippe des Theißrücken im Mittelalter. Sie war Besitz der Gutkeled-Sippe. Die Kirche mit geradem Chorabschluß, gemischter Mauerung und ohne Stützpfeiler wurde im Laufe eines einzigen zusammenhängenden Bauprozesses zu Beginn des 14. Jhs erbaut. Ihrem Chor schloß sich von Norden eine Sakristei an, die Ende des 16. Jhs abgetragen wurde. Der Sockel des Schiffes schließt mit einem treppenförmig angebrachten, aus zwei-drei Ziegelreihen ausgebildeten Gesims, während der Chor — niedriger — einen schrägenkantigen Steinsockel hat. An der W-Seite befindet sich ein aus der Mauerfläche hervorspringender, mit einem Tympanon schließender Torvorbau von abgekannter Steinumrahmung. Das Tor wurde in der Barockzeit stark umgeändert. An der Südseite des Schiffes ist im Zuge der Forschung der zur Mitte des 18. Jhs zugemauerte mittelalterliche Eingang zum Vorschein gekommen. In der Zumauerung haben wir die abgekannten Umrahmungssteine des Tores gefunden. Aufgrund der Rekonstruktion war der S-Eingang mit Konsolen ausgebildet. Bei dem SW- und SO-Fenster der S-Fassade haben wir eine beim Bau vorgenommene Planänderung wahrgenommen. Die ursprünglich nach außen und innen trichterförmige Ausbildung des SW-Fensters wurde geändert und der abgekannte Umrahmungsstein ist schließlich in die äußere Mauerfläche geraten. Das SO-Fenster wurde wahrscheinlich wegen dem das S-Tor kreuzenden, sich oben gerade abschließenden, hervorspringenden Torbau später weiter nach O versetzt und dem ursprünglichen Vorhaben entsprechend ein nach außen und innen trichterförmiges Fenster gebaut. Das S- und

O-Fenster des Chors ist nach außen und innen trichterförmig und mit dreiböigem, gemeißeltem Maßwerk verziert. Hier wurden ihre durch die gemeißelten Steine angegebenen Maße mit Ziegelerhebung verändert. Nur die Schlußsteine und das Maßwerk sind aus gehauenen Stein hergestellt, während die Balustrade und der Abschluß des Fensters aus Ziegel gebaut wurde. An der N-Seite des Chorinneren ist ein Pastoforium, dessen Bekleidung aus spitzbogigen, zylindrischen und birnenförmigen Gliedern ausgebildet war. Westlich davon öffnet sich die abgekanntete Sakristeitür mit geradem Abschluß. An der S-Seite des Chors ist eine aus Ziegel gemauerte Sitznische. Der Chor ist vom Schiff von einem abgekannten, spitzbogigen Triumphbogen getrennt.

Die zu Ehren des Hl. Georgs gebaute Steinkirche des Dorfes wird zuerst im Jahre 1341 erwähnt.

Zur Mitte des 17. Jhs wurde das Kircheninnere mit ornamentaler Bemalung verziert. Diese Bemalung beweist, daß zu dieser Zeit die mittelalterlichen Öffnungen der Kirche gebraucht werden, bloß die Sakristei wurde abgerissen.

Zur Mitte des 18. Jhs wurde das S-Tor des Schiffes zugemauert, das westliche umgeändert und an der Stelle der mittelalterlichen Fenster sowie an der nördlichen Schiffmauer hat man Barockfenster geöffnet. Im Laufe des 19. Jhs wurden an der Kirche nur mehr kleinere Änderungen vorgenommen.

Juan Cabello—István Feld—Zsuzsa Lukács

Veszprém—Kálvária domb (Kom. Veszprém), s. Nr. 81.

106. *Visegrád-Hochburg* (Kom. Pest) (XLVI). Im Zuge unserer für das laufende Jahr vorgesehenen Forschung haben wir in der Innenburg, am unteren Burghof und in der inneren Maueringe gearbeitet. Im SO-Ende des unteren Burghofes wurden von den an die Innenseite der Burgmauer angebauten Räumen zwei — wahrscheinlich die Küche und der Vorraum — ausgeputzt. Im O-Ende der inneren Maueringe haben wir den aus Kalkmörtel gemachten Fußbodenbelag des im 15. Jh. hier gestandenen Gebäudes aus Balkenkonstruktion und auch die darunter befindliche Aufschüttung aus dem 14. Jh. durchgeschnitten.

Am inneren Burghof ist es zur Erschließung des Raumes zwischen dem Alten Turm und dem O-Schloßflügel gekommen. Auch der Innenraum im Erdgeschoß des O-Schloßflügels wurde gesäubert.

In dem im 14. Jh. erbauten Teil des W-Schloßflügels, am I. Geschoß wurde eine zur Sigismunds-Zeit zugemauerte, aus dem 14. Jh. stammende Fensteröffnung mit Sitznische und neben dem Fenster eine ebenfalls in der Sigismundzeit umgeänderte Türöffnung aus dem 14. Jh. freigelegt.

Auch in dem aus dem 15. Jh. stammenden Teil des vorher erwähnten Schloßflügels kam es zu einer kleineren Mauerforschung. Es wurden die sekundär verwendeten behauenen Steinfragmente des 14. Jhs erschlossen.

Vorläufig erfolgte nur die ausführliche Aufmessung des östlichen Schloßflügels.

Mitarbeiter: Ilona Pusztai, Géza Márton.

Mátyás Szőke

Zalavár (Kom. Zala), s. Nr. 70.⁴

Herausgegeben von Alice Sz. Burger

VERZEICHNIS DER MUSEEN

I Baja, Türr István-Museum	XXXII Szeged, Móra Ferenc-Museum
II Balassagyarmat, Palóc-Museum	XXXIII Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
III Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum	XXXIV Szentendre, Ferenczy Károly-Museum
IV Budapest, Ungarisches Nationalmuseum	XXXV Szentee, Koszta József-Museum
V Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest	XXXVI Székesfehérvár, István király-Museum
VI Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum	XXXVII Szigetvár, Zrínyi Miklós-Museum
VII Csongrád, Lokalhistorisches Museum	XXXVIII Szolnok, Damjanich János-Museum
VIII Debrecen, Déri-Museum	XXXIX Szombathely, Savaria-Museum
IX Diósgyőr, Metallurgie-Museum	XL Dunaújváros, Städtisches Museum
X Eger, Dobó István-Museum	XLI Tata, Kuny Domokos-Museum
XI Győr, Xantus János-Museum	XLII Tápiószéle, Dorfmuseum
XII Gyula, Erkel Ferenc-Museum	XLIII Túrkeve, Ortsmuseum
XIII Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum	XLIV Vác, Vak Bottyán-Museum
XIV Kecskemét, Katona József-Museum	XLV Veszprém, Bakony-Museum
XV Keszthely, Balaton-Museum	XLVI Visegrád, Mátyás király-Museum
XVI Kiskunhalas, Thorma János-Museum	XLVII Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
XVII Miskolc, Herman Ottó-Museum	XLVIII Provisorisch im Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
XVIII Mohács, Kanizsay Dorottya-Museum	XLIX Esztergom, Balassi Bálint-Museum
XIX Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum	L Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
XX Nagykanizsa, Thury György-Museum	LI Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
XXI Nagykőrös, Arany János-Museum	LII Szob, Börzsöny-Museum (Heimatmuseum)
XXII Nagyvázsony, Burgmuseum	LIII Aszód, Dorfmuseum
XXIII Nyírbátor, Báthory István-Museum	LIV Kapuvár, Lokalhistorisches Museum
XXIV Nyíregyháza, Jósza András-Museum	LV Kőszeg, Jurisich Miklós-Museum
XXV Orosháza, Szántó-Kovács-Museum	LVI Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
XXVI Pécs, Janus Pannonius-Museum	LVII Budapest, Landwirtschaftliches Museum
XXVII Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung	LVIII Pápa, Lokalhistorisches Museum
XXVIII Sáropatak, Rákóczi-Museum	LIX Kisvárd, Burgmuseum
XXIX Sopron, Liszt Ferenc-Museum	LX Diósgyőr, Burgmuseum
XXX Sopron, Bergbaumuseum	LXI Cegléd, Kossuth-Museum
XXXI Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum	

ANMERKUNGEN

¹ ArchÉrt 87 (1960) 230.

² Die den großangelegten Bauarbeiten eines neuen Stadtviertels im Gebiet des III. Bezirkes (Óbuda) von Budapest vorangehenden archäologischen Erschließungen wurden im ganzen Jahr durchgeführt. Den ausführlichen Bericht s. in Régészeti Füzetek Ser. I. Nr. 32, ferner in den Bänden des Serienwerkes Budapest Régiségei.

³ s. vorangehende Anm.

⁴ Vorkommende Abkürzungen:

UngNatMus, MNM = Ungarisches Nationalmuseum, Magyar Nemzeti Múzeum

BÁV = Bányászati Aknamélyítő Vállalat, Unternehmung für Montanen Schachtbau (Pécs)

* Die ausführlichen Berichte über die Ausgrabungen des Archäologischen Instituts der UAW s. im Band: Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (MTA Régészeti Intézetének Közleményei) 8–9 (1978–79).

Budapest Régiségei XXIV. kötet 1–2. Budapest 1976. 450 + 251 lap, ebből 209 tábla. Statisztikai Kiadó Vállalat.

Új köntösben és formában jelent meg a nagy múltú sorozat újabb kötete, mely elsősorban az óbudai városrekonstrukció kapcsán 1968-ban megindult, majd az 1973 óta intenzíven végzett régészeti kutatások utolsó három évének (1973–75) eredményeit, a római kori és középkori feltárások előzetes, beszámoló jellegű összefoglalását adja. A kétszáz éves aquincumi kutatások utolsó évtizede, elsősorban a legióstábor történetére és topográfiájára vonatkozóan sikeresebbnek tekinthető, mint az addigi összes korábbi ásatás. Az újabb feltárások hatalmas anyagának részletes feldolgozása csak a most folyó munkálatok teljes befejezése után indulhat meg. Ezért rendkívül hasznos kezdeményezésnek kell tekintenünk, hogy a munkálatokat irányító és végző Budapesti Történeti Múzeum, előzetes tájékoztatást nyújt e kötetben a legfontosabb eredményekről. A leletanyag feldolgozása és kiértékelése előtt is már szükségesnek látszott az anyag ily módon való közreadása, hiszen ez a terület mind a római, mind a középkorban rendkívül fontos szerepet játszott. Az új kutatási eredmények lényegesen, igen sok esetben meghatározóan módosították már eddig is a település történetére, topográfiájára vonatkozó ismereteinket.

A hosszú ideig szinte egy helyben stagnáló kutatás, mely csak kisebb, alkalmasszerű megfigyelésekre támaszkodhatott, most, a szanálás adta lehetőséget kihasználva, a legióstábor történetének és topográfiájának konkrét tisztázását tűzhetette ki céljául. A tervszerű, rendszeres feltárások eredményeként, még ha számos probléma tisztázatlan is maradt, ma már eléggé összefüggően rajzolódhatnak ki az aquincumi legióstábor alaprajzi és történeti kontúrjai. Hasonló a helyzet az eddig csak túlnyomórészt oklevelekből, határleírásokból ismert középkori Óbuda esetében is. Most az okleveles adatok és a szórványos korábbi régészeti megfigyelések alapján lehetőség nyílt egy-egy fontosabb objektum feltárására is. Már az eddigi eredmények, mint pl. a ferences templom és klarissza kolostor, valamint a királynéi vár újabb kutatása számottevően gazdagították a középkori Óbudára vonatkozó ismereteinket. Az óbudai feltárásokat irányító Póczy Klára és Bertalan Vilmosné — akik egyúttal a kötet bevezető tanulmányainak a szerzői is — érdeme, hogy a munkálatokat végző széleskörű team tervszerűen, lépésről lépésre deríti fel Óbuda római kori és középkori topográfiájának részleteit, történetét. A kötetben helyet kaptak a főváros más részein, így Pesten és a budai várban folyó kutatások eredményei is. A tulajdonképpen három, illetve négy téma köré csoportosítható 31 beszámoló és tanulmány jelentős része római kori témával foglalkozik, de méltó helyet képviselnek a középkori témájú feldolgozások, beszámolók is.

A kötet néhány kivételtől eltekintve előzetes jelentéseket, az ásatások rövid ismertetését tartalmazza. A kutatások jelenlegi állása többnyire nem teszi lehetővé egy-egy téma lezárását, kiértékelését. Erre csak a kutatások befejezése, a feltárt leletanyag részletes feldolgozása után nyílik lehetőség. Így e rövid ismertetés keretében természetesen nem térhetünk ki a kötet valamennyi cikkének még csak a felsorolására sem, ezért a továbbiakban a kötet lényeges eredményeit és hiányosságait emeljük csak ki.

Póczy Klára a korábbi és az újabb kutatások szintéziseként az aquincumi legióstábor területén az I. századtól kezdődően nyolc építési periódust állapít meg. A legalaposabban kikutatott és alaprajzilag is legismertebb a II. sz. elején épült kő legióstábor. Védművein kívül belső szerkezetéről, építményeiről is átfogó, összefüggő képet alkothatunk. Talán a legjelentősebb eredmény a korábbi legióstábor mellett, a Duna közelében épült késői táborerőd felkutatása, mely a középkori Óbuda kialakulására és topográfiájára is — mint azt a most folyó kutatások bebizonyították — meghatározó befolyással volt. A táborokon kívül a canabae és a temetők kutatása további értékes adatokkal szolgált. Különösen figyelemre méltó a késői tábor északi felében feltárt sírok helyzete, melyek az erőd IV–V. sz. fordulóján történt beszüktetését tanúsítják, a pannoniai limes többi táborában újabb megfigyelt általános fejlődéshez hasonlóan. A késői erőd keltezését — melyet a leletanyag teljes feldolgozása még kisebb mértékben esetleg módosíthat — magunk részéről határozottabban helyezzünk Constantinus korára. Egyébként az újabb visegrádi feltárások, az ugyanekkor Constantinus-kori tábornál az aquincumhoz hasonló ívelt táborfalat hoztak felszínre. A két erőd építését minden bizonnyal azonos időre kell helyezni.

A legióstáborok kutatása mellett a városrekonstrukció kapcsán a tábort övező canabae, a különböző korú temetők, karélyos ókeresztény sír- és aqueductus feltárásáról olvashatunk előzetes összefoglalásokat az ásatók tollából. Néhány kiemelkedő lelet publikációja egészíti ki még a kötet római kori anyagát.

A középkori témájú cikkek és beszámolók között Gerevich László bevezető tanulmánya a pesti és budai vár kapcsán rendkívül figyelemreméltó topográfiai megállapításokat tesz, s külön érdeme, hogy a pesti római ellenéről területén, a mai belvárosi plébániatemplom helyén, egy ókeresztény cella trichorát sikerült rekonstruálnia.

Az Óbudán folyó kutatások összefoglaló tanulmányában Bertalan Vilmosné az eddigi ásatási eredményeket összegezve hangsúlyozza az újabb kutatások topográfiai és történeti eredményeit. Az összefoglalón kívül részletes beszámolókat olvashatunk a legjelentősebb feltárásokról, így a klarissza kolostor, a ferencesek temploma, a szent Margit-egyház és a királynéi vár kutatásáról. Ezeken kívül két-két tanulmány, illetve beszámoló a pesti és a budavári kutatások újabb eredményeiről emlékezik meg. A kötetet az 1971–75. évek között Budapest területén végzett valamennyi, szám szerint 190 ásatás és leletmentés rövid ismertetése egészíti ki.

A kötet méltatása mellett fel kell hívnunk a figyelmet azokra a hiányosságokra, amelyek a gondosabb szerkesztés esetén elkerülhetők lehettek volna, s melyek így a kötet használhatóságát nehezítik. Elsősorban a kötet tematikus összefogását hiányoljuk némely esetben. Így pl. a késői legióstáborra vonatkozó anyag teljesen széttagolódik, s mint önálló objektumok kerültek közlésre, és még a közlemények címéből sem lehet következtetni, hogy a késői erődre vonatkozóan hol tájékozódjék az olvasó. Megnehezíti a topográfiai tájékozódást egy mai Óbuda térképének a hiánya, a különböző és változó utcák, utcanevek csak a kitűnő helyi ismeretekkel rendelkezőknek nyújtanak felvilágosítást. Szerkezetileg rendkívül nehézkessé teszi az olvasást az a tény, hogy egy-egy cikk eset-

ben lényegében négy külön helyen kapja az olvasó a szöveget, a hozzá tartozó jegyzetapparátust, az ábrákat és a fényképeket. Külön nehezebb a tájékozódást, hogy a táblakötetben — ahol a tábla- és a képszámok azonos típusú számokkal vannak jelölve — a képaláírások a kötet végén külön találhatók és se itt, se a táblákon a szerző neve nincs feltüntetve. Egy-egy kép, vagy tábla vonatkozó szövegrésze csak hosszabb nyomozás után deríthető ki. Úgy véljük ezek a hiányosságok a tervezett következő kötetnél már elkerülhetők lesznek, s megoldható lesz a kötet jelenleginél maradandóbb kötetése is.

A Budapest Régiségei újabb kötete a hiányosságok ellenére jelentős nyeresége a magyar régészeti kutatásnak, s elsősorban fővárosunk történetének jobb megismeréséhez rendkívül értékes és nagyszámú új adalékkal szolgál. A kutatás számára hosszú ideig fontos forrásértékű munka lesz.

Soproni Sándor

A XXIV. évfolyam 3–4. kötete (Budapest 1977., 233 lap, 66 ábra és 246 kép) egyetlen nagyobb méretű régészeti feltárás; *Zolnay L.*-nek az 1967–75. évi budavári ásatásokról és az itt talált gótikus szoborcsoportról készített beszámolóját tartalmazza, függelékként pedig több kisebb közlemény kapcsolódik hozzá.

A kutatás a középkori királyi palota előudvarára, a nagy várpiacra és a Ny-ról, melyebb szinten hozzácsatlakozó Újvilág-kert É-i szakaszára terjedt ki. Először *Dénes Gy.*-nek a Várhegy geológiai vizsgálatáról készült jelentését közli; az édesvízi mészko a D-i felén is összefüggően fordul elő, a színe és szilárdsága helyenként különböző. A széleit és a Szt. György téren keresztirányban árkosan mélyülő terepalakulatot a várfalak építésénél jól felhasználják.

A nagy várpiac É-i és Ny-i részén végzett feltárás ismertetése előtt a terület XVIII–XX. sz.-i helyszínrajzát és építkezéseit vizsgálja, megemlítve, hogy az újjáépítéssel is sok középkori maradványt romboltak szét. Ugyanakkor a Szt. György tér Ny-i felén állt műemlékegyüttes lebontásával középkori maradványok kibontása vált lehetővé.

A nagy piac Ny-i részén végzett feltárásból először a szórványos leletanyagot (kőfaragványok, XVI. sz.-i szegkovács műhely szerszámkészlete, idomtégla) ismerteti. Felszínre került a várhegy XIII. sz.-i fala itteni szakasza és egy téglalap alaprajzú gerendavázis torony maradványa. Erre, és a vele párhuzamos, a sziklaperem szélére épített Zsigmond-kori várfalra épült rá az É-i kortina fala, bizonyítva a Zsigmond-kori várfalépítés időben egymáshoz közeli két szakaszát. A XIII. sz.-i falat az itt állt régebbi település lebontott és elegyengetett romjaira építették. A XIII. sz.-i fal az 1430-as évekig állt; a palotától É-ra eső házakkal együtt bontották el, és ez a rész ekkor a palota É-i előudvarává vált. Több helyen a XIII. sz. közepénél régebbi köépület-maradványok és faragott ajtó-keretkő is felszínre került.

A XIII. sz.-i falak közelében talált zárt leletanyagot, amelyben kb. 40 égy vagy kiegészíthető edény, vélt, technikai és formai jegyek alapján csoportosítva, kaphivatkozás nélkül közli.

A beszámoló következő fejezeteiben a budai palota eddigi legjelentősebb szobrászati leletével, a gótikus szoborgaléria feltárással és értékelésével foglalkozik, de ugyanitt tárgyalja előkerülési helyük környékének, a XIII. sz. második felében épült városrész maradványainak feltárást is. Ezekhez az épületekhez tartozott az a vízgyűjtő udvar és akna, amelyekből igen változatos leletanyaggal a gótikus szobrok előkerültek. Itt a tatárjárás utáni városépítés egy részletét, a várhegy D-i részére vezető út Ny-i házsorának egy részét tárták fel. A házak homlokzatai az útra derékszögben helyezkedtek el, a telekmeretek a várhegy É-i feléből ismertekkel egyeznek. A XIII. sz. közepénél régebbi házmaradványok is erre az útra derékszögben álltak, vagyis már ekkor is ezt az utat használták.

A gótikus szoborlelet, mintegy 80 m²-es térség 1,5 m vastag betöltéséből, jelentős korhatározó leletanyaggal került elő. A töredékek 50–60 szoborhoz tartozhattak

és két nagyobb csoportra: 1. világi (nagyobb alakú lovagok és kisleptékű heroldok együttes megjelenítése), 2. egyházi, vallásos (apostolok vagy próféták, s néhány női szent) tárgyúakra választja szét.

A harmadik fejezetben a szobortöredékekkel előkerült leletanyagból néhány olyan csoportot vizsgál, amelyekkel földbekerülésük pontosabb idejét próbálja meghatározni. Felhasználja a hypocaustum kódugóit, a szökökút töredékeit és a vízvezeték-maradványt, s ezekkel együtt a palota Ny-i szárnyának építését is Anjou (I. Lajos)-korinak tartja. A szobrokkal talált pénzek legnagyobb része az 1430–1440 közötti időből származik, s elsősorban ennek alapján legkésőbbre a XV. sz. negyvenes éveit végére keltezi a szobrok és a többi leletanyag idekerülését.

A negyedik fejezetben a szobrok fegyverzet-viselet-történeti és stíluskritikai vizsgálatát a mellvasas torzóval kezdi és az egyező viselet-részletek alapján a fegyvertelen világi és a vallásos tárgyú szobrokat is hozzákapcsolja. A szobrok a budai királyi kőfaragóműhely nagyjából egykorú alkotásai, s ez a műhely nem működött hosszú ideig. Autochton szobrász iskolának tartja, mely számos hatást fogadott magába. Alkotásai a királyi kápolnát, és palotájának fogadó-, lovagtermét díszítették.

Az összefoglalásban megállapítja, hogy a Zsigmond-kori építkezések és bontások hulladékanyagát, a királyi udvar napi szeméttjével, a palotához csatolt, lebontott városrész területére hordták ki. A várpalota határa — a város rovására, az itt állt házak lebontásával — mintegy 200 m-rel É-abbra került.

A szobrokat erős francia-italiai iskolázottságú, kitűnően képzett mesterek az 1370–1385 közötti években alkották. Egyelőre franciaországi vagy németalföldi iskolához nem köthető, s közvetlen magyarországi kisugárzása sem követhető. A szobrok leírás alapján egyik előképekül V. Károly francia király párizsi Louvre-jának királyi+herold csoportozata tekinthető, melyet 1365 körül faragtak. Heroldjaikkal együtt ugyanilyen felállítású a bécsi Stephanskirche megmaradt csoportja is. Keletkezésük történeti-művelődéstörténeti hátterének a francia Valois- és az Anjouk házasság útján tervezett összekapcsolását vagy Luxemburgi Zsigmond magyarországi szereplésének kezdetét, illetve Anjou Máriával 1385-ben kötött házasságát tartja.

A Függelékben elsőként *Marosi-Sóos Á.* a bronzkori vatyai kultúra előkerült maradványairól és leletanyagáról számol be, és rövid idejű meglepedésre következett.

Zolnay L. és Boldizsár P. rövid felsorolásban az É-i előudvar Árpád-kori kerámiaját csoportosította, ábrákra hivatkozás nélkül.

Matolcsi J. a XIV–XV. sz.-i állatcsontok vizsgálatából a háziállatok nagy arányára (szarvasmarha, sertés, bárány, kecske, házi tyúk, kevés ló) és étkezésre felhasználásukra következtet; a vadon élt állatoknak (szarvas, nyúl, madarak és hal) a királyi udvar étkezésében volt nagyobb szerepük.

Szakál E.-nek a szoborlelet értékeléséről szóló jelentése több kérdésben eltér *Zolnay L.* véleményétől. Részletes vizsgálatlalt megállapítja, hogy a szobrokon égésnyomok, kopások mellett a szándékos pusztítás nyomai, vésővel ráfaragások, baltacsapások és hegyescsakány okozta sérülések is előfordulnak, érzékelte, hogy földbekerülésük előtt nem sok gondot fordítottak rájuk. Több szobor faragása befejezetlenül maradt. Mintaszoborfej is van köztük. A legmagasabb művészi színvonal mellett néhány kezdetleges alkotás is előfordul köztük. — A szoborlelet restaurálási beszámolója arról a gondos munkáról szól, amelyet megtalálásuktól a kiegészítésükig folytattak.

Szalay Z. a szobrok festékanyagait és a rögzítésüknél alkalmazott eljárást ismerteti.

Boda J. a nagytétnyi mészkoval egyezésük alapján a szobrok anyagát erről a területről származtatja.

A közel egy évtizedes munka közzétételét jelentősnek tartjuk, mert a várhegy D-i részén folytatott palota-feltáráshoz É-ról közvetlenül kapcsolódó területet foglalta magába. A középkori királyi rezidencia feltártsága teljesebbé vált, újabb adatokat szolgáltatott a várhegy D-i felének építés- és településtörténetéhez.

Az itt talált, XIII. sz. közepe előtti településmaradványoknak a várhegy többi részén megfigyelttelük összehasonlítása eredményeként, a várhegy nagy részére kiterjedő, azonos jellegű település képe rajzolódott ki, amelyet agrártelepülésnek, falusias, falusias-suburbális településnek határozott meg. A megfigyelt jelenségeket az Árpád-kori falvakból ismertekkel hozza kapcsolatba. Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a közzétett építménymaradványok, faragott kőajtó- és ablakkeretek, külső, az Árpád-kori falusi földbeásott háztól távol állnak és egészen más építési módot mutatnak. Az ásatási anyagban is különbség van; elég, ha itt a faluásatásoktól fajtájában és formailag is változatosabb helyi készítésű edényekre, a külföldi, elsősorban ausztriai kerámiaira, az üvegedények meglétére utalunk, amelyek közül falun az import kerámia csak nagyon elvétve, az üveg pedig teljesen hiányzik. Hozzátehetjük ehhez, hogy innen mezőgazdasági szerszám- és eszközanyag sem került elő. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy jellegében sokkal inkább városias településnek határozhatjuk meg, és a későbbiek-kori város közvetlen előzményének látszik. (Régészeti kutatásunkban eddig a várhegyi településmaradványok jelentik az első biztosabb támpontot, hogy milyenek lehettek Árpád-kori városaink.)

Aligha lehet helytálló valamennyi idomtéglának XV. sz.-i keltezése. Egy részüknél a díszítőelemek stílusjegyei sem támasztják alá.

A palota Ny-i szárnyának Anjou-kori építése aligha lehetséges, amikor — a részben pénzekkel keltezett feltöltésekkel — arra lehet következtetni, hogy a feltöltések Zsigmond építkezései előtt nem fejeződhetek be.

A gótikus palota Ny-i szárnya alatt talált három kemence építési idejére annyi bizonyos, hogy a középső kemence alatti két rétegből is Zsigmond denára került elő. Építése Zsigmond uralkodásánál későbbi lehet.

A gótikus szoborlelet földbekerülésének, a tatárjárás után épült házak lebontásának és a terület betöltésének idejére több időpontot említ. A pénzek vizsgálatából viszont egyetlen időpont látszik valószínűnek. A két bizonytalan lelőkörményű, feltehetőleg a törökkori gödörhöz tartozott két pénzt leszámítva, a legkésőbbi V. László 1452 és 1457 között vert denára. Így kevésbé képzelhető el, hogy a gótikus szobrok hamarabb, 1430 és 1440 között, de legkésőbb a 40-es évek végéig kerültek földbe. A pénzek alapján úgy gondolom, hogy ennél valamivel későbbre, az 1452 utáni és az 1458 előtti évek valamelyikére lehet keltezni. Ugyanerre utal a betöltéssel idehordott kályhacsempe-anyag is, amelyben a lebontott Zsigmond-koriak mellett legújabbikként a lovagialakos kályhához tartozó rozettás oromcsempe is előfordult. Zolnay L. is idézi azt az okleveles adatot, miszerint V. László 1454-ben a magyar országtanácsnak meghagyja a palota időbeni felszerelését, 1457-ben pedig kijavítására 3500 forintot utaltat. A lovagialakos kályhák a palotának ekkor rendbehozott termeiben kerültek felállításra.

A XXIV. évfolyam a korábbiakhoz képest szerényebb kivitelben, rotaprint eljárással, fűzve jelent meg. Kár, hogy összeállítására kevés gondot fordítottak (félíg levágott lapszámok).

A szerkesztőség Zolnay L. budavári ásatásokról készített beszámolóját vitaanyagként adta közre. Közzététele hasznos volt, mert újabb ásatási megfigyelések és értékes leletanyag vált ismertté. A régebbi ásatások dokumentációjával egyeztetése lehetőséget adhat a várhegy D-i része középkori történetének pontosabb megválaszolására.

Parádi Nándor

P. Patay, Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. Budapest 1978. Fontes Archaeologici Hungariae. Akadémiai Kiadó. 60 lap, 17 tábla, 1 térkép, 54 szöveg közötti ábra

Tiszavalk-Kenderföld lelőhely neve a bodrogkereszturi kultúrában nem először kerül említésre a Fontes sorozatban megjelenő kis monográfiában, de a részletmák

feldolgozása után elsőként közli az 57 feltárt sír dokumentációját, szabatos leírását a tárgyi anyag teljes közreadásával.

A lelőhely több szempontból is jelentős. Egyrészt ismét feldolgozásra került a korábbi, elpusztítástól megkímélt teljes temető, amely még mai kétharmados teljességében is alkalmas általánosítások levonására. Jelentős azért is a temető, mert Tiszavalk község határában, a lelőhelytől északra, mintegy 3 km-re, Tetésen egy másik, közel azonos nagyságú temetőt tárt fel a szerző, amelyet közre is adott a FoliaArch hasábjain. A két temető közelsége lehetőséget ad kronológiai, társadalmi összefüggések, helyi sajátosságok kifejtésére.

A kis monográfia feldolgozási módszere hagyományosnak mondható. Az igen aprólékos sírleírásokhoz adott pontos rajzanyag, ill. a főbb temetkezési típusoknak fényképpel is közzét dokumentációjával alapozza meg feldolgozási mondanóját. A temetkezési rítus kötöttségei szinte azonosak a bodrogkereszturi kultúra valamennyi temetőjében, és csak helyi sajátosságok jelentkeznek. Ilyenek minősíthető, hogy a tiszavalki temetőre a szegletes sírgödörforma és a síkíre szabott méret a jellemző. A szerző már a B. Kutzián I. által közreadott Polgár-basatyai temető betelepülésének elemzésekor felfigyelt arra a sajátásra, hogy a bodrogkereszturi kultúrára jellemző K—Ny-i tájolás mellett ennek a fordítottja is jellemző. A Ny—K-i tájolás a tiszavalki temető esetében 16-szor fordul elő. Törzsi sajátosságnak látja, amely Észak-Magyarországra korlátozódik, s ez a mellékletadásban is különbségekkel jelentkezik. Elsősorban a férfisírokra jellemző a sertésállkapocs, az agyar, ill. amulettek sírba helyezése. A rítus, ill. a mellékletadás alapján a szerző arra gondol, hogy a tiszavalki és a Polgár-basatanyai temető között törzsi összetartozás lehetősége is fennáll. A temetkezési rítus részletes elemzése révén sikerült a szerzőnek újabb megfigyelésekkel bővíteni a hiányzó csontváz-részekkel eltemetett halottakat, ill. az egykorú sírrablás korai meglétére irányította rá a figyelmet.

Az elemzés érdemi része a mellékleteknek fajtánként való tipológiai és tartalmi értékelése. Ez kiterjed az eszközökre, az ékszerekre, a kerámiaira. A mellékletek közül legkiemelkedőbb a 29. sír rész csákánya, amely a bodrogkereszturi kultúrában bekövetkező belső fejlődés eredményeként alakult ki, és korban a kultúra fiatalabb szakaszára jellemző. A szerző szerint a tiszavalki temető használatának végső szakaszában helyezték a sírba. Az eszköz formája, sírban való helyzete — nyíllal odahegyezve — rangjelző szerepe utal, amelyet tovább erősít a szokatlanul nagyméretű sírgödör és a mellékletek gazdagsága. Ez arra utal, hogy benne a társadalom kiemelt személyét látta, feltehetően a nemzetséggfő tisztségét töltötte be. A feltárást megelőzően a temetőből előkerült egy kőcsákány is. A szerző elemzése során arra a megállapításra jutott, hogy a bodrogkereszturi kultúrában előkerült, kőből készült példányok is hatalmi jelvények lehetnek, amit az is bizonyít, hogy a kőcsákányokon használati nyomokat felfedezni nem lehet. Jellemző az is, hogy Észak-Magyarország területén fordulnak elő ezek a példányok és következetesen kapcsolódnak a Ny—K-i rítussal temetkező csoporthoz.

A bodrogkereszturi temető több mint 80 temetőjéből és 600-nál több sírjából hozott párhuzamok segítségét adnak az egyes melléklettípusok értékeléséhez. Miután az anyag részleteiben is feldolgozott, igen nehéz új eredményekre jutni, és meg kellett elégedni az analógiák felsorakoztatásával, anélkül, hogy a szerző az egyes csoportokra vagy lelőhelyekre, tárgytípusokra általánosabb következtetést levonhatott volna. Az új megállapítások még további részletelemzéseket követelnek meg, amire jó példa az állatesontok feldolgozása a húsétel melléklése szempontjából. A szerző a leletanyagot első sorban fajtánként elemzi, amelynek meglepő eredménye, hogy először sikerült kimutatni a marhahús melléklését a rítusban. Elemzi a sírba helyezett csontokat anatómiai elhelyezésük szerint, amely lehetőséget adott arra, hogy meghatározza, az állat mely részéből került ki az áldozati húsétel. A nemek közötti megoszlás e temetőben is azt eredményezte, hogy a húsáldozat szokása a férfitemet-

kezeseknél megközelítően kétszeres a női sírokhöz viszonyítottan.

Mivel a bodrogkereszturi kultúra kronológiai helyzetét alapjaiban B. Kutzián I. tisztázta, a szerző is több helyen kifejtette álláspontját, így a Kronológiai kérdések c. fejezet csupán a tiszavalki temetőre korlátozódik. Ami a problémát érdekessé teszi, az a temetőben előforduló Hunyadi-halmi sajátosságokat mutató kerámia jelenléte. A Hunyadi-halmi csoportra jellemző kerámia a K–Ny-i irányítású sírokból került elő, annak a szerző szerinti B₁-es fázisából, és a temető legfiatalabb részét alkotja. A kronológiai kérdések megoldását bonyolítja az a körülmény, hogy a temető szélső sírjaitól 100 m-re egy olyan jellegű Hunyadi-halmi település került elő, amelyben a bodrogkereszturi kultúra elemei nem jelentkeznek. Nem látszik összefüggés a temető sírjaiból előkerült Hunyadi-halmi típusokkal sem. Ez arra utal, hogy a Hunyadi-halmi csoport kialakulásában legalább két horizontra kell számítani. Tiszavalk esetében a szerzőnek nem volt módjában eljutni a Hunyadi-halmi csoport kialakulásának és korának meghatározásához, mert a horizontális stratigráfia több lehetőséget is feltételez. Az újabb kutatások, amelyeket éppen a szerző folytat Tiszaluc térségében, már lehetőséget adnak a települési rendszer felvázolására, ill. a nagy anyag birtokában összetettebb tipológiai elemzésre, amely választ adhat a Hunyadi-halmi csoport és a bodrogkereszturi kultúra részletesebb összefüggéseire.

A feldolgozás a Társadalmi kérdések fejelettel zárul. Vitatott, hogy a sírok gazdagsága, a sírmellékletek különbözősége egyértelműen kifejezi-e a társadalomban betöltött szerepével járó megkülönböztetést. A 29. sírral kapcsolatban a szerző több ízben megírta véleményét, és változtatásra nem lát okot. Azt azonban kénytelen elismerni, hogy az éles határok nincsenek meg, és elég fenntartással lehet csupán a mellékletekből a társadalmi kérdésekre következtetni. Megkísérli a szerző a fiú-, ill. leánygyermek helyzetének nyomon követését a mellékletek tükrében, és arra a megállapításra jut, hogy megközelítőleg a 8. évtől kezdődően teljes jogú közösségi tagnak kijáró mellékletekkel temetik el őket. Egyértelműbb a temető térképelemzése, amely azt mutatja, hogy a szerző által A/-csoportként jelzett Ny–K-i tájolású sírok a temető déleleti részében sűrűsödnek, és lényegében azonos nemzetséghez vagy nagycsaládhoz tartoznak, mint a 29. sírban fekvő, társadalmilag megkülönböztetett személy. A B/-csoport sírjai az északnyugati részen helyezkednek el, azon a területen, ahonnan a Hunyadi-halmi csoporthoz tartozó kerámia került elő. A kétféle csoport keveredését mutatja az egyes csoportokon belüli ellentétes tájolás. A tiszavalki temető nagyságában, rítusában megfelel a bodrogkereszturi kultúra többi temetőjéből levonható demográfiai jelenségnek, amelynek lényege, hogy közepes sírszámú temetőkkel jönnek elő, s ezeket legfeljebb 2–3 generáción keresztül használták. Kár, hogy az antropológiai értékelés nem jelent meg a régészeti feldolgozással együtt. Erre annál is nagyobb szükség lett volna, mert a nemek meghatározási próbája bizonyítást adott volna a csontvázak fektetéséből levont biztos régészeti véleménynek.

Korok József

P. Weiner, Zinngiessermarken in Ungarn 16–19. Jahrhundert. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó, 107 lap, 11 kép.

Weiner Piroska — maga írja könyvének bevezető részében — több mint két évtizede foglalkozik az ónművességgel, s számos publikációja jelent meg ebben a tárgykörben. Első önálló kötete 1971-ben jelent meg, amely a magyarországi gyűjteményekben fellelhető ónedényekből közölt szép sorozatot, s egy rövid fejezetben foglalkozott a leggyakrabban előforduló mesterjegyekkel.

A kötet házagpótló jelentőségű volt, mert az óntárgyakkal foglalkozó szakirodalom a nyaközönség számára nehezen hozzáférhető folyóiratokban jelent meg, a gyűjtők körében viszont egyre népszerűbbé váltak az ón-

edények, s Weiner Piroska könyvével e tárgyak kedvelői jól érthető, tájékoztató jellegű irodalomhoz jutottak.

Ez a most megjelent kötet mintegy kiegészítése az előzőnek, s egy rövid általános bevezetőn, s tizenegy, a típus legszebb darabjairól készült fényképes táblán kívül kizárólag az ónjegyekkel foglalkozik.

Az ónedényeken található beütött jegyek — ugyanúgy, mint a nemesfém tárgyakon — a készítési körülményekről (hely, idő, mester) adnak tájékoztatást. Egy-egy tárgy meghatározásához tehát a legfontosabb támpontot nyújthatják. Weiner Piroska könyve 1:1 méretben, rajzban közli a jegyeket, városok szerint rendezve. Feltétlenül helyeselő módon a bélyegek használatának idejében, a 16–19. században Magyarországhoz tartozott erdélyi és felvidéki városok anyagát is bevette a kötetbe.

Egy-egy város mesterjegyeinek felsorolása előtt röviden összefoglalja az illető hely önörténetének történetét, és megadja a szakirodalmat is, amelyre aztán a jegyek meghatározásánál rövidítésben hivatkozik.

Maguknak a bélyegeknél a közlésében azonban néhány olyan részletre szeretnének rámutatni, ami véleményünk szerint megnehezíti a kötet használatát és a jegyek közötti tájékozódást. Helyesnek tartanánk, ha az ezüstbélyegeket közlő Kőszeghy-kötethez hasonlóan itt is kiemelné a szerző a város, ill. a céh bélyegét. Az óntárgyakon vagy külön bélyegzővel ütött rá a városi testület jelét, vagy a mester összekapcsolja a sajátjával oly módon, hogy a város jeléhez saját kezdőbetűt csatolja. Mindenképpen helyes lenne a publikációban kiemelni a városi hovatartozást jelölő bélyeget vagy bélyegrészt. Ugyancsak nehezíti a tájékozódást, hogy a városokon belül sorszámmal jelölt bélyegeknél nem derül ki egyértelműen, hogy a jeggyel jelölt edény az előző számmal megnevezett mester munkája-e, vagy már egy más, meghatározhatatlan mesteré? (A sok példa közül megemlítenék pl. a budai 14. és 15. számú rajtot, ahol valószínű, hogy ugyanazon mesterről van szó, de ez a jegy meghatározásából nem derül ki.) Sokszor elmarad a szövegből annak a meghatározása, hogy mely tárgyról közli a szerző a jegyet. (Pl. Buda, 9., 19.; Kassa, 2., 5., 6., 8., 11., 15.; Sopron, 12., 22.) Ez különösen ott hiányzik, ahol egy-egy mester több tárgya is megmaradt, mint pl. a soproni 17. sz. jegy esetében. Itt a szerző által idézett Csatkai-cikk a jegyet egy, a soproni múzeumban őrzött tálról közli, Weiner Piroska viszont csak egy szombathelyi céhkanált említ meghatározásában. Véleményünk szerint helyes lett volna egy ilyen jellegű jegykönyvben a fellelhető anyag teljes felsorolására törekedni, ez főleg a gyűjteményeket kezelő szakemberek számára tette volna még értékesebb Weiner Piroska könyvét. (Néhány tárgyat pl. hiába keresünk a jegykönyvben, amelyek Mihálik Sándornak a pest-budai ónműves emlékeiről írt cikkében szerepelnek. Felmerül ilyen esetben a kérdés, hogy a tárgy megvan-e még, vagy elkallódott, s azért nem került be a jelen kötetbe, esetleg a korábbi szerző meghatározása volt-e téves?)

Mind ezek figyelembevételével azonban örömmel üdvözölhetjük Weiner Piroska kötetét, amelyik szakemberek és gyűjtők számára segít eligazodni a műkereskedelemben gyakran felbukkanó óntárgyak körében.

Lovag Zsuzsa

Alt Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. XV. kötet. Weimar 1978. Hermann Böhlau Nachfolger. 159 lap, 43 kép és 32 tábla.

A fennállása óta legvékonyabb évkönyv első felében természettudományos dolgozatok találhatók. A. Bach—K. Simon, Az emberi halandóság történelmi folyamatban, különös tekintettel a nemek viszonyára, kissé ódon című dolgozatukban a neolitikumtól a 18. századig (sőt, kitekintéssel a 20. századra) párhuzamosítják a férfiak és nők átlagos életkorát. A 14. századig embertani kormeghatározásokra támaszkodnak, ugyanezt a 14–18. században összevetik az írásos források (általában hasonló) adatai-

val. Leszámítva az 5–6. századi mélypontot, amikor nők s férfiak alig éltek túl a 32 évet, a férfiak egészen a 17/18. századig magasabb kort értek meg, mint a nők. A két nem életkorának aránya csak a 18. századtól kezdve fordult a nők javára. A. Bach—C. Juchert—A. Kampf neolitikus csontvázak degenerált csigolyacsontjairól, M. Teichert a Kyffhaus-hegység barlangjainak macskaesontjairól értekeznek.

A régészeti tárgyú dolgozatok sorában K. Simon—F. Franz Pössneck-Schlettweimből 27 bronzkori urnasír anyagát közlik, a Lausitzi-kultúra erős Urnasíros hatás alatt álló leleteit. J. Emmerling 1—2. századi hamvasztásos sírokból származó két damaszkolt pengéjű kard technikai vizsgálatáról számol be. Az egyik kard markolatvasán rejtett mesterjelzés került elő. A szerző is nyilvánvalónak tartja, hogy a két penge idegenből került germán kézbe, magam méretük és formájuk alapján római gladiusnak vagy gladius kelta-római utánzatának vélem őket. G. Röhlitz a weimari pénzverde 14. és 15. századi tevékenységét foglalja össze.

A középkori és újkori régészet számára egyaránt izgalmas U. Lappe. A neudecki várrom Arnstadtban c. ásatási beszámolója. A vár egy 8. századi curtis alapjain a 12—13. században épült ki, a 16. században reneszánsz kastéllyá alakították, a 18. században pedig elhagyták és elpusztult. A korai periódusokat egyelőre alig sikerült felderíteni (néhány cserép), az ásatások a 16. század közepén kiépített, egykor pompázatos (egyes részleteiben ma is álló) reneszánsz várpalotát kutatták. Az eddigi feltárások egy első pillantásra kevésbé vonzóknak tűnő feladatot oldottak meg, kitisztították a kastély 1600—1716 között használt egyik emésztőgödörét (Kloake I.). A különböző halmazállapotú, világosabb és sötétebb barna rétegeket tartalmazó, 5,90 m mély, kikövezett falú kloakát 120 éven át használták. Betöltése kronológiai rétegződését részben pénzék, részben írásos dokumentumokkal keltezhető építkezési törmelék keltezik, ezek segítségével 8 réteget lehetett elkülöníteni. A kloakából kisebb múzeumra való anyag került elő, amelyből csupán alapos válogatást nyújt a XI—XXXI. tábla. Mindenekelőtt többszáz könnyen összeállítható edény, főleg háztartási edények: fazekak, lábasok, fedők, korsók, festett — néha évszámmal is ellátott — tálak. Ugyanezek miniatűr kivitelben gyermekjátékok voltak. Kiemelkedő jelentőségűek a heregi asztalkészlet remekei: fajanszedények, kiváltképp a helyi (17. századi) arnstadti fajanszműhely termékeinek eddigi legszebb sorozata, akadt azonban néhány szép 16—17. századi kínai porcelán is. A három és fél ezer üvegeserépből máris sok üvegedényt lehetett összeállítani, köztük színes email-serlegeket, metszett poharakat és tálakat. Az építési törmelékből mázas kályhaszemek és festett csempék kerültek elő. A szenzációs, jól keltezhető leletanyagot fésűk, cipőtálpak, lepénysütő minták, csont kockák és játéktárgyak, valamint gyöngyszemek egészítik ki.

A heregi lakomákra 785 db. konyhai hulladékesont utalt. Érdekes módon döntő többségben (402 db) kecske-, de inkább juhcsontok. Jóval utána következett a marhahús (138 csont), alig jelentős a sertés (46 db) és szinte jelentéktelen a szárnyas ételmaradvány. Növényi táplálékra, gyümölcsökre 7-féle mag 49 példánya nyújtott adatokat.

A dúsgazdag leletanyag láttán elgondolkoztató, hogy a mi 18. század elején felrobbantott váraink emésztőgödreiben nem lehetne-e hasonló kultúrtörténeti kincsbányára bukkanni?

Bóna István

W. Heyder—A. Mallwitz, Die Bauten im Kabirenheiligtum bei Theben. (Das Kabirenheiligtum bei Theben, II. kötet) Berlin 1978. Walter de Gruyter & Co. XII+72 lap, 30 szövegközi kép, 33 tábla, 3 melléklet.

Az athéni műkereskedelemben 1887-ben felbukkant feliratos bronzok vezették P. Wolterst a Thébaitól hat kilométerre, nyugatra fekvő Kabirionnak, a Próteus-sze-

rűen változó lényegű Kabirok legfontosabb közép-görögországi kultuszhelyének nyomára. A feltárára még az év telén, ill. 1888 tavaszán sor került; a sietséget a rablóásatások reális veszélye indokolta. A görög földön szokatlanul kemény hidegben és hőségekben is lankadatlanul végzett munkáért a kutatókat kárpótolták az ezrével előkerülő agyag, bronz és ólom fogadalmi emlékek.

P. Wolters az előzetes jelentéseket gyorsan egymás után közzétette, a végleges publikációt azonban nem fejezte be. Hagyatékát a Német Régészeti Intézet megbízásából G. Bruns dolgozta fel, s fáradozásainak gyümölcseként 1940-ben megjelent a Kabirion-publikáció első kötete.

Időközben világossá vált, hogy az 1887—88. évi ásatások egész sor problémát tisztázatlanul hagytak, ezért 1956-ban újra megkezdődtek és 1966-ig folytatódtak az ellenőrző feltárások. A munka irányítója, G. Bruns azonban meghalt, mielőtt az 1940 óta szendergő Kabirion-publikáció újabb kötetei megjelentek volna.

1974-ben a terrakotta szobrok egyik nagy csoportjának közzététele (B. Schmaltz, Das Kabirenheiligtum bei Theben, V. kötet; vö. Acta ArchHung 29, 1977, 310—12. f.) végre azt jelezte, hogy az 1967 óta évente megismétlődő „feldolgozó kampányok” eredményei nem maradnak el.

A Kabirion-program legbonyolultabb feladata a szentély építészeti emlékeinek, építéstörténetének feldolgozása volt, minthogy az ásatók „örökösei” a feltárásokon nem vettek részt. W. Heyder, akinek az építészeti emlékek felmérését, leírását és értékelését köszönhetjük, 1968-ban kapcsolódott be a munkába. A. Mallwitz, a szentély építéstörténetének feldolgozója, 1970-ben kapott megbízást a Kabirion-publikáció irányítására. Ilyen előzmények után nagy elismerés illeti a két kiváló építész azt, hogy a rendelkezésükre álló, számos ponton hézagoss, ill. problematikus dokumentáció ellenére vállalták és sikeresen megoldották a feladatot.

A dionysikus vonásokat mutató termékenységitenként tisztelt Kabiros és fia (pais) Thébai mellett fekvő kultuszhelyének építéstörténetéről rekonstruált kép röviden a következőkben összegezhető.

A kultusz legkorábbi időszakából (i. e. 1000—500) építészeti emlékek nem maradtak fenn; a bronz és ólom fogadalmi szobrok (elsősorban bikaábrázolások) nagy tömege közvetve egy tűzoltár meglétére enged következtetni. A következő periódusban (i. e. 500—275) még mindig nem állott templom a Kabirionban és temenos-fal sem volt; a szentély központja továbbra is az említett oltár lehetett. (Ebben az időben a fogadalmi ajándékok nem főből, hanem égetett agyagból — „Kabirkantharosok”, szobrok — készültek.) A Kabirion képet szerény méretű kerek és apszidális épületek határozták meg, amelyek valószínűleg kultikus lakomák célját szolgálták. I. e. 275 és 200 között alakult ki a temenos, s ennek keleti részén komédia jellegű előadásokra, a későbbi misztérium-játékok előzményeire biztosítottak helyet. (A Kabirkantharosok ábrázolásai alapján hasonló „előadásokra” már az előző korszakban is sor kerülhetett.)

Az első templomszerű épület a Kabirionban az i. e. 2. század elején épült fel, s ezzel egyidejűleg a szentélykörzet rendezése, megnagyobbítása és kiépítése is megkezdődött. Az építkezések hátterében az egész kultusz újjászervezése állott; ettől kezdve egyértelműen előtérbe kerültek a misztérium-előadások (dromena). A változás következményeként a következő periódusban (i. e. 125—50) a játékok építészeti keretétől a templomot négy oszlopos prostylos előcsarnokkal bővítették, két oldalán pedig ión kolonádot emeltek. I. e. 50 és i. sz. 100 között készült el a templommal szemben — az utóbbi előcsarnokát ekkor dór oszloprendben építették át — a színházszzerű, kópádokkal ellátott nézőtér.

A Kabirion építéstörténete ezzel azonban nem zárult le: a kultusz megszűnéséig, i. sz. 400-ig pusztítások, újjáépítések, átalakítások egyértelmű nyomai mutathatók ki.

Heyder és Mallwitz feldolgozása alapján, a Kabirionról a görög szentélyépítészet történetében szokatlan, rendkívülinek nevezhető összkép bontakozik ki. Ennek

megértéséhez, a háttérben levő kultusz-szokások és változások megvilágításához a sorozat megjelenés előtt álló további kötetei jelentősen hozzájárulhatnak.

Szabó Miklós

K. Castelin, Keltische Münzen. Katalog der Sammlung des Schweizerischen Landesmuseums Band I. Zürich é. n. 235 oldal (139–218 oldalig csak képek)

A könyv egy új sorozatnak az első kötete. A zürichi Landesmuseum kívánja éremgyűjteményét publikálni, sorozatát kelta éremgyűjteményének bemutatásával kezdi. Az anyagot a kelta numizmatikának jól ismert cseh kutatója, Karel Castelin dolgozta fel.

A szép, főként nyugati kelta pénzekből álló gyűjtemény — amelynek minden darabjáról jó fotókat is hoz a kötet — maga beszél minden hosszabb ismertetés nélkül. Nagyon rövid bevezetés után azonnal a lényegre, a katalógusszerű feldolgozásra tér a szerző. A bevezetés a kelta éremgyűjtemény jelentőségét és a feldolgozás során felmerült nehézségeket ismerteti.

A katalógus elsősorban földrajzi (Britanniától Ázsiáig) és ezen belül tipológiai szempontok szerint csoportosítja az anyagot. A felsorolás nyugatról kelet felé haladva történik. A földrajzi főcsoporton belül megnevezi külön-külön a típuscsoportokat, amelyekbe az érmek tartoznak. A típus megnevezése olyan néven történik (törzsnév, lelőhelynév — főként nagy kincsleleteknél fordul ez elő — vagy jellegzetes ábrázolásformáról elnevezve), amely az irodalomban már eddig is használatos volt, alkalmazkodva a legújabb kutatás álláspontjához.

A katalógus a zürichi múzeum gyűjteményének összes kelta pénzét (1405 db) leírja, olyan módon, hogy rövid leírást ad az elő és hátlapról, továbbá minden egyéb adatot hoz, így: pénzfajta, súly, átmérő, pozíció, fémfajta, analízis eredmény (röntgenfluoreszcens vizsgálatot végeztek az aranyak egy részénél, hogy milyen az arany, ezüst és réz aránya az ötvözetben), leltári szám (itt azt is hozza, hogy mikor, esetleg kitől, milyen gyűjteményből jutott a múzeum birtokába a darab), lelőhely, irodalom (ha publikált az érem, ha nem, akkor általában e típusra vonatkozó irodalmat adja).

A katalógust lelőhelyfelsorolás és háromféle konkordansz egészíti ki, ezek a következők: egyeztetés a múzeumi leltári számok és a kötet katalógus-számai között, De la Tour és a katalógus-számok és Forrer és a katalógus-számok között.

A munka kitűnő, a modern éremfeldolgozás követelményeit minden tekintetben kielégíti. Tárgyalási módja minden szubjektívizmustól mentes, ez biztosítja, hogy a kelta numizmatika hosszú ideig megbecsült kézikönyve lesz.

Biróné Sey Katalin

B. E. Thomasson, Senatores procuratoresque romani. Göteborg 1975. Editiones Radii. 100 lap.

A szerző évek óta adja közre *Laterculi Praesidium* címmel a római provinciák helytartói jegyzékeit, a legújabb irodalom gondos összegyűjtésével és értékelésével. E hatalmas és a prosopographiai kutatásokban már nélkülözhetetlen feldolgozásnak mintegy melléktermékeként jött létre ez a kis kötet. A helytartói listák összeállítása — különösen vitatható esetekben — nem mellőzheti az egyes senatorok, lovagok pályafutásának részletesebb elemzését, ha ennek a *Laterculi Praesidium* tömör adatfelsorolásaiban nem is juthatott hely. A szerző ezeket az elemzéseit foglalta össze ebben a művében. A kötet használatát jelentősen megkönnyíti a *Prosopographia Imperii Romani* közlési módjához való alkalmazkodása, a munka így a PIR pótkötetként tekinthető, az új irodalom és a megváltozott értékelések gazdag felsorolásával. A nehezen hozzáférhető helyi kutatások eredményei, a szinte áttekinthetetlen részletkérdések — és természetesen a még újabb feliratok, megállapítások — további kiegészítéseket, módosításokat tesznek szükségessé. Az

alábbi észrevételek csak azokra a személyiségekre vonatkoznak, akik pályájuk során Pannoniában is tevékenykedtek.

L. Caesaennius Sospes karrierjének datálásában H. — G. Pflaum fejtegetését (*Historia* 2, 1953/54, 431–450) követi. Az *expeditio Suebica et Sarmatica* azonban nem azonosítható sem azzal a hadjáratral, amelyet Hadrianus folytatott a szarmaták ellen alsópannoniai helytartóként, sem a 118. év eseményeivel. (L. Lőrincz B., *Acta Arch Hung* 27, 1975, 344). A kötet megjelenése után foglalkozott R. Syme Sospes pályájával (*JRS* 67, 1977, 38–49). Az *expeditio Suebica et Sarmatica* szerinte is Domitianus 92. évi hadjáratát jelenti, amelyben Sospes a Poetovioiban állomásozó *legio XIII Gemina* parancsnoka volt. Pannoniai megbízatása után Galatiát kormányozta, körülbelül 95-ig. Domitianus bukása, akinek nemcsak híve, de rokona is volt, véget vetett karrierjének. A 114. évi *consul suffectus* talán azonos volt vele, ez azonban nem magától értetődő, ahogy a szerző értelmezi. A *consul* a pannoniai *legio legatus* fia is lehetett.

P. Cluvius Maximus Paullinus consulatusát nem sokkal 138 utánra keltezte. Ez megfelel a kutatásban korábban kialakult véleménynek. Újabban Alföldy Géza 143 tájára tette (Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Bonn 1977, 146) ennek időpontját. A *legio XIII Gemina* parancsnoka ennek megfelelően nem 133–136 között volt, ahogy korábban én datáltam (*Acta Ant Hung* 9, 1961, 179–180), hanem 138–141 között. P. Cluvius Maximus Paullinus pályafutása a korábbi datálás szerint valóban erőszakoltan zsúfoltnak hat. Valószínűbb azonban, hogy *praetor* lehetett előbb, nem *consul* később. Pályafutásának meghatározásához két dátum áll rendelkezésünkre: 128-ban a senatus mint *praetoriust* küldte az Afrikából visszatérő Hadrianus elé. Ennek alapján legkésőbb 127-ben nyerhette el a *praeturát*. A másik adat hasonló nevű fiának consulatusa, amely 152-re esett (AÉ 1971, 183). Az utóbbi ennek alapján legkésőbb 116–119 között született, míg apja születési dátuma 94–97 közé tehető. Ez esetben viszont a *praeturát* 125-ben, vagy 126-ban is elnyerhette.

M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus korai pályafutása Nero–Vespasianus uralkodásának idejére esik. Ez eleve kizárja annak lehetőségét, hogy mint *tribunus militum* Carnuntumban szolgált volna a *legio XIII Gemina*-ban. A *legio* Nero alatt Britannia haderejéhez tartozott (G. Alföldy–H. Halfmann, *Chiron* 3, 1973, 348).

Q. Marcius Turbo korai pályafutásának megítélésében továbbra is kísért Hadrianushoz fűződő barátsága. A szerző szerint a *legio II Adiutrix*-ban *centuriot*ként 95 vagy 107 folyamán szolgált, azon évek egyikében, amikor Hadrianus *tribunus laticlavius*ként, illetve Pannonia Inferior helytartójaként a *legio II Adiutrix* tisztje, parancsnoka volt. A *Castricius*-sztléle azonban, amely Turbo mint legió *centuriot* említi, a *legio II Adiutrix* első *aquincumi* tartózkodási idejéből, a 89–92. évekből való (Nagy T., *BpR* 13, 1943, 569–572), következésképpen a későbbi *praefectus praetorio* barátsága Hadrianusszal nem *Aquincumból* datálható.

A szerző feldolgozásába már nem került bele a 123 augusztus 10-én kelt szamosújvári (gherlai) diploma (I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*. București 1973, 19–31 = AÉ, 1973, 459), amely Turbo Duna-vidéki megbízatását új adattal módosítja.

C. Minicius Fundanus consulatusa (107-ben) előtt két *legiot* vezényelt egymás után. Ezek egyike a *legio XV Apollinaris* Carnuntumban, a másik valószínűleg a *XXX Ulpia*, amely 103-tól tartózkodott Pannoniában, előbb Mursában (?), 106-tól Brigetióban. Fundanus mindkét *legiot* Pannoniában irányította.

L. Neratius Priscus iunior pályafutásának értelmezését a Larinumban előkerült felirat (AÉ 1969/70, 152), mint arra a kötet végére helyezett *Addendumban* a szerző is utalt, módosította. Az új felirat szerint senatori pályafutása során *tribunus plebis* is volt, azaz apjával együtt nem tekinthető patríciusnak. Ez mindkettőjük pályafutásának datálását és rokoni kapcsolataikat M. Hirrius Fronto Neratius Pansaval és L. Neratius Marcellussal más meg-

világításba helyezi. Az ifjabb Neratius Priscus pályafutásának idejét eddig a feltételezett rokonsági összefüggések határozták meg: consulatusáról nem maradt adatunk, a CIL IX 2455 felirat rá vonatkozó részének kiegészítése — *leg. Aug. pr. pr. i[n] provinc. Pannonia*] / *Inferiore et Pannonia* [*Superiore*] — a datáláshoz alkalmazkodott. A felirat azonban *leg. Aug. pr. pr. i[n] provinc. Germania* vagy *Moesia*] *Inferiore et Pannonia* formában is feloldható. Ez esetben az ifjabb Neratius Priscus 106 előtt kormányozta az osztatlan Pannoniát és feltételezhetően a 97. év consulával azonos, míg a 87. év consulában alighanem apját láthatjuk (G. Camodeca, *Atti dell'Accademia di Scienze Morali e Politiche* [Napoli] 87, 1976, I–20).

Rutilius Pudens Crispinus pályafutását lovagként kezdte a *cohors I Lusitanorum eq. praefectus*aként. Az alakulat valószínűleg a III. század első negyedében is az altinumi (Kölked) táborban, Pannonia Inferiorban állomásozott. Az időpont alighanem Septimius Severus uralkodásának végére, Caracalla első éveire tehető. Lehetséges, hogy érdemeket szerzett a 212. évi barbár megmozdulás alkalmával, és ez is közrejátszhatott, hogy Caracalla a senatori rendbe emelte.

L. Septi[...] Petro[nianus] pályáját Numidiában kezdte, a *cohors VIII Voluntariorum* élén, amelynek *praefectus*a volt (M. Le Glay, *AncSoc* 3, 1972, 212).

M. Valerius Maximianus hosszú pályafutásának felsorolásában téves a *legio I Adiutrix* daciai és a *legio V Macedonica* alsómoesia állomáshelye.

M. Vettius Latio katonai pályafutását a *cohors I Alpinorum equitata*ban kezdte, amelynek *praefectus*a inkább a második dák háborúban lehetett (A. Radnóti—L. Barkóczi *Acta Arch. Hung.* 1, 1951, 199) semmint az elsőben (így: H.-G. Plaum, *Les carrières procuratorien-nes équestres sous le Haut-Empire romain*. Paris 1960/61, 241, 104. sz.). A *legio II Adiutrix*ba *tribunus*ként 106 után került, amikor Pannonia Inferiort Hadrianus kormányozta. Harmadik katonai szolgálatát ugyanebben a provinciában töltötte, az *ala I Siliiana* élén. Ez a lovas-csapat csak Traianus parthus háborúja után tűnt fel Daciában (I. I. Russu, *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines*. Köln—Wien—București 1974, 219), a 110-es évek elején, amikor M. Vettius Latio vezényelte, még nem hagyta el Alsó-Pannoniát.

Az *ignoti* közé felvett senator (10. sz.), akit R. Syme C. Avidius Ceionius Commodus-szal azonosított, a *legio X Gemina*t a II. század első évtizedében, alighanem a második dák háború után vezényelte, amikor az már Vindobona helyőrségét adta.

Fitz Jenő

G. Alföldy, Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht. Bonn 1977. Habelt, *Antiquitas*, 1, 27., VIII. 430 lap.

A szerző ebben az újabb munkájában a senatori rend vezető rétegének a politikai életben, mindenekelőtt az államigazgatás területén játszott szerepét mutatja be Antoninus Pius és Marcus Aurelius császárok uralkodása idején. Könyvének első része (7–133) az alkalmazott prosopográfiai módszer jogosultságát, de egyben korlátait is felvázoló fejtegetések után körvonalazza a senatori vezető réteghez tartozás ismérveit, amelyek közül a legfontosabbnak a consuli tisztségre való kiválasztást, illetve e reprezentatív hivatal betöltését jelöli meg. Az első két Antoninus császár uralkodása idejéből ismert senatori *cursus honorum* adatai alapján a szerző három, úgynevezett karrierszkémát különböztet meg. Az elsőhöz sorolja a patriciusokét, amelynél az illető többnyire mint *triumvir monetalis* kezd a hivatali pályát, majd a quaesturát mint *candidatus Augusti* (vagy *Augustorum*) pályázza meg, és az előírt korhatár, sőt néha már a 32. életév betöltésekor elnyeri a consulatust. A másik két karrierszkémához osztja a nem patricius rangú senatorok fiainak pályafutását, akik a hivatalviselést általában a *vigintiviri* kevésbé rangos csoportjában mint *IV vir viarum curandarum* vagy *Xvir stlitibus iudicandis* kezdik. A

praetura betöltése után és a consulatus előtt azután ezeknél kétféle *cursus* figyelhető meg: az egyiknél a praetorius kizárólag császári szolgálatban tesz eleget különféle megbízatásoknak, míg a másikban a császári szolgálaton kívül senatusi hivatalokat is vállal. A consulatusra történő kiválasztásnál e senatoroknál meghatározó szerepet játszottak a császári szolgálatban vállalt tisztségek, amint arra Fronto egy szöveghelye (ad M. Caes. I. 3, 3) is világosan utal. — Külön fejezetben vizsgálja ezután a szerző a senatori vezető réteg összetételét elsősorban Italia és a tartományok közti megoszlásban. Igen tanulságos, hogy az Antoninus Pius uralkodása idején consuli hivatalt betöltött senatorok több mint fele még itáliai származású, viszont Marcus Aurelius alatt már csak majd minden harmadik és majdnem ilyen arányban vannak képviselve a keleti tartományok vezető rétegéből kikérült senatorok is. Az egész kora-antoninusi időszakra különben jellemző a *novi homines* előretörése, elsősorban a keleti és a nyugati provinciák vezető rétegeinek soraiból. A pannóniai münicipális nemességre köréből is tudomásunk szerint első ízben Marcus Aurelius uralkodása idején jutottak be érdemes, korábban lovagrendű férfiak a senatusba. A szerző helyesen utal ezzel kapcsolatban a poetovioi M. Val. Maximianus személyére, akit fényes lovagrendű karrier után Marcus és Commodus legkésőbb 178-ban és aligha csak 179-ben *inter praetorios* vettek fel a senatusba (AE 1956, 124). Nem tartja viszont Pannonia szülöttjének vagy polgárának Tropaiophoros senatort, valamint ennek testvérét, — amivel azonban nem érthetünk egyet. A perinthosi felirat (CIL III 731 = 7395) ebben a vonatkozásban teljesen egyértelmű, amikor Thracia ismeretlen nevű helytartójáról azt írja, hogy *una [cum] Tropaiophoro fratre ex provinc(ia) Pannonia in amplissimum ordinem adsumpto*. A szóban forgó felirat olyan értelmezése, hogy az Ignotus még mint a pannóniai *coh(ors)* [VII] *Br[e]jucorum* *praefectus*a került a senatusba, és erre vonatkozna az *ex provinc(ia) Pannonia* kifejezés, semmiképp sem helytálló.

Könyvének második részében (137–345) a szerző Antoninus Pius és Marcus Aurelius uralkodása idejéből a hivatalt viselt consulok, tartományi helytartók és a Rómában, valamint Italiában különféle megbízatásokat, praefecturát vagy curatorságot vállalt senatorok, végül pedig a legióslegatusok listáit állította össze mondhatni teljes anyaggyűjtéssel. Ezt követően az Italiából, valamint a nyugati és a keleti tartományokból származó consulok névsorát kapjuk. Hivatali pályafutásukat jól áttekinthető táblázatok is rögzítik (327 sk.). Néhány különösen vitatott senatori *cursus honorum* elemzése külön függékben (347 sk.) kapott helyet. Igen hasznos a kötet végén a teljességre törekvő modern irodalom felsorolása, valamint a munkában felhasznált antik elbeszélő források és feliratok gondosan összeállított jegyzéke. Részletes személynév- és tárgymutató (408 sk.) nagymértékben megkönnyíti ennek az adatokkal kissé túlterhelt munkának használatát.

A fentebbiekben csupán főbb vonásaiban bemutatott tanulmánykötet témaválasztásában szorosan kapcsolódik azokhoz a korábbi monográfikus feldolgozásokhoz, amelyeket A. Bergener (Bonn 1965) a Julius—Claudius dinasztia évtizedei, majd W. Eck (München 1970) a Vespasianustól Hadrianusig bezárólag terjedő időszak senatori vezető rétegének politikai szerepéről tettek közzé, a prosopográfiai részek, így a helytartói listák vonatkozásában pedig nélkülözhetővé teszi W. Hüttl, Antoninus Pius c. monográfiáját (Prag 1933/36). Az előttünk fekvő tanulmánykötet ugyanakkor helyenként ugyancsak helyesebb, illetve kiegészíti A. Degrassi kézikönyvnek számító munkájának (I fasti consolari, Roma 1952) a 138 és 180 közötti évekre adott consul-listáit. Mindezek ellenére is még távol vagyunk attól, hogy a két első Antoninus minden egyes uralkodási évére a consulok és a tartományi helytartók teljes listáival rendelkezni. A „fasti consulares” körében maradványok A. Degrassi még csak a 146–148. és részben a 153. évekre tudta a *consules suffecti* listáit hiánytalanul megadni. Egy nemrég közölt cordubai felirat (AE. 1971, 183) lehetővé tette újabban a 152. év utolsó *nundinium*ában eddig ismeretlen *cos. suff.*

azonosítását P. Cluvius Maximus személyében. Alföldy G. ezen felül még komoly erőfeszítéseket tett, hogy a 138., 144., 145., 149. és a 154. évekre is teljes consul-listákat adjon. A számos, methodikai szempontból ugyan kétségtelenül helyeseltető kérdőjel ez évekre javasolt consul-listáknál azonban egyúttal arról is meggyőzhető, hogy ezekre az évekre több-kevesebb valószínűséggel számításba vehető *consules suffecti* nevei továbbra is még igen kérdésesek maradnak. A vitatható besorolásra jó például szolgálhat Claudius Maximus, akinek consulatusa évéről a szerző legvalószínűbb időpontként a 142. évet javasolja (143. lap). Ennek elfogadása esetén azonban nehezen volna érthető, hogy M. Pontius Laelianus, aki a felső-pannoniai helytartóságban közvetlenül megelőzte Cl. Maximust, miért csak 144-ben vált érdemessé az egyik *cos. suff.* tisztségére. A felső-pannoniai legatúra betöltésének minden kétséget kizáró sorrendje aligha enged meg kétséget afelől, hogy e két consularis senator közül M. Pontius Laelianus volt a rangidős. És ha ez utóbbi 144-ben jutott a *consules suffecti* sorába, úgy Cl. Maximus ennél az időpontnál csak valamivel később lehetett *cos. suff.* Ha mármost figyelembe vesszük, hogy a 146–148 közötti évek consulpárjait hiánytalanul ismerjük, és ezek között nem szerepel Cl. Maximus neve, továbbá, hogy a 149. év Cl. Maximus 158/9 körüli évekre keltezhető africai proconsulatusa miatt komolyan aligha mérlegelhető, e senator vagy 144 utolsó *nundinium*ában, vagy 145 július–augusztusában lehetett mint *cos. suff.* hivatalban.

Cl. Maximus személyénél maradv a szerző kétségtelennek tartja, hogy az aquincumi *canabenses* Székesfehérvárra került csonka felirata (Dessau, 1062) Claudius Maximus nevére egészíthető ki. Az első ízben E. Maionica és R. Schneider dolgozatában (AEM. 1, 168) javasolt, majd Th. Mommsentől (CIL III 10. 336) és Fitz J. [Acta Ant. 11 (1963), 258 sk.] kivételével a későbbi kutatástól elfogadott kiegészítést a 144. év egyik *consul ordinarius*-ának, T. Statilius Maximusnak a nevére a szerző azzal az újszerű érveléssel utasítja vissza, hogy T. Statilius Maximusnak, mint a 115. év egyik *consul suffectus*-a, T. Statilius Maximus Severus Hadrianus fiának és mint névadó consulnak a praetori hivatal betöltése után két császári megbízatás, illetve hivatalvállalás is elegendő lett volna ahhoz, hogy kiérdemelje a consulatust. Minthogy pedig a hivatkozott aquincumi feliraton szereplő senator mint praetorius a consulatus előtt nem két, hanem négy ízben vállalt hivatalt, illetve megbízatást, tehát nem is azonosítható T. Statilius Maximussal. Ez az érvelés azonban nem eléggé megalapozott. Ugyanis amennyiben áttekintjük azoknak a senatoroknak a névsorát, akiknek apjuk Traianus vagy Hadrianus uralkodása idején *cos. suff.* volt, míg saját maguk Antoninus Pius kormányzása éveiben névadó consulok lettek, úgy azt látjuk, hogy a legtöbb ilyen senator consulatust megelőző pályafutása, praetori hivatalviselésének száma ismeretlen. Ebbe a kategóriába sorolhatók: Kanus Iunius Niger (*cos.* 138), L. Statius Quadratus (*cos.* 142), Cn. Claudius Severus Arabianus (*cos.* 146), L. Annius Largus (*cos.* 147), Q. Pompeius Sosius Priscus (*cos.* 149), Q. Tineius Clemens (*cos.* 158), a patricius Appius Annius Atilius Bradua (*cos.* 160) és minden valószínűség szerint még L. Hedius Rufus Lollianus Avitus (*cos.* 144. vö. PIR² H 40). A fentiekén kívül Ti. Claudius Atticus Herodes (*cos.* 143) consulatust megelőző pályafutása minden részletében ugyancsak nem ismert. (PIR² C 802.) Mindezek után csupán két senator maradna, akiknek a consulatust megelőző pályafutása hiánytalanul ismertnek mondható. Az egyik a patricius M. Metilius Aquilius Regulus, aki a 157. évi consulatusa előtt semmiféle külön praetori megbízatást nem kapott (Dessau, 1075). A másik C. Iulius Severus volna, aki családfáját a galata tetrarchákig és királyokig vezette vissza (Groag, RE X 811 sk.). Ez az előkelő galata a praetura után és a 155. évi consulatusa előtt valójában csak két praetorius hivatalt töltött be (Dessau, 8829). M. Metilius Regulus gyors karrierje a nem patricius [ ] Maximus hivatali pályafutása megítéléséhez természetesen nem lehet irányadó. A consulatus előtti két praetori megbízatásra egyedül tehát C. Iulius Severus karrierje maradna.

Ebből az egyetlen példából azonban kissé túl korai volna még valami szabályra következtetni, amikor a további felhozható nyolc példa esetében a consulatust megelőzően vállalt praetorius hivatalok száma teljesen ismeretlen. Így könnyen lehetséges, hogy ami most szabálynak tűnik, az később, további senatori cursusok ismertté válása után kivételnek számít majd csak. Mindebből pedig azt a jogos következtetést vonhatjuk le, hogy az aquincumi feliratot nem lehet a megtisztelt consularis apjára és négy praetorius tisztségvállalására történő hivatkozással T. Statilius Maximustól elvitatni. Annál kevésbé, mint-hogy e négy megbízatás, hivatal közül időrendben a két utolsó — mind a két pannon tartományban vállalt iudicatura, majd az alsó-pannoniai helytartóság — a svébek és a szarmaták elleni hadműveletek idejére esett. Ezek az évek pedig ismeretesen rendkívüli intézkedések fogantatását kívánták meg a pannoniai tartományokban, amelyek már önmagukban is kellőképp indokolhatják, hogy a helyi viszonyokkal ismerős és a legio I Adi. parancsnokaként bevált [ ] Maximus szolgálatát Pannoniában még két alkalommal továbbra is igénybe vették. Ennek figyelembevételével könnyen lehetséges, sőt valószínű, hogy [ ] Maximus békés, normális viszonyok között már a két korábbi megbízatása után kiérdemelte volna a névadó consulatust.

További részleteket mellőzve, véleményünket a szóban forgó munka egészével kapcsolatban abban foglalhatjuk össze, hogy ez a teljes forrásanyag és irodalom ismeretében íródott és egyes túlkombinált következtetéseitől eltekintve a korai-Antoninus-kor társadalom- és közigazgatástörténete alaposabb megismeréséhez igen fontos hozzájárulásnak tekinthető.

Nagy Tibor

M. Levey, The World of Ottoman Art. London 1975. Thames and Hudson. 152 lap, 107 kép, 11 színes kép, 2 térkép.

„A kapukon belépve a látvány oly csodálatos volt, hogy szinte azt gondoltam, egy másik világba kerültem” — mondta Thomas Dallam 1599-ben, a török szultáni udvart látva. Nem véletlenül választotta könyve mottójául az előbbi idézetet Michael Levey, a londoni National Gallery igazgatója, aki azt a nem kis feladatot vállalta magára, hogy az oszmán-török művészet történetét a kezdetektől századunkig kíséri nyomon. Valóban különös és távoli ez a világ a nyugat-európai utazó szemével nézve, a magyar olvasót azonban annál is inkább érdekkelheti, mivel ennek a művészetnek alkotásai szép számmal maradtak fenn hazánk területén, hatása pedig a hódoltság korának elmúltával még századokig érzékelhető volt.

Bár Michael Levey könyve az „Oszmán művészet világa” címet viseli, témája elsősorban azonban az építészet, ezen belül is az egyes szultánok által emelt épületek, illetve épület-komplexumok. Ezek leírását egészítik ki az oszmán-török művészet egyéb ágait, elsősorban a kerámiaipart és a miniatura-festészetet tárgyaló részek, melyek közül az előbbivel való foglalkozás azért sem kerülhető ki, mert a kerámia, főként az épületeket kívülről és belülről borító csempék sora, nemcsak díszítő elem, hanem gyakran építészeti szerepeket is betölt.

A könyv vázát és így az egyes dzsámik, mecsetek, medreszék stb. felépítésének történeti hátterét a birodalom terjeszkedésével változó fővárosok, illetve az egymást követő szultánok életének története adja. A korai fővárosok (Brüssza 1326-tól és Drinápoly 1365-től) építészeti képeinek kialakulását még igen erősen befolyásolta a szeldzsuk-török művészet hatása. Azok az épülettípusok, melyek a későbbi oszmán-török építészetre is jellemzőek, már ebben a korszakban is megtalálhatóak. Így a mecset és a dzsámi — a kettő közötti lényegbeli különbség, hogy csak az utóbbi volt alkalmas arra, hogy a pén-teki imát benne elmondhassák, s amely különbséget a szerző sajnos nem tudta könyvében érzékeltetni, mindkét épületet egyaránt az angol „mosque” szóval nevezve meg — a medresze, amely tulajdonképpen iskola volt,

ahol iszlám teológiát oktattak, az uralkodók és kiemelkedő személyiségek síremlékeként emelt türbék, és a vendégfogadók, karavánszerájok. Az egyedi épülettípusok mellett külön is érdekes az a mód, ahogyan az egyes épületeket építészetiileg egymáshoz kapcsolták.

Az Európa és a Török birodalom szempontjából egyaránt döntő jelentőségű történeti esemény, Konstantinápoly török kézre kerülése 1453-ban, az oszmán-török művészetben is új korszakot jelentett. Miután a szultáni udvartartás is ideköltözött, a birodalom új fővárosa egyben a különféle művészetek központjává is vált. Ettől az eseménytől kezdve a könyv szerzője szigorúan ragaszkodik az egyes szultánok életének és művészeti-építészeti tevékenységének leírásához, az oszmán-török művészet fejlődését, alakulását mintegy a szultánok életének függvényeként mutatva be. Így elsősorban azokkal az épületekkel — többnyire épület-komplexumokkal (a szultán nevét viselő dzsámi, a hozzátartozó medresze, kórház, ún. népkonyha stb. valamint az uralkodó síremlékének együttese) ismerkedhetünk meg, amelyeket az egyes szultánok emeltek, illetve azoknak a művészeti ágaknak fejlődését követhetjük nyomon, amelyet az éppen uralkodó szultán maga is kedvelt és támogatott. Bár ez a felfogás meglehetősen egyoldalúvá teszi a könyvet — az egyéb középületek, a fürdők, paloták, lakóházak teljesen kimaradnak — ily módon viszont nagyszerű leírásokat olvashatunk az egyes kiemelt épületekről. Így pl. II. Mehmed — Konstantinápoly elfoglalója — által az új fővárosban emelt épületegyüttesről, amely valóságos kis miniatűr városként emelkedik azon a helyen, ahol korábban a bizánci uralkodókat temették el, fia II. Bayezid amasai és drinápolyi építkezéseiről és konstantinápolyi dzsámijáról, amely a későbbi nagy dzsámik előképeként tekinthető, és főként az oszmán-török építészetben legnagyobbnak tartott építész Szinan alkotásairól, aki hosszú élete során három szultánt szolgált ki — köztük Nagy Szulejmánt is, akinek magyarországi működéséről is vannak adataink.

A XVI. század végétől — XVII. század elejétől a hanyatlás jelei kezdenek mutatkozni a birodalom életében, a monumentális építkezések azonban folytatódnak, azt mondhatnánk, hogy szinte egy-egy jelentősebb történeti eseményhez kapcsolódva. Így épült fel — többek között — például a híres Kék Dzsámi, melynek építését 1606-ban, a zsitvatoroki béke megkötésének évében kezdték el. A sort hosszan folytathatnánk, a Levey könyvében leírt számos kiemelkedő építészeti alkotás ismertése helyett hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy az általa bemutatott török épülettípusok jórészt Magyarországon is fellelhetők, és zömük éppen a török építészet virágzó korszakában, a XVI. század második felében épült.

Másodlagos szerep jut Levey könyvében a művészet egyéb ágainak. Kivétel ez alól talán a kerámia, melynek, mint említettem építészeti funkciói is voltak. A csodálatos csempe-borításokon kívül megismerkedhetünk az izniki kerámia különböző korszakaira jellemző edényformákkal és azok díszítésmódjával. Ez utóbbiak ismerete számunkra sem érdektelen, mert az izniki kerámia importárúként a magyarországi régészeti anyagban is fellelhető, főként a nagyobb székhelyeken, elsősorban Budán.

Kiemelten foglalkozik a szerző a miniatúra-festészettel, ezen belül külön részt szentel III. Murád (1574–1595) korszakának, aki maga is lelkesen támogatta a művészetnek ezt az ágát. Az ő uralkodásának idejére érkezett el az oszmán festészet tetőpontjára, s ez különösen érdekes, ha meggondoljuk, hogy számos magyar vonatkozású történelmi miniatúra éppen ebben az időszakban készült.

Michael Levey gazdagon illusztrált, szépen megírt könyve, bár új művészettörténeti felfedezéseket nem tesz, ügyesen foglalja össze eddigi ismereteinket az oszmán-török művészet azon alkotásairól, melyek ismerete nélkül a hazai török régészeti emlékeket sem értékelhetjük kellőképpen.

Gerelyes Ibolya

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. VIII. 13. — Terjedelem: 16 (A/5) ív
80.7411 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>А. Мочи</i> : Северная граница Иллирии до Клавдия	177
<i>В. Лани</i> : Денежное обращение в Паннонии в I в.	187
<i>Д. Габлер</i> : Некоторые вопросы завоевания Паннонии римлянами в свете изучения терра сигиллат	199

СООБЩЕНИЯ

<i>Й. Й. Сабо—И. Вёрёш</i> : Могильник и поселения гепидов в окрестности с. Баттоня	218
<i>Ш. Садецки-Кардош</i> : Источники по истории авар. Часть III. Аваро-византийские отношения со времени завоевания аvarами Карпатской котловины до взятия Сирмиума	231
<i>Дь. Шандорфи</i> : К вопросу о начальном этапе венгерского градостроительства в свете литературных данных и археологических разведок	244
<i>Х. Кабелло</i> : Отчет о раскопках средневекового поселения в д. Тисадорогма	255

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Р. Шрейбер</i> : Ласло Надь	267
<i>Й. Корек—И. Немешкери</i> : История человека на археологической выставке Венгерского Национального Музея	268
<i>Н. Калиц</i> : Сопещение по проблемам неолита в Кракове-Могилане, в 1979 г.	272
<i>Е. Ф. Петреши</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1978 год	272
Археологические открытия в Венгрии 1978 года. Ред. С. А. Бургер	273

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Ш. Шопрони—Н. Паради</i> : Budapest Régiségei, XXVI.	294
<i>Й. Корек</i> : P. Patay, Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld	296
<i>Ж. Ловаг</i> : P. Weiner, Zinngiessmarken in Ungarn	297
<i>И. Бона</i> : Alt Thüringen, XV.	297
<i>М. Сабо</i> : W. Heyder—A. Mallwitz, Die Bauten in Kabirenheiligtum bei Theben	298
<i>К. Шей-Буро</i> : K. Castelin, Keltische Münzen	299
<i>Й. Фитиу</i> : B. E. Thomasson, Senatores, procuratoresque romani	299
<i>Т. Надь</i> : G. Alföldy, Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen	300
<i>И. Гереши</i> : M. Levey, The World of Ottoman Art	301

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>A. Mócsy</i> : The northern frontier of Illyricum before Claudius	177
<i>V. Lányi</i> : Pannonian currency in the first century A. D.	187
<i>D. Gabler</i> : Some questions of the occupation of Pannonia as reflected by the Samian wares	199

REPORTS

<i>J. J. Szabó—I. Vörös</i> : Gepid sites near Battonya	218
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> : Sources of the Avar history. III. The development of Avar and Byzantine connections from the time of the finishing of the conquest to the occupation of Sirmium.	231
<i>Gy. Sándorfi</i> : About the early period of Hungarian fortress construction based on literary data and field walks	244
<i>J. Cabello</i> : Report about the excavation of the medieval village of Tiszadorogma	255

REVIEWS

<i>R. Schreiber</i> : László Nagy	267
<i>J. Korek—J. Nemeskéri</i> : The representation of man in the archaeological exhibit of the Hungarian National Museum	268
<i>N. Kalicz</i> : Neolithic conference at Cracow-Mogilany in 1979.	272
<i>É. F. Petres</i> : The archaeological activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society in the year of 1978.	272
Archäologische Forschungen im Jahre 1978. <i>A. Sz. Burger</i> , ed.	273

LITERATURE REVIEWS

<i>S. Soproni—N. Parádi</i> : Budapest Régiségei (Antiquities of Budapest) vol. XXIV.	294
<i>J. Korek</i> : P. Patay, Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld	296
<i>Zs. Lovag</i> : P. Weiner, Zinngießmarken in Ungarn.	297
<i>I. Bóna</i> : Alt Thüringen XV.	297
<i>M. Szabó</i> : W. Heyder—A. M. Mallwitz, Die Bauten im Kabirenheiligtum bei Theben	298
<i>K. Biró-Sey</i> : K. Častelin, Keltische Münzen	299
<i>J. Fitz</i> : B. E. Thomasson, Senatores procuratoresque romani.	299
<i>T. Nagy</i> : G. Alföldy, Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen	300
<i>I. Gerelyes</i> : M. Levey, The World of Ottoman Art	301

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 70 Ft

1 szám ára: 35 Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.